

***HÚSZ ÉVE AZ EURÓPAI MAGYARORSZÁG TUDOMÁNYOS MEGÚJULÁSA ÉS A FIATAL
KUTATÓK SZOLGÁLATÁBAN***

A PEME XXIV. PhD – Konferenciájának előadásai

(Budapest, 2022. november 17.)

PEME

2022. november

BUDAPEST

Szerkesztette:

Dr. Koncz István és Szova Ilona

Elektronikus könyv

2022

ISBN 978-615-5709-17-3

Kiadja a Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület

Szuperlektorok:

Prof. Dr. Demetrovics János akadémikus

Prof. Dr. Simai Mihály akadémikus

Prof. Dr. Szabó János

BEVEZETÉS – KÖSZÖNTŐ

Konferencia-kötethez bevezetőt írni nagy lehetőség és ugyanakkor nagy felelősség is, ugyanis nem lehet visszaadni egy – a legkiválóbb, sokszor sziporkázó előadóként szereplő fiatal kutatókat felvonultató, s az Egyesületnek is folyamatos/magas színvonalú megújulásra való lehetőséget és továbblépési perspektívát jelentő, emellett idősebb és fiatalabb tudós nemzedékek aktív, tudástranszfert biztosító találkozását lehetővé tevő – konferencia légkörét, hangulatát és annak innovációs miliójét.

20 éves Egyesületünk 2022. november 17-én tartotta meg – sohasem tapasztalt odafigyelés közepette – XXIV. PhD-Konferenciáját. Minden eddiginél magasabb érdeklődés volt és van a Konferencia és az azt követő, most megjelentetett tudományos kötet iránt. A Konferencián hét országból, 34 doktori iskolából voltak fiatal tudós szereplők, nagyon sok /50/előadást hallhattunk, 20 hazai és határainkon túli vezető kutató véleményezte opponensként a prezentációkat. Új elemként jelent meg a lektorok és leendő szakmai szuperlektorok /akik legnagyobb részt akadémikusok itthonról és külföldről/ nevének előzetes nyilvánosságra hozása.

A Konferenciát Dr. Koncz István, az Egyesület elnöke nyitotta meg. Ezt követően - hagyományaink szellemében - plenáris előadással mutatkozott be az Orvos- és Egészségtudományi Tudományos Műhelyünk új társelnöke, Dr. Pikó Béla onkológiai-centrum vezető főorvos. Az ő előadása /A karaván halad... címen/ magyar sorskérdésről szólt, nagynevű kutató, vezető és gyógyító szakember sokoldalú, interdiszciplináris megközelítésében, tudományos eredményekre alapozott gyakorlati megvalósításokról, az előrelépés lehetőségeit is felvillantó és az emberekben (egészségügyi dolgozóknak) bízó optimizmussal. Dr. Pikó Béla főorvos úr nagyszerű előadásával kiválóan megalapozta a Konferencia hangulatát, minden résztvevőt gondolkodásra készítette.

Külön színfoltja volt a módszertanában is megújuló tudományos tanácskozásnak a szekciókban délután kezdődő online szakasz. Voltak előadóink Kanadából és Szíriából, s a szomszédos országokból is, s több opponens véleménye is határainkon túlról érkezett.

Tudományos tanácskozásunk tudástranszfer lehetőségeit Dr. Dobos László tudományos műhelyvezető/szekció társelnök rövid összegzésével szeretnénk érzékeltetni: „Őszintén jól éreztem magam tegnap és örülök, hogy szakmai elméleti – de főleg gyakorlati – hazai és nemzetközi tapasztalataimmal segíthettem az általam nagyra becsült jelöltek. Nagyon közvetlen és jó szakmai szintű beszélgetés alakult ki a körütekintően felkészült fiatalok és az opponensek, értékelők között. Többen elkérték az elérhetőséget s már meg is történt az első levélváltás szakmai kérdésekben. Úgy gondolom talán ez a legnagyobb elismerés egy, a szakmában ismert és elismert gyakorlati szakembernek, ha a fiatalok is hasznosítani tudják azt a tudás többletet és minőséget, melyet egy szakma iránt érdeklődő ember hat évtized alatt tudatosan összegyűjtött, felhalmozott! Erre van szükség, hogy a felhalmozott szakmai ismeret, tudás stb. ne menjen kárba, hanem minél több helyen kapjanak lehetőséget a hasznosítható részek a tovább vitelre, az emberek, a rászoruló célcsoportok boldogulására, hasznára.

Tegnap estefelé – őszintén egy kicsit fáradtan, de nem megtörten – valami ilyen érzésekkel utaztam haza a reggel 10-től 16.30-ig tartó szellemi megmérettetésről. Úgy érzem, hogy itt nem csak a fiatalok mérették meg, hanem a “szakma nagyjai is”. Megítélésem szerint jól és erőteljesen

érződött a teremben a “tudástranszfer”, az egy-egy témán belül is az interdiszciplináris tudás szükségessége, jelenléte, és ez így helyes, így természetes!”

A XXIV. Konferencia szekcióiban elhangzott előadások nyomán elkészült tanulmányokat tartalmazó elektronikus könyv előkészítésében is partnereik az Egyesületünkbe tömörült vezető szakemberek a PhD-hallgatóknak és a tudományos pályára készülő mesterszakos diákoknak. Ezzel is közösen készülünk fel a jövő tudományos kihívásaira. A kötettel pedig megkönnyítjük a diákok előrehaladását a tudományos „küzdőtéren”. Partnerek voltunk és partnerként közösen szerkesztettük a kötetet is - ezzel is ismét teljesítve önként vállalt küldetésünket.

A Kiadó és a szerkesztők nevében a kötetben szereplő összes tanulmány szerzőjének gratulálunk, s további tudományos sikereket kívánunk!

Dr. Koncz István, szerkesztő

Dr. Demetrovics János akadémikus

a PEME elnöke

a PEME alapító elnöke

Tartalom

1. Bákonyi Dzszenifer Barbara, PhD Hallgató; Dr. Kondé Zoltánné Dr. Inántsyt-Pap Judit, egyetemi adjunktus: A Kötődési biztonság protektív háttértényezőinek vizsgálata Ártalmas Gyermekkori Élményt átélők narratívájában	7
2. Borál Szvetlána: A Budai egyházmegye szentendrei könyvtárának története (Régészeti állomány 15-19 század)	16
3. Csépanné Szatmári Szabina: Egy ukrán költészeti antológia keletkezésének történetéhez ..	25
4. Csiha Tünde Noémi: A nővé válás nyomában	34
5. Deák Ádám: The opinion of Csanád county on regular committee works (1832)	46
6. Dobai András, Dobos Endre: Hegy és dombvidéki árvízvédekezés fejlesztése	58
7. T. Domokos ^{1, 2} Dr. A. BAKSA, ³ Dr. S. SZABOLCS: PREDICTION OF FLD USING GURSON MODEL FOR FLAT SPACEME	66
8. Dr. Egri Tímea: A pszichopedagógia az agressziókezelés szolgálatában	78
9. Dr. Kasuba Róbert István: Konkordátum házasságok Olaszországban	83
10. Dr. Kiss Nikolett: Magyarország és Észtország jogalkotásának összehasonlítása különleges jogrend idején	97
11. Dr. Nagy László Bálint: A Gondolatiskola és a Gömbszínház, mint Békés Itala reformpedagógiai módszere	105
12. Dr. Pálfay Szilárd: Az agrártámogatási eljárások jogorvoslati kérdései	119
13. Dr. Szilágyi Veronika: A digitalizáció hatása a foglalkoztatásra, különös tekintettel a munkavállalói és a munkáltatói jogállásra	128
14. Fehér Ágota: A Debreceni Református Kollégium Ifjúsági Gyülekezetének szerepe az intézmény tehetséggondozó tevékenységeiben	140
15. Gajda Attila: Vajdasági magyar tehetséggondozási helyzetkép a szerbiai és a magyarországi trendek árnyékában	147
16. Halmágyi József Attila: Retorikai gamifikáció, játékszerűsítés Jézus tanításában	171
17. Hamvas Levente Péter: Olvasási modellek az irodalomterápiás csoportfolyamatban	179
18. Janurik Tímea: Hagyományőrzés a corks, prágai és isztambuli hétvégi magyar iskolákban. 187	
19. Koroknai László, Dr. Kuzsella László: Lézerhegesztés fázisvezérelt ultrahangos vizsgálata 199	
20. Krizsán Bálint: The Hungarian conservatives and the question of taking office in the Hungarian-language political press between 1849 and 1850	204
21. Kunkli Emese: Történelmi és társadalmi utalások „hiánya” Jane Austen regényeiben.....	210
22. Ladó Beáta: Dzsikininki, egy japán kísértethistória	219
23. Lang Tünde: Római villagazdaságok fürdői a Közép-Duna-vidéki provinciákban	228

24. László Veronika: Bizalom a helyi élelmiszer rendszerekben. (<i>mérési lehetőségek a bizalom négy szintjén</i>).....	235
25. Léka István, Dr. Márkus Eszter: A "respite care", azaz az időszakos gondozás bemutatása.	240
26. Lengyel Zsanett: Digitális megoldások a hazai múzeumok gyakorlataiból.....	253
27. Mercz-Madarassy Kitti, Dr. Olajos Tímea: A gyermek kötődési stílusát befolyásoló tényezők rendszerszintű vizsgálata a reziliencia tükrében.....	263
28. Mikáczó Alexandra: A felkavaró tetszésről – A kanti fenséges megjelenése a modern és kortárs városépítészetben.....	271
29. Murányi Márk: Irodalmi kölcsönhatások felismerhetőségének vizsgálata a fordításokban: Lev Tolsztoj és Afanaszj Fet.....	282
30. Nagy-Kovács Katalin - Németh-Torkos Anett Szilvia: Növényi joghurtalternatívák fogyasztói trendje az európai és a magyarországi kiskereskedelmi hálózatok kínálatában.....	291
31. Nyári László: Napjaink sötét kommunikációja „Deepfakes”	303
32. Pintér Nikolett: Az Egészséges Szervezet Modell kérdőívben a munkatársak szükségleteivel kapcsolatos dimenziók tapasztalatai a versenyszférában.....	314
33. Piskóti-Posta Andrea: Végzet, vég és végtelenség - A töredékesség jelensége Lermontov <i>Korunk hőse</i> című művének utolsó fejezetében	318
34. Sütő Attila: „A pedagóguspálya mozgatórugóinak vizsgálata”	330
35. Troitsky Nóra: A zenei ekfrázis klasszifikációjának problematikája I.Sz. Turgenyev prózájának kontextusában	336
36. Vojtek Ildikó: Az empowerment és a kritikai pedagógia	344
37. Zentai Péter - Molnárné Dr. Kovács Judit - Dr. Hidegkuti István: A magyarországi pénzügyi kultúra fejlesztésének lehetőségei a viselkedési közgazdaságtan eszközeivel, különös tekintettel a nudge-ra.	356
38. Lajó Adrienn: A stratégiai célrendszer és a mérés kapcsolata: Mérjük-e a mérhetetlent?....	375

A gyermekkorai kapcsolati élményeknek rendkívül fontos szerepük van az ember életében. Az ebben az időszakban elsajátított élmény- és magatartásminták jellegzetességei a személyiség részévé válnak, és bizonyítható az összefüggésük a pszichológiai jólléttel, a felnőttkori társas kapcsolatok minőségével, de az egészségi állapottal is. Az optimális környezeti élmények és a biztos bázis megtapasztalásának pozitív hatásai olyan erőforrásként és védőfaktoroként szolgálhatnak az egyén egész életében, hogy ellensúlyozni képesek az ártalmas élmények okozta káros hatásokat.

A kötődés és mentális egészség kapcsolatának szakirodalmi áttekintése

A gyermekkorban kialakuló kötődés Shaffer és munkatársainak (2009) kompetenciahipotézise alapján meghatározza az optimális pszichés fejlődést, és kihat a mentális egészség legkülönbözőbb aspektusaira (Grossman és mtsai, 2006). A biztonságos kötődés a mentális egészség és „a stabil, koherens személyiség szerveződés egyik fő protektív faktora” (Oliviera, 2009 idézi: Zsindely, 2021, 15.o.).

A kötődés a kisgyermekben kialakuló evolúciósan meghatározott, olyan védelmet és túlélést szolgáló viselkedésrendszer, amelyben a csecsemő gondozójára irányuló viselkedése az elsődleges gondozójával kölcsönhatásban fejlődik (Bolwby, 1969). A fejlődés során egy komplex viselkedéses repertoár jön létre, ami a későbbiekben meghatározott ingerekre aktiválódik (például külső veszély vagy belső feszültség) (Hámori, 2014). A korai tapasztalatok és belső munkamodellek függvényében kötődési mintázatokat különböztethetünk meg, melyek hosszútávú stabilitása vagy változásai bonyolult, összetett tényezők összjátékától függenek, külső és belső hatások által újra szerveződhetnek, így rendkívül biztató, hogy „a még kedvezőtlen irányú korai fejlődési útvonalak is magukban rejtik a pozitív irányú változás lehetőségét, amennyiben rendelkezésre állnak olyan környezeti, társas, vagy személyiségbeli védőfaktorok, amelyek ellensúlyozni tudják ezeket” (Hámori, 2014, 184. oldal).

Bár a korai időszakban kialakuló kötődés elsődlegesen az édesanyával jön létre, azonban a fejlődés során a gyermek más személyekkel is kialakíthat kötődési viszonyt (például testvérrel, nagyszülővel). Erre a jelenségre többszörös kötődésként tekinthetünk (Ináncsy-Papp, 2009). Gyakran egy kötődési hierarchia is kialakul annak függvényében, hogy kivel mennyi időt tölt el, milyen a gondoskodás minősége (Colin, 1996). Ezek nemcsak a kötődési hierarchiára vannak hatással, hanem Bowlby kötődésmélete mentén a biztonságos kötődés erősödésére egyaránt. Egy gyermeknek stabil biztos bázisra van szüksége, és fontos, hogy feltétlenül legyen esélye a korai kötődésre, és a kötődési kapcsolat ne szakadjon meg, mert az a kötődés sérülésével járhat (Zsindely, 2021) Fontosabb azonban azt hangsúlyozni, hogy még a huzamos ideig fennálló elhanyagoló környezet sem fosztja meg a gyermeket attól a lehetőségtől, hogy később kötődést, akár biztonságos kötődést is megéljen, amennyiben optimálisan szenzitív kapcsolat kialakítására alkalmas körülményeket él át (pl. Finelli és mtsai., 2018, idézi: Zsindely, 2021).

A legfrissebb kutatások mentén nincs meghatározott szenzitív periódus, vagy életkori határhúzás mely felett már nem volna képes kötődési kapcsolat kialakítására egy gyermek (Tóth, 2011). Még a reaktív kötődési zavarban szenvedők is meglehetősen jól reagálnak a komplex gondozói körülmények kedvezőre fordulására (Zsindely, 2021).

A témafelvetés igen aktuális, hiszen a kutatók több faktor számbavételét javasolva keresik azon tényezőket az ember életében, amelyek korrekciós tényezőként szerepelhetnek a maladaptív minták kifejeződésében, ezáltal elősegítve nem csak az adott, hanem a későbbi generációk biztonságos kötődésének valószínűségét.

A Korai Ártalmas Élmények és hosszútávú következményeinek szakirodalmi áttekintése

A téma a mai világunkban mindenki számára érdekesítő, de még különösebb jelentőséggel bír az Ártalmas Gyermekkori Élményt (ACEs – Adverse Childhood Experiences (Felitti és mtsai, 1998) tanulmány alapján, továbbiakban ACE Élmények), átélők körében például a gyermekvédelemben felnövekvő egyének narratívájában, akik a legintenzívebb stresszforrásokat élik át. Az élmények tíz ártalmas élménytípust különítenek el, melyeket három csoportba tudunk besorolni: bántalmazás (fizikai, érzelmi, szexuális), elhanyagolás (fizikai, érzelmi) és diszfunkcionális családi körülmények (szülők különélése/válása, anya elleni erőszak szemtanúja, mentálisan beteg vagy öngyilkosságot megkísérlő családtag, börtönbüntetést töltött családtag, szerhasználó családtag).

Az ACE élmények negatívan befolyásolják a neurológiai, biológiai és szociális fejlődést, növelve az egészségkárosító magatartásformákat, a mentális zavarok és a testi betegségek kialakulásának kockázatát (Hughes és mtsai, 2021). Az utóbbi időben kitüntetett figyelem irányul az ACE-ek európai előfordulási gyakoriságának növekedésére, valamint az egészségügyi károk mellett az ezzel járó komoly gazdasági kiadásokra. Mára már nyilvánvaló, hogy az ártalmas gyermekkori élmények átélése nem marad következmények nélkül. Az ilyen élmények hatása megkérdőjelezhetetlen az életminőségre és a betegségekkel szembeni ellenállóképességre. A következmények nem feltétlenül felnőttkorban jelennek meg, hanem már az élet korábbi szakaszaiban is fellelhetőek.

A gyermekvédelmi szakellátásba a legkülönfélébb szükségletű és igényű gyermekek kerülnek be, gyakran olyan háttérrel, melyben traumatikus, illetve ártalmas korai élmények szerepelnek. Önbevallások alapján gyermekvédelmi gondozottak közel 80%-a él át több mint egy ACE élményt. A több ACE-t átélő tinédzsereknél felnőtt korukra kétszer nagyobb valószínűséggel alakul ki depresszió, szorongásos zavarok és öngyilkossági gondolatok, mint az egy ACE-t átélő vagy ACE élmény átélése nélkül felnövekvő társaiknál (Björkenstam et al., 2013; Karatekin, 2018).

A legintenzívebb stresszforrásokat átélők tehát komplex lelki és egészségügyi következményekkel számolhatnak, így az otthonokban/nevelőszülőknél felnövekedett személyek kötődési mintáinak, alkalmazkodásukat elsősegítő protektív tényezőknél a tanulmányozása különös jelentőségű lehet hosszútávú egészségi és lelki jólétük szempontjából.

A negatív élmények és azok halmozódása, illetve következményei egyre több kutatás központi témája, azonban a prevenció és a védőfaktorok menti intervenció terepe nem kellően felismert és tárgyalt. A kutatások zöme a kedvezőtlen tapasztalatokra összpontosít, és nem foglalják magukban azokat a gyermekkori tapasztalatokat, amelyek előnyösek lehetnek (McEwen és mtsi, 2019).

A témában releváns védőfaktorok vizsgálatának szakirodalmi áttekintése

Nemzetközi szinten az ACE élményeket kutató szakemberek közt egyetértést vélhetünk felfedezni abban, hogy az ártalmas élmények nem határozzák meg visszafordíthatatlanul a sorsot.

A Jótékony Gyermekkori Élmények (BCEs – Benevolent Childhood Experiences (Narayan et al., 2018) tanulmány alapján, továbbiakban BCE- élmények,) az Ártalmas Élmények ellenpontját jelentik. Az ide sorolható tapasztalatok a következők: (1) legalább egy gondozó, aki biztonságot jelentett, (2) legalább egy jó barát, (3) hiedelmek, amelyek vigaszt nyújtottak, (4) öröm az iskolában, (5) legalább egy tanár, aki törődött, (6) jó szomszédok, (7) egy felnőtt (nem szülő/gondviselő vagy személy az 1. helyről), aki támogatást vagy tanácsot adott, (8) lehetőségek, hogy jól érezze magát, (9) képesség arra, hogy szeresse magát, vagy jól érezd magát a bőrében, (10) kiszámítható otthoni rutin, például rendszeres étkezés és rendszeres lefekvéses idő.

A BCE élmények ellensúlyozhatják az ACE élmények hatásait (Crandall és mtsai., 2019), a depresszió alacsonyabb arányával, valamint a nagyobb szociális és érzelmi támogatással társultak a felnőtteknél (Bethell et al., 2019). A magas számú pozitív gyermekkori élmény kevesebb poszttraumás tünetet jelez előre és bizonyítottan hatással van a felnőttkori jóllétre (Sroufe, és mtsai, 2005).

Az agy, amely a stresszes tapasztalatok kulcsfontosságú célpontja, a kockázatok és a védőfaktorok egyensúlyától függően eltérően reagál (Luthar, és mtsai, 2000; Rutter, 1985).

Kutatásunkban ezért a téma fókuszát a kötődési biztonság lehetséges védőfaktoraira irányítjuk, melynek elméleti keretét a rezilienciaelmélet adja. Az adaptív választ (Cicchetti, 2013; Cicchetti és Rogosch, 2009), amelyet reziliens működésnek nevezünk, az egyéni belüli és kívüli készségek és erőforrások sokasága segíti elő, amelyek lehetővé teszik a sikeres felépülést, alkalmazkodást. A reziliencia olyan személyiségvonásként megragadható jellemző, mely lelki ellenállóképességet, rugalmasságot biztosít, és lehetővé teszi, hogy a gyermek fejlődése akkor is pozitív irányba haladhasson tovább, ha a környezete nem az optimális fejlődését szolgálja (Masten & Barnes, 2018). Ellentétben azzal a gyakori tévedéssel, hogy a rezilienciának egyetlen pozitív tulajdonságot tulajdonítanak, a reziliens működés az egyéni működés különböző szintjein – biológiai, pszichológiai és szociális szinten – számos támogató és védő tényező eredménye (Ioannidis et al., 2020; Cicchetti, 2002). Az egészség szempontjából legfontosabb egyetlen élmény vagy jellemző azonosítása helyett inkább az olyan előnyök összesített számán van a hangsúly, amelyek együttesen az ellenálló képességhez és az egész életen át tartó jobb egészséghez vezetnek. Mivel a rezilienciaelmélet az erősségekre és nem a hiányosságokra összpontosít, a figyelmet fordít azokra az eszközökre és erőforrásokra, amelyek segítik a serdülők egészséges felnőtté válását (Fergus & Zimmerman, 2005; Zimmerman, 2013). Az eszközök olyan egyéni védőfaktorokra utalnak, mint a szociális készségek, a megküzdési készségek, az érzelemszabályozás, az egészséges hiedelmek és az önhatékonyság.

A korai ártalmas élmények egészséget és jóllétet fenyegető hatásának jelentősége miatt egy Early Care and Education (ECE) nevezetű komplex megelőző és protektív programot indítottak Amerikában (Langford, 2007). A program sikeréről szóló tanulmány alapján, az azonosított védőfaktorokon – a szülői reziliencia támogatása, a szülők szociális támogatottságának növelése, gyermekneveléssel kapcsolatos pszichoedukatív ismeretek növelése, célzott segítségkapás szükség idején, valamint a gyermek szociális és érzelmi kompetenciájának támogatása – alapuló intervenciók 52%-kal csökkentették a negatív bánásmódot és annak hosszútávú következményeit a részt vevő gyermekek körében 17 éves korig.

Ilyen további védőfaktor lehet a gyermekkori társas támogatottság, az adaptív megküzdési képességek, a fejlett érzelemszabályozás, a korai szimbolikus játék, az átmeneti tárgyak jelenléte, vagy a gondozó érzelmi és fizikai elérhetősége.

A jövőbeli kutatásunk célja

A leendő kutatásunk a nemzetközi irodalomban már megalapozott védőfaktorok magyar mintán történő komplex feltérképezését kívánja megvalósítani a kötődési biztonság hátterében. A vizsgálat azokat a személyeket célozza meg, akik gyermekvédelmi ellátásban regisztráltak, nem a vérszerinti családban felnövekvő, a gondozó jelenlétét tekintve instabil korai kapcsolat és ártalmas élmények átélői voltak, mindemellett intézményi ellátásra szorultak.

Első célkitűzésünk a kötődési mintázatok vizsgálata a gyermekvédelmi ellátásban résztvevő, normál lakásotthonban élő gyermekek és serdülők vonatkozásában. (A vizsgálat ezen részében megkíséreljük a csoportonkénti és nemenkénti, valamint a csoportok közötti különbségek leírását.)

Második célkitűzésünk a kötődési biztonság és a Korai Ártalmas Élmények, illetve a Korai Jótékony Élmények megjelenésének, együtt járásának vizsgálata a célpopulációban. Ebben a célkitűzésben az ACE élmények és BCE élmények halmozódásának és mintázódásának (a korai ártalmas élmények mintázódása: direkt ártalmak (bántalmazás, elhanyagolás) és az indirekt ártalmak (diszfunkcionális családi körülmények előfordulásának arányai) leírását is megkíséreljük csoportonként és nemenként, valamint kitérnénk a csoportok közötti különbségek leírására is.

Harmadik célkitűzésünk a kötődési biztonságot bejósoló tényezők feltárása egy többszemponú körütekintés keretében. A célpopuláció széles körű megközelítése lehetővé teszi bizonyos bejósoló tényezők megragadását, illetve az értékek egybehangzóságának vizsgálata a kutatás validitását magasan növeli. Az adatgyűjtés ennek megfelelően kiterjedne elődegesen a célszemélyek megkérdezésére (személyiségbeli és szociális védőfaktorok vizsgálata) majd pedig az otthonon belüli és az otthonon kívüli kapcsolatok feltérképezésére, azok erősségének vizsgálatára. Az otthonon belüli „többszemponú körütekintés” a nevelő/gondozó személy (a nevelő/nevelők személyére, számára, a kapcsolat stabilitására és erősségére kívánunk rákérdezni) a testvér/testvérek megkérdezésével, (a testvér/testvérek személyére, számára, a kapcsolat stabilitására és erősségére kívánunk rákérdezni), a lakásotthon személyzetének, résztvevőinek (pl.: gyermekjogi képviselő) megkérdezésével zajlana. Az otthonon kívüli kapcsolatok feltérképezése során a barátok, kortárskapcsolatok, szakkörök, sportfoglalkozások területeit vizsgálánk és tanári, illetve védőnői értékeléssel, továbbá orvosi anamnesztikus áttekintéssel szélesítenénk ki az adatgyűjtést.

A célszemélyeknél a szakirodalmi áttekintésben említett, a már nemzetközi mintán azonosított szociális és személyiségbeli védőfaktorok, alkalmazkodást elősegítő tényezők jelenlétét kívánjuk felmérni. A hatékony megküzdési stratégia, az érzelmefelismerő képesség, az érzelemszabályozás, és a társas támogatottság faktorok kulcsfontosságú rezilienciatényezők lehetnek azoknál az egyéneknél, akik korai érzelmi csapásokon estek át (Kalia és mtsai, 2020).

A tervezett vizsgálat módszertani ismérvei

A kutatást az érvényes etikai engedély és informált beleegyezés megszerzése után egy elővizsgálattal kezdenénk meg. Az elővizsgálat során kapott visszajelzések alapján szükség szerint strukturális, formai és tartalmi módosításokat eszközölünk a tisztább és érthetőbb kérdésmegfogalmazások érdekében, emellett a mérőeszközök megbízhatóságát teszteljük.

Az adatgyűjtés hozzáférési mintavételezéssel zajlana. A kutatás 70-80 fő, életkori szempontból a 14-18 éves interjúszemélyek bevonását célozza meg. A célpopuláció eléréséhez az országból számos gyermekvédelmi intézmény és alapítvány együttműködésére számítunk. Mivel a normál otthonokban is előfordulnak speciális nevelési igényű gyermekek, és gyakori az integrált nevelés, a kutatásunk során a minta speciális megválasztásának érdekében a következő rendező elvek mentén gondolkodunk: az iskolatípus (normál iskola), az otthonba kerülés időpontja (korosztályok mentén csoportos elemzés) az otthonba visszakérés (a környezeti váltakozások nagyságrendi különbségeinek figyelembevétele).

A kérdőívcsomag első részében a demográfiai alapadatokon kívül ezen a ponton megkérdeztük a kitöltőket a nevelők, illetve a környezetükben élő fontos személyek számáról jelenlétéről, és jelenlétének stabilitásáról stb.

A korai ártalmak felmérésére az Ártalmas Gyermekkori Élmények Kérdőív (ACE-10, Anda és mtsai, 1998) önkitöltős, retrospektív, 10 itemes eszközt használnánk. A jóindulatú vagy Jótékony Gyermekkori Élmények felmérését a Benevolent Childhood Experiences Scale (BCEs)(BCE-10) (Narayan et al., 2018) angol nyelvű, magyarra fordítva Jótékony Gyermekkori Élmények (BCE) skála (magyarra fordítás utáni) használatával tervezzük, mely szintén önkitöltős és 10 itemet tartalmaz.

A kötődési biztonság megragadására a Kötődési stílus kérdőívet (ASQ-H) (Hámori és mtsai, 2016) választottuk, ami egy 40 tételt tartalmazó, önkitöltős mérőeszköz.

A megküzdés feltárására a Képességek és Nehézségek Kérdőívet (SDQ) (Goodman, 1997) választottuk melynek lehetőség szerint az önkitöltős, szülői és tanári változatát is felhasználnánk.

A szakirodalmi adatok mentén egy korosztályra differenciált strukturált interjú hoznánk létre a protektív faktorok felmérésére, amelyből az adatokat deduktív tartalomelemzéssel nyernénk. (A deduktív eljárásnál a teoretikus prekonceptciók által előre elkészített kategóriákkal történik a tartalomelemzés (Waldherr és mtsai, 2019)).

A vizsgálat megkezdése előtt a személyeket szóban és írásban is tájékoztatjuk a vizsgálat menetéről, időtartamáról, illetve beleegyezésüket kérjük az adataik anonim felhasználásához.

A tervezett kutatás jelentősége, hasznosulási terepe

A kutatás hiánypótló lenne több szempontból is. Magyarországon az eddigiekben nem született még olyan ismert kutatás, amely protektív tényezők felkutatását tűzte volna ki célul ebben a speciális témában.

Korábbi tanulmányokkal ellentétben ez a kutatás a kritikusnak tekinthető időintervallumban rögzítené az ACE – és BCE élmények proximális hatását. A serdülőkor érzékeny időszak az agyfejlődés szempontjából, beleértve a prefrontális kéreg fejlődését, amely az önszabályozási és végrehajtó működési képességeknek ad otthont. Így a serdülőkorban

bekövetkező ACE-k és ellen-ACE-k különös hatással lehetnek az agy fejlődésére (Anda, Porter és Brown, 2020; Bethell és mtsai., 2019; Crandall és mtsai., 2019; Narayan és mtsai., 2018).

Fontos kiemelni, hogy a BCE élmények jelenléte jelentősebb hatással lehet az egészségre, mint az ACE-k jelenléte, ugyanis a jótékony élmények pozitívan befolyásolják a stressz biológiáját, egyrészt a poszttraumás növekedésen keresztül ellensúlyozva az ACE-k hatásait, másrészt az ACE-k pontszámától függetlenül pozitívan befolyásolják a fejlődést és a mindennapi életben előforduló gyakori stresszorok kezelését (Anda et al., 2020).

Korábbi kutatások azt a jelentőségteljes utalást tették, hogy az Ártalmas Élmények így például az anya mentális betegségének felszámolása bár fontos törekvés, az ACE-k ellenhatásainak növelése reálisabb cél lehet. Ezek az ellenhatások ugyanis az ellenálló képesség növelésével enyhíthetik az ACE-k káros hatásait, másrészt a serdülők számára erős szociális támogatóhálózatot biztosítanak a családon belül (Narayan és mtsai., 2018).

A kutatás megvalósulásával betekintést nyernénk az ártalmas élményeknek fokozottabban kitett populáció kötődési jellegzetességeibe, melynek segítségével kapott információk támpontot nyújtanának a preventív programok tervezéséhez. Bátorító, hogy még a kedvezőtlen élmények halmozódása esetén is van lehetőség arra, hogy a hosszabb távon veszélyeztető dezorganizált kötődés kialakulásának esélye csökkenjen, ha protektív intervenciók keretében rizikótényezők csökkentésére irányuló támogatást kap a család (Zsindely, 2021).

A kutatással fő célunk a poszttraumás növekedés egy új gyakorlati szemszögét megvilágítva protektív eszközök gyakorlatba ültetésének támogatása.

A tervezett kutatás limitációi

Korábbi elővizsgálatok megerősítették, hogy a gyermekvédelemben regisztrált gyermekek a legintenzívebb stresszforrásokat átélve valóban olyan komplex negatív mentális következményekkel számolhatnak, ami megnehezíti a téma kutatását körükben. Ez a gyakorlati szempontú limitáció mégjobban megerősíti a téma aktualitását és finomabb mérőeszközök kidolgozására hívja fel a figyelmet.

A Jótékony Gyermekkorai Élmények vizsgálata még nemzetközi terepen is viszonylag új keletű, a BCE Scale magyar nyelvű adaptációjára még nem került sor.

Jelen kutatás, mint ahogyan a hagyományos mérések sem, nem veszik tökéletesen figyelembe a fenti élménynek való kitettség hosszát vagy intenzitását, illetve az egyénnek az eseményre adott válaszát.

További limitáció a „többszemponú körütekintés” gyakorlati megvalósíthatósága, és például az intézményi beleegyezések megszerzése is, az adatszolgáltatásra vonatkozó titoktartási paraméterek betartása mellett.

Összefoglalás

Bármennyire is nem akarjuk, hogy a gyerekek ártalmas élményeket tapasztaljanak, a realitásban szinte senkit nem kerülnek el az ilyen élmények. Mindez fokozottabban igaz a gyermekvédelemben felnövekvőkre.

Mind a pozitív, mind a negatív tapasztalatok a fejlődés korai szakaszában jelentős hatással vannak az emberi agy fejlődésére. A krónikus stressz gyengíti a prefrontális kéreg aktivitását (Kalia és mtsai, 2020) és felnőttkorra átívelő mentális és szomatikus egészségkárosodáshoz vezethet. A témafelvetésünkben azonban hangsúlyozzuk, hogy a pozitív élmények hiánya (azaz az ellen-ACE-k, vagy jótékony gyermekkori élmények hiánya) károsabb lehet, mint a negatív élmények (ACE-k) jelenléte. A téma nagyon aktuálisnak bizonyul, hiszen a szakirodalmak alapján rendelkezésre állhatnak olyan társas vagy személyiségbeli védőfaktorok melyek magukban hordozzák a biztonság élményének és kötődés pozitív irányú változásának lehetőségét nem csak az adott egyén életében, hanem a későbbi generációkban is (Hámori, 2014).

A hétköznapi szociális háló tagjai, részvevői egyenként hozzájárulhatnak a gyermekek jólétéhez. Bár minden bizonnyal a stabil elsődleges gondozóval rendelkezők vannak a legjobb helyzetben, a szomszédok, tanárok, nagynénik/nagybácsik, a gyerekekkel foglalkozó közösségi és egyházi/vallási vezetők, önkéntesek és más felnőttek is építhetnek ki pozitív kapcsolatokat a gyerekekkel, ami jelentőségteljeségét tekintve akár egész életre szóló hatással lehet a fizikai, érzelmi, szociális és kognitív egészségre. Még akkor is, ha a gyermek Ártalmas Élményeket élt át, a sokszorosán pozitív élmények nyújtása semlegesítheti a negatív hatásokat.

A kötődés a védőfaktorok megtámogatása által biztonságosabbá válhat, a biztonság élménye egy egyre optimálisabb környezetben fokozódhat így egy speciális réteg pszichológiai jóllétét és az egészségi állapotát javító intervenció elindítását bátorítjuk. Ugyanis olyan védőfaktorokra kívánunk rámutatni, melyek által lehetőség nyílik a gyermekbántalmazás és a későbbi krónikus egészségügyi problémák, a mentális betegségek és kockázatos magatartásformák megelőzésére serdülő és felnőttkorban, amelyek a nagyszámú kedvezőtlen gyermekkori élményt átéltek életében jelen vannak.

A témában való elmerülés az egyén, a társadalom és a gazdaság szempontjából is halaszthatatlan fontosságú. Az eredmények, összevetve korábbi kutatások eredményeivel, bővíthetik tudásunkat, megerősítésül szolgálhatnak és a tovább gondolás alapját képezhetik, többek között olyan komplexebb vizsgálatok kidolgozását is, amelyek jelen kutatással karöltve preventív, illetve korrekciós jelleggel a gyermekvédelmi ellátottak felnőtt kapcsolatainak, életminőségének, egészségmegőrzésének a kérdéseire is hatást gyakorolhatnak.

Irodalomjegyzék

Anda, R. F., Porter, L. E., & Brown, D. W. (2020). Inside the adverse childhood experience score: Strengths, limitations, and misapplications. *American Journal of Preventive Medicine*, 59(2), 293-295

Bethell, C., Jones, J., Gombojav, N., Linkenbach, J., & Sege, R. (2019). Positive childhood experiences and adult mental and relational health in a statewide sample: Associations across adverse childhood experiences levels. *JAMA pediatrics*, 173(11), e193007-e193007

Bowlby, J. 1969. Attachment and Loss: Volume 1: Attachment. *The International Psycho-Analytical Library*, 79, 1–401. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.

Björkenstam, E., Hjern, A., Mittendorfer-Rutz, E., Vinnerljung, B., Hallqvist, J., & Ljung, R. (2013). Multi-exposure and clustering of adverse childhood experiences, socioeconomic differences and psychotropic medication in young adults. *PloS one*, 8(1), e53551

Bethell, C., Jones, J., Gombojav, N., Linkenbach, J., & Sege, R. (2019). Positive childhood experiences and adult mental and relational health in a statewide sample: Associations across adverse childhood experiences levels. *JAMA pediatrics*, 173(11), e193007-e193007

Collin, L. V. 1996. Human attachment. *Temple University Press*, Philadelphia, Pennsylvania.

Crandall, A., Miller, J., R, Cheung, A., Novilla, L., K, Glade, R., Novilla, M. L. B., & Hanson, C. L. (2019). ACEs and counter-ACEs: How positive and negative childhood experiences influence adult health. *Child Abuse & Neglect*, 96, Article 104089.

Crandall, A., Broadbent, E., Stanfill, M., Magnusson, B. M., Novilla, M. L. B., Hanson, C. L., & Barnes, M. D. (2020). The influence of adverse and advantageous childhood experiences during adolescence on young adult health. *Child Abuse & Neglect*, 108, 104644. doi:<https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104644>

Cicchetti, D. (2013). Annual research review: Resilient functioning in maltreated children—past, present, and future perspectives. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(4), 402–422.

Cicchetti, D., & Rogosch, F. A. (2009). Adaptive coping under conditions of extreme stress: Multilevel influences on the determinants of resilience in maltreated children. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2009(124), 47–59.

Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., & Williamson, D. F. (1998). Adverse childhood experiences and health outcomes in adults: The Ace study. *Journal of Family and Consumer Sciences*, 90(3), 31.

Fergus, S., & Zimmerman, M. A. (2005). Adolescent resilience: A framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual Review of Public Health*, 26, 399–419.

Grossman, KE., Grossman, K. 2006. Universality of human social attachment as an adaptive process. *Attachment and bonding: A new synthesis*. Germany, 199-228.

Hámori, E. (2014). Kötődélmélet régen és ma. Konceptiók, kutatás, módszerek és klinikai vonatkozások Bowlbytól napjainkig. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.

Hrubý, R., Hašto, J., Minárik, P. 2011. Attachment in integrative neuroscientific perspective. *Activitas Nervosa Superior Rediviva*, 53: 49-58.

Hughes, K., Ford, K., Bellis, M. A., Glendinning, F., Harrison, E., & Passmore, J. (2021). Health and financial costs of adverse childhood experiences in 28 European countries: A systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 6(11), e848–e857.

Ioannidis, K., Askelund, A. D., Kievit, R. A., & Van Harmelen, A.-L. (2020). The complex neurobiology of resilient functioning after childhood maltreatment. *BMC Medicine*, 18(1), 1–16.

Inántsý-Pap, J. 2009. Kötődés és kortárskapcsolatok az óvodáskorban. *Faculty of Central European Studies*, Constantine the Philosopher University Nyitra; Kocka Kör, Debrecen.

Kalia V., Knauft K. (2020). Emotion regulation strategies modulate the effect of adverse childhood experiences on perceived chronic stress with implications for cognitive flexibility. *PLOS ONE* 15(6): e0235412

Karatekin, C. (2018). Adverse childhood experiences (ACEs), stress and mental health in college students. *Stress and Health*, 34(1), 36-45

Langford, J. 2007. Strengthening families through early care and education. *Washington, DC: Center for the Study of Social Policy. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50 (1-2, Serial No.209), 66-104.

Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). Research on resilience: Response to commentaries. *Child development*, 71(3), 573-575

Masten, A. S., & Barnes, A. J. (2018). Resilience in Children: Developmental Perspectives. *Children (Basel, Switzerland)*, 5(7), 98. doi:10.3390/children5070098

McEwen, C. A., Gregerson, S. F. (2019). A critical assessment of the adverse childhood experiences study at 20 years. *American journal of preventive medicine*, 56(6), 790-794

Narayan, A. J., Rivera, L. M., Bernstein, R. E., Harris, W. W., & Lieberman, A. F. (2018). Positive childhood experiences predict less psychopathology and stress in pregnant women with childhood adversity: A pilot study of the benevolent childhood experiences (BCEs) scale. *Child abuse & neglect*, 78, 19-30

Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity: Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *The British journal of psychiatry*, 147(6), 598-611

Shaffer, A., Burt, KB., Obradović, J., Herbers, JE., Masten, AS. 2009. Intergenerational continuity in parenting quality: the mediating role of social competence. *Dev Psychol*, 45: 1227-1240.

Sroufe, L. A., Egeland, B., Carlson, E., Collins, W. A., Grossmann, K. E., Grossmann, K., & Waters, E. (2005). Placing early attachment experiences in developmental context. *Attachment from infancy to adulthood: The major longitudinal studies*, 48-70

Tóth, I. 2011. Az érzelmi-társas kapcsolatok fejlődése: korai gondozás és kötődés. In I. Danis, M. Farkas, M. Herczog, & L. Szilvási, (Eds.), *A génektől a társadalomig: a koragyermekkorai fejlődés színterei* (pp. 322-367). Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet

Waldherr, A., Wehden, L-O., Stoltenberg, D., Miltner, P., Ostner, S. & Pfetsch, B. 2019. Induktive Kategorienbildung in der Inhaltsanalyse: Kombination automatischer und manueller Verfahren. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research*, 20 (1).

Van IJzendoorn, M. DeWolff, M. (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Development*, 68(4), 571-591.

Zsindely, K. T. 2021. A kora gyermekkorai lelki egészség támogatásának elmélete és gyakorlata I-II. (Danis Ildikó-Németh Tünde-Prónay Beáta-Góczán-Szabó Ildikó-Hédervári-Heller Éva [szerk.]). *Gyógyypedagógiai Szemle*, 49(2-3.), 239-244.

Zimmerman, M. A. (2013). Resiliency theory: A strengths-based approach to research and practice for adolescent health. Los Angeles, CA: Sage Publications Sage CA.

Borál Szvetlána: A Budai egyházmegye szentendrei könyvtárának története (Régészeti állomány 15-19 század)

/Eötvös Lóránd Tudományegyetem – BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola/

Lektorálták: Dr. Poór Zoltán és Dr. Baluja Petra

ABSZTRAKT

A kutatás bemutatja a régi kéziratok és nyomtatott könyvek keletkezésének és kialakulásának különféle kulturális és történelmi körülményeit, amelyek ma a Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár régészeti állományába tartoznak, és a könyvtári gyűjtemény legértékesebb részét képezik. Keletkezésük helyét és idejét figyelembe véve nyomon követhetjük a szerb irodalom és nyelv fejlődését, történetét, de a szerb ortodox egyház politikai irányultságát is. Az 1690-es nagy népvándorlásig a Szerbia területén keletkezett összes tartalmat a késő bizánci liturgikus irodalmi stílus és a szerb-szláv nyelvhasználat jellemzi. Válaszul a 18. századi katolikus ellenreformációra, a Magyarországon keletkezett tartalmak, a történelmi körülményektől függően, az orosz kultúra sokszínűségét és erős hatását mutatják.

A jelen tanulmány célja a Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár régészeti állományában található régi, nyomtatott és kézzel írott könyvek kulturális, történelmi és irodalmi jelentőségének kifejtése. E tételek átfogó áttekintése és elemzése bepillantást nyújt Magyarország szerb közösségének történetébe és kultúrájába, különös tekintettel a 18. századra – arra az időszakra, amikor a legszembetűnőbb változások és művészeti átalakulások mentek végbe.

Kulcsszavak: *Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár, Szentendre, régi kéziratok és nyomtatott könyvek gyűjteménye*

BEVEZETÉS

A könyvtár története sok el nem mondott eseményt rejt. Nyomon követheti a nép vagy egyes egyének történetét, és tükrözi az időszak társadalmi és kulturális változásait is. A szentendrei Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár esetében a fenti szempontok mindegyike jelen van, különösen, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy olyan könyveket és kéziratokat őriz, amelyek a szerbek magyarországi betelepülésének idejéből származnak. Az Athos-hegyi Hilandar Kolostor könyvtára után a második legnagyobb a Budai Szerb Egyházmegyei Könyvtár, amely mintegy 30 000 kéziratot, könyvet és folyóiratot tartalmaz, és ezek többnyire könyvtári állomány szerint vannak elrendezve és szakszerűen feldolgozva.

A könyvtár legértékesebb és legfigyelemreméltóbb része a régészeti állomány, amely a legrégebb kéziratokat és nyomtatott könyveket tartalmazza a 15-19. századból, amelyek Szerbia Kulturális Örökségvédelmi Törvénye szerint kiemelkedő történelmi jelentőségű anyagok (Sindik at all, 1991: 1). Ez az rész nem különálló egység, hanem több gyűjteményből származó kéziratot és könyvet tartalmaz, valamint a budai szerb püspökök személyes gyűjteményét, mint Stojković Arsenije (1804–1892) és Zupković Georgije (1878–1951) könyvtárát, illetve a Gráboc kolostor és az Egyházmegyei könyvtárak anyagát (Stefanović-Banović, 2021: 14).

Mára azonban a legtöbb régi szerb könyv, amely a Magyar Királyság területéről származik, Szerbiában található meg, nagyrészt Belgrádban, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián (SANU).

Vitković Gavriło elkötelezettségének és erőfeszítésének köszönhetően, aki a 19. században gyűjtötte össze a régi kéziratokat, könyveket és egyházi iratokat, liturgikus tárgyakat, sok értékes példány menekült meg a pusztulástól, néhány töredéket pedig megmentett a feledéstől (Vitković, 1870: 449-450). A Szerb Irodalmi Társaság (ma SANU) szisztematikus gyűjtést indított a Magyarországon lévő szerb könyvek felleléséért, és ezek átszállításáért Szerbiába. Ebben időszakban kezdi el kutatni az egyházi szaktudomány az ország határain kívül élő szerb közösségek művészeti örökségét. Az 1857 és 1883 közötti időszakban Vitković több száz régi szerb könyvet gyűjtött össze, amelyek felbecsülhetetlen értéket képviselnek a szerb kultúra szempontjából (Sindik at all: 1991: 3).

A Szentendrei Könyvtár állományát szakszerűen rendezték és dolgozták fel a Belgrádi Nemzeti Könyvtárral és az újvidéki székhelyű Szerb Matica Könyvtárral való együttműködésnek köszönhetően. A könyvtár szakmai feldolgozásában fontos mérföldkő *A Budai Egyházmegyei Könyvtár kézíratainak és régi nyomtatott könyveinek leírása* c. monográfia első kiadása 1991-ben (szerzők: Sindik Nadežda, Grozdanović – Pajić Miroslava és Mano – Zisi Katarina; kiadta a Szerb Nemzeti- és a Szerb Matica Könyvtár).

A következő évben még három értékes és jelentős kiadványt adtak ki: *A Budai Szerb Ortodox Egyházközösség Könyvtárának katalógusa: a 19. századtól a 20. századig 1.*, szerb nyelvű könyvekhez; *A Budai Szerb Egyházközösség Könyvtárának katalógusa: a 19-20. század 2.*, idegen nyelvű könyvekhez és a *Szerb Könyvtár sorozatkiadványainak katalógusa, Budai Ortodox Egyházmegye a 19-20. századig*. Zupković Georgije püspök személyes könyvtárának katalógusa 1994-ben jelent meg, 2022-ben pedig napvilágot látott Stojković Arsenije püspök könyvkatalógusa.

Bár a Budai Szerb Ortodox Egyházmegye Könyvtára felbecsülhetetlen értékű forrás a szerb történelem és kultúra kutatásához a Magyar Királyság területén, amely különböző társadalmi és művészeti változásokról is tanúskodik, számos szegmense úgy nyelvi, mint kultúrtörténeti szempontból továbbra is feldolgozásra vár. Az összehasonlító módszer segítségével feltérképezhető a szerb nyelv fejlődése, valamint azok a hatások, amelyek az évszázadok során befolyásolták. Ugyanakkor az, hogy milyen könyveket gyűjtöttek és szereztek be, valamint hogyan jöttek létre a különböző állományok és a püspökök személyes könyvtárai, sajátos politikai irányzottságra és törekvésekre is utalhat, de arra is, hogy a 18. század második felétől az ortodox szerb kultúra egésze kelet felé fordult.

A tanulmány két hipotézisre épül:

1. A szerbek betelepítése idején az anyaországból a Magyar Királyságba hozott könyvek és kéziratok egy ideig őrzik a szerb középkori kultúra jellegzetes vonásait, amelyeket elsősorban a késői bizánci hagyományokból merítettek, majd ezeket ötvözik a modern európai trendekkel.
2. Sajátos történelmi és politikai körülményekre adott válaszként, valamint a Habsburg udvar hozzáállására a 18. század folyamán a szerbeknél már a 3. évtizedtől drasztikus változásokat láthatunk a Magyarországon keletkezett kéziratok és könyvek tartalmi, nyelvi különössége és stílusa kapcsán. Ehhez hozzájárul az egyre erősödő kapcsolat a keleti ortodox országokkal, Ukrajnával és Oroszországgal, ami lehetővé teszi a barokk kultúra felvirágoztatását a szerbek körében.

Kivizsgáljuk a magyarországi szerb kultúra változásainak okait a 18. században és bemutatjuk őket a Szentendrei Regészeti Állományban található könyvek nyelvezetén és tartalmán keresztül. Ezek pontosan kimutathatók a korszakból származó kéziratok és nyomtatott könyvek nyelvi,

stiliztikai és művészeti elemzésével. Másrészt pedig a Budai Egyházmegyei Könyvtár régészeti állománya nyújt betekintést a szerb társadalmat érintő kulturális és társadalmi változásokba az első migrációs és betelepülési hullámok idejétől a Száva- és Duna-menti régiókban. Ezeket a változásokat leginkább a szerb lakosság nemzeti, kulturális és vallási identitásának megőrzésére tett erőfeszítései mozgatták. Az ortodoxia védelmében döntő szerepet játszott a Szerb Ortodox Egyház autonómiája, amelyet az osztrák jog által biztosított privilégiumok és az Oroszországhoz fűződő erős kulturális kapcsolatok befolyásoltak. Ezt az Oroszországból beszerzett könyvek növekvő száma is jelzi. Az ortodox kelethez fűződő erős kapcsolatokat mindenek előtt a számos régi nyomtatott könyv és kézirat bizonyítja, amelyeket jelenleg a Budai Egyházmegyei Könyvtárban őriznek.

SZERB-MAGYAR KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI KAPCSOLATOK

A szerb-magyar kulturális és politikai kapcsolatok feltárása során nem szabad elfelejteni, hogy ezek egészen a középkorig, Lazarević István szerb despota uralkodásának idejére nyúlnak vissza. Ő a 15. század¹ első felében Luxemburgi Zsigmond magyar király vazallusa lett. A két uralkodó közötti jó viszonyt bizonyítja, hogy a magyar király számos birtokot ajándékozott a szerb despotának uralkodása idejére, mint például a Duna-parti városokat, várakat: Belgrád, Szendrő, ill. Galambóc, valamint a Mačva régióban, minden lakott településsel együtt (Frigyes, 1877: 4-6; Kalić 2001: 79-80). Ezen kívül István despota birtokokat is kapott a Magyar Királyság területén, valamint egy palotát a Budai Várban (Kalić, 1975: 53). Ezek az események nemcsak a szerb kultúra, hanem az irodalom és művészettörténet tanulmányozásában is kulcsfontosságúak, mivel a két uralkodó szoros kapcsolata hozzájárult a magyar kultúrának a szerb művészetre gyakorolt hatásának erősödéséhez, amely minden számos ponton nyilvánult meg (Marinković, 1975: 12).

A másik korszak, amelyet érdemes kiemelni a szerb kulturális és művészeti fejlődésében a Magyar Királyság területén, az a szerbek 1690-es nagy népvándorlása, amelyet Čarnojević III Arsenije pátriárka vezetett. Az oszmán törökök elől menekülve, az osztrák hadsereg oldalán akkor mintegy 30-40 ezer szerb települt át Magyarországra, bár egyes nem hivatalos adatok szerint ez a szám jóval magasabb volt (Ćorović, 2014: 520). A szerbek akkoriban leginkább a magyarországi Felső-Dunavidéken telepedtek le, olyan városokban, mint Győr, Komárom, Esztergom, Buda, Szentendre, ahol már Lazarević István despota idejétől éltek jelentős szerb közösségek (Davidov, 2011: 28). A nagy népvándorlás idején a szerbek magukkal hozták a hagyományukat és kultúrájukat, valamint különféle egyházi és liturgikus könyveket és tárgyakat, hogy megőrizték nemzeti és vallási identitásukat egy idegen és katolikus országban.

REGÉSZÉTI ÁLLOMÁNY, 15.-19. SZÁZAD

A Budai Szerb Ortodox Egyházmegye Szentendrei Könyvtárának régészeti állományában a régi kézírásos és nyomtatott könyvek két csoportra oszthatók származási hely, tartalom, valamint nyelvi és grafikai tulajdonságok szerint:

1 A szerbek magyarországi vándorlásairól a 15-16. század folyamán: POPOVIĆ J. Dušan, *Srbi u Vojvodini* 1, 101-105; IVIĆ Aleksa, *Istorija Srba u Ugarskoj*, 5; *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka*: zbornik radova posvećen tritagodišnjici velike seobe Srba, ur. Dragutin RANKOVIĆ, Nikola SAMARDŽIĆ, Beograd 1990; SZALAY László, *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*; HUNFALVY Paul, *Ethnographie von Ungarn*, 309; JUGA Velimir, *A magyar szent Korona országában élő szerbek*, Budapest 1913, 11.

1. Az első csoportot a középkori Szerbia területén keletkezett könyvek alkotják. Származásuk elsősorban a már oszmán uralom alatt lévő szerb területekhez köthető, ezek a példányok az 1690-es nagy népvándorlás során kerültek Magyarországra. Magyarország városaiban letelepedve, a szerbek gyakran építettek kolostorokat vagy templomokat, amelyek megőrizték őseik emlékét. Ilyen pl. a Csepel-szigeti Ráckeve (Srpski Kovin), vagy a szentendrei Belgrád, Požarevačka és Opovačka templomok (Davidov, 2011: 43,44). Ebben a korszakban a könyveket elsősorban a szerb szláv nyelvhasználat és a kizárólagos liturgikus jelleg jellemzi.

2. Egy másik könyvcsoport 1690 után Magyarország másolóhelyein jött létre. A legjelentősebbek a szentendrei Szent Lukács-templomban és a grábóci kolostorban találhatóak. Szentendrén másoló-világító iskola működött Račanin Kiprijan, a Rača-kolostor szerzetesének vezetésével (Pavić, 1966: 10). Jól képzett és tehetséges vallási másolók és tanítványaik ugyanolyan jól boldogultak, mint kézirat-világosítók. Közülük a legkiemelkedőbb Venclović Stefanović Gavril volt, aki irodalmi és másolói tevékenysége, valamint a szerb nyelv helyesírásának megreformálására tett kísérletei jellemezték a 18. század első felét. A grábóci kolostort 1585-ben alapították a Dragović-kolostor dalmát szerzetesei (Szilágyi, 1999: 6). Az oszmán megszállás idején a ráckevei kolostor mellett ez a kolostor a török elleni harc jelentős szellemi fellegváraként működött.

A 15. és 17. század között Szerbiában készült könyvek közös jellemzője, hogy mind egyházi/liturgikus jellegűek és a fordításos irodalom kategóriájába tartoznak, mivel tartalmukat legtöbbször görög eredetiből fordították. A templomokban ezeket a könyveket istentiszteletek alkalmával használták, és gyakran szerepeltek bennük a régi szerb ortodox énekhagyományhoz igazodó verses szövegek. Ezek leggyakrabban a Zsoltárok könyveihez és az Ószövetség más részeihez kapcsolódtak, de elhangzottak az Újszövetség evangéliumai és az Apostolok Cselekedetei, vagy a kánonok, valamint a stichera és más liturgikus énekek (Stefanović 1972: 122), mint például az 1575. évi júniusi, júliusi és augusztusi versek prolóógusa (GR 5), amelyet a Fruška Gora-i Kuveždin kolostorban állítottak össze, vagy egy 16. századi, ismeretlen eredetű egyházi énekgyűjteményből énekeltek (Sindik at all, 1991: 21). A Szentendrei Ortodox Könyvtár régi nyomtatott és kézzel írott könyveiben a szerb uralkodók és szentek tiszteletére énekelt énekek találhatóak. Jellemző, hogy a szerb középkori irodalom egészének egyik tipikus vonása éppen a szerb uralkodók kultuszának ápolásához kötődik, amely a korai keresztény egyházatyák tiszteletére épül – ez a jelenség Szerbia feudális államként való felvirágzásához kapcsolódik a Nemanjić-dinasztia idején, a 12. század végétől (Stefanović, 1972: 123).

Ami a nyelvet illeti, ezekben a régi kéziratokban és nyomtatott könyvekben a szerb szláv vagy az óegyházi szláv nyelv szerb változata dominál; a cirill írás szabványos és megfigyelhető a középkori szerb írás morfológiai sajátosságai (Stefanović, Stefanović-Banović, 2012: 40). A könyvek nyelvi sajátosságai, illuminációi vagy díszítése alapján megállapítható, hogy néhány példány a középkorból származik, és már a nagy népvándorlás előtt érkezett a magyar területre, mint pl. az említett versprolóógok 1575-ből, a Grabovac kézirat gyűjteményből, de ilyen az apostol értelmezése is a 16. század első negyedéből, amely kézirat a győri templomból származik (Sindik at all 1991: 7). A könyvek származásának meghatározásában nagyon hasznos segítséget képeznek a lapszéli jegyzetek (marginália), amelyeket a könyvek másolói jegyeztek fel, vagy azok, akik a templomban használták őket. A feljegyzések pontos olvasásához gyakran több kell, mint a szerb nyelv történelmének ismerete, mert többnyire rossz vagy olvashatatlan állapotban vannak, tekintettel arra, hogy gyakran a könyv elején vagy végén találhatóak, ahol elsőként éri a könyvet fizikai sérülés. Másfelől viszont ezek tartalmazhatnak elsődleges információkat a könyv

létrejöttével kapcsolatban, vagy rámutathatnak egyes kulturális eseményekre, csapásokra, betegségekre stb. (Stefanović-Banović, 2021: 16).

A Budai Szerb Ortodox Egyházmegyei Könyvtár kéziratainak és régi nyomtatott könyveinek leírása című katalógus bejegyzéseit áttekintve, amelyeket eredeti, átíratlan formában továbbítottak, nyomon követhetjük többek között a szerb nyelv fejlődését 1537-től, amikor a legrégebbi feljegyzést rögzítették, egészen 1898-ig, amikor a Régészeti Alap kéziratgyűjteményében az utolsót datálják (Stefanović-Banović, 2021: 17).

A magyar területen 1690 után keletkezett könyvek egy másik csoportja az eddig leírtaktól eltérő jellemzőket mutat. A 17. század utolsó évtizedeiben és a 18. század elején figyelhető meg a szerb középkori irodalom utolsó fellendülése. A kéziratok továbbra is fenntartják a régi hagyományos műfajokat: hagiográfiát, homíliákat, krónikákat és évkönyveket (Sindik at all, 1991: 8). Tekintettel arra, hogy a szerb könyvek előállításához nem volt lehetőség nyomtatásra, hanem Velencéből, Bécsből, Pozsonyból vagy a romániai Târgoviște-ből kellett megrendelni őket, a szerbek folytatják a középkori könyvmásolási gyakorlatot. Attól is tartottak, hogy valami idegen tartalom kerülhet be, ami nem felel meg az ortodox tannak. Bár Čarnojević III Arsenije pátriárka többször is kérte az osztrákokat egy szerb nyomda alapításának engedélyezéséért, kérését figyelmen kívül hagyták. 1770 előtt a magyarországi szerbeknek nem volt saját nyomdájuk. Amikor Joseph von Kurzbeck engedélyt kapott egy bécsi nyomda megnyitására, könyvek nyomtatására, elkezdett görögül, illírül, szerbül, románul és örményül nyomtatni (Pavić, 1970: 45,46).

Venclović Stefanović Gavril a 18. század első felének központi alakjaként különösen jelentős művei a régi szerb középkori irodalom és a kora újkor kultúrájának részei. A nyugati barokk művészet, valamint a 18. század folyamán Lengyelországon és Ukrajnán keresztül a magyarországi szerbekhez eljutó ellenreformáció hatásai a legszembetűnőbbek Venclović alkotásain (Pavić, 1970: 62,63). Kézirataiban diglosszia figyelhető meg². Két nyelven írt: szerb szláv nyelven és a Szentendrén és környékén beszélt népnyelven (Ivić, 1977: 97). Valamennyi papnak és a templomban való használatra írt kézirata szerb szláv nyelven, szabványos cirill írással, gazdag illuminációval kísérve készült. Venclović a népnek szánt kéziratokat – elsősorban egyházi prédikációkat és szentbeszédet, amelyet vasárnaponként a gyülekezetnek tartanak a templomokban – kizárólag népnyelven, megvilágítás nélkül írta, mivel ezeket inkább hallgatásra és nem olvasásra szánták, továbbá sajátos karakterekkel, ritmikus és dallamos költői szövegekkel egészítette ki (Pavić, 1972: 96-98). A 17. századi ukrán és orosz barokk irodalom erős hatással volt a szerb homiletika fejlődésére. A barokk motívumok Venclović műveiben megmutatkoznak a spirituális, metaforikus és titokzatos ábrázolásában, a természeti jelenségek leírásában, történelmi és kozmikus vízióiban, valamint a dallamképek és szimbolikus kifejezések bőségében. A barokk stílus a szélsőséges világok szétválasztására törekedett, ötvözve a szentet a profánnal, a spirituálist a fizikaival, a mennyeit a földivel (Pavić, 1972: 101). Venclović 1717-ben Szentendrén írta meg szerb-szláv ábécéskönyvét (*Bukvar*), amely szintén felbecsülhetetlen forrása az ószerb nyelv tanulmányozásának, hiszen a következő évtizedekben megszűnt létezni. Venclović húszezer oldalra terjedő kézirata közül a régészeti állomány mindössze néhány bekötött kötetet őriz szentendrei, győri és komáromi életéről és munkásságáról, a többi a belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián található (Pavić, 1966: 23, 24).

² A szerbek diglossziájáról: Olga NEDELJKOVIĆ, The linguistic „diglossia” of Gavriilo Stefanović Venclović and „проста мова” in the literature of the orthodox slavs, Serbian Studies Research Vol. 2, No. 1 (2011), 7-80.

A 18. század folyamán számos olyan változás ment végbe kulturális és történelmi kontextusban, amely egyre erősebb kötődést eredményezett egyrészt a Szerb Ortodox Egyház, másrészt Oroszország és az ortodox kelet között. A legfontosabb, hogy már a század elején nyilvánvaló volt, hogy a szerbek kiváltságait, amelyeket I. Lipót császártól 1690-ben kaptak, nem teljesítik. A magyar ellenreformáció vezéralakjának, gróf Kollonich Lipót bíborosnak szavai 1796-ból erről tanúskodnak:

„... Ezért arra kell törekedni, de nagy zaj és sértések nélkül, hogy az illír vagy ras nemzet valamelyest egyesüljön a római templommal... Ugyanis, ha ezeket a kiváltságokat nem lehet megváltoztatni vagy lerövidíteni, akkor legalább szóról szóra legyenek megerősítések, de olyan sötét kifejezésekkel és kétértelmű szavakkal, amelyeket különböző időpontokban lehetne bemutatni, most értsd és értelmezd így, most pedig úgy...” (Davidov, 1994: 8)

Korábban többször is megerősítették, hogy ezekben a kiváltságokban a szerbeknek biztosították az egyházi autonómiát, nyelvük és vallásuk megőrzését, valamint azt, hogy a magyar törvényhozó szervek nem avatkoznak be a szerb intézmények munkájába, amelyek közvetlenül az osztrák hatóságoknak voltak alárendelve. A század harmadik évtizedére olyan légkör alakult ki a szerb közösségekben, amely arra ösztönözte a szerb egyházat, hogy egyre szorosabb politikai és kulturális kapcsolatokat építsen ki Oroszországgal. A szerb iskolák és nyomdák hiánya, az ortodox liturgikus könyvek csekély száma, a folyamatosan erősödő félelem az ortodoxok erőszakos katolikus hitre térítésétől, a magyar nemességgel való folyamatos konfliktusok és az osztrák császár által korábban adományozott birtokok elvesztése a szerb családok Ukrajnába történő kivándorlásához vezetett. Ezzel párhuzamosan zajlott a szerb kultúra oroszosítása: a szerb szláv nyelv helyére az orosz-szláv, későbbi változatával együtt létrejött a szláv szerb nyelv lépett, amely a szerb nép többsége számára érthetetlen, mesterséges alkotás volt. Ezt a nyelvezetet egészen Vuk Karadžić nyelvi reformjaiig használták a 19. század elején. A könyveket és a tankönyveket, az ábécéskönyvét és a szótárakat kizárólag Oroszországból szerezték be, nyomtatott emblémákkal, amelyek eredetük hitelességét tanúsították (Simić, 2020: 83,84).

Šakabenta IV Arsenije (1725–1748) szerb patriárka teljes szívvel támogatta minden változást a szerb kultúra oroszosítása irányában, Kijev pedig továbbra is szellemi központ maradt, egészen a 18. század végéig. Már a harmadik évtizedben megérkeztek az első tanult előadók a Karlócai metropólia, akik a Kijevi Teológiai Akadémián és a Kijevi festőiskolában tanultak, és az ukrán barokk kultúrát közvetítették (Timotijević 2020: 31). A kapcsolatok a kijevi akadémiával rendkívül erősek voltak, amit az is bizonyít, hogy négy évtized alatt (1726–1762) 28 szerb diák tanult ezen a rangos helyen (Davidov, 2003: 174,175).

A szentendrei gyűjteményekben számos polémikus írás is található, amelyek az ukrán barokk és ortodox homiletika jelentős hatásáról tanúskodnak, különösen a 18. század második felében Novaković Dionisije budai püspök (1705–1767) munkái, amelyeket a neves Mohyla Akadémián végzett Ukrajnában. Fennmaradt a *Zercalo hristianstva* [A kereszténység tükre] (GR 30) című kézírata, amely a vízjelek alapján 1749. és 1767. közötti időszakra datálható. A 17-18. századból több hasonló erkölcsi és didaktikai tartalmú *Zercalo* című könyv is ismeretes Oroszországból (Sindik at all 1991: 60,61). Ebbe a gyűjteménybe az orosz-szláv nyelvhez tartozik *Rosztovi Demetrius apológiája* a 18. század közepéről (GR 18), a *Szláv nyelvtan* 1743-ból (GR 25), az *O nasilju katolika i ko su unijati i šizmatici* (GR 31) című könyv Nikephoros Theotokisztól [A katolikusok erőszakosságáról, az uniátusokról és a szakadárokról] 1775-ből, orosz-szláv nyelven, szerb morfológiai alakzatokkal (Sindik at al 1991: 62), 1780-tól származó átiratban (GR32) (Sindik at all, 1991: 64), illetve a 18. század végéről (SA 22) (Sindik at all, 1991: 127).

A 18. század végétől a 19. század elejéig tartó időszak új politikai és kulturális irányultságot hozott. Szentendrén megszilárdult az új eszmékért és szabadságjogokért küzdő, gazdag szerb kereskedők középosztálya. Megalakult az első szerb tanítóképző intézet, az úgynevezett Preparandija, amely 1812-től 1816-ig működött. Az orosz befolyás ezután is érvényesült a 19. század elején Popović Dionisije budai püspök (1791-1828) kérésére. A Szentendrei Könyvtár különféle orosz nyelvtanok másolatait, orosz nyelvű egyháztörténeti áttekintést és egyéb egyházi tartalmú könyvet őriz. Újdonság ebben a korszakban, hogy az orosz-szláv mellett a szláv-szerb nyelv is használatban volt, a szerb szavak egyre nagyobb keveredésével. Mindeközben német és latin nyelvű könyvek is megjelentek, ami ebben az időben közvetve a budai püspökök műveltségére utal: *Dogmatikus teológia* (GR 39/1-3), 1830 körül, orosz-szláv nyelvű, némi hibrid, kevert fonetikai és morfológiai jelenségekkel és ritka lexámákkal a népnyelvből; *Erkölcsei teológia* (GR 40), 1830 körül, Čokor Jovan iskolai jegyzetei orosz-szláva nyelven; *Bevezetés a logikába és filozófiába* (GR 46), 18. század második negyede, Teofanović Arsenije kézírata, latin kurzív; *Rövid logikai kurzus – Általános dialektika* (GR 49), 1742. körül, Teofanović Arsenije kézírata latin nyelven; *Egyháztörténet* (EP 8), 19. század első fele, cirill kurzív írás orosz-szláv nyelven; *Begriff der Orthodoxen Theologie im allgemeinen* (EP 2), 19. század első fele, latin kurzív írás, német nyelven.

ÖSSZEGZÉS

A Budai Szerb Ortodox Egyházmegye Szentendrei Könyvtárának régészeti állománya segítségével a magyarországi szerbek kultúrtörténetéről szóló rövid áttekintés célja a szerb nyelv és irodalom fejlődésének leírása volt, a különféle kulturális hatások figyelembevételével, a középkortól a 19. század elejéig. Bár az egyházi könyvek hűek maradtak eredetükhöz, tartalmukat és nyelvhasználatukat döntően befolyásolták bizonyos társadalmi és történelmi események. Egy évszázadot, a 18. századot, amelyben a változások a legkézzelfoghatóbbak voltak, és a művészet átalakuláson ment keresztül, választották olyan időszaknak, amikor a nyugati kultúrával, a barokk művészettel és az ellenreformációval való érintkezés a legtisztábban volt látható. A Magyar Királyságban a szerb nép nemzeti, vallási és kulturális identitásának megőrzésére törekvő Szerb Ortodox Egyház politikai és kulturális kapcsolatokon keresztül az ortodox Kelet és Oroszország felé orientálódott, ami a szerb nyelv fejlődésének megtorpanásához vezetett a mesterséges, orosz-szláv nyelv bevezetése miatt. Venclović kézíratainak jelentősége az utókor számára felbecsülhetetlen, hiszen a 18. századból fennmaradt szókincs bemutatásával kiderült, milyen irányban fejlődött tovább a népnyelv.

A dolgozatban két hipotézist fogalmaztunk meg: a régebbi korszakból származó könyvek Szerbia területén keletkeztek késő középkori sajátosságokkal. Ezek szerb-szláv nyelvű, kizárólag liturgikus használatra készült könyvek, amelyek a 18. század első évtizedeiben keletkeztek, a kéziratok pedig jelen voltak a szerb közösségeknél Magyarországon, a vallási és nemzeti identitás megőrzés céljából. A második hipotézis magába foglalja a 18. század sajátos történelmi körülményeit és a magyarországi szerbek kapcsolatait figyelembe véve, szellemi és politikai kötődésüket Ukrajnához és Oroszországhoz. A változások nemcsak az országban érezhetőek, mint pl. az orosz-szláv nyelv használatában, hanem az új tartalmakban is, amire a ukrán barokk kultúra hatása és a katolikus ellenreformáció adott választ.

A szentendrei gyűjtemény kéziratos állománya tartalmi, nyelvi és paleográfiai tulajdonságait tekintve sokrétű, és figyelemre méltó anyagot tartalmaz nemcsak a szerbek, hanem más, a térségben élő népek irodalmának, nyelvének és kultúrtörténetének tanulmányozásához.

Rövidítések

GR- A Gráboci kolostor gyűjteménye

EP – Budai Egyházmegye gyűjteménye, kéziratos könyvek

SA – Szentendre gyűjteménye

SZAKIRODALOM

DAVIDOV, Dinko. *Srpske privilegije*. Novi Sad – Beograd, Galerija Matice srpske – Balkanološki institut, 1994.

DAVIDOV, Dinko. *Studije o srpskoj umetnosti XVIII veka*. Beograd, Srpska književna zadruga, 2003.

DAVIDOV, Dinko. *Sentandreja srpske povesnice*. Beograd – Novi Sad, SANU – Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, 2011.

IVIĆ, Pavle. *Jezik Gavriła Stefanovića Venclovića i srpski govori oko Budimpešte*, in: HOLLÓS A. (szerk.) *Hungaro – Slavica*, ELTE Szláv Tanszékcsoportha, Budapest, 1977, 97-100.

KALIĆ, Jovanka. *Palata srpskih despota u Budimu*, in: V. ĐURIĆ (ur.) *Zograf*, časopis za srednjovekovnu umetnost, br. 6, Beograd, Institut za istoriju umetnosti, 1975, 51-58.

KALIĆ, Jovanka. *Srbi u poznom srednjem veku*. Beograd, Službeni list, 2001.

MARINKOVIĆ, Radmila. (1975). *Iz naše književnosti feudalnog doba*. Beograd, Prosveta, 1975.

PESTY, Frigyes. *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországhban és a rácz despota cím*. Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1877.

PAVIĆ, Milorad. *Crni bivo u srcu. Legende, besede, pesme*. Beograd, Prosveta, 1966.

PAVIĆ, Milorad. *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*. Beograd, Nolit, 1970.

SZILÁGYI, Mihály. *A Gráboci szerb ortodox kolostor története*, in: DOBOS Gy. (szerk.) *Tanulmányok, intézmény-, településtörténet, biográfia, források: összeírások, telepítések, 1848-49-es levelezés, Tolna Megyei Levéltári Füzet 7.*, Szekszárd, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 1999, 5-114.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/TOLM_Lf_07/?pg=0&layout=s

SIMIĆ, Vladimir. *Politika, pravoslavlje i umetnost: Srpsko-ruske kulturne veze u XVII veku*, in: *Muzikologija*, br. 28, 2020, 79-98.

SINDIK, Nadežda, MANO-ZISI Katarina, GROZDANOVIĆ-PAJIĆ Miroslava. *Opis rukopisa i starih štampanih knjiga Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji*, Beograd – Novi Sad, Narodna biblioteka Srbije – Biblioteka Matice srpske, 1991.

STEFANOVIĆ, Dimitrije. *Pojanje stare srpske duhovne muzike*, in: Đ. TRIFUNOVIĆ (ured.) *Stara književnost*, Beograd, Nolit, 1972, 122-126.

STEFANOVIĆ, Dimitrije, STEFANOVIĆ-BANOVIĆ Milesa. *Inventar srpskih ćirilskih rukopisa u Mađarsko (XIII-XIX veka)*, in: *Arheografski prilozi: zbornik radova Arheografskog odeljenja Narodne biblioteke Srbije*, br.34, 2012, 39-75.

<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/4946?show=full>

STEFANOVIĆ-BANOVIĆ, Milesa. *Znano budi – Zapisi u srpskim rukopisima Sentandrejske zbirke*, Beograd, Etnografski institut SANU, 2021.

TIMOTIJEVIĆ, Miroslav. *Srpsko barokno slikarstvo*. Novi Sad, Matica srpska, 2020.

VITKOVIĆ, Gavriilo. *Izveštaj prof. G. Vitkovića o putovanju poradi istraživanja istorijskih srpskih spomenika po srednjoj Ugarskoj*, in: *Glasnik srpskog učenog društva*, knj. 11, sveska XXVIII staroga reda, Beograd, Državna štamparija, 1870, 449-490.

ĆOROVIĆ, Vladimir. *Istorija Srba*. Beograd, Naučna KMD, 2014.

A 19. század végén, a 20. század elején Magyarországon megnőtt az érdeklődés az ukrán művek magyar nyelvű fordítása iránt. Például 1896-ban a *Budapesti Hírlap*-ban megjelent Ivan Franko *Hric iskolai tudománya* című művének fordítása (Бабота, 2008: 1099.), 1897-ben Sztepán Rudanszkij *Repülj szellő* című verse a *Magyar Szemle* folyóiratban (Magela, 1993: 221.), 1902-ben a Szent István Irodalmi Társulat megjelentette Ivan Franko *Hricz és az úrfi* című novelláját. Budapesten 1916-ban látott napvilágot Sztripszky Hiador – kárpátaljai bibliográfus, etnográfus, irodalomkritikus – szerkesztésében az *Ukránia* folyóirat, melynek célja az ukrán-magyar kapcsolatok magyarországi előmozdítása volt (Lebovics, 2018: 11.). 1921-ben a *Magyar Írás* című folyóiratban publikálták Leszja Ukrajinka *Babiloni fogság* című drámájának magyar fordítását, viszont az 1930-40-es években és a háború utáni időszakban az ukrán irodalom Magyarországon háttérbe szorult:

„A Horthy-korszak alatt Magyarország Szovjetunióval szembeni ellenséges politikája nemcsak a szovjet írók, hanem az ukrán irodalom klasszikusai műveinek terjesztését is érintette. A Magyarországot negyedszázadon át uraló fasiszta rendszer éveiben alig találunk említést az ukrán irodalomról a magyar sajtóban. Az ukrán írók nevével egyáltalán nem találkozunk a magyar kiadványokban, a magyar bibliográfia sem tesz említést az ukrán irodalomról szóló fordításokról vagy cikkekről egészen Magyarország felszabadításáig. Igaz, egyfajta kivételt képez ez alól a kárpátaljai irodalom” (Шеп, 1967: 297.)¹.

Viszont az ukrán-magyar kapcsolatok fejlődését ezek a kulturálisan szegényebb évek sem akadályozták meg. Idővel ismét elkezdődött az ukrán művek kiadása Magyarországon.

Tanulmányomban az ukrán-magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok egyik legjelentősebb antológiájának történetét szeretném bemutatni Karig Sára levelezésén keresztül, amelyet a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őriznek.

Az *Ukrán költők* című antológia a budapesti Magvető Kiadó és az ungvári Kárpáti Kiadó közös gondozásában 1971-ben látott napvilágot. Ez az egyetlen és a legnagyobb antológia, amely magyar fordításban az ukrán irodalom 467 művét tárja az olvasó elé, köztük kilenc ukrán dumát és históriás éneket, ötvenegy népdalt és kilencvenöt ukrán költő négyszáz hét versét. A kötetet válogatta, szerkesztette, az utószót és jegyzeteket írta a magyar-ukrán irodalmi és kulturális kapcsolatok egyik legjelentősebb alakja – Karig Sára:

¹ В годы реакционного хортистского режима враждебная политика Венгрии к Советскому Союзу сказалась и на распространении произведений не только советских писателей, но и классиков украинской литературы. За годы фашистского режима, господствовавшего в Венгрии четверть столетия, на страницах венгерской печати мы почти не находим упоминаний об украинской литературе. С именами украинских писателей в венгерских изданиях мы не встречаемся совсем, венгерская библиография также не упоминает переводов или статей об украинской литературе до самого освобождения Венгрии. Некоторое исключение представляет, правда, литература Закарпатья.

„A kötet – mint a válogatások általában – válogatója ízlését tükrözi ugyan, de engem az az elgondolás vezetett, hogy a magyar olvasóknak az ukrán költészet legjavát mutassam be².” (PIL, 997.f.53: 102.).

Karig Sára 1914. június 13-án Baján született. Tanulmányait szülővárosában, a Miasszonyunk zárdájában kezdte, ám onnan kirúgták, mert amikor a nevelője megverte, visszaütött. Magántanuló lett (Gergely, 2015: 76.), felsőfokú tanulmányait pedig a Szegedi egyetemen végezte. 1934-ben elutazott Angliába, ahol au pair-ként dolgozott, és igyekezett még jobban elsajátítani az angol nyelvet. Itt ismerkedett meg azzal a szocialista értelmiségi mozgalommal, amely fokozatos reformokkal szeretne volna megváltoztatni a társadalmat:

„Rám nagyon hatott a szociáldemokrata nevelés, az anarchizmusból Angliában beleestem a fábriánista mozgalomba” (Bakonyi, 2019: 72.).

Karig családja nem különösebben foglalkozott politikával, ahogy azt Karig Sára a vele készült 1988-as interjúban, melyet Bakonyi Éva készített, is kiemeli: „Apámnak az volt a politikai érdeklődése, hogy aki a zenét szereti, rossz ember nem lehet” (Bakonyi, 2019: 56.), „Az egyetlen politikai dolog az volt (...), hogy anyám, mint a többi korabeli asszony tulipánhagymákat ültetett, mondván, ha az kivirágzik, Ottóból³ király lesz” (Bakonyi, 2019: 59.), saját magát sem tartotta politikailag elfogultnak, inkább így fogalmazott:

„Engem mindig felháborított, hogy azért, mert valaki más vallású vagy más fajú, esetleg üldözésnek van kitéve. (...) Én mindig azt mondtam, hogy nem vagyok kiskutyá, hogy nekem fajtám meg fajom legyen. Én az emberi fajhoz tartozom, és aki oda tartozik, annak az emberi értékeit kell nézni, és azt, hogy hogyan tudja önmagát megvalósítani” (Bakonyi, 2019: 60-61.).

Természetesen idővel Karig Sára hozzáállása is megváltozott:

„Amikor azt mondom, hogy anarchista voltam, nem politikai anarchizmusra gondolok elsősorban, bár volt benne az is. (...) sokféle életben vettem részt, de sokszor nem azt az életet kellett élni, amit én szerettem volna, vagy amit elképzeltem. (...) Itt hazudni kellett, hamisítani kellett, törvényt szegni kellett” (Bakonyi, 2019: 89.).

Miután hazatért Angliából, megismerkedett Justus Pállal, aki „egyike volt a legjobb ideológusoknak a szociáldemokrata pártban” (Bakonyi, 2019: 90.), és bár ismerte a Kisgazdapárt, a Parasztpárt és radikális párt ideológiáját is, végül, főleg Justus érvei miatt, a szociáldemokrata párt mellett döntött (Bakonyi, 2019: 91.). Azonban ahhoz a világnézetéhez, hogy nem számít ki milyen ideológiát, vallást stb. követ, élete végéig hű maradt: például a náci megszállás és zsidóüldözés alatt több lakást is fenntartott, ahol lengyel menekülteket, illetve angol hadikatonákat bújtatott (Gergely, 2015: 78.), okmányszerzés céljából pedig nyolcszor is férjhez ment különböző zsidó származású barátaihoz (Bakonyi, 2019: 148-149; 153-156.). 1945-ben Sir Harold Alexander tábornoktól díszoklevelet és kitüntetést kapott a háborús évek alatt nyújtott segítség elismeréseként (Bakonyi, 2019: 109-110.), 1985-ben pedig Izrael a Yad Vashem kitüntetéssel köszönte meg a megszállás, a zsidótörvények és a holokauszt idején tett szolgálatait (Bakonyi, 2019: 118.).

Karig Sárának a szociáldemokrata pártban betöltött szerepe ezekben az években vált igazán fontossá, és bár politikai karriert továbbra sem óhajtott csinálni (Bakonyi, 2019: 169.), részt vett

² A levelek tartalmát és az abban előforduló helyesírási, valamint központoszási hibákat változtatás nélkül közlöm.

³ Habsburg Ottó

a párt életében: a II. kerületi választási irodának volt a vezetője, a pártba lépés előtt állók számára kiselőadásokat tartott, előadás-sorozatokat állított össze, a könyvtári munkába is besegített, hétvégeként pedig rendszeresen vidékre látogatott a többi párttaggal együtt, ahol szintén előadásokat tartottak (Bakonyi, 2019: 168.).

1947-ben fordulópont következett Karig Sára politikai pályafutásában, ugyanis állampolgári és választóbiztosi kötelezettségeinek eleget téve, jelentette a kékcédulás csalásokat (Bakonyi, 2019: 209-211.). Ezek után az események váratlan fordulatot vettek: Karig Sárát már másnap kora reggel letartóztatták.

„Karig Sára? Mondom igen. A gazdasági rendőrségtől vagyunk itt, lent áll a kocsink jöjjön velünk, vallomástételre, tanúkihallgatásra kell eljönnie. (...)

Akkor már tudta, hogy miről van szó?

Hát négy ember jön értem?! És lent állt az a bizonyos nagy fekete kocsi, fekete függönnyel...” (Bakonyi, 2019: 212-213.).

Kihallgatások sorozata és több hónapnyi börtön után Karig Sárát 1948-ban Vorkutába száműzték, ahol 1953. decemberéig raboskodott. Itt tanulta meg az orosz és ukrán nyelvet. Száműzetésé idején néhány ukrán értelmiséggel is megismerkedett, akikkel szabadulását követően is kapcsolatban maradt. Miután visszatért Magyarországra, munkát keresett, ami nem volt egyszerű feladat, mert rehabilitálására egészen 1957-ig nem került sor:

„... van egy hiány az önéletrajzában, mit csinált '47 és '54 között? Mondom, politikai hadifogoly voltam a Szovjetunióban. Na és, rehabilitálták?! Mondom, nem. Majd ha rehabilitálják, azt mondja, akkor jelentkezzen” (Bakonyi, 2019: 504.).

Mivel munkát nem talált, ideje nagy részét - szinte reggeltől késő estig - a Gorkij könyvtárban töltötte, népmeséket fordított, hetente akár tízet is, aztán magnóra vette és beküldte a Rádió Gyermeosztályának (Bakonyi, 2019: 505.).

Karig Sára 1956-ban kezdett dolgozni az Európa kiadónál, ekkor lépett be az Írószövetségbe Szöllősy Klára és Képes Géza ajánlásával. A kiadói állás lehetőséget teremtett arra, hogy 1968-ban Karig Sára szerkesztésével napvilágot lásson az *Ukrán elbeszélők* című kiadvány, ami körülbelül 50 ukrán elbeszélést tartalmaz magyar fordításban. A műfordítógárdával (Grigácssy Éva, Görög Imre, Sándor László, Radó György, Sándor Judit, Bojtár Endre, Bojtár Anna) a későbbiekben is sokat dolgoztak együtt. A kötet véleményezését Bojtár Endre és Sándor László végezték, csak úgy, mint az *Ukrán költők* című antológiánál.

Karig Sára hagyatékában az *Ukrán költők* című antológiával kapcsolatos első levelet, ami 1966. október 17-en kelt, Sándor László írta.

Sándor László – író, műfordító és kritikus – szintén jelentős szerepet töltött be az ukrán-magyar kulturális kapcsolatok elmélyítésében. Műfordítói munkásságának köszönhetően számos ukrán nyelvű mű látott magyarul is napvilágot. Fordításaiban ismerhettük meg például Ivan Franko elbeszéléseit, ukrán népmeséket, Panasz Mirnij műveit, Olesz Honcsár *Zászlóvivők* című regényét stb.

Sándor László 1909. március 20-án született Budapesten, bár családja felvidéki származású volt. Édesapja munkája miatt az egész család sokat költözött, de a sors úgy hozta, hogy végül mégis Felvidéken, Kassán telepedtek le (Sándor, 2009: 5-7.). Sándor László első magyar nyelvű műfordítása 1936-ban látott napvilágot, majd sorra jelentek meg kritikái, egyéb műfordításainak

részletei a felvidéki lapokban (Sándor, 2009: 40–48.). 1939-ben Kárpátaljára költözött, ahol évekig az Ungvári Szeszgyár, Szeszfinomító és Szeszszabadraktár igazgatói posztját töltötte be. Itt ismerkedett meg az ukrán és orosz nyelvekkel (Sándor, 2009: 60-61.). A Kárpátalján töltött évek alatt azon munkálkodott, hogy a helyi kulturális életet gazdagítsa, és az ott élő magyarok lakosság érdekeit képviselje. Közbenjárásának köszönhetően nyitotta meg kapuit 1946-ban az ungvári magyar általános iskola (Sándor, 2009: 94–101.). 1947-ben az ungvári képtár igazgatója lett, jelentkezett a Repin Képzőművészeti Intézetbe, de munkája és egyéb elfoglaltságai miatt tanulmányait nem fejezte be (Sándor, 2009: 113–115.). Az 50-es években a Területi Könyv- és Lapkiadónál kapott állást (Sándor, 1988: 78–79.).

Sándor László a 60-as évek elején költözött feleségével és gyermekeivel Magyarországra, ahol felvételt nyert az Írószövetség műfordítói és kritikai szakosztályába, a Gondolat Könyvkiadó szerkesztője lett, később pedig a Kiadói Főigazgatás osztályvezetője (Sándor, 2009: 134-141.). 1965-ben Peják Emil, az V. kerületi pártbizottság akkori kulturális ügyekkel foglalkozó titkára, felajánlotta Sándor Lászlónak a Gorkij Könyvtár igazgatói posztját, amelyet ő 1978-as nyugdíjba vonulásáig töltött be (Sándor, 2009: 146.).

A már említett 1966. október 17-i levelében Sándor László biztosítja a Magvető kiadót afelől, hogy az antológia most vizsgált kézírata jobb, mint a korábbi változat. Sándor László szerkesztői jelentést készít az antológiáról, és kéri Hegedűs Máriát, hogy a következő versek eredetijét legyen szíves eljuttatni neki, mert szerkesztői véleményben írni szeretne róluk: 36. Mikola Voronij: Vae victis!; 83. Andrij Malisko: Mézzel telítkeztek (Vzjaliszja medom); 90. Dmitro Pavlicsko: A magyar kommunisták; 94. Vaszil Szimonenko: Hóvihar (Zavirjuha); Az ablakból (Z vikna); Némán beszélek vele (Hovorju ja z toboju); Hogy lehet ez? (Nevzse?); 98. Borisz Necserda: Új bor (Molode vino); Tánc (Tanec); 101. Borisz Mamajszur: Halljátok-e?... (Vi csujete); Századok múlnak (Minuty sztolittya); 102. Robert Tretyakov: Egyensúly (Ciliszniszty); 103. Irina Zsilenko: A szerelmem anyjához (Materi kohanoho); 104. Roman Csumak: Szeretem (Ljublju) (PIL, 997.f.53: 2.).

A szerkesztői jelentés megírása Sándor László számára nem volt egyszerű vállalkozás, főleg, hogy saját bevallása szerint neki gépelési nehézségei voltak (PIL, 997.f.53: 3.). A folyamat gyorsítása érdekében Sándor László a jelentés már elkészült részeit egyből megküldte a kiadónak. Ez magyarozza azt, hogy Karig Sára hagyatékában miért van olyan sok levél Sándor Lászlótól, amelyekben csak az aktuális helyzetről ad tájékoztatást, például az 1966. október 20-i levele, az október 22-ei, a 24-ei és a 31-ei is, amelyben még megjegyzi, hogy lassan a végéhez ér véleményének megírásában, és a befejező részében a népdalok nyersfordításával fog foglalkozni (PIL, 997.f.53: 6.).

Sándor László szerkesztői véleményének utolsó részlete 1966. november 1.-én érkezett be a kiadóhoz: összesen mintegy 62 lapnyi szerkesztői véleményt írt az antológiáról (PIL, 997.f.53: 7.). A levélben azt is megjegyzi, hogy van nála még egy anyag, amit utólag kapott Karig Sárától:

„... arra kért, nézzem meg abból a szempontból, beleilleszthető-e az antológiába. Ha igen, akkor ellenőrzöm majd nyelv, illetve szöveghűség szempontjából.” (PIL, 997.f.53: 7.).

Itt az ukrán irodalom egyik kiemelkedő művéről volt szó – Ivan Kotljarevszkij *Aeneisének* részletéről Weöres Sándor fordításában. Vergilius *Aeneisének* ukrán változata, egy burleszk travesztia, *Enejida (Eneida)* címmel több részletben jelent meg. Kotljarevszkij több mint két évtizedig dolgozott a művön 1798-tól. Ivan Kotljarevszkijt tartják a XIX. századi új ukrán irodalom atyjának.

Az *Aeneis* véleményezésével Sándor László 1966. novemberre 10-re készült el, így Kotljarevszkij művének egy rövid részlete is bekerült az antológiába.

Az *Ukrán költők* című antológia az egyetlen ekkora volumenű válogatás Magyarországon. Azóta sem született hozzáfogható. A kötetet eredetileg korábban tervezték kiadni, mint 1971, ezt Karig Sára 1967. január 10-ei leveléből tudjuk, amit Illyés Gyulának írt:

„A kötet a tervek szerint az Októberi Forradalom 50. évfordulóján jelenik meg. Ami azt is jelenti, hogy két hónap múlva szeretnénk nyomdába adni, hozzávetőleg. Január végén vagy február elején éppen ezzel a kötetrel kapcsolatban Kievbé utazom és szeretném teljesíteni az ukrán irodalmi múzeumnak tett ígéretemet illetve az ő kérésüket: kérnek egy rövid verset Magától, kézírással. Ne haragudjon, hogy ezzel is zavarom, de nagyon a lelkekre kötötték.

Úgy tudom, a Maga kötete készül. Néhány verset már közöltek ukránul, azt írják, majd magammal hozom, ami elkészült és megjelent.” (PIL, 997.f.53: 9.).

Mégsem így történt. A csúszásnak több oka is volt. Egyrészt a kötet szerkesztése a belföldi munkákat leszámítva, külföldi megbeszélésekkel is járt. Karig Sára többek között emiatt is utazott Kijevbe 1967-ben.

1967. április 15.-én Karig Sára leveléből, amit barátnőjének Grigássy Évának írt, kiderül, hogy a dolgok nem a tervek szerint alakultak. A kijevi látogatás nem január-februárra esett, és a kötetet sem sikerült márciusban nyomdába adni, ahogy arról Illyés Gyulának korábban nyilatkozott Karig, Évának írt levele ugyanis így kezdődik:

„Megjöttem Kijevből és „újra” revideáltam kissé a válogatást, remélem immáron utoljára. Márminthogy nem lesz hozzá sem időm, sem alkalmam, főleg időm” (PIL, 997.f.53: 11.).

A másik ok, hogy a kor kommunikációs lehetőségei mai szemmel nézve sokkal korlátozottabbak voltak. A fordításokat és egyéb dokumentumokat postai úton kézbesítették, ami néha a vártnál is több napot vett igénybe. Bizonyítéka ennek a hagyatékban található 1969. decemberi levél, melyet Szedő Dénes írt Karig Sárának:

„A kapott szerződés szerint a fordítást nov. 10-re kell elkészítenem, az Ukrajinka-anyagot viszont csak nov.26-án kaptam kézhez. Nos, varázsló nem vagyok, ad impossibile nemo tenetur” (PIL, 997.f.53: 99.).

1970. januárjára az antológia már majdnem kész volt. Erre utal Karig Sára Kardos Lászlónak írt levele, aki átvette az antológia kiadása felett az irányítást:

„Kis idő eltelt már azóta, hogy az Ukrán Költészet szövege után pontot tettünk, és én még egyre azon tűnődöm, mikor is tudom végleg lezárni a vele kapcsolatos problémákat” (PIL, 997.f.53: 101.).

A levélből továbbá kiderül a megjelenés csúszásának egy harmadik oka, amelyre korábban már számított maga a szerkesztő, Karig Sára is:

„A késésnek oka nem csupán az én túlzott lelkiismeretességem, vagyis, hogy honi források hiányában minden kérdéssel kapcsolatban az ukrán irodalmárokkal levelezek, hanem az is, hogy a hosszú, többéves várakozás után újból nekilendülve a kötet szerkesztési munkái majdnem a leadás pillanatáig százszázalékosan igénybe vették kapacitásomat, és a jegyzetek, utószó írására nem futotta az időmből, az erőmből...” (PIL, 997.f.53: 101.).

Mivel Kardos László lett az antológia új felelőse, Karig Sára arra kéri őt, hogy védje meg a kötetet az ukrán írószövetség előtt:

„És most, amikor idáig eljutottunk, az a kérésem Kardos elvtárshoz, hogy ha segítette a magyarnyelvű ukrán költészeti antológia megszületését, védje is meg „közös gyermekünket” (...) Elképzeltető /nagyon is/, hogy az én véleményem nem mindenben egyezik az ukrán írószövetség funkcionáriusainak véleményével, mint a kötetben felvettek, mind a kötetből kihagyottak szempontjából, különösen akkor, ha köztük – mármint a funkcionáriusok között – vannak olyanok is bőven, akik a kötetben nem szerepelnek. (...) Kérem, védje meg a kötetet, ez már haladó hagyomány a Magvető kiadónál, amely sohasem törődik a protokollal! Ezzel egyben engem is megvéd az ukrán „hiúságok hiúsága”-val szemben” (PIL, 997.f.53: 102.).

Arról, hogy a kötetben milyen költők versei és milyen számban kerüljenek be, nem volt egyszerű megegyezni a kötet kiadását előkészítő résztvevőknek. Figyelembe kellett venni a véleményezőket, a kiadó, az írószövetségek kívánságait is. A hagyatékban lévő levelekben többször felmerül ez a probléma.

1967. július 5.-ei levelében Karig Sára javasolja Bojtár Endrének, hogy mielőtt leadja véleményét a kiadónak, beszéljenek személyesen. Addig is a következőket jegyzi meg: a fiatal költők közül főként az új hullám képviselőinek műveiből válogassanak, többek között Lina Kosztenko, Ivan Dracs, Vitalij Korotics, Vaszil Szimonenko, Mikola Vingranovszkij, Ivan Lucsuk alkotásaiból. Javasolja, hogy egy-egy verset vegyenek fel az antológiába. Kiemeli, hogy vannak költők (pl. Sztusz, Scserbak), akiket nem lenne tanácsos felvenni az antológiába, ugyanis: „még nem jelent meg verseskötetük és erre elég kényesek” a Szovjetunióban élő ukránok (PIL, 997.f.53: 25.).

Karig Sára levéltári hagyatékában található Bojtár Endre elkészült jelentése is, sajnos nincs rajta keltezés, de feltételezhető, hogy a személyes konzultáció után készült:

„A kiadó elsősorban azzal bízott meg, hogy csökkentsem a tervezett antológia terjedelmét” (PIL, 997.f.53: 90.).

Viszont Bojtár Endre személyes véleménye mégis az, hogy nem lenne tanácsos az antológia terjedelmét csökkenteni. Az egyik okát abban látja, hogy a kiadó mindenképp ráfizet az antológia kiadására. A másik ok pedig az, hogy nem tartotta valószínűnek, hogy az elkövetkező néhány évtizedben még egy ukrán verses antológia napvilágot lát majd. Megbízásának mégis kénytelen eleget tenni:

„Ugyanakkor kérem a kiadót, vegye figyelembe azt a tényt, hogy a válogató Karig Sára a legjobb magyarországi szakértője ennek a területnek, s ezért megjegyzéseim sok esetben vagylagosnak tekintendők, tehát a válogatóra bízom, elfogadja őket avagy sem” (PIL, 997.f.53: 90.).

Bojtár Endre megfogalmaz egy „elvibb” kifogást is:

„a XX. századi részben nem szerepelnek az igen jelentős és színvonalas futuristák, illetve akik szerepelnek, azok nem a futurista korszakból származó versekkel (L. Zimnij, 53. Terescsenko, 54. Szemenko, 55. Skurupij, 57. Szliszarenko, 59. Bazsan, 64. Vlizko, 59. Janovszkij). Ezen feltétlenül javítani kell, még akkor is, ha talán nehéz lesz megszerezni ezeket a verseket” (PIL, 997.f.53: 90.).

Mivel a jelentés célja elsősorban az *Ukrán költők* című antológiát terjedelmének a csökkentése volt, Bojtár a következő írókat javasolja kihagyni: 4. A. Metlinszkij; 5. Sz. Piszarevszkij; 15. P. Niscsinszkij; 28. Sz. Jaricsevszkij; 29. O. Kozlovskij; 33. Sz. Csarneckij; 37. M. Filjanszkij; 56. M. Dolengo; 62. V. Szvidzinszkij; 68. E. Fomin; 72. I. Goncsarenko; 78. K. Geraszimenko; 81. I. Nehoda

(PIL, 997.f.53: 90-91.). A hagyatékban található jelentésből Karig Sára gondolatai is visszaköszönnek. Néhol egy-egy át- vagy aláhúzással, néhol pedig szöveges megjegyzésekkel találkozhatunk. A jelentés szövegébe, ahol Bojtár a kihagyható költőket sorolja fel, Karig Sára is odaírta véleményét. Így például Metlinszkij neve mellett szerepel egy „Nem”, Piszarevszkij mellett egy „Igen”, míg Niscsinszkij neve mellett egy „Marad” szót olvashatunk.

A létszámcsökkentés ellenére, Bojtár Endre azt tanácsolja, hogy vegyék be az antológiába még G. Sz. Szkovoroda, L. Borovikovszkij, J. Holovackij, A. J. Sablenko és L. Zimnij műveit. Karig Sára ennél a résznél Szkovoroda nevét húzta alá.

A jelentés további része módosítási javaslatokat tartalmaz arról, hogy a már kiválogatott szerzők egyes versei helyett mit lenne célszerűbb beválogatni. Íme néhány példa:

2. Gulak-Artemovszkij
nem Parhomhoz
kell Do Ljubki

3. Hrebinka
nem A csónak
kell Ukrainszka melodija

12. Kulis
nem Dal

21. Franko
nem Mojszej (PIL, 997.f.53: 91-93.).

Sándor László és Bojtár Endre szerkesztői véleményein kívül az antológia anyagát a kárpátukrajnai kiadó szerkesztőjének – Kovács Vilmosnak – is elküldték. Karig Sára 1970. márciusában kapta meg az antológiára vonatkozó megjegyzéseket, amiket egyből továbbított Kardos Lászlónak, és saját gondolatait is hozzáfűzte a kritikához.

„Kovács Vilmos véleménye, ami a kiadó véleménye /és az Ukrán Tudományos Akadémia véleményét is tükrözi/ engem nagyon megnyugtatott. Igen nyugodtan, művelten és mértéktartóan ítélték meg válogatásomat, és az a legnagyobb dicséret, amit mondhattak, hogy óriása munka volt, szerintük kisebb fogyatékokkal. A következőkben mindjárt válaszolok is a felvetett problémákra.” (PIL, 997.f.53: 103.).

A kárpátukrajnai vélemény elsősorban kiemelte, hogy Jurij Hojda verseinek fordításában vannak hiányosságok. Karig Sára leveléből tudjuk, hogy ezeket a verseket Sándor László fordította. Felmerült a lehetőség, hogy kihagyják Hojda verseit az antológiából, de Karig végül a következő megoldást javasolta Kardos számára:

Az ungváriai véleménye után azt hiszem, jó lenne Sándor László-szövegét változatlanul közölni, tehát nem a javított szöveget, hadd „száradjon” rajta ugyyszólván egyetlen kárpátukrajnai költő rossz fordítása! (PIL, 997.f.53: 103.).

Másodsorban az ukrán nevek átírásával volt elégedetlen a kárpátukrajnai szerkesztőség. Karig Sára levelében elismeri, hogy valószínűleg, az UTA és Kovács Vilmos jobban tudhatják, hogyan kell átírni az ukrán költők nevét, de az ő javaslataikat is át kell nézni, ugyanis abban is vannak hibák:

„nem Scsokoliv, hanem legfeljebb Scsoholiv / a kérdés csak az, hogy lev vagy liv, de nem az hogy h vagy k!/. (PIL, 997.f.53: 103.).

Harmadsorban megjegyezte a kiadó a magyarországi szerkesztőség számára, hogy az antológiába beválogatott Hrihorij Szkovoroda verseket ki lehetne bővíteni, de Karig Sára leveléből kiderül, az általuk ajánlott vers már eleve az antológia részét képezte, Csanádi Imre fordításában:

„a „Vecsnomu gorodu nrav is prava” c. vers benne van a válogatásban /helyesen címe egyébként nem „Vecsnomu”, hanem „Vszjakomu”. (PIL, 997.f.53: 103.).

A következő kritika, amivel illeték az antológiát, hogy kevés XIX. és XX. századi alkotó van benne. Ezt a kritikát teljesen jogosnak vélte Karig Sára is és levelében Kardos Lászlónak javasolta is a bővítési lehetőséget:

„... mintegy 26 000 soros válogatásnál már nem számíthat az, ha körülbelül 150 sorral többet veszünk fel. (...) Kérem, amennyiben úgy dönt, hogy felvegyük őket, hogy javaslatot tehessek a fordítók személyére vonatkozólag.” (PIL, 997.f.53: 104.).

De ugyanakkor Karig Sára megjegyzi, hogy valahol meg kell húzni a határt és sajnos vannak költők, akiket ki kell hagyni, például az új hullám nemzedék költőit. Ezzel szemben Kovács Vilmos és az UTA véleménye az, hogy más – „jelentéktelen” – költőket, akik elsősorban nem prózával tűntek ki, lenne célszerű kihagyni:

„Van a válogatónak is koncepciója és ebben az esetben nem az UTA neve szerepel a kötetben, mint válogató. De ettől függetlenül is, például nem hagynám ki Sztelmáhot, mert prózát is irt. (...) a Sztelmah versek csak öregbítik Magyarországon az ukrán költészet hírnevét.

És nem hagynám ki Szliszarenkot vagy Filipovicsot, mivel nem csupán költők (...) hiszen ezzel a megjegyzéssel ki kellene hagynunk a magyar költészeti antológiából például Füst Milánt vagy Kassákot, vagy akár Karinthy Frigyeset.” (PIL, 997.f.53: 104-105.).

Végezetül Kardos Lászlónak írt levelét Karig Sára azzal zárja, hogy a klasszikus költőkre vonatkozó tanácsokat érdemes lehet megfogadni, mert kevés a valószínűsége, hogy azok kiadására sor kerülhet a jövőben, és egy stílusos kifejezéssel magyarázza meg, hogy a válogatás során milyen koncepciót követet:

„én a mező virágait összeszedtem egy csokorba” (PIL, 997.f.53: 105.).

Karig Sára hagyatékában részben megtalálható az antológiához készített kézzel írott változata a költőkről szóló rövid ismertetésének, továbbá számos feljegyzés arról, hogy kik és milyen aranybán vállaltak műfordítói szerepet az antológiában. Az 1969-es feljegyzésekből, amelyeket Lénárt Éva felelős szerkesztő készített, kiderül, hogy Bede Anna kb. 700 sort, Csanádi Imre 3-400 sort, Garai Gábor 2-300 sort, Gergely Ágnes 200 sort, Mezei András 100 sort, Ronay György 4-500 sort, Simon István 200 sort, Székely Magda 200 sort, Képes Géza 600 sort, Ágai Ágnes 400 sort, Bella István 500 sort, Grigássy Éva 700 sort, Majthényi Zoltán 700 sort, Tamkó Sirató Károly 500 sort, Benjámin László 150 sort, Sumonyi-Pap Zoltán 400 sort, Devesceri Gábor 700 sort, Dudás Kálmán 600 sort, Dalos György 100 sort, Mátyás Ferenc 100 sort, Haraszi Miklós 100 sort, Szedő Dénes 1-200 sort, Illyés Gyula 3-400 sort, Radó György 300 sort fordított le (PIL, 997.f.53: 37-42.).

Az ukrán műfordítók száma csekély a korban, mégis az antológiában több mint harminc műfordító szerepel. Ez a szám soknak tűnhet, de a műfordítás világában gyakran előfordul, hogy a fordítók az eredeti nyelv ismerete nélkül fordítanak verseket. Ők nyersfordításokból dolgoznak. Az ukrán antológiánál is hasonló volt a helyzet. A hagyatékban lévő dokumentumokból megtudhatjuk, hogy a felsorolt harminchat szakemberből Grigássy Éva, Hidas Antal, Képes Géza, Radó György, Sándor László és Zempléni Árpád fordítottak csak ukrán szövegekből (PIL, 997.f.53: 55.).

Az *Ukrán költők* című antológia a kor egyik legjelentősebb kiadványa, amely megismerteti a magyar olvasót a három – Tarasz Sevcsenko, Ivan Franko, Leszja Ukrajinka – nagy költőn kívül további kiemelkedő szerzőkkel, akik az ukrán költészetet képviselik. Az antológia egy fontos részét képezi az ukrán-magyar kulturális és irodalmi kapcsolatoknak, ahogy azt Karig Sára is írta az antológia fedőlapján:

„A közös történelmi múlt és a jövő közös céljai, az éghajlat és a hagyományok hasonlóságai mind megannyi kapcsot jelent az ukrán és a magyar nép, az ukrán és a magyar költészet között.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAKONYI Éva: *Karig Sára. A szerencse lánya*. Budapest, Magvető Kiadó, 2019. 684p.

GERGELY Ágnes: *Karig Sára*. In: *Oklahoma ezüstje*. Budapest, Európa könyvkiadó, 2015. p. 76-83.

LEBOVICS Viktória: *ARS TRANSLATIONIS*, Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2018. 268 p.

MEGELA Ivan: *Sztripszky Hador a 19. század végi, 20. század eleji magyar-ukrán kulturális kapcsolatok tükrében*. In.: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. I. Budapest-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft, 1993. 230 p.

POLITIKATÖRTÉNETI ÉS SZAKSZERVEZETI LEVÉLTÁR (PIL): *Karig Sára hagyatéka*. 997.f.53

SÁNDOR László: *Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában 1944-1984*. In: *Hidak partok között*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988. p. 73–88.

SÁNDOR László: *Három ország polgára voltam. Egy évszázadnyi élet emlékei 1909-1993*. Bratislava, Madách-Posonium, 2009. 171 p.

БАБОТА Любиця: *Перші переклади творів Івана Франка на теренах історичної Угорщини*. Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка. Том 1. Львів. 2008. p. 1097-1103.

ШЕП Вера: *Українська література в Венгрії*. In: *Acta Litteraria* 9, 1967. p. 288–300.
https://adt.arcanum.com/hu/view/MTA_ActaLitteraria_1967/?query=acta%20litteraria%20&p=298&layout=s (2022.11.28)

Bevezetés

A tudományos kutatás hátterében általában mindig valamilyen kutatási probléma áll. Miután szembesülünk vele, megpróbáljuk pontosan körülhatárolni, meghatározni. A tudományos megismerésre jellemző módszerek és eszközök segítségével igyekszünk megvizsgálni, láttelepet nyújtani róla.

Előfordul az az eset is, amikor valami olyan dolog után kezdünk el kutatni, ami egykor fontos volt, mára azonban eltűnt, az elvesztése pedig egy közösség, vagy akár a társadalom egésze számára értékvesztést jelent. Ez vonatkozik erre a jelen kutatásra is.

Amikor az ember tudatos értékmentésre adja a fejét, általában visszanyúlik a hagyományokhoz. Ez esetben azonban már a hagyomány is megszakadt, azok az életesemények, amelyekben tovább tudott volna élni, kikoptak az életünkből. Bár a nyomai fellelhetők még napjainkban imitt-amott a világban, a modern korban élő felszínes szemlélő számára e jelek megfelelő tudás hiányában már jórészt értelmezhetetlenek. Az emberi társadalom, a szemléletmód, az életmód, valamint a szokások gyökeres átalakulásai még a nyelvünkön is nyomot hagynak, ami időnként a szavak jelentéstartalmának módosulását eredményezi, tanúsítva a társadalomban lezajlott nagy változásokat.

Ez történt például a magyar *ünne*p szó esetén, amely régen a *szent nap*, az *üdvösség napja* jelentést hordozta, mára azonban elszakadt az eredeti jelentésétől. A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára alapján a korai *inep*, *ydne*p, *ünnap*, *üdn*ap alakok tanúsága szerint az ünnep előtagja az *id*, azaz 'szent' melléknév, utótagja pedig a *nap* főnév. Amint a szó etimológiája is utal rá, eredeti céljuk szerint az ünnepek arra szolgáltak, hogy a jeles napok alkalmával a hívek a lelki üdvösségükre szolgáló cselekedeteket hajtsanak végre (Czuczor - Fogarasi, 2008). Napjainkban azonban az ünnepnap szó régi jelentéstartalma legfeljebb a vallásos emberek számára hordoz valamilyen többletértéket. A nem vallásos, vagy hitüket nem gyakorló emberek csupán pihenőnapot értenek az ünnepnap alatt, melynek legfőbb pozitívuma számukra abban áll, hogy szüneteltethetik a munkavégzést és végre szabadon rendelkezhetnek az idejükkel. Ebből az utóbbi értelmezésből márpedig teljesen hiányzik az ünnepnap *megszentelt* jellege. A jelentésváltozás során jelentős értékvesztés történt, eltűnt az eredeti szakrális jelleg.

A társadalomnak a szakralitástól való eltávolodására ez csak egyetlen kis példa. Számos más példát is sorolhatnánk. Amikor egy középkori katedrálisban könyvesbolt nyílik, mert már nincsenek hívők, nincs élő egyház, nincsenek liturgiák, amelyek betölthetnék a szent teret, akkor is valami hasonló jelenséget tapasztalunk.

Az archaikus társadalmaknál még megszokott volt az a látásmód, hogy az egész emberi élet megszentelhető. Az ember életét a hétköznapi emberi létezésen kívül és az emberfeletti kozmosz és isteni létezés részeként képzelték el. "Az archaikus társadalmak emberének a világ azért létezik, mert megteremtették. (...) A kozmosz szentségét bizonyítja már az is, hogy él, mert az istenek teremtették, és az istenek a kozmikus életben mutatkoznak meg az embereknek. (...) az ember (...) saját magában is rálel arra a szentségre, amelyet a kozmoszban ismer fel. A saját életét ennél fogva a kozmikus léttel azonos lényegűnek tartja". (Eliade, 2019, 137-139. o.)

Az archaikus társadalmak látásmódja az antikvitást még áthatotta. A görög mitológia jól tükrözi az antik görögök felfogását az embernek a kozmikus rendben kijelölt szerepéről, e kozmikus rend sérthetlenségéről, ahol a kijelölt helyét elhagyó halandó mindig elnyeri méltó büntetését. A halhatatlan Orpheusz és a halandó Eurüdiké; a szövés mesterségében munkáival kimagasló Arakhné és a művészetét féltő Athéné; az emberek számára a tüzet az istenektől megszerző Prométheusz története mind megannyi tragédia, amelyhez a *hübrisz* vezetett, azaz, amikor a halandók túlzott gőgöt és magabiztosságot mutattak a halandókkal szemben, megfélelvezve az istenek elsőségéről.

A keresztény ember figyelme szintén az égi szférára és Istenre irányul. Teremtőjére, aki őt saját képmására teremtette. Amikor tökéletességre törekszik, az emberi lélekben létező isteni törvénynek kíván eleget tenni. Az ember lelkében élő isteni törvény megnyilvánulása az *a priori* tudás és képesség, amellyel Isten felruházta, hogy különbséget tudjon tenni a jó és rossz között, hogy felismerje és elkerülje a bűnt. A kereszt útján, amelyet be kell járnia, Isten ezzel segíti az embert.

Eliade szerint azonban napjainkra a modern ember, aki kizárólag történeti lényként határozza meg önmagát és egy „*radikálisan deszakralizált*” (Eliade, 1999, 7. o.), szentségétől megfosztott világmindenségben él, eltávolodott mind a “keresztény üzenet”-től, mind a hagyományos társadalmak emberének önképétől. Már nem érzi magában azt a vallásos félelmet, a hitet és felelősséget, ami azzal járt, hogy a teremtett világ részeként ő is részesedik az isteni létezésből.

Az archaikus időktől a premodern időszak végéig (Nyugaton a középkorig, a világ többi részén az első világháborúig) az út végigjárásának biztosítékai és egyben mérföldkövei a beavatási szertartások voltak. A hagyományos társadalmak embere számára a beavatás létkérdés volt: ontológiai értelemben meghatározta a létezési módját. A beavatandó a szertartás részét képező átmeneti rítusok, megpróbáltatások, szóbeli tanítások után “*mássá vált*”, “*másfajta létnek örvendett, mint beavatása előtt*”. (Eliade, 1999, 8. o.)

Minden beavatás erős hatást gyakorolt az ember érzékszerveire, s az érzékszervek által és azokon túl hatott a tudatra és a lélekre. A beavatás szakrális jelleget hordozott és a beavatott mindig valamilyen értéktöbbletbe jutott általa. A szertartás célja az volt, hogy a beavatandó a beavatás során egy adott közösség tagjává váljon. A közösség valamilyen értékpreferenciával bírt, tagjai pedig gondolat-, szokás- és értékközösséget alkottak. Az alábbiakban Eliade nyomán (1999) tekintjük át a beavatási szertartásokat.

Sokféle beavatás ismert, de ezek közül az egyik legfontosabb a felnőtté avatás volt, amely az avatandó ifjakat bevezette a felnőtt társadalomba, a felnőttek közösségébe, elhalmozta tudással, felruházta a közösség szellemi értékeivel, bevezette a mitikus hagyományok világába. A beavatandó számára szent tanítás a szellemi felkészülés után vált elérhetővé. A beavatási élményt a beavatandónak a szakralitással való találkozása jelentette. A rítusok magukban foglalták a szimbolikus halált, a feltámadást és az újjászületést, a visszatérést az élők világába. A beavatott “*új emberként, új létmódot kiteljesítve tért vissza*” (Eliade, 1999, 11. o.). A beavatási halál a gyermeki lét, valamint az avatatlanokra jellemző profán tudatlanság végét jelentette. Ez biztosította a beavatott számára a tiszta kezdet lehetőségét (tabula rasa). Az archaikus társadalmak emberére a beavatás nem kisebb feladatot rótt, mint a közösség szellemi értékeinek megóvását, megőrzését és a továbbörökítés felelősségét.

A premodern társadalmakban a lányok nővé avatása az első vérzés megjelenése után történt. A szertartáshoz szorosan hozzátartozott a lány elkülönítése a megszokott környezetétől,

elszigetelése, az anyától való elválás, a társadalmi és a vallási hagyományok, a nemiség és a termékenység titkainak az átadása, a beavatásra várók általi megismerése. A szellemi felkészítés célja a szakralitás feltárása és a női identitás megerősítése volt. A felkészülés a sajátos létmód megértésére és elfogadására irányult, amely a beavatandó részéről a társadalom és a világmindenség (az anyatermészet) iránti felelősségvállalást feltételezte.

A lányok nővé avatása - ha lehet ezt mondani - még jelentősebb szerepet töltött be a közösség életében, elég a társadalom szempontjából meghatározó szerepükre gondolni.

Ez a rövid elméleti áttekintés tulajdonképpen arra szolgált, hogy bevezesse azt a kis mintán folytatott, orientációs és empirikus kutatást, mely arra kereste a választ, hogy a modern kor megváltozott társadalmi keretei között mit jelent a fiatal lányok számára a nőiségük megélése egy olyan pillanatban, amikor a nővé válásukban tulajdonképpen már nem kapnak egy erős közösségi megerősítést.

A kutatás kiinduló hipotézise az volt, hogy a mai modern társadalomban, ahol a serdülő lányok női identitásának megerősítésére nincs egy támogató, erős női közösség, mint régen, a nőiség megítélése megszenvedti ennek a hiányát. Arra lehetett számítani, hogy a felmérés sok negatívummal szembesít és az derül majd ki, hogy a vizsgált életkorban kevesen élik meg tudatosan a nőiséget.

Vizsgálati minta:

A vizsgálat a 16-26 éves korosztályra terjedt ki. A választás azért erre a korosztályra esett, mert ők már túl vannak a test serdülőkori változásai okozta kezdeti nehézségeken, ezért egyfajta visszatekintéssel, egy adott távolságból tudnak beszélni erről az időszakról, ugyanakkor még a fiatal anya szerep nem következett be az életükben, mert az már sok mindent új fókuszba helyezne. A mintát Sopronban és környékén tanuló diák-, és egyetemista lányok képezték. Az egyéni mélyinterjúkat öt középiskolás diáklánnyal és öt egyetemista lánnyal készítettük. Az egyéni interjúk esetében így a minta összesen tíz fő volt. A kutatásnak ebben az orientációs szakaszában a kérdőívet 62 fő töltötte ki.

A vizsgálati módszerek

A kutatási probléma megvizsgálására a csoportunk a kvalitatív és kvantitatív módszert választotta, mely szerint:

a.) a kutatás kvalitatív szakaszában 10 db egyéni mélyinterjút készített, majd az interjúk nyílt kérdéseire kapott válaszok alapján

b.) a kvantitatív szakaszban az írásbeli kikérdezési módszer lehetőségével élve kezdett adatgyűjtésbe: kérdőíveket állított össze nyílt kérdésekkel, valamint zárt jegyzék- és alternatív kérdésekkel); az adatgyűjtés 62 főből álló minta bevonásával valósult meg. A mélyinterjúhoz 10 kérdésből álló interjút dolgoztunk ki. A kérdések a kislánykorra, a kislánykori nevelésre, a nővé válás problémakörére, a női közösséghez való tartozás esetleges vágyára, a nőiség megélésére, a nő társadalmi funkcióira, egy női példakép esetleges meglétére, női tabu, szemérmesség esetleges létére és a szakralitás és a nőiség közötti kapcsolatra terjedtek ki. A kvalitatív szakaszban kapott szabad válaszokat használtuk fel a kérdőív kidolgozására, amelyet elővizsgálatnak vetettünk alá.

Az elővizsgálat kis mintás adatfelvétele és -feldolgozása után kisebb módosításokat eszközöltünk a kérdőívben a kvantitatív vizsgálat nagyobb mintán való elvégzését megelőzően. A kérdőív témája, kérdései tehát az interjúkra épültek. A kérdések között módszertani szempontból több kérdéstípus szerepelt, a tartalomnak és az elérni kívánt célnak megfelelően.

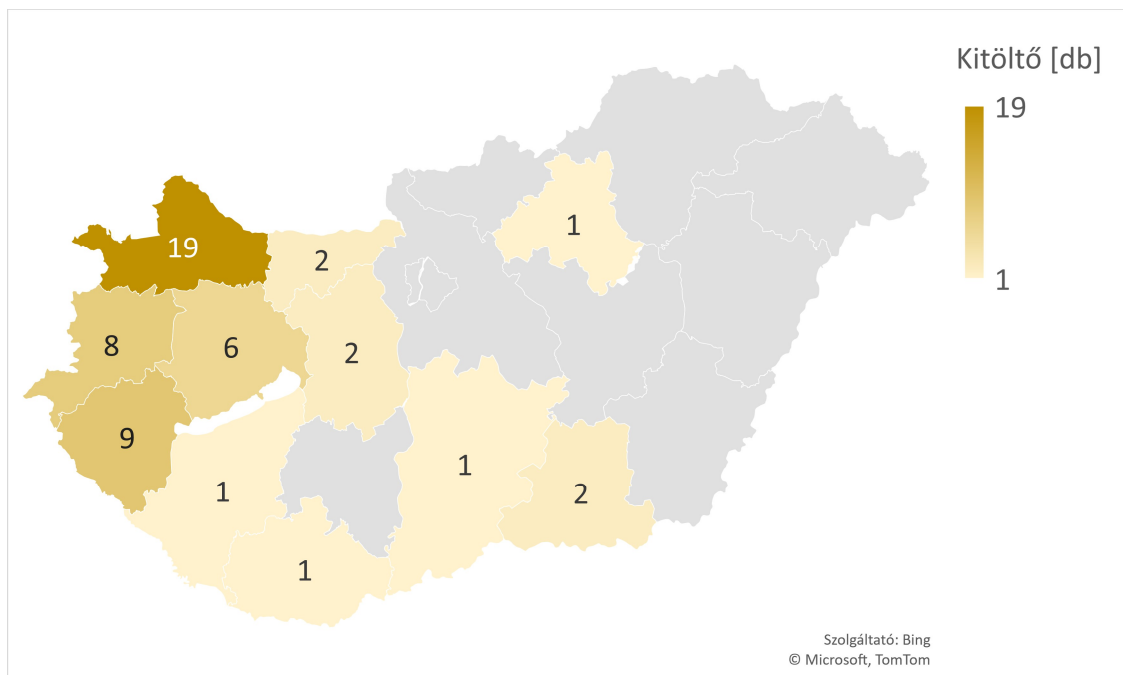
Vizsgálati eredmények

A válaszadók között legnagyobb arányban a 16-23 évesek szerepelnek, legtöbben Győr-Moson-Sopron, Zala, Vas és Veszprém megyében élnek, kisebb arányban megjelenik a mintában Baranya, Bács-Kiskun, Csongrád, Heves, Fejér, Komárom-Esztergom, Pest megye és van néhány határon túli válaszadó is. (1. számú ábra) A településtípus szerinti eloszlás tekintetében a válaszadók hatvan százaléka él városban, negyven százaléka falun. (2. számú ábra) A városok/falvak aránya eléggé kiegyensúlyozott.

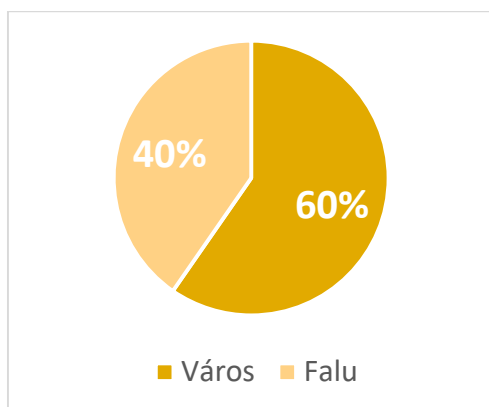
Mit tart a nővé válása küszöbének? A válaszadók huszonhárom százaléka az első havi vérzés megérkezését jelölte meg, a válaszadók hetvenhét százaléka azonban a nővé válását a felnőtté válással azonosította, és a nővé válás küszöbének azt az időszakot jelölte meg, amikortól önállóan, felnőtt segítsége nélkül tudja intézni a dolgait (3. számú ábra).

Büszkeséggel töltötte el gyermekkorában az a tudat, hogy kislány? A válaszadók hatvanhét százaléka válaszolt igennel, harminchárom százalékuk nem érezte semmilyen jelentőségét. (4. számú ábra)

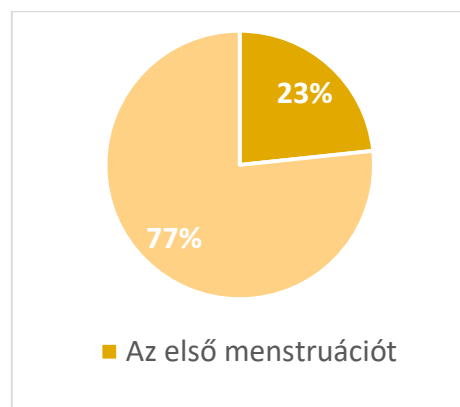
1. ábra: Válaszadók megyék szerinti megoszlása

2. ábra: Válaszadók település típus szerinti megoszlása

3. ábra: Mit tart a nővé válás küszöbének?

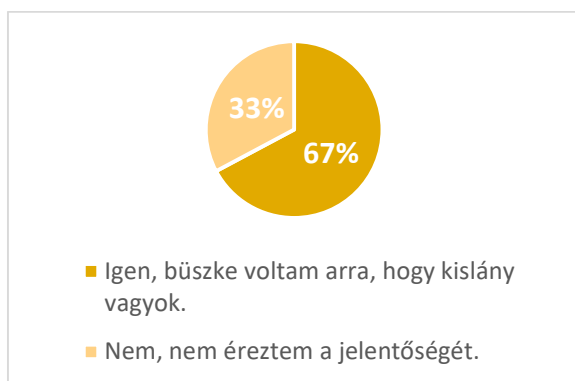

Részesült-e a családban lányos nevelésben? A válaszadók kilencvennyolc százaléka válaszolt igennel és csupán két százaléka adott nemleges választ. Arra a pontosító kérdésre, hogy ez miben nyilvánult meg, több választ is meg lehetett jelölni. Így született az az eredmény, hogy bár a válaszadók kilencvennyolc százaléka kapott lányos ruhákat és játékokat, addig azt, hogy egy lánynak hogyan illik viselkednie, csak a lányok nyolcvankilenc százalékának tanították meg otthon. Tíz százalékuknál erre egyáltalán nem terjedt ki „a nevelés”. A szülők, nagyszülők itt egyáltalán nem hangoztatták, hogy hogyan illik viselkednie egy lánynak, a nevelés lányos jellege csupán a lányos ruhák, játékok megvásárlására és ajándékozására terjedt ki. A lányok csaknem két százaléka egyáltalán nem éreztették a nevelés során, hogy lány. (5-ös számú ábra)

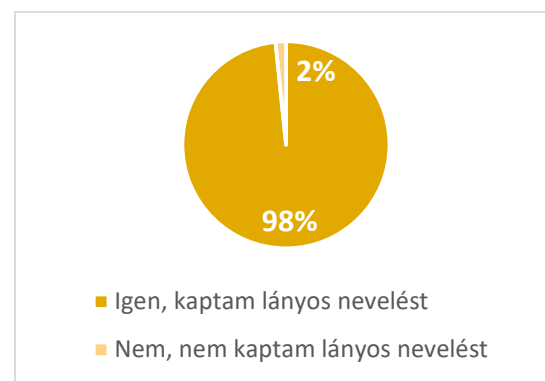
Hogyan élte meg a nővé válást? A lányok nyolcvanhárom százaléka pozitívan élte meg a nővé válást, tizenhét százalékuknak negatív élményt jelentett. (6. számú ábra) A változásokat biológiai, szellemi, pszichés és szociális szinten egyaránt megélték.

Hasznosnak értékelte-e volna a serdülőkori változások megélésekor egy olyan, hagyományokon alapuló, természetes női közösség támogató létét, mint amilyen például régen a fonók világa volt? Nyolcvan százalékuk örült volna neki és fontosnak tartotta volna, húsz százalékuk nem tudott volna vele mit kezdeni. (7. számú ábra)

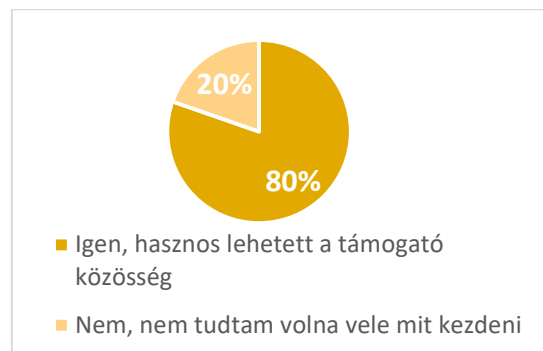
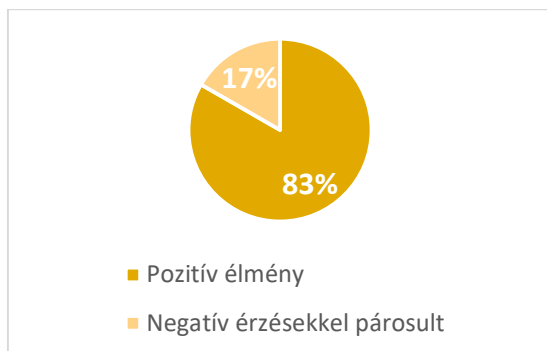
4. ábra: Büszke volt-e gyermekkorában arra, hogy kislány?

5. ábra: Részesült-e lányos nevelésben?

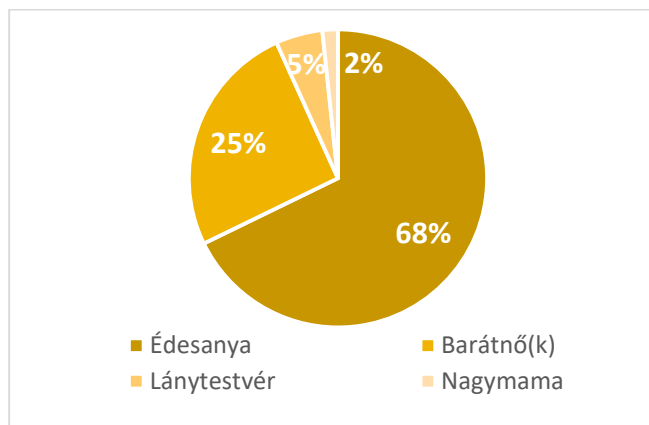

6. ábra: Milyen érzéssel töltötte el a nővé válás? 7. ábra: Örült volna egy régi támogató női közösségnek?

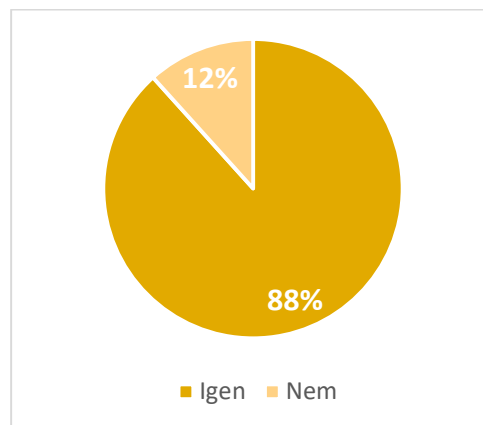

Ki tölti be napjainkban a régi, hagyományosan formálódott női közösség szerepét? Kitől kap támogatást a női identitás erősítésében? Ki tud válaszokat adni, ha elbizonytalanodik? A válaszadók hatvannyolc százalékánál ezt a közösséget ma az édesanya pótolhatja. Az édesanyjuk után legtöbbször a kortárs csoportnak és a barátnőknek szavaznak bizalmat (huszonöt százalékuk). A barátnőket a lánytestvér (öt százalékkal), majd a nagymama (két százalékkal) követi. (8. számú ábra).

8. ábra: Kik töltik be a támogató szerepet?

9. ábra: Értékesnek érzi most azt, hogy nő?

Értékesnek tartja-e a nőiséget? A válaszadók nyolcvannyolc százaléka igen, tizenkét százaléka nemmel válaszolt. Több, mint a tíz százalékuk tehát nem éli meg értékként a női mivoltját. (9. számú ábra)

Mit jelent a női mivoltunk? Ad-e valamilyen többletet az életben? A beérkezett pozitív válaszok alapján a következő kategóriákat lehetett felállítani. A kategóriák között nincsen sorrendiség, mind kiemelkedő helyen szerepeltek a megjelölt asszociációk. Itt csupán a könnyebb követhetőség kedvéért jelenik meg számozás. Tehát egyaránt kiemelkedő helyen jelenik meg a pozitív válaszokban: **1) a nő életadó szerepe, a magzat kihordása, az anyaság, amelyről úgy vélik, hogy többletértéket hordoz.** Bár egy későbbi kérdés foglalkozik a szakralitással, már ennél a kérdésnél is Istennel hozzák kapcsolatba a nőiségnek ezt a vonatkozását. „Istentől kapott gyönyörű hivatás.”, „Igen, többletet ad nekem, hogy nő vagyok, így tudom betölteni a szerepet, amit

a Jóisten adott nekem.”, „Mint nő, gyermeket tudok szülni.”, „Számomra sokat jelent, hogy később majd életet adhatok egy gyermeknek.”, „Nagyon nagy többlet, kihordhatod a gyermekedet, érezheted, ahogy mozog, ahogy fejlődik.”, „Mi életet tudunk adni.”, „Az az érzés, hogy erre egy nő képes (a szülésre), mindenképpen felemelő.”

„Nők nélkül élet sem lenne lehetséges.”, „Nem gondolom, hogy magasztalni, sőt felsőbbrendűnek kellene éreznie magát egy nőnek, de nagyon nagy többlet, hogy kihordhatod a gyermekedet.”, „Női mivoltom leginkább az anyaságban teljes.” „Életet adhatunk egy kis babának.”, „A legnagyobb többlet az új élet létrehozásának a képessége.” Van olyan válaszadó is, aki a nőt „a kedves nővérek imái” révén is összekapcsolta Istennel.

A nőiség fogalmát rokonítják: **2) a szépséggel, gyengédséggel, érzékenységgel. Többen úgy látják, hogy a nő érzelmi többletet hordoz, kiemelik a mélyebb érzelmi megélés képességét.** „Szépség, igényesség, gyengédség, érzékenység, felelősség, kötelesség, bátorság a nőiség.”, „Megértőbbek, érzékenyebbek vagyunk.”, „Szerintem egy fajta érzékenységet, emocionális fölényt ad.”, „A nők jobban megélik az érzelmeket.”, „Érzelmi oldaláról is meg tudjuk nézni a dolgokat”.

Szintén kiemelik a válaszok a nőiség kapcsán: **3) önmagában az erőt, az erős akaratot, az önálló gondolkodást, amelyek összességében „az erős nő” képét jelenítik meg, ahol az erő bátorsággal is párosul.** „Több dologra vagyunk képesek, kitartóbbak vagyunk”, „A női mivolt számomra az erőt képviseli.”, „Önálló akarat, gondolkodás.”, „Úgy gondolom, hogy egy nő bármire képes”. „A nő fogalma még mindig sok esetben megreked a tradicionális skatulyák között, szinte alacsonyabb rendűnek tűnik, mint a férfi. Arra vagyok ezért büszke, hogy képes vagyok kiállni magamért, hogy erős nőnek érezhetem magam és ebből kiindulva tisztában vagyok az értékeimmel, amik azzá tesznek, amilyen vagyok. Mindezt a megfelelő alázat mellett.”, „Egy nő egyedül is meg tud oldani mindent.”

Szintén kiugró helyen szerepel a pozitív válaszadásokban a családhoz kapcsolódóan: **4) a kötelességtudat, a többletfelelősség vállalása, amelyet az anyaság és a gyermekek nevelése megkövetel, a család összetartó ereje és a biztonság megteremtésének képessége és felelőssége az anya és a feleség szerepében.** „Biztonságot, otthont teremthetünk.”, „Igen, mindenképpen ad többletet. A gyermeknevelés, a családról való gondoskodás, a család összetartása nem csak női feladat, de a legtöbbször a nőre hárul és jó érzés, hogy el tudja látni ezt is.”, „A család összetartó ereje.”, „Többletfelelősség.”

Ki nem fejtett pozitív válaszok is érkeztek: „Sokat jelent, hogy nő lehetek a maga nehézségeivel és örömeivel.”, „A női mivolt mindennek az alappillére.”, „A nőiség mindent jelent.”, „Szuper.”

A férfi és a nő együttesére helyezi a hangsúlyt: „Férfi és nő nem létezhet egymás nélkül.”, „A világ pólusos szerkezetében a nőiség és a férfi lét együtt teljesedik ki.”, „A kettő nem létezhet egymás nélkül.”

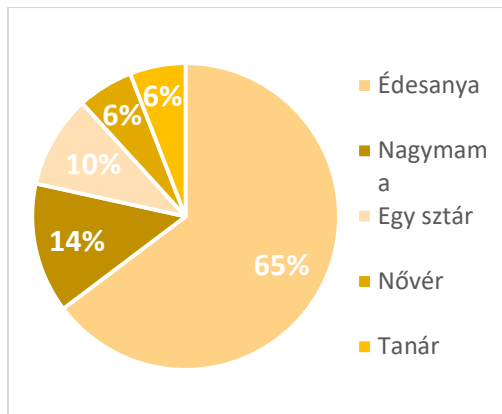
Semleges válaszadás: „Fenntarthatósági szerep a nőiség.”, „A személyiségünk alakulását befolyásolja.” „Egy státust jelent, ez lehet pozitív és negatív.”

Negatív válaszok: „Nem ad többletet”, „Nem gondolom, hogy bármilyen kiváltságot élvezne a női nem.”, „A mai világban nőnek lenni nehéz, a drága menstruációs termékekről ne is beszéljünk, és a fájdalomról sem, ami azzal jár.” Végül volt sok „nem” is, amelyekhez nem társult indoklás.

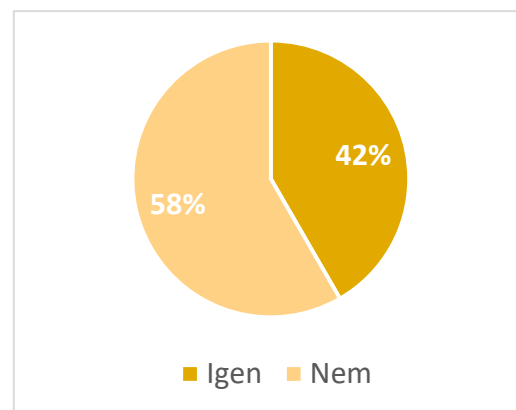
Van-e női példakép a környezetében, vagy a sztárok világában? Ki jelenti számára ezt a példaképet és miben példakép? A női mintát a fiatal nők számára legnagyobb arányban az édesanya személye jelenti (hatvanöt százalékban), őt a nagymama követi (tizennégy százalék),

megjelenik még a válaszok között egy sztár (tíz százalék), a kedvenc tanárnő (hat százalék) és a nővér (hat százalék). A barátnő nem szerepelt a választható lehetőségek között, mert a lezajlott interjúk arra világítottak rá, hogy nem tartják valódi példaképnek a barátnőt, más szerepben értékelik a jelenlétét. A válaszadók ezután nyílt kérdésre adott válaszokban fejtették ki, hogy miben jelent mintát számukra a megjelölt személy. (lásd 10. ábra)

10. ábra: Női példakép

11. ábra: Van-e tabu a nőisége kapcsán?

Az édesanyjáról: *„Minden téren megállja a helyét, minden akadályt átlép, mindig a pozitív energiát sugallja.”* „A családi életben betöltött szerepéért.”, *„Úgy szeretném összetartani a családomat, ahogyan Ő!”*, *„Erős és kitartó.”*, *„Gondoskodó.”*, *„A kreativitásában jelent példaképet.”*, *„Ahogyan hozzááll a dolgokhoz.”*, *„Azért tartom a példaképemnek, mert anyaként szerintem a legcsodálatosabb, mindig fogja a kezem és mellettem van és vigyáz rám.”*, *„Erős, önálló, gondoskodó, szeretetteljes, empatikus.”*, *„Mindenben: az értékek, normák, amelyeket a családon belül és a társadalom felé képvisel.”* „A jósága a szeretete.”, *„A család összetartó szerepe és a mindenkinek való segítségnyújtása miatt.”*, *„Azért, mert a legnehezebb időszakokban is teljes mértékben gondoskodik a családunkról. Nem számít, hogy éppen beteg, vagy szomorú, mindig törődik velünk.”*, *„Nagyon erősnek és kitartónak tartom.”*, *„Mert erős, gyönyörű nő, akire felnézhetek és mindig számíthattam rá bármi volt is!”*, *„A nevelés miatt.”*, *„Minden téren megállja a helyét, minden akadályt átlép, mindig a pozitív energiát árasztja.”*, *„Ahogyan nőként tud viselkedni, az anyai szerep betöltése, a nevelés példája, a szépsége, okossága.”*, *„Családanyaként mintát mutat, óvó, védő környezetet biztosít, felnézek rá a kitartása és a bölcsessége miatt.”*, *„Őt gyereket nevelt fel, a mai napig túl sokat tesz a családunkért. Én nem tudnám ezt végigcsinálni, sokszor félttem, hogy túlhajszolja magát.”*, *„Megnyugtat a jelenléte.”*, *„Kitartása, munkabírása és szeretete miatt. Sosem adja fel és bármit megtesz a családért.”*, *„Sok mindent átéltünk és így is erős maradt.”* *„Mert az én anyukám nagyon erős, küzd és kitartó.”*

A nagymamáról: *„Mert úgy éli meg a nőiségét, hogy ezzel példát ad számomra. Éretten kezelte azt.”*, *„Gondoskodása, odaadása, önzetlensége, szeretete, kedvessége miatt a példaképem.”*, *„Erős nőnek tartom, aki a sok megpróbáltatás ellenére, amit túrnie kellett az életben, mindig megőrizte a tartását, soha nem bánt lekezelően senkivel és a családja felé mutatott szeretetével képes volt összetartani bennünket.”*, *„Mert én is szeretnék olyan finom ételeket készíteni, mint ő.”*, *„Felvilágosult nő volt, de imádta a hagyományokat. Nagyon vagány dolgokat csinált, de közben úgy nézett ki, mint egy hercegnő.”*, *„Életfelfogása miatt.”*, *„Mert nagy akaratereje van, határozott és mindig a saját elvei alapján éli az életét.”*

A sztárról: „Kiáll a női értékek mellett.” „Nem fél különnc lenni.”

A nővérről: „Az álmának kitartó megvalósítása miatt.” „A szorgalma miatt, ahogy mindenben maximálisan teljesít, és, ahogy mindent elért már az életében, amit szeretett volna.”

A tanárról: „Cselekedetei példamutatóak, inspirálóak.” „Mert én is olyan magabiztos és öntudatos szeretnék lenni”.

Volt-e olyan dolog a nőisége kapcsán, amiről nem beszélt másoknak, ami tabunak számított? A fiatal nők ötvennyolc százalékánál volt olyan dolog a nőiségével kapcsolatban, amiről nem beszélt másoknak, amit tabuként kezelt, negyvenkét százalékánál nem volt ilyen. A tabutémák között találjuk a sok hirtelen testi változást, a testiséget, a párkapcsolatot és lelki dolgokat. „A test változása, és az, hogy igenis, egészséges, ha egy test nem a „legtökéletesebb”, hiszen így vagyunk teremtve, márpedig Isten nem teremt selejtet.” A testkép, a saját test elfogadásának nehézsége és az erre adott válaszban található megerősítés, a nyomatékosító „igenis jó az, ami nem tökéletes”, utal a társadalom tökéletesség-kultuszára, amivel szemben meg kell határoznia magát mindenkinek. A válaszok között találjuk a szexuális erőszakot. Az, hogy ilyen kis mintában is megjelenik, mint tabutéma, ami nagyon elkésztő, mert azt mutatja, hogy ha egy populáció szűk részsokaságában is megtalálhatóak a nyomai, akkor valószínűleg elterjedt jelenség a társadalmunkban, márpedig tudjuk, hogy mennyire veszélyes a traumatizáló hatása miatt.

Kap-e szerepet életében a női szemérmesség? Van-e olyan öltözet, viselkedés, amelyet kerülendőnek tart amiatt, hogy nő? A kérdésre adott válaszukban a válaszadók nagyon nagy arányban jelölték meg a kirívó viselkedés, a kirívó öltözet és a túlzott smink kerülésének szándékát. Nagyon sokan említették, hogy elítélik a káromkodást és az agressziót, ami szerintük egy nőnél nem merülhet fel. A válaszok kiemelték a női tartás, az emberi és erkölcsi normák, elvek fontosságát.

Van-e szakrális vonatkozása a nőiségnek és ha igen, miben nyilvánul meg? Ezt a kérdést sokan nem válaszolták meg. Érkeztek nemleges válaszok, „nem tudom” válaszok is és olyan válaszok, amelyek utaltak rá, hogy nem értik a kérdést. Aki nem értette a kérdést, annak valószínűleg a szakrális szó nem volt ismerős. A beérkezett válaszok nagy szórást mutatnak és az archaikus kor említésétől, a mitológián keresztül a középkori bűbájosságokig, a gyermekáldás és az isteni mintára történő életadáson át egészen a távol-keleti kultúráig, valamint az ezotéria világáig terjednek. Közülük néhány: „A teremtés csodája, hogy egy új élet fejlődhet egy nőben, számomra ilyen.” „Igen, hisz csak a nő képes gyermeket szülni.” „Teremtés és táplálás”. „Életadás. Gaia. Boszorkányság.” „Ősi archaikus szerepek mindkét nemhez kapcsolódnak spirituálisan is akár.” „Igen, Isten és a nők tudnak igazi életet teremteni.” „Az anyaság, hisz egy áldott állapot.” „A yin energia.” vagy: „Spirituális lényként mindig keresem magamban az istennői energiát, ilyen tanfolyamon is voltam.” „Talán a tény, hogy férfiak nincsenek nők nélkül.” „Egy másik élet teremtése, a gyermek.” „Úgy gondolom, mikor érzem, hogy én, mint nő pl. a gyerekeket mennyire tudom szeretni, akkor tapasztalok Isten szeretetéből, aki még ennél is jobban szeret.” „Viszont van a nőiségnek a felelősség, tisztaság oldala is, ami szintén kapcsolódik a hithez, Istenhez.” „Mindennek lehet szakrális jelentése. A férfinak és a nőnek is. Ezekben azonban szintén a tradíciók jelennek meg. Ha a nőkre vonatkoztatjuk ezt, hozzájuk szokás az életet is kötni. Nem véletlenül hivatkoznak nőneműként a földre (földanya), a környezetre vagy a természetre (anyatermészetre), tehát mindarra, ami a női gyengédséggel, gondoskodással, gyermekvállalással szorosan összefügg.”

Az eredmények kiértékelése és következtetések

A nővé válást küszöbének a válaszadók több, mint hetven százaléka az önállóság, az autonómia megszerzésének az időszakát tartja, amikortól felnőtt módjára el tudja intézni az ügyeit. Tehát legtöbbször a szellemi éretté válást és az önállósodást értik alatta.

Ami a lányok nevelését illeti, sokakat megtanítottak arra, hogy egy lánynak mit illik és mit nem illik, de sajnos voltak olyan szülők, akik nagyobb hangsúlyt fektettek a lányos tárgyak megvásárlására, mint az illem megtanítására.

A példaképek és a támogató személyek összevetésekor szembeötlő, hogy mindkét esetben az édesanya van az első helyen, de amíg a példaképek között a nagymama második helyen szerepel tizennégy százalékkal, addig a támogatók között az utolsó helyre szorul. Felvetődik a kérdés, hogy mi ennek az oka? Minden bizonnyal a korosztályt érintő dolgokat a legkönnyebb megbeszélni a kortárs csoporttal, a barátokkal, de valószínűleg szerepet játszik ebben a nagyszülőktől való földrajzi távolság is, vagy a generációk közötti távolodás is.

A női mivoltban megjelenő legfontosabb értékek: az életadás és az anyaság; a szépség – érzékenység – gyengédség; az erő – kitartás – bátorság; a családért vállalt felelősség tengelyei mentén válaszolhatók fel. A példaképek vizsgálatakor a nagy lányok és a fiatal nők esetében azt látjuk, hogy legtöbbszörnek az édesanya nagyon erős mintát jelent. Az édesanya megtestesíti mindazt, ami a különféle szerepeiből adódik: alakja óvó, féltő, ő a simogató kéz, a biztonságot nyújtó, a családot összetartó, aki vállalja a nagyobb felelősséget, az extra kihívásokat és nehézségeket azért, hogy megszüljön és felnevelje gyermekeit, egyben tartsa a családját, vigaszt nyújtó, biztonságot adó legyen a gyermekei számára. A válaszok azt mutatják, hogy a hozzá való kapcsolódás tele van a leggyengédebb érzelmekkel. Az édesanya alakjához kapcsolódnak a legkifinomultabb érzelmek. Hiszen ez az a tér, ahol a nőiség először ki tud bontakozni, az édesanyával való kapcsolatban. Az a válasz, amelyben megjelenik, hogy az édesanya „*mindig fogja a kezét*”, még ha jelképes is, azt sugallja, mintha nem telt volna el még a tizenhat, vagy tizennyolc év, mintha még mindig hozzá akarnának bújni az élet viszonyosságai előtt, mintha Ő tudná a választ mindenre az életben, mintha mindig mindentől meg tudná óvni a gyermekeit. Meghatóan igazolja azt, amit pszichológusok százai fogalmaztak már meg tudományosan, hogy az anyai szeretet nélkül az ember önértékelése nem lehet a helyén soha, az anya szeretete, értékrendje, simogató keze iránytű, Sütő András író szavaival élve „hamuban sült pogácsa,” amely megerősít bennünket, az otthon melegének darabja, amelyet magunkkal viszünk a lelkünkben, amit, ha valakinek nélkülöznie kell, úgy nagyon nehéz bejárnia az útját. Az is szembetűnő, hogy az a tény, hogy a válaszadók kétharmadát nagyon gyengéd érzelmek fűzik az édesanyjához, tehát kiegyensúlyozott és szeretetteljes anya-lánya kapcsolatban élnek, visszacsatolást mutat az anyaság pozitív megítélésében. Hiszen látható, hogy nagyon sokan értéktöbbletként határozzák meg a női lét azon aspektusát, hogy később életet adhatnak egy gyermeknek, tehát az életadás és az anyaság gondolata foglalkoztatja őket, követni szeretnék az anyai mintát.

A nagymama személye, az valami más. Az édesanya utáni legerősebb mintával kapcsolatos véleményekből, tömör, de nagyon beszédes beszámolókból nagyobb távolság rajzolódik ki az időben, mint az édesanya esetén. A válaszadók tulajdonképpen megfestik a szupernagyi képét, ami elbűvölő és lenyűgöző. Egyrészt háttérrel válaszolnak, érezzük, hogy időben is távolabbra kell tekintenünk: nehézségek, megpróbáltatások között kellett megmutatnia azt, hogy képes bölcsen túrni. A megpróbáltatások között is erős volt, megmutatta a tartását, szerette és összetartotta a családját, gondoskodott róla. Ami nagyon szeretetre méltó a nagymamákról alkotott véleményekben, az az a nagybetű, ami megcsillan a válaszokban: a szupernagynak az adja a

tartást, hogy ő a nagybetűs Nő. Nagyon erős, emellett saját, jól megalapozott felfogása van az életről, ami saját tapasztalatokon nyugszik. Sok mindenben átment. Már megengedheti magának, hogy saját elvei alapján élje az életét, nem kell senkihez sem igazodnia, ami a bölcsesség mellett szellemi függetlenségét is mutatja. Aki ennyi erénnyel felvértezett, az kívül-belül tökéletes. „Nagyon vagány dolgokat csinált, de közben úgy nézett ki, mint egy hercegnő.” Végül megjelenik az a három elem, ami leginkább közel hozza őt a fiatal lány unokához és mintául állítja eléje: a bátorság, hisz vállalta magát, a vagány dolgaival bátor és bevállalós volt, és mindig maga a tökély, „úgy nézett ki, mint egy hercegnő”, már a megjelenéséről sugárzott a nőiség, már a megjelenésével is a biztonságot, a megbízhatóságot és a bizalmat hirdette. Minden azt hogy sugallta, hogy mindent tud és hogy biztos a dolgában. Kifinomult eleganciájával Ő az összes francia divatszabósság egy személyben, aki mindig finomult púderek-től illatozik.

A fiatal női sztár mindenekelőtt abban jelenti a példaképet, hogy bevállalós. Vállaja önmagát, akkor is, ha ez polgárpukkasztó, vagy az emberek nagy részének nem tetszik. Hordozza magában a vagányságot, de még fiatal, nincs meg hozzá a megfelelő jó modora, sem a bölcsessége, mint a szupernagyinak. Megtestesíti mindazt a vadságot, ellenállást, ami egy fiatal lányban ott bujkál, de amit a társadalmi normák miatt nem mer megmutatni. „Tudatosan segít a társainak, pozitív példát mutat a platformokon keresztül”. A fiatal lányok számára egyfajta falkavezér szerepet tölt be. Fontos, hogy a kortárs-csoporthoz tartozik, nem valami kívülálló, ezért ugyanazokat a problémákat észleli, amelyeket a követői, akik a „platformokon” és a közösségi médiában követik, átélnek. Szószólója az elnyomott nőknek. *„Megtestesíti mindazt, amit nőként sokszor nem merünk megtenni.”*

A nővér abban minta, hogy ő már megtette az utat, szorgalmával és kitartásával elérte, amit akart. Egy családból vagyunk, ugyanazokat a géneket hordozzuk, ugyanolyan körülmények közül, ugyanolyan háttérrel indulunk, ugyanaz a hamuban sült pogácsa van a tarisznyánkban, ha neki már sikerült, mi is sikerrel járhatunk.

A tanárban, mint példaképben megtestesül a szakmai tekintély, magabiztosság, profizmus. Valaki, aki kívülről jön és észreveszi bennünk az érdeklődést, az értékeket, inspirál, szárnyakat ad, de már nem dédelget, mint az édesanya. Erős kézzel vezet. Erőt és határozottságot sugároz. Sérthetetlen. Mindent megold. Tökéletes minta a fiatal lányoknak ez a szilárdság.

Mi az, amiről a fiatal nők a nőiségük kapcsán nem beszélnek? Többségben vannak azok, akiknek a serdülőkori változások alatt volt olyan téma, amely tabutémának számított. A legkényesebb kérdések a testi változásokkal és a testiséggel kapcsolatosak. Megjelenik a saját test elfogadásának a nehézsége is és az a kényszer, hogy meghatározzák magukat a tökéletesség-kultusz korában a szinte már társadalmi elvárássá nőtt tökéletesség ellenében, a természetesség mellett. A szexuális erőszak emlékének az említése megmutatja, hogy mennyire kitett ez a korosztály a támadás veszélyének és a szexuális agresszió traumatizáló hatásának. Az is bajt jelez, ha a válaszadónak nem volt, akivel megbeszélne. Itt jutnának fontos szerephez a támogató személyek a környezetből.

Van még női szemérmesség? A válaszok a női szemérmesség fokozott jelenlétét mutatják a megkérdezettek gondolkodásában, ami azért nagyon meglepő, mert annak dacára tapasztalható ez, hogy a generációs öltözködési minták napjainkban nagyon merészek.

A nőiség szakrális vonatkozását azok a válaszadók, akik tudták értelmezni a szó jelentését, a válaszaikban nagyon jól megragadták. Az, hogy a szakralitásra vonatkozó válaszok az archaikus kor említésétől, a mitológián keresztül a középkori bűbájosságokig, a gyermekáldás és az isteni

mintára történő életadáson át egészen a távol-keleti kultúrákig és az ezotéria világáig terjednek, jól mutatja, hogy nincs egy biztos iránytű, egy erős közösséghez való tartozás, mindenki más-más irányba fordul a saját keresésével. Ugyanakkor pozitívum, hogy a hagyományos női közösség általi támogatás hiánya dacára nagy százalékban érzik, értik és képesek megragadni a női szerepek különféle aspektusait, beleértve a nőiség archetipikus vonatkozásait is.

A kutatási módszerrel kapcsolatban megállapítható, hogy a téma érzékenysége miatt a kérdőíves felmérés helyett az interjúkra kell fektetni a hangsúlyt a további vizsgálódásnál. Az a tapasztalat, hogy a személyesség itt nagyon fontos a kutatás során. A kérdőív esetében megmutatkozott, hogy a megkérdezettek olykor nem tudták értelmezni a kérdéseket. A minta szélesítése és a terjedelmi érvényesség érdekében mindenképpen rétegzett mintavételre van szükség, hogy több rétegét fel lehessen mérni ennek a korosztálynak (pl. azokat is, akik nem folytatnak tanulmányokat). A kutatás további irányai a fiatalabb és az idősebb korosztályok bevonását is indokoltá teszik. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogyan viszonyulnak a serdülőkor küszöbén lévők a nőiségükhöz, a szülés után lévő fiatal asszonyok, és hogyan az élet bölcsességét magukban hordozó idősebb asszonyok.

A kutatási eredményeket ajánljuk minden kedves érdeklődő figyelmébe, fiatal lányoknak, nőknek, asszonyoknak, esetlegesen formálódó női közösségeknek, anyáknak és lányaiknak, valamint pedagógusoknak, akik az oktató-nevelő munka során is hasznosíthatják.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Heidl György professzor úrnak és doktoranda társamnak, Véghelyi Péternének az értékes észrevételeikért, szempontokért és javaslataikért, amelyekkel segítették a munkámat, és amelyeket, úgy érzem, a kutatás későbbi szakaszaiban is jól fogok tudni hasznosítani.

Hivatkozások

Csíkos, Cs. (2012): Pedagógiai kísérletek kutatómódszertana, Gondolat Kiadói Kör.

Czuczor G, és Fogarasi, J. (2008): A magyar nyelv szótára, 671. old. <https://mek.oszk.hu/05800/05887/> (2022. 11. 01.)

Eliade M. (2019): A szent és a profán, Helikon Kiadó, Bp., 137-139.

Eliade, M. (1997): Képek és jelképek, Európa Kiadó, Bp.

Eliade M. (1999): Misztikus születések, Európa Könyvkiadó, Bp.

Falus I, (2000): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe, Műszaki Könyvkiadó, Bp.

Kiss L. (1970): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára Akadémiai Kiadó, Bp.

Deák Ádám: The opinion of Csanád county on regular committee works (1832)

/SzTE-BTK, Történettudományi Doktori Iskola/

Lektorálta: Dr. Fehér Zsuzsanna és Dr. Nagy László

Introduction

The regular committee works were an important factor in the development of the reform movement. According to article 67 of 1791, nine regular committees (public policy, taxation, urbarium, economics, mining, law, public education and culture, religion, and constitutional grievances) were set up to draft bills on the most important political matters. The majority of the commission's work was completed by 1793, except for public policy, which was finished by 1795. However, over the years, the works were not discussed on the diets, despite the Estates' vain requests, and new commissions (commercial, urbarium, taxation, law, public education and culture, public law, religion, mining, military-banderium) were established under article 8 of 1827 to review the earlier works. The full committee consisted of 81 members and was convened in Pest on 20 January 1828. According to the instructions given to them, they were only allowed to make proposals that did not harm the ancient social and political institutions. On 23 January 1828, the sub-committees were formed and began to meet, finally concluding their work on 28 June 1830.¹

After the Diet in 1830, the revised nine regular committee works were sent to every counties.² Both István Barta and Gyula Erdmann considered that the printing of the regular committee works and their comment by the counties contributed greatly to the development of the reform movement. Barta added in his doctoral dissertation, however, that the work of the regular committee itself (even concerning the composition of its members) was not capable of fulfilling the wishes of the "awakening progressive public opinion".³ There are only a few publications on the county reports on the regular committee works, only the analysis of the counties of Békés (by Orsolya Völgyesi), Somogy (by Péter Jutai), Szatmár (by István Barta), Tolna (by Mária Csapó), Zala (by András Molnár), Zemplén (by István Barta and Gyula Erdmann) and partly Nógrád (by Kristóf Heil, István Horváth) are available.⁴

The Estates of Csanád county appointed sub-committees to discuss these works at the general assembly held on 19 April 1831. Unfortunately, the assembly minutes of 1831 can not be found in the county archive in Makó (only the index book is available), so we only know a partial list of the members of those who participated in the deliberations.⁵ Fortunately, the report given

¹ Barta, István (1964): 102., 105–106., 259.

² Gergely, András (1974): 37–41.; Fónagy, Zoltán (1988): 20–29.; Völgyesi, Orsolya (2002): 11–15.

³ Barta, István (1964): 103.; Barta, István (1966): 151–153.; Erdmann, Gyula (1989): 6–7.

⁴ Barta, István (1959); Barta, István (1966); Horváth, István (1980); Erdmann, Gyula (1989); Csapó, Mária (1989); Molnár, András (1995); Molnár, András (2000); Völgyesi, Orsolya (2002); Jutai, Péter (2006); Heil, Kristóf (2019); Heil, Kristóf (2020a); Heil, Kristóf (2020b); Heil, Kristóf (2021)

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltár Makói Fióklevéltára (hereafter: MNL CSML Makó) IV. A. 3. b. 135.: 298–306/1832.: The following persons have certainly been involved in giving opinions on the regular committee works: Tódor Balta assessor, Imre Bíró, István Cseresnyés deputy prosecutor, János Dániel chief bailiff, István Dedinszky assessor, István Hervay assessor, Sándor Hofbauer juryman, János Návay juryman, László Návay, Mihály Návay bailiff, Antal Nyéky deputy prosecutor, Ignác Posonyi, József Róka dean in Makó, Sándor Szilágyi assessor, Sándor Sántha juryman, Pál Szilesy chief prosecutor, László Szilvássy, Mihály Tarnay assessor, Gergely Vargha assessor, János Vásárhelyi chief notary.

on the regular committee works is available, so we can get an idea of what opinions they expressed. The sub-committees presented their proposals to the Estates of Csanád at the general assembly held on 30 April 1832 and the following days.

The opinions of Csanád county on the regular committee works

The national trade sub-committee made proposals on customs duties, the regulation of the usual customs duty (so called „thirtieth”) and the export of goods. There were also proposals on the development of trade, transport, crafts, industry, factories, roads and the unification of measurement systems.⁶ The report was divided into three parts: the first dealt with the situation of trade to Hungary, and in the direction of the hereditary provinces and other European countries. The report explained that existing customs system was detrimental to the country’s economy. The second section examined the principles of the existing customs system. The constantly changing customs duties were criticised. The third chapter summarised the principles that the committee had developed. Two main principles were laid down: 1. free trade between Hungary and the hereditary provinces, abolition of customs duties; 2. moderate customs duties on the basis of reciprocity, and preferential treatment between the two halves of the empire.⁷ In Barta's opinion, it became clear by then that the two main obstacles to Hungary's prosperity were its "obsolete social order and lack of national independence."⁸

One of the most pressing issues in the trade work⁹ was the settlement of the thirtieth customs duties. The sub-committee of the Csanád argued that this was a matter for the monarch and the Estates to determine jointly, and that the rate should be set by the Diet. The subcommittee referred, for example, to article 100 of 1655, article 3 of 1715, article 11 of 1741 and article 10 of 1791, which had confirmed the constitution of the country.¹⁰ Questions of trade and customs were a matter of constant dispute between the monarch and the Estates, as the king considered the customs system and the setting of rates to be a matter of sovereign prerogative and did not recognise the influence of the Estates. The Estates of Csanád county stressed that customs duties should be set in such a way that they depended on the will of the country. Tariffs should not have a detrimental effect on trade, and tariffs should be subordinated to products and not vice versa. The principle of reciprocity with other "nations" should be implemented when setting tariffs. The majority of the counties clearly believed that the Diet should set the customs duties. Some of them also called for the complete abolition of internal customs duties between Hungary and Austria. Others advocated reciprocity between the two halves of the empire concerning customs duties – as did Csanád. Another part wanted to maintain moderate customs duties with „foreign countries”, including Austria. Pest county, however, supported free trade.¹¹

⁶ Heil, Kristóf (2020b): 79.

⁷ Barta, István (1964): 162–163., 170.

⁸ Barta, István (1964): 132., 138–140.

⁹ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 298/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

¹⁰ 1000 év: Article 100 of 1655 stated that abuses around thirtieth and customs duties should be prevented. It was included in article 3 of 1715 that Hungary should be governed according to its own laws. Article 11 of 1741 provided that the ruler would manage the affairs of the country with the help of Hungarian officials and advisers. Article 10 of 1791 also decreed that Hungary was an independent constitutional country within the Habsburg Empire, to be governed according to its own laws.

¹¹ Barta, István (1966): 154–156.; Völgyesi, Orsolya (2002): 94., 96.; Heil, Kristóf (2020b): 82–83.: Baranya, Győr, Komárom, Nógrád, Zala, Temes and Torontál also supported the principle of reciprocity in setting tariffs.

The sub-committee of Csanád also took a position on guilds in the context of commercial work. They argued that Hungary had no law that created the guilds, that they were "infiltrated" institutions that had "slipped in" without the consent of the country, and that they had a great influence on the improvement of crafts, the state of trade, and the happiness of the country. They advocated the abolition of the guilds, arguing that the guild system was detrimental to crafts and the development of trade.¹² In the context of national trade development, the national delegation proposed the creation of a national fund controlled by the Diet, which was supported by the sub-committee in Csanád. This fund would finance the development and construction of trade roads. Making the rivers navigable was also an important aspect of trade. These routes should be maintained by the respective counties. The sub-committee of the Csanád county considered that anyone who wished to use the first-class roads should pay a toll without regard to person or rank. A nobleman who did not wish to pay, on the basis of Title 9 of Part I of the István Werbőczy's Book of Three,¹³ should use the „unmade” roads. After the sub-committee of Csanád county had prepared these proposals, they were adopted at the assembly, but some minor additions were made: for example, the lack of credit was to be remedied by the creation of a law on bills of exchange.

There were two main parts to the urbarium work.¹⁴ In the first, the free movement of the serfs was proclaimed by the national commission, the second part was called "urbarium regulation", and in it the usufruct of the serfs, their services, the manor court, the internal administration of the village communes, and the size and types of the serfdom plots were determined. The national committee reviewed the draft law, which consisted of 12 articles, drawn up in 1793. A significant proposal was that serfs should be allowed to sell the easement of their plots if they moved to a new location. The new national committee did not make any substantial changes to the previous work.¹⁵

In connection with the urbarium work, the Csanád county sub-committee was of the opinion that the free movement of the serf should not be prevented (the noble who prevented the movement should be punished), if he had settled all his debts, and that the serf should be provided with a letter of dismissal. Zoltán Fónagy notes that this draft law was essentially the same as Joseph II's decree of 1785 and article 35 of 1791.¹⁶ Regarding the correction of serf plots, the sub-committee of the Csanád county argued that plots that had already been corrected should not be readjusted. The landlord and the serf could exchange land only by free negotiation and without coercion.¹⁷ They supported the unrestricted right of the serfs to sale and purchase of their usufruct.¹⁸ However, several counties considered it harmful, saying that it would disrupt the relationship between landlord and serf, and the "paternal role" of the landlord would be lost.¹⁹ The delegation from Csanád county also supported the right of serfs to sell wine, make brandy, cut wood, make acorns, burn bricks and pots, and sell salt as well as his right to set up a tavern if

¹² Csapó, Mária (1989): 36.; Völgyesi, Orsolya (2002): 98.: The abolition of the guilds was supported by Csongrád, Esztergom, Komárom, Somogy, Szatmár, Tolna, Torontál.

¹³ Werbőczy, István (1844): 55–57.: It strengthened the privileges and freedoms of the nobility.

¹⁴ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 299/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

¹⁵ Barta, István (1964): 111–123.; Tengelyi, László (1978): 16–17.; Fónagy, Zoltán (1988): 29.; Völgyesi, Orsolya (2002): 65.

¹⁶ Fónagy, Zoltán (1988): 29–30.

¹⁷ Völgyesi, Orsolya (2002): 83.

¹⁸ Völgyesi, Orsolya (2002): 79.

¹⁹ Fónagy, Zoltán (1988): 35–37.: Baranya, Békés, Bihar, Győr, Krassó, Moson, Pest, Pozsega, Temes and Verőce supported the unlimited right of serfs to buy or sell serf plots.

the landlord could not. The serf could also redeem his ninth, tithe, or robot service either in kind or in money.²⁰ It was suggested that the long haul and landlord hunting should be abolished, as they were of little use.²¹ The villages should be allowed to have a notary with the permission of the landlord and the chief bailiff. They also supported in principle that instead of manor courts elected judges of the villages should decide disputes between serfs, but added that until the level of education in the country was adequate, the lord's seat should be partially maintained. The national work also wanted to maintain the manor court system.²²

The Csanád county assembly amended the county committee's proposal as follows: with regard to the robot, it rejected the opinion of the delegation that the serf could redeem the robot forever by ceding a certain part of his land to the lord. The county assembly saw the serfs as being prepared to give up part of their land in order to get rid of the robot. However, they would not be able to pay their public taxes from the land they had retained, and their food supply would be threatened. On the other hand, the landlord would lose out on a number of farmhands, as there were not yet enough day labourers to hire at a decent wage. The serfs would not cultivate the land in the manor, thus hampering trade.²³ The Estates of Csanád county preferred to ease the fate of the serfs by offering (as suggested by the delegation) to redeem half of the robot with money.²⁴ They also declared that the landlord hunting rights should be maintained.

According to János István Bakács, the situation of the serfs would not have been improved by the draft bill of the 1793 work on the urbarium system. The main aim was to protect the serfs without infringing the rights of the noble. The only merit of the commission was that it maintained the landed urbarium of Maria Theresa (1767). Even if this work had been enacted into law, it would not have had the same impact as Maria Theresa's reform had previously. The proposals of the urbarium commission were also far from the reformist ideas of the late 18th century, according to Bakács.²⁵ The 1828–1830 urbarium proposals were not aimed at changing the relationship between the nobles and the serfs. Concessions were made to the serfs, but the rights of the nobles were not to be diminished. The national committee wanted to consolidate their relationship by means of minor or major reforms, said László Tengelyi.²⁶

²⁰ Fónagy, Zoltán (1988): 40.; Molnár, András (1995): 399.; Völgyesi, Orsolya (2002): 70–71.; Jutai, Péter (2006): 594.: Abaúj, Árva, Bihar, Bereg, Csongrád, Esztergom, Fejér, Győr, Hont, Gömör, Krassó, Sopron, Torna supported the redemption of the ninth. Abolition of serfdom by passing up land was supported by: Arad, Baranya, Bács, Csanád, Nógrád, Pest, Sáros, Somogy, Veszprém and Torontál. On the other hand, abolition of serfdom by money was supported by Szatmár, Komárom, Liptó, Pozsony, Temes and Zala.

²¹ Völgyesi, Orsolya (2002): 73.; Jutai, Péter (2006): 594.: Baranya, Békés, Borsod, Somogy and Torontál have all supported the abolition of the long-carriage.

²² Barta, István (1966): 127.; Fónagy, Zoltán (1988): 44.; Molnár, András (1995): 394.; Völgyesi, Orsolya (2002): 85–87.; Jutai, Péter (2006): 599.: Three proposals were put forward. The first was to continue to maintain the manor court, which was supported by Abaúj, Arad, Esztergom, Fejér, Gömör, Hont, Komárom, Krassó, Pest, Szatmár, Torna. Zala also supported this, with the addition that the noble should not be allowed to decide in his own lawsuit. According to the second proposal, the manor court was disagreeable to the spirit of the times, as long as it could not be abolished, its powers should at least be limited, supported by Bács, Bars, Békés, Borsod, Csanád, Csongrád, Győr, Sopron, Zemplén, Torontál, Ung. Baranya, Nógrád, Somogy and Temes supported the complete and immediate abolition of the manor court system.

²³ Fónagy, Zoltán (1988): 42.; Völgyesi, Orsolya (2002): 72.

²⁴ Völgyesi, Orsolya (2002): 72.: The counties of Arad, Baranya, Békés, Borsod, Csongrád and Szatmár also supported the idea of giving right for the serfs to redeem half of their robot duty in exchange for money.

²⁵ Bakács, István János (1937): 19–22.

²⁶ Tengelyi, László (1978): 18–19., 35.

The work on taxes was grouped around three main issues. The first concerned the levying and collection of taxes. The second concerned the examine of county and city treasuries. The third part dealt with military feeding, accommodation and regulation. In the late 1820s, it was an important object to take account of the financial situation of the serfs and it was stated that taxes should be reduced. In both agriculture and industry, the tax system should aim to support their development. In his PhD dissertation, István Barta judged the work on tax system to have failed to provide the opportunity for progressive aspirations, its significance lying only in the attempt to ease the burden on the peasantry and to distribute taxes among the population of the counties more fairly.²⁷

Regarding the taxes work,²⁸ the delegation of Csanád county argued that those who were in a miserable situation should be exempted from paying taxes. However, according to them, not everyone needed to beg. It was felt that the nobility should also contribute to the salaries of the county officials along with the taxpaying serfs, since they also made use of their work.²⁹ Their proposal included the need for the city treasuries to be accurately managed and audited. The amounts of the military budget would be determined by the Diet. Damage caused by the military should be investigated and reimbursed to the taxpayers, and the injured parties should receive a receipt to be accepted as cash by collecting taxes. The Estates of Csanád county made no comments on the tax work, accepting the proposals of the national committee and the amendments of the Csanád delegation. Kristóf Heil considered that the work on taxation did not create a great resonance, as only minor comments were made by the counties, which wanted to make the existing system more transparent and predictable.³⁰

In the context of the work on justice, the national delegation prepared five major chapters: 1. restructuring of the judicial organisation, 2. the Code of Procedure, 3. the Civil Code, 4. drafting of a Criminal Code, 5. drafting of a bill of exchange law. Important proposals were formulated in the course of the discussion of this work, such as the right of serfs to attain private land property, the abolition of the aviticity, the abolition of the church tithe without compensation, the recognition of the capacity of serfs to make wills and hold public office, and the guarantee of their personal and property security.³¹

Regarding these proposals,³² the Csanád county delegation declared that justice must be served quickly and cost-effectively. A manor court does not work quickly and efficiently, justice may take several years to be delivered, and therefore, in the future, manor courts should be abolished. The lawsuits of the serfs among themselves should be settled by judges chosen by each locality from among their inhabitants, this would be the court of first instance. Appeals could be lodged with the district chief bailiff and the county court. In localities where it is not possible to elect a competent and qualified judge, the manor courts should continue to sit, but ordinary courts should be set up as soon as possible. However, the court should only hear cases between serfs,

²⁷ Barta, István (1964): 123–124.; Völgyesi, Orsolya (2002): 105.; Heil, Kristóf (2020b): 88.

²⁸ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 300/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

²⁹ Balásházy, János (1829): 179–180.; Dessewffy, József (1831): 228.; Széchenyi, István (1833): 197–223.; Wesselényi, Miklós (1833): 189–190.: János Balásházy, József Dessewffy, István Széchenyi and Miklós Wesselényi also proposed that nobility should contribute to the county treasury and to the expenses of the Diet. Barta, István (1966): 110., 148., 160.; Csapó, Mária (1989): 45.; Molnár, András (1995): 392–393., 401.; Völgyesi, Orsolya (2002): 108–109.: Baranya, Békés, Hont, Nógrád, Somogy, Tolna, Zala, Zemplén supported that nobility should contribute to some extent to the salaries of county officials and deputies of Diet.

³⁰ Heil, Kristóf (2020b): 88–90.

³¹ Barta, István (1964): 173.; Völgyesi, Orsolya (2002): 131–154.; Heil, Kristóf (2019): 77.

³² MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 301/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

and the county court should have jurisdiction in cases between serfs and nobles. Any nobleman (landowner, landless) could be a judge according to his talent, knowledge and ability.³³ As regards divorce cases, they wished to add to the proposal of the national delegation that the influence of the ecclesiastical sees in this area should be lifted and these cases should be brought before a secular court. The Estates of Csanád county accepted the proposal of the Csanád delegation without any changes.

According to István Barta, the work on jurisdiction included topics that were essential for social progress. However, in both 1791 and 1828, the commissions aimed at correcting errors in the administration of justice, unifying and speeding up the administration in this field. They could not touch the ancient constitution, so they wanted to avoid unnecessary innovations.³⁴ Concerning the 1795 work, Lajos Hajdu analysed the draft of criminal law and Mária Homoki-Nagy that of private law. According to Hajdu, the members of the legal committee were indeed selected from among eminent jurists of the period (who were well acquainted with domestic laws and the Book of Three), but the opinion of better-qualified university professors, who were well acquainted with European law as well, was not sought. The fact that different interests (the interests of the House of Habsburg, the protection of noble rights) conflicted with each other did not help the work of the committee. Despite this, Hajdu noted that the work of the Law Commission was outstanding (up to date, harmonising laws), and a high standard of work was achieved in a short time. The only major drawback he pointed out was the lack of coordination between the different committees.³⁵ Homoki-Nagy expressed the opinion that in 1795 the committee members did not intend to change the existing system of property rights, nor did they intend to abolish the system of aviticity and donations. Their aim was to make the legislation more transparent. Real work was done in 1792, in 1828, on the contrary, the new committee only revised the earlier work in this respect in Homoki-Nagy's opinion.³⁶ Orsolya Völgyesi assessed that the counties formulated several significant proposals, such as the simplification, acceleration and unification of the judiciary, but these proposals were not presented in a consistent and systematic manner.³⁷

In 1828, the national delegation on public education and culture argued that the inhabitants of the country should receive same education regardless of their social and religious background, but that education should be proportional to the future social position of the children. They also proposed the establishment of business schools, polytechnics and industrial schools.³⁸ According to Barta, this committee was significant because it dealt with education, Hungarian language, scientific and cultural institutions as a whole. These issues played an important role in the nation-building process. The imperial government was suspicious of the work of the committee, since the regulation of education was considered as royal prerogative. The need to educate society, however, was hardly mentioned in the work of the national sub-committee. It paid little attention to the possibility of creating a national education network.³⁹ Kristóf Heil argued that the work of the sub-committee on education of the 1820's, was as conservative as the work of 1793. It could not add much to the proposals previously drawn up. However, the

³³ Völgyesi, Orsolya (2002): 141., 146.: Békés county also stated that noblemen both with and without land property could also be board judges if they were suitable, and they even added that noblemen who were not worthy could also be assessor.

³⁴ Barta, István (1964): 172–178.

³⁵ Hajdu, Lajos (1971): 108–117., 376–385.

³⁶ Homoki-Nagy, Mária (2004): 13–19., 221–222.

³⁷ Völgyesi, Orsolya (2002): 153–154.

³⁸ Völgyesi, Orsolya (2002): 121.

³⁹ Barta, István (1964): 201–202., 208–211.

significance of the 1793 proposal laid in the fact that it dealt with all levels of education, including girls education, foundations and educational administration. Nonetheless, none of the committee's work advocated education exclusively in Hungarian. Despite the conservative approach of the national proposal, it revealed a number of problems that needed to be solved, Heil declared.⁴⁰

In connection with these proposals,⁴¹ the delegation of Csanád county considered that, in order to save the school revenues, the ruler should be asked to elect as school principals persons who, in addition to this office, have other major offices and salaries, so that they would not use their school principal's salary. It was further explained that bright young people who have the right knowledge could be released from even 1–2 school years in order to enable them to go to higher education sooner. Religious education for pupils should be provided in Hungarian. Doctors and surgeons should have appropriate training. The main aim of the counties was to eliminate or at least reduce denominational differences in education. Protestants should be allowed to establish schools and catholic students allowed to attend protestant schools. The majority of the counties supported education in Hungarian.⁴² The Estates of Csanád county accepted the proposals of the Csanád delegation with a few minor additions.

In the context of public law work, the national delegation first of all formulated proposals on the functioning and regulation of the Diet (regulation of the Upper House, Lower House, counting of votes, instructions given to deputies by the county assemblies). It also dealt with the organisation of the Council of Governors, the counties and the free royal towns. They drew up proposals on freedom of the press, auditing of accounts.⁴³ According to Barta, the public law work raised issues that fundamentally affected the relationship between the nation and the Habsburg dynasty and would have provided an opportunity to raise the question of national self-determination and civic transformation, but in his opinion the committee did not take this opportunity. The ancient constitution was meant to uphold the former laws, the ancient constitution, the rights of the king and the Estates.⁴⁴

With regard to public law work,⁴⁵ the delegation from Csanád first of all expressed its position that the different topics of the regular committee works should be discussed at the next Diet in the order in which they were mentioned in the Address on constitutional grievances and wishes submitted at the former Diet on 17 April 1826.⁴⁶ Future laws should be short and concise if possible. Twelve principles were listed, of which I will list just a few: seek to uphold the rights of the sovereign and the free constitution of the nation (protection of noble rights, gold and silver money in circulation, reversion of separated territories). It is necessary to arrange the discussion at the Diet; half of the Diet expenses to be paid by the nobility, the other half to be financed by the taxpayers from the county treasury. In the counties and royal towns, the administration and

⁴⁰ Heil, Kristóf (2020a): 102–103., 106–112.

⁴¹ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 302/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

⁴² Barta, István (1966): 128., 168.; Völgyesi, Orsolya (2002): 114–116., 119.

⁴³ Völgyesi, Orsolya (2002): 155–182.

⁴⁴ Barta, István (1964): 191–193.

⁴⁵ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 305/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

⁴⁶ Országgyűlési írások, (1825/27): I. 137–147.: The order was as follows: commercial, urbarium, tax, law, public education and culture, mining, religion, public law, banderium.

judiciary should work public. Freedom of the press is important, and this must be implemented without cutting the prerogatives of the king and the nation, and without hurting morality.⁴⁷

The Csanád county committee then gave its opinion on the work of the national delegation. In connection with the organisation of the Diet, it was suggested that it should be moved from Pozsony (Bratislava) to Pest. The national proposal suggested that each county should be allowed to send three deputies to the Diet instead of two, which was supported by the delegation of Csanád.⁴⁸ In case Transylvania was united with Hungary, the Transylvanian counties, the Székely and Saxon seats, districts and free royal towns were to be allowed to send as many deputies to the Diet as the counties of Hungary. The Csanád delegation proposed that the magnates should also elect representatives from among themselves to the Upper House instead of the personal right to take part at the Diet. This proposal was also formulated by several other counties in order to set a limit on the number of members in the Upper House.⁴⁹ Csanád county supported that the Upper House could reject the Lower House's proposals only three times, after which they should be sent up to the monarch.⁵⁰ Draft laws, Diet documents and messages to the king were to edit in Latin and Hungarian.⁵¹ Two thirds of the deputies must be present when the decisions of the Parliament are promulgated (taking into account article 53 of 1662).⁵² The delegation of Csanád county wanted this to be determined in such a way that two thirds of the deputies of the counties, two thirds of those of the royal cities, respectively of the free districts should be present. Persons who disturb the deliberation process of the Diet should be punished. The deputies must not be dismissed from the deliberations either by royal command or by presidential order. It was stressed that the old power of the Council of Governors should be restored and strengthened, its independence should be declared, and its links with the Hungarian Chamber should be strengthened.⁵³ The delegation of Csanád county supported the idea that in the case of county assembly matters (except for Diet deputies and county officials elections), only those who understand the subject, have completed relevant schooling and know the laws should be allowed to vote. According to the national work, those who were unable to attend county assemblies for specified reasons were to be allowed to send a representative, whether noble or not, but if the representative was noble, he was not allowed to vote separately in his own name. The delegation in Csanád wanted to change this so that the representative could vote separately in his own and in his entrusting's name, but to specify that a person could only represent one other one, to avoid abuse. According to the proposal of the national committee if a case can not be decided by acclamation, the votes should be counted one by one, and all nobles living or having estate in the county can vote. The sub-committee of Csanád county added to this proposal that those who were under penalty should be excluded from voting. In each county there should be, in addition to the two deputy-lieutenant and the chief tax collector, at least one deputy tax collector and a sufficient number of salaried board judges. In order to avoid imposing new and heavy financial burden on the taxpayers, everyone should contribute to the salaries of the officials. The Estates of Csanád county accepted the proposals of the delegation with one or two minor additions.

⁴⁷ Molnár, András (1995): 393.; Völgyesi, Orsolya (2002): 172.: Komárom, Nógrád, Somogy, Sopron and Zala also supported the abolition of censorship.

⁴⁸ Völgyesi, Orsolya (2002): 159–160.

⁴⁹ Csapó, Mária (1989): 43.; Molnár, András (1995): 392.; Völgyesi, Orsolya (2002): 156–158.

⁵⁰ Barta, István (1966): 157.; Völgyesi, Orsolya (2002): 163.

⁵¹ Völgyesi, Orsolya (2002): 165.

⁵² 1000 év: Article 53 of 1662 punished deputies who failed to appear at the Diet or left it without permission.

⁵³ Völgyesi, Orsolya (2002): 167.

The work on military affairs (banderium) was to develop the noble's war obligation. However, modern ideas were even less in evidence here, and the members of the national committee knew that the institution of „insurrection” was out of date. The standing army was already performing its defensive tasks, and banderias were therefore no longer needed. However, they wanted to maintain the noble insurrection and regulate it, for example, the insurrection uniform, weapons and equipment for all, and the way in which the noble were to be exercised.⁵⁴ The national committee laid down two main principles for the work: the noble insurrection must be regulated and its material basis must be created. The participants in the noble insurrection should be given proper military training and military skills, and provided with weapons and clothing.⁵⁵

The Csanád county delegation made the following remarks about the banderium work:⁵⁶ the nobility is obliged to fight only for the defence of the homeland, and "pays for noble privileges with its blood", as it had been formulated in the Golden Bull (1222). The obligation of personal insurrection of the nobility did not cease with the establishment of a permanent imperial army under article 8 of 1715. All nobles are required to rise up in person in case of extrinsic attacks, and therefore the noble insurrection must be put on a footing that is fit for purpose in every respect. The noble army of the insurgency must be trained to be soldiers, to be able to fight, to take up arms. Thus an insurrection treasury is needed to finance the costs and pay wages for the poorer nobles. The Csanád county delegation believed that it would be legitimate and purposeful if the wealthy nobles and the clergymen had been to contribute more to the establishment of a National Noble Fund. It was declared that this fund and its costs should be decided at the Diet. An armoury would be set up in the city of Pest, under the supervision of the Nador, to make weapons for the noble army, and baize factories would be established. The delegation of Csanád accepted the opinion of the national delegation that all noble youths should serve two years in the Hungarian standing army before taking office or embarking on any other career.⁵⁷ Noble youths should be subject to the same rules and punishments as other soldiers. The delegation from Csanád made the following comments on the proposed laws: The noble army must be exclusively used for the defence of the homeland, it cannot be led outside the borders of the country. It cannot be combined with the standing army without the consent of the Diet.⁵⁸ The insurrection is a legal duty for all nobles, with the exception of the disabled, the elderly, children and clergy. The command of this insurgent army is to be directly dependent on the Nador and the Croatian Ban. Every year, the respective counties must draw up a census of the noble. The noble army can exercise either as a whole body or separately by counties. The would-be National Military School of Pest (Ludovicea) will be mainly concerned with the formation of the noble army and, with the permission of the Diet, it will also train military officers. The Estates of the Csanád county accepted the proposals of the Csanád delegation in their entirety.

The committee on religions and churches dealt with three main issues: the restoration of the abolished monastic orders, the regulation of pious foundations and the regulation of parishes. According to Orsolya Völgyesi's assessment, the majority of the counties did not formulate comprehensive principles in this respect, but the majority did support the free practice of

⁵⁴ Barta, István (1964): 212–216.

⁵⁵ Völgyesi, Orsolya (2002): 184–185.

⁵⁶ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 306/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

⁵⁷ Völgyesi, Orsolya (2002): 184.

⁵⁸ Völgyesi, Orsolya (2002): 187.

established religions.⁵⁹ The delegation from Csanád also made only a few comments on the proposals,⁶⁰ which were accepted by the Estates of Csanád county. The sub-committee considered it important to employ only Hungarian-speaking parish priests and pastors in all denominations, and to keep the registers in Hungarian.⁶¹ The majority of the counties were of the opinion that useful monastic orders should be maintained, but not at the expense of the taxpayers. It was also considered necessary to limit their activities and bring them under the control of the state. The begging orders have been condemned by several counties, including Csanád, saying they abused donations, diminished respect for the church in the eyes of the people, and received support from the state's religious fund. In his assessment, Csaba Fazekas stressed that the reform-minded had already seen the public activities of the Catholic Church and monastic orders as a barrier to progress in the country, and had only intended them to play a religious role.⁶²

In relation to the mining work, the national delegation stated first of all that it belonged still to the royal monopolies. They also made proposals for the development in this field. Some suggested that the country should have the right to determine mining regulations, but the majority voted against this. The counties made only few comments on mining. The significance of this work was that it produced the first draft of a mining code.⁶³ The Csanád delegation made no comment on the mining work,⁶⁴ which was also approved by the Estates of Csanád county.

Summary

Overall, it can be concluded that the Estates of Csanád county took a pro-reform stance in regard of the regular committee work. Important proposals were made, for example, on the development of trade, the improvement of the social and financial conditions of the serfs and the reform of justice. At the same time, however, they attached to the ancient constitution and the protection of noble rights. Nevertheless, it can be stated that Csanád county gradually and moderately was moving towards a pro-reform path.

According to István Barta, the work of the national committee had disappointed those who hoped that they would represent progress. Comparing the works of 1791 and 1828 in broad outline, he concluded that in certain respects the first one and in other respects the latter had done more. In any case, the works of 1791 met the needs of their time, while the works of 1828 were less so.⁶⁵ Barta, reviewing the opinions of the counties on the proposals, concluded that Baranya, Bars, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs, Szatmár had expressed opinions in favour of reforms. The counties of Arad, Bács, Borsod, Gömör, Győr, Heves, Komárom, Krassó, Máramaros, Bratislava, Sopron, Szepes, Torna, Torontál and Veszprém had also made a mixture of progressive and conservative proposals. On the other hand, Abaúj, Árva, Bereg, Esztergom, Fejér, Hont, Liptó, Moson, Nyitra, Sáros, Turóc és Ugocsa counties presented conservative standpoints.⁶⁶

⁵⁹ Völgyesi, Orsolya (2002): 125.

⁶⁰ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 304/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

⁶¹ Völgyesi, Orsolya (2002): 130.

⁶² Fazekas, Csaba (1997): 141–158.

⁶³ Barta, István (1964): 219–220.; Barta, István (1966): 129., 172.

⁶⁴ MNL CSML Makó, IV. A. 3. b. 135.: 303/1832.; MNL CSML Makó, IV. A. 30.: 1.

⁶⁵ Barta, István (1964): 259., 262–268.

⁶⁶ Barta, István (1966): 173.

János Veliky argued that at the end of the 1820s the Hungarian noble political elite had to make serious decisions: 1. it could continue to pursue its traditional, grievance-based policy towards the imperial government which, however, was also an obstacle to reform; 2. it could start to develop and implement reforms, but only a thin layer of the nobility was already ready to choose this way. However, during the debates on the regular committee works, more and more people were confronted with the backwardness of the country.⁶⁷

Archival resource

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 3. – Csanád vármegye Nemesi közgyűlésének iratai – b., Közgyűlési iratok

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltára. Csanád vármegye: IV. A. 30. – Csanád vármegye országgyűlési követi utasításait kidolgozó küldöttség iratai

Bibliography

Balásházy, János (1829): *Tanátsolatok a' magyarországi mezei gazdák számára*. Sáros-patak.

Barta, István (1959): Kölcsey politikai pályakezdete. *Századok*. 93./2–4. 252–302.

Barta, István (1964): *A fiatal Kossuth és kora*. Academic doctoral thesis. Handwriting. Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár.

Barta, István (1966): *A fiatal Kossuth*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bakács, István János (1937): Vármegyei javaslatok az 1791. évi urbárialis bizottság előtt. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. 1937. május 27.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 5–22.

Csapó, Mária (1989): *Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dessewffy, József (1831): *A' „Hitel” című munka Taglalatja*. Kassa.

Erdmann, Gyula (1989): *Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.

Fazekas, Csaba (1997): A szerzetesrendek reformkori megítélése a „rendszeres bizottsági munkálatok” dokumentumainak tükrében. In: Hajdú Ákos – Kokas Zsuzsanna: *Egyház és művelődés. Pannonhalma 996–1996*. Magyar Történezhallgatók Egyesülete, Budapest, 141–158.

Fónagy, Zoltán (1988): Az úrbéri operátum megyei tárgyalása, 1831-32. *Agrártörténeti Szemle*. 30./1–2. 20–46.

Gergely, András (1974): A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában. *Tiszatáj*. 28/6. 37–41.

Hajdu, Lajos (1971): *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

⁶⁷ Veliky, János (2009): 67–68.

Heil, Kristóf Mihály (2019): A jogügyi rendszeres bizottsági munkálat szerkezeti vázlata. *Jogtörténeti Szemle*. 3–4. 75–80.

Heil, Kristóf Mihály (2020a): „Embernek születünk, polgárnak neveltetünk.” – Nógrád vármegye észrevételei a közoktatás és a magyar nyelv ügyében. In: Nagy Noémi: *Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*. Jogtörténeti értekezések 46. Gondolat Kiadó, Budapest. 99–116.

Heil, Kristóf Mihály (2020b): A nemesi vármegye és a rendszeres bizottsági munkálatok. A kereskedelmi- és az adóügyi operátumok Esztergom, Győr és Nógrád vármegyékben. In: Megyeri-Pálffy Zoltán: *Szuverenitáskutatás*. Jogtörténeti értekezések 43. Gondolat Kiadó, Budapest. 72–92.

Heil, Kristóf Mihály (2021): Országos és vármegyei büntetőjogi rendszeres bizottsági munkálatok (1791–1832). In: Fazekas Marianna: *Jogi tanulmányok 2021. Jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájának konferenciáján*. 2021. június 11. Budapest. 286–297.

Homoki-Nagy, Mária (2004): *Az 1795. évi magánjogi tervezetek*. JATE Press, Szeged.

Horváth, István (1980): Politikai nézetek és viták a reformkori Nógrád megyében az 1830-as évek elején. In: Domonkos Alajos: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 26. 5–34.

Jutai, Péter (2006): Somogy megye észrevételei a rendszeres munkálatokra 1831–1832. *Századok*. 140/3. 591–608.

Molnár, András (1995): Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. *Századok*. 129/2. 381–406.

Molnár, András (2000): „Javítva változni” Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

Országgyűlési írárok, (1825/27): *Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Posony Szabad Királyi Várossában, 1825-dik Esztendőben Szent Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai*. I–III. Pozsony. 1825–1827.

Széchenyi, István (1833): *Stadium*. Lipcse.

Tengelyi, László (1978): A rendszeres bizottságok urbéri munkálatainak egybevetése. In: Csorba Csilla – Gerő András: *Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 13–49.

Veliky, János (2009): *A változások kora. Polgári szerepkörök és változáskonceptiók a reformkor második évtizedében*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Verbóczi, István (1844): *Hármaskönyv*. Pest.

Völgyesi, Orsolya (2002): *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Wesselényi, Miklós (1833): *Balítéletekről*. Bukarest, [Leipzig].

Internet database

1000 év: Ezer év törvényei internet database. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>
(Download: 2022. 11. 30.)

Absztrakt

A gazdasági fenntarthatóság és a természetben lejátszódó változások (évenként visszatérő szélsőséges időjárási jelenségek, anomáliák) tükrében szemléletváltás szükséges. Jelen tanulmány a hazánkat több szinten (gazdasági és társadalmi) sújtó villámárvíz káros hatásának csökkentése érdekében alkalmazható térinformatikai módszertant és árvízvédekezési lehetőségét mutatja be. A jelenség elleni leghatékonyabb védekezési mód rövid távon a robosztus védművek alkalmazásával, hosszú távon pedig a tájhasználatban való változás a hatékony gazdálkodási mód szem előtt tartásával lehetséges. A módszertan hozzájárulhat az árvízvédelem fejlesztése mellett más termelő (pl.: mezőgazdasági, ipari) egységek hatékonyságának fenntartásához, mind amellet, hogy az adott térség egészében pozitív hatást érhetünk el a körülöttünk lévő természeti rendszerekben.

Kulcsszavak: villámárvíz, árvízvédelem, szádlemezfal

I. Bevezetés

A klímaváltozás napjainkban kialakuló megfigyelhető szélsőséges időjárási eseményei közül az egyik legmarkánsabb az ún. mezoskálájú konvektív rendszerekben (MKR) keletkező viharok által kiváltott villámárvizek jelensége. Mint a meteorológiai rendszerben, úgy az ökológiai rendszerekben is rövid idő alatt komoly hatást gyakorol. A jelenség nem évszak függő, ám jellemzően március és október között jelentkezik hazánkban. A villámárvíz számos topológiai egységben érezteti hatását továbbá visszatérése jelentős pszichológiai hatással bír a lakók számára és komoly terhet ró a felelős minisztériumi szervekre. Az árhullám megjelenése főként hegy és dombvidéki területeket érint, vagyis Magyarország területének kétharmada villámárvízben érintett lehet, így az ár és belvív veszélyeztetettség mellett a villámárvíz a harmadik olyan természeti veszélyforrás az országban, amely természetes vízfolyásokhoz köthető. Habár a villámárvizekhez kapcsolódó hagyományos hegy és dombvidéki árvízvédekezési módok (homokzsákos védekezés, rönkgátak) fejlesztés alatt állnak, azonban a jelenség tulajdonságai (hirtelen nagy mennyiségű, ismeretlen vízhozamú csapadék, magas intenzitás) okán szükséges a korábban nem alkalmazott műszaki megoldások bevezetése is. A viharok előrejelzése és az árhullám leírásához és vizsgálatához szükséges tényezők rendkívül összetettek, így számos tudományterületben való kutatás és szaktudás szükséges. Jelen kutatásban bemutatásra kerülnek a jelenség kialakulásának körülményei, vonulásának térszínei, valamint egy új lehetséges védekezési mód is.

II. A villámárvíz kialakulása és levonulásának menete

A villámárvízhez szükséges zivatar mindig cumulonimbus felhőtípus valamelyik fajtájából fejlődik ki, amely dinamikájának intenzitását az ún. konvektív hasznosítható potenciális energia (CAPE) indexel írják le a meteorológiában. A zivatarcellák komolyabb rendszerekbe (multicellás, szupercellás zivatarok) való fejlődése már komolyabb vihareseményeket is jelenthetnek. A villámárvíz jelenségre legjellemzőbb zivatartípus az ún. mezoskálájú konvektív rendszerek

(MKR), amelyek multi vagy szupercellás zivatarokból állnak össze. Ezek tovább fejlődhetnek vonalas (VMKR) vagy kör alakú (CMKR) típusra, lefedve ezáltal több tízezer km² területet. Ezek a zivatarrendszerek ún. kritikus csapadékmennyiséget alkothatnak, amely magában foglalja a villámárvízhez kapcsolódó nagyobb viharok lehetőségét. A szélsőséges csapadékesemény akkor alakul ki, ha a zivatarlánc rendelkezik az újra fejlődéshez szükséges konvektív (CAPE) potenciállal, ez esetekben alakulnak olyan zivatarok, amelyek pár óra alatt akár 30-50mm-t meghaladó csapadékot okoznak és amelynek következményeként a legpusztítóbb árhullámok alakulnak ki (Goda, 2018). Az árhullám levonulásának szempontjából fontos a tényezője a felszínborítás, azon belül is az erdősültség mértéke és elhelyezkedése (KOVÁCS K. ET AL. 2012). Ehhez fontos, hogy a terület vízvisszatartási egységeivel és kapacitásával tisztában legyünk, mivel ezek adják az árvízi jelenség elleni védekezéshez szükséges paramétereket. Az árhullám bel és külterületen egyaránt komoly pusztítást okoz az árhullám ereje vagy az általa elhordott vagy lerakott hordalék által (1. ábra).

A 1. ábrán látható károkat a 2019-es évben a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, Nyögő-Harica patakok vízgyűjtőjén levonuló árhullámok okozták. Az árhullám a vízfolyás mentén 100%-os medertelítettséget okozott, valamint több műtárgy is megrongálódott, a patak torkolatában lerakott hordalék mennyisége (kb. 700m³) pedig a Sajó sodorvonalát is, az eltávolítás idejéig megváltoztatta.

1. ábra: A Nyögő-patakon levonuló árhullámok kártételei, forrás: Dobai A. 2021

A jelenség ugyanekkora pusztító erővel hat a természeti környezetre is, azonban ezek állapota nehezebben, vagy egyáltalán nem javíthatók, regenerálhatók (erdős növényzet pusztulása, talajfolyások stb.). A károkozás egyik legnagyobb térszíne a talaj felső része, amely termőrétegül szolgál a növények számára, így hatással van az agráriumra és a közvetve a gazdaságra és társadalomra is. A talajban lejátszódó lebontó folyamatok biztosítanak tápanyagot a talaj egyéb rendszerében (mikrobiológiai, növényi, állati) élőknél számára (STEFANOVICS P. 1999). Ezen alapvető funkciók ellátásához, valamint a biomassza termeléséhez és felvételéhez, tulajdonképpen az egész rendszer működéséhez, idő szükséges. A feldolgozás alatt lévő vagy már feldolgozott értékes tápanyagok a villámárvíz árhulláma által lebegtetett hordalékként eltávozik ebből a rendszerből, hiányt okozva a helyben maradt ökoszisztémában. A lemosott hordalék, jobb esetben a patakhoz (pl.: Harica-patak) tartozó nagyobb folyó (pl.: Sajó) nagyvízi medrében rakódnak le, rosszabb esetben a folyók tovább szállítják nagyobb folyók (pl.: Tisza) felé, amely tovább szállítja a fentebb leírt szerves és egyéb tápanyagokban gazdag hordalékot. E vázlatos kép röviden bemutatja a villámárvizek káros dinamikáját, közvetett hatása az agráriumban pedig az erodáltság

növekedésében, a termelékenység csökkenésében vagy a tápanyagot helyettesítő anyagok felhasználásának növekedésében mutatkozik.

Az árhullámok következő térszíne az összegyülekezési pontok esetében a lakott területek. A települési infrastruktúrában a csapadékvíz elvezetési rendszerek és a hozzákapcsolódó műtárgyak komoly mérnöki tervezési háttérrel és múlttal rendelkeznek, a várható vízhozamok tekintetében (KALICZKA L. 1998). Azonban a legnagyobb problémát a csapadék esemény közben az eltömődött vagy már tartósan karbantartás nélküli vízhálózatok (lefolyók, csatornák stb.) jelentik, amelyek kisebb záporok csapadékmennyiségét sem képesek elvezetni (2. ábra).

2. ábra: Kisebbs csapadék esemény következtében bekövetkező vízborítás egy megyei jogú város belterületén, forrás: Dobai A., 2022

A manapság alkalmazott vízvezetési módszerek (pl.: beton burkolatú elemek) kivitelezésének következményeként, valamint amiatt, hogy a legtöbb településen a vízkormányzás a vizek gyors elvezetésére törekszik, csökken a talajvíz szintje, amely komoly gondot okoz, mind a lakosság mind a kivitelezést végzők számára, mivel megváltozik a talajnedvesség tartalma, porozitása és egyéb talajmechanikai jellemzői (MÁRTONFFY M. 2018). Továbbá időszerű lenne a villámárvíz által szállított víz mennyiséget vízkészletgazdálkodási szempontból integrálni. Ezt a tényt a kutatási munkánk során kapcsolatba került, kivitelezést és műszaki ellenőrzést végző építő mérnök több tagja is megerősítette.

III. A villámárvízi jelenség értelmezése és védekezésének lehetőségei, a jó gyakorlatok bemutatása

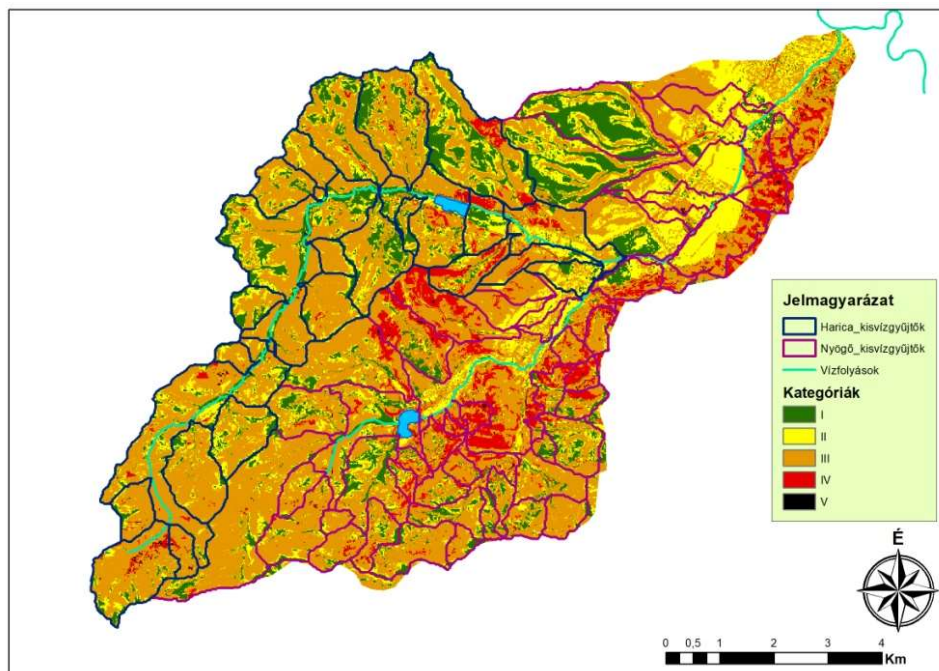
III. a, A villámárvíz érzékenység térképezésének módszertana

A villámárvízi jelenség kialakulás vízgyűjtő specifikus ez velejárója annak, hogy nem minden villámárvíz által érintett vízgyűjtőn található vízrajzi vagy meteorológiai figyelő állomás, így az előrejelzéshez és a várható vízhozamok megállapításához szükséges adatokat sem lehet meghatározni, továbbá a modellek kialakításánál problémát okoz a részvízgyűjtők mérete is, a manapság használatos lefolyás elemző modellek (MIKE-11, AGWA, HEC-Geo HMS) legkisebb 1km²-es területet tudnak értelmezni, kezelni. Azonban különböző szinteken elemezhető a jelenség egyes eleme. A kutatás célja az volt, hogy a tájhasználat leírására gyakran használt

vektoros állományok (pl: Corine Land Cover) helyett, egy villámárvíz specifikusabb (elméleti lefolyást, lejtő meredekséget, tájhasználat állományokat magában foglaló) térképet hozzon létre, amely akár helyismeret nélkül is megbízható információkkal látja el a döntéshozókat, felhasználókat. A módszertan egy 5m-es felbontású domborzatmodellt (HydroDem) és az abból származtatott lejtő meredekség állományt, valamint Sentinel műholdképet használt fel. Az eredmények ellenőrzését a rendelkezésre álló légifelvétel és elméleti lefolyásmodellek, valamint a korábbi árvízi védekezések gyakorlati tapasztalatai és terepi bejárások alapján végeztük. A kapott térkép elemzése részletesebb információt szolgáltat a vizsgált vízgyűjtőről, valamint meghatározásra kerültek a vízgyűjtőn belül azok a kritikus területek, amelyek egy esetleges vihar kialakulása során a védekezés megszervezésében és a mezőgazdasági területekben okozott károkozás térképezésében is segítségre lehet (DOBAI A., DOBOS E. 2021). A mintaterület a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, Nyögő-Harica patakok vízgyűjtői voltak. A területet nagymértékű geológiai változatosság jellemzi, azonban a jelenkori felszínformák kialakulásában a negyedidőszaki események játszottak döntő szerepet. A jelenkorban az egész területére jellemző az intenzív felszínformálódás. A területen a kőzetet fedő agyagréteg nem homogén, benne vízzáró és vízáteresztő rétegek váltakoznak, amelyek a terület jelentős részét fedő agyagbemosódásos barna erdőtalajok alapját adják (BAROS Z ET AL. 2001).

Az érzékenységi térkép elkészítéséhez először a mintaterületről és tágabb környezetéről készített, az Európai Űrügynökség (ESA) és az Európai Unió közös földmegfigyelési, Copernicus elnevezésű programjához tartozó, Sentinel (Sentinel 1,2,3) műholdak által készített felvételek kerültek feldolgozásra. A felvételek nagy előnye, hogy szabadon elérhetőek és rendszeresen frissültek. Ezek után az Arcmap 10.7 térinformatikai szoftver, Classification eszköztár lehetőségeivel jellemző tréning területeket határoltam le (erdő, szántó, rét, vízfelület stb.,) majd ún. irányított osztályozást hajtottam végre, amelynek lényege, hogy a felhasználó végzi el a jellemző képpontok csoportokba való kijelölését (klaszterezés) és szervezését. A kijelölés történhet korábbi felmérések, vagy terepi munka tapasztalatai alapján is. Ezeket a klasztereket használják fel később a szoftverbe implementált matematikai-statisztikai módszerek (SERES A. ET AL. 2011). Ezt követően a térképet tovább osztályoztam a mezőgazdasági művelhetőség (<5%, 5-12% stb.) szerinti kategóriákra, mivel a felszín bolygatottságára ezeken a kategóriákon keresztül lehet következtetni legjobban. Ezt követően a tájhasználat és lejtőkategória állományok attribútum tábláin belül az egyes osztályokhoz szorzókat rendeltem, annak függvényében, hogy milyen mértékben járulhatnak hozzá a felszíni lefolyáshoz (pl.: vízfelület: 1x, erdő:10x, mező: 100x, szántó:1000 x stb.). Erre az egyszerű hozzárendelésre a további lefolyási sebesség optimalizálásával kapcsolatos kutatások ellenőrzése kapcsán volt szükség, valamint, hogy vizuálisan is könnyen értékelhető térképet kapjunk a terület tájhasználatának domborzatra gyakorolt hatásáról. Például egy 18%-os meredekségű mezőgazdasági művelés alá vont tábla, lényegesen nagyobb értékkel járul hozzá a lefolyáshoz, mint ugyanaz a tulajdonságú mezőgazdasági tábla 7%-os meredekségű területen. Az eredményül kapott állományok elemzése alapján az egyes kategóriákhoz tartozó területek adottságai alapján következtetni lehet az egyes vízgyűjtők főbb lefolyási tulajdonságaira és arra, hogy milyen súllyal vehet részt venni a vízháztartási körforgásban a térségre jellemző átlagos és extrém (napi 20 mm-t meghaladó) csapadékterhelés esetén. Az I. és II. kategóriákhoz jellemzően a jó felszínborítási adottságokkal (vízfolyások menti ligeterdők, platók erdői, tisztások stb.) és kedvező lejtőtulajdonságokkal jellemezhető területek (csekély lejtésű szántók, legelők stb.) tartoznak. Ezen területek erdői a vegetáció évszakos váltakozásának megfelelően, még a szélsőséges csapadékesemények ellenére is tompíthatják a villámárvíz hatásait, illetve az általános evapotranspirációs szabályok szerint

vehetnek részt a hidrológiai ciklusban. A III. kategóriába a nagyrészt lombkoronával rendelkező erdős területek tartoznak, azonban a meredekség tekintetében a lejtővállak, lejtőoldalak szerepe egyre meghatározóbb, így ezen területek szerepe kettős lehet egy villámárvíz esetén a talajnedvesség telítettségének és a vegetációs időszak függvényében. A IV és V. kategóriák területeinél egy átlagosnál nagyobb csapadék esetén (pl.: nagyobb záporok vagy konvektív rendszerek viharainak csapadékai) már számolni kell a felszíni beszivárgás jelentős csökkenésével, illetve annak elhanyagolható mértékével. Ezek alapján a vízgyűjtőben található szélsőséges csapadékterhelésre érzékeny részvízgyűjtők lokalizálhatók az 3. ábra térképének segítségével (DOBAI A., DOBOS E. 2021).

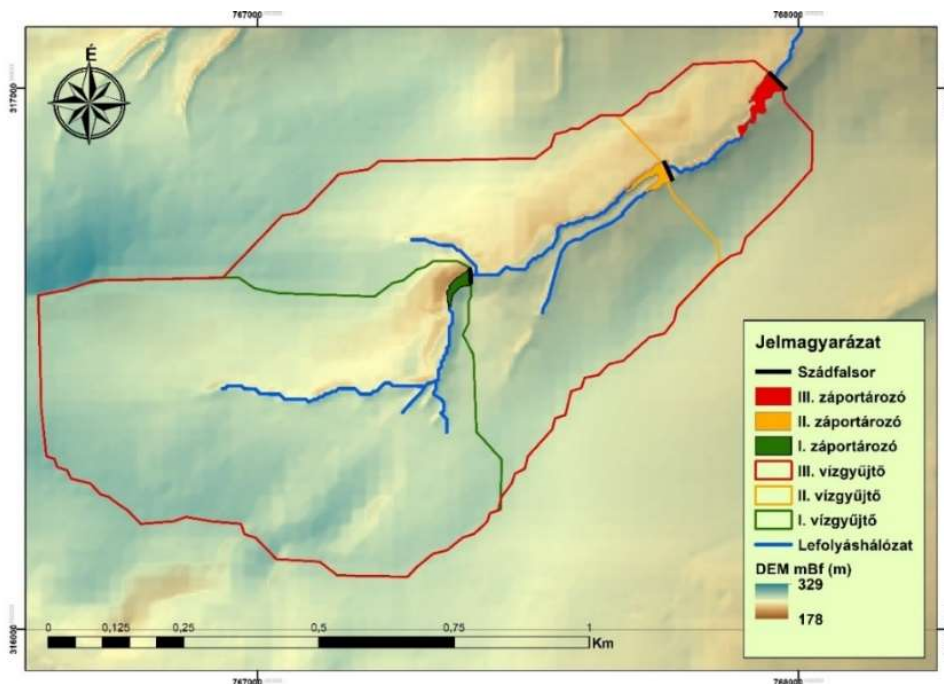
3. ábra: A mintaterület villámárvíz érzékenységi térképe

Összességében elmondható, hogy a villámárvíz érzékenységi térkép segítségével következtethetünk arra, hogy a Harica és Nyögő patakok egyes vízgyűjtői milyen felszíni és lefolyási tulajdonságokkal (kiterjedés, domborzati tulajdonságok, felszínborítottság információk, elméleti lefolyás hossz stb.) rendelkeznek. Tehát vízgyűjtő és akár részvízgyűjtő szinten kaphatunk róluk információt, e tulajdonságok ismerete segítheti például a villámárvízi jelenséggel szembeni védekezés alkalmazhatóságának és a védekezés kiépítésének szintjét, vagy kijelölhetők a helytelen tájhasználatú területek (SZENDREI R. 2020, BALATONYI L. 2022).

III. b, A villámárvíz árhulláma elleni védekezés elméleti és gyakorlati szinten

Az előző pontban ismertetett térképezés alapján a hegy és dombvidéki területeken jelentkező villámárvíz árhullámai elleni védekezés új alkalmazhatóságának vizsgálatát is elvégeztük. Ehhez egy térinformatikai adatbázison alapuló, GIS eszközöket használó kutatás jött létre, amely a felszíni adottságok mellett már hidrológiai aspektusokat és árvízvédelmi gyakorlati alkalmazást is figyelembe vett. Az árvízi védekezési mód ötletét és alapját a nagyvízi mederben alkalmazott ún. befogott támfalszerkezetek alkalmazása adta (SZENDREI R. 2020). Ez a fajta védekezési mód

körültekintő alkalmazása ajánlott, továbbá kihelyezése esetén, a talajmechanikai hatások okán szakvélemény köteles (SZABÓ, I., FAUR K. 2011). A védekezés gyakorlati alkalmazását a Harica patak jobb parti vízgyűjtőjében található Cseres-ér völgyében végeztük el. A Cseres- völgy, V-alakú 1,6 km hosszú és 665 m széles, a völgy toroknál elkeskenyedik, vízgyűjtője 0,76km² (VÁGÓ J. 2012). A völgy helyenként 4-5 méter mélyre bevágódott a térszínbe. Több eltérő fejlettségű eróziós árok kíséri, amelyeket a lehulló csapadék okozott, 2010 óta pedig az időszakosan (tavasztól - őszig) megjelenő villámárvizek árhullámai is formálják ezeket (LOVÁSZ Gy., 2015). A kutatás eredményeként megállapításra került, hogy a mintaterületen kialakítható szádlemez fal sor által létrehozható záportározó medencék (4. ábra) mintegy 5750m³ csapadékvíz átmeneti tárolására alkalmas (DOBAI A., DOBOS E., 2022). A záportározók árhullámtörő funkciója által csökken az árhullám ereje, tehát csökken az erózió mértéke, illetve megszűnik a korábbiakban vázolt humuszanyag elhordódási folyamat is.

4. ábra: Záportározó sor kialakításának modellezése a Cseres-völgyben

A záportározó medence sor, illetve hasonló műtárgyak egyéb változatai, bel és külterületen egyaránt alkalmazhatók, azonban a robosztus építmények mellett érdemes más, komplexebb megoldásokat (pl.: az árhullám vízmennyiségének integrálása a vízkészletgazdálkodásba) is megemlíteni. Mivel a villámárvizek árhulláma gyakran túl mutat a település csapadékvízvezető hálózat méretein, így fontos, hogy a települést alkotó betonfelszínek (panelházak lapos tetői, parkolók, utak stb.) szerint legyenek megoldások kialakítva. A lakott területeken elsősorban a városi környezetben jó megoldás lehet a vízáteresztő burkolatok, felszín alatti tározók, csapadékfogó tárolók használata. A csatornarendszerek túlterheltségét enyhítendő növelni szükséges a kisebb tavakat, víztározó felületeket, zöldtetőket egyszóval a zöld infrastruktúrát, mindemelett szükséges egy a helyi településrendezési és környezetvédelmi tervekkel összhangban lévő zöldfelület gazdálkodási-koncepció létrehozása (MÁRTONFFY M. 2018). Ezen kutatások és megvalósíthatósági tervek a jövőbeni kutatások témái lehetnek, amelyek hozzájárulnak a fenntarthatóság, valamint élet és vagyonvédelem kérdésköreihöz is.

Összefoglalás

A villámárvíz lejátszódásakor számos természeti jellemzőt figyelembe kell venni. A jelenség jelentős műszaki bizonytalansága ellenére a rendelkezésre álló téradatokból becsülhető adatok, következtetések és módszertanok alakíthatók ki a polgári élet és épített értékvédelme érdekében. Általánosságban fontos kiemelni, hogy a villámárvízi esetek és az árvizet kiváltó jelenséggel kapcsolatos kutatások eredményei és a szakértők által megfogalmazott álláspontok alapján célszerű lenne a földhasználati jog gyakorlatában, jogi háttérrel biztosítani a felszíni peremfeltételek kialakulása ellen a felelős szervek számára (pl.: erdősítés, adott területek kivonása mezőgazdasági művelésből, építési korlátozások stb.). A jelentésben összegyűjtött módszertanok jó gyakorlatként szolgálhatnak és alkalmazásukkal csökkenthető, mérsékelhető a villámárvíz okozta problémák egyes hatásai.

Irodalomjegyzék:

- BALATONYI L., 2022: Natura-based solution as water management measure in Hungary, Modern Geográfia, Vol. 17, Issue 1, 2022: 73–85pp., <http://real.mtak.hu/137666/1/balatonyi.pdf>, DOI: 10.15170/MG.2022.17.01.05
- BAROS Z. – HOMOKI E. – JUHÁSZ Cs. 2001: Bányászati hatások vizsgálata a Tardona-patak vízgyűjtőjén. – Debrecen: DE Ásvány- és Földtani Tanszék 49 p. – OTDK dolgozat.
- DOBAI A., DOBOS E., 2021: Kisvízgyűjtők tájhasználati térképezésének módszertani fejlesztése, a villámárvizek elleni védekezés céljából, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Tavasz Szél Konferencia Tanulmány kötete I. pp. 358-370
- DOBAI A., DOBOS E., 2022: Hegy és dombvidéki kisvízgyűjtőkön kialakuló árhullámok elleni védekezés támogatása térinformatikai módszerekkel. Debreceni Egyetem, Térinformatikai Konferencia és Szakkiállítás kiadványa, pp. 109-117
- GODA Z., 2018: 15. A villámárvizek meteorológiai háttere, In Bíró Tibor szerk.: Országos Települési Csapadék- és vízgazdálkodási Konferencia Tanulmányai. Kézirat. 156-164.
- KALICZKA L., 1998 Hegy és dombvidéki vízrendezés, Baja pp. 90-95.
- KOVÁCS K. Z. - HOLNDONNER P.-DOBOS E., 2012: Villámárvizek lefolyását befolyásoló tényezők térképezése, 2012 Debreceni Egyetem
- LOVÁSZ Gy. 2000. Általános vízföldrajz, Egyetemi Tankönyv, Pécs, ISBN:1586-2119, pp. 116-141.
- MÁRTONFFY M., 2018,: Zöldinfrastruktúra füzetek, pp 10-15. https://budapest.hu/Documents/V%C3%A1ros%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9si%20F%C5%91oszt%C3%A1ly/ZOLDINFRASTRUKTURA_csapdek_10_01_online.pdf.
- SERES A.- VÁGÓ J.- HEGEDŰS A., 2011: Alkalmazott térinformatika, online tananyag:https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0033_SCORM_MFGGT21

8/sco_04_03.html

- STEFANOVICS P., 1999: Talajtan 1999, pp. 35-50.
- SZABÓ, I., FAUR K. 2011: Geotechnika. digitális interaktív jegyzet, Miskolci Egyetem, Műszaki Földtudományi Kar,
http://digitalisegyetem.hu/elearning/contents.php?subject_ID=MFKHT6504
- SZENDREI R., 2020: Új technológiák a vízkárelhárításban - Töltésfejlesztés során megnyitott védvonal árvízvédelmi készültséget megelőző visszazárása rossz helyi időjárási viszonyok esetén, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Víz tudományi Kar, pp.43-50
- VÁGÓ J. 2012: A kőzetminőség szerepe a Bükkalja völgy- és vízhálózatának kialakulásában, PhD értekezés Miskolc, pp 18-20

Lektorálták: Prof. Dr. Lóth László és Prof. Dr. Szabó János

¹University of Miskolc, ²Faculty of Engineering, Institute of Applied Mechanics, metwadas@uni-miskolc.hu

²University of Miskolc, ²Institute of Applied Mechanics, attila.baksa@uni-miskolc.hu

³University of Miskolc, ³Institute of Machine and Product Design, szavai.szabolcs@uni-miskolc.hu

Abstract. In many industries, such as, metal forming industry, it has been important to estimate ductile damage and fracture of metals under complex forces. Regarding damage mechanics, one of the most used models is the GTN, which was originated from Gurson and later developed by Tvergaard and Needleman. The improvement was reached by introducing an equivalent void volume fraction f and two more parameters named q_1 and q_2 into the yield function of Gurson's model [2].

The yield function of the GTN model can be expressed as:

$$\Phi(\sigma, f) = \left(\frac{\sigma_{eq}}{\bar{\sigma}_m}\right)^2 + 2q_1 f^* \cos h\left(\frac{3}{2} \frac{q_2 \sigma_m}{\bar{\sigma}_m}\right) - 1 - (q_1 f^*)^2 = 0 \quad (1)$$

Keywords: Forming limit diagram (FLD), metal forming, Gurson model, metals

Introduction

A trustworthy prediction of ductile failure in metals is still a matter of research and tests. Among several models, GTN has been used widely. The bigger limitation of Gurson-Tvergaard-Needleman is the difficulty to identify accurate parameters for the model. Due to the impossibility to perform experiments for their evaluation, inverse procedures are done aiming to estimate the material parameters of the GTN porosity-based plastic damage model by means of RSM (response surface methodology) method. The results showed good agreement between experimental and predicted forming limit diagram when determined GTN parameters were utilized. FE simulation was done by Abaqus software to predict FLDs.

1. Forming Limit Diagram

A Forming Limit Diagram (FLD) is a graph which depicts the major strains (ϵ_1) for all values of the minor strain (ϵ_2) at the onset of localized necking. Experimental determination of a FLD is usually very time consuming and requires special equipments. Many researchers have developed analytical and numerical models as an alternative approach for coping with these difficulties [2].

As a matter of engineering knowledge, Gurson-Tvergaard-Needleman (GTN) approach is one of the well known mesomechanical models for ductile fracture. Gurson-Tvergaard-Needleman (GTN) model has been applied to determine the FLDs of Ni-based sheet metal, aluminium alloy, steel and others. The literature, shows that the correct identification of the GTN model parameters is a prerequisite for successful analysis of the ductile failure through GTN damage model. The identification of pertinent factors for GTN damage model should be carried out employing a suitable design of experiments strategy [2].

2. Gurson Model

2.1. Gurson Tvergaard Needleman (GTN) model, (Gurson, 1977; Tvergaard, 1981; Tvergaard and Needleman, 1984)

2.1.1. An Analytical Model that Predicts Ductile Fracture

GTN is a very conventional model applied in engineering to predict failure in materials, such as, copper, aluminium and steel cast iron. GTN is an analytical model that predict fracture of the basis of nucleation, evolution and agglomeration of voids in materials [2]. The definition of the GTN model is:

$$\Phi(\sigma, f) = \left(\frac{\sigma_{eq}}{\bar{\sigma}_m}\right)^2 + 2q_1 f^* \cos h\left(\frac{3}{2} \frac{q_2 \sigma_m}{\bar{\sigma}_m}\right) - 1 - (q_1 f^*)^2 = 0 \quad (1)$$

Or

$$\Phi = \frac{\sigma_e^2}{\sigma_M^2} + 2q_1 f^* \cos h\left[\frac{tr\sigma}{2\sigma_M}\right] - (1 + q_1^2 f^{*2})$$

q_1 – material constant

$tr\sigma$ – sum of principal stresses

σ_M – equivalent flow stress

f – ratio of voids effective volume to the material ration

$$f^*(f) = f_c \text{ If } f \leq f_c \quad (2)$$

$$f^*(f) = f_c + \frac{\left(\frac{1}{q_1}\right) - f_c}{f_f - f_c} (f - f_c) \text{ if } f \geq f_c \quad (3)$$

Where:

f = voids' volume ratio

f_c = voids' volume ratio at the beginning of nucleation

f_f = voids' volume ration when fracture occurs.

σ_M is the equivalent flow stress and its obtained from the following work hardening relation:

$$\sigma_M(\varepsilon_M^{pl}) = \sigma_y \left(\frac{\varepsilon_M^{pl}}{\varepsilon_y} + 1\right)^n \quad (4)$$

Where:

n = strain-hardening exponent

ε_M^{pl} = equivalent plastic strain

The voids' growth rate is the sum of existing voids growth \dot{f}_g and the new voids' nucleation \dot{f}_n

$$\dot{f} = \dot{f}_n + \dot{f}_g \quad (5)$$

The components formulated:

$$\dot{f}_g = (1 - f)tr\dot{\varepsilon}^{pl} \quad (6)$$

$$\dot{f}_n = A\dot{\varepsilon}_M^{pl} \quad (7)$$

$$A = \frac{f_n}{S_n\sqrt{2\pi}} \exp\left[-\frac{1}{2} \frac{\varepsilon_M^{pl} - \varepsilon_N}{(S_N)}\right] \quad (8)$$

$tr\dot{\varepsilon}^{pl} = (\varepsilon_x + \varepsilon_y + \varepsilon_z)$ is the volume plastic strain rate

S_N = the voids' nucleation mean quantity

f_n = volume ratio of the second phase particles (responsible for the voids' nucleation)

ε_N = mean strain at the time of voids' nucleation

GTN model involves eight parameters which can be defined in a vector from by [2]

$$\Phi = \Phi(q_1, q_2, f_0, f_c, f_f, f_n, \varepsilon_N, S_N) \quad (9)$$

2.1.2. Fracture toughness test

One way to determine the GTN parameters is using the fracture toughness test, as showed in the figure 1. This kind of test can be performed on compact tension specimens [1].

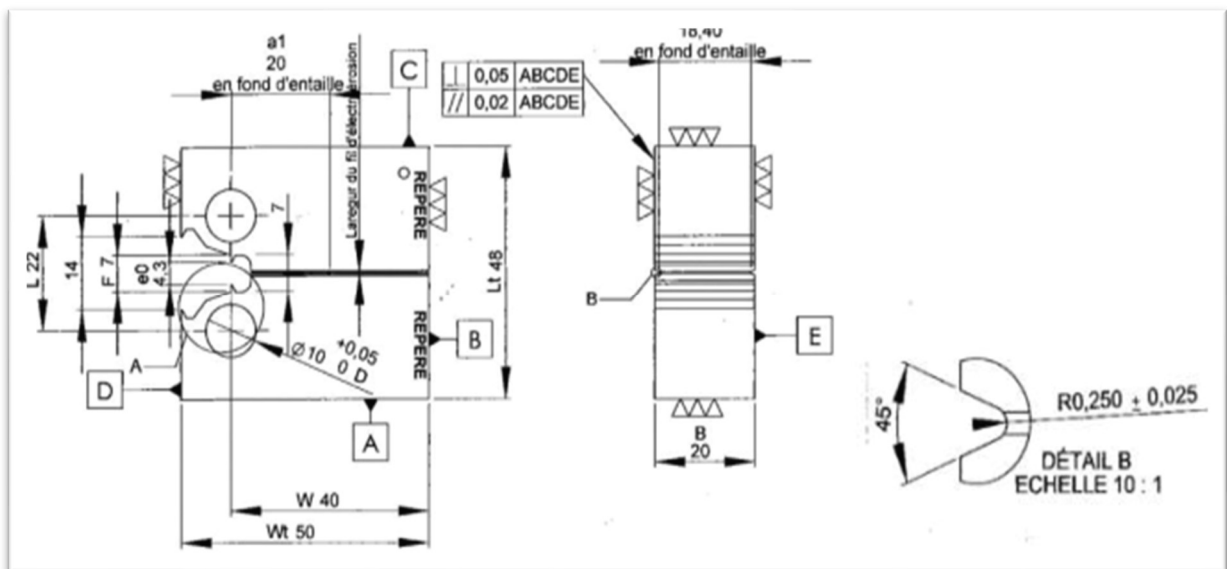

Figure 1. CT (compact tension) specimen [1]

According to the literature it is possible to have initial values of GTN parameters as indicated in the table 1 [1].

Table 1. Gurson parameters according to literature [1].

References	q_1	q_2	ε_N	S_N	f_0	f_F	f_N	f_c	Material	Comment
Bauvineau et al. (1996)	1.5	1	-	-	0.002	-	-	0.004	CMn steel	
Decamp et al. (1997)	1.5	1	-	-	0.0023	0.225	-	0.004	CMn steel	Uniaxial tensile test at 300°C on axisymmetric notched specimens
Siegmund et al. (1998)	1.5	1	0.3	0.1	0.0025	-	0.02	0.021	E460 steel	
Schmidt et al. (1997)	1.5	1	0.3	0.1	0	0.212	0.002	0.06	Ferritic steel base	Uniaxial tensile test at ambient temperature
	1.5	1	0.3	0.1	0	0.197	0.002	0.04	HAZ Ferritic	
	1.5	1	0.3	0.1	0	0.189	0.012	0.03	Austenitic steel cladding CMn steel	
Skallerad and Zhang (1997)	1.25	1	0.3	0.1	0.0003	0.15	0.006	0.026	CMn steel	Tensile test
Benseddiq and Imad (2008)	1.5	1	0.3	0.1	~0	~0.2	0.002-0.02	0.004-0.06		

In this study it was made the 3D FEM model just for the half of the CT specimen, as seen in the figure 2. The mesh is refining near the crack tip due to the intensity of the gradient of strain and stress in this zone. The contour plot of the void volume fraction of the deformed specimen is shown in figure 3 [1].

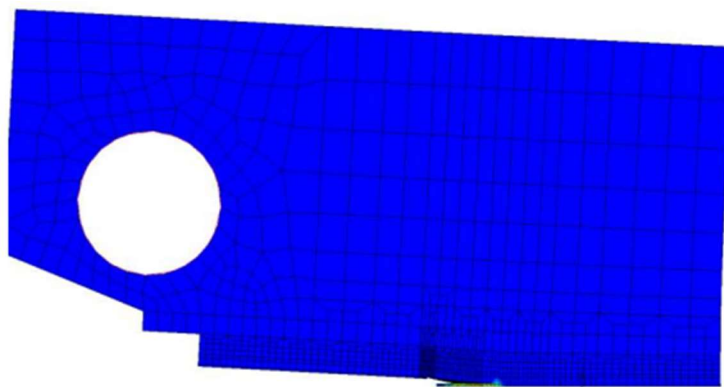

Figure 2. FEM of CT specimen [1]

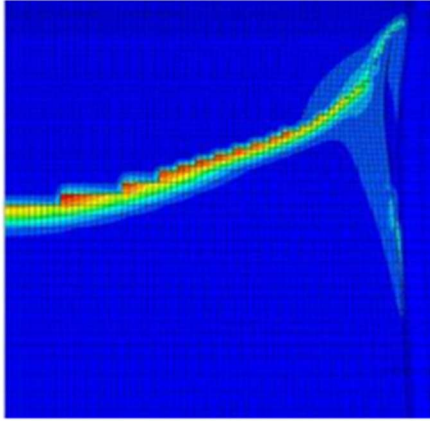

Figure 3 (a) [1]

Figure 3 (b) [1]

Figure 3 a and b shows the contour plot of the void volume fraction of the deformed specimen and the crack propagation of the CT specimen, respectively [1].

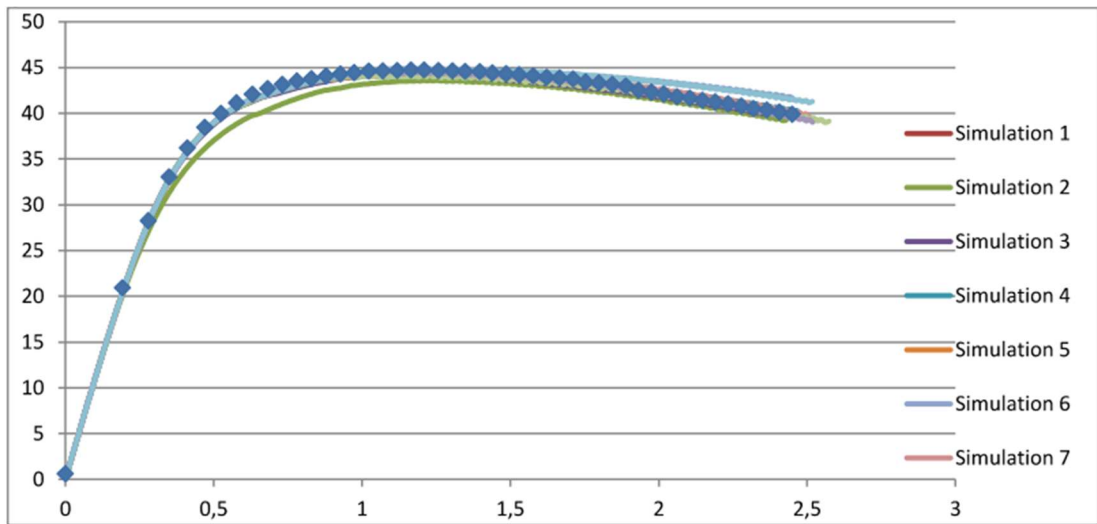

Figure 4. force-COD curves of 10 simulations [1]

Figure 5 summarizes all the GTN parameters used during the simulations. The values for q_1 and q_2 are fixed and equal to 1.5 and 1, respectively [1].

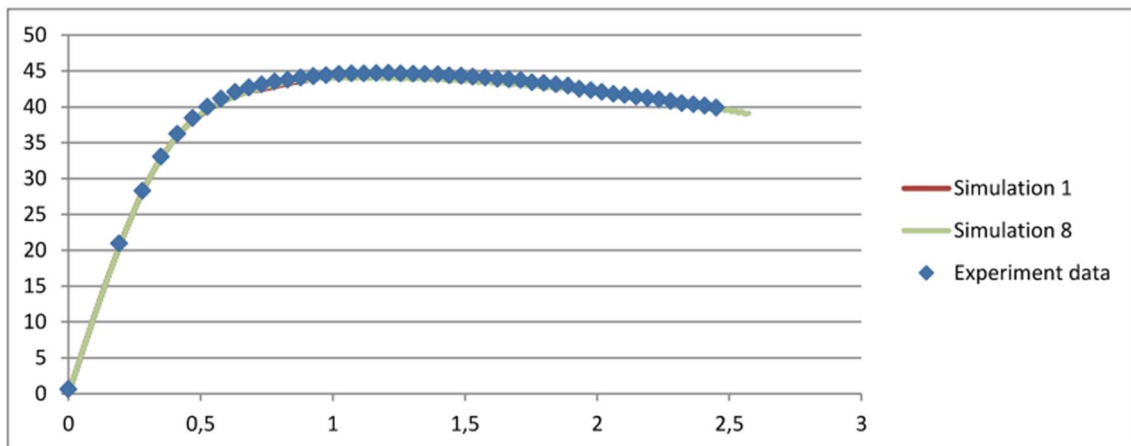

Figure 5. force-COD curves of the simulation 1 and 8 [1]

Table 2. GTN parameters for different simulations [1]

	Initial Void Volume Fraction	Critical Void Volume Fraction	Failure Void Volume Fraction	Mean Strain for Nucleation	Standard Deviation	Volume Fraction for Void Nucleation
Simulation 1	0.003	0.07	0.35	0.65	0.005	0.3
Simulation 2	0.003	0.2	0.3	0.3	0.05	0.06
Simulation 3	0.0032	0.22	0.35	0.3	0.05	0.05
Simulation 4	0.0015	0.12	0.35	0.3	0.05	0.08
Simulation 5	0.001	0.15	0.3	0.22	0.05	0.05
Simulation 6	0.001	0.17	0.32	0.25	0.05	0.05
Simulation 7	0.001	0.1	0.33	0.17	0.05	0.024
Simulation 8	0	0.045	0.27	0.2	0.45	0.05
Simulation 9	0.001	0.1	0.33	0.165	0.05	0.025
Simulation 10	0.001	0.1	0.33	0.2	0.05	0.025

From these experiments it was concluded that when comparing the experimental crack propagation to the simulation it can be noticed that they are the same, which can lead us to confirm that with GTN parameters used in the simulation 1 and 8 crack propagation can be predicted. Another conclusion is that, based on previous simulations and references, the most sensitive parameters are f_n volume fraction for the void nucleation and f_c critical void volume fraction. The closest parameters to the literature are those applied on the simulation 8 [1].

3. Tensile test

Another kind of test used for simulation is the tensile test. Simulations are carried out using Abaqus and it is assumed that the material is isotropic with elastic-plastic behaviour. In the following example tests and simulations were carried out for aluminum alloy 6061. The fracture modes of the aluminum include the shear fracture and tensile fracture when a test specimen is under different stress states. Comparison confirmed that the microscale results have a good consistence with the macroscale results and thus the accuracy of the ISMGT model proposed in predicting the shear damage and tensile damage of ductile materials during fracture processes [3].

The FE simulated results also show that effective tensile damage increases and the effective shear damage decreases with the increasing stress triaxiality. Both the experimental and FE simulation results reveal that the tensile strength of the notched tensile test specimen decreases with the increasing notch radius, while the fracture strain is on the contrary. Based on comparisons, it can be concluded that the load-displacement curves obtained from the notch tensile tests and FE simulations coincides well. Figure 7 shows the Geometric sizes of test

specimens for the (a) plate tensile test, (b) R1 notch tensile test, (c) R5 notch tensile test, (d) R10 notch tensile test, (e) 0° shear test, (f) 30° shear test and (g) 60° shear test1 [3].

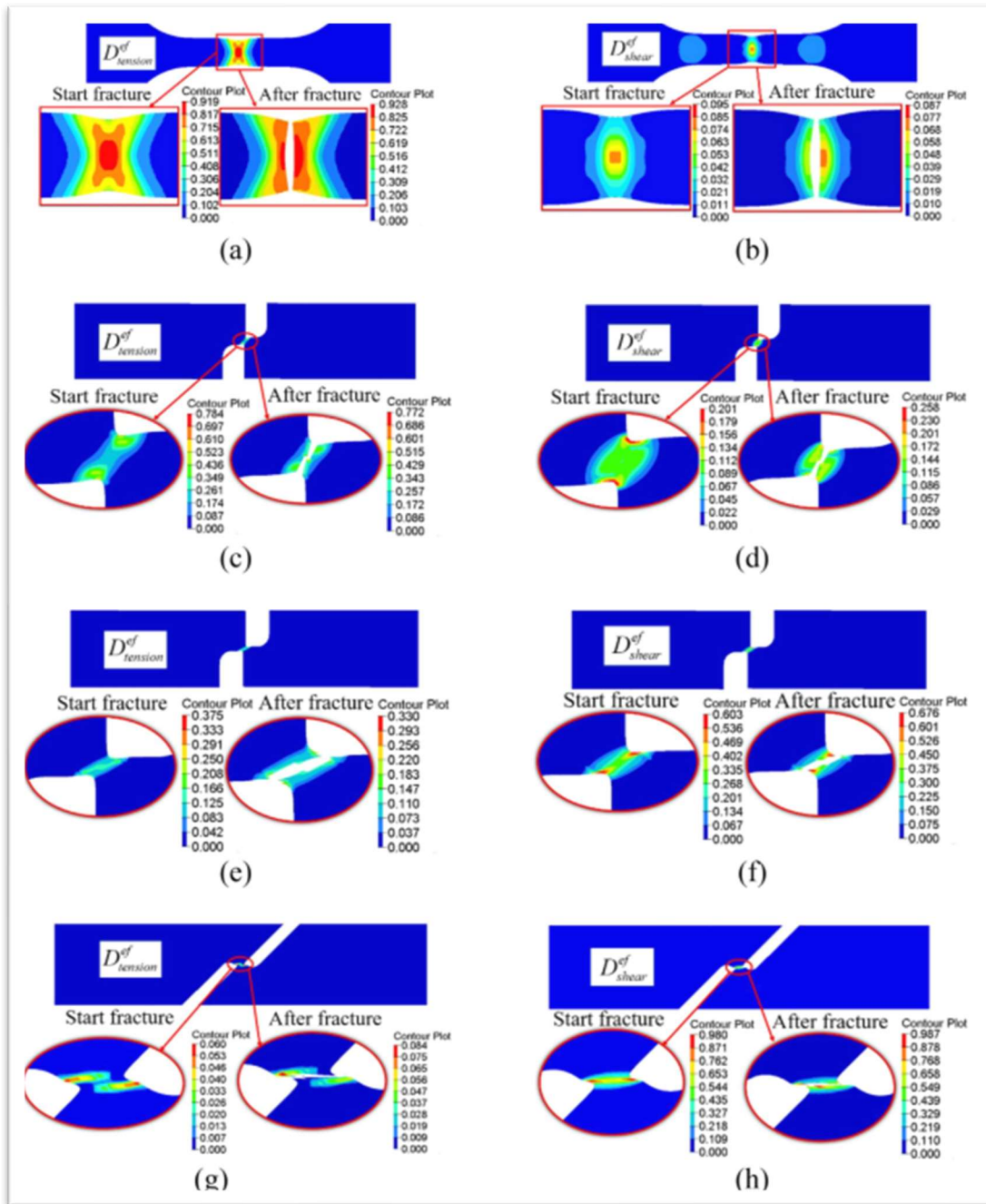

Figure 6. Contour plots of effective tensile and shear damage from the FE simulations of each kind of mechanical test. (a) effective tensile damage for the plate tensile test, (b) effective shear damage for the plate tensile test, (c) effective tensile damage for the 60° shear test, (d) effective shear damage for the 60° shear test, (e) effective tensile damage for the 30° shear test, (f) effective shear damage for the 30° shear test, (g) effective tensile damage for the 0° shear test, and (h) effective shear damage for the 0° shear test [3].

As appropriate identification of GTN damage model parameters has brought the possibility of proper analysis of formability, the application of statistical methodology is recommended for evaluation and identification of the correct values of the GTN model parameters [3].

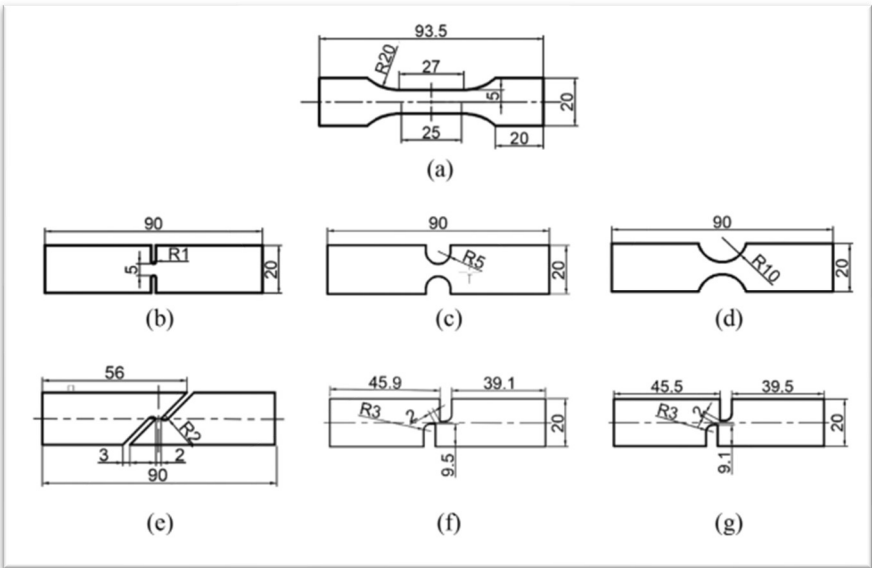

Figure 7. Geometric sizes of test specimens for the (a) plate tensile test, (b) R1 notch tensile test, (c) R5 notch tensile test, (d) R10 notch tensile test, (e) 0° shear test, (f) 30° shear test and (g) 60° shear test [3].

4. Simulation on Abaqus

The figure 8 represents a blank made of steel with 1 mm thickness and 100 mm length and Radius of 5 mm for punch, holder and die. These simulations are a training for future research and simulations illustrated in the figure 7.

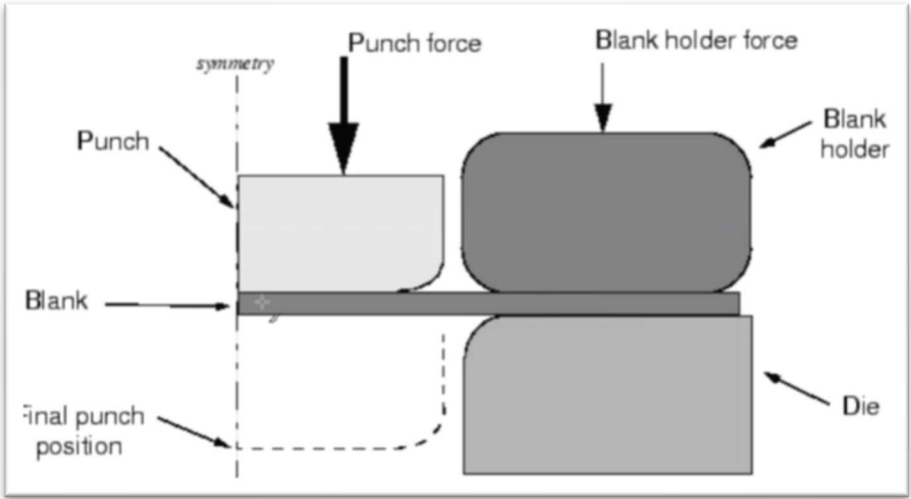

Figure 8. Blank of steel with 1 mm thickness and 100 mm length

Table 3. Yield stress vs. plastic strain for the case

Yield stress (Pa)	Plastic strain
400	0.0
420	0.02
500	0.2
600	0.5

Figure 9 shows the Stress (MPa) x Plastic strain. Where it can be seen the vertical line where is the ideal elastic and some linear hardening.

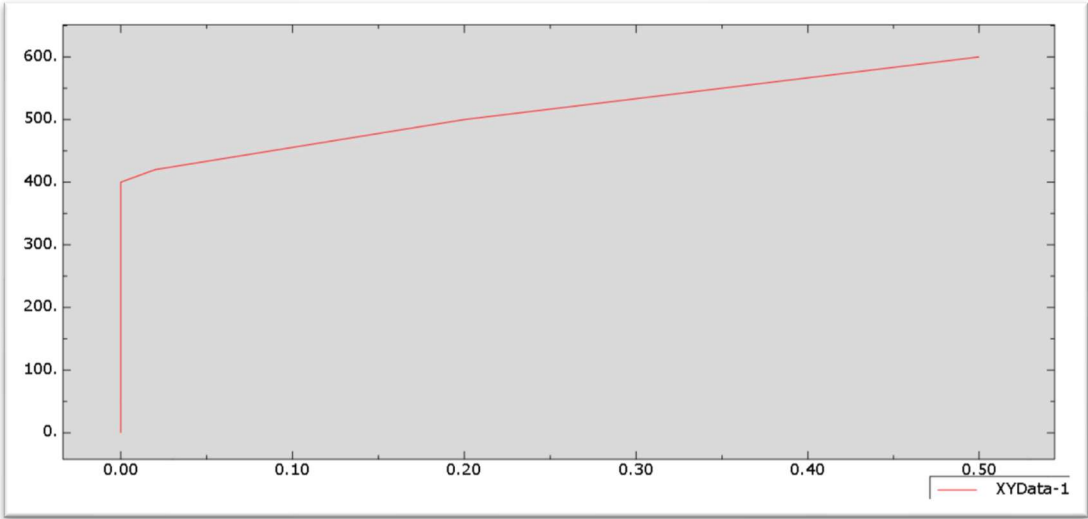

Figure 9. Function Stress (MPa) x Plastic strain

For this case the values of Young’s modulus and Poisson’s Ratio are 200000 and 0.3, respectively.

The Figure 10 demonstrates sketch for Punch, Blank, Holder and Die.

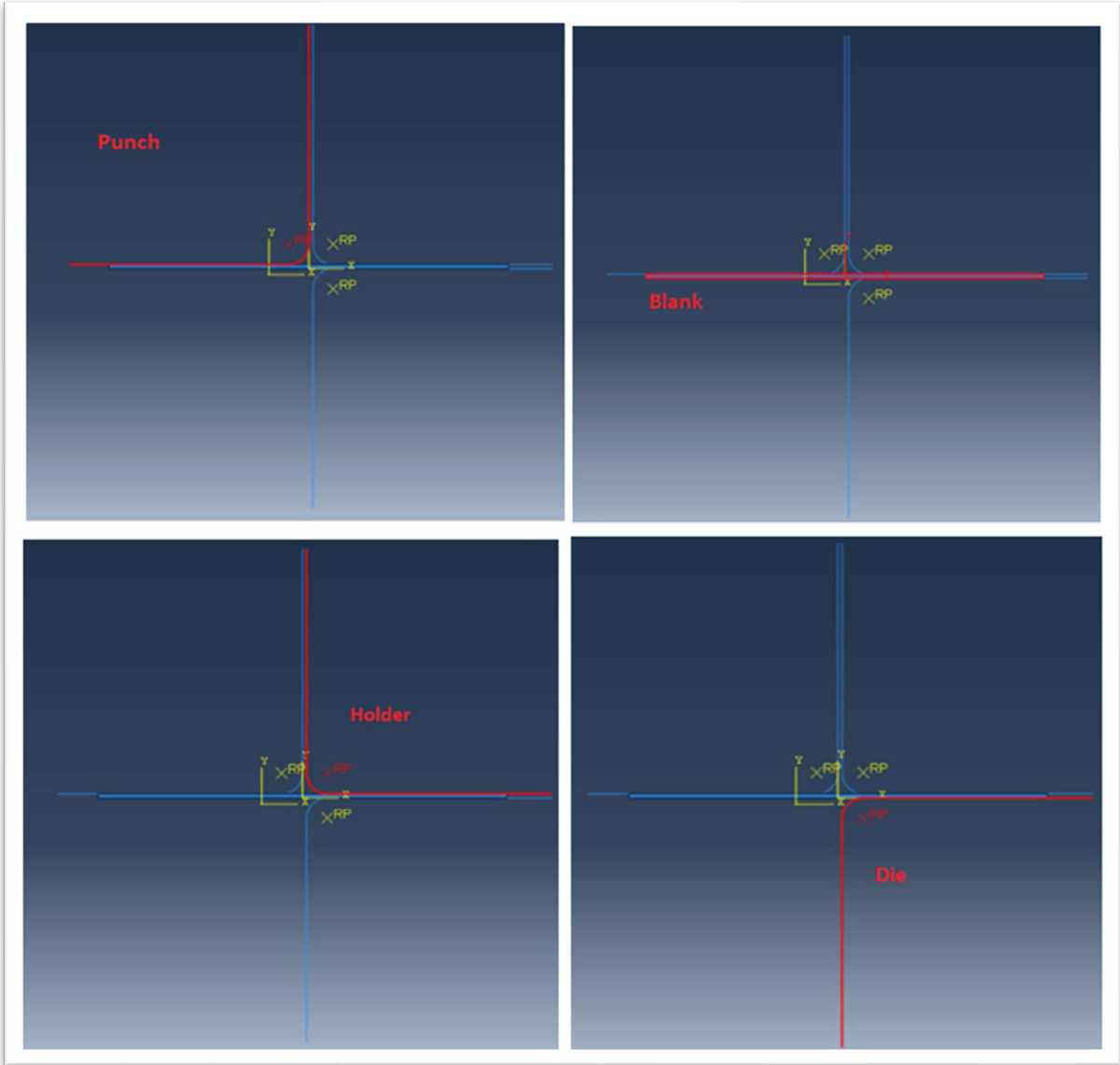

Figure 10. Sketch

Figures 11 and 12 show the results of the simulation, where some deformation can be seen.

4.1. Results of the simulation

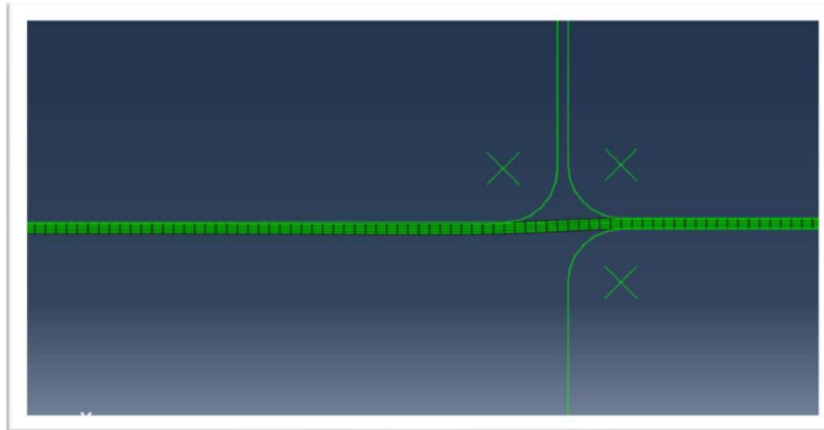

Figure 11. Sketch

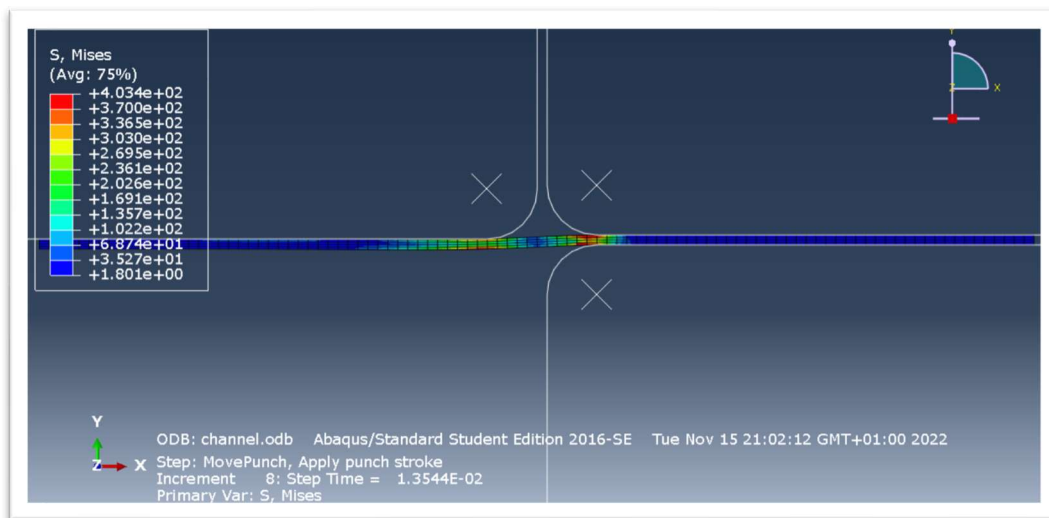

Figure 12. Sketch

Acknowledgements

This research work started in the framework of TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0001 project and is continued in the project entitled Material Developments for the Automotive Industry within the project TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0029. Both projects are supported by the New Hungarian Development Plan and jointly financed by the European Union and European Social Fund.

References

1. Chahboub, Y., Szavai, S., Bezi, Z., Determination of GTN Parameters of Sent Specimen During Ductile Fracture, MultiScience – XXXIII. MicroCAD International Multidisciplinary Scientific Conference – University of Miskolc, Hungary, ISBN 978-963-358-177-3.
2. Abbasi, M., Ketabchi, M., Izadkhah, H., Fatmehsaria, D.H., Aghbash, A.N., Identification of GTN Model Parameters by Application of Response Surface Methodology. Science Direct. Procedia Engineering 10 (2011) 415-420.
3. Zao, H., Hao Z., Yumei, H., An Improved Shear Modified GTN Model for Ductile Fracture of Aluminium Alloys Under Different Stress States and its Parameters Identification, International Journal of Mechanical Sciences 192 (2021), 106081.
4. M. M. Shahzamanian, P. D. Wu
Study of forming limit diagram (FLD) prediction of anisotropic sheet metals using Gurson model in M-K method, March 2021

I. Bevezetés

Az iskolában, valamint a médiában megjelenő iskolai bántalmazásokkal, illetve az iskolai kortársbántalmazásokkal kapcsolatos esetek egyre szélesebb körben hívják fel a figyelmet az iskolai bántalmazás, a zaklatás jelenségére. A tanárok, tanítók, gyógypedagógusok, fejlesztőpedagógusok, pedagógiai munkát segítő szakemberek, sőt, már a korábbi életkor tekintetében az óvodapedagógusok is egyre súlyosabb mértékű problémákról, konfliktusokról, bántalmazásokról számolnak be. Különösen a nemzetközi kutatásokban kapott figyelmet az utóbbi húsz - huszonöt évben a kortársbántalmazás problémája, valamint az iskolai agressziókn belül a bullying jelensége, melyet általános és középiskolás korú tanulók és fiatalok körében egyaránt vizsgáltak. Ugyanakkor fontos kimondani, hogy ezzel szemben mind nemzetközi, mind hazai szinten még mindig kevés kutatás ismeretes a sajátos nevelési igényű tanulók körében végzett iskolai agresszió feltérképezéséről. Az agresszió feltárására, komplex kezelésére azért van szükség, hogy a sajátos nevelési igényű tanulók problémáikhoz illeszthető megfelelő, bio-pszichoszociális és kulturális szempontokat egyaránt figyelembe vevő komplex rövid- és hosszú távú agressziókezelő programok legyenek kidolgozhatóak a többségi oktatási intézményben tanuló fiatalok és a sajátos nevelési igényű tanulók számára is a kortársbántalmazás redukciója, csökkentése, prevenciója céljából. Sok esetben a beavatkozás akkor történik meg egy – egy oktatási intézményen belül, amikor a probléma már megtörtént, súlyos mértékű károkat okozott a napi szintű zaklatás a bántalmazott tanulók körében. Ezért természetesen a prevenció mellett a megfelelő intervenciós lehetőségekre is fel kell hívni a szakembere figyelmét, valamint fel kell „vértetni” őket olyan hatékony módszertani tudással, ami segít a probléma megoldásában. Ehhez olyan felkészült szakemberekre van szükség, akik felsőoktatási képzésük során olyan releváns, jól alkalmazható módszertani ismereteket szereznek, amely alkalmassá teszi őket a problémák felismerésére, azonosítására és hatékony kezelésére. Ilyen szakemberek az óvoda- és iskolapszichológusok. Azonban kijelenthető, hogy a jelenlegi köznevelési rendszerben sokkal nagyobb számban lenne szükség pszichológus szakemberekre. Mellettük egy további társszakma, a gyógypedagógus szakma pszichopedagógia szakirányon végzett gyógypedagógusai is felkészítést kapnak a konfliktuskezelés és agressziókezelés módjairól, azok lehetőségeiről. Munkájukra, szakértelmükre az iskolai kortársbántalmazás, a bullying megjelenése kapcsán nagy szükség van.

II. Iskolai agresszió

Az agresszió, mint viselkedésforma definiálására több tudomány vállalkozott. A fogalmat vizsgálhatjuk pszichológiai, pszichiátriai, biológiai, etológiai, jogtudományi, szociológiai, valamint pedagógiai megközelítésből is, azonban egységesen, nemezközileg elfogadott definíció még ma sem ismert. A szakirodalomban számos szerző érzi ennek a hiányát (Nolting, 1997; Shah, 1999, Egri, 2016).

Az időben elhúzódó, ismétlődő agresszivitásra a szakirodalom az iskolára vonatkoztatva az angol bullying kifejezést használja. Lényege, hogy egy vagy több tanuló ártó szándékkal és ismétlődően,

tartósan zaklat, bántalmaz, „terrorizál” egy vagy több tanulót, akik között a bántalmazás egyenlőtlen erőviszonyok között megy végbe (Olweus, 1999). Az agresszió fogalmának kibővülésére adott teret az infokommunikációs technológia, az IKT fejlődése is. Hárdi (2010) szerint a rohamos technikai, informatikai fejlődés megsokszorozta és sok esetben személytelenné is tette az agresszió megjelenési formáit. Ez a személytelenség persze nem jelenti azt, hogy a bántalmazás súlyossága elhanyagolható lenne. Sokszor a személytelen, konkrét személy nélküli bántalmazás még inkább megviseli a bántalmazott, viktimizált gyermeket, mert nem tudni, ki áll a bántalmazás hátterében. A „hagyományos” iskolai (és munkahelyi) zaklatást már jó ideje vizsgálják a szakemberek, így valóban joggal merül fel a kérdés, hogy van-e létjogosultsága az elektronikus zaklatást különálló, pszichés problémát előidéző jelenségként kezelni. Egy 2006-os kutatás azt találta, hogy bár jelentős átfedés van a hagyományos és elektronikus bullying elkövetői és áldozatai között, a kiváltott hatás szempontjából különbség mutatkozik, ugyanis az újfajta „terror” több kutató szerint érzelmileg megterhelőbb, mint a hagyományos forma.¹

A kutatások alapján minden rasszban, társadalmi osztályban, kultúrában és nemzetközi környezetben és minden életkorban a férfiak nagyobb arányban tanúsítanak zaklatást, mint a nők (Graham, 2016).

Azért is fontos odafigyelni erre a jelenségre és felkészíteni a szakembereket, mert a társadalmi-gazdasági változások, valamint a széleskörűen elterjedt web 2.0-ás alkalmazások nagy hatással vannak az új nemzedékre, különösen a Z generációra és az Alfa generációra. A gyermekek egyre fiatalabb korban kezdik el használni a digitális eszközöket, valamint a közösségi hálót, az internetet.

A cyber térben elkövetett bántalmazás tehát azért veszélyesebb, mert a megalázottság érzése sokkal nagyobb lehet a gyermekekben, tanulóknál, ha még azt sem tudják, hogy pontosan kik voltak szemtanúi a történeteknek, esetlegesen kik a bántalmazók. Ez számos pszichés következménnyel járhat, úgy mint önbizalomvesztés, alacsony önértékelés. Fokozott és folyamatos ingerültség, állandó stressz, szorongás, dezorientáltság, teljesítménycsökkenés, a bizalmi kapcsolatok megromlása, elszigetelődés, önkárosító viselkedésformák (alkoholfogyasztás, dohányzás, kábítószer kipróbálása, internetes játékokba menekülés), súlyos mentális, pszichés és pszichoszomatikus betegségek, úgy mint étkezési zavarok, önbántalmazás, depresszió kialakulása. A legszélsőségesebb esetek akár az öngyilkosságig, szuicid kísérletekig is fajulhatnak.²

III. A pszichopedagógia

A pszichopedagógia a gyógypedagógia önállóvá vált ága, amely 1973-tól választható szakirányként készíti fel a szakembereket a tanulási, érzelmi és/vagy beilleszkedési zavarokkal küzdő populáció gyógyító nevelésére.

Murányi – Kovács Endréné, a Pszichopedagógia Tanszék első vezetője fejlődépszichológiai alapokra helyezte az inadaptált fiatalokkal kapcsolatos pszichopedagógiai munkát (Gordosné, 2000)

A szakirány a teljesítmény- és viselkedészavarok tekintetében koncentrálna a szorongásos, aszociális és antiszociális, valamint a pszichotikus fejlődési eltérésekre is hatékony fejlesztési,

¹ <https://mipszi.hu/cikk/110104-elektronikus-zaklatas-cyberbullying>, letöltés dátuma: 2022.11.10.

² <https://megoldaskozpont.com/cyberbullying-magyarorszagon/>, a letöltés dátuma: 2022.11.10.

oktatási módszerek segítségével. Murányiné 1973-as meghatározása szerint a pszichopedagógus a bio-pszicho-szociális ok következtében normálistól eltérő személyiségstruktúrával rendelkező, személyiségfejlődésükben sérült, neurotikus, pszihopátiás és disszociális magatartású személyek gyógyító nevelésével foglalkozik. A történeti áttekintéstől eltekintve a jelen re koncentrálna kijelenthető, hogy a képzési és kimeneti követelményrendszer alapján a pszichopedagógus szakember a tanulási, érzelmi és viselkedészavarok kezelésére, a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézségekkel küzdő gyermekek, tanulók, illetve hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek, fiatalok és személyek gyógypedagógiai megsegítését végzi.

Eigner, 2014 leírja, hogy a pszichopedagógia az egyént szűkebb környezetével együtt, mint pszichológiai, biológiai és szociális egységet szemléli, az egyén pszichopedagógiai profiljának megismerésével, a teljesítmények, képességek és funkciók, valamint az ezek működését meghatározó belső és külső feltételek figyelembevételével, holisztikus szemlélettel tárja fel a problémát, a klinikai pszichopedagógiai jellemzőket. Megközelítése ökológiai-rendszerelvű alapokon nyugvó komplex: pedagógiai, pszichológiai, kóroki, szociális szempontú megközelítésével a személyiség egészét igyekszik megközelíteni, közvetlen környezetével együttes rendszerként. Feltárja az ok-okozati összefüggéseket, az egyes jelenségek egymásra hatásainak hálóját, fejlődésirányokat, az intrapszichés és interperszonális dinamikát. Fejlődési szemlélete szerint a gyermekkori problémák egy vagy több fejlődési területen jelentkeznek (kognitív, biológiai, fizikai, érzelmi, viselkedési, szociális, pszichés), az adott korosztálytól való eltéréstől erednek.

A személyiségfejlődési zavar tünetei már kisgyermekkorban jelentkezhetnek enyhébb tanulási-magatartási problémák tüneti formájában.

Az időben nyújtott szakmai segítség képes akár a folyamatot megállítani (reverzibilitás), és a tüneteit megszüntetni, de legalábbis enyhíteni. Az elmaradó segítségnyújtás abba az irányba hat, hogy a tünetek állandósulnak, súlyosabb személyiségfejlődési zavart vagy mentális kórképeket eredményezhetnek, eredményeznek, illetve nehezen nevelhetőség, agresszivitás alakulhat ki (Eigner, 2014).

A gyógyító pedagógiai szempontokat szem előtt tartva a következő tünetek, tünet-együttesek megléte esetén indokolt a pszichopedagógiai szakmai segítség (Volentics, 1993):

- kognitív funkciózavarok (pl. a figyelem, emlékezet zavara)
- a szociális fejlődés zavarai (pl. a kapcsolatteremtő készség zavara, az agresszió szocializálatlan levezetési módja)
- vegetatív tünet-együttes és funkciózavarok (pl. csökkent terhelhetőség, alvászavarok)
- motoros funkciózavarok (pl. hiperaktivitás, mozgáskoordinációs zavarok)

A pszichopedagógus főbb kompetenciakörébe tartoznak az alábbiak:

- A pszichopedagógiai diagnosztikai és terápiás eljárások alkalmazása szabadidős programok tervezése, szervezése kommunikációs fejlesztés, tréningek ismerete, levezetése iskolai, intézményi szereplők közti kapcsolattartás képessége pedagógiai-pszichológiai-gyógypedagógiai dokumentumok értékelése, elemzése, összeállítása környezettanulmány, esettanulmány készítése, esetelemzés, problémamegoldás pszichopedagógiai szakvélemény készítése
- prevenció és intervenció programok, foglalkozások tervezése, szervezése, lebonyolítása sajátos nevelési igényű gyermekek foglalkoztatása, rehabilitációs ellátása beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézségekkel küzdő gyermekek komplex ellátása

hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű, speciális szükségletű gyermekek ellátása tanulók képesség és más szempontok szerinti csoportba sorolása, differenciált, korszerű fejlesztése, felzárkóztatása, kompenzáció, korrekció, megerősítés

- gyógypedagógiai, pszichopedagógiai fejlesztések, innovációk, fejlesztő projektek támogatása, célok operacionalizálása, folyamatok szabályozása. együttműködés és tevékenységszervezés, tevékenység teamben, egyes szervezeti kultúra sajátosságok felismerése, kezelése.

Az érzelmi és viselkedészavart mutató, pszichés problémákkal küzdő, traumatizált, családpótló ellátásban részesülő, krónikus betegséggel küzdő, esetlegesen hosszabb kórházi ellátásra szoruló, mélyszegénységben élő, bántalmazott stb. gyermekek oktatása, nevelése, gondozása és támogatása szintén pszichopedagógusi kompetenciakör. Éppen ezért fontos Kereki – Pichler (2017) kutatásai alapján az a kijelentés, ami leírja, hogy a pszichopedagógiai munkában egyre hangsúlyosabbá válik a prevenció, valamint a célcsoportba tartozó populáció családjára irányuló interdiszciplináris szemlélet, amiben a team munka egyre nagyobb jelentőséget élvez. A mai köznevelési rendszerben a felmerülő kortársbántalmazások megsokszorozódása, az egyre agresszívabb és durvább esetek megjelenése mindenképpen szakemberekért kiált. Mindezért mind a pszichológus, mind a pszichopedagógus szakembereknek szüksége van olyan hatékony módszertani tudásra, amely lehetőséget ad ezen napi szintű problémák hatékony kezelésére mind egyéni, mind kiscsoportos formában, mind egyéni, mind osztály, mind iskolai szinten.

IV. Összegzés

A pszichopedagógus képzés során a leendő szakembereknek széles körű tájékozottságra kell szert tenniük a viselkedésre vonatkozóan. Ismereteket szereznek a tipikus és atipikus fejlődésről, a személyiségfejlődésről, azok zavarairól. A szak egy interdiszciplináris tudáson alapuló komplex módszertant és eszköztárat biztosít a szakemberek számára, akik magas szintű gyógypedagógiai és szaktudományi ismeretekkel rendelkeznek. Igazi team munkára termett szakemberek, akik képesek a viselkedési, beilleszkedési és teljesítményzavarok felismerésére. Mivel a tanári önhatékonyság összefügg a tanárok képzettségével, a tanárképzést úgy kell megtervezni, hogy a leendő tanárok, tanítók, pedagógusok is kapjanak alapvető ismereteket az agressziókezelés vonatkozásában is. Az önhatékonyság rugalmasabb a tanulás kezdeti szakaszaiban, a kutatók is úgy gondolják, hogy a tanári énhatékonyság kialakulásában a fő hatást a felkészítő tanárképzésben szerzett tapasztalatok és a szakma kezdete jelenti (Mulholland & Wallace, 2001). Ezért is fontos ilyen tudásanyag beépítése a tanár- és a gyógypedagógus képzésbe.

A felismerésen túl fontos a hatékony kezelés, beavatkozás és a prevenció eszköztár is, ezért javasolt, hogy a jövőben a pszichológus szakemberek mellett a gyógypedagógusok agressziókezeléssel és konfliktuskezeléssel kapcsolatos ismereteit a képzések még inkább bővítsék, a szakembereket megfelelő módszerekkel és eszközökkel ellátva segítsék a köznevelésben ezen problémák csökkentését, minimalizálását. Ehhez szükséges a nemzetközi és hazai jó gyakorlatok megismerése, feltárása.

V. Felhasznált irodalom

- Egri Tímea (2016): Agresszió az iskolában. Bullying a fogyatékos tanulók körében. (Doktori értekezés) ELTE-PPK, Budapest.
- Eigner Bernadett (2014): Szakmai állásfoglalás. Pszichopedagógia tudomány és gyakorlat. MAGYE, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna (2000): A magyar gyógypedagógus – képzés története. ELTE BGGYFK, Budapest.
- Graham, S. (2016) . Victims of Bullying in Schools, Theory Into Practice, 55:2, 136-144,
- Hárdi István (Szerk.) (2010): Az agresszió világa. Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest.
- Kereki Judit – Pichler Zsófia (2017): A pszichopedagógia jelenlegi helyzete és perspektívái. *Gyógypedagógiai Szemle*. 45. évfolyam 4. szám p. 241-258.
- Mulholland, J., & Wallace, J. (2001). Teacher induction and elementary science teaching: Enhancing self-efficacy. *Teaching and Teacher Education*, 17(2), 243-261.
- Nolting, H – P. (1997): Lernfall Aggression 1: Wie sie entsteht - Wie sie zu vermindern ist: Eine Einführung. Rowohlt, Hamburg.
- Olweus, D. (1999): Az iskolai zaklatás. *Educatio*. 1999/4. p. 717-739.
- Shah, A. (1999): Aggressive behaviour in the elderly. *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice*. Vol. 3., No. 2. p. 85-103.
- Volentics Anna (1993): Ismeretek a pszichopedagógia köréből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

VI. Felhasznált internetes források

<https://mipszi.hu/cikk/110104-elektronikus-zaklatas-cyberbullying>, A letöltés dátuma: 2022.11.10.

<https://megoldaskozpont.com/cyberbullying-magyarorszagon/>, A letöltés dátuma: 2022.11.10.

Abstract: Marriage law may be different in each state's legal system. The special feature of the Italian marriage law is the existence of the so-called concordat marriage, which operates on the basis of the Lateran Conventions and which is one of the products of the relationship between the Vatican and the Italian Republic. In my research, I present the history of the development of concordat marriage and its function in ecclesiastical law, and in the law of the Italian state. I detail the steps and conditions of marriage, and then I give a summary of the past, present and future of the concordat marriage.

Keywords: marriage, Concordat, Italian, Lateran Conventions, the Vatican

I. Bevezetés

Olaszország hagyományosan keresztény ország, a lakosság nagy része a római katolikus felekezethez tartozik, és ehhez mérten életük legnagyobb, legfontosabb eseményeiben is megjelenik vallásos érzületük. Nincsen ez máshogyan a házasságkötés kérdésében sem. Általában a házasságkötésnek két fő formáját ismerjük: a polgári és az egyházi házasságkötést. Az, hogy ezek közül melyik, milyen formában kötelező vagy sem, azt mindig az adott állam jogrendszere, polgári és családi jogi jogszabályai határozzák meg.

Az olasz állam berendezkedés és jogrendszer alapvetően a *Code Napoleon* irányvonalát követi. Az először 1865-ben kihirdetett, majd 1939-ben revideált új polgári törvénykönyv is a francia kodifikációra támaszkodott. Az egyetlen lényeges különbség a francia és az olasz polgári jogban éppen a házasság kapcsán fedezhető fel, hiszen éppen az imént kifejtett vallási elem miatt, és az 1929-ben megkötött *Lateráni Egyezmények*,¹ majd azok 1971-es revideálása után is, Olaszországban az egyházi házasságkötés a polgárral egyenértékű, azaz az egyházi házasságkötés jogi hatásait tekintve ugyanolyan, mint az anyakönyvvezető előtt kötött polgári házasság.² Ezt a rendszert nevezi a jogtudomány a fakultatív polgári házasság rendszerének, amelyet az olasz jogban konkordátum házasságnak is neveznek. Tehát a *Lateráni Egyezményekben* lefektetett szabályokat értelmezhetjük úgy is, hogy azok olyan társadalmi-politikai igény kielégítését szolgálták, amelyek egyébként a *Code Napoleon* teljes körben történő érvényesülését Olaszországban meggátolták, vagy akadályozták, hiszen a francia jogrendszer az állam és az egyház teljes szétválasztásán alapult, míg ezt Olaszországban társadalmi nyomásra és a hagyományos tradíciók miatt sem lehetett kivitelezni.³

¹Vö. SZÁRA J. István: A családjog az új olasz törvénykönyvben, *Szociális Szemle*, 1946. 3. évf. 4.-6. sz. 85.-86. o.

²Vö. Bartha Ildikó-Mezsei Péter-Paksy Máté: A római – germán jogcsalád. In: Badó Attila (szerk.): *A jogrendszerek világa*. Pro Talentis Universitatis Alapítvány, Szeged, 2020, 43.-44. o.

³Vö. BARTHA Ildikó: A római – germán jog recepciója – Olaszország. In: Badó Attila-Bencze Mátyás: *Betekintés a jogrendszerek világába*. Studio Batiq, Szeged, 2004, 192.-193. o.

II. A házasság szabályozása a *Code Napoleon*-ban és a *Codice Civile*-ben

A *Code Napoleon*, az I. Napóleon francia uralkodó által szentesített magánjogi törvénykönyv, az egyház és az állam teljes elválasztásának elvén állt, így a házasságot csupán szerződésnek tekintette, és szabályozását is ennek szellemében alkotta meg. A Francia Császárság csak a polgári házasságot ismerte el, házassági életközösségként, az egyházit nem, tehát a kötelező polgári házasság alapján állt. Ennek megfelelően a francia polgári törvénykönyv nem szabályozta csupán a polgári házasság megkötését, a házastársaknak a polgári házasság alapján történő együttélése alatti viszonyokat, és a polgári házasság felbontását.

Az eredeti törvénykönyv személyekről szóló részének 5. címe beszélt a házasságról. A második fejezet rendelkezik a házasság megkötésére vonatkozó formákról. A fejezet első bekezdése rögzítette, hogy a házasságot csak valamely házasodni kívánó fél lakóhelyének polgári hivatalnoka előtt és nyilvánosan lehet megkötni.⁴ Ezen kívül az első fejezet 144. szakasza egyértelművé tette, hogy a házasság: szerződés.⁵ A jelenleg hatályos *Code Civil* is hasonlóképpen rendelkezik a kérdésben,⁶ ezen kívül a házasságkötés formájának tekintetében annyi változott, hogy a házasságot az előtt az anyakönyvvezető előtt kell megkötni, amelynek hivatalához valamelyik házasulni szándékozó, vagy annak szülei tartoznak.⁷ A francia polgári törvénykönyv imént idézett szakaszait azért tartottam fontosnak bemutatni, hogy látható legyen a kontraszt a francia és az olasz szabályozás között.

Alkotmányjogi szempontból a katolikus egyház és az állam kapcsolatának szabályozása az Olasz Alkotmány néhány cikkelyében jelenik meg. Az 1947-ben elfogadott új olasz alkotmány a megszokott alkotmányjogi formulákkal rendelkezik az egyház és az állam szétválasztásának kérdésében, deklarálva, hogy az állam és a katolikus egyház önállóak és szuverének saját ügyeikben, ám azt is kiköti, hogy az állam és a katolikus egyház viszonyát a *Lateráni Egyezmények* szabályozzák.⁸ Ugyanakkor azt is leszögezi, hogy az összes Olaszországban szabályosan működő vallási felekezet ugyanazokat a jogokat élvezzi.⁹ A család alapjának a férfi és a nő házasságán alapuló életközösséget tekinti, amely a férfi és a nő házasságon belüli egyenjogúságára alapul és kijelenti, hogy a család egységét törvényes úton kell garantálnia az államnak.¹⁰ Az Alkotmány azt is kifejezésre juttatja, hogy a *Lateráni Egyezmények* csak közös megegyezéssel, vagy alkotmányos felülvizsgálattal módosíthatók, tehát ez kizárja, hogy az állam egyoldalúan változtassa meg azokat, ezáltal az olasz jogi gondolkodás alapján úgynevezett „atipikus jogforrásoknak” tekinthetők, amelyeknek nagyobb a védelme a módosítással vagy hatályon kívül helyezéssel szemben, mint a többi olasz jogszabálynak.¹¹ Azt azonban semmiképpen nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Olaszország politikai és jogi fejlődésére a katolikus egyház igen nagy ráhatással bírt és bír ma is. Ilyen ráhatás volt a házasság kapcsán a házasság felbontásának engedélyezése is, ami az eredeti *Codice Civile*-ből hiányzott, és csak az 1973-as módosítások után került be szűk körben, illetve külön jogszabályban szabályozva. A házasság felbontása sértette (és sérti) a katolikus

⁴ KUN Barna (ford.): Francia Polgári Törvénykönyv. Kugler Adolf Kiadója, Pest, 1866, 43.o.

⁵Uo. 40.o.

⁶ Code Civil. Titre V., De mariage, Art. 143.

⁷ Code Civil: i.m. Art. 165.

⁸ Costituzione della Repubblica Italiana, Senato delle Repubblica, Stampa Tiburtini Srl., Roma, 2017, Art. 7.

⁹ Costituzione i.m. Art. 8.

¹⁰ KISS Barnabás: Olaszország. In: Kovács István (szerk.): *Nyugat – Európa Alkotmányai*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 388.o.

¹¹ Ciò preclude quindi allo Stato italiano di poter intervenire unilateralmente sui Patti (così come su ogni altro accordo internazionale), senza aver prima modificato la Costituzione. E' importante sottolineare che l'articolo 7 non ha costituzionalizzato il contenuto dei Patti Lateranensi ma solo il principio di regolamentazione pattizia dei rapporti tra Stato e Chiesa. I Patti non assurgono quindi al rango di norme costituzionali ma sono fonti del diritto atipiche, dotate di un grado di resistenza maggiore all'abrogazione rispetto alle norme ordinarie.

egyház nézeteit, és annak felvetését minden esetben a *Lateráni Egyezmények* megsértésének tekintették a pápák.¹²

E alkotmányjogi kitérő után visszatérve a polgári jogi szabályozásra, elmondható, hogy a *Codice Civile* ugyan nagyban hasonlít a francia polgári törvényhez, mégis lényegileg eltér a házasság szabályozásának kérdésben. A *Codice Civile* az első könyvének 6. fejezetében rendezi a házasság megkötésének szabályait. A 2. fejezetben két rövid szakasz szól a katolikus lelkész előtt megkötött házasságról. A törvénykönyv kijelenti, hogy az ilyen házasságot egyrészt a Vatikánnal megkötött Konkordátum, másrészt külön törvények szabályozzák, és hogy a bevett más vallások és felekezetek lelkészei előtt kötött házasságot szintén külön törvény szabályozza.¹³

A francia törvénnyel szemben azonban az olasz törvény rendelkezik a jegyesség kérdéséről is, ezen kívül kijelenti, hogy a házasságot ünnepélyes formában az anyakönyvvezető előtt, az önkormányzat épületében, vagy hivatalos helyiségében kell megkötni, két tanú jelenlétében, illetve az anyakönyvvezetőnek kötelezően fel kell olvasnia a polgári törvénykönyv 143., 144. és 147. cikkelyét.¹⁴

A három cikkely a házastársak jogait és kötelezettségeit rögzíti a következőképpen: „A házasságkötéssel a férj és a feleség ugyanazokat a jogokat szerzi meg, és ugyanazokat a kötelezettségeket vállalja. A házasságból következik a hűség, az erkölcsi és anyagi segítségnyújtás kölcsönös kötelezettsége, a család érdekében történő együttműködésre és az együttélésre. Mindkét házastársnak kötelező a saját javaival - pld. szakmai vagy otthoni munkavégzési képesség, - hozzájárulni a család szükségleteihez. A feleség felveszi a férje nevét, és özvegyége alatt is megtartja, amíg újra férjhez nem megy.

A házastársak megállapodnak a családi élet irányelveiben, és a család lakóhelyét, mind a család, mind a család legfontosabb szükségleteinek megfelelően határozzák meg. A házastársak mindegyike jogosult a megállapodásuk szerinti irányelvek végrehajtására.

A házasságban mindkét házastárs kötelezett a gyermekek tiszteletben tartására, képességeik szerinti oktatása, nevelése és erkölcsi segítésére, életszerű és szükséges törekvéseik alapján a 315/A. cikkben előírtakat is figyelembe véve.”¹⁵

Ezek a jogszabályszevegek azért lesznek fontosak a következőkben, mivel az egyházi házasságkötési szertartást levezető egyházi személynek is kötelezettsége, a polgári házasságkötési szertartásban elhangzó cikkelyek felolvasása a szertartás végén. Ez az egyik alapfeltétele annak, hogy az egyházi házasságkötés polgári jogi joghatályt nyerjen.

¹² Kiss. i.m. 382. o.

¹³ Codice Civile. Altalex – Wolters Kulwer, Roma, 2022, Art. 82.-83.

¹⁴ Codice Civile: i.m. Art. 106-Art. 107.

¹⁵ Art. 143: *Diritti e doveri reciproci dei coniugi*. Con il matrimonio il marito e la moglie acquistano gli stessi diritti e assumono i medesimi doveri. Dal matrimonio deriva l'obbligo reciproco alla fedeltà, all'assistenza morale e materiale, alla collaborazione nell'interesse della famiglia e alla coabitazione. Entrambi i coniugi sono tenuti, ciascuno in relazione alle proprie sostanze e alla propria capacità di lavoro professionale o casalingo, a contribuire ai bisogni della famiglia.

Art. 144: *Indirizzo della vita familiare e residenza della famiglia*. I coniugi concordano tra loro l'indirizzo della vita familiare e fissano la residenza della famiglia secondo le esigenze di entrambi e quelle preminenti della famiglia stessa. A ciascuno dei coniugi spetta il potere di attuare l'indirizzo concordato.

Art. 147: Il matrimonio impone ad ambedue i coniugi l'obbligo di mantenere, istruire, educare e assistere moralmente i figli, nel rispetto delle loro capacità, inclinazioni naturali e aspirazioni, secondo quanto previsto dall'articolo 315-bis.

III. A Lateráni Egyezmények megkötése és szabályrendszere

Az 1870-es években megszűnt a *Pápai Állam*, és Róma az *Olasz Királyság* fővárosává lett. Ezzel együtt a pápák szuverén hatalma is csökkent, amelyek elsőségét, kiváltságait és mentességeit bár az új olasz állam garantálta volna, de szuverenitását nem ismerte el.¹⁶ Ez a helyzet áldatlan állapotot hozott magával, mivel a pápák a „*Vatikán foglyainak*” nyilvánították magukat, és ez a viszony az olasz állam és a Vatikán között az állam és egyház szétválasztásával, a világi oktatás bevezetésével csak egyre romlott. Megoldást a Szentszék és az olasz állam kapcsolatait rendező 1929. évi *lateráni megállapodások* hoztak, melyben Olaszország elismerte a pápa kettős jogalanyiságát úgy, mint a katolikus egyház feje, és úgy, mint Vatikánváros államfője. Az állam elismerte a Vatikánváros szuverenitását, a vatikáni állampolgárságot és a területi igazgatást és adminisztrációt, amely biztosította a miniállam függetlenségét is.¹⁷

A Lateráni Egyezmények, három egymással összefüggő nemzetközi dokumentumból állnak: az egyezményből, amely a pápa szuverenitását és a Vatikánvárosi Állam létrejöttét deklarálta, a gazdasági szerződés, amely az állam és a Vatikán közötti pénzügyek rendezését célozta, illetve rögzítette, hogy a Vatikánnak milyen tulajdonai vannak Olaszország területén, illetve a konkordátum, amely a római katolikus egyház vallási működését szabályozza Olaszországban.¹⁸ A tárgyalások két és fél éven át folytak. *XI. Piusz pápa*¹⁹ célja az volt a konkordátum aláírásával, hogy megszüntesse a 60 éve fennálló állapotokat és a katolikus egyház vezetésének, főként a pápának biztosítsa azt a szuverenitást, amely az egyház vezetéséhez elengedhetetlen volt. „(...) a Szentszék a nemzetközi jog *sui generis* alanya, az általa gyakorolt szuverenitás eltér az államokétól, szervezetekétől vagy akár a Máltai Lovagrendétől. Ennek indoka, hogy a mindenkori pápát, mint a katolikus egyház fejét egyetlen állam sem jogosult ellenőrizni, a nemzetközi jog egyfajta függetlenséggel ruházza fel és bár nem államfő, de a nemzetközi jog független alanyaként kell rá tekinteni.”²⁰

Ezt a *Lateráni Egyezmények* tulajdonképpen biztosították, hiszen az 1984-es módosításoktól²¹ eltekintve jelenleg is ez a nemzetközi egyezmény szabályozza a Vatikán és Olaszország kapcsolatát.²² A szuverenitás és az államiság elismerésből következik az a tény is, hogy a Vatikán, mint a nemzetközi jog különleges alanya, nemzetközi szerződések részese lehet (mint pld. a *Lateráni Egyezmények* is). Ezek közé a nemzetközi szerződések közé tartozik a *konkordátum*, amely a Vatikánnak és egy másik államnak a katolikus egyház ottani jogi státuszáról és intézményeiről kötött átfogó, mindenre kiterjedő szerződését jelent.²³ Ezzel teljes egészében eleget tesz annak a kívánalomnak, amelyek alapján, csak azt a szerződést lehet nemzetközi szerződésnek tekinteni, amelyet a nemzetközi jog alanyai, akár szóban, akár írásban, elnevezéstől függetlenül kötnek, és amelynek célja nemzetközi (nemzetek közötti) jogi jellegű jogok és kötelezettségek keletkeztetése.²⁴ Tehát a *konkordátum* kifejezést kizárólagosan a Vatikán és más állam közötti nemzetközi szerződések megnevezésére használjuk.

¹⁶ Az 1871 évi. garanciális törvényekben, amelyet a pápák nem fogadtak el.

¹⁷ Vö. KOVÁCS Péter: *Nemzetközi közjog*. Osiris, Budapest, 2011. 286.-287. o.

¹⁸Vö. MARCONI, Irene: *I Patti Lateranensi*. <https://www.altalex.com/guide/patti-lateranensi> (Letöltve: 2022.11.10.)

¹⁹Achille Ratti, 1922-1939.

²⁰ KISS Amarilla: *A nemzetközi jog különleges alanyai*. <https://ijoten.hu/szocikk/a-nemzetkozi-jog-kulonleges-alanyai#block-1186> (Letöltve: 2022.10.18.). [22].

²¹ A 121/1985 számú törvény iktatta az olasz jogrendbe

²² SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története II*. Ecclesia, Budapest, 1988, 540. o.

²³ Kovács. i.m. 87. o.

²⁴ Uo. 85.o.

A *Lateráni Szerződés* tehát egy ilyen konkordátum-szerződés, amely biztosítja a katolikus egyház működésének feltételeit Olaszországban. A szerződés első cikkelye garantálja a katolikus egyház működésének szuverenitását Olaszország területén. A 34. cikkely rendelkezik a házasság kérdéskörében. Ennek főbb pontjai:

1. Az olasz állam vissza kívánja állítani a házasság méltóságát, amely a család alapja
2. az olasz nép katolikus hagyományai alapján a kánonjogi házasságkötésnek polgári jogi joghatást biztosít
3. A házasságkötést előzetesen nyilvánosan, a plébániatemplomban és a község/városházán is ki kell hirdetni
4. Közvetlenül az egyházi szertartás után az eskető/plébános elmagyarázza a házastársaknak a házasság polgári jogi hatásait, felolvassa a Polgári Törvénykönyvnek a házastársak jogaira és kötelezettségeire vonatkozó cikkelyeit, ezen kívül elkészíti a házassági okmányt, (házassági anyakönyvi kivonatot) amelynek teljes másolatát öt napon belül továbbítja az anyakönyvi hivatalnak, hogy az állami anyakönyvekbe is bejegyzésre kerüljön a házasságkötés
5. A házasság érvénytelenségével, és az el nem hált házasságok alóli felmentésekkel kapcsolatos ügyekben a bírászkodás az egyházi dikasztériumoknak és bíróságoknak van fenntartva
6. Az ítéleteket és a Signatura²⁵ bíróságának rendelkezéseit a területileg illetékes állami fellebbviteli bíróságoknak²⁶ kell továbbítani, amelyek háromfős tanácsban hozott végzéssel azoknak polgári jogi joghatályt biztosít és jogerőssé tesz, és elrendeli, hogy az állami házasságkötési anyakönyv megjegyzés rovatába azokat bejegyezzék (az anyakönyvvezető)²⁷
7. A személyek különélésével kapcsolatos ügyekben (ágytól-asztaltól való elválás) a Szentszék hozzájárul ahhoz, hogy azokat a polgári bíróságok tárgyalják²⁸

A *Lateráni Egyezményeket* az 1985. június 8. -án aláírt újabb, ún. Villa Madama egyezményvel némileg módosították ugyan, de lényegét tekintve nem változott. A házasságkötéssel kapcsolatban csupán annyi új szabályozás került a szövegbe, hogy a plébánosnak tudomásul kell vennie, hogy a házasságkötés polgári anyakönyvi bejegyzésére nem kerülhet sor akkor, ha a házasulandók nem felelnek meg a polgári jogi szabályok által előírt minimum életkornak,²⁹ (A katolikus egyház Egyházi Törvénykönyve szerint a férfi betöltött 16. a nő a betöltött 14. életéve elérése előtt nem köthet érvényesen házasságot. Elő lehet írni magasabb életkort is, általában az állam által is elfogadott 18. életévet tekintik az irányadónak) illetve, ha a felek között olyan

²⁵ Az Apostoli Signatura (*Tribunal Supremum Signaturae Apostolicae*) a katolikus egyház legfelsőbb bírósága, a külső fórum ügyeinek legfelsőbb törvényszéke. Rendes bíróságként ítélezik többek között a személyállapoti perekben, de eljár közigazgatási bíróságként, illetve igazgatási ügyekben is. **Külső fórumnak nevezzük** (lat. *forum externum*) az egyházkormányzati hatalom gyakorlásának területét. - Sajátossága a nyilvánosság: a hatalom gyakorlása előírt formaságokhoz, jogilag bizonyítható tényekhez kötődik.

²⁶ Corte d'Apello.

²⁷ Vö. HORVÁTH Péter: *A bírósági rendszer Olaszországban*. <https://jesz.ajk.elte.hu/horvath4.html> (Letöltve: 2022.10.18.).

²⁸ *Concordato fra la Santa Sede e l'Italia*. Pubblicata nella Gazz. Uff. 5 giugno 1929, n. 130 Suppl. ord., https://presidenza.governo.it/USRI/ufficio_studi/normativa/L.810_27.05.1929.pdf (Letöltve: 2022.10.18.) A 34. cikkely felsorolása tekintetében lásd a 29.-30. o.

²⁹ ERDŐ Péter (szerk.): *Az Egyházi Törvénykönyv*, Szent István Társulat, Budapest, 2015, 1083. kánon.

házassági akadály állna fenn, amely családi jogi szempontból lényeges, de az egyház szempontjából nem jelentős.³⁰

IV. A konkordátumházasság megkötésének folyamata

A házasságkötés kérdésében az előzőekben felsorolt hét szempont közül, az első négy rendelkezés a lényegi. A Vatikán és az olasz állam közötti szerződés fontos szempontja, hogy az olasz állam értékelné kívánja és vissza kívánja állítani a házasság méltóságát.

1. A házasság méltóságának visszaállítása

Értelemszerűen egy különösen is vallásosnak tekinthető országban a házasságkötésnek is, mint az emberi élet és a társadalom egyik legfontosabb elemének a társadalmi elvárások szempontjából is jelentős feltétele, hogy a házasságot vallásos szertartás keretében kössék meg. A polgári elem és a polgári házasságkötési szertartás háttérbe szorul, mivel a társadalmi elvárás nem tekinti ugyanolyan értékűnek a polgári házasságkötést, mint amennyire értékesnek tekinti az egyházi szertartást. Az olasz Statisztikai Hivatal felmérése alapján ugyan 2019-ig a konkordátum házasságok és a polgári házasságok aránya hozzávetőlegesen arányos, a megkötött házasságok fele egyházi a másik fele polgári, de 2020-tól kezdődően a konkordátum házasságok száma csökken, ám még így is jelentősnek mondható. A statisztikai adatokból látható, hogy 2016-ban a házasságkötések közel több mint fele egyházi házasságkötés volt, és ez a szám a 2017-2019 közötti időszakban is hasonló, míg 2020-ban rohamosan csökkent az egyházi házasságkötések száma, már csak a házasságkötések 1/3-a egyházi, a többi polgári szertartás volt. Ez a hanyatló eredmény feltételezhetően a pandémiás helyzetnek is köszönhető, hiszen az Magyarországon is jellemző volt erre az időszakra, hogy mivel a polgári házassági szertartás megszervezése egyszerűbb, és az egyházi szertartáshoz a köztudatban nagyobb ünneplés (lakodalom) kötődik, ezért a párok a pandémiás helyzet javulásáig csak a polgári szertartással házasodtak össze, és az egyházat a COVID helyzet javulása utánra hagyták. Olaszországban is lehetséges a már polgári szertartással megkötött házasság egyházi szertartással történő megkötése, azaz a szertartás megismétlése, mivel a katolikus egyház a Konkordátum ellenére sem ismeri el érvényes házasságnak a pusztán csak polgári szertartással kötött házasságot, tehát a katolikus házasulandók számára vagy az az út áll nyitva, hogy egyházi házasságot kötnek, amely egyben polgári jogilag is érvényes, vagy csak polgári házasságot kötnek, amelyet később egyházi szertartással is meg kell erősíteni, hogy az egyház szempontjából is jogérvényt szerezzen.³¹ Tehát álláspontom szerint a statisztikai adatokban mutatkozó csökkenés nem jelenti a konkordátum házasság iránti társadalmi érdektelenséget, csupán a pandémiás helyzetből fakadó társadalmi bizonytalanság jelének kell tekintenem. Figyelemmel arra a tényre, hogy a statisztikai adatok alapján a pandémiás helyzetet megelőző időszakra visszatekintve a házasságkötések aránya mindig az egyházi házasságkötés javára dőlt el. Az olasz Statisztikai Hivatal felmérései alapján azonban az egyházi házasságok gyors csökkenésének főként az az oka, hogy a polgári házasságok nagy része nem első, hanem második házasságkötés, és mivel egyházi szertartás szerint nem lehet

³⁰ *Accordo di Villa Madama: Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica Italiana che aporta modificazioni al Concordato Lateranense 1985.*

https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_seg-st_19850603_santa-sede-italia_it.html (Letöltve: 2022.10.23.)

³¹ Vö. *Decreto generale sul matrimonio canonico*. 5 novembre 1990, Conferenza Episcopale Italiana, <http://www.diocesicuneo.it/wp-content/uploads/sites/2/2019/04/decretomatrimonioCEI19903.pdf> (Letöltve: 2022.10.21.) 8. pont.

újabb házasságot kötni, pld., ha a felek polgári bíróság előtt házasságukat felbontották, ezért az ilyen párok számára csak a polgári szertartás marad lehetőségként.³²

2. A kánonjogi házasságnak tulajdonított polgári jogi joghatások

A *Lateráni Konkordátum* házasságra vonatkozó második pontja alapján az egyházi szertartással történő házasságkötésnek az állam ugyanazt a joghatást biztosítja a Konkordátum alapján, mint a polgári házasságkötésnek, bizonyos feltételek fennállása esetén. Ezt a joghatást az állam csak a katolikus egyház szertartása szerint megkötött házasságok számára biztosítja. A többi, állam által elfogadott (bevett) egyház tekintetében a kötelező polgári házasság rendszeréhez nagyban hasonló rendszer működik. A más, bevett egyház szertartása szerint kötött házasság, olyan értelemben nyer polgári jogi legitimitációt, hogy a bevett egyház szolgálattevőjét az állami anyakönyvvezető delegálja (mintegy helyetteseként) a szertartás elvégzésére, és így ez a házasság polgári jogi joghatályú házasság lesz. Azaz ezt a szertartást egyházi jellege ellenére az olasz állam polgári szertartásként kezeli, és a statisztikai adatokban is ott jelenik meg. A polgári törvény rendelkezései alapján az ilyen házasságkötésekre értelemszerűen kell alkalmazni a polgári törvénykönyvnek a polgári házasságkötésre vonatkozó szakaszait is.³³ A rendszer átmenet a kötelező (*matrimonium civile obligatorium*) és a fakultatív (*matrimonium civile facultativum*) polgári házasság között, mivel ötvözi annak elemeit, és a *Codice Civile* külön szabályozza. Jelen van benne az egyházi és a polgári elem is, egymástól függetlenül, de sem a polgári sem az egyházi fél nem tekinti a megkötött házasságot *matrimonium non existens*-nek, azaz mindkét fél kölcsönösen elismeri a másik szertartását érvényes és létező házasságkötésnek, de polgári jogerőt csak a polgári résztől szerez. Ez különbözteti meg a kötelező polgári házasságtól, amely esetében az állam csak és kizárólag a polgári házasságot ismeri el érvényesnek és létezőnek, az egyház házasság számára nem létező házasság. Összefoglalva, Olaszországban kizárólag a katolikus egyház szertartása szerint kötött házasság bír önállóan polgári jogi jogerővel is, azaz csak e felekezet tekintetében létezik a fakultatív polgári házasság rendszere, a többi egyház és felekezet tekintetében nem. Ez a tény természetesen a *Lateráni Egyezményekben* elfogadott alapelvekből fakad.

3. A házasságkötés nyilvánosságának biztosítása

A szerződés harmadik szempontja már egy eljárásjogi kérdést rendez. A katolikus egyházban és az olasz házassági jogban is kötelező a házasságkötés előtt a felek házasságkötésének kihirdetése. A katolikus egyház a házasságkötés háromszori kihirdetését írta elő. (*publicatio* vagy *denuntiatio matrimonii*) Ennek célja a házassági akadályok felfedése lett volna, vagyis, ha és amennyiben valaki ismer olyan akadályt, ami okán a felek nem köthetnek egyházi házasságot, akkor azt jelenteni kellett az esketésre illetékes plébánosnak (a menyasszony plébánosának). Az esketést a felek lakóhelye vagy ideiglenes lakóhelye szerinti templomokban kellett megejteni.³⁴ Azért beszélünk múlt időben, mert a katolikus egyházban a kihirdetés kötelezettségét, az 1983-ban életbe lépett új Egyházi Törvénykönyv már csak javasolja,³⁵ de pld. Magyarországon a Katolikus Püspöki Kar meg is szüntette.³⁶ Az Olasz Püspöki Konferencia

³² CASTAGRANO, Cinzia–GUARNERI, Antonella: *Forte impatto della pandemia sulla formazione e lo scioglimento delle unioni*. https://www.istat.it/it/files/2022/02/Report_Matrimoni-unioni-separazioni-2020_21_02.pdf (Letöltve: 2022.10.20.).

³³ Codice Civile: i.m. Art. 84.

³⁴ Vö. SIPOS István-GÁLOS László: *A katolikus házasságjog rendszere*, Szent István Társulat, Budapest, 1960, 127. - 146.

³⁵ Erdő. i.m.1067. kánon.

³⁶ A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Kiegészítő Szabályai Az Egyházi Törvénykönyvhöz, 10. cikkely, https://torvenykonvy.katolikus.hu/www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/hu/documents/cic_2fuggelek_hu.html (Letöltve: 2022.10.19.).

viszont előírja, hogy a plébános ne csak a hirdetések útján, hanem egyéb úton is győződjék meg a házasulandók alkalmasságáról és arról, hogy egyházi (illetve polgári jogi) akadályok nem állnak fenn,³⁷ tehát Olaszországban a kihirdetést továbbra is alkalmazni kell.

Az olasz polgári házasságkötési szabályok szintén arra irányulnak, hogy a házasság kihirdetésével, nyilvánossá tételével azokat a házassági akadályokat fedjék fel, amelyek a házasulandó felek között fennállhatnak. A házasságkötési szándékot a területileg illetékes önkormányzat hirdetőtábláján és internetes oldalán kell közzétenni, hirdetés formájában, illetve a plébániatemplomban és az egyházközség internetes oldalán is nyilvánossá kell tenni. Az eljárást a *Codice Civile* 93.³⁸ és azt követő szakaszai, illetve a 396. számú köztársasági elnöki rendelet szabályozza. A kihirdetést a helyileg illetékes anyakönyvvezetőnél kell kérelmezni, a kérelmezőnek meg kell adnia személyes adatait, illetve az anyakönyvvezetőnek ellenőriznie kell az adatok hitelességét.³⁹ Amennyiben a házasfelek különböző településen élnek, az anyakönyvvezetőnek a másik település anyakönyvvezetőjét is be kell vonnia, aki szintén hirdetményt tesz közzé.⁴⁰ A hirdetménynek tartalmaznia kell a házasulandók vezeték és keresztnévét, születési és lakóhelyét, a szülők nevét és lakóhelyét. A hirdetményt három napig kell közzétenni,⁴¹ és csak ennek letelte után köthető meg a házasság. Az egyházi hirdetményt három egymást követő vasárnapon kell nyilvánosan kihirdetni a plébániatemplomban. Amennyiben a hirdetményi idő elteltét követő hat hónapon belül a házasságot nem kötik meg, akkor a hirdetményi eljárást újra kell kezdeni. A három nap elteltével a polgári tisztviselő igazolást állít ki arról, hogy a házasságkötésnek nincsen akadálya, ezt kell eljuttatni az eskető lelkésznek. A hirdetmény célja az, hogy a plébános és az anyakönyvvezető meggyőződhessen arról, hogy: a házasulók különböző neműek, szabad állapotúak, azaz előzőleg még nem kötöttek sem egymással, sem mással polgári vagy egyházi házasságot, egymásnak nem rokonai, betöltötték 18. életévüket, vagy 16 évesnél idősebbek, és rendelkeznek a Tribunale dei Minorenni⁴² engedélyével, illetve nem szenvednek semmilyen mentális betegségben, amely a házasságkötést akadályozná vagy érvénytelenné tenné.⁴³ Amennyiben a felek külföldi állampolgárok, be kell szerezniük egy „nulla osta” elnevezésű dokumentumot, amelyről a *Codice Civile* 116. szakasza rendelkezik.⁴⁴ Ez a dokumentum igazolja azt, hogy sem a felek állampolgársága szerinti ország házasságkötésre vonatkozó jogszabályai, sem Olaszország házasságkötésre vonatkozó jogszabályai alapján a felek esetében nem áll fenn házassági akadály, illetve teljesítik a házasságkötéshez szükséges feltételeket. Az iratot a felek saját országuk olasz konzulátusán vagy nagykövetségén

³⁷ Decreto generale: i.m. 12. pont.

³⁸ *Codice Civile*: i.m. Art. 93. A házasságkötést meg kell előzni az anyakönyvvezető által készített kihirdetésnek, amelyet a városháza hirdetőtáblájára kell kifüggeszteni és amelynek tartalmaznia kell a házasságot kötők születési és lakóhelyét, foglalkozását függetlenül attól, hogy fiatalabbak vagy idősebbek, valamint a házasságkötés helyét. Fel kell tüntetni a házasságot kötők apjának és anyjának vezeték- és keresztnévét, kivéve az eseteket, ahol a törvény tiltja ezek feltüntetését.

³⁹ 396/2000 Decreto del Presidente della Repubblica 3 novembre 2000. Art. 51. (A továbbiakban: DPR.) <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:presidente.repubblica:decreto:2000-11-03:396> (Letöltve: 2022.10.22.).

⁴⁰ DPR. i.m. Art. 53.

⁴¹ DPR. i.m. Art. 57. (1.).

⁴² Fiatalkorúak Bírósága: 1934-ben királyi rendeletre létrehozott bírósági szerv, amely a magyar gyámhatóságoknak és gyámhivataloknak megfelelő hatáskörrel rendelkezik, és ezekben az ügyekben jár el <https://www.commissioneadozioni.it/gli-attori-istituzionali/i-tribunali-per-i-minorenni/> (Letöltve: 2022.10.20.)

⁴³ *Decreto generale*: i.m. 20. pont.

⁴⁴ *Codice Civile*: i.m., Art. 116. „Az a külföldi, aki házasságot akar kötni a királyságban, be kell nyújtania az anyakönyvi tisztviselőnek a saját országának joghatósága szerinti hatóság nyilatkozatát/ dokumentumát, amelyből kitűnik, hogy a házasságra vonatkozó törvények alapján az jóváhagyja a házasságkötést, és amely igazolja az olasz területen tartózkodásának szabályszerűségét.”

kérelmezhetik, illetve saját országuk közigazgatási rendszerén keresztül is, de az iratnak ezt a fajtáját az olasz hatóságok kevéssé fogadják el. Az így kiállított iratot hivatalos fordítóirodában kell hitelesen lefordíttatni, és benyújtani a házasságkötés helye szerinti önkormányzat hivatalához. A másik irat a „certificato di capacità matrimoniale”, a házassági képesség igazolására szolgál, és azoknak az olasz állampolgároknak kell igényelniük, akik külföldön kívánnak házasságot kötni, de ez az irat kutatásom szempontjából irreleváns.

4. A házasfelek jogai és kötelezettségei polgári jog alapján

Miután a felek házasságkötési képességét a plébános és az anyakönyvvezető ellenőrizte, és a hirdetményre nem érkezett kifogás, a házasságot meg lehet kötni. Ennek lefolytatása kapcsán az előzetes döntésük szerint vagy a templomban, egyházi házasságot kötnek, vagy a városházán polgári házasságot. Amennyiben, – és esetünkben – az egyházi házasságot választja a házasodni szándékozó pár, akkor az egyházi előírásoknak megfelelően, a szertartás előtt, úgynevezett jegyesoktatáson⁴⁵ kell részt venniük. Ennek lezárulása után szervezhetik meg az esküvőt, amelyet az egyházi szertartás követ. Az egyházi szertartás menetét, a Házasságkötési Szertartáskönyv⁴⁶ tartalmazza, – részletes mozzanatait itt nem ismertetjük, – a házasságkötés polgári jogi joghatályát a szertartás végén, a befejező szertartásrész kezdetén, a polgári házasság joghatásait taglaló polgári törvénykönyvi szakaszok felolvasásával biztosítja.⁴⁷ Ez minden Olaszországban, római katolikus szertartással megkötött házasság esetében kötelező, mivel e nélkül nem lesz polgári jogi szempontból is érvényes a házasság. Az Olasz Katolikus Püspöki Konferenciának a házasság kérdésében kibocsátott iránymutatása úgy rendelkezik, hogy a polgári elemnek vagy meg kell előznie a szertartáson belül a kánoni részt (a konszenzust) vagy azt követően azonnal kell elmondani.

Ez egy igen sajátos jogi megoldás, hiszen más, a fakultatív polgári házasság rendszerét alkalmazó államok polgári jogrendje ilyen kötelezettséget nem ír elő az egyházi tisztségviselő számára. Így ezt egy speciális, csak Olaszországra vonatkozó rendelkezésnek tekinthetjük, és némiképpen zavaróan is hathat, hiszen az egyházi szertartás szövegébe polgári jogszabálysöveget kever, amely a szertartás összhangját megzavarhatja.

Más, a fakultatív polgári házasság rendszerét alkalmazó államok jogrendjében, a polgári és az egyházi elem ilyen arányú összekötése nem fedezhető fel: pld. Szlovákiában, csak az anyakönyvi dokumentum aláírását írja elő az anyakönyvi törvény. Így ez a kötelezettség fakadhat abból a sajátos olasz civilisztikai felfogásból, amely szerint a házasság nem csak magánjogi aktus (tehát nem csupán a házasulók magánügye), hanem egyfajta hidat képez a személy magánautonómiája és a társadalom között.⁴⁸ Visszautalok tanulmányom bevezető gondolataira, amelyben kifejtem, hogy Olaszországban az állampolgárok többsége számára az egyház és az állam szigorú szétválasztása nem valósul meg, annak ellenére sem, hogy az olasz Alkotmány erről rendelkezik. Az állampolgárok számára teljesen természetes az, hogy pld. házasságkötésük kapcsán az egyházi eseménybe polgári elem vegyül.

⁴⁵ Az egyházi házasság szabályait, a házasság erkölcsi, vallási és gyakorlati szempontjait részletező oktatás, amelynek keretében maga a szertartás ismertetése is megtörténik.

⁴⁶ Rito del Matrimonio.

⁴⁷ Rito del Matrimonio. Libreria Editrice Vaticana, Roma, 2008, 62. o. 91. pont „Az állammal kötött jelenlegi megállapodásnak megfelelően itt hangzanak el a polgári törvénykönyvnek a házastársak jogaira és kötelezettségeire vonatkozó cikkei.”

⁴⁸ RIONDINO, Michele: *I due modelli di matrimonio canonico e civile si arricchiscono nel confronto.* https://www.pul.it/cattedra/upload_files/13647/i%20due%20modelli%20di%20matrimonio.pdf (Letöltve: 2022.10.21.).

5. A házassági okmányok elkészítése és az anyakönyvezés

Olaszországban az anyakönyvi eljárásról egyrészt a polgári törvénykönyv, másrészt az 1238/1939. július 9.-i királyi rendelet⁴⁹ és annak módosításai rendelkeznek. A polgári anyakönyvekbe csak az állami anyakönyvvezető tehet bejegyzést. Három⁵⁰ különböző típusú anyakönyvet kell vezetnie minden önkormányzatnak: az "A" sorozatba azokat a házasságkötéseket kell bejegyezni, amelyeket állami tisztviselő előtt kötöttek, a B sorozatba azokat a házasságkötéseket, amelyeket katolikus lelkész előtt kötöttek, a C sorozatba pedig azokat, amelyeket különleges helyzetekben kötöttek.⁵¹ Az említett királyi rendeletet a köztársasági elnök 2000. november 3.-i 396. számú rendelete alapvetően módosította, bár a már előzőekben említett rendelkezések hatályban maradtak. Az elnöki rendelet elsősorban az adatok digitalizálását, és az elektronikus anyakönyvvezetés bevezetését írja elő. A házassági anyakönyvi kivonatot közvetlenül a házasságkötés után akár az anyakönyvvezetőnek, akár az eskető lelkésznek el kell készíteni, és aláírásával és bélyegzőlenyomatával kell ellátnia. A *Codice Civile* házasságról szóló részének 106. szakaszában találjuk meg a rendelkezést.⁵²

A 396. számú köztársasági elnöki rendelet szabályozza a házassági anyakönyvi kivonat tartalmát: A házastársak és a tanúk személyes adatait, a kihirdetés időpontját és módját, valamely akadály alóli felmentő rendelet számát, azt, hogy a *Codice Civile* 143., 144. és 147. cikkelyeit a házastársak előtt felolvasták a szertartáson, és azt, hogy ők tudomásul vették, a házastársak nyilatkozatát arról, hogy egymásnak házastársai kívánnak lenni, amennyiben a házasságkötés nem az önkormányzat épületében történt, akkor ennek oka (egyházi házasságkötés esetén nem releváns), és az anyakönyvvezető nyilatkozatát arról, hogy a házasságkötés megtörtént.⁵³ Amennyiben nem az az anyakönyvvezető végzi a szertartást, ahol a felek állandó lakóhelye van, a szertartás után haladéktalanul értesítenie kell a lakóhely szerint illetékes anyakönyvvezetőt és az iratokat át kell adnia, akkor is, ha polgári, és akkor is, ha konkordátum házasságot kötöttek a felek. Az anyakönyvvezetőnek a lelkészt is értesítenie kell arról, hogy az általa kibocsátott házassági anyakönyvi kivonat alapján a házasságkötést az állami anyakönyvbe bejegyezte.⁵⁴

Az előzőekben vázolt eljárásrendből látható, hogy a házasságok, – akár polgári akár konkordátum házasság, – hirdetése és anyakönyvezése igen fontos része magának a házasságkötés jogi eljárásának, hiszen egyrészt fontos igazolni azt, hogy a felek szabad állapotúak, (azaz egyiknek sem áll fenn sem egymással, sem mással házassági életközössége előzetesen), és hogy közöttük semmilyen házassági akadály nem áll fenn. (Ez a polgári házasság szempontjából érvénytelenítő akadály, a konkordátum házasság szempontjából abszolút vagy relatív tiltó vagy érvénytelenítő akadály lehet.), másrészt pedig fontos az, hogy a megkötött házasság megfelelően dokumentálva legyen, hiszen ez is fontos kelléke az érvényességnek, akár polgári akár egyházi szempontból. Az egyházi házassághoz hozzá kapcsolódik a felbonthatatlanság ténye, amelynek alapja az, hogy maga a házasság érvényesen volt megkötve, ugyanis ez hozza létre a felek között a köteléket, az egyházi jog szempontjából. A polgári házasság

⁴⁹ Regio Decreto 9 luglio 1939, n. 1238, Capo VI, Art 124. – 134. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1939-07-09:1238-art70> (Letöltve: 2022.10.22.).

⁵⁰ CSÁNYI-SIFFEL Enikő: A hiteles fordítások megoldásai az olasz nyelvű okiratfordításokban. <https://www.offi.hu/sites/default/files/media/files/hitkoz-141.pdf> 145.o.

⁵¹ DPR. i.m. Art. 63. - Az önkormányzati hivatal épületén kívül kötött házasságok, a meghatalmazott útján kötött házasságok, a külföldön kötött házasságok okiratainak bejegyzése, a házasság fennállásáról szóló bírósági végzések, a házasság érvénytelenségét kimondó bírósági ítéletek, a külföldön kötött házasság bírói érvényességének megállapításáról szóló határozatok, a fellebbviteli bíróság ítéletei stb.

⁵² *Codice Civile*: i.m. Art. 107. L'atto di matrimonio deve essere compilato immediatamente dopo la celebrazione.

⁵³ DPR. i.m. Art. 64.

⁵⁴ DPR. i.m. Art. 69. (1.)

esetében ugyan felbonthatatlanság nem jöhet szóba, de az a fél, aki konkordátum házasságot kötött, és mégis kéri a házassága felbontását, (erre a polgári jogi joghatály okán van lehetősége), újabb konkordátum házasságot már nem köthet. (Esetlegesen csak akkor, ha az egyházi bíróság a konkordátum házasságát érvénytelenítette.)

V. A konkordátum házasság múltja, jelenlegi állapota és jövője

Olaszország 1866-ban bevezette a polgári házasság rendszerét, hogy biztosítsa azok számára is a házasságkötés lehetőségét, akik nem kívántak egyházi házasságot kötni, természetesen ezzel nem szűnt meg az államban az egyházi házasságkötés, ám ehhez az állam joghatást nem kapcsolt. Így az egyházi és a polgári házasság közötti fő ismertetőjel 1866 és 1929 között az lett, hogy az egyházi házasságot csupán egy joghatás nélküli közös cselekedetnek tekintették.⁵⁵

A polgári házasság azonban az egyházi házasság alapvető elemeit veszi át a kezdeti időszakban, tehát megjelenik a felbonthatatlanság, csak különművek köthetik meg és alapvetően monogám kapcsolat. Mivel ebben az időszakban az egyházi házasság *matrimonium non existens*, így a katolikusoknak és egyébként a vallásos embereknek két módon kellett házasságot kötniük, egy részről uti fideles, másrészt polgári alapon. Több szerző egyébként ezt a módot azért tekinti alkalmatlannak, mivel lehetőséget ad a bigámiára egy polgári és egy egyházi házasságkötéssel, de különböző házasfelekkel. Ennek okán születik az a megoldás, hogy az egyházi házasságot csak a polgári házasság megkötése után közvetlenül lehetett megkötni.

„Az olasz állampolgárok egyházi házassága a hivatalos anyakönyvi bejegyzéssel az polgári házasság jellegét kapja, és legfontosabb elemeiben megegyezik a csak polgári házasságot kötő többi állampolgáréval.” – írja Cesare Magni 1958 -ban.⁵⁶ Ezt a tényt nem befolyásolja az, hogy a konkordátum házasság tulajdonképpen egy kivételezettebb helyzetet biztosít a katolikus egyház számára Olaszországban, mint a többi bevett felekezet számára.

Az 1159/1929. számú királyi törvény biztosítja az államvallástól (római katolikus) eltérő, de bevett vallások számára a működésük szabadságát. Az ilyen vallások szolgálattevői előtt kötött házasság ugyanúgy bír polgári jogi joghatással, mint a katolikus egyház lelkésze előtt kötött házasság, annyi különbséggel, hogy a polgári törvénykönyv 130.,131. és 132. cikkelyét kell felolvasni a szertartáson, de az eljárás tulajdonképpen ugyanaz.⁵⁷ Ebben az esetben az egyházi szolgálattevő állami anyakönyvvezetőként jár el, mivel az állam delegálja őt a házasság megkötésére, és a házasságkötés tekintetében az állam számára a vallási elem irreleváns.⁵⁸ Ezt a házasságfajtát egyébként inkább a polgári házasság egy speciális fajtájának kell tekinteni, mint egyházi házasságnak, mivel a polgári házasság jellegzetességeit viseli magán, annak ellenére, hogy egyházi környezetben zajlik. Ezért ezt a házasságot akár *non concordato*⁵⁹ házasságnak is nevezhetnénk.

Tehát Olaszországban három elfogadott házasságkötési forma működik egymás mellett:

1. *Matrimonio civile*: A tisztán polgári házasság, amely megfelel a Magyarországon is ismert polgári házasságnak

⁵⁵ FATTORI, Gabriele: *Matrimonio civile 1. Evoluzione*. https://www.treccani.it/enciclopedia/matrimonio-civile-1-evoluzione_%28Diritto-on-line%29/ (Letöltve: 2022.10.22.).

⁵⁶ MAGNI, Cesare: *Gli effetti civili del matrimonio canonico*. II. edizione, Cedam, Padova, 1958, 54. – 55. o.

⁵⁷ *Regio Decreto 16 marzo 1942, n. 262*

⁵⁸ LARICIA Sergio: *Patti Lateranensi*. https://www.treccani.it/enciclopedia/patti-lateranensi_%28Diritto-on-line%29/ (Letöltve: 2022.10.24.)

⁵⁹ Konkordátumon kívüli.

2. *Matrimonio canonico concordato*: A konkordátum házasság, amely a Magyarországon ismert egyházi házasságnak felel meg, azonban az állam ennek az egyház szertartása szerint kötött házasságnak, bizonyos feltételek megléte mellett, polgári jogi joghatást biztosít, azaz ez által lesz egyenértékű a tisztán polgári házassággal
3. *Matrimonio canonico non concordato*: A harmadik forma a más bevett egyházaknál kötött házasság, amely esetében az anyakönyvvezető delegálja az egyház lelkészének saját hatáskörét, és így a felek a házasságot bár egyházi személy előtt és szertartással, de úgy kötik meg, mintha az polgári szertartás lenne, így kap polgári jogi joghatályt.

A két egyházi forma közötti különbséget az adja, hogy míg a katolikus egyház lelkésze a Lateráni Konkordátumból kifolyólag saját hatáskörében jár el, addig a más bevett vallás lelkésze számára a hatáskört az anyakönyvvezető delegálja, tehát ő saját hatáskörében eljárva nem esketheti össze a párokat polgári jogilag érvényesen.

VI. A három házasságfajta joghatásai

A tisztán polgári házassági forma és a más bevett egyház tisztviselője előtt kötött házasság joghatásai megegyeznek a polgári házasság joghatásaival, azokat teljes egészében a Codice Civile szabályozza, és a házassági bíraskodást is az állami szervek végzik, így a házasságukat bármikor felbonthatják.

A konkordátum házasság esetében ezek a joghatások megoszlanak: a polgári jogi joghatások teljes egészében beállnak, ám az egyházi szabályok is dominálnak, mint a házasság felbonthatatlanságának kérdése. A felek polgári jogi szempontból nem bonthatják fel házasságukat,⁶⁰ hanem a Konkordátum 34. pontjának rendelkezése alapján az érvénytelenség megállapítását kérhetik az egyházi bíróságtól, amelynek tényét, amennyiben a Signatura Bírósága is jóváhagyta, az állami szervek is bevezetik anyakönyveikbe, így a házasság kezdetétől fogva lesz érvénytelen. A feleknek a házasság felbontása nélküli együttélését (ágytól és asztaltól való elválás) a Konkordátum alapján a világi bíróságok bírálják el. Ez a megoldás a házasságtörés esetén jelent megoldást, de fenntartja a lehetőséget a megbocsátásra is.⁶¹

VII. Konklúzió

A konkordátum házasság, az állami rendszeren kívüli, de mégis azon belül lévő házassági forma, amelyet más jogrendszerekben a fakultatív polgári házasság rendszerének nevezünk. Ezt a rendszert, - összefoglalva - olyan szerkezetűnek kell tekintenünk, amelyben a házassággal kapcsolatosan az egyházi és az állami követelmények együtt vannak jelen, de oly módon, hogy sem az egyházi, sem az állami követelményrendszer nem sérülhet. Azonban Olaszországban is, - mint szinte minden európai országban - növekszik a csak élettársi közösségben élők száma, és ezzel a házasság intézménye lassan erodálódik. Ezt az erodálódást gyorsítja, az azonos neműek kapcsolatának jogi legalizálására tett kísérletek sora is, amely a házassági életközösségről alkotott eredeti képet rombolja, amelynek lényege az, hogy csak különeműek között jöhet létre. Az állami szabályozások azonban Olaszországban sem helyezik egy szintre a házasságot, amelyet egy jogilag

⁶⁰ A polgári házasság felbontását is csak a Codice Civile 1947. évi módosítása után engedélyezte az olasz parlament, addig az olasz polgári házassági is felbonthatatlan volt.

⁶¹ *Codex Iuris Canonici*: 1152. kánon - 1. §. Bár nagyon ajánlatos, hogy a házasságtörő fél a házastársi életet ne szakítsa meg, mégis, ha bűnét kifejezetten vagy hallgatólagosan még nem bocsátotta meg, joga van vele a házastársi együttélést megszüntetni, ha csak a házasságtörésbe bele nem egyezett, vagy arra okot nem szolgáltatott, vagy maga is házasságtörést nem követett el.

releváns kapcsolatnak tekintenek, és az élettársi kapcsolatot, amelyet egy jogilag irreleváns vagy inkább jogilag nehezen értelmezhető kapcsolati formának tekintenek. A tisztán polgári házasságkötést főként azok a párok választják, akik nem első házasságukat, hanem második, vagy többedik házasságukat kötik, vagy a két házasodni akaró fél közül legalább az egyik fél külföldi állampolgár. (Logikusan egyházi házasságot csak egyszer lehet kötni, a felbonthatatlanság miatt.) A konkordátum házasságot választók első házasságukat kötik, és jellemzően a fiatal korosztályból kerülnek ki, míg a polgári házasságot igénybe vevők között magasabb az idősebb korosztályba tartozók száma. Elmondható tehát, hogy a házasság intézménye, és ezen belül a konkordátum házasság is Olaszországban jelenleg még nincsen válságban.

Munkámban kísérletet tettem arra, hogy bemutassam a konkordátum házasság működési mechanizmusát, és azt az erkölcsi és jogi alapot, amely Olaszországban biztosítja a fakultatív polgári házassági forma működését, és ezzel az egyház és az állam harmonikus együttműködését. Ennek a harmonikus együttműködésnek a lehetősége a magyar katolikus egyház és a magyar állam között is lehetőségként fennállhat amennyiben a jogalkotó ezt helyesnek találná. Ennek előmozdítását célozta meg tanulmányom is.

Felhasznált irodalom

- Szára J. István: A családjog az új olasz törvénykönyvben, Szociális Szemle, 1946. 3. évf. 4.-6. sz.
- Bartha Ildikó – Mezei Péter - Paksy Máté: A római – germán jogcsalád. In: Badó Attila (szerk.): A jogrendszerek világa. Pro Talenti Universitatis Alapítvány, Szeged, 2020.
- Bartha Ildikó: A római – germán jog recepciója – Olaszország. In: Badó Attila – Bencze Mátyás: Betekintés a jogrendszerek világába. Studio Batiq, Szeged, 2004.
- Kun Barna (ford.): Francia Polgári Törvénykönyv. Kugler Adolf Kiadója, Pest, 1866.
- Constituzione della Repubblica Italiana, Senato della Repubblica, Stampa Tiburtini Srl, Roma, 2017
- Kiss Barnabás: Olaszország. In: Kovács István (szerk.): Nyugat – Európa Alkotmányai, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- Codice Civile. Altalex – Wolters Kulwer, Roma, 2022.
- Kovács Péter: Nemzetközi közbjog. Osiris, Budapest, 2011.
- Kiss Amarilla: A nemzetközi jog különleges alanyai. <https://ijoten.hu/szocikk/a-nemzetkozi-jog-kulonleges-alanyai#block-1186>
- Szántó Konrád: A katolikus egyház története II. Ecclesia, Budapest, 1988.
- Horváth Péter: A bírósági rendszer Olaszországban. <https://iesz.ajk.elte.hu/horvath4.html>
- Concordato fra la Santa Sede e l'Italia. Pubblicata nella Gazz. Uff. 5 giugno 1929, n. 130 Suppl. ord. https://presidenza.governo.it/USRI/ufficio_studi/normativa/L.810_27.05.1929.pdf
- Erdő Péter (szerk.): Az Egyházi Törvénykönyv, Szent István Társulat, Budapest, 2015.
- Accordo di Villa Madama: Accordo tra la Santa Sede e la Repubblica Italiana che apporta modificazioni al Concordato Latrerenense 1985.

https://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/archivio/documents/rc_segst_19850603_santa-sede-italia_it.html

ISTAT – Istituto Nazionale di Statistica. Demografia in Cifre,
<https://demo.istat.it/tavole/?t=matrimoni&l=it>

Decreto generale sul matrimonio canonico. 5 novembre 1990, Conferenza Episcopale Italiana,
<http://www.diocesicuneo.it/wpcontent/uploads/sites/2/2019/04/decretomatrimonioCEI19903.pdf>

Cinzia Castagrano – Antonella Guarneri: Forte impatto della pandemia sulla formazione e lo scioglimento delle unioni. https://www.istat.it/it/files//2022/02/Report_Matrimoni-unioni-separazioni-2020_21_02.pdf

Sipos István – Gálos László: A katolikus házasságjog rendszere, Szent István Társulat, Budapest, 1960.

A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Kiegészítő Szabályai Az Egyházi Törvénykönyvhöz, 10. cikkely, https://torvenykovyv.katolikus.hu/www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonicali/hu/documents/cic_2fuggelek_hu.html

396/2000 Decreto del Presidente della Republica 3 novembre 2000. Art. 51.
<https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:presidente.repubblica:decreto:2000-11-03:396>

Rito del Matrimonio. Libreria Editrice Vaticana, Roma, 2008.

Michele Riondino: I due modelli di matrimonio canonico e civile si arricchiscono nel confronto.
https://www.pul.it/cattedra/upload_files/13647/i%20due%20modelli%20di%20matrimonio.pdf

Regio Decreto 9 luglio 1939, n. 1238., Capo VI, Art 124. – 134. <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:regio.decreto:1939-07-09;1238~art70>

Csányi – Siffel Enikő: A hiteles fordítások megoldásai az olasz nyelvű okiratfordításokban.
<https://www.offi.hu/sites/default/files/media/files/hitkoz-141.pdf>

Gabriele Fattori: Matrimonio civile 1. Evoluzione.
https://www.treccani.it/enciclopedia/matrimonio-civile-1-evoluzione_%28Diritto-on-line%29/

Cesare Magni: Gli effetti civili del matrimonio canonico. II. edizione, Cedam, Padova, 1958.

Sergio Lariccia: Patti Lateranensi. https://www.treccani.it/enciclopedia/patti-lateranensi_%28Diritto-on-line%29/

Irene Marconi: I Patti Lateranensi. <https://www.altalex.com/guide/patti-lateranensi>

Codex Iuris Canonici – Egyházi Törvénykönyv. Erdő Péter (ford.), Budapest, Szent István Társulat, 2015

Dr. Kiss Nikolett: Magyarország és Észtország jogalkotásának összehasonlítása különleges jogrend idején

/Nemzeti Közszerzői Egyetem-Doktori Iskola/

Lektorálta: Dr. Kispál Beáta és Dr. Tóth Erika

Bevezető

2020. március 11-től kezdve kisebb megszakításokkal Magyarországon az Alaptörvény 53. cikkére hivatkozva a Kormány az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány következményeinek elhárítása, valamint a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében rendeletével az ország egész területére veszélyhelyzetet hirdetett,¹ ami számos korlátozásra ad lehetőséget. Horváth Attila tanulmányában kifejtette, hogy Magyarországon nem először került sor veszélyhelyzet kihirdetésére, igaz a mostani lényegesen különbözik a korábbiaktól. A korábban kihirdetett veszélyhelyzetek egy-egy körülhatárolt területre vonatkoztak, valamint sokkal rövidebb ideig tartottak, ezzel szemben a 2020-ban kihirdetett veszélyhelyzet országos kiterjedésű volt (általános veszélyhelyzet) és sokkal tovább tartott.² A pandémia még 2022-ben is jelentősen meghatározza az emberek mindennapjait, igaz már nem olyan megszorításokkal, mint 2020-ban, de még mindig érezzük hatását. A továbbiakban a különleges jogrend fogalmát fogom bemutatni Magyarországon és Észtországban, illetve a jogalkotás folyamatát különleges jogrend idején. Arra, hogy a veszélyhelyzet kihirdetésének van-e alaptörvényi alapja, erre ebben a tanulmányban nem térek ki.

Különleges jogrend fogalma Magyarországon és Észtországban

Till Szabolcs szerint a „különleges a jogrend az alkotmányos szabályozás különös része, a békétől eltérő időszakok joga.”³ A békétől eltérő időszakok joga úgy értelmezhető, hogy vannak olyan alkotmányos korlátok és intézmények, amelyek biztosítják, hogy a visszaélészerű joggyakorlás ne eredményezhessen önkényesen gyakorolt államhatalmat.

Csink Lóránt tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „a különleges jogrend a társadalom működésének egy olyan állapota, amelynél a biztonság (a természetes személyek vagy a közösség biztonsága) különösen is fenyegetett, olyan mértékben, hogy az állam speciális szabályokat alkot a biztonság fenntartására, megmentésére.”⁴ A gyakorlat pedig be is bizonyítja, hogy különleges jogrend idején olyan mértékben kell a szabadságot korlátozni, amit béke idején nem.

A különleges jogrendbeli esetköröket az Alaptörvény tartalmazza: rendkívüli állapot, szükségállapot, megelőző védelmi helyzet, váratlan támadás, veszélyhelyzet, 2016-ban a hatodik Alaptörvény módosítás egy új különleges jogrendet vezetett be a terrorveszélyhelyzetet.

Hazánkban a 2011. április 25-én hatályba lépett Alaptörvény 53. cikke nem ad lehetőséget – csak úgy, mint a korábbi alkotmány sem – pandémia miatt különleges jogrend bevezetésére. Ennek kiküszöbölésére a hatályos 2011. évi CXXVIII. törvény a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló törvény 44.§-a rendelkezik úgy, hogy „A

¹ 40/2020. (III. 11.) Korm. rendelettel veszélyhelyzet kihirdetéséről

² Horváth Attila: A veszélyhelyzet közjogi és jogalkotási dilemmái – Mérleg az Alaptörvény 53. cikke

³ Till Szabolcs: Különleges jogrend – In: Jakab András - Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András), 2018.

⁴ Csink Lóránt: Mikor legyen a jogrend különleges?

http://epa.oszk.hu/02400/02445/00046/pdf/EPA02445_ias_2017_04_007-016.pdf

veszélyhelyzet az Alaptörvény 53. Cikkében meghatározott olyan helyzet, amelyet különösen a következő események válhatnak ki:

c) egyéb eredetű veszélyek, különösen:

ca) tömeges megbetegedést okozó humánjárvány vagy járványveszély, valamint állatjárvány..”

A veszélyhelyzet fennállása alatt a végrehajtó hatalom rendeletet alkothat, mellyel egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, valamint egyéb intézkedéseket hozhat. Lehetőség nyílik egyes alapjogok felfüggesztésére vagy az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdésben meghatározotton túl való korlátozására is. Ugyanakkor a rendeletek a veszélyhelyzet megszűnésével hatályukat veszítik.⁵

Észtország közigazgatásáról röviden

Észtország parlamentáris köztársaság, amely világosan meghatározott hatalmi ágak szétválasztásának elvével, fékek és ellensúlyok rendszerével, valamint a jogok és szabadságok átfogó, modern listájával rendelkezik, amely az európai alapelvek alapján készült. Észtország politikai rendszerét az 1992-ben elfogadott, azóta sokszor módosított alkotmány határozza meg. A parlament, amit az észtek Riigikogu-nak hívnak, egykamarás, a nép 4 évre választja. Az észti parlament tagjai az állam igazgatásával foglalkoznak, de nem az államigazgatással. ⁶ Az észti kormány testületi szerv, mely a miniszterelnökből és miniszterekből áll. A kormányfőt a köztársasági elnök nevezi ki, a kinevezést pedig a parlament hagyja jóvá. Az észti parlament választja meg többek között a köztársasági elnököt, a köztársasági elnök javaslatára pedig a Legfelsőbb Bíróság elnökét, a Nemzeti Bank elnökét, Számvevőszék elnökét, a Jogi Kancellárt és a hadsereg főparancsnokát.⁷ A parlament Kancelláriáját 1992 októberében azért hozták létre, hogy támogassa az észti parlament munkáját.⁸ A Kancellár fő feladata a parlament alkotmányos funkcióinak ellátásához szükséges feltételek biztosítása. A kancellária feladatait az alapszabály határozza meg, a kancellária pedig a parlament elnökségének tartozik beszámolási kötelezettséggel.

A Kormány segédszerve az Állami Kancellária, melynek élén államtitkári rangban lévő személy áll, aki felszólalási joggal vesz részt a kormányüléseken. ⁹

Jelenleg a tanulmány megírásakor, 2022-ben az Észt Köztársaságnak 14 minisztériuma van: Kulturális Minisztérium, Honvédelmi Minisztérium, Gazdasági- és Infrastrukturális Minisztérium, Oktatási és Kutatási Minisztérium, Vállalkozási és Informatikai Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Külügyminisztérium, Egészségügyi és Munkaügyi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Közigazgatási Minisztérium, Földművelésügyi Minisztérium, Szociális Ügyek Minisztériuma, Környezetvédelmi Minisztérium és Belügyminisztérium.¹⁰

⁵ Infojegyzet: Különleges jogrend és a veszélyhelyzet 2020/6. 2020. március 30.

https://www.parlament.hu/documents/10181/4464848/Infojegyzet_2020_6_kulonleges_jogrend+%281%29.p df/f7c3e7e1-9b7d-cb32-3bf2-174e8d25b56c?t=1585507104211

⁶ Szamel Katalin, Balázs István, Gajduschek György, Koi Gyula: Az Európai unió tagállamainak közigazgatása, Koi Gyula: Észtország közigazgatása

⁷ Republic of Estonia Government <https://valitsus.ee/en>

⁸ Chancellery of the Riigikogu <https://www.riigikogu.ee/en/parliament-of-estonia/chancellery-riigikogu/>

⁹ Szamel Katalin, Balázs István, Gajduschek György, Koi Gyula: Az Európai unió tagállamainak közigazgatása, Koi Gyula: Észtország közigazgatása

¹⁰ Republic of Estonia Government <https://valitsus.ee/en>

Észtországban a különleges jogrend fogalmát az alkotmány, a honvédelmi törvény és a szükségállapot törvény tartalmazza. Alkotmány igen szűken, csak arról rendelkezik, hogy ki jogosult különleges jogrend elrendelésére, milyen esetben és mennyi időre. ¹¹ Fontos megemlíteni továbbá a veszélyhelyzeti törvényt, melyben válsághelyzet és a veszélyhelyzet kérdéskörét rendezik. Észtországban két különleges jogrendi esetkör a szükségállapot és a hadiállapot különíthető el egymástól, azonban a szükségállapot véget ér a hadiállapot bevezetésével. ¹²

	Szükségállapot	Hadiállapot
Milyen esetben?	<ul style="list-style-type: none"> - az alkotmányos rend megdöntésére irányuló erőszakos kísérlet - terrorista tevékenység - erőszakos kollektív kényszerítés kiterjedt belső konfliktus különböző csoportok között - Észtország területe egy részének erőszakos elszigetelése - tartós erőszakos belső konfliktus 	Szükségállapot végén, abban az esetben, ha Észtországot külső fegyveres fenyegetés vagy agresszió éri.
Ki rendeli el?	Parlament. Köztársasági elnök. Kormány. A törvényhozás képviselői többségének a javaslatára.	A köztársasági elnök (Észtország nemzeti véderejének legfelsőbb parancsnoka ¹³) javaslatára a parlament rendeli el.
Előkészítő szervek:	Válságbizottság, Honvédelmi Tanács, Belügyminisztérium	Kormány Biztonsági Bizottság, Honvédelmi Tanács, Kancellária

A 2020-as pandémia kapcsán Észtországban nem került sor különleges jogrend bevezetésére, mivel a szükségállapot elrendeléséhez szükséges feltételek nem álltak fenn.¹⁴ Észtországban az alkotmány nem rendelkezik a veszélyhelyzetről, így járványhelyzetek kapcsán, a Veszélyhelyzeti törvény rendelkezései irányadóak, és annak alapján március 12-én bevezetésre került a veszélyhelyzet. A veszélyhelyzet bevezetését Válságbizottság javasolta, melynek eredeti időpontja május 1 volt, amit azonban a Kormány meghosszabbított május 17-ig. ¹⁵

A Veszélyhelyzeti törvény alapján, a kormány rendeleti úton, utasításokkal vezette az országot. A veszélyhelyzet megszűnésével válsághelyzeti állapot került bevezetésre. ¹⁶

¹¹The Constitution of the Republic of Estonia: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide>
National Defence Act: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/502042019010/consolide>
State of Emergency Act: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/512052020002/consolide>

¹² Dornfeld László: 12. Fokozatosság elve és átfogó védelem: a különleges jogrend Észtországban: http://real.mtak.hu/133242/1/MFI-TK04-Kulonleges_jogrend_oo_web_12_fejezet1.pdf

¹³ The Constitution of the Republic of Estonia: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide>

¹⁴ Dornfeld László: 12. Fokozatosság elve és átfogó védelem: a különleges jogrend Észtországban.

¹⁵ Emergency Act: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/513062017001/consolide>

¹⁶ Dornfeld László: 12. Fokozatosság elve és átfogó védelem: a különleges jogrend Észtországban.

	Magyarország	Észtország
Veszélyhelyzet bevezetése	2020.március 11	2020. március 12.
Meddig tartott?	2020. június 18.	2020. május 7.
Különleges jogrend bevezetése:	Hazánkban a 2011. április 25-én hatályba lépett Alaptörvény 53. cikke nem ad lehetőséget, pandémia miatt különleges jogrend bevezetésére. Ennek kiküszöbölésére a hatályos 2011. évi CXXVIII. törvény a katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló törvény 44.§-a rendelkezik.	A koronavírus-járvány kapcsán nem került sor különleges jogrend bevezetésére, mivel a szükségállapot elrendeléséhez szükséges feltételek nem álltak fenn. Járványhelyzetek kapcsán a Veszélyhelyzeti törvény rendelkezései irányadók. ¹⁷
Veszélyhelyzeti rendeletek tartalma:	Többek között: <ul style="list-style-type: none"> - határellenőrzés ideiglenes visszaállítása, a lejáró hivatalos okmányok érvényességének meghosszabbítása, a felsőoktatási intézmények hallgatók általi látogatásának tilalmáról¹⁸ - rendkívüli ítélezési szünet bevezetése¹⁹ - a vendéglátó üzletek korlátozott és egyes, közönséget fogadó intézmények teljes körű zárva tartásáról, a rendezvények látogatásának és a gyűlések helyszínén való tartózkodásnak a tilalmáról²⁰ - fizetési moratóriumról - meghatározott adófizetési kötelezettségekre vonatkozó könnyítésekről - a bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvény rendelkezéseinek eltérő alkalmazásáról²¹ 	Többek között: ²³ <ul style="list-style-type: none"> - tilos volt valamennyi nyilvános összejövetel megtartása - határokon – beleértve a repülőtereket is – egészségügyi ellenőrzést vezettek be - korlátozták a könyvtárak nyitvatartását²⁴ - A szociális intézmények, kórházak és a büntetés-végrehajtási intézmények látogatása szintén tilalom alá esett. - Az oktatási intézmények március 16-án zártak be és álltak át távoktatásra. Az óvodák és a gyermekgondozási intézmények bezárásáról helyi szinten döntöttek. - elrendelték a sportcsarnokok, edzőtermek, uszodások, fürdők, játszótermek bezárását. - kaszinókat és játéktermet bezárták

¹⁷ Republic of Estonia Government <https://www.valitsus.ee/en/news/government-declared-emergency-situation-estonia-until-1-may>

¹⁸ 41/2020. (III. 11.) Korm. rendelet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során teendő intézkedésekről

¹⁹ 45/2020. (III. 14.) Korm. rendelet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során teendő intézkedésekről

²⁰ 46/2020. (III. 16.) Korm. rendelet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során teendő intézkedésekről

²¹ 57/2020. (III. 23.) Korm. rendelet az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során a végrehajtással kapcsolatban teendő intézkedésekről

²³ Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatóság 2020. október Az új koronavírus járvány kapcsán hozott járványügyi intézkedések az Európai Unió egyes országaiban

²⁴ Republic of Estonia Government <https://www.valitsus.ee/en/news/government-approves-emergency-measures>

	- a lakóhely, a tartózkodási hely, illetve a magánlakás elhagyására meghatározott alapos indokkal kerülhetett sor ²²	- korlátozták a nyilvános terek használatát.
--	---	--

Jogalkotás veszélyhelyzet idején hazánkban

Különleges jogrend idején az Alaptörvényben meghatározott személy vagy szerv rendeletet alkothat, amellyel egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, illetve a törvényi rendelkezésektől eltérhet. A kormány veszélyhelyzet idején rendeletet alkothat, amellyel egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, valamint egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat.²⁵ A Kormány széleskörű, contra legem szabályok meghozatalára is lehetőséget biztosító rendeletalkotási hatásköre az Alaptörvény értelmében eredeti jogalkotási hatáskör.

A Kormány a veszélyhelyzeti jogalkotás keretében – első körben – hozott rendelete legfeljebb tizenöt napig maradhat hatályban, eltérő rendelkezés hiányában a határidő lejártának napján hatályát veszti.²⁶ Az Alaptörvényben meghatározott határidőt a Kormány abban az esetben jogosult meghosszabbítani, ha az Országgyűlés arra a felhatalmazást számára megadja. A Kormány veszélyhelyzeti rendeletei legkésőbb a veszélyhelyzet megszűnésével hatályukat veszítik.²⁷

Klein Tamás fontosnak tartja kiemelni, „hogy a kormány rendkívüli jogalkotási felhatalmazása nem azonos a rendeleti kormányzás bevezetésének alkotmányos lehetőségével, sőt az Országgyűlés általános törvényhozási hatáskörét megkerülő (kiiktató) rendeleti kormányzás a veszélyhelyzeti jogrendben biztosított kiszélesített kormányzati jogkörrel való visszaélés lenne. A szükségrendeleti jogalkotás a veszélyhelyzetben a gyorsan megalkotandó normatív aktusok jogforrása, hiszen bizonyos akár törvénymódosítással járó normák meghozatalával nem lehet megvárni a lassabb reakció idejű Országgyűlés döntését. A szükségrendeletek sorsa ugyanakkor végső soron az Országgyűlés kezében van. A szükségrendelet tárgya továbbá kizárólag a veszélyhelyzettel összefüggő szabály lehet, és nem jelentheti a törvényhozó hatalom jogalkotói hatáskörének kiüresítését.”²⁸

Az Alaptörvény a különleges jogrendre vonatkozó közös szabályok között lehetővé teszi az alapvető jogok gyakorlásának az általános alapjog-korlátozási klauzula szabályaitól eltérő, szélesebb körű korlátozását és felfüggesztését, azonban előírja egyes kiemelt alapjogok érinthetlenségét. Általános garanciaként rögzíti azt is, hogy különleges jogrend idején az Alaptörvény alkalmazása nem függeszthető fel, illetve ahogy azt fentebb is említettem, az Alkotmánybíróság működése sem korlátozható.

A változó biztonsági környezethez jobban alkalmazkodó, hatékony rendszer kialakítása érdekében Magyarország Alaptörvényének kilencedik, 2020. december 15.-én elfogadott módosítása – 2023. július 1. hatálybalépéssel – jelentős mértékben átalakítja a hazai különleges jogrendi szabályozást. A reform legfontosabb és leglátványosabb elemeként a módosítás a korábbi

²² 71/2020. (III. 27.) Korm. rendelet a kijárási korlátozásról 3. §.

²⁵ Alaptörvény 53. cikk

²⁶ Klein Tamás: A veszélyhelyzeti jogalkotás alkotmányos alapjai különös tekintettel a véleménynyilvánítás különleges jogrendi korlátozhatóságára

²⁷ Alaptörvény 53. cikk

²⁸ Klein Tamás: A veszélyhelyzeti jogalkotás alkotmányos alapjai különös tekintettel a véleménynyilvánítás különleges jogrendi korlátozhatóságára

hat helyett három különleges jogrendi kategóriát nevesít: a hadiállapotot, a szükségállapotot, illetve a veszélyhelyzetet. Egyetlen új kategóriaként a katonai típusú különleges jogrendi helyzeteket felölelő, a rendkívüli állapot és a megelőző védelmi helyzet egyes szabályait ötvöző hadiállapot lett kialakítva (Alaptörvény új 49. cikke).

A jelzett módosítások egyik fő iránya, hogy az operativitás és gyors döntéshozatal biztosítása céljából a különleges jogrendi rendeletalkotás felhatalmazottjává minden esetkörben a kormány válik. E szemlélet átvételét több nemzetközi szabályozást elemző tanulmány is javasolta az elmúlt években, rámutatva, hogy míg Európában általában a kormány válik a különleges felhatalmazások címzettjévé, addig e különleges jogkörök hazánkban jelenlegi hatályos állapot szerint rendkívüli állapot idején a Honvédelmi Tanácsot, szükségállapotban pedig a köztársasági elnököt illetik meg.

2022 májusában az Országgyűlés elfogadta az Alaptörvény 10. módosítását, melyben fontos változás, hogy az orosz-ukrán háborúra hivatkozva 2023. július 1. helyett már idén november 1-én hatályba léptetik a különleges jogrend új szabályait. Ezeket az alkotmány kilencedik, 2020 decemberében elfogadott módosítása tartalmazta, ez alapján a különleges jogrendnek csak három esete lesz: a hadiállapot, a szükségállapot és a veszélyhelyzet. A módosítást Varga Judit igazságügyi miniszter kezdeményezte, és a javaslat indoklása szerint minden esetben meg kell valósulnia háborús cselekményeknek ahhoz, hogy a veszélyhelyzetet ki lehessen hirdetni.

A fegyveres konfliktus fogalma alá sorolnak minden fegyveres összetűzést, például a polgárháborús konfliktust is. Humanitárius katasztrófának pedig háborús helyzetből, fegyveres konfliktusból vagy más okokból – például elemi csapás, természeti katasztrófa miatt – kialakuló, az emberi életet tömegesen veszélyeztető súlyos élethelyzet számít.

Jogalkotás veszélyhelyzet idején Észtországban

A koronavírus járvány miatt az észt kormány március 12-én rendkívüli állapotot hirdetett meg, amely a járványt „vészhelyzetként” határozta meg. Modern történelmükben ez az első alkalom, amikor szükségállapotot hirdettek ki.

Az észt parlament nem vett részt a veszélyhelyzet kihirdetésében, csak néhány héttel később kapott meghívást a részvételre, amikor a kormány a helyzet szükségleteinek kielégítése érdekében szükségesnek ítélte jogszabály-módosítási csomagot terjesztett elő. A parlamentnek rendkívüli állapot idején csak ellenőrzési joga van.²⁹ A Kormány intézkedései nagyon szigorúak voltak az alkotmányos jogok és szabadságjogok szempontjából, amihez a parlament véleménye szerint egyértelműen a parlament bevonására lett volna szükség. A rendkívüli helyzetről szóló törvény alapján a kormány irányította az országot, és végrehajtási rendeletekkel kezelte a járványt. A kormány és a miniszterelnök vezette Válságbizottságának utasításai az egész társadalomra, különösen a gazdaságra és az alkotmányos jogokra voltak hatással. A veszélyhelyzeti törvény értelmében a parancsok végrehajtásának és a törvény betartásának felügyeleti hatásköre is a kormányon belül maradt. Nem volt törvényi kötelezettség a parlamentnek való jelentéstételre, meg kell azonban említeni, hogy a kormány (végrehajtási) rendeletei megtámadhatók közigazgatási bíróságon, ha azok konkrét személy alkotmányos jogait és szabadságait sértik. Nincsenek speciális vagy gyorsított eljárások erre a helyzetre. A panaszokat a közigazgatási bíróságok utólag, rendes eljárásban kezelik.

²⁹ Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatóság 2020. október Az új koronavírus járvány kapcsán hozott járványügyi intézkedések az Európai Unió egyes országaiban

2020. március 20-án Észtország Állandó Képviselője az Európa Tanács mellett az Emberi Jogok Európai Egyezménye 15. cikke értelmében tájékoztatta az Európa Tanács főtitkárát, hogy Észtország gyakorolja a jogot, hogy eltérjen az Emberi Jogok Európai Egyezménye szerinti kötelezettségeitől. Ezt a lépést széles körben vitatták: egyesek külpolitikai baklövésnek nevezték; egyesek úgy érveltek, hogy a döntés ésszerű volt, ugyanakkor helyi vitát kellett volna megkövetelnie, amelybe a Parlamentet is bevonja; mások pedig azzal érveltek, hogy maga a lépés részben ellentmond az alkotmánynak. Összességében ez a vita bizonyítéka volt annak, hogy néhány alapvető alkotmányos kérdés jogi és tudományos figyelmet igényel.³⁰

Az eredeti rendelet szerint a rendkívüli helyzet május 1-ig tartott volna, de később alig több mint két héttel meghosszabbították. A rendkívüli állapot megszüntetéséről szóló rendelet 2020. május 18-án lépett hatályba. Ettől az időponttól a Kormány által elrendelt intézkedések veszélyhelyzeti intézkedésként megszűntek. Ezért Észtország nem gyakorolta az Emberi Jogok Európai Egyezménye szerinti kötelezettségeitől való eltéréshez való jogát, és az egyezmény rendelkezéseit ettől az időponttól kezdve ismét teljes mértékben végrehajtották. A járvány irányítása érdekében azonban néhány korlátozás megmaradt, pontosabban május 18-án hatályba lépett. Bár a rendkívüli állapot (erolukord) véget ért, az egészségügyi vészhelyzet (hädaolukord) továbbra is megmaradt.³¹

A vírus 2020 őszi-téli terjedésének második hulláma során azonban nem hirdettek ki rendkívüli helyzetet (eriolukord). Törekedtek arra, hogy megfelelőbb egyensúlyt találjanak a koronavírus miatti egészség és életvédelem, valamint egyéb jogok és érdekek között. Kísérlet történt a korlátozások árnyalására is. Például 2020 decemberének elején a kormány további korlátozásokat vezetett be Észtország egyes régióira, amelyeket súlyosabban érintett a vírus, miközben mentességet adott (bár nem vita nélkül) például a vallási közösségeknek. Azzal is lehet vitatkozni, hogy a korlátozások rendszeres felülvizsgálata, hatékonyságuk és arányosságuk értékelése – talán inkább tavasszal – mindennapos volt.

Az őszi szemléletváltás annak is betudható, hogy 2020 tavaszán kritikák és viták alakultak ki az egyes elfogadott intézkedések jogszerűtlensége miatt. Ezt az igazságügyi kancellár és más neves jogászok is megemlítették. Az észt alkotmány nagyon minimalista a rendkívüli helyzettel kapcsolatos eljárások tekintetében. Egyszerűen kimondja, hogy természeti katasztrófa vagy katasztrófa, illetve fertőző betegség terjedésének megakadályozása érdekében a kormány feladata a rendkívüli helyzet (eriolukord) kihirdetése az egész államban vagy annak egy részén. Az Alkotmány nem követel meg parlamenti közreműködést ebben a kérdésben. Például csak a parlament hirdethet ki rendkívüli állapotot.

A vészhelyzeti törvény, mint a járvány idején (tavasszal és ősszel/télen egyaránt) hozott intézkedések alapja, szintén kifogásolható, mert nem ad szilárd alapot a jogok és szabadságok korlátozásához. Összegezve, a kritika arra mutatott rá, hogy hiányoznak a jogalkotási lépések a jelenlegi helyzetre. Tavasszal a rendkívüli helyzetre vonatkozó rendes törvények elégtelenek, sőt ellentmondásosak voltak.

Valamennyi, a tavaszi rendkívüli helyzet idején és azt követően kiadott végzésben szerepelt a rendelet közigazgatási bíróság előtti megtámadásának lehetősége is. A közigazgatási bírósági eljárásról szóló törvény szerint azonban megsemmisítési kereset a kérelmezőnek a közigazgatási aktusról való közlésétől számított harminc napon belül nyújtható be (bizonyos kivételekkel). A

³⁰ Merilin Kiviorg, Päivi Margna: COVID-19 in Estonia: A Year in Review.

³¹ Merilin Kiviorg, Päivi Margna: COVID-19 in Estonia: A Year in Review.

legtöbb parancsot nagyon rövid határidővel hozták életbe, így felhívták a figyelmet arra, hogy a 30 napos kérelmezési határidő korlátozó, mivel a helyzet folyamatosan változott: a hatályba lépése napján indokolt és arányos korlátozás 30 nap elteltével elveszítheti arányosságát. A Legfelsőbb Bíróság azonban korábbi ítélezési gyakorlatában némi mozgásteret adott az általános végzések esetében a határidők tekintetében. Az általános végzés megtámadási határidejének kezdete attól függ, hogy az mikor érinti (közvetlenül) az aktus címzettjének jogait.

A kérelmek bírósági feldolgozása is eltarthat egy ideig. Ennek ellenére leginkább pozitívumként lehet érvelni, hogy a törvény vészhelyzetben megkönnyíti az egyéni kérelmeket. Egyes tudósok azonban problémásnak is tartják, mert késleltetheti a hatékony intézkedések elfogadását. Alternatívaként szóba került az a lehetőség is, hogy közvetlenül a Legfelsőbb Bírósághoz forduljanak.

A hatályos jogszabályi keretek között problémaként jelölték meg a rendeletek parlamenti felügyeletének lehetőségének hiányát is.

A kormány rendelkezéseit nem sokan támadták meg a bíróságokon. Ebben szerepet játszhatott az Észtországban alkalmazott korlátozások viszonylagos mértékletessége és észszerűsége. Az Igazságügyi Kancellári Hivatal viszont népszerű címett lett tavasszal. A panaszok a felügyelettel, az adatkezeléssel és védelemmel, a sajátos nevelési igényű tanulók kezelésével, az oktatáshoz való joggal és sok mással kapcsolatos kérdéseket vetettek fel.³² Az igazságügyi kancellárhoz több panasz is érkezett, például amiatt, hogy az emberek nem tudnak kimenni dolgozni a szárazföldre, illetve az anyaországiak nem tudják használni a szigeteken lévő nyári otthonukat. Azt tanácsolták az embereknek, hogy kérjenek külön engedélyt a Rendőrségtől és a Határőrségtől. A szárazföldről a szigetre, illetve a szigetről a szárazföldre jutáshoz közel 1900 alkalommal kértek külön engedélyt a rendőrségtől, ebből 1400-at adtak meg.³³

Kitekintés 2022-re: Ajánlások a kormányzásra, a demokráciára, az emberi jogokra és a jogállamiságra

A történelem néhány példát mutat be, amikor rendkívüli intézkedéseket alkalmaztak a demokratikus kormányzás megállítására (1934-ben Észtországban is) és az egyéni szabadságjogok elnyomására. Az egyik fő ajánlás, amely határozottan érvényes Észtországra, de valószínűleg sok más országban is igaz, hogy a rendkívüli helyzeteket szabályozó törvényeket alaposan felül kell vizsgálni a jogállamiság elvének tiszteletben tartása és a jogok és szabadságok érvényesülésének biztosítása érdekében. A felügyeleti mechanizmusokat is felül kell vizsgálni, hogy elősegítsék az emberek jogainak és szabadságainak hatékony védelmét még ezekben a kihívásokkal teli körülmények között is. Lehetőleg ezekre a felülvizsgálatokra a normál demokratikus folyamat és vita során kerüljön sor, nem pedig rohanó, véletlenszerűen, vészhelyzetben.³⁴

32 Merilin Kiviorg, Päivi Margna: COVID-19 in Estonia: A Year in Review.

33 Merilin Kiviorg, Päivi Margna: COVID-19 in Estonia: A Year in Review.

34 Merilin Kiviorg, Päivi Margna: COVID-19 in Estonia: A Year in Review.

Dr. Nagy László Bálint: A Gondolatiskola és a Gömbszínház, mint Békés Itala reformpedagógiai módszere

Lektorálta: Dr. Baluja Petra

„Mert ami egy emberben elvész, az nemcsak egyszerűen nem kerül felszínre, hanem a mélységben, mint egy idegen test, betegít.”

Bár 1992 és 2005 között eredményesen működött Békés Itala¹ Gondolatiskolája, a pedagógiai szakirodalom nem foglalkozott eddig a színésznő által létrehozott interdiszciplináris kezdeményezés elemzésével. Jelen sorok írója számára a Gondolatiskola – középiskolásként megélve és mai élettapasztalatom tükrében, utólagos reflexióként – felért egy egyetemi szak elvégzésével. Életre szóló élményt jelentett, mely mind a mai napig alapjaiban meghatározza a világról és a művészetéről való felfogásomat. Írásomban ezért a Gondolatiskola és az ezt elméleti síkon továbbfejlesztő Gömbszínház átfogó elemzésére teszek kísérletet, főként az egyetlen összegző forrásra, Békés Itala *Hogyan lettem senki* c. könyvének vonatkozó részeire támaszkodva.

²

A pedagógiai szakirodalomban mindössze a *Köznevelés* c. folyóiratban egy 2005-ben napvilágot látott riport született, Csordás Dániel tollából, amely – helyszíni beszámoló jellegéből adódóan – egy pillanatképet vázol fel a Gondolatiskola akkori működéséről...³

Pedig Békés Itala reformpedagógiai tevékenységére nem véletlenül tért ki Enyedi Ildikó a színésznőnek írt levelében, melyben a *Testről és lélekről* c. filmjében nyújtott karakteralakítását is megköszönte: „a legváratlanabb helyekről bukkannak elő téged ... szerető emberek, olyanok, akiknek fontos igazodási pont vagy, olyanok, akiknek megváltoztattad az életét. Merthogy játszol, táncolsz, énekelsz, írsz elképesztő intenzitással, de van egy pedagógiai munkásságod is, épp annyira radikális és öntörvényű, épp annyira hosszú távon ható, mint te magad.”⁴

Mindezek fényében izgalmas Békés Itala önreflexiója, miszerint nem tudatosan készült a tanításra, mentorálásra:

„Én autodidakta vagyok, semmiféle előképzettségem nincs a pedagógiához. Nem is törekedtem soha arra, hogy neveljek vagy oktassak. Úgy gondoltam, hogy minden eszközt megragadva a mozgás, az ének, a rajz, a kommunikáció, a színjátzás ismereteinek átadásával foglalkozzak a gyerekekkel, próbáljam felszínre hozni a bennük rejlő képességeket. Ismerjék fel – Bergson gondolataival élve – az általánosságokat, az áligazságokat, a gyakorlatilag hasznosnak látszó jelképeket, a

¹ Békés Itala – portré. A fénykép Békés Itala tulajdona, közzétéve az engedélyével.

² Békés Itala: *Hogyan lettem senki*. Budapest, 1993, Aqua Kiadó.

³ Csordás Dániel: Nincs két egyforma tojás. Látogatás Békés Itala Gondolatiskolájában. In: *Köznevelés*. LXI. évf. 13. sz. 2005. IV. 8. 15-17.o.

⁴ Enyedi Ildikó levele Békés Itala részére. A részlet közzétéve Békés Itala engedélyével.

hazugságokat – mindent, ami elleplezi előlük a valóságot, hogy magával a valósággal álljanak szembe.”⁵

A megvalósult Gondolatiskola – Békés Itala szemszögéből

Az 1992-ben megvalósult Gondolatiskoláról Békés Itala az egy évvel később kiadott könyvében viszonylag szűkszavúan ír:

„most a Gutenberg Művelődési Otthonban gyerekekkel és felnőttekkel foglalkozom. Módszerem célja a képességek kibontakoztatása. A zenét, a mozgást, a lélektant összekapcsolva gondolkodásra, önismeretre, jellemformálásra, a gátlások leküzdésére, beleélő képességre, kommunikációs készség fejlesztésére ösztönzőm a hallgatókat.

A Televízió felhívására megvalósult a Gömbszínház előszobája, a Gondolatiskola, hat-tizenkét éves gyermekeknek – szintén a Gutenberg Művelődési Otthonban.”⁶

A Színház c. folyóirat 1995. júniusi számában Békés Itala – Tarján Tamásnak adott mélyinterjújában – részletesebben kifejtette a Gondolatiskola tapasztalatait, hangsúlyozva, nem színészképzés a célja, hanem „emberpalántákat és felszabadult, harmonikus embereket” szeretne nevelni:

„Lehet valakiből színész, lehet más. Ki-ki magát adhatja a közös improvizációs játékokban, beszélgetésekben, hallgatásokban - ha a rossz beidegződésektől, formuláktól megszabadult. Tilos az utánzás! Tilos a rajzfilmeket, a tévécsomagokat majmolni! ...

A felnőtt műsoraim tapasztalata, hogy a gyerekekhez vissza kell menni. Nem is vissza ez. Az ő fantáziájukban, világérzésükben, reakciójukban a színház ősi formái és feltételei is élednek, élnek mindmáig. A Gondolatiskola az észjárást működésbe hozza. Elemista, tanárjelölt, kutyakozmetikus, virágkötő – mennyi mindenki keresi a miértekre a választ, a gondolkodásfejlesztés, a természetesség, a gátlások elleni harc e formájában! ...

A jövő gyermekszínházának, a Gömbszínháznak az előiskolája, de így sem képezde csupán. A gömb a legtökéletesebb mértani forma, a teljesség jelképe. Ez még eszembe sem jutott, amikor már gyűjtöttem azokat a színes gömböket, amelyek a zöld növényeim tövét díszítik. A lakásunkban másutt is jelen van a gömbforma. A Gondolatiskolának is ez a jelképe. A mozgás, a zene, a lélektan, a játék segítségével jönne létre a Gömbszínház, amelyet ligetes, zöld térben helyeznék el. Nappal a térbeli tökélyre, éjjel a csillagos univerzumra emlékeztetne épületegyüttese. Tervezetemben úgy fogalmaztam: este a főbejáratról induló „Göncölszekér” vinne a „Tejúton” a Gömbszínházig.”⁷

A személyiségfejlesztésre és a különféle művészeti ágak kölcsönhatásából eredeztetett, önkifejezésre koncentráló elképzelés Békés Itala könyve egészéből kristályosodik ki világosan.

Szubjektív sorok – 25 év távlatából

A Gondolatiskola arra nevelt, mindenki csak saját maga lehet (és ennek megvalósítása egy életen tartó folyamat): csak arra építkezhet, ami benne van, ami implicit belé van kódolva. „Azt csináltam

⁵ Békés Itala nyilatkozata a szerzőnek.

⁶ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 317. o.

⁷ Tarján Tamás: Eljutni a fényfüggönyig. Békés Itala, a gombgyűjtő. In: Színház. XXVIII. év. 6. sz. 1995 Június. 39-40. o.

magamból, amit nem lehetett” – Fernando Pessoa sorai üzenetének konzekvenciáit izgalmas együttgondolkodási folyamatban jártuk körül...

A Gondolatiskola az önkifejezésre tanított. Alapkonceptiója, hogy a művészeti ágak kölcsönösen hatnak egymásra és nem lehet önkényesen szétbontani ezeket. A művészet lényege pedig a „láttatás” – csak ennek révén lehet hiteles az önkifejezés. A kifejezésben pedig a kevesebb több.

A kiindulási alapelv: mindenki tehetséges valamiben, csak ezt a területet meg kell találni. A Gondolatiskola – nagyon helyesen – nem színészképző, hanem arra ösztönzött, csak akkor lehet a világ felé kiállni, ha van valakinek mondanivalója és ezt közvetíteni tudja. A fejlődést pedig nem általánosítva, hanem saját magunkhoz képest kell nézni.

Békés Itálára, mint „mentorra” gondolva még inkább az fogalmazódik bennem, mekkora felelősséget jelent tizenéves gyerekekkel foglalkozni. Ehhez elengedhetetlen a bölcsesség: hiszen életek vannak egy mentor kezében, személyiségek formálódnak, keresik magukat és a legtöbb, ami elérhető, hogy támpontokat keresve, mindenki a saját tárházából hozza a felszínre, mutassa meg a világnak a benne rejlő értékeket.

Békés Italának zseniális érzéke van ahhoz, hogy kiben-kiben meglássa azt a tehetségterületet, amiben később megtalálhatja önmagát. 14-15 éves kiskamasz voltam akkor, aki a világban nem találtam a helyem – mély benyomást hagyott, hogy Békés Itala akkor meglátta bennem, amivel ma is foglalkozok: megkért, menjek az OSZK Színháztörténeti Tárába és nézzek meg neki darabokat, szerepeket. Tulajdonképpen a tudományos kutatómunkára tanított: betekintést kaphattam így egy gyűjteménybe; olyan művek színházi sűgőpéldányait láttam, amelyek Magyarországon soha nem jelentek meg könyv alakban...

A Gondolatiskola akkori tanárai, Örkényi Éva színésznő, Fehér András zeneszerző-rendező és Sinka Krisztina énekesnő is mély benyomásokat hagytak bennem: utólag visszagondolva felbecsülhetetlen, amit tőlük tanultam. Fehér András (Fehér Pál, Otto Klemperer egyik kedvenc tenoristájának fia egy jelentős zenei hagyomány letéteményese) zenéjével a *Makk Marci vár!* c. darabot adták elő a Gondolatiskola gyermek növendékei az Almássy téri Szabadidőközpontban – ennek háttér munkáiban, mint kellékes én is segítettem...

A Gondolatiskola születése

A Gondolatiskola koncepciójának születését Békés Itala a következőképpen foglalta össze a *Köznevelés* számára adott interjújában:

*„A Gondolatiskola egy gyerekkori élményemből származik. Egyáltalán nem tanultam, és esténként mindig a magam gondolatiskolájába jártam. A *Hogyan lettem senki?* című könyvemben részletesen leírom a gyerekkoromat. A Gondolatiskola lényege, hogy a gyerekek maguk jöjjenek rá a dolgokra. Minden a gondolkodásból, illetve a mozgásból indul ki. Fontos a mozgás fejlesztése. A gátlások nagy része is abból származik, hogy a gyerek nem ura a testének, tehát fel kell szabadítani a testet. A diszkóban is sokszor látni, hogy görcsösen mozognak. Gátlástalanul táncolnak – gátlásosán. Nem tudják elengedni magukat. A mozgást, a zenét, a beszédet, a gondolkodást, a pszichét szeretném összekapcsolni.”⁸*

⁸ Csordás Dániel: Nincs két egyforma tojás. Látogatás Békés Itala Gondolatiskolájában. In: *Köznevelés*. LXI. évf. 13. sz. 2005. IV. 8. 15-17.o. (16. o.)

Vadász Endre: *Itala könyve* – *Ex libris* Békés Italának. In: Békés Itala: *Hogyan lettem senki*. 31. o. – Közzé téve Békés Itala engedélyével.

A *Hogyan lettem senki* c. könyv ekképpen vall arról, hogyan fogalmazta meg az iskolában akkor rosszul teljesítő kislány az alternatív „önoktatási” elképzelésének csíráját. Az idézetben az édesapa, a jeles polihisztor író Békés István, ill. a két testvér, a fiatalon elhunyt színésznő Békés Rita és a rendezőként korszakos életművet teremtő Békés András is feltűnik:

„Nem érdekelt a tanulás, csak a játék! Aludtam a könyvek mellett. Azért is aggódtak miattam, mert míg a másik két testvérem szorgalmasan tanult és művelődött, én még csak „A három kismalac”-ot, meg a „Dugó Dani titkos úton”-t olvastam, de ezeket sem végig.

Bandi meg Rituka vacsora után azt játszották apukával, hogy melyik vármegyének mi a székhelye. Engem ez nem érdekelt, inkább a képzeletvilágomban jártam.

A Dugó Daniban egy képet néztem, amelyen egy turbános indus, kezét a szeme elé téve, a távolba néz. A kép alá ez volt írva: „Kalinga csak vár.” Én is vártam. Aztán többször elolvastam a képaláírást, és a könyvet a párnám alá téve képzelődtem: „Mért néz a távolba?” „Mit lát?” – „Ki az a Kalinga?”

Úgy éreztem, mintha a fejemben minden kérdésre megválaszolt volna valaki. És ezt elneveztem „gondolatiskolának”.

Az ösztönös képzelet szárnyalásának tág teret engedő, szabad asszociációkon alapuló „tanulási” megoldással, világlátással nem tudott mit kezdeni az iskolarendszer:

„Ha valamit nem tudtam a „gondolatiskolám” sugallatára, ujjammal bizonyos jeleket firkáltam a homlokomra, amikről megjegyeztem a szavakat. Amikor már nem fértek a homlokomra, az előttem ülő gyerek hátára rajzoltam, s mikor az is betelt, ceruzával papírra firkáltam. A tanító néni azt hitte, hogy puskázom. Nagy bajban volt, mert a papíron csak ákombákomokat látott, amiket csak én tudtam elolvasni, mert Ő nem járt a „gondolatiskolába”.⁹

⁹ Békés Itala: *Hogyan lettem senki*. 29. o.

A Békés Istvánnal szoros baráti és munkakapcsolatban álló, a holokauszt alatt tragikus módon elhunyt festő és grafikusművész, Vadász Endre ¹⁰1935-ben Békés Italának készített ex libris-ében szemléletesen adja vissza az akkor 8 éves kislány „gondolatiskolájának” képi világát, nagyfokú empátiával élve magát bele a helyzetébe. ¹¹

A Békés-család üldözöttként túlélte a vészkorszakot – erre nézve is fontos történelmi-kultúrtörténeti memoár Békés Itala könyve ¹², akárcsak a XX. század egészére nézve. Egy igazságkereső művész és a családja sajátos perspektívájából elevenedik meg a Horthy-korszaktól a rendszerváltásig ívelő időszak.

A Gondolatiskola lényegi elemeinek kikristályosodása

A Gondolatiskola fontos elemei Békés Itala tanulmányai során koncentrikus körökben kristályosodtak ki. A tanítási módszer kialakítása tekintetében Albina nővér és Abonyi Géza tekinthetőek előképeknek.

A pedagógusok számára az addig kezelhetetlennek tűnő kislány a Szent Margit Intézetben nyílt ki és vált jó tanulóvá, egy nagy hatású pedagógus személyiség, Albina nővér (Kovács M. Albina) hatására. ¹³ Békés Itala pozitív megerősítést kapott tőle a színészi pálya irányába, társai pedig önképzőköri és sportköri elnökké választották. *„Ennek a kislánynak annyi energiája van, hogy azt mind le kell kötni annak érdekében, hogy tanuljon.”* – mérte fel a helyzetet a mentor. ¹⁴ Valahol itt született meg Békés Italában *„az elhivatottság érzése, a hivatásról kialakult vélemény”*.

A pedagógus-diák-relációt újra értelmező Albina nővér az alábbi gyakorlatot vezette be: *„Albina nővér neve napján az volt az ajándék, hogy mindenkinek teljesítette három kívánságát. Lehetett az fénykép, szentkép, csillag. Kérhetted, hogy ne felelj, ha nem akarsz, felelhess, ha szeretnél, vagy hogy töröljön ki egy rossz osztályzatot. Ő negyvenöt gyerek három kívánságát teljesítette minden március elsején.”* ¹⁵

Az egyházellenes intézkedéseket követően Albina nővért eltávolították a pedagógiai pályáról: *„A pedagógia nagymestere volt. Felbecsülhetetlen kár, hogy 1948-tól nem taníthatott. A rend feloszlása után először adminisztrátor lett a Terményforgalminál, dolgozott patikában, erdőgazdaságnál, volt nevelőnő, pénztáros, öregek otthonának vezetőnővére. Panasz nem hagyta el az ajkát. Ha dicsértem, mindig nagy mestereire hivatkoztam: „Azért tudok adni, mert tőlük nagyon sokat kaptam.”* ¹⁶

A Gondolatiskola koncepciójának egyik alapját jelentő művészi-önkifejezési eszköz, az ún. „láttatás” fontosságára a Nemzeti Színház színésze, Abonyi Géza elsődleges hangsúlyt fektetett a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Az általa tudatosan alkalmazott pedagógiai módszer és Békés Itala gyermekkori „gondolatiskolája” között nyilvánvaló az eszmei rokonság:

¹⁰ Sz. E.: „Vérbeli grafikus volt – Emlékek, vélemények Vadász Endréről. (Békés István, Félegyházi László, Sz. Kürti Katalin). In: Hajdú-Bihari Napló XXXIII. évf. 307. sz. 1976. XII. 29. 5. o.; Vasné dr. Tóth Kornélia: Békés István – Ex libris gyűjtők, gyűjtemények. 4. rész. In: https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2020/12/01/bekes_istvan_ex_libris_gyujtok_gyujtemenyek_4_resz.

¹¹ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 31. o.

¹² Békés Itala: Hogyan lettem senki. 34., 63-66. o.

¹³ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 40-45. o.

¹⁴ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 40. o.

¹⁵ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 41. o.

¹⁶ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 44. o.

„A tanárok közül Abonyi Gézától, a szigorú, de kitűnő pedagógustól életre szóló alapokat kaptam. Minden szavát lejegyeztem. Emlékszem, Szirtes Ádámnak tanított egy verset, és három szó értelmét – „... esik eső, csepereg...” – háromszor három órán keresztül elemezte. Láttatta velünk az esőt, a környezetet, ahol esik, leírta, hogyan ér le az eső a földre, megmutatta, hogyan képez vízkarikákat, még a csepergést is hallhatóvá tette. Amikor már plasztikusan, szinte tapinthatóan érzékeltette a csendes őszi esőt, akkor kellett Szirtes Ádámnak kimondani, hogy „esik eső, csepereg”. „Nem jó!” – mondta Abonyi, és még részletesebben érzékeltette... Amikor a kilencedik órában Szirtes vissza tudta adni ebben a három szóban mindazt, ami benne és mögötte rejlik, akkor Abonyi váratlanul megzavarta, hol közelebb jött hozzá, hol távolabb ment tőle, hol rágyújtott, és Ádámnak újra meg újra el kellett mondania. Egészen addig, amíg olyan tökéletes lett a képlátása, hogy már semmi sem tudta kizökkenteni.”¹⁷

Békés Itala, mint mentor a Baranyai téri Általános Iskolában

Bár gyermekként már vezetett önképzőkört, a kész művészé érett Békés Itala pedagógiai módszereit először a hatvanas-hetvenes években a Baranyai téri Általános Iskolában próbálta ki.

Tulajdonképpen itt született meg a gyakorlatban a „Gondolatiskola”: sajátos nevelési igényű, beszédhibás gyermekek – művészetpedagógiai eszközökkel történő – fejlesztése közben alakult ki az az alternatív mentor-módszer, mely a későbbiek során sok-sok gyermeknek, tinédzsernek jelentett érdemi segítséget.

„Én legalább annyit tanultam tőlük, mint ők tőlem. Sajnálom, hogy akkor még nem volt videó, és ezeket a foglalkozásokat nem tudtam rögzíteni. ... Itt tanultam gyerekekkel foglalkozni...” – összegezte a színész.

Már itt felvetődött az alapprobléma: egy színész színjátszást (beszédtechnikát) tanítson-e vagy pedig egy sokkal komplexebb világszemléletet, az egyéni kreativitás kibontakozására koncentrálva. Az utóbbi tudatos választása implikálta az egyedi módszer eredményességét, hasznosíthatóságát.

A kreatív játékokra építő foglalkozások tág teret adtak a spontaneitáshoz, ugyanakkor a fiatalokat önismeretre tanította és az általános műveltséget is bővítette:

„Szándékosan nem beszéltem színházról, két-három évig különféle kreatív játékot játszottunk. ... A játékok mindennapi helyzetekből, konfliktusokból adódtak. Például valaki „ellopta a ceruzámat”. Föltettem a kérdést: ki, hogyan látta, hogyan vélekedik róla? Ezt eljátszották, vagy szóval, vagy szó nélkül, gesztusokkal – néha egész dráma kerekedett ki belőle. ...

Minden játékot úgy játszottunk, mintha láncszemet láncszembe fűznénk. A részleteket is megbeszéltük, kidolgoztuk, mindenkit meghallgattunk, nem nagyoltunk, nem kapkodtunk el semmit – nehogy a lánc elszakadjon, mert akkor kezdhették előlről a munkát. Ha elfáradtunk, inkább abbahagytuk, és máskor folytattuk. ...

Minden ember egy teljes világ. Ha megismerjük magunkat, megismerjük a világot is. Ebből a gondolatból kiindulva azt játszottuk, hogy „mondd meg, mi van kívül-belül” – a fejünk tetejétől a talpunkig – ezáltal „azt is megtudod, miben különbözünk egymástól.” Mindenki nagy érdeklődéssel kutatta saját magát, s eközben észrevétlenül eljutottunk a biológiai, fizikai, kémiai, sőt pszichológiai jelenségekhez.”

¹⁷ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 72-73. o.

A beszéd- és mozgásfejlődés összefüggései a gyakorlatban váltak nyilvánvalóvá. A különféle beszédhibák a mozgás tökéletesítésével, ritmikus gyakorlatokkal és rajzolással javultak:

„Beszédhibájukat mozgásuk tökéletesítésével korrigáltuk. Például kitapsolták egy gátlásos, félszeg, rosszul beszélő gyerek lépéseinek rossz ritmusát, aztán helyes tapsukkal jó ritmusra vezették. Ők is meglepődtek azok, hogy ezáltal a beszéde is határozottabb lett. A hanyagul, henyén, vagy hadarva beszélő gyerekek rajzokat készítettek, és közben szó szerint el kellett mondaniuk, mit rajzolnak. Érdekes volt megfigyelní, hogy rajzolás közben sokkal tisztábban ejtették a szavakat.

Az iskolában megszokott rossz beidegződéseket – „olvasás közben, vesszőnél felviszed, pontnál leviszed a hangod” – a szavak jelentésének visszakerdezésével próbáltuk javítani. Brecht szerint, minden szót úgy kell kimondani, mintha az utolsó lenne. Megkerestük a szavak értelmét, „kielemeztük” a folyamatos gondolatot.”

Ez a fajta értelmezés, a szavak-kifejezések mögötti gondolati struktúrák feltérképezése, majd a kommunikáció során ennek világosan érthető, mások számára is kódolható kifejezése szoros összefüggésben van Abonyi Géza láttatással kapcsolatos módszerével.

A különféle korosztályok interakciójával kialakított struktúra már a Gömbszínházat előlegezte. Tulajdonképpen ez köszönt vissza a Gutenberg Művelődési Otthonban lévő Gondolatiskolában is, ahol a tinédzserek segítettek az általános iskolás korúak előadásának létrejöttét. A Baranyai téri Általános Iskolában a spontán csoportdinamikának tág teret engedve jött létre az együtt gondolkodás:

„Később a nagyobb gyerekek is jöttek játszani, majd csatlakozott néhány tanár is. Meg akarták tudni, mit csinálók, mert a hozzám járó gyerekek gyorsabban tanultak. Őket is bevontam a játékba; a különböző korosztályok egymásra hatása nagyon hasznosnak bizonyult. Együtt rajzoltak, festettek, írtak, építettek, meséltek, énekeltek, táncoltak – nem is sejtették, hogy „saját színházukat” hozzák létre.”

Az önmagunkhoz (és nem másokhoz) képest meghatározott viszonyítási alap is itt lett a módszer lényegi része. Gyermekéről lévén szó, a jutalmazás is motivációt jelentett a képességek, készségek fejlesztésére:

„A mozgásgyakorlatok lényege, hogy nem azé az értékesebb teljesítmény, aki nagyobb ugrik, mint a másik, hanem azé, aki holnap nagyobb ugrik, mint ma. Mozdulataikat lerajzolták, így ellenőrizték az eredményt. ...

Akinek sikerült valamit tökéletesen megoldania, egy színes gyöngyszemet kapott ajándékba. A gyerekek gyűjtötték a gyöngyszemeket, aztán felfűzték egy vékony nejlonszálra, színek, azaz tulajdonságok szerint csoportosítva őket. Így megmutatkozott, hogy egy-egy gyerek mire képes, mert ha „akaraterőből” hat piros gyöngyszemet kapott, és türelemből csak két fehéret, akkor törte magát, hogy minél színesebb legyen a nyaklánca.”¹⁸

¹⁸ Békés Itala: Hogyan lettem senki. 168-169. o.

A módszer tökéletesítésének sarokpontjai

a) Mozgástervezés Brecht darabjához a Színház- és Filmművészeti Főiskolán

Békés Italt 1968-ban kérte fel a Színház- és Filmművészeti Főiskola, hogy megtervezze Bertolt Brecht: *Kivétel és szabály* c. darabjának mozgását.¹⁹ A kísérleti feladat jelentette kihívásról és az ehhez való új művészi utak kereséséről így vall a színész:

„Hamarosan kiderült, hogy a színészi játék elsődleges eszközéből, a mozgásból kell kiindulni. A mi európai színházasunk elhanyagolta a szerepek mozgás révén való megvalósítását. Inkább a retorikus görög iskolát követjük. A beszédhez illesztjük a gesztusokat, - és ritkán visszük át az egész testünkre. Ezzel szemben a keleti iskola, élén a XIV. század japán klasszikus színházának alapítójával, Zeami mesterrel, a mozgásra helyezi a fő hangsúlyt. Ez azért rendkívül nagy hatóerejű, mert „a mozgás visszahat a gondolatra, az érzelemre, a képzeletre és viszont.”

Ha sikerül a darab cselekményét, drámaiságát (a menetelés minden fázisát, helyszínét, a lelkiállapotokat) mozgással kifejezni, nem lesz szükség a színpadtechnikai eszközökre. ...

Már a próbák elején kiderült, hogy ehhez a módszerhez a hallgatónak nincs elég megalapozott mozgáskultúrája. Ezért minden reggel nyolctól-tízig gyakorlatokat tartottunk, hogy a szereplők mozgását kiműveljük annyira, amennyire a szerephez szükséges. A szokatlan módszer amúgy is igénybe vette a megterhelt diákokat. Ha nem is mindig boldogan, de szorgalmasan dolgoztak. A délutáni próbákon egyre jobban látszott az eredmény. A szereplőknek sikerült mozgásukkal kifejezniük és láttatniuk a drámai cselekményt – a szavak másodlagossá váltak. A látvány a közönség képzelőerejét is felfokozta. Az előadás nagy feltűnést keltett...”²⁰

Az Abonyi-féle szavakkal való láttatás itt egy magasabb szintre lép, a mozgással való láttatásra. A Baranyai téri Általános Iskolában elkezdett pedagógiai irányvonalon (amelyben szintén kulcsfontosságú a mozgás, ill. a beszéddel való kölcsönhatása) továbbhaladva itt kristályosodik ki a különféle művészeti ágak egységének, szétválaszthatatlanságuknak a gondolata. A kommunikáció (mint beszéd és ének) és a mozgás nemcsak kölcsönhatásban, hanem elválaszthatatlan szimbiózisban áll egymással és mint ilyen, egyfajta „összművészet” sajátos kiindulópontja.

b) „Verseny önmagammal” – A Makk Marci vár! üzenete

Gyermekek (és hangsúlyozottan: *nem gyermekszínhészek*) bevonásával valósította meg Békés Itala a *Mozgás, gyerekek!* című műsorát és annak továbbfejlesztését, a *Makk Marci vár!* c. darabot. Az utóbbit 1981-ben, a MOM Művelődési Házban, az Országos Egészségnevelési Intézet hozzájárulásával.

Békés Itala könyve idézi a *Mozgás, gyerekek!* kapcsán Szakály Éva értő kritikáját: *„Műsorszámról műsorszámra tudatosítja a gyerekekben, hogy a szívverés is mozgás, a gondolkodás, a képzelet is mozgás, hogy izmainkat és agytekervényeinket együtt kell mozgatni, fejleszteni!”* (Vas Népe, 1978. február 11.)²¹

¹⁹ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 181. o.

²⁰ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 182. o.

²¹ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 213. o.

Az egészséges életmód központi gondolata továbbfejlesztve jelenik meg a *Makk Marci*-ban, melynek zenéjét a széles látókörű zeneszerző-rendező, Fehér András komponálta.

Békés Italt Makk Marci sapkája ihlette meg: *„Úgy gondoltam, a gyerekek legyenek Makk Marcik és Marcsik: „A makksapkát az nyeri el, ami magával versenyre kel.” ... Mindentudó makksapkákat készítettem, amik a fákról a győztesek fejére pottyannak.”*²²

A Baranyai téri Általános Iskolában kikísérletezett önmagunkhoz való viszonyítás-elve itt egy önismereti, személyiségfejlesztő tréningeken is jól alkalmazható komplex feladatban nyer kifejezést:

„VERSENY ÖNMAGAMMAL

Nevem: _____ Életkorom: _____
Mi az a tulajdonságom, amin változtatni szeretnék?
Ezért versenyre hívom ki: (pl.: lustaságom, falánkságom stb.)
.....
Meddig tartott a verseny? 1 hét 2 hét 1 hónap
(Húzd alá)
A verseny eredménye: én győztem
 vagy az a tulajdonságom, amin változtatni akartam (Húzd alá)
A verseny során tapasztalt élményeim:
Címem: _____ ”

Az előadásokon a gyermekek a fentebbi versenylapot kapták. A feladat az interaktív „előadássorozatban” a következő volt:

*„A versenylapokat vagy az előcsarnokban elhelyezett „Makkpostaládába” dobták – ezekre én válaszoltam, vagy személyesen számoltak be a következő előadáson. Kudarccal sosem érte őket, mert ha netán a „lustaság” vagy a „falánkság” győzött, az is eredménynek számított, hogy felismerték tulajdonságaikat. A „verseny” során szerzett élményeik leírásából táplálkozott a következő előadás.
... ”*

*Vekerdy Tamás gyermekpszichológus egy rádióriportban a műsor sikerét abban látta, hogy a gyermekek cselekvő részesei az előadásnak, nem „viselkednek”. Szerinte a játékok képességfejlesztők...”*²³

c) Interaktív performance-ok fiataloknak – építőtáborokban

A tinédzser és a huszonéves, egyetemista korosztállyal való foglalkozás pedagógiai módszerei Békés Itala számára a rendszerváltás előtti népszerű nyári építőtáborokban, interaktív előadások során gazdagodtak és nyerték el a Gondolatiskolában alkalmazott formájukat. 1978 és 1982 között sorozatban „játszott” *A lélek és a tánc – Disco Itala*, ill. a *Lenni vagy látszani* c. „műsorok”, valójában alternatív performance-ok a Gondolatiskola közvetlen előzményeinek tekinthetőek.

²² Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 213. o.

²³ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 215. o.

Az „Itala-diszkó” központi eleme a mozgás – tovább gombolyítva a Színművészeti Egyetem vizsgaelőadásának fonalát. Az eredetileg színészhallgatók számára kidolgozására került, az európai színjátszás alternatíváját jelentő és/vagy azt kiegészítő komplex „összművészeti” módszer itt egy mindenki számára használható önkifejezési tréning-technikává fejlődött.

A gátlások leküzdését a tánc segítségével Békés Itala a következőképpen látja megvalósíthatónak:

„Régóta izgatott, mióta táncolnak a fiatalok olyan gátlástalanul gátlásosan. Miért olyan görcsös a táncuk? Lejártam a diszkókba és órákon át figyeltem a táncolókat. Lassan ők is „észrevettek”, összebarátkoztunk, beszélgettünk, körém ültek.

Azt játszottuk, hogy behunyt szemmel, mozdulatlanul hallgatjuk a zenét. Mindenkinek csak a zene sugallatára szabad megmozdulnia – akkor, ha a zene megérintette. Elég, ha a lábával vagy az ujjával érzékelteti a zene ritmusát. Fontos, hogy csak annyit mozogjon, amennyit igaznak érez belőle. Érdekes volt látni, milyen gátlásosak lettek. Még a szemüket is alig merték lehunyni. Ha sikerült is, vibrált a szemhéjuk.

Olyan hangulatot igyekeztem teremteni, hogy felszabaduljanak. Egyszer csak valaki megindult, behunyt szemmel, és lassan, mint egy sámán improvizálni kezdett, majd fokozatosan maga után vonta a többieket is. Esténként „új tánc” született. A legősibb, amiben felfedezték a mágikus, rituális táncok titkát, levetkőzték gátlásaikat, belső énjük megtalálása felszabadulttá tette őket. Akkor határoztam el, hogy ebből műsort készítek.”²⁴

A megvalósult *A lélek és a tánc – Disco Itala* performance a fiataloknak – az improvizatív mozgás segítségével – igazi önismereti kulcsot adott:

„Kiderült, hogy lélek nélkül nincsen tánc, az ősi, kultikus mozdulatoktól a diszkó-„rángatózásig” minden az ember belső érzelmi háztartását tükrözi. Ha mást mondunk, mint amit gondolunk, egy gesztus is elárul bennünket. ...

Hunyd be a szemed! ... Hagyd, hogy átjárja testedet a zene. Engedd a zene lüktetését a lelkedig hatolni. ... Ne utánozz senkit! Hagyd, hogy megszülessenek a saját mozdulataid, hogy kiderüljön a valóság... ami te vagy... az a legszebb, szebb mindennél, mert te vagy. És megszületik a varázslat.

A lélek és a tánc műsorom katartikus élményt adott a fiataloknak. Az egyik táborban úgy fogadtak, hogy itt aztán aligha fogok szilából vizet fakasztani, mert a Batthyány téri csöveseket nem érdekli semmi. Sehol olyan szépen nem táncoltak behunyt szemmel, mint ők. Még a műsor után is improvizáltak, jöttek utánam a tánctól megmámorosodva, és lelkendezve mondták, hogy milyen jó érzés behunyt szemmel táncolni.”²⁵

A fiatalokkal készített interjúk alapötletéből született *Lenni vagy látszani* műfaja is alternatív performance-ként határozható meg: a résztvevők – gondolatban, a színpadon lévő üres, felcímkézett székek segítségével – az önismereti játék során különféle karakterek „bőrébe bújtak”, ezáltal is segítve az empátia kialakítását, ugyanakkor tudatosítva, hogy csak azt hozhatják elő a személyiségükből, ami már eleve bennük van. A nagyon is mai karakterekre, a való életből vett szerepekre építő, a személyiségben „lejátszatott” belső interakció azóta sem veszített az aktualitásából:

²⁴ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 271. o.

²⁵ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 272-273. o.

„Székek álltak a színpadon, kis táblácskák jelezték, hogy képzeletben ki ül rajzuk. („Egy srác, akiből apa lesz”, „A hazudós”, „A protekciós”, „A lányanya”, „Az óvatos”, „Az egyetemista”, „Egy tábornok-hallgató” stb.) A „székek” egymással és velem beszélgettek, amiből észrevétlenül dráma kerekedett ki. Kiegészítésként ezúttal is irodalmi anyagokat használtam fel. A fiatalok először valóban nem mutattak érdeklődést. Amikor beteretltek őket a terembe, igyekeztek minél hátrább húzódnival a színpadtól. Legtöbbsen a terem végén, az asztalok tetején ültek. Hátról jöttem be. Én is felültem az asztalra, beszélgettünk, cigarettáztunk. Elöl a többiek egykedvűen várták a színészt, hogy „adja elő a művészetét”. Én viszont a körülöttem ülőkkel egyre érdekesebb témákba kezdtem. Arról beszélünk, hogy olyanok vagyunk-e, amilyenek valójában vagyunk, vagy olyanok, amilyennek mutatjuk magunkat? Amilyennek látszunk, vagy amilyennek látszani szeretnénk? ...

Egyre többen húzódtak körém. Arról beszéltem nekik, hogy meghazudtoljuk az igazságot. Hogy mindenki azzal egyenlő, amit csinál, és érzelmileg, gondolatilag átél. Hogy az emberek összetévesztik a létezést a birtoklással.

Hogy nem az a fontos, ami velünk, hanem az, ami bennünk történik. Hogy más boldogulni és boldognak lenni. ...

Amikor már teljesen „birtokoltam” őket, megszólaltak a székek... Elnézést kértem, hogy szereplőimet még nem mutattam be és elindultam a székek felé. Akkor már nyugodtan előre mehettem, nem zavarta őket, hogy színész vagyok.

Akik „beszéltek”, akár a nézők soraiban is ülhetek volna. Oda képzelhettük őket az üres székekre. Ismerjük őket, mindennap beszélünk velük, talán a problémáikról is tudunk, csak nem figyelünk eléggé rájuk.

Az előadások végén alig akartak elengedni. Tapsoltak, éljeneztek. De a legnagyobb eredmény az volt, hogy kifogyhatatlanul kérdeztek. Még abban a táborban is, amelyben gépészeti szakmunkástanuló fiúkkal találkoztam.”²⁶

A Gondolatiskola kiteljesedése: a Gömbszínház

Bár Békés Itala könyve a Gondolatiskola gyakorlati megvalósításáról keveset ír²⁷, a koncepció kikristályosodásának lépései (a Gondolatiskola felé vezető út) és az elképzelés továbbfejlesztése, a Gömbszínház (a Gondolatiskolától tovább vezető út) metszéspontjában, a *Gondolatiskolán innen és túl* gyakorlatilag teljes egészében feltárulkozik a Gondolatiskola világa. A *Gondolatiskolán túl* egy sajátos személyiség-kibontakoztatási „csúcscserv”, a Gömbszínház sejlik fel.

A Gömbszínház nem „színház” a szó közvetlen értelmében, hanem az emberi (jelen esetben gyermeki) lét speciális egy terepe, egy minden életmegnyilvánulást magában foglaló létforma: legközelebbi irodalmi párhuzama a Franz Kafka *Amerika (Az ember, aki eltűnt)* c. regényében felvázolt Oklahomai Természeti Színház (*Das Naturtheater von Oklahoma*). Míg Kafka szürreális víziójában a gondolati többértelműséget (ellentétes jelentéstartalmakat, értelmezési alternatívákat is) is magában foglaló transzfiguráció eszközeivel él (gyakorlatilag a jiddis színházról kezdve minden őt ért hatást transzformál és transzfigurál), Békés Itala Gömbszínházának esetében egy harmonikus, élhető, szerethető világ elevenedik meg előttünk. Ahogyan az Oklahomai Természeti Színháznak, úgy a – teoretikusan felvázolt – Gömbszínháznak sincsenek világos térbeli és időbeli korlátai: nincsen kötött „műsor” sem, hanem a „műsor” maga

²⁶ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 274-276. o.

²⁷ Békés Itala: *Hogyan lettem senki.* 317. o.

a „létezés”, mint egy folyamatos „performance”, műalkotás. Mindenfajta esztetizálás, *l'art pour l'art* öncélúság nélkül. Kafkánál a szurreális világlátás, Békés Italánál az egyéni tevékenységben és a közösségben való értékteremtő kiteljesedés erre a biztosíték.

Békés Itala egy városrészt képzel el a Gömbszínház köré. Tulajdonképpen ez egy „gyermekváros”, kísérleti kommuna lenne, különféle alkotóműhelyekkel. A gyermekek kiteljesedését művészek, pedagógusok és pszichológusok – a hagyományos tanárszerepekkel szemben, mint mentorok – segítenék:

„Én egy egész városrészt építenék fel azon a területen, ahol az Ő színházuk állna. Több tudományra kiterjedő, több szakterületet érintő létesítmény működne ott együtt (képző-, zene- és táncművészek, pszichológusok, pedagógusok, iskolák). ...

A GÖMBSZÍNHÁZBAN a legfontosabbak az alkotó szobácskák lennének. (Mellette gyerekszobák, ahol óvónőképzősök vagy anyukák játszanának a kisebbekkel, hogy ne zavarják a nagyobb gyerekeket.) Az alkotó szobák segítségére lennének a gyerekeknek a megválaszolatlan vagy rosszul megválaszolt „MIÉRT”-ekre. A gépies vagy kategorikus kijelentések helyett gondolkodásra késztetéssel vezetnék rá a gyerekeket, hogy maguk találják meg a helyes választ. A rohanó világban, az információk zuhatagában lassan elfelejtünk gondolkodni. Már a gyerekek is közhelyszavakat használnak. ...

A gyerekek fantáziájából tervezetném meg a GÖMBSZÍNHÁZ épületét is. HA ÉN GYEREK VOLNÉK, egy zöld ligetben képzelnék el egy gömb formájú épületet, olyan lenne, mint a „Nap”. Körbevilágító sugarai az ismereteket szimbolizálnák. Mindig mosolyogna. A szája volna a bejárat, ami befogad bennünket. Szemei erkélyek lennének, és a nagy „szempillájával” mindig pislogna. A többi épület is mind gömb alakú lenne. Nappal, – zöld fűben – színes labdákra hasonlítanának, este, – kivilágítva – égitestekre. Csak a „Hold” épülete lenne fél (hiszen minden nem lehet tökéletes!) Este a főbejárattól a színházig a „Tejúton” mennénk, a Göncölszekéren. Nappal, az „iskolába” rakétán lehetne közlekedni.

A GÖMBSZÍNHÁZBAN csuda dolgok lennének. Először is: kívül-belül forogna. Az épületben nemcsak a színpad, de a nézőtér is süllyedne és emelkedne, – hullámvasútszerűen. A székek alatti tartóban mindig megtalálhatóak lennének azok a kellékek, amire szükségünk van a közös játékban. (Most például éppen egy látcsőre és tengerészsapkára, mert az óceánon vagyunk.) ...

Olyan tökéletesen teljesítené a GÖMBSZÍNHÁZ a hivatását, mint ahogy: A GÖMB ÖNMAGÁBA VISSZATÉRVE A LEGTÖKÉLETESEBB FORMA.”

A koncepcióból egyértelmű, maga a „véget nem érő” alkotófolyamat hangsúlyosabb, mint az ennek egy részét képező, létrehozott, a hagyományos színházi struktúrába csak részlegesen vagy egyáltalán nem illeszthető „előadás”. A hagyományos (mese)előadások mellett nagy hangsúlyt kapnának az innovatív „elektronikus játékok” is:

„Az előadások, akár klasszikus műveket, akár mese- vagy elektronikus játékokat mutatnak be, mindig a valóság közvetlenebb látására irányulnak, és a gyerekek kreatív képességeinek kibontakozását szorgalmazzák.”

A kérdésre, hogy „milyen lehetne a korszerű gyermekszínház Magyarországon?”, Békés Itala az alábbi választ adja:

„Olyan, amelyik a gyermekek felfedezőképességét, valóságlátását akarja megőrizni és fejleszteni. Nehogy rájuk kényszerítsük az általános, megszokott, felületes sablonokat. ...

A gyerekek játéka, lelkivilága, látás- és gondolkodásmódja, beleélőképessége ösztönösen megegyezik az ősi színház fogalmával. A gyermeki sajátosságok művészi fokra emelése pedig visszahat a gyerekekre. Ebből az egymásra hatásból születne meg a színek háza, az ő színházuk, a „GÖMBSZÍNHÁZ”.

A Baranyai téri Általános Iskolában szerzett gyakorlati mentori tapasztalat a Gömbszínház gyakorlati megvalósításában is döntő, mint ahogy Békés Itala hangsúlyozza:

„Nekünk lesz időnk arra, hogy minden részletet kidolgozzunk (mint a Baranyai téri iskolában).”

A cél a megerősítő, bátorító környezet kialakítása, amely kiküszöbölné a viselkedészavarok és devianciák kialakulásának lehetőségét:

„A gyerek, amikor mozdulni kezd, felfedezi a körülötte levő világot. Ez meghatározó, mert egész élete folyamán arra emlékszik vissza a legjobban, amit maga fedezett fel.

Amikor először megkérdezi, MIÉRT? – döntő, hogy milyen választ kap rá. Ha a környezeti hatások születésétől a felnőtté válásig megfelelőek volnának, akkor egyenletes és harmonikus lenne a fejlődés.

Ellenkező esetben lelassul, sőt elakad, amiből különböző fogyatékoságok és konfliktusok származhatnak. Nagyon fontos ezeknek időben való felismerése, kiegyenlítése.”

Az „alkotószobákban” a Gondolatiskola módszereivel fedeznék fel a gyermekek saját maguk személyiségét és a világot. A láttatás eszközével élő, értelmező tanulás vezet a – Polányi Mihály terminológiájával élve – személyes tudás (*personal knowledge*) kialakulásához:

„Felfedező útra indulnánk a mi kis világunkba, hogy mi van kívül-belül a fejünk búbjától a talpunkig, hogy önmagunkon keresztül megismerjük a világot. Így legnagyobb erőforrásunkat, képességeink legjavát is elővarázsoljuk. Mert ami egy emberben elvész, az nemcsak egyszerűen nem kerül felszínre, hanem a mélységben, mint egy idegen test, betegít. (Zeami mester gondolata) A gyermekek személyiségét megismerve próbáljuk sokoldalúan fejleszteni őket.

A gyerekek rossz beidegződésű, éneklő beszédét, a szavak jelentésének visszakérdezésével ki lehet javítani. Megkeressük a szavak értelmét, és kielemezzük a folyamatos gondolatot.

Például: Petőfi Sándor

Milyen: Petőfi

Ki: Sándor

Füstbe ment terv

Hová: Füstbe

Mit csinált: ment

Mi: terv

S ha valamit nem mi fogalmazunk meg, mindig visszakérdezzük, mint pici korunkban: Miért? Minden szót körbe járunk, hasonlítjuk, ellentéteket állítunk. Így a szavak „szószoros értelmére” is rájönnek. Ez felkelti az érdeklődésüket, hogy ki, mikor, miért írta és mit akart vele kifejezni.

Kirándulnánk az életbe. Ismerkedünk a természettel, az ásványokkal, a növényekkel, az állatokkal. Mi vagyunk a fű, a fa, a virág, a szél, az élőlények, a játékok: a labda, karika, kisvasút stb. Megismerkedünk az elemekkel, az életérzésekkel.

A szellemi és érzelmi kiművelés ugyanolyan fontos volna, mint a testi. Differenciált mozgáskultúrájuk differenciált gondolkodáshoz vezet. Észrevennénk az árnyalatokat, a változásokat, az egyszerűt, a bonyolultat. Így látóköriük is tágul.

Ha olvasnánk, mesélnénk, utána mindjárt eljátszanánk azokat, a képeket, amiket képzeletük felidéz. Majd maguk alkotnak új képeket, elmesélik, lerajzolják, leírják, zenét szereznek hozzá, eléneklik, eltáncolják, eljátsszák. ÍGY SZÜLETIK MEG AZ Ő SZÍNHÁZUK, AMIT MAGUKBÓL VARÁZSOLTAK ELŐ.”²⁸

Akárcsak a Baranyai téri Általános Iskolában, mindenki a „saját színházát” valósítaná meg. A Gömbszínház ugyanis egyszerre exteriorizált és interiorozált – a külsőleg is látható, értékelhető megvalósulás, a „teljesítmény” mögött a háttér a személyes megélés, a tanultak személyiségben való lecsapódása adja.

Elveszítve megtalálni – a Gondolatiskola a ma és a jövő távlatából

A Gondolatiskola résztvevőjeként, mint tinédzser, még nem mentem végig az azóta megtett életutamon, de ma már személyesen is azonosulok Békés Itala *Hogyan lettem senki* c. könyvének üzenetével: az ember akkor lesz valaki, akkor érkezik el minőségi változás az életében, amikor kiszakad az énközpontúságból, amikor eljut oda, hogy senki legyen. Sokszor a világ szemében haszontalan dolgok az igazi értékek – és ehhez, az énközpontúságból kiszakadva a lemondás, a másik ember felé fordulás és a *most* megélése elengedhetetlen. Még a saját szakmánkat sem tekinthetjük „bálványnak”. Ezzel a felismeréssel kezdődik az alázat:

„Úgy döntöttem, hogy haszontalan leszek! Nem csinállok semmi hasznosat! Csavargok, mint gyermekkoromban! Kószálok, báméskodom, az egyik moziból ki, a másikba be, tökmagot veszek, pattogatott kukoricát, leülök egy padra az utcán, beszélgetek, „életképeket” gyűjtök, főzök, szeretem, szolgálom a párom, rendezgetem az otthonomat és egyre jobban érzem magam.

Kiderül: AZ ÉLETET JOBBAN SZERETEM, MINT A SZÍNHÁZAT! – élvezettel élek! Otthon, az utcán és mindenütt teljes értékű embernek érzem magam! ... Felfedezem minden bánatom, keserősége, örömöm, minden a javamra válik. Gazdagodom mindattól, ami történik velem, amin keresztülmegyek.”²⁹ – fogalmazza meg a fordulópontot, a lényegi szemléletváltást Békés Itala a könyvében.

Tizenévesként akkor még nem éltem át, hogy csak úgy lehet megtalálni önmagam, ha elveszítem önmagam. A megüresítést, az *ego* „megölését”, a „senkivé válás” útját nem lehet „megspórolni”. Ezt az utat mindenkinek egyedül kell végig járnia, végig élnie...

A Gondolatiskola igazi kulcsa a „senki”-ség megélése, hogy az egyén – ennek átélésével, megélésével – „valami”-vé, „valaki”-vé válhasson és ezáltal a személyisége kiteljesedjen. A Gondolatiskola személyiségformáló hatását – a ma és a jövő távlatából – az egykori résztvevők életútjának tágabb perspektívájából lehet felmérni.

²⁸ Békés Itala: *Hogyan lettem senki*. 219-222. o.

²⁹ Békés Itala: *Hogyan lettem senki*. 257. o.

Absztrakt:

Kutatási témám az agrártámogatás jogának rendszerszintű összefoglalása az agrártámogatási bírói joggyakorlat feldolgozásával. Az értekezés az agrárjogi szakirodalom, az európai uniós és hazai jogszabályok, a gazdálkodó szervezeteknél, a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatási szerveknél kialakult gyakorlat, valamint bíróságokon összegyűlt esetjog feldolgozásával ad átfogó képet az agrártámogatás európai uniós¹ és hazai rendszeréről, valamint agrártámogatások joggyakorlatáról. A komplex vizsgálathoz közeledve a disszertáció készítésének olyan szakaszához értem, hogy befejeztem az értekezés jogdogmatikai és történeti fejezeteit és megkezdtem annak vizsgálatát, hogy a közigazgatási szervek részvételével agrártámogatási ügyben hozott cselekményeknek milyen előírások szerint történhet meg a hatósági, választottbírói, rendes bírósági, kúriai, alkotmánybírói, vagy az EUB által történő felülbírálat.

1. A jogorvoslat közjogi alapjai

Agrártámogatási ügyben a támogatás felhasználására való jogosultság a közigazgatási szerv cselekményéből, azon belül közigazgatási szerv egyoldalú rendelkezéséből, ritkább esetben pedig közigazgatási szerv és a támogatott között létrehozott közigazgatási, vagy polgári jogi szerződéses jogviszonyból ered.

Az államháztartás alrendszerei terhére támogatást közigazgatási hatósági határozattal, vagy hatósági szerződéssel, támogatói okirattal, vagy támogatási szerződéssel lehet nyújtani². A határozat, a hatósági szerződés a támogatói okirat és a támogatási szerződés a támogatást nyújtó és a támogatott között agrártámogatási jogviszonyt hoz létre.

A közigazgatási szervek támogatási jogviszonyt létrehozó aktusai elleni jogorvoslat alapjogi kereteit az Alaptörvény XXVIII. cikkének (7) bekezdése teremti meg. A rendelkezés alapján mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogorvoslattal éljen az olyan bírósági, hatósági és más közigazgatási döntés ellen, amely a jogát vagy jogos érdekét sérti.

Amint arra az Alkotmánybíróság is rámutatott³: a jogorvoslathoz való jog lényegi tartalma azt követeli meg a jogalkotótól, hogy a hatóságok vagy bíróságok érdemi, ügydöntő határozatai tekintetében tegye lehetővé a valamely más szervhez, vagy ugyanazon szervezeten belüli magasabb fórumhoz fordulás lehetőségét olyan döntés meghozataláért, amely képes a sérelmezett döntést felülvizsgálni, és a sérelem megállapítása esetén a döntésre visszaható módon a sérelmet orvosolni.

¹ A továbbiakban: EU.

² Az államháztartásról szóló 2011. évi CXCV. törvény (a továbbiakban: Áht.) 48. § (1) bekezdés.

³ 35/2013. (XI. 22.) AB határozat.

Agrártámogatási ügyekben a közigazgatási cselekménnyel szembeni jogorvoslat eljárásrendjét, a jogorvoslat formáját és a jogorvoslati szerv fórumát több körülmény határozza meg. Nézzük most ezeket egyenként!

2. A támogatási jogviszonyt keletkeztető cselekményekre vonatkozó eljárásrend

A mezőgazdasági, agrár-vidékfejlesztési, valamint halászati támogatásokkal és egyéb intézkedésekkel (a továbbiakban: agrártámogatási ügyekkel) kapcsolatos eljárások rendjére a Támogatási törvény⁴ határoz meg előírásokat. Az eljárások tehát nem tartoznak az Ákr. hatálya alá. Az eljárás külön ágazati szabályozását az indokolja, hogy a támogatási jogviszonyban a közigazgatási szervek nagyjából részt vesznek kooperatív jogalanyként.

3. Az agrártámogatási jogviszonyt keletkeztető cselekmények és a jogorvoslati eljárások összefüggései

Agrártámogatási jogviszonyt hatósági döntés, hatósági szerződés, támogatói okirat, vagy támogatási szerződés keletkeztet.

Agrártámogatásokkal kapcsolatban hozott hatósági határozat a közigazgatási szerv által a közigazgatási szerv közigazgatási jog által szabályozott, az azzal érintett jogalany jogi helyzetének megváltoztatására irányuló vagy azt eredményező közigazgatási cselekménynek, azon belül pedig egyedi döntésnek⁵ minősül.

A hatósági szerződés közigazgatási szerződés, így a Kp.⁶ hatálya alá tartozik és közigazgatási cselekménynek minősül. Az agrártámogatási ügyben kötött hatósági szerződés tehát a hatósági ügyben hozott érdemi döntéshez hasonlóan a szerződés által érintett jogalany jogi helyzetének megváltoztatására irányuló, vagy azt eredményező közigazgatási cselekmény. A jogviszony közigazgatási jellegén az sem változtat, hogy a jogszabályban nem szabályozott kérdésekben a hatósági szerződésre a Ptk. szerződésekre vonatkozó általános szabályait kell alkalmazni⁷. Amennyiben a támogatási jogviszonyt tehát egyedi hatósági döntés hozza létre, a közigazgatási jogorvoslati út kimerítése után a jogorvoslat lehetőségét közigazgatási perben a bíróság közigazgatási perben biztosítja. Ugyanígy közigazgatási perre tartozik a hatósági szerződésekből eredő jogvita elbírálása is.

Az EMGA⁸, az EMVA⁹ és az EHA¹⁰ Alapoktól eltérő további uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről szóló jogszabályban¹¹ foglaltak szerint az irányító hatóság a támogatás odaítélése során a kedvezményezettrel polgári jogi támogatási szerződést köt. A támogatási szerződésre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni akkor is, ha a támogatási jogviszonyt az irányító hatóság által kibocsátott támogatói okirattal jön létre. Arról, hogy az irányító hatóság a

⁴ 2007. évi XVII. törvény a mezőgazdasági, agrár-vidékfejlesztési, valamint halászati támogatásokhoz és egyéb intézkedésekhez kapcsolódó eljárás egyes kérdéseiről (a továbbiakban: Támogatási törvény).

⁵ 2017. évi I. törvény (a továbbiakban: Kp) a közigazgatási perrendtartásról 4. § (3) bekezdés a) pont.

⁶ Kp. 4. § (3) bekezdés d) pont.

⁷ Az általános közigazgatási rendtartásról szóló 2016. évi CL. törvény (a továbbiakban: Ákr.) 93. § (5) bekezdés.

⁸ Európai Mezőgazdasági Garancia Alap.

⁹ Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap.

¹⁰ Európai Halászati Alap.

¹¹ 256/2021. (V. 18.) Korm. rendelet (a továbbiakban: 256/2021. Korm. rendelet) a 2021-2027 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről.

jogviszony létrejöttét támogatói szerződésben, vagy támogatói okiratban valósítja-e meg, az irányító hatóság dönt¹². A támogatói szerződéssel, vagy támogatói okirattal nyújtott támogatás a támogatást nyújtó és az ügyfél között polgári jogi jogviszonyt hoz létre, az azzal kapcsolatos jogviták elbírálása polgári bíróság hatáskörébe tartozik.

4. Jogorvoslat a közigazgatási és a bírósági eljárásban

Az agrártámogatási ügyben hozott hatósági döntés akkor végleges, ha a hatóság a jogszabályban meghatározott kivételekkel már nem változtathatja meg¹³. Fellebbezhető végzések esetében -ha az ügyfél él jogorvoslati jogával- a véglegesség a másodfokú helybenhagyó döntés közlésével áll be.

A rendes jogorvoslatok körében az Támogatási törvény kétféle eljárást különböztet meg: a hivatalból és a kérelemre indult eljárásokat. Előbbiekbe a döntés saját hatáskörben történő módosítása, vagy visszavonása, és a felügyeleti eljárás utóbbiak közé a fellebbezési eljárás, közigazgatási és a polgári per tartozik.

4.1. Jogorvoslat a közigazgatási eljárásban

4.1.1. Jogorvoslat hivatalból

Közigazgatási per indításától függetlenül is előfordulhat olyan helyzet is, hogy a hatóság saját hatáskörében ismeri fel azt, hogy agrártámogatási ügyben tett cselekménye jogszabályt sért. Ilyenkor a jogszerű helyzet helyreállítása érdekében a döntés módosításának vagy visszavonásának van helye¹⁴.

A hatósági döntés pontosítását eredményezheti a határozat kijavítása¹⁵, vagy a felügyeleti eljárás is. Előbbi esetben a döntés korrekciójának okát elírás, az ügy érdemére ki nem ható számítási hiba, vagy a döntésből jogszabály által előírt tartalmi elem hiánya okozza, míg az utóbbi akkor fordulhat elő, ha a felügyeleti szerv hivatalból vizsgálja meg az ügyben eljáró hatóság eljárását és ennek alapján a jogszabálysértő mulasztás felszámolására kényszerül¹⁶.

4.1.2. Jogorvoslat kérelemre

A támogatási ügyben hozott végzések általában csak a határozat, ennek hiányában az eljárást megszüntető végzés elleni fellebbezésben támadhatóak meg. Önálló fellebbezésnek van helye azonban a támogatás visszatartásáról, a mulasztási bírság kiszabásáról, az eljárás felfüggesztéséről, a felfüggesztés megszüntetéséről, az eljárás megszüntetéséről, a kérelem visszautasításáról szóló végzések, a fizetési kedvezményre irányuló kérelem tárgyában hozott, az iratbetekintési kérelem elutasításáról szóló, a kézbesítési vélelem megdöntésére irányuló kérelem elbírálásáról szóló, végül a jogutódlás tárgyában hozott végzés ellen¹⁷.

¹² 256/2021. Korm. rendelet 132. § (1)-(2).

¹³ Támogatási törvény 55/B. § (1) bekezdés.

¹⁴ Támogatási törvény 57/C. § (1) bekezdés.

¹⁵ Támogatási törvény 56/D. § (1) bekezdés.

¹⁶ Támogatási törvény 57/D. § (2) bekezdés.

¹⁷ Támogatási törvény 56. § (5) bekezdés.

A fellebbezés a bírósági út elkerülését lehetővé tévő vitarendezési forma, amely lehetőséget ad a hatóságoknak az önkorrekcióra. Olyan, előre hozott jogvédelmi eszközről van szó, amely lehetőséget teremt arra, hogy az ügyfél jogséremlere a közigazgatási keretek között nyerjen orvoslást. Agrártámogatási ügyben hozott döntés ellen fellebbezés benyújtásának nincs helye¹⁸, amennyiben a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatási szerv a döntését az Európai Bizottság döntése vagy határozata alapján hozta meg, a kérelmet a jogosultsági keret kimerülése vagy forráshiány miatt utasítja el, az intézkedés során arányos csökkentést alkalmaz és a kérelmet kizárólag ezen indokkal utasítja részben el, vagy ha a döntését közhiteles nyilvántartás adatainak az ügyfél-nyilvántartási rendszerben történt átvezetésével hozta meg. Nincs helye fellebbezésnek olyan döntés ellen sem, melynek keretében a támogatási szerv teljes egészében a kérelemnek megfelelő döntést hozott. Az agrártámogatási ügyben hozott, önálló fellebbezéssel meg nem támadható döntés ellen irányuló fellebbezést a támogatási szerv visszautasítja¹⁹.

A közigazgatási eljárásban a fellebbezést a másodfokú hatóság bírálja el olyan módon, hogy a fellebbezéssel támadott döntést és az azt megelőző teljes eljárást is megvizsgálja²⁰. A szabályozás szerint tehát a másodfokú hatóság nincs kötve a fellebbezésben foglaltakhoz. Ennek indokát az adja, hogy a megoldással az elsőfokú hatóság által okozott valamennyi jogszabálysértés orvoslásra kerülhessen, megelőzve azt a helyzetet, hogy a fellebbezést elbíráló másodfokú szerv döntése ellen az elsőfokú hatóság e nem bíralt jogszabálysértés miatt per kezdődjön. A másodfokú hatóság a fellebbezés nyomán megvizsgált döntést helybenhagyja, amennyiben arra a következtetésre jut, hogy a fellebbezésben hivatkozott érdeksérelem, vagy jogszabálysértés nem igazolt. Jogszabálysértés esetén a másodfokú hatóság a döntést megváltoztatja, vagy megsemmisíti²¹. Megsemmisítés esetén a másodfokú szerv az elsőfokú szervet szükség esetén új határozat meghozatalára utasíthatja, amennyiben azt állapítja meg, hogy saját hatáskörben meghozandó döntésével az elsőfokú szerv hatáskörét vonná el, vagy megfosztaná az fellebbezőt egy számára biztosított jogorvoslati szinttől. A másodfokú hatóságot a jogszabályszerű határozat meghozatala érdekében az elsőfokú eljárásban megismert tényállás-tisztázási kötelezettség terheli²².

4.2. Jogorvoslat perben

4.2.1. A bírói jogvédelemre vonatkozó általános rendelkezések

A támogatási ügyben született végleges döntés bírósági felülvizsgálata a közigazgatási rendszeren kívüli, külső és független törvényességi kontroll.

A támogatási ügyben döntést hozó bíróság egyenlő távolságot tart a felektől, hiszen az eljárásban az agrártámogatási ügyben eljáró közigazgatási szervet is csak az ügyfél jogállása illeti meg.

Az eddig leírtak értelmében a támogatási ügyben a támogatási jogviszonyt létrehozó aktus határozza meg, hogy az aktussal szembeni jogorvoslat ügyében polgári, vagy közigazgatási bíróság jár el.

¹⁸ Támogatási törvény 56. § (1) bekezdés.

¹⁹ Támogatási törvény 56. § (4) bekezdés.

²⁰ Támogatási törvény 57/C. § (1) bekezdés.

²¹ Támogatási törvény 57/C. (4) bekezdés.

²² Támogatási törvény 57/C. (5) bekezdés.

Az agrártámogatási ügyekben a Kúria joggyakorlata alapján²³ a közigazgatási cselekmény fogalmának megítélése hatásköri, elhatárolási problémát jelent akkor, amikor a polgári jog és a közigazgatási jog sajátos formái találkoznak.

A közigazgatási cselekmény fogalmának három konjunktív feltétele van, ezek közül az első, hogy a tevékenységet közigazgatási szerv végezze, a második, hogy a tevékenységet közigazgatási jog szabályozza, a harmadik pedig, hogy a közigazgatási tevékenység joghatást váltson ki. Az eljárásban a perrel támadott közigazgatási cselekménynél a közigazgatási tevékenység közigazgatási, vagy más jogág érintettségét a három feltétel fennállásával kell vizsgálni. Agrártámogatási ügyekben ez abban az esetben merül fel, amikor az irányító hatóság a támogatás iránt benyújtott kérelmet jóváhagyta és támogatói okiratot bocsátott ki.

A Kúria döntése²⁴ szerint a támogatói okirat kibocsátását megelőző jogviszony természetét az Áht., vagy más jogszabály nem határozza meg. A támogatási döntés meghozatalához vezető folyamat kívül esik a vagyoni forgalom hatókörén, ugyanis ebben az esetben az irányító hatóság nem gazdasági érdekeknek megfelelően jár el, hanem közcélú valósít meg. A támogatói okirat létrejöttével a támogató és a kérelmező között kétoldalú polgári jogi jogviszony jön létre, ahol a támogató a támogatás nyújtására, a támogatott pedig a megállapított feladat elvégzésére, teljesítmény létrehozására vállal kötelezettséget. A támogatási szerződés megkötése, illetve a támogatói okirat kibocsátása utáni, jellemzően a támogatás visszatérítésére irányuló követelések általában közigazgatási cselekménynek minősülnek, amelynek felülbírálata a közigazgatási bíróság hatáskörébe tartozik.

Az Áht. idézett szabályozása alapján azonban különbséget kell tenni a támogatási szerződés megkötése előtti és utáni időszak között. A támogatási szerződés megkötése előtti időszak, vagyis a támogatásról való döntés közigazgatási jogviszony, és ezért az ezzel kapcsolatos jogviták a közigazgatási eljárásra tartoznak. Ha támogatási szerződés jön létre, akkor polgári jogi viszonyról kell beszélni. A jogvédelem ekkor polgári eljárás keretében érvényesül.

4.2.2. Jogorvoslat közigazgatási perben

Agrártámogatási eljárásban a jogerős hatósági döntés felülvizsgálata érdekében közigazgatási pert a hatósági döntéssel vagy hatósági szerződéssel érintett ügyfél indíthat, feltéve, hogy a közigazgatásban rendelkezésre álló jogorvoslati utat kimerítette. Közigazgatási per indítására jogosult az ügyész is, amennyiben a jogsértés megszüntetésére vonatkozó felhívásban megállapított határidő eredménytelenül telt el.

Közigazgatási ügyben elsőfokon a közigazgatási kollégiummal működő törvényszék, valamint meghatározott esetekben a Kúria jár el. Másodfokon a törvényszékhez tartozó ügyekben a közigazgatási kollégiummal rendelkező ítélőtábla (a gyakorlatban a Fővárosi Ítélőtábla), az ítélőtáblához tartozó ügyekben pedig a Kúria ítélkezik. Felülvizsgálati ügyekben a Kúria jár el²⁵.

Agrártámogatási ügyekben -tekintve, hogy az eljárások jellemzően a gazdálkodás céljára használt ingatlanokhoz kapcsolódnak- a per tárgyát képező ingatlan helye szerint illetékes és közigazgatási kollégiummal rendelkező törvényszék jár el²⁶. Közigazgatási szerződéssel kapcsolatos perre az a

²³ KD.2021/9.1443-1447.

²⁴ Kpk.IV.39.341/2020/3.

²⁵ Kp. 7. § (1) bekezdés.

²⁶ Kp. 16. § (1) bekezdés.

törvényszék illetékes, amelynek illetékességi területén a per tárgyává tett szerződést megkötötték²⁷.

A közigazgatási eljárásban megismert szabályokkal ellentétben közigazgatási perben a bíróság felülbírálati hatásköre szegmentált: a bíróság jogvitát a kereseti kérelem, a felek által előterjesztett nyilatkozatok keretei között bírálja el²⁸. Nem véletlen az sem, hogy a megfogalmazás szerint a jogvita elbírálása nem a keresetlevél és a hatóság védírata keretei között történik, hiszen a hatóság a védíratban a megelőző eljárásban született döntéshez vezető eljárási jogszerűsége körében foglalhat állást, azonban a felperes irányában a hatósági döntésben foglaltakhoz képest többetkövetelést nem támaszthat. Specialitása az agrártámogatási ügyeknek az is, hogy a bíróság a hatósági tevékenység jogszerűségét a megvalósításának időpontjában fennálló tények és az akkor hatályos jogszabályok alapján vizsgálja.

A perben a bíróságnak általában azt kell eldöntenie, hogy a közigazgatási döntést hozó szerv a perben támadott határozat meghozatalának idején hatályban lévő jogszabályok alapján, a rendelkezésre álló nyilatkozatok, adatok és iratok birtokában, azokból helytelen következtetést levonva, az irányadó jogszabályi rendelkezéseket jogsértően alkalmazva hozta-e meg határozatát.

Agrártámogatással összefüggő közigazgatási perekben a bíróság feladata, hogy eljárásával a közigazgatási tevékenységgel megvalósított jogsértéssel szemben jogvédelmet biztosítson²⁹. Közigazgatási jogvita tárgya a közigazgatási szerv közigazgatási jog által szabályozott, az azzal érintett jogalany jogi helyzetének megváltoztatására irányuló vagy azt eredményező cselekményének, vagy a cselekmény elmulasztásának jogszerűsége lehet³⁰.

A bíróság a közigazgatási tevékenység jogszerűségét főszabály szerint tárgyaláson kívül bírálja el. Tárgyalás tartását a felperes kezdeményezheti, de tárgyalásos az eljárás akkor is, ha az ügyben bizonyítást kell lefolytatni. A lefolytatott eljárást követően a bíróság a keresetet elutasítja, ha az kereset alaptalan, ha a felperes jogának vagy jogos érdekének közvetlen sérelme volt megállapítható, vagy ha a közigazgatási eljárás során csak olyan eljárási szabályszegés történt, amelynek az ügy érdemi elbírálására lényeges kihatása nem volt³¹.

Ha a bíróság a keresetlevélben állított jogsértést megállapítja, a közigazgatási cselekményt megváltoztatja, megsemmisíti, hatályon kívül helyezi, vagy az általános hatályú rendelkezésnek az ügyben való alkalmazását kizárja, szükség esetén a közigazgatási szervet új eljárásra kötelezi, vagy a közigazgatási szervet marasztalja³².

A közigazgatási cselekmény bíróság által történő megváltoztatásának csak abban az esetben van helye, ha az ügy természete azt megengedi, a tényállás megfelelően tisztázott, a rendelkezésre álló adatok alapján a jogvita véglegesen eldönthető, a közigazgatási cselekmény többfokú közigazgatási eljárásban valósult meg, és a megváltoztatást törvény lehetővé teszi³³. Nem lehet azonban megváltoztatni a méltányossági, vagy mérlegelési jogkör gyakorlásán alapuló közigazgatási döntéseket, illetve azokat a sérelmezett határozatokat sem, amelyek esetében ezt törvény kizárja. A jogsértés tényét megállapító ítéletet a bíróság akkor hoz, ha megváltoztatás,

²⁷ Kp. 13. § (5) bekezdés.

²⁸ Kp. 2. § (4) bekezdés.

²⁹ Kp. 2. § (1) bekezdés.

³⁰ Kp. 3. § (1) bekezdés.

³¹ Kp. 88. § (1) bekezdés.

³² Kp. 89. § (1) bekezdés.

³³ Kp. 90. § (1) bekezdés.

megsemmisítés vagy marasztalás nem lehetséges, és a megállapításhoz a felperesnek vagy az érdekeltnek fontos érdeke fűződik, vagy a jogsérelem így elhárítható.

Közigazgatási perben a rendes jogorvoslatok keretében ítélet ellen fellebbezést csak a törvény által meghatározott esetekben jogszabálysértésre, illetve a Kúriának a Bírósági Határozatok Gyűjteményében közzétett határozatától való eltérésre való hivatkozással lehet benyújtani. Agrártámogatási ügyekben azonban – tekintettel arra, hogy a közigazgatási eljárások kétfokú eljárások, a közigazgatási perben hozott ítélet ellen fellebbezésnek nincs helye.

Mivel agrártámogatási ügyekben a fellebbezésre külön ágazati jogszabály nem ad lehetőséget, az érintett félre sérelmes, közigazgatási perben hozott érdemi döntés csak a Kp-ban megjelölt rendkívüli perorvoslatok keretében támadható. Ezek közé tartozik a felülvizsgálat, a perújítás és az alkotmányjogi panasz. Agrártámogatási ügyekben az egyszerűsített perre, a mulasztási és a marasztalási perre és a köztisztviselési felügyeleti perre, mint speciális pertípusokra nincs gyakorlat.

4.2.3. Jogorvoslat polgári perben

Támogatói okirattal, vagy támogatói szerződéssel összefüggő jogvitában elsőfokon a Polgári Perrendtartásról szóló törvény szerinti hatáskörrel és illetékességgel rendelkező törvényszék vagy járásbíró jár el. Az elsőfokon a járásbíró hatáskörébe tartozó ügyben másodfokon a törvényszék, az elsőfokon a törvényszék hatáskörébe tartozó ügyben az ítéletábrá jár el.

A polgári bíróság a hatáskörébe tartozó támogatási ügyeket a kötelmi jogviszonyokra vonatkozó szabályok alapján bírálja el, a per érdemében hozott határozat ellen rendkívüli jogorvoslat keretében benyújtott felülvizsgálati ügyében ugyancsak a Kúria jár el.

Az agrártámogatási ügyek tárgyát tekintve a polgári bíróságok előtti ügyek száma a közigazgatási peres eljárások töredéke.

5. Alkotmányjogi panasz

Agrártámogatási ügyekben az Alkotmánybíróság előtti, alkotmányjogi panasz-eljárás a rendes bírósági rendszeren kívül eső végső jogorvoslati forma. Agrártámogatási ügyben alkotmányjogi panasszal az Alkotmánybírósághoz az egyedi ügyben érintett személy vagy szervezet akkor fordulhat, ha az ügyben folytatott bírósági eljárásban alaptörvény-ellenes jogszabály alkalmazása folytán az Alaptörvényben biztosított jogának sérelme következett be, és az indítványozó jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette.³⁴ Alkotmányjogi panasszal lehet élni alaptörvény-ellenes, agrártámogatási ügyben hozott bírói döntéssel szemben akkor is, ha az agrártámogatási eljárást befejező döntés az indítványozó Alaptörvényben biztosított jogát sérti vagy hatáskörét az Alaptörvénybe ütközően korlátozza, és az indítványozó a jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, vagy jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva³⁵. Az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszt a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség, vagy alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés esetén fogadja be. Az alkotmányjogi panaszra vonatkozó feltételek fennállása esetén az Alkotmánybíróság az ügyben a Kúria döntését is megsemmisítheti és új határozat meghozatalát rendelheti el.

³⁴ 2011. évi CLI. törvény az Alkotmánybíróságról (a továbbiakban: Abtv.) 26. § (1) bekezdés.

³⁵ Abtv. 27. § (1) bekezdés.

6. Jogorvoslat a választottbíróági eljárásban

A választottbíróági eljárás jogszabályi hátterét az azonos címmel elfogadott törvény³⁶ (a továbbiakban: Vbt.) teremti meg. A jogszabály szerint a választottbíráskodás az elsősorban kereskedelmi jogviszonyokban felmerült jogvitáknak állami bírósági peres eljárás helyett a felek által választott eljárásban történő eldöntése, akár eseti, akár állandó választottbíróági intézmény folytatja le az eljárást. A választottbíróági eljárás a felek írásos megállapodásán alapul³⁷, melyben a felek a közöttük létrejött jogviszonyból keletkező, köztük már felmerült vagy a jövőben felmerülő minden, vagy valamely konkrétan meghatározott vitát választottbíráskodásnak vetnek alá. A választottbíróági szerződés lehet más szerződés része -ilyenkor ezt választottbíróági kikötésnek nevezzük-, vagy önálló szerződés.

Hazánkban mezőgazdasági ügyekben állandó választottbíróágként a Magyar Agrár-, Élelmiszergazdasági és Vidékfejlesztési Kamaráról szóló törvény³⁸ (a továbbiakban: NAK törvény), valamint a termőföld tulajdonjogának megszerzését vagy használatát korlátozó jogszabályi rendelkezések kijátszására irányuló jogügyletek feltárásáról és megakadályozásáról szóló törvény³⁹ rendelkezései szerint - az ott meghatározott ügyekben - az agrárkamara által működtetett választottbíróág (a továbbiakban: AVB) jár el. A testület tagjai a NAK mellett működő választottbíróág esetében tükrözik a kamarai tagság struktúráját: az eljáró döntnökök végzettségük, vagy gazdálkodási gyakorlatuk útján többnyire kötődnek az agráriumhoz, nemritkán pedig a multinacionális vállalatok gazdasági-jogi ügyeinek vitelében is járatosak⁴⁰, így a választottbíróághoz fordulók számára a döntés meghozatala során kompetensebbnek tűnhetnek az állami igazságszolgáltatásban eljáró bíráknál.

A választottbíróág létrehozásának célja volt az is, hogy a résztvevő felek alacsonyabb eljárási költségekkel és rövidebb döntési határidővel számolhassanak. Tekintve, hogy a NAK melletti választottbíróág hatáskörébe elsősorban az agrárium egyes polgári jogi vetületű jogvitái tartozhatnak, ez utóbbi két igényt a választottbíróág képes lehet kielégíteni.

Agrártámogatási ügyekben a választottbíróág alkalmazhatósági korlátját, a Vbt. jelenti: nincs ugyanis helye választottbíróági eljárásnak - a Kp. hatálya alá tartozó eljárásokban elintézendő ügyekben⁴¹. Egyéb esetekben a választottbíróág ítélete ellen fellebbezésnek nincs helye, csak az ítélet érvénytelenítése ellen lehet kereseti kérelemmel fordulni a bírósághoz⁴².

³⁶ A választottbíráskodásról szóló 2017. évi LX. törvény (a továbbiakban: Vbt.).

³⁷ Vbt. 8. § (1) bekezdés.

³⁸ A Magyar Agrár-, Élelmiszergazdasági és Vidékfejlesztési Kamaráról szóló 2012. évi CXXVI. törvény.

³⁹ 2014. évi VII. törvény a termőföld tulajdonjogának megszerzését vagy használatát korlátozó jogszabályi rendelkezések kijátszására irányuló jogügyletek feltárásáról és megakadályozásáról.

⁴⁰ <https://www.nak.hu/kamara/127-rolunk/valasztottbirosag/34-valasztottbirosag>

⁴¹ Vbt. 1. § (3) bekezdés.

⁴² DR. ERDŐS Éva – DR. JAKAB Nóra – DR. RAISZ Anikó: *Bíráskodás és vitarendezés az agráriumban*, Agrár- és Környezetjog, Kiadó: CEDR Magyar Agrárjogi Egyesület. 2008. 5. szám 19-28. o.

7. Jogorvoslat az Európai Unió Bíróságának eljárásában

Tekintettel arra, hogy az agrártámogatás joga az EU jogban gyökerező jogterület, röviden szólni kell az Európai Unió Bíróságáról (a továbbiakban: EUB), mint az egyes agrártámogatási ügyekben eljáró, az EU és az Európai Atomenergia-közösség (Euratom) igazságszolgáltatási szervéről.

Az EUB-nek két igazságszolgáltatási fóruma van: a Bíróság és a Törvényszék. Ezek legfontosabb feladata az EU jogi aktusai jogszerűségének vizsgálata, illetve az Unió joga egységes értelmezésének és alkalmazásának biztosítása.

Az uniós jogszabályok tényleges és egységes alkalmazásának biztosítása, továbbá az eltérő értelmezések elkerülése érdekében a tagállami bíróságok jogosultak - illetve bizonyos esetekben kötelesek - a Bírósághoz fordulni az uniós jog egy adott részének pontos meghatározása érdekében- például annak érdekében, hogy ellenőrizhessék: a nemzeti szabályozásuk mennyiben van összhangban az uniós joggal. Az előzetes döntéshozatali eljárásnak célja lehet továbbá valamely uniós jogi aktus érvényességének vizsgálata. A Bíróság nem pusztán véleményt nyilvánít, hanem indokolással ellátott ítélettel vagy végzéssel határoz. Azt a nemzeti bíróságot, amely a határozat címzettje, az előtte folyó jogvita eldöntésekor köti ez az értelmezés. A Bíróság ítélete a tartalmilag hasonló kérdésben eljáró más nemzeti bíróságokat is köti.

A megsemmisítés iránti keresettel a kérelmező az EU valamely intézménye, szerve vagy hivatala jogi aktusának, így például agrártámogatási ügyben hozott rendeletének, irányelvének, határozatának megsemmisítését kérheti. Az intézményi mulasztás megállapítása iránti keresetre vonatkozó hatáskör a megsemmisítés iránti keresetre irányadó szempontok alapján oszlik meg a Bíróság és a Törvényszék között. A Törvényszék ítéleteivel és végzéseivel szemben a Bírósághoz lehet fellebbezni, de kizárólag csak jogkérdésekben.

Agrártámogatási ügyben az EUB elé kerülő kérdésekben a bírák az előadó bíró által készített ítélettervezet alapján egyszerű többséggel határoznak. Az ítéleteket és a főtanácsnoki indítványokat a kihirdetés, illetve az ismertetés napjától kezdve a CURIA honlapon el lehet érni, később ezeket a legtöbb esetben közzéteszik a Határozatok Tárában. A Bíróság előtti eljárás ingyenes. A nemzeti bíróság előtt eljárásra jogosult ügyvéd költségei, akit a feleknek meg kell bízniuk jogi képviselőjük ellátásával, ellenben nem a Bíróságot, hanem a feleket terhelik.

Összefoglalás

Készülő értekezésem egyik hipotézise, hogy az agrártámogatások eljárásrendje, szabályozásának összetettsége, fogalmi rendszere a termelő számára áttekinthetetlenül bonyolulttá teszi az intézkedésekben való részvételt. Az agrártámogatási jog jelenlegi formájában nem elégíti ki az egyszerű jogalkalmazáshoz fűződő érdekeket. A dolgozatnak a támogatási eljárások jogorvoslati rendszerével foglalkozó részét bemutató ismertetésből nyilvánvalóvá válhatott, hogy a jelenlegi szabályozási környezetben a támogatási jogvitákkal kapcsolatos hatáskörök megállapítása gyakran még a bíróságok számára is gondot okoz. Remélem, hogy a Közös Agrárpolitika 2023-as reformjával az EU a támogatási rendszer egyszerűsítése irányába mozdul el annak érdekében, hogy az agrártámogatás jogintézménye a hozzá számos fontos célt elérhesse.

Lektorálták: Prof. Dr. Lóth László és Dr. Tóth Erika

1. Absztrakt

Kutatásomban választ keresek arra a kérdésre, hogy a digitalizáció, ezen belül az automatizáció és a robotika, a platform gazdaságban végzett munka, valamint a távmunka és home office, mint a digitalizáció hatásaként kialakult munkaszervezési módok hogyan hatnak a foglalkoztatásra, azaz a jövedelmet biztosító, bármilyen formában végzett munkavégzésre. Ennek részeként keresem a választ arra, hogy a digitalizáció milyen hatással van a munkavállalói és a munkáltatói jogállásra, átalakul-e a munkajog, szükséges-e akár új munkavállalói kategória megkonstruálása és szabályozása. Ma különösen aktuálisak ezek a kérdések, figyelembe véve azt is, hogy a Munka törvénykönyvének 2012-es újra szabályozásakor már felmerült a munkavállalóhoz hasonló jogállású személy, mint jogi kategória bevezetése a magyar jogrendszerbe, azonban akkor ezt a jogalkotó elvetette. A digitalizáció és a munkajogi klasszifikáció jelentőségét különösen abban látom, hogy a munkáltatói és munkavállalói jogállástól függően változik a felek között fennálló jogviszony minősítése, a jogviszony megszüntetésére vonatkozó szabályrendszer, a kárfelelősség rendszere, a munkavédelmi szabályok, valamint a szervezkedés szabadsága és ezzel összefüggően a szakszervezeti jogok kérdése is.

2. Bevezetés

Ma már alapvetésnek tekinthető, hogy napjainkban a digitalizáció foglalkoztatásra gyakorolt hatása globális és hazai szinten is megkérdőjelezhetetlen. Az Oxfordi Egyetemen szervezett „A munka jövője” (Future of the works) program kutatói már 2013-as publikációjukban azt prognosztizálták, hogy az állások 47%-át veszélyezteti az automatizáció¹. A számok azóta változtak, azonban az lassan ténykérdéssé vált, hogy a technológia fejlődése átalakítja a foglalkoztatás szerkezetét, a jelenleg létező munkaköröket, hatással van a globális gazdaságra – amennyiben a nagyfokú robotizációnak a gyártás helyszínét illetően is átrendező hatása is lehet, mivel az olcsó munkaerőt adó országokból hazatelepíthetik a kihelyezett termelést az anyaországba² – és a nemzeti gazdaságokra is. Magyarország tekintetében a PWC 2019-es tanulmánya szerint a mesterséges intelligencia, a robotika és az automatizáció előreláthatóan a 2030-as évektől közvetlenül befolyásolja a hazai munkaerőpiacot, ami azt jelenti, hogy a következő tizenöt évben 900 ezer munkahelyet érinthetnek a technológiai változások.³ Ma nehéz megmondani, hogy a jövő munkaerőpiacán milyen kompetenciára lesz igény, az viszont egyre nyilvánvalóbb, hogy az élethosszig tartó tanulás szükségessége is megkérdőjelezhetetlen.

¹ <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/blog/automation-and-the-future-of-work-understanding-the-numbers/> letöltve: 2022.10.29.

² Hajdú József: A mesterséges intelligencia hatása a munkaerőpiacra, avagy elveszik-e a robotok az ember munkáját Infokommunikáció és jog 2020/2

³ <https://www.pwc.com/hu/en/publications/assets/How-will-AI-impact-the-Hungarian-labour-market.pdf>

Ezt az eleve gyors digitalizációs folyamatot a SARS-CoV-2 (COVID19) vírus megjelenése, és az ebből kialakult világméretű pandémia tovább fokozta. Erősödött a virtuális térben – az internetes platformokon – végzett munka terjedése, a távmunka és az otthoni munkavégzés (az úgynevezett home office) aránya ugrásszerűen megnövekedett, az ellátási láncok sérülékenysége miatt pedig az automatizációs kényszer is tovább nőtt. Az Európai Unió a 2020-2030-as időszakot a digitalizáció évtizedeként határozta meg⁴, Magyarország Nemzeti Digitalizációs Stratégiája⁵ pedig rögzíti, hogy a digitális gazdaságban foglalkoztatottak aránya a multiplikátorhatásokat is figyelembe véve már eléri a 17%-ot, úgy, hogy ez az adat nem tartalmazza az egyéb ágazatokban digitális munkakörökben dolgozókat, és az ő foglalkoztatásukhoz kötődő multiplikátorhatást.

A digitalizáció foglalkoztatásra gyakorolt hatása fentiek alapján kiemelt figyelmet igényel, és a témával összefüggésben felvetődő kérdésekre az államoknak, a szociális partnereknek – azaz a munkavállalók és munkaadók érdekképviseleti szerveinek –, és a tudomány – különösen a jog- és gazdaságtudomány – képviselőinek választ kell találnia.

Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság ezt a következőképpen fogalmazta meg: *a digitalizáció – a munkakörülményeket, a dolgozók gazdasági helyzetét és a munkahelyi életet érintő egyéb tényezőkkel együtt – kihívást jelent a jelenlegi vállalati struktúrák, vezetési módszerek, munkaügyi kapcsolatok, valamint a szociális párbeszéd hatóköre és módszertana számára.*⁶

3. Fogalmi és módszertani tisztázás

Fenti kijelentés átvezet a fogalmi és módszertani tisztázás szükségességéhez.

Alapvető fogalmi tisztázást igényel maga a *digitalizáció* és a *foglalkoztatás* fogalma annak egyértelműsítése érdekében, hogy ezeket a fogalmakat jelen tanulmányban milyen tartalommal használom, figyelembe véve azt is, hogy még mindig viszonylag új kutatási területről van szó.

A **foglalkoztatás fogalma** alatt a jövedelmet biztosító valamennyi munkavégzést értem.⁷

A **digitalizáció fogalma** alatt értem a *robotika* és az *automatizáció*, valamint a *mesterséges intelligencia* fogalmát.

A **digitalizáció hatása** alatt pedig összefoglalóan értem a (1) a **platform gazdaságban végzett munka hatását**, (2) az **automatizáció és robotizáció hatását** és (3) ezek eredményeként elterjedt **munkaszervezési módokat, a távmunkát és a home office-t**.

⁴ https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_hu

⁵ Nemzeti Digitalizációs Stratégia <https://2015-2019.kormany.hu/download/f/58/d1000/NDS.pdf> letöltve: 2022.10.29.

⁶ Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye a szociális párbeszéd szerepe a digitális gazdaságbeli innováció előmozdításában (2019/C 159/01)

⁷ Ez összhangban van a Központi Statisztikai Hivatal foglalkoztatott fogalmával, amely szerint foglalkoztatott, aki a kérdéses hetét megelőző héten (az ún. vonatkozási héten) legalább 1 órányi, jövedelmet biztosító munkát végzett, vagy rendelkezett munkával, de abban átmenetileg (pl. betegség, szabadság, ideértve a szülési szabadságot is) nem dolgozott, (<https://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz21.html>) letöltve: 2022.05.06.) valamint a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvénnyel.

A **platform gazdaságban végzett munkának nevezem a szakirodalomban platform munka, gig economy** vagy **hakni gazdaság**⁸ néven említett újszerű munkavégzési formákat, amelyet két nagyobb típusra osztanak: az egyik a crowd work, a másik a work-on-demand via apps, azaz az applikáció alapú munkavégzés. Mindkét esetben az internet a munkavégzés alapja, a crowd work esetében ez a tényleges munkavégzésre, az applikáció alapú munkavégzés esetében inkább a munkaszervezésre igaz. A **crowd-work** esetében egyes feladatok, részfeladatok – gyakran ún. mikro feladatok – végrehajtása ténylegesen az online platformok közvetítésén keresztül történik (például egy logó elkészítése, egy honlap létrehozása, fordítási munkák elkészítése). Az **applikáció alapú munkavégzés** esetében különböző webes alkalmazásokon keresztül ajánlanak fel és vállalnak el inkább hagyományos feladatellátást (például fuvarozás, személyszállítás, ételkiszállítás, takarítási munkák).⁹ Az applikáció alapú munkavégzés esetén tehát maga a munkavégzés hagyományos, a platformok a munkaszervezést, a kereslet és kínálat összehozását végzik, a crowd-work esetén viszont maga a munkavégzés történik az internet és számítógép segítségével.

A **táv munka fogalma** a platform gazdaságban végzett munkához képest pontosabban definiálható, mivel 2002. július 16-án az európai szociális partnerek – az ETUC (Európai Szakszervezeti Szövetség és az Eurocadres-CEC összekötő bizottság), az UNICE (Európai Ipari és Munkaadói Szövetségek Uniója), az UEAPME (Európai Kis- és Középvállalkozások Szövetsége) és a CEEP (Állami Vállalatok Európai Központja) – keretmegállapodást írt alá a távmunkáról. A keretmegállapodás szerint a **táv munka olyan munkaszervezési és/vagy munkavégzési forma, mely a számítástechnikát egy munkaviszony keretei között veszi igénybe, illetve ahol a munkát, mely a munkaadó telephelyén is végezhető lenne, rendszeresen attól távol végzik**.¹⁰

A fogalmi tisztázás során utalok a táv munka és az **otthoni munkavégzés** (elterjedt formájában **home office**) fogalmi problematikájára a magyar szabályozásban. A jelenleg hatályos Munka törvénykönyve (továbbiakban: Mt.)¹¹ az otthoni munkavégzést a táv munka esetkörébe vonja és azzal együtt szabályozza, noha az otthonról történő munkavégzés esetében tulajdonképpen arról van szó, hogy a munkavállaló a saját maga által megjelölt – a munkáltatóval egyeztetett – helyen végzi feladatait. A pandémia során az otthoni munkavégzésre a gyakorlatban a következő megoldások alakultak ki: a (1) munkáltató engedélyezte az otthoni munkavégzést, vagy (2) a felek megállapodtak az ilyen módon történő munkavégzésről, vagy (3) a munkáltató egyoldalú kötelezettségvállalással teremtett lehetőséget a munkavállalónak, hogy – a kötelezettségvállalás keretei között – döntsön, él-e az otthoni munkavégzés lehetőségével. Akár a munkáltatói engedély, akár az egyoldalú munkáltatói kötelezettségvállalás egyértelműen azt mutatja, hogy a munkáltató nem kíván lemondani annak lehetőségéről, hogy adott esetben visszavonja az otthoni munkavégzés biztosítását. Ebből következően az Mt. jelenlegi szabályozása nem szerencsés a tekintetben, hogy a táv munka lehetőségének kikötését – kizárólag a felek egyező akaratával megköthető és módosítható – munkaszerződésben rendeli szabályozni. Fentiek alapján tehát a táv munka és az otthoni munkavégzés, mint munkaszervezési mód közötti fogalmi elhatárolást a

⁸ Gyulavári Tamás hakni gazdaságnak, Kun Attila gig-economynak, Rácz Ildikó platform gazdaságnak nevezi a fogalmat

⁹ Kun Attila: A digitalizáció kihívásai a munkajogban. In: Homicskó Árpád Olivér (szerk.): Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018. 119-138, de rajta kívül ugyanezt a felosztást használja Rácz Ildikó, Mélypataki Gábor, Prugberger Tamás is.

¹⁰ Framework Agreement on Telework by ETUC, UNICE/UEAPME and CEEP, 16 July 2002 https://resourcecentre.etuc.org/sites/default/files/2020-09/Telework%202002_Framework%20Agreement%20-%20EN.pdf letöltés: 2022.05.06.

¹¹ A Munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény

magam részéről abban látom, hogy az otthoni munkavégzés lényege elsősorban a munkavégzési hely rugalmasabb meghatározására irányul, amelyet a munkáltató visszavonásig enged át a munkavállalónak, és a munkaerő-piacon a munkáltatók között a tehetséges munkavállalókért folytatott versenyben versenyelőnyként értelmezendő. Ezzel szemben meglátásom szerint a távmunka lényege kifejezetten a felek megállapodása és a számítástechnikai eszközzel történő munkavégzés. Jelenleg azonban a magyar szabályozás az otthoni munkavégzést a távmunka körében szabályozza.

A fogalmi tisztázás után utalok az általam alkalmazott módszertanra, amelyet leíró és elemző módszertanként határozok meg. A téma sokrétű hatása kapcsán kiemelem, hogy megközelítésem a munkajogi elemzés mellett transzdiszciplináris igényű (az emberi erőforrásmenedzsment tudomány, a jogtudomány és a munkaügyi kapcsolatok tudomány is érintett a témában).

4. A digitalizáció foglalkoztatásra gyakorolt hatásának általános, valamint a munkavállalói és munkáltatói jogállásra gyakorolt hatásának kiemelt bemutatása

4.1. A digitalizáció foglalkoztatásra gyakorolt hatásának általános bemutatása

Fentiek alapján az új jelenségeket a tudománynak, különösen a jogtudománynak értelmeznie kell, a digitális térben munkát végzők, az automatizációnak és robotizációnak kitett személyek helyzetét rendezni szükséges annak érdekében, hogy az Európa digitális évtizedeként¹² megjelölt 2020-2030 közötti időszakra datált digitális átalakulás és fejlődés valóban az emberek számára hozzon jólétet. Ennek szükségességét a nemzetközi és hazai szervezetek és kutatóműhelyek is felismerték, ennek okán nemzetközi és hazai szakirodalom is fellelhető a témában.

Nemzetközi vonatkozásban **globális szinten** kiemelem a **Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organization, ILO) kutatásait**. Az ILO, mint az ENSZ szakosított szervezete a munka világának globális szintű szabályrendszere kialakításában megalakulása óta kiemelt szerepet játszik. Az ILO nemzetközi egyezményei alapvető jelentőséggel bírnak, és ezek előkészítésének elméleti megalapozását az ILO által felkért szakértők végzik. Az ILO jelenleg is vizsgálja a digitalizáció témaköreit, a szociális partnerek szerepét és a cselekvési lehetőségeket.¹³

Európai, azaz regionális szinten a témával foglalkozik az Európai Unió. Az EU munkajogában a szociális partnerek szerepe kiemelt, így az Európai Bizottság¹⁴ mellett az **Európai Szociális és Gazdasági Bizottság** is folyamatosan vizsgálja a digitalizáció foglalkoztatásra gyakorolt hatásait. Az Európai Szociális és Gazdasági Bizottság „A digitalizáció hatásai a szolgáltatási iparágakra és a foglalkoztatásra az ipari szerkezetváltás keretében” feltáró véleményében már rögzítette, hogy: „egyrészt a digitalizációnak köszönhetően lehetővé váló innovatív szolgáltatások és üzleti modellek korábban elképzelhetetlen hatékonyságnövekedést eredményeztek a szolgáltatások

¹² https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_hu

¹³ Social Dialogue and the Governance of the Digital Platform Economy: Understanding Challenges, Shaping Opportunities

https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/departments-and-offices/governance/dialogue/WCMS_723431/lang--en/index.htm

World Employment and Social Outlook The role of digital labour platforms in transforming the world of work

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_771749.pdf

¹⁴ Science for policy brief – Telerwork in the EU before and after the COVID-19: where we were, where we head to. European Commission, Joint Research Centre, 2020, 4.

terén, és bővítették a fogyasztók választási lehetőségeit. Másrészt jelentős következményekkel járnak a munkaerőpiacra és a munkaszervezésre nézve (jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése, a szociális biztonsági rendszerekhez való hozzáférés szűkülése stb.), melyek – a megfelelő ellenlépések hiányában – kedvezőtlennek bizonyulhatnak bizonyos munkavállalói csoportok számára”.¹⁵ Az **Európai Szociális Partnerek pedig 2021-ben keretmegállapodást kötöttek a digitalizációról**, amely – a távmunkára vonatkozó szabályrendszer elfogadásának analógiájára, mely szintén a szociális partnerek keretmegállapodásával történt – előre vetítheti a cselekvési irányokat.¹⁶

A témát folyamatosan kutatja az **Eurofound**, azaz az *Európai Alapítvány az Élet- és Munkakörülmények Javításáért háromoldalú uniós ügynökség*, amely ismeretanyagok közvetítésével segíti a jobb szociális, foglalkoztatási és munkaügyi politikák kidolgozását,¹⁷ valamint az **ETUI** (European Trade Union Institute) az *Európai Szakszervezeti Szövetség független kutatóintézete*.¹⁸

A téma a magyar és külföldi **egyetemi kutatócsoportok** érdeklődését is felkeltette, így jelentős nemzetközi tudományos folyóiratokban is jelennek meg publikációk. A magyar szakirodalom a témában szintén folyamatosan bővül. A külföldi szerzők közül a spanyol Elena Gramano és az olasz Antonio Aloisi kutatói munkásságát emelem ki, akik elsősorban a platform munkát érintő kérdéseket vizsgálják, és a platformokat érintő nemzetközi munkajogi szabályok megalkotását szorgalmazzák.

A magyar szerzők között kiemelem Rácz Ildikó munkásságát, aki disszertációjában teljeskörűen feldolgozni igyekezett a digitalizáció hatásának elemzését a munkajog alapintézményeire, Bankó Zoltán munkásságát, aki a távmunka intézményrendszerét és fejlődését vizsgálja, és Gyulavári

¹⁵ Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye A digitalizáció hatásai a szolgáltatási iparágakra és a foglalkoztatásra az ipari szerkezetváltás keretében (feltáró vélemény) (2016/C 013/24)

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015AE0765&from=EN>

¹⁶ Európai szociális partnerek keretmegállapodása a digitalizációról

<http://erc-online.eu/wp-content/uploads/2021/09/2020-06-22-Agreement-on-Digitalisation-HU.pdf>

¹⁷ <https://www.eurofound.europa.eu/hu/about-eurofound/who-we-are>

kutatásokra lásd:

Crowd employment. European Observatory of Working Life, 25 November 2020. <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/crowd-employment> (2021. 05. 28.)

Right to disconnect. Observatory of Working Life, 22 October 2019. <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/industrial-relations-dictionary/right-to-disconnect> (2021. 04. 29.).

Digital age Platform work: Types and implications for work and employment – Literature review <http://tankona.free.fr/wpef18004.pdf>

Impact of digitalisation on social dialogue and collective bargaining <https://www.eurofound.europa.eu/data/digitalisation/research-digests/impact-of-digitalisation-on-social-dialogue-and-collective-bargaining>

¹⁸ <https://www.etui.org/>

kutatásokra lásd:

Rainone Silvia (ETUI): Rethinking labour law in the digitalisation era Conference report Webinar series livestreamed from the International Trade Union House, Brussels 15–16 October 2020

[https://www.etui.org/sites/default/files/2021-](https://www.etui.org/sites/default/files/2021-01/Rethinking%20labour%20law%20in%20the%20digitalisation%20era%202020%20web.pdf)

[01/Rethinking%20labour%20law%20in%20the%20digitalisation%20era%202020%20web.pdf](https://www.etui.org/sites/default/files/2021-01/Rethinking%20labour%20law%20in%20the%20digitalisation%20era%202020%20web.pdf)

Christophe Degryse: Digitalisation of the Economy and its Impact on Labour Markets **ETUI Research Paper - Working Paper 2016.02** 81 Pages Posted: 10 Feb 2016 Last revised: 17 Dec 2019 European Trade Union Institute (ETUI)

Vandaele, Kurt: Will trade unions survive in the platform economy? Emerging patterns of platform workers' collective voice and representation in Europe - Working Paper 2018.05 European Trade Union Institute Brussels, 2018

<https://www.etui.org/sites/default/files/Working%20Paper%202018.05%20Vandaele%20Trade%20unions%20Platform%20economy%20Web.pdf>

Tamás eredményeit az általa harkni gazdaságnak nevezett platform gazdaságban végzett munka feldolgozásáról.

A kollektív munkajog aspektusait érintő kérdések tekintetében kiemelem Szabó Imre Szilárd munkásságát, aki szintén doktori értekezésben vizsgálja a szakszervezetek jogállását.

Kiemelem még Kiss György munkásságát, a szakszervezetek és a munkavállalói jogállás vizsgálatának kérdésében, a nemzetközi kitekintés és a jogdogmatikai megalapozás okán.

Saját kutatásomban a digitalizáció hatását az eddig megfogalmazottak szerint a magam részéről három megközelítésben vizsgálom. Az első az automatizáció és robotizáció hatása, a második a platform gazdaságban végzett munka hatása, a harmadik a távmunka és az otthoni munkavégzés hatása, a feltevés, a következmények és a lehetséges megoldások rövid elemzésével.

Az automatizáció és robotizáció hatásának vizsgálata:

- **FELTEVÉS:** az alacsonyabb képzettséget igénylő fizikai és adminisztratív munkakörökben, valamint a magasabb végzettséget igénylő, de automatizálható munkakörökben történő munkavégzés esetében az embert felváltja a technológia.
- **KÖVETKEZMÉNYEK:**
 - Optimista forgatókönyv: új, nagyobb hozzáadott értéket teremtő munkavégzési formák terjednek el.
 - Pesszimista forgatókönyv: munkavállalók tömegei veszíthetik el a munkahelyüket, amelynek következtében az állam bevételektől esik el, mivel az állását és jövedelmét veszített munkavállaló kevesebbet fogyaszt, a digitális átalakulással érintett munkáltató kevesebbet adózik, a munkavállaló után fizetendő adók és járulékok az államháztartás bevételei közül kiesnek.
- **LEHETSÉGES MEGOLDÁSOK:**
 - Átképzési rendszer működtetése az állam és a szociális partnerek együttműködésével.
 - Felmondási védelem biztosítása abban az esetben, ha robotizáció/automatizáció miatt veszítené el a munkahelyét az érintett munkavállaló.
 - Új adónemek bevezetése.

A platform gazdaságban végzett munka hatásának vizsgálata:

- **FELTEVÉS:** a digitalizáció erősödésével és az online platformok terjedésével egyre bővül ezen munkavégzési formák és munkát végzők köre.
- **KÖVETKEZMÉNYEK:**
 - Optimista forgatókönyv: munkavégzésre teret nyernek olyan személyek, akik korábban nem, vagy nehezebben jutottak lehetőséghez (például kisgyermekesek, mozgásukban korlátozottak), továbbá kiegészítő jövedelemként szolgál a platformok közvetítésével végzett munka.
 - Pesszimista forgatókönyv: a munkavállalói státuszt felváltja a nagyobb kiszolgáltatottságot eredményező önfoglalkoztatói státusz, a munkajog védelmi funkciója erodálódik, vagy teljesen elvész.

- **LEHETSÉGES MEGOLDÁSOK:**

- Klasszifikáció kérdésének tisztázása, a munkavállalói és munkáltatói fogalom pontosabb definiálása.
- A munkavállalóhoz hasonló jogállású személy jogi státuszának megalkotása, bizonyos munkavállalót megillető (elsősorban szociális jellegű) jogok biztosításával, valamint a koalíciós (a munkavállaló szervezkedési) szabadság elismerése a jogállástól függetlenül.

A távmunka és az otthoni munkavégzés hatásának vizsgálata:

- **FELTEVÉS:** a magasabb képzettséggel és nagyobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező munkavállalói réteg igényként fogalmazza meg a munkavégzésben a nagyobb szabadságot, ideértve a munkavégzés helyének, sőt a munkavégzés idejének szabad megválasztását, amelyet a munkáltatók elfogadnak.

- **KÖVETKEZMÉNYEK:**

- Optimista forgatókönyv: az egyén életéhez, igényeihez jobban illeszkedő, a munka-magánélet egyensúlyát jobban megteremtő munkakörök és munkavégzési formák kialakulása, hatékonyabb időgazdálkodás, az utazási idő csökkenése, egészségesebb (mentálisan és fizikálisan) társadalom kialakulása.
- Pesszimista forgatókönyv: ennek éppen az ellenkezője, a távmunkából és az otthoni munkavégzésből következő rugalmasság oly mértékű túlgúlya, amely az egyén mentális és fizikai egészségét veszélyezteti, a folyamatos rendelkezésre állás és elérhetőség igényének kialakulása munkáltatói oldalról, a pihenéshez, kikapcsolódáshoz való jog erodálása. Ezzel párhuzamosan azonban felvetődik az is, hogy a munkáltatók a szabályrendszer bizonytalansága és a munkáltatók munkavállalókba vetett bizalmának hiánya miatt vissza kívánnak térni a korábbi, jelenléti munkavégzést igénylő gyakorlathoz.

- **LEHETSÉGES MEGOLDÁSOK:**

- A munkaidőre vonatkozó szabályrendszerbe garanciák építése, amely a munka és magánélet egyensúlyának általános védelmére vonatkozik.
- A magyar munkajog tekintetében a munkavédelmi szabályrendszer felülvizsgálata, illetve a távmunka és az otthoni munkavégzés szabályrendszerének finomhangolása.

4.2. A digitalizáció munkavállalói és munkáltatói jogállásra gyakorolt hatásának kiemelt bemutatása

A digitalizáció foglalkoztatásra gyakorolt hatásának vizsgálatakor körvonalazódni látszik, hogy kiemelten fontos **kérdés a munkát végző személy jogállásának kérdése:** azaz, hogy munkavállalóról, vállalkozóról, vagy a kettő közötti úgynevezett szürke zónában elhelyezkedő személyről van-e szó. A **munkáltatói** jogállás kérdése ugyanilyen problematikus.

E tekintetben a **platform munka** hatásának az egyik legfontosabb munkajogi aspektusa a klasszifikáció kérdése, azaz annak meghatározása, hogy a munkát végző személy milyen jogviszonyban végzi a tevékenységét, mi a jogállása. Ugyanez a kérdés vetődik fel a munkaadó

oldaláról is, azaz vizsgálendő, hogy ezen új munkavégzési forma milyen hatással van a munkáltató munkajogi státuszára. Nem véletlen, *hogy a platform-szolgáltatók álláspontja általában az, hogy az online felületek, applikációk valójában csak összehozzák a keresletet a kínálattal, ám nem „munkáltatnak” a kifejezés munkajogi értelmében.*¹⁹

Különös jelentősége van tehát a klasszifikáció kérdésének, hiszen **a jogállástól függően változik a felek között fennálló jogviszony minősítése, a jogviszony megszüntetésére vonatkozó szabályrendszer, a kárfelelősség rendszere, a munkavédelmi szabályok, valamint a szervezkedés szabadsága és ezzel összefüggően a szakszervezeti jogok kérdése is.**

A platformok tekintetében általában háromszereplős jogviszonyról szokás beszélni (platform – dolgozó vagy platform munkás – ügyfél)²⁰, az újabb tanulmányok azonban rámutatnak, hogy négyszereplős jogviszonyok is kialakulhatnak, ahol a platform – alvállalkozó – platform munkás – ügyfél relációban szükséges a szereplők jogi státuszának meghatározása.²¹

A platform gazdaságban végzett munka esetében a platformok munkaadói és a platform munkások munkavállalói státuszának elismerésében kiemelek két olyan ítéletet, amely meglátásom szerint mérföldkőként értékelendő. Az egyik az Európai Unió Bíróságának C-434/15. számú ügyben hozott ítélete, a másik a brit Legfelsőbb Bíróság Uber BV and others v Aslam and others ügyben hozott ítélete.²² Mindkét ítélet az Uber platform tevékenységét értékelte. Az Uber lényege, hogy egy okostelefonos alkalmazás segítségével lehetővé teszi a saját gépjárművéket használó, nem hivatásos sofőrök és a városon belüli helyváltoztatást igénylő személyek díjazás ellenében történő összekapcsolását.

Az Európai Unió Bírósága előtti eljárást a Barcelonai 3. számú kereskedelmi bíróság kezdeményezte, amely előzetes döntéshozatali kérelme alapján folyó eljárásban arra keresett választ, hogy az Uber szolgáltatása **a közlekedés területén nyújtott szolgáltatásnak, vagy az információs társadalommal összefüggő szolgáltatásnak minősül-e.** Az **Európai Unió Bírósága a közlekedés területén nyújtott szolgáltatásnak** minősítette az Uber tevékenységét, és ítéletében már 2017-ben az alábbiakat is rögzítette: „az Uber döntő befolyást gyakorol az ilyen sofőrök által nyújtott szolgáltatás feltételeire. Ez utóbbi pontot illetően kifejezetten úgy tűnik, hogy az **Uber** az azonos nevű alkalmazáson keresztül **megállapítja legalább a legmagasabb fuvardíjat**, hogy e társaság e **díjat beszedi az ügyféltől**, majd **annak egy részét a gépjármű nem hivatásos sofőrjének kifizeti**, valamint, hogy **bizonyos mértékű ellenőrzést gyakorol a gépjárművek és sofőrjeik minőségét, és ez utóbbiak magatartását illetően**, amely adott esetben a kizárásukhoz vezethet”. Bár az ügy tárgya elsősorban versenyjogi vonatkozású volt, a leírtak alapján látható, hogy az Uber a tevékenysége alapján magán hordozza a klasszikus munkáltatói jegyeket, így talán nem meglepő, hogy a joggyakorlat abba az irányba fejlődött tovább, amely a platformok munkavállalói, vagy másik oldalról a munkát végzők munkavállalói státusza elismerésének irányába hat.

¹⁹ Kun Attila: A digitalizáció kihívásai a munkajogban. In: Homicskó Árpád Olivér (szerk.): Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018. 119-138

²⁰ Rácz Ildikó: A digitalizáció hatása a munkajog egyes alapintézményeire PhD értekezés Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Budapest 2020

²¹ Antonio Loffredo and Marco Tufo: Digital work in the transport sector: in search of the employer Work organisation, labour & globalisation Volume 12, Number 2, Winter 2018

²² <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2019-0029-judgment.pdf>

A **brit Legfelsőbb Bíróság 2021-es ítéletében** hasonló logika alapján állapította meg, hogy az Uber-sofőrök az Egyesült Királyságban munkavállalónak (pontosabban „worker”-nek) és nem önálló vállalkozónak minősülnek. A brit munkajogban az „employee” és a „worker” eltérő fogalmat takar, az „**employee**” rendelkezik a munkavállalói jogok teljességével, amelyhez képest a „worker” korlátozottabb jogokkal, de még így is jelentős jogosultságokkal rendelkezik. Így az ítélet – legalábbis a platform munkások tekintetében bizonyosan – áttörésként értékelhető. A „**worker**” **jogai:**

- jogosult a nemzeti **minimálbérre**,
- védelem illeti meg a munkabérből történő jogellenes levonásokkal szemben,
- jogosult a **fizetett szabadság** törvényben meghatározott minimális szintjére,
- jogosult a munkaközi szünetek törvényben előírt minimális időtartamára,
- munkaideje átlagosan heti 48 óránál több nem lehet (de lemondhat erről a jogról),
- védelem illeti meg a jogellenes diszkrimináció ellen,
- részmunkaidős foglalkoztatás esetén nem érheti hátrány.²³

A hivatkozott ítéletek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a tudomány képviselői egyre inkább arra az álláspontra helyezkednek, hogy a platform gazdaságban végzett munka esetében a munkáltatói és munkavállalói jogállást platformok esetén meg kellene állapítani, még abban az esetben is, amikor négy szereplős jogviszonyról beszélünk, tehát a platform megosztja a munkáltatói jogait egy további alvállalkozóval.²⁴

Kapcsolódó kulcskérdés a **digitalizáció jelenségének kollektív munkajogra gyakorolt hatása is**. A munkavállaló és munkáltatói jogállás alapvetően befolyásolja a koalíciós szabadság kérdését, és ezzel a kollektív igényérvényesítés kérdéskörét, hiszen, ha a koalíciós szabadság a munkavállalókat illeti meg, ez nem értelmezhető a vállalkozók tekintetében (az Európai Unió viszonylatában például versenykorlátozásnak minősülhet). Ezzel összefüggésben, szorosan kapcsolódva a munkavállalói jogálláshoz, felvetődik a **szakszervezetek jogállásának kérdése**. Amennyiben a szakszervezeteknek közjogi funkciót is tulajdonítunk, a platform gazdaság munkásainak képviselője feladatuk lehet a munkavállalói és munkáltatói jogállástól függetlenül, amennyiben erre nem kerül sor, akkor a digitalizáció eredményeként létrejött új foglalkoztatási formákban foglalkoztatottak érdekképviselő nélkül maradhatnak.

Ismételten utalok e körben a munkavállalóhoz hasonló jogállású személy problematikájára, illetőleg a kategória bevezetését a magyar jogrendszerbe megfontolandónak tartom.

Összességében látható, hogy mind a digitalizáció általános hatásával, mind a jogállással kapcsolatos **problematika sokrétű, mely további széleskörű kutatást igényel. Jelen tanulmány célja saját kutatásom jelenlegi állása és a terjedelmi korlátok miatt elsősorban a kérdés- és problémafelvetés, valamint az azokra adható esetleges válaszok előzetes jelzése.**

²³ <https://www.gov.uk/employment-status/worker>

²⁴ Antonio Loffredo and Marco Tufo: Digital work in the transport sector: in search of the employer Work organisation, labour & globalisation Volume 12, Number 2, Winter 2018 p. 34.

5. Javaslatok

Előre bocsátom, hogy fentiek alapján a javaslatok is a kutatás jelen szakaszából levont következtetések lehetnek, ezzel együtt kísérletet teszek néhány javaslat megfogalmazására.

De lege ferenda a magyar jogalkotó számára **a klasszifikációs kérdés megoldásként javasolt lenne a munkavállaló és a vállalkozó mellett egy harmadik kategória bevezetése, a munkavállalóhoz hasonló személy kategóriája.** Erre a 2012. évi I. törvény (Mt.) előkészítésekor történt kísérlet. Mivel a felvetés ma is aktualitással bír, sőt megkockáztatom, hogy a jelentősége tovább nőtt, érdemes lenne a módosítás lehetőségét ismét fontolóra venni.

A **táv munka/home office** tekintetében szintén de lege ferenda javaslatként fogalmazható meg **a kártérítési és munkavédelmi szabályok módosítása,** tekintettel arra, hogy ezen munkaszervezési mód választása esetén a munkáltató ráhatása a munkafeltételek biztosítására jelentősen csökken, vagy akár teljesen elvész, valamint, hogy sok esetben a munkavégzés kifejezetten a munkavállaló elvárásának megfelelően történik így.

Fentieket erősíti, hogy a jelenlegi technológiai fejlettségi szinten megfelelő digitális eszközök alkalmazásával ma a munkavégzés gyakorlatilag bárhol a világon történhet, a munkavállaló sokszor fenntartja magának a jogot a munkavégzés helyének szabad megválasztására, amely mindkét félnek megfelelő, azonban a munkáltató munkaszervezési lehetőségeit szűkíti.

Természetesen a javaslatok megfogalmazása során figyelembe kell venni a munkajog klasszikus védelmi funkcióját is. Ennek érdekében további, de lege ferenda javaslat **a munkáltatói és munkavállalói érdekvédők közjogi szerepének elismerése,** feloldva a klasszifikációs dilemmát a munkavállalói és munkáltatói jogállás kérdésében.

6. Konklúzió, további kutatási kérdések

A digitalizáció **hatása** – feltételezve, hogy a digitalizáció munkakörök eltűnését, a képzetlenebb rétegek tömeges munkanélkülivé válását, a foglalkoztatási formák és a munkavállalói és munkáltatói jogállás átalakulását is hozhatja magával –, **nem csak munkajogi, hanem gazdasági és szociális problémaként is kezelendő.**

Globális és nemzeti szinteken is *választ kell találni arra a kérdésre, hogy mi történik a foglalkoztatás átalakulása miatt a munkájukat elveszítő emberekkel, hogyan érhető el, hogy a szociális biztonságuk ne kerüljön veszélybe. Ez olyan további kutatási kérdés, amelyre válasz lehet a megfelelő oktatási és szociálpolitikai intézkedés,* illetve ezek **munkajogi eszközökkel történő támogatása** (például az *átképzési kötelezettség* állami vagy munkáltatói oldalról, vagy *akár bizonyos helyzetekben felmondási védelem*).

Kérdés, hogy az államok rendelkeznek-e erre megfelelő hatalommal, hogyan lehet kikényszeríteni ezen igények érvényesítését, ki lesz képes fellépni a digitalizáció eredményeként is kialakuló transznacionális szervezetekkel (platformokkal) a klasszikus munkajogi vívmányok megőrzése érdekében.

A probléma sokrétű, nyilvánvalóan további kutatást igényel, de ténykérdés, hogy a jelenlegi szakirodalom is számos kérdést felvet és igyekszik megválaszolni.

Irodalomjegyzék

Aloisi, Antonio-Potocka Sionek, Nastazja: Fescina lente: The ILO and EU agendas on the digital transformation of work International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations, Vol. 37 (202e), No. 1

Baksa Máté-Freund Anna-Demeter Krisztina-Losonci Dávid: Üzlet 4.0 - magyarországi vállalati tapasztalatok Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021

Bankó Zoltán: Az atipikus munkajogviszonyok. A munkajogviszony általánostól eltérő formái az Európai Unióban és Magyarországon, PhD értekezés, Pécs 2008

Bankó Zoltán: A távmunkával kapcsolatos jogalkotási, jogalkalmazási és foglalkoztatáspolitikai tapasztalatok Magyarországon Magyar Munkajog E-folyóirat 2016/2

Degryse, Christophe: Digitalisation of the economy and its impact on labour markets. European Trade Union Institute, ETUI Research Paper – Working Paper, 2016, 18. 19 The Impact of RPA on the Changing Global Labour Market.

De Stefano, Valerio: The Gig Economy and Labour Regulation: An International and Comparative Approach Law Journal of Social and Labor Relations, Vol. 4, Issue 2 (May/August 2018), pp. 68-79.

De Stefano, Valerio: Crowdsourcing, the Gig-Economy, and the Law Comparative Labor Law & Policy Journal, Vol. 37, Issue 3 (Spring 2016), pp. 461-470

De Stefano, Valerio: Negotiating the Algorithm: Automation, Artificial Intelligence, and Labor Protection Comparative Labor Law & Policy Journal, Vol. 41, Issue 1 (Fall 2019), pp. 15-46.

Fodor T. Gábor: Tényleg létezik home office? – egy munkajogász kétségei a home office-szal, mint jogintézménnyel kapcsolatban. HR Portál, 2020, <https://www.hrportal.hu/hr/tenyleg-letezik-home-office---egymunkajogasz-ketsegei-a-home-office-szal--mint-jogintezmennyel-kapcsolatban>

Gramano, Elena - Gaudio, Giovanni: 'New trade union strategies for new forms of employment': Focus on Italy European Labour Law Journal 2019, Vol. 10(3) 240-253

Gyulavári Tamás: A gazdaságilag függő munkavégzés szabályozása: Kényszer vagy lehetőség Magyar Munkajog, E-folyóirat

Gyulavári Tamás: Munkajogi reformok az EU kelet-európai tagállamaiban: úton a munkavégzésre irányuló jogviszonyok új rendszere felé? Miskolci Jogi Szemle 12. évfolyam (2017) 2. különszám 138-153.

Hajdú József: A mesterséges intelligencia hatása a munkaerőpiacra, avagy elveszik-e a robotok az ember munkáját Infokommunikáció és jog 2020/2

Horváth István-Petrovics Zoltán: Digitalizáció a munkában: táguló horizontok joghézagokkal Profuturo/2021/2

Jakab Nóra: Robotika és a jog – A robotika munkajogot érintő kapcsolódásai, különös tekintettel a munkavállalói jogalanyiságra I. Miskolci Jogi Szemle 15. évfolyam (2020) 2. szám 7-20.

Kártyás Gábor-Répáczki Rita-Takács Gábor: A munkajog digitalizálása. A munkajog hozzáalkalmazása a digitális munkakörnyezethez és a változó munkavállalói kompetenciákhoz. Kutatási zárótanulmány. Budapest 2016 A Jövő Munkahelyeiért Alapítvány

Kiss György: A munkavállalóhoz hasonló jogállású személy problematikája az Európai Unióban és e jogállás szabályozásának hiánya a Munka Törvénykönyvében. Jogtudományi Közlöny, 2013 (1). pp. 1-14.

Kun Attila: A digitalizáció kihívásai a munkajogban. In: Homicskó Árpád Olivér (szerk.): Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2018 p. 119-138.

Kun Attila: A szakszervezeti szervezkedés szabadsága versenyjogi kontextusban In: Pál Lajos, Petrovics Zoltán (szerk.) Visegrád 17.0 XVII. Magyar Munkajogi Konferencia szerkesztett előadásai Budapest, Magyarország, Wolters Kluwer Hungary Kft. 2020 p. 167-189.

Loffredo Antonio – Tufo, Marco: Digital work in the transport sector: in search of the employer Work organisation, labour & globalisation Volume 12, Number 2, Winter 2018

Pál Lajos: A szerződéses munkahely meghatározása – a „home office” és a távmunka. Munkajog, 2018/2, 59.

Prugberger Tamás – Szöllős Andrea: Foglalkoztatás az informatika felhasználásával. Vállalkozás, vagy munkavállalás Polgári Szemle, 17. évf. 1–3. szám, 2021, 167–177.

Rácz Ildikó: A digitalizáció hatása a munkajog egyes alapintézményeire PhD értekezés Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Budapest 2020

Rácz Ildikó Right to disconnect – jog a kikapcsol(ód)áshoz Profuturo/2018/4.

Rácz Ildikó: A kollektív jogok érvényesülésének lehetőségei a platform-munkavégzés esetében Miskolci Jogi Szemle 13. évfolyam (2018) 2. szám 1. kötet

Mélypataki Gábor-Lipták Katalin: Munkajogi és gazdasági kihívások a jövő munkaerőpiacán. International Journal of Engineering and Management Sciences 5(1), 116-130.

Mélypataki Gábor: Az új foglalkoztatási formák és a társadalmi innováció hatása a szociális biztonságra. Magyar Munkajog E-folyóirat, 2019/1.

Neumann László: A munka jövője – a szakszervezetek jövője Magyar Tudomány 179(2018)1, 77–89.

Szabó Imre Szilárd: A szakszervezet jogállása a magyar munkajogban, PhD-disszertáció, Pécs, 2020

Szabó Imre Szilárd: A kollektív szerződések szerepe a megújult munkajogi szabályozásban Magyar Munkajog, E-Folyóirat 2015/1.

Fehér Ágota: A Debreceni Református Kollégium Ifjúsági Gyülekezetének szerepe az intézmény tehetséggondozó tevékenységeiben¹

/Pécsi Tudományegyetem, BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola/

Lektorálták: Dr. Fürj Zoltán és Dr. Dobos László

Absztrakt

A Debreceni Református Kollégium olyan értékes bázist képvisel a magyar iskolarendszerben, amely a történelem viszontagságai között is hűen szolgálta diákok legjobb képességeinek kibontakoztatását, számos tehetség megmutatkozását. Szellemisége nemcsak a tudásrendszer magas színvonalú fejlesztésében nyújtott segítő szerepet, hanem olyan lelki támaszt is magában hordozott, ami értékes megtartó erőként jelentett további erőforrásokat. A gimnázium Ifjúsági Gyülekezete S. Szabó József (1862-1944) főigazgató alapításában 1902 óta volt diákok összetartásának, valamint a tudásátadás és a hitre nevelés elmélyítésének megvalósítója egyaránt. Az intézmény értesítői folyamatosan beszámolnak az Ifjúsági Gyülekezet tevékenységeiről, célkitűzéseiről, s értékes neveléstörténeti forrásként is szolgálnak személyes beszámolók rögzítése kapcsán is, pl. végzős diák búcsú beszéde szintén megjelent oldalain. Tanulmányomban a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma értesítőinek forrásanyagára építve elemzem az Ifjúsági Gyülekezet értékét és szerepét az intézmény tehetséggondozó tevékenységeinek tükrében.

Kulcsszavak: Debreceni Református Kollégium, Ifjúsági Gyülekezet, tehetséggondozás, Gimnáziumi Értesítő

A Debreceni Református Kollégium Ifjúsági Gyülekezetének szellemisége

A Debreceni Református Kollégium, „az ország iskolája” (Bölcskei, In: Győri L., 2006, 7) évszázadokon keresztül a hazai reformátusság számarányát túlhaladó mértékben játszott szerepet a magyar oktatásügyben. Elemi, közép- és felsőfokú iskolák jól szervezett hálózatára épülő, minőségi oktató-nevelő intézményként kiváló eredmények eléréséhez segítette a diákokat, nyújtott támaszt számukra képességeik kibontakoztatásához. Kutatásom által arra törekszem, hogy a tehetséggondozás vonatkozásában pontosítsam a Debreceni Református Kollégium szellemiségét.

A nagymúltú intézményben „a tehetséget és a szorgalmat szem előtt tartó biblikus pedagógiai értékrend” (Bölcskei, In: Győri L., 2006, 7) bontakozott ki. Elkötelezett református tanárok személye értékes támaszul és mintául szolgált, egyúttal a kálvini elvek követése többek között a fegyelmezettség, a kitartás forrásaként is jó szolgálatot tett a feladatok iránti elköteleződés megerősítésében. Mindezekon túl az intézmény szellemi műhelyeiként az önképzőkörök további

¹ A kutatást a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Karának *Hitéleti képzések és a tehetséggondozás fejlesztése* című pályázata támogatja.

sokszínű lehetőséget nyújtottak az elmélyülésre, az együttes témafeldolgozásra, egyúttal az összetartás, a közösség erejére való építkezés megerősítéseként a tehetséggondozás eszköztárának gazdagítására.

Kiemelten tekintek a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában munkálkodó Ifjúsági Gyülekezet szellemi közösségének szerepére, amely különleges lelki támaszul szolgált a diákok számára. 5-8. osztályos tanulók válhattak tagjaivá, s a közösség szervezettségét szépen példázza, hogy két előjáró vezette a gyülekezet szellemi munkáját. Négy presbiter vigyázott az erkölcsi életére, négy diakónus pedig a jótekonyság gyakorlatát segítette és anyagi ügyeit intézte. Később a presbiterek és diakónusok száma megkétszereződött, tagjainak száma pedig ugyancsak jelentősen gyarapodott: kezdetben 111, az utolsó években 200 fölött volt (Barcza, 1988).

Szellemi műhelyként való működése annak is köszönhető volt, hogy „a nagyobb diákok úgy tudták vezetni a kisebbeket, hogy egyszerre tették fontossá számukra a hitbeli és a tudásbeli előrelépést.” (Németh, 2013a, 326) Ezen gondolatra építve tehát az Ifjúsági Gyülekezet tehetséggondozással összefüggő szerepét e két vonatkozásban elemzem.

Az Ifjúsági Gyülekezet szerepe a hitre nevelésben

A Debreceni Református Kollégium diákjai között a 19. század végére egyre többen voltak világi pályára készülők, ám az intézmény szellemiségét mindvégig kiteljesítette a hitre nevelés, vallástant minden diák tanult. Zákány József (1785-1857), az intézmény diákjából lett tanáraként tankönyvében kifejti: „A vallás tanulásához ész, szív és hit szükséges. Az ész a természet okait kutatja, a szív az erkölcsi érzést fogadja be, a hit pedig a bibliai igazságok elfogadásán nyugszik.” (Nagy, 1933, 65) A diákság oktatásának-nevelésének folyamatában mindhárom pillérré egyaránt elengedhetetlen volt az építkezés, hiszen ezek egymást is meggazdagítva segíthetik csak a lelki üzenetek teljesebb átadását és befogadását. Az iskola vezetése és tantestülete „a tanórákon és azokon kívül minden alkalmat igyekezett felhasználni a tanulók református keresztyén élet- és világfelfogásának kialakítására, a vallásos és hazafias érzés és erkölcsi szellem megszilárdítására” (Gimnáziumi Értesítő, 1922/1923, 9).

1894-től S. Szabó József (1862-1944) vezette a vallástani tanszéket. A Kollégium lelki életét, a diákok hitbeli fejlődését több újtással támogatta, pl. első 4 évfolyam számára gyermekistentiszteleteket vezetnek be, amelyek célja nem az oktatás, hanem a hitre vezetés (Gimnáziumi Értesítő, 1898/1899, 59). Az elhangzott ígéhirdetések megjelentek írásban is füzetsorozatként *A szeretetről* címmel. Nagy ünnepek előtt kiemelten fontosnak tartotta az adott ünnepre való felkészülést (Németh, 2013a, 318), mindezzel is személyesen közvetítette a lelki ráhangolódás, az egymásra figyelés, az összetartozás értékeit. Diákjai számára megtapasztalhatóvá tette a saját belső átéléseik fontosságát, valamint a társaikkal való közösség élményének mélységeit. Szívesen tanultak tőle, s úgy nyilatkoztak róla: általa „jobbaknak éreztük magunkat”, „a szeretet igéjével teremtett rendet” (Németh, 2013a, 318).

Az 1901/1902. tanévben ún. vallásos gyakorlatokat (Németh, 2013b, 682) szervezett a katolikus lelki gyakorlatok mintájára, az egyházi év történéseihez illeszkedő elmélyülési lehetőségekkel. A diákságot kisebb csoportokba osztotta, így a közösségek bensőségesebb együttlétet élhettek meg. Ennek a kezdeményezésnek nyomán alapította meg 1902-ben konfirmált évfolyamok összefogására az Ifjúsági Gyülekezetet.

Az Ifjúsági Gyülekezet a hitben érettebb diákok bevonódásával, a közösség gyarapítójaként szolgált „az egymás hite általi épülésben ... lelkiisége és a szeretet pozitív hatással volt a többi diákra is” (Németh, 2013a, 320–321). A Kollégiumban mindezzel olyan rendezettséget is megalapozott, amelyben fegyelmezési nehézség is ritkábban adódott. A Gyülekezet szeretetteli közössége alapítójának, S. Szabó József személyiségének hatására is formálódhatott, s jelentett olyan értékes lelki háttérrel, amely a tanulmányi eredményesség, a legjobb képességek kibontakoztatása forrásául is szolgált.

A tanári kar eleinte csak „tudomásul vette” (Németh, 2013b, 682) létezését, s a diákság körében sem volt mindig figyelemfelhívó. Mégis, a legkiválóbb diákok jártak az Ifjúsági Gyülekezet közösségébe, amelyben ők maguk is megtapasztalhatták a hitbeli és a tudásbeli támasz összefonódását, egymásra is kifejtett segítő szerepét. A későbbiekben érkező társaik számára tehát már ők maguk és az általuk követett értékek is mintául szolgáltak. Hamarosan tiszteletet kiváltó hatása lett az Ifjúsági Gyülekezet tagságába tartozásnak, s már a diákság fele részt vett alkalmain (Németh, 2013b, 683).

A közösség vezetői 8. osztályos diákok, a vezetői testület tagjai évfolyamonként kerültek megválasztásra. Összességében önszervező módon működött, így a hitbeli gyarapodást felelősségérzet megalapozásával is támogatta. „A gyülekezet szerény körben kezdte meg működését. Vasárnap délelőttönként gyűlt össze istentiszteletre, mely éneklésből, imádkozásból, bibliaolvasásból, esetleg bibliamagyarázából, eredeti vallásos művek felolvasásából és vallásos költemények szavalásából állt.” (Gimnáziumi Értesítő, 1903/1904, 95). „A gyülekezet összejövetelén mindenki mintegy vezéreszmeként hangoztatta, hogy tagjainak dolgaiban egyedül Jézus legyen a példaképe, az ő tanítása szerint igyekezzenek fejleszteni az Istenben való hitet. Közben elmélkedtek az istentisztelet helyes módjáról, éneklésről, imádkozásról.” (Gimnáziumi Értesítő, 1903/1904, 96). Kirajzolódik tehát, hogy a közösség számára az összetartó erőt a lelki, hitbeli elköteleződésen túl az együtt gondolkodás, a közös értelmezés, egymás gondolataira való építkezés egyaránt meghatározta. Néhány évvel később az Ifjúsági Gyülekezet alapértékként így határozták meg a célkitűzéséhez kapcsolódóan: „a református tanulók egyházas jellemének és érzületének ápolása az önképzés és öntevékenység által” (Gimnáziumi Értesítő, 1918/1920, 82).

Az 1920-as évekre célja a következőképpen volt megragadható: „Az ifjúság vallásos érzését ápolja és növeli, református öntudatát és egyházas gondolkodását erősíti a főgimnáziumunkban már 20 év óta jótékonyan működő Ifjúsági Gyülekezet.” (Gimnáziumi Értesítő, 1921/1922, 5) „A gyülekezet, amikor lehetett, összejött a főgimnázium énektermében, hogy tagjaiban növelje és erősítse a hitet, erkölcsi érzést és református egyházunkhoz való szilárd ragaszkodást, valamint a tanulótársi összetartást és szeretetet.” (Gimnáziumi Értesítő, 1921/1922, 19)

Mindezen szellemiségre építve az intézmény a hitbeli elköteleződés támaszához is kapcsolódóan a segítőkészség kibontakoztatását is magas szinten valósította meg, hiszen elsődleges célt jelentett a szegényebb diákok támogatása: származási helyzetétől függetlenül lehetőséget adni a képességeik kibontakoztatásában minden szorgalmas, kitartó növendéknek. E cél az Ifjúsági Segítő Egyesület munkálatai nyomán a következőképpen is megerősítést kapott: „iskolánk szegénysorsú, jó előmenetelű és valláserkölcseileg kifogástalan növendékeit kisebb-nagyobb segélyben részesítse” (Gimnáziumi Értesítő, 1918/1920, 82). A lelki-hitbeli elköteleződés tehát olyan alapvető értéket jelentett, amely a tanulmányok legjobb eredményessége melletti elköteleződéssel, a szorgalommal együtt kiemelt támogatandó szempontként volt tekinthető.

Az Ifjúsági Gyülekezet szerepe a tudásbeli gyarapodásban

Az Ifjúsági Gyülekezet tagjainak hitbeli megérintődésén túl jelentős szerepe töltött be a kitartás, a szorgalom támogatása, a tanulmányi előmenetel segítése, s ehhez kapcsolódóan az információátadás, az elmélyült gondolatmegosztás, valamint -feldolgozás területén is. Különösen népszerűek voltak azok az alkalmak, amelyeken a felolvasott ígét közösen lehetett megbeszélni, vagy kérdést feltenni az előadónak. A tehetséggondozás szempontjából ez az egyéni gondolatoknak, felvetéseknek teret adó feldolgozás ugyancsak értékes lehetőséget jelentett az adott téma irányában való elmélyülésre, a Biblia üzeneteinek közös értelmező feldolgozásán keresztül pedig sokrétű iránymutatás merítésére.

A diákok egyéni és közösségi lelki támogatása így egyúttal teológiai ismeretekben való gyarapodással is együtt járhatott, hiszen az idősebb tehetséges társakkal való találkozás és a közös témafeldolgozás hitbeli kérdésekben – és azon túl is – meggazdagító erőt nyújtott. S. Szabó József kifejezetten lényegesnek tartotta a hitben érettebb diákok bevonását az Ifjúsági Gyülekezet közösségébe, számított rájuk a bibliaértelmezések mélyítésén túl a kisebbek előtti példaként. A tehetséggondozás vonatkozásában mindez abban is segítségül szolgál, hogy a tehetségek társas készségei is gyarapodjanak, hiszen az érettebb érdeklődési kör által alapvetően az idősebb korosztállyal alakítanak ki könnyebben társas kapcsolatokat.

Az Ifjúsági Gyülekezet közössége jelentős értéket teremtett, munkáját tisztelet és megbecsülés övezte a Kollégium tanárainak megítélésében is, egyúttal szellemisége ahhoz is hozzájárult, hogy az iskolai fegyelmezési problémák is csökkentek az intézményben: „a diákság legkiválóbbjai a többiekre hatást gyakoroltak, hitben és erkölcsben példát tudtak mutatni. Hosszú évtizedek munkájának eredményeképpen az intézményben folyó nevelés végre olyanná lett, amilyennek régóta szerették volna látni, hitvalló életre vezető és abban nevelő, tanító intézménnyé.” (Németh, 2013a, 320–321)

Nagy szerepe volt könyvtári állomány összegyűjtésében, amely természetesen az ismeretek gyarapítása céljával is értékes támaszul szolgált, mindemellett egymás segítése irányában is közbenjárt: a szegényebb diákok támogatása könyvek kölcsönzése által is megvalósulhatott. Mindemellett természetesen a könyvek a hitbeli elmélyülést is megsegítették, hiszen pl. vallásos néplapokat járattak: Ébresztő, Igaz Mondó, Kis Tükör, Téli Újság (Barcza, 1988).

Ugyancsak a tehetséggondozás megsegítéséül szolgált az Ifjúsági Gyülekezet tevékenységeinek tágabb körben is ismertté válása, amelynek nyomán több neves ifjúsági vezető is ellátogatott a Debreceni Református Kollégiumba: többek között Victor János, a Magyar Keresztyén Diákszövetség főtitkára, Sartorius Ernő, a Keresztyén Diákok Világszövetsége főtitkára és Karácsony Sándor. Az általuk megosztott gondolatok egyaránt lelki megerősítésként, valamint értékes eszmecserék alapjául is szolgálhattak, hiszen a személyes kérdések akár újfajta válaszokkal kapcsolódva további átgondolási szempontokat nyújthattak a debreceni diákság számára.

További meghatározó szereppel bír az intézményi tehetséggondozás tekintetében is, ha a felnövekvő generáció tudatos figyelemmel kíséri a történelem időnként viszontagságos eseményeit. A világ helyzeteinek megértése átgondolással, valamint egymással megosztva olyan összefüggéseket is könnyebben rendszerbe foglalhat, amelyek a felszínen talán kevésbé mutatkoznak meg. Természetesen a sajátos lelki megterhelődésekkel való megküzdés is könnyebb egy közösség tagjaként. Az Ifjúsági Gyülekezet támasza ugyancsak értékessé vált a

trianoni események során az összetartozás élményének megerősítésében, s ezzel a kitartás támogatásában, a megtartó erő segítő szerepében, a tanulmányi eredményesség fenntartásához kapcsolódóan. Szép megmutatkozása mindennek egy végzős diák búcsúbeszéde az 1928/1929. évi gimnáziumi értesítő oldalain:

„Ez a nap kell, hogy örök hálát ébresszen bennünk Isten iránt, ki Szent Lelke erejével tömörített bennünket ez Ifjúsági Gyülekezetbe, mely a vallás és hazaszeretet szent érzéseit csepegtette szívünkbe. ... S ti, kedves ifjabb barátaink, ha szerettetek bennünket, kérünk, igyekezzetek különbek lenni nálunk, mert ezzel nemcsak az alma maternek, nemcsak tanárainknak, nemcsak nekünk okoztok örömet, hanem hazátokat, Nagy-Magyarországot szolgáljátok.” (Gimnáziumi Értesítő, 1928/1929, 56)

Az intézmény tehetségsegítő tevékenységeinek tükrében az összetartásnak ez a kifejeződése olyan értéket nyújtott, amely egyszerre irányult az ősi gyökerek megerősítő szerepére, a magyarságtudat fokozására, valamint a jövő felé, amellyel akár újabb kibontakozások forrásaként is szolgált. Irányt mutat olyan cél felé, amely a református szellemiség nyomán is a nemzeti-népi értékek pilléreire támaszkodik, s ezáltal is kifejezi az iskola és a bibliai ige, tehát a tudás és a hitbéli elköteleződés egységének fontosságát.

Az Ifjúsági Gyülekezet történetét tekintve az elkövetkező időszakban, a 30-as években már szűkebb keretek között valósulhattak meg tevékenységei: önkéntes bibliaköröket szerveztek, a II. világháború után pedig nem alakult meg, munkakörét az általános belmisszióba olvasztották be (Barcza, 1988).

Összegzés

Az Ifjúsági Gyülekezet kibontakoztatásában S. Szabó József főigazgató szerepe kiemelkedő, minderről a Gimnáziumi Értesítő 1928/1929. tanévben, azaz pályán töltött 40. jubileumi évében külön is megemlékezett:

„S. Szabó József főigazgató úrban olyan energia és következetes fegyelmezési készség nyilvánult meg, akiben a mi nagy, fokozottabb követelményekkel fellépő iskolánk is mindig biztosan megtalálta a maga emberét. ...

A tanári munka értékét, függetlenül minden, bárhonnan jövő elismeréstől vagy kárhóztatástól, az adja meg, hogy hány ember lelkét tudja a maga ideáljai szerint formálni, a lelkét mozgató eszményekkel telíteni. És az, hogy vájjon át tudja-e sugározni a reá bízott lelkekbe a hit erősségét, a krisztusi lelkületre való törekvés erényét, jó és balsorsban az Isten kezére való ráborulás áldott nyugalmát? Ha ez magamban sincs meg, ha ezt csak hivatalból tanítom, de mint karakter indelebilis, az én lelkemnek nem alkotó eleme, minden tanításom hiábavaló. Nagytiszteletű és Méltóságos Főigazgató Úr! Minden hivalkodás nélkül, mint aki évek óta rendszeresen eljárak ifj. gyülekezetének összejöveteleire, istentiszteleteire, ahol annyszor éreztem, hogy uralkodni e világ felett nem tudomány, hanem hit, tanúságot tehetek, hogy itt a maga eszményei szerint alakította az ifjú lelkeket és élete munkásságának legmaradandóbb emlékeit itt hagyja maga után s az itt elvetett magvak teremnek legbővebben.” (Gimnáziumi Értesítő, 1928/1929, 15–16)

S. Szabó József ugyanezen alkalommal tartott beszédében szintén megragadhatóak az elköteleződés, a legjobb szándékkal kísért, az intézmény értékeinek megerősítését és kibontakoztatását célzó gondolatai: „éltem útján a szeretetnek sok kedves virága nyílt előttem, most pedig, amikor innen távozom és a kollégium szolgálatából megválok, e virágokból egy egész bokrétát, ők nem egy egész nagy koszorút kegyeskednek messzemenő jóakarattal kötni és a fejemre helyezni. ... Legmagasabbra fokozza pedig gazdagságomat az a boldogító valóság, hogy Magyarország egyik legrégebbi, leghíresebb, legdicsőbb múltú tanintézetében ápolhattam a hitnek, tudománynak és hazaszeretnek megszentelt háromságát ... Hogy mik voltak az én tanári pályám vezérlő csillagai, mik tanítási és nevelési elveim s eljárásom, mi volt nekem ez a kollégium, ahol életem javát leéltem, hűséggel és szeretettel átdolgoztam, arra most nem tudnék, de nem is óhajtok feleletet adni. Életem nyitott könyv, olvashat benne és belőle mindenki. Én csak azt érzem, hogy nagy kincsekkel, kötelességem hív teljesítésének tudatával, lelkiismeretem tisztaságával, hófehéren megőrzött eszményeimmel, a tudomány és műveltség iránti olthatatlan lelkesedéssel és ennek az egész nagy kollégiumnak szívemet elborító szeretetével kötöm ki életem hajóját a nyugalom révében.” (Gimnáziumi Értesítő, 1928/1929, 17–18).

Összességében megerősíthető, hogy az Ifjúsági Gyülekezet önszervező szellemi közösségének tehetséggondozásban betöltött szerepe a felnövekvő generációk számára is értékes támaszul szolgált, egyúttal a ma tehetséggondozó közösségeinek irányában is remélhető: képességeik kibontakoztatásához mind hitbeli-lelki kapaszkodót, mind a közösség erejét, mind szorgalmas, kitartó, elmélyültséget kifejező értelmezőkészséget nyújtottak. Ezen területek egymásnak is kölcsönösen gyarapítói, a képességek kibontakoztatásának pedig teljesebbé tételét segítik.

A Debreceni Református Kollégium a magyar református iskolarendszer kiemelkedő példája, ahol a nevelésnek nemcsak a lelkesítő szolgálatra való felkészítés volt a célja, hanem polgári, többek között tanítói pályára készülők hivatására bocsátása is. S. Szabó József főigazgatói tevékenységeinek idején a kollégiumi diákok maguk is hálás szívvel köszönték meg a kapott értékeket, intézményüket pedig így jellemezték: „a hitnek és tudománynak ez az avatag hajléka, büszke fellegvára ... kisugárzó természetes erők kiapadhatatlan energiaforrásul szolgálnak elsőrenden magyar fajtánknak, másodrenden az emberi közös kultúrának” (Gimnáziumi Értesítő, 1927/1928, 6). Olyan kapaszkodókat meríthettek tehát az itt nevelkedő diákok, amelyek nemcsak személyes életükben való eredményes helytálláshoz segítette mindannyiukat, hanem annál tágabb értékeket is megalapoz számukra: „ahogy egység a Kollégium és egy az általa szolgált isteni, hitbeli, erkölcsi, tudományos, nemzeti, történelmi igazságok közössége is” (Gimnáziumi Értesítő, 1927/1928, 11).

A kutatást a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Karának *Hitéleti képzések és a tehetséggondozás fejlesztése* című pályázata támogatja.

Felhasznált irodalom:

BARCZA Józsefné (1988): *Diáktársaságok és diákegyesületek*. In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 697–752.

file:///D:/2022_november/Cikkek_tanulm%C3%A1nyok_k%C3%B6nyvek/Reform%C3%A1tus

[%20koll%C3%A9giumok/A%20Debreceni%20Reform%C3%A1tus%20Koll%C3%A9gium%20t%C3%B6rt%C3%A9nete.pdf](#)

GYŐRI L. János (2006): „*Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek ... világosító lámpása*” *A Debreceni Református Kollégium története*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.

GYŐRI L. János (1993): *Kősziklán épült vár – A Debreceni Református Kollégium története*. Kiadja a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma az Országos Református Tanáregyesület támogatásával. Debrecen.

NAGY Sándor (1933): *A vallásos nevelés és oktatása debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig*. Debrecen.

NÉMETH Tamás (2013a): *A vallástanítás története*. In: GYŐRI L. János (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 307–344.

NÉMETH Tamás (2013b): *S. Szabó József (1862-1944)*. In: GYŐRI L. János (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2012). Iskolatörténeti tanulmányok*. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 679–690.

Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Értesítői. (Debreczeni Ref. Főgymnasium Értesítői.)

Bevezető

A tanulmány a vajdasági magyar tehetséggondozás helyzetképét kívánja felvázolni a szerbiai és a magyarországi trendek kontextusában. Célja a szerbiai oktatási rendszer és annak jogi háttere részletes elemzése, különös tekintettel a tehetséggondozásra, kiemelve a magyar érintettségű állami intézményi rendszert, és néhány jó példával szemlélítve az előremutató eredményeket. E munka a tehetséggondozás többszintű, általánosabb, szélesebb értelmezését boncolgatja a meghatározott földrajzi, történelmi és kulturális terekben kutakodva, elsődlegesen a közoktatás és az oktatáshoz szorosabban kötődő civil szervezetek, illetve tehetségpontok munkáján keresztül.

Mindenekelőtt viszont fontos a cím minden egyes szavát külön-külön is értelmezni. **A szerbiai és a magyarországi** jelzők földrajzilag és jogilag precízen körülhatárolható térségekre utalnak. Ám oktatási rendszerüket tekintve nem teljes mértékben izolált országokról van szó, folyamatos hatással vannak e területekre is a szomszédos országokban, Európában vagy a világban történő események, irányvonalak. Ennek ellenére kétségtelenül léteznek mindkettőnek egy-egy sajátos oktatási-szervezeti kultúrája.

A **vajdasági magyar** jelzőpárosnál már sokkal bonyolultabb a helyzet, amelynek könyvtárnyi szakirodalma van. Sok vajdasági magyar fiatal tanul Vajdaságon kívül, például Belgrádban vagy Szegeden. Hagyományos és gyakorlati okok is meghatározzák ezt, viszont az egyre inkább tetőződő elvándorlási folyamatok is közrejátszanak ebben. Sokan már több határt léptek/lépnek át családjukkal. Lehetőség (főleg a magyar állampolgárság könnyített megszerzése miatt) és divat lett külföldi, neves egyetemekre iratkozni, vagy csak például egy cserediákprogramban részt venni. Fontos kérdés, hogy ki fog „haza” is térni közülük. Az ember élettere talán meghatározható egy 150-200 km-es sugarú körben, ha épp egy óceán vagy egy határ nem szeli ezt ketté. A mai repülőútárak ezeket a köröket igencsak kitolhatják. A vajdasági magyarok többsége esetében ennek a körnek a másik fele Magyarországra vetül. Románia vagy Horvátország esetében a kivetült körkikkely élettelen, ugyanúgy, mint pl. egy szegedi lakos esetében a Vajdaságra vetülő körrész: évente egyszer átutazik rajta, vagy elmegy a bolhapiacra. Ezzel ellentétben a vajdasági magyar fiatal számára az életterének a magyarországi része valódi élettér. Ott (is/vagy) tanul, dolgozik, vásárol, szórakozik, él. Él az ingázás adta lehetőséggel, mindenféle belterjes határátlépési praktikákat kifejlesztve és alkalmazva. Nem feltétlenül adja fel a szülőhazáját, a vajdasági magyar identitását. A fentiek okán a tehetséggondozás színtere a vajdasági magyarok esetében történhet és történik Vajdaság határain kívül is, akár Kiskunhalason, Ásotthalmon, Mórahalmon, Szegeden vagy máshol is. Ebben a tanulmányban a Vajdaság határain kívül eső részek tehetséggondozási helyeivel, módozataival nem foglalkozunk. Nem foglalkozunk a Vajdaságban szerb vagy más nyelven elérhető tehetségfejlesztési lehetőségekkel sem, csupán annyira, amennyire az összehasonlítás miatt szükséges. A Bolyai Farkas Alapítvány ezt a gordiuszi csomót célközönségének frappáns meghatározásával vágta át: a Magyarul Tanuló Tehetségekéért.

Helyzetkép – jelen tanulmány igyekszik némi oktatástörténeti háttér elé helyezni és kibontani a jelenleg Vajdaságban, magyarul fellelhető tehetséggondozási folyamatokat, próbálkozásokat,

eszközöket és lehetőségeket, **trendeket** kör-, kor- és kórképet mutatva a tehetségeknek és a tehetségsegítőknél.

Az **árnyékában** szó helyett a tükrében, fényében lett volna a szabatosabb, de kicsit valóban a két ország árnyékában érezheti magát a vajdasági magyarság ebben a témában. Néha viszont szélárnyékban is, pl. egyes vajdasági szervezetek olykor pozitív diszkriminációt élvezhetnek anyaországi támogatások révén, esetenként érdemtelenül.

Tehetséggondozás. Összetett szó, nagyon összetett. **Tehetség.** Még mindig összetett. Talentum – pénz. Tehetős – pénzes. Tehetetlenség – tehetségtelenség, képesség – képtelenség. Lángész, lángelme, génius, zseni, agytröszt, észkombajn, fenomén, találékony, reménység, élelmes, életrevaló, szemfüles, talpraesett, ügyes, rafinált, szemes, ügyes kezű, profi, intelligens, jó érzékű, rátermett, beleváló, különleges, más. Újabban: tehetségcsíra, tehetségígéret, befutott tehetség, jó képességű stb. Gazdag nyelv a magyar, de az idegen nyelvek ebben az esetben talán néha kreatívabbak: megajándékozott – mondják sokfelé, nagyon találóan! Egy szerb kifejezés tükörfordítása: szérián kívüli az ilyen ember.

1. Adalékok a tehetséggondozás kérdéséhez

Rengeteg tehetséges ember próbálta megfogalmazni a tehetség lényegét, dolgozott ki különböző tehetségmodelleket, valamint nagyon sok közhely, tévhit is közszájon forog: a tehetség utat tör magának, mindenki tehetséges valamiben, az igazi tehetség maga tanul. „Nincs a pszichológiának még egy olyan területe, ahol olyan kevés tényre annyi okoskodás, elmélkedés épült volna fel, mint a tehetség kérdésében” – állítja Hódi Sándor (2009, 7). Czeizel Endre, a magyarországi tehetséggondozás kiemelkedő képviselője egy tanulmánya címében tömören megfogalmazta a tehetség eszenciáját: *Legnagyobb természeti kincsünk: a tehetség* (Czeizel 2003). Ebből kifolyólag a mindenkori kormányzat, a döntéshozók és az adott társadalom tevékenysége könnyen megítélhető bárki számára a fenti témához való hozzáállásából. Izgalmas megfigyelni azt is, hogy földrajzi és történelmi szempontból a „legnagyobb természeti kincshez” ki, mikor, hogyan viszonyult, mennyire akarta fejleszteni, esetleg birtokolni azt. Magyarországon 2008-ban „megszületett a 78/2008. (VI. 13.) Országgyűlési határozat a Nemzeti Tehetség Program céljáról, majd ezt követően december 4-én a 126/2008. (XII. 4.) Országgyűlési határozat a Nemzeti Tehetség Program elfogadásáról, finanszírozásának elveiről, valamint a Nemzeti Tehetségügyi Koordinációs Fórum létrehozásának és működésének elveiről. A határozat kimondja, hogy »a tehetségek segítése nemzeti ügy«, rögzíti a széles körű társadalmi összefogás szükségességét, valamint a tehetségsegítés modern, komplex szemléletét tükröző alapelveket. A következő évben megszületett két további döntés is a program érdekében: a 152/2009. (VII. 23.) Kormányrendelet a Nemzeti Tehetség Program finanszírozásáról, valamint az 1119/2009. (VII. 23.) Kormányhatározat a Nemzeti Tehetségügyi Koordinációs Fórum létrehozásáról és működéséről” (Bajor 2020b, 674–675). A Nemzeti Tehetségprogram kidolgozásában és megvalósításában kulcsszerepe volt és van a mai napig is a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetségének (MATEHETSZ).¹ A MATEHETSZ megalakulásával és fejlődésével párhuzamosan alakul Vajdaságban is a tehetséggondozó mozgalom. A magyarországi gyakorlattal szemben a szerbiai

¹„A Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége a Nemzeti Tehetségsegítő Tanács operatív, jogi személyiségű ernyőszervezete. A magyar közoktatási és felsőoktatási hagyományokra, valamint a korszerű pedagógiai és pszichológiai kutatási eredményekre alapozva a Matehetsz körül összegyűlő szakemberek meghatározó közreműködést vállaltak a nemzeti összefogás szükségességét hirdető Nemzeti Tehetség Program elindításában és megvalósításában” (Bajor 2020b, 686).

joggyakorlat nem szentel kitüntetett szerepet a tehetséggondozás ügyének, és Szerbiában nem is létezik a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetségéhez hasonló tehetséggondozó ernyőszervezet (erről bővebben az 1.2.1. fejezetben).

A tehetséggondozás elméleti kérdéseinek részletes tárgyalása szétfeszítené e tanulmány kereteit, és nem is az általános kérdések megválaszolása a célja, így a téma iránt behatóbban érdeklődők figyelmébe ajánlom *A tehetség kézikönyve* című kiadványt (<https://tehetsegkezikonyv.tehetseg.hu/>), amely behatóan foglalkozik a tehetséggondozás alapkérdésével, részletesen bemutatja a tehetségmodelleket, -elméleteket a kezdetektől napjainkig. Kitér a mérés/mérhetőség kérdéseire, a fejlődés/fejleszthetőség feltételeire, különböző területeire. Alapos és könnyen alkalmazható útmutatót ad a fejlesztés módszereire, a tehetséggondozó programokra, a komplex programtervezés alapelveire és azok hatásvizsgálatának szempontjaira. Összefoglaló szakirodalom-jegyzéket tartalmaz, valamint bemutatja a környező országok és a világ vezető országainak tehetségprogramjait.

A tehetség szavunk ma már devalválódnak látszik. Elcsépelet lett a sok indokolatlan használat miatt. Divatba jött pedig felkeltette a marketingesek figyelmét is, így ma már mindenünk tehetséges: a bankszámlánk, a porszívónk, sőt a mosóporunk is. A televíziók csatornáit is előzönlötték a tehetségek a különböző tehetségkutató műsorok révén.

Igyekezünk visszafogottan, csak indokolt esetben használni a különleges varázsszót! Próbáljuk meg csak akkor alkalmazni, amikor valaki tényleg kiemelkedő eredményeket vagy valóban különleges képességeket mutat. A kishitű magyar lelkecskéék gondozásának, locsolgatásának hasznos serkentőszere lehet, de túlzásba vitele károsan hathat. Az önértékelés anomáliáit okozhatja, de súlyos terhet is jelenthet egy ingtag gyermek számára. Ráadásul abban a pillanatban, amikor egy csoportban egy gyermek homlokára „tetováltuk”, hogy **tehetség**, ugyanabban a pillanatban a csoport összes többi tagját megbéklyóztuk a tehetségtelen felirattal, lehet, hogy egy életre szólóan! Azzal sem érjük el a megfelelő célt, ha mindenkit tehetségesnek nyilvánítunk. A Gauss-féle görbe lenyomatának itt is érvényesülnie kell. Racionálisan nem lehet mindenki színötös az osztályban.

Gondozás, ápolás, kutatás, fejlesztés, gazdagítás – rokon értelmű szavak. A tehetség előszóval is mind megállja a helyét. Gyakran használják őket a különböző tevékenységek árnyalására. Talán az utóbbi két évtized mindennapjaiba a **tehetséggondozó** szókapcsolat ágyazódott be leginkább, és ennek a használata terjedt el. A magból csíra, a csírából a külső és a belső tényezők hatására, egy kis segítséggel és némi szerencsével, gyönyörű szép termő növény válhat. Az a kis segítség jelképezi a gondozás fontosságát. Talán úgy, mint *A kis herceg*ben. Nem is lehet véletlen, hogy számos tehetséggondozó szervezet logójában ez a növényi szimbólum kap központi szerepet. Esetünkben a tehetséggondozás elemzése magába foglalja, illetve érinti az egyén tehetségterületeit, az intézményrendszer kínálatát, az egyes civil és egyéni kezdeményezéseket, valamint a magyar és szerb tehetséggondozó vérkeringésből érkező éltető erőforrásokat.

A tehetséggondozás szűkebb értelemben külső tevékenységként csupán egy fázisa a tehetségcsíra fejlődésének, fejlesztésének. Az első és meghatározó fázis az azonosítás, a mérés, a diagnosztika. Tehát az adott tehetségterület, -területek diagnózisát, vagy egy komplex tehetségdiagnózist kell felállítani meghatározott, jó esetben standardizált mérőműszerek, -eszközök, -tesztek segítségével. Fel kell térképezni, ki kell elemezni, értékelni kell a kapott adatokat, majd ehhez kialakítani az egyénre szabott fejlesztési stratégiát. A gyakorlatban ezt egy vérbeli pedagógus/edző ösztönösen, illetve tapasztalata alapján végzi. A kidolgozott stratégia fogja meghatározni a fejlesztendő területek gondozását, gazdagítását, fejlesztését a szakemberek, a

szülők, a kortársak és az egyén közreműködése által. Mindkét fázist egy jól átgondolt tanácsadási rendszer kell, hogy támogasson, a tehetségterülettől függően, amely hathat az egyénnel foglalkozó szakemberekre, a szülőkre és természetesen magára az egyénre is. A mérés, a diagnosztika jó esetben jól képzett szakemberek által történik. Legtöbbször bizonyos mérőműszerek használata jogosultságot és tanultságot előfeltételez. Esetükben általában pszichológusokról beszélünk. Az iskolapszichológus jelenléte Szerbiában sokkal inkább jellemző az iskolákban, mint Magyarországon. Az már más kérdés, hogy mennyire felkészültek és milyen intenzitással foglalkoznak a tehetségazonosítással. Szerencsés esetben a tehetség-tanácsadást is az iskolapszichológus látja el, vagy kifejezetten tehetségfejlesztő szakirányt (is) végzett pedagógus. Vajdaságban az ECHA diplomás² tehetségfejlesztő szakemberek száma valószínűsíthetően 10 fő alatt van, többségük a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium munkatársa. Más, magyarországi, legalább kétéves tehetségfejlesztő szakot végzett szakemberek számáról nincs érdemleges adatunk. Szerbiában ilyen szakirányú képzés nincs. Szerencsés helyzet, hogy a MATEHETSZ továbbképzéseiben és az Észak-bácskai Magyar Pedagógusok Egyesülete Nyári Akadémiáin számos vajdasági magyar pedagógus végezhetett el különböző tehetséggondozással kapcsolatos kurzusokat. A tehetségpontok vajdasági megjelenésével a tehetséggondozás mindhárom említett fázisa nagyobb hangsúlyt és támogatottságot kapott. Az eredményeket nehéz bizonyíthatóan kimutatni, de hogy tudatosodott a tehetséggondozás fontossága a pedagógus társadalomban, az vitathatatlan. A tehetségpontok az említett három tevékenységen kívül még egy célt tűztek a zászlajukra, ez pedig a hálózatosodás volt. Fontosságát dr. Csermely Péter, a MATEHETSZ szellemi atyja, kutató sejtbiológus hangsúlyozta. Egy hálózat annál erősebb és hatékonyabb, minél több az őt alkotó egységek közötti kapcsolódási útvonalak száma és jobb azok átjárhatósága. Így működnek az emberi neuronok is. Igaz, hogy a hálózatosodás mint folyamat csak közvetve segíti a tehetségek boldogulását, de a minta számukra is követendő. Minél több emberi és szakmai kapcsolatot építenek ki, annál sikeresebbek lehetnek. Sajnos ez utóbbi tevékenység hiánya a vajdasági magyar tehetséggondozás leggyengébb láncszeme, de ugyanez a hiányosság Magyarországon is megfigyelhető.

Jelen tanulmány nem érinti sajnos a sporttehetségek fejlesztési lehetőségeit, e téma magában egy külön tanulmányt érdemelne. Esetükben a közoktatás tehetséggondozó szerepe elenyésző, a fiatalok sporttehetségüket leginkább a különböző sportklubokban bontakoztatják ki egy-egy karakteres edzőszemélyiség keze alatt. Egy kis közösséghez képest a vajdasági magyarság jelentős számú, világviszonylatban is jegyzett sportolóval büszkélkedhet. Az egyes sikeres sportolók életútja, karrierje izgalmas külön kutatási terület lehet. Érdekes lehet a későbbiek folyamán tanulmányozni majd a különböző akadémiák eredményeit is. Már is van két labdarúgó akadémiánk, bár az egyik nemigen nevezhető magyarnak a fenti kritériumok szerint, a másik pedig sikeresnek. A magyarkanizsai Birkózó Akadémián talán a magyar nyelv és a siker az egymásra találást eredményezi majd.

Az elemzés csak részben tér ki a különböző művészeti tehetségek képzésére. A szerbiai zeneiskolák többségének működése minőségi módon, hatékonyan segíti a zenei tehetségek fejlődését. Egyéni és kiscsoportos fejlesztéseket végeznek. Számos sikeres klasszikus és populáris zenét játszó művész öregbíti a vajdasági magyarság hírnevét a világban. Sokakat közülük nem az állami zeneiskolai rendszer tett nagygyá. Kiemelkedő képességű színészi tehetségeink is vannak. A helyi színtársulatok megadják a tehetség számára a szelekciót, a kezdeti lökést. Az újjvidéki

² Európai Tehetségtanács (*European Council of High Ability – ECHA*). Az ECHA diplomát adó „posztgraduális képzést a hollandiai Nijmegeni Egyetem dolgozta ki a tehetségfejlesztő munka színvonalának emeléséhez”, Magyarországon a Debreceni Egyetemen van lehetőség ezt megszerezni (Polonkai 2020, 657).

Művészeti Akadémia színművészeti képzése (kétévente indul magyar osztály) a Tanyaszínház társulatával karöltve megkoronázhatja azt. Számos kiváló vajdasági magyar színész játszik Magyarország deszkáin. Szerencsére van még belőlük itthon is. Ifjú költő- és írópalánták számára is jó iránymutatást ad a legendás Középiskolások Művészeti Vetélkedője (KMMV). Aztán ők az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken csiszolódhatnak, és/vagy valamelyik írói csoportosulás, folyóirat, kör felkarolja vagy beszippantja őket, szerencsés esetben nem politikai érdekektől terhesen. A megélhetési kényszertől vagy az elhivatottságtól vezérelve sokan a média világában kötnek ki. Kisebb részük meg tud maradni gerinces embernek is. A képzőművészetekben tehetségesnek vélt középiskolások számára elérhető a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium, valamint az újvidéki Bogdan Šuput Iparművészeti Iskola képzőművész és grafikus (design) technikus képzése. Akadémiai képzésre már csak szerb nyelven iratkozhatnak az állami és a magán egyetemeken, de a Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencián (VMTDK) minden évben találkozhatunk velük is. Sokan önképzéssel amatőr festészeti karriert tudnak kiépíteni. A művészeti képzések leginkább identitáserősítő helyszíne a művelődési ház. Népdal-, néptáncoktatás szinte minden magyarlakta közösség területén folyik. Vannak tradicionálisan erősebb központok, néptáncsoportok, vagy például citerazenekarok, de sokszor csak az oktató tartja össze őket, akinek a távozásával minden összeomlik. Más esetben a fiatalok, például a középiskolába iratkozáskor, elmennek a faluból és szétszéled ezzel a csapat. Villámgyorsan változik ez a helyzet, szemléltetően mutatva a vajdasági magyarság hosszú távú kilátásait is itt, Vajdaságban.

A spirituális tehetségek számára a szabadkai Paulinum Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium biztosít magyar nyelvű középiskolai képzést. Szükség is van rájuk, elnéptelenednek és/vagy pásztor nélkül maradnak a templomaink is. Sok fiatal tér ismét vissza a keresztény egyházakhoz, illetve más vallásokhoz. Az egyházi karrier lehet, hogy nem vonzó a fiatalok számára, hiszen a lépcsőin nehéz a felfelé haladás, de szűkebb pátriánkban szemléletes példákat láthatunk az egyház szolgáinak világi sikereire is.

2021-ben a szerbiai hatalom tehetséges, ifjú politikus-ígéretnek nyitott akadémiát. Ennek hivatalos vajdasági magyar változatáról még nem tudunk, de az együttélési és kulturális transzmissziók törvényszerűségei által mégiscsak leképeződni látszanak. Erről a fellelhető források tudományosan nem támaszthatók alá, ezért ezzel a témával sem tudunk foglalkozni.

2. A szerbiai oktatási rendszer jellegzetességei a tehetséggondozás tekintetében

Szerbia alapterülete 88 361 km², a 2011-es népszámlálás adatai alapján a lakosok száma 7 186 862 volt, 311 139-cel kevesebb, mint a korábbi összeírás idején. Szerbia az állami oktatásra 2006-ban a GDP 2,4 százalékát fordította, ami messze alulmarad az OECD államok 2005-ben mért 5,55 százalékos átlagától (vö. Rác 2008).

Az ország oktatási rendszerének felépítését és működését több törvény is szabályozza. A szerbiai oktatási rendszer az iskoláskor előtti intézményekből, az általános iskolákból (1–8. osztály), a középiskolákból (3 vagy 4 éves) és a felsőoktatásból áll:

- Iskola előtti nevelés – választható, nincs időtartami korlátozás, 6 hónaptól 6 éves korig,
- Iskola előkészítő program – kötelező, 1 éves időtartam, 6-7 éves korban,
- Alapfokú oktatás: osztálytanítás – alsó tagozat (1–4. osztály) és tantárgyi oktatás – felső tagozat (5–8. osztály) – kötelező, 8 éves időtartam,
- Középfokú oktatás – 3 vagy 4 éves időtartam, választható
- Középiskola utáni oktatás, főiskolai jellegű szakképzés (Više škole) – 3 éves időtartam,
- Felsőoktatás – alapképzés (bachelor), 3 vagy 4 éves időtartam,

- Felsőoktatás – mesterképzés, 1 vagy 2 éves időtartam,
- Felsőoktatás – PhD-képzés, 3 éves időtartam.

A közoktatásban 1-től 5-ig terjedő skálán értékelik a tanulók teljesítményét, míg a felsőoktatásban az 5-től 10-ig terjedő skálát alkalmazzák. Az általános iskola végén a tanulók központilag meghatározott feladatokból álló záróvizsgát tesznek több tantárgyból, ennek az eredménye alapján léphetnek át a következő szintre, a középiskolába (a tehetséggondozó iskolákba, tagozatokba még egy külön, speciális felvételi vizsgát is le kell tenniük a diákoknak).

A négyéves középiskolák végén a tanulók érettségi vizsgát tehetnek, ez még nem központi, az intézmények maguk határozzák meg a követelményeket, de folynak az előkészületek a központi érettségi bevezetésére, jelen pillanatban a 2023/24-es tanévben kerülhet erre sor első alkalommal. A szakiskola végén a tanulók szakvizsgát tesznek. A felsőoktatásba való bekerüléshez felvételi vizsgát kell tenni. A felvételi nem központi, a felsőoktatási intézmények szervezik, és a felvételi tárgyakat is azok határozzák meg. A vizsga lehet írásbeli, szóbeli és/vagy gyakorlati. A felvételit az elismert kisebbségi jelöltek anyanyelvükön is megírhatják, de a gyakorlatban ez nem minden esetben valósulhat meg. A felvételi 60 pontos, ezt kiegészítik a középiskolai eredmények átlagából számított pontszámmal, ez maximum 40 pont lehet. Az érettségi eredménye nem számít bele a felvételi pontszámába.

A szerbiai oktatási rendszer hatékonyságát és balkáni jellegét is jól tükrözik az egyik legismertebb nemzetközi teljesítménymérő rendszer, a háromévente megismétlődő PISA-felmérés eredményei. 2012-ben jóval a magyarországi eredmények alatt teljesítettek a szerbiai diákok a legtöbb kompetenciában, de megelőzték Romániát, Bulgáriát és több szomszédos országot (PISA 2012). A 2015-ös felmérést egy technikai jellegű malőr miatt megúszták, de a 2018-as méréseken már részt vettek a 2012-eshez nagyon hasonló eredménnyel, az OECD-átlag alatt, Magyarország és Horvátország mögött, de Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Albánia előtt végezve (PISA 2018). A 2022 tavaszán zajló legújabb tesztelés fő kérdése az, hogyan befolyásolta a koronavírus-járvány miatti iskolabezárás és távoktatás az oktatás színvonalát. A kutatók egyetértenek abban, hogy „a tanulás az iskolában eltöltött idő lineáris függvénye” (Varga 2021, 220), empirikus eredményeken alapuló becslések szerint „a diákoknak átlagosan 0,01–0,03 szórással volt rosszabb a teljesítménye egy-egy lezárt hét után, mint anélkül. Ez heti 1–3 PISA-pontot jelent” (Varga 2021, 220–221).

A szerbiai oktatási rendszert igen jól elkülöníthető és nem egészséges egyensúlyban lebegő szélsőségek jellemzik, amelyek igen meghatározóak a tehetségek fejlődése szempontjából is. Szerbia számára, ahogyan a volt szocialista országok többsége számára is, fontos a kiemelkedő eredmények hirdetése külföld felé, ugyanakkor az ország belső életének uralására törekvő propagandagépezeteknek is fontos muníciója. A világ ma Szerbiát elsősorban a sporttehetségek eredményeinek köszönhetően ismerheti, csodálhatja. Ezt a dicsőséget leginkább a labdajátékok és a küzdősportok képviselői vívták ki. Ugyanígy számos tehetséges művész, zenész, tudós is öregbíti Szerbia és a szerbek hírnevét a nagyvilágban. Nem ritkaság az sem, hogy fiataljaik figyelemre méltó eredményeket mutatnak fel évről évre a nemzetközi tudományos diákolimpiákon. A szerb koponya nem véletlenül áll az agy elszívó országok célkeresztjében. A tudósok közül egyértelműen Nikola Tesla az ikon, akit nem mellesleg a horvátok is magukénak vallanak. Épp ezért Szerbia és a szerbek említésénél és teljes kiegyenlítésénél érdemes szem előtt tartani a tényt, hogy lakóterületük kiterjed a Balkán-félsziget volt jugoszláv térségének szinte egészére, ami következtében természetesen a keveredésük a szomszéd népekkel igencsak bonyolítja a helyzetet. Ráadásul kirajzásuk a nyugati világba igen erőteljes volt a második világháború utáni időszakban, és ez napjainkban talán még inkább jellemző. Köszönhető ez

nagyban a kilencvenes évek balkáni háborúinak és az azt követő elszegényedésnek is, amely folyamat még a mai napig sem jutott el a mélypontig.

A szerbiai oktatási rendszer elsősorban és szinte teljes egészében az állami intézményrendszerre épül és azon alapszik. Ezen intézmények fenntartója szinte minden esetben az állam, egy tucatszámú önkormányzati fenntartásról lehet csak tudni. Szerbiában nem jellemző az egyházi iskola, egyetlen ilyenről tudunk, az is Szabadkán van, a Paulinum Püspökségi Klasszikus Gimnázium és Kollégium. Magyar szempontból említést érdemel a tóthfalusi és a muzslyai Emmausz Fiúkollégium, Nagybecskerekén a Szathmáry Karolina Leánykollégium, illetve a Református Egyház fenntartásában Bácskossuthfalván és Maradékon óvoda. A magániskolák száma sem túl magas, a 2021/22-es iskolaévben az ország területén 64 magán középiskola működik, ebből 31 Belgrádban, 22 pedig Vajdaságban.³

A szerbiai iskolarendszer furcsasága, jellegzetessége, hogy az épülethiány vagy a gazdaságosság miatt két váltásban folyik az oktatás, délelőtt a tagozatok egyik fele, délután pedig a tagozatok másik fele foglalja el az iskolát, ily módon akár egy épületben több különböző intézmény is működhet párhuzamosan. Havonta, negyedévente vagy félévente váltást cserélnek a tagozatok, illetve intézmények. Ez a munkarend eleve lehetetlenné teszi a tanórán kívüli foglalkozásokat, egyszerűen nincs mikor és hol gazdagító programokat beiktatni. A középiskolák esetében, az utazó diákok miatt a szombati programok is szinte kizártak. Jól példázza mindezt a zentai iskolaépületek kálváriája. A Zentai Gimnázium épülete, melyben a gimnáziumon kívül helyet kap az önálló Egészségügyi és a Közgazdasági Középiskola is, több mint 1000 diáknak ad otthont. Egy épület, három iskola, három igazgató. Ennek ellenkező példája a Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium, melynek diákjai legalább 5-6 különálló épület között rohangálhatnak több kilométernyit naponta. A zeneiskola is több épületben dolgozik, csakúgy, mint a kertészeti főiskola. A zentai általános iskolák épületeinél évtizedekig öt iskolai tagintézmény működött (ebből három tiszta magyar oktatási nyelvű), öt településen, hét épületben, melyet egy nyolcadik, különálló épületből irányítottak. Összegzem a kedves olvasó számára, ha elveszítette volna a fonalat: sok épület, egy intézmény, egy igazgató. Mígnem hosszú vajúadás után, 2019. szeptember 1-jétől szétváltak az iskolák, többé-kevésbé önállósodtak. A helyi óvodahálózat is hasonlóan működik. Zentán, a Tisza mente tradicionális oktatási fővárosában az egy épület, egy intézmény, egy vezetés elve teljességgel ismeretlen. És ez nem csak helyi specifikum.

2.1. A tehetséggondozás a szerbiai oktatással kapcsolatos jogi és stratégiai dokumentumokban

A szerb nyelv a tehetséggondozást, mint szót, az angolhoz hasonlóan aposztrofálja, a megajándékozottság – nadarenost fogalmával írja le. Használatban van a talentum szerb megfelelője, a talenat is. Gyakran, mint különleges bánásmódot igénylő területet vagy személyt jelöl. A korábban említett szerbiai törvények szövegeit elemezve a fenti keresőszavakat használtuk. Előfordulásuk gyakorisága a téma fontosságára, szabályozottságára utalhat.

Az ország oktatási rendszerének felépítését és működését több törvény is szabályozza. Ezek közül a legfontosabbak:

- A Szerb Köztársaság Alkotmánya (Az SZK Hivatalos Közlönye, 98/2006. szám).

³ *Srednje obrazovanje – početak školske godine.* Forrás: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/statisticalrelease/?p=8643&a=11&s=1103?s=1103> (2022. május 21.)

- Az oktatási és nevelési rendszer alapjairól szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 88/2017).
- Az iskoláskor előtti oktatásról és nevelésről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 18/2010).
- Az alapfokú oktatásról és nevelésről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).
- A középiskolai oktatásról és nevelésről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).
- Felsőoktatási törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 88/2017).
- Tankönyvtörvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 68/2015).
- Törvény a diák és hallgatói szabványokról (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).
- Az oktatás fejlesztésének stratégiája (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 107/2012).
- A középiskolai tanulók és a felsőoktatási hallgatók jóléti ellátásáról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye 18/2010.)
- Törvény a felnőttoktatásról (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).
- A középiskolába való beiratkozás szabályzata (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 41/2014, 37/2015, 46/2015, 75/2015, 39/2016 és 54/2016)
- Szerbiai oktatási fejlesztési stratégia 2020-ig (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 107/2012).
- Szerbia oktatásfejlesztési stratégiája 2030-ig (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 63/2021).

Szerbia Alkotmánya 66 oldalas. Csupán egyetlen egy esetben tesz a tehetségekről említést, akik számára az egyetemi oktatás ingyenesen biztosított kell, hogy legyen, amennyiben anyagi helyzetük kedvezőtlen.

Az oktatási és nevelési rendszer alapjairól szóló törvény 126 oldalnyi terjedelmében öt alkalommal említi a kulcsszavakat. A legfontosabb dolog, ami kiderül ennek kapcsán az, hogy többféle állami támogatásban, ösztöndíjban is részesülhetnek a kivételes képességű tanulók. Az állami ösztöndíjak mellett egyébként számos más támogatási forma is gyakori Szerbiában. Általában az önkormányzatok hirdetnek meg különböző ösztöndíjakat a lehetőségeik függvényében. Leggyakrabban a sportolók, olimpiai reménységek kapnak ilyen támogatásokat. A 19. szakasz előrevetíti a szerbiai tehetséggondozó intézmények létét, melyekkel a későbbiekben bővebben fogunk foglalkozni.

Az alapfokú oktatásról és nevelésről szóló törvény 57 oldalas dokumentum, mindössze háromszor utal a tehetséggondozásra, ami a zenei és balettoktatás tehetséggondozására vonatkozik. A 47 oldalas középiskolai oktatásról és nevelésről szóló törvény már négy alkalommal rendelkezik a tehetségekről. Két figyelemre méltó, új momentum kerül elő benne. Az egyik minden oktatási intézmény fejlesztési tervével, a másik nagyon-nagyon lényeges szakasz pedig a speciális, tehetséggondozó intézmények, tagozatok létevel és az azokba való beiratkozás feltételeivel foglalkozik.

A középiskolába való beiratkozás alig 15 oldalas szabályzatának 9 teljes szakasza vonatkozik a tehetséggondozó intézmények és tagozatok rendszerébe való bekerülés feltételeire (a keresőszavak 28 alkalommal fordultak elő). Ez már igen jelentős szám és a szabályzat valóban részletes képet fest a szerbiai tehetséggondozó rendszer komolyságáról. Ezzel már jó példával

szolgálhatnak legtöbb ország iskolarendszere számára. E szabályzat szigorú felvételi követelményrendszere alapozza meg a lehetőséget az ország kifejezetten tehetséggondozó intézményei és tagozatai számára, köztük a magyar tagozattal is rendelkező újvidéki Bogdan Šuput művészeti iskolának, valamint a szabadkai és zentai, kizárólag magyar tannyelvű tehetséggondozó gimnáziumoknak, a Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnáziumnak és a Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégiumnak, melyeket Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőháza alapított 2003-ban.

A középiskolai tanulók és a felsőoktatási hallgatók jóléti ellátásáról szóló törvény 57 oldalon keresztül taglalja a kollégiumi intézményi rendszer szabályait. Összesen 11 alkalommal esik szó a tehetségekkel való munka körülményeiről, legtöbb esetben a különböző ösztöndíjak feltételei kapcsán. A művészeti oktatással kapcsolatban is megjelenik a tehetség szó, valamint megfogalmazódik egy szervezet megalapításának a terve Tehetséges Hallgatók és Tanulók Tudományos és Művészeti Munkájának és Foglalkoztatásának Fejlesztését Ösztönző Köztársasági Közösség névvel, aminek valódi megszületéséről nem találtunk információt. Ez a törvény teszi lehetővé a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium számára az egész napos oktatási formát. Egyébként nagyon ritka a zárt internátusi rendszer, alig tucatnyi példa van rá az országban, a nagyobb városokban általában gyűjtőkollégiumokat találunk.

A felsőoktatási törvényben sem felülreprezentált a tehetséggondozás szabályozása, a 81 oldalon két esetben esik szó róla. Az egyik szöveghely „a tehetséges egyetemistákkal való foglalkozás” támogatását latolgatja, a másik viszont az előadót állítja a középpontba, kiemelve, hogy neki is tehetségesnek kell lennie.

Nagyon fontos továbbá az Oktatásfejlesztési stratégia Szerbiában 2020 című dokumentum, amelynek immár fő vesszőparipája a tehetséggondozás lett. A 20 oldalas stratégia két teljes oldala ezt a témát taglalja, a kereső szavaink legalább 30-szor fordulnak elő benne. A fő feladatnak a modern oktatási tervek kidolgozását tartja, amelyben a konkrét tehetséggondozási tevékenységek mellett külön felhívja a felhasználók figyelmét a beválogatás és a tanácsadás fontosságára is. Az iskolások mellett külön felhívja a figyelmet a tehetséges egyetemi hallgatók bevonására. A stratégia emellett szerteágazó tehetséggondozó programok sokaságát szándékozik beindítani, elsősorban a legnevesebb matematikai és nyelvi tehetséggondozó gimnáziumok, valamint a Petnica Kutatóállomás és a Tudománynépszerűsítő Központ közreműködésével.

A törvényerejű rendelkezések elemzésének sorát *A középiskolába való beiratkozás szabályzata* című dokumentummal zárjuk. Igaz, hogy ez a dokumentum a felsoroltak közül a legkisebb rangú, de a szerbiai tehetséggondozás legerősebb fegyverzetére, a tehetséggondozó iskolák hálózatára, illetve azok működésére mutat rá. A 2017-es kiadvány 143 oldalas és közel 100 alkalommal tűnnek fel benne a keresett kulcsszavak. Szinte kivétel nélkül a tehetséggondozó iskolákat és tagozatokat érintő témákat ecsetelik a szabad helyek számával és a bekerülési követelményekkel, illetve a különleges bánásmódot igénylő tanulók jogait, lehetőségeit, kötelezettségeit határozzák meg.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a szerbiai törvényi háttér az oktatás esetében modern, igyekszik közeledni az Európai Unió elvárásaihoz. Az előírások, szabályzatok gyakorlati megvalósulása viszont teljesen más kérdés, többek között azért is, mert az ellenőrző rendszer szinte egyáltalán nem működik, azaz nem is létezik a valóságban.

A 2021 júniusában elfogadott szerbiai oktatásfejlesztési stratégia 2030-ig foglalja össze a fejlesztési irányokat. A 93 oldalas dokumentum részletesen áttekinti a vonatkozó szerbiai törvényeket, szabályozásokat, korábbi stratégiákat, valamint a releváns nemzetközi

dokumentumokat is, majd helyzetképet ad a szerbiai oktatásról, ezek alapján meghatározza a szükséges tevékenységeket, célokat. Bár a minőség javítása kulcsfontosságú, a stratégiában a tehetségekre csupán négy szöveghelyen találunk utalást. Ebből kettő az oktatással kapcsolatos törvényes keret áttekintésében lelhető fel, a másik két esetben viszont csak az eddigi ösztöndíjazási gyakorlat folytatását szorgalmazzák a stratégia szerzői.

2.2. Kiemelendő tehetséggondozási példák

2.2.1. Petnica Kutatóállomás (*Istraživačka stanica Petnica*)⁴

A Petnica Kutatóállomás az ország fővárosától mintegy 150 km-re nyugatra található, hegyvidéki, festői környezetben, a legközelebbi település 7 km-re fekszik tőle. A tudományok igazi fellegrája, fogalom Szerbiában. Egyet jelent a tudománnyal, a tehetséggel, a fejlődéssel. Azon büszke diák előtt, aki „petnicásnak” mondhatja magát, különleges ajtókat nyílnak meg. Petnicába bejutni dicsőség, minden tehetséges gyermek álma. A Petnica Kutatóállomást több mint 30 éve alapították lelkes egyetemi tanárok. A kutatóállomás célja a tehetséges diákok nem formális oktatása. Minden szerbiai diák pályázhat a táboraikba. A beválogatási rendszer többlépcsős, bonyolult. Az épület számos előadóteremből, laboratóriumból, hatalmas könyvtárból, 170 férőhelyes kollégiumból, 350 ülőhelyes étteremből áll. A központban sportpályák és úszómedence is található az aktív pihenés kiszolgálása céljából. Évente mintegy 2000 gyerek fordul meg a kutatóállomáson a 150 körüli programok, szemináriumok, műhelyek valamelyikén. Ez idáig több mint 3500 ilyen rendezvényt tartottak, amin több mint 50 000 diák vett részt. E diákok közül nagyon sokan tudósként, kutatóként dolgoznak a világ minden táján. Talán a legfontosabb programjaikat a táborok jelentik. Ezeket 4, 6, 10, sőt 15 napos turnusokban szervezik egész évben a természettudományok, a humán tudományok vagy interdiszciplináris területek valamelyikén. Igyekeznek olyan hiánypótló területeket érinteni, amelyeket a közoktatási programok nem tudnak felölelni (orvostudomány, geológia, régészet, nyelvészet, elektronika, antropológia, grafikai dizájn stb.). Aki elkezdett és sikeresen abszolvált egy projektet, akár visszahívásra is kerülhet, folytatva azt magasabb színvonalon. Több mint 800 személy, professzor, mentor, szakember, aktivista segíti a programok megvalósulását. Jelenleg 21 ilyen tábor fut.

Fő feladatuknak és tevékenységüknek tekintik:

- felismerni és támogatni a tehetségeket, főképp a legfejletlenebb régiókban,
- lehetőséget nyújtani a kutatási terveik megvalósításának,
- támogatást nyújtani a fiatal tanároknak, oktatóknak az oktatási terveik, projektjeik megvalósításában,
- lehetőséget nyújtani a különböző iskolákból, intézményekből, kutatási területekről érkező fiataloknak, hogy megtanuljanak együttműködni és megértsék egymást.

Mindezt egyedi, nem szokványos módszerekkel, a szabadság - és tudásvágyra, a kreativitásra, a vitakultúrára, a kommunikációs készségek fejlesztésére, a kritikai gondolkodásmódra, az eltökéltségre építve próbálják elérni. Petnicában nincsenek osztályzatok, diplomák, kitüntetések, szokványos tanár-tanítvány viszonyok és semmilyen kényszerítő eszközök. Csak a belülről fakadó motiváció számít. Ez a kezdeményezés a világ bármely országában példaként szolgálhat.

⁴ <https://pi.petnica.rs/>

2.2.2. Tudománynépszerűsítő Központ, Belgrád (*Centar za promociju nauke*)⁵

A Tudománynépszerűsítő Központ egy állami fenntartású intézet, ami a tudomány népszerűsítését tűzte zászlójára. A Szerb Köztársaság Törvény a tudományos munkáról (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 18/10) elnevezésű jogi aktusának köszönhetően került megalapításra 2010-ben. A Központ sokkal több egy mindennapi intézménynél. Része annak a stratégiai programnak, amely Szerbia sokoldalú gazdasági fejlesztését hivatott segíteni. Jelszava az innováció. Tudománynépszerűsítő fesztiválokat, road show-kat, rendezvényeket, kutatók éjszakáját és egyéb előadásokat szerveznek Belgrádban és országszerte. Több mint 30 főállású munkatársa és megannyi önkéntese segíti e programok megvalósítását. Legnagyobb eseményük az évente megrendezésre kerülő, egy héten át tartó belgrádi Tudományok Fesztiválja. Egész évben járja az országot a Tudomány Kamionja. Tucatnyi vidéki városban is működtetnek Tudós Klubokat. Kiadói tevékenységük is jelentős, folyóiratuk van, tudományos könyveket adnak ki és közel 300 tudományos rövidfilmet jelentettek meg.

2.2.3. Matematikai Gimnázium, Belgrád (*Matematička gimnazija*)⁶

A szerbiai tehetséggondozó iskolák hálózata az ország legelitebb iskolájának tapasztalatai alapján épült fel. Ez az iskola a belgrádi Matematikai Gimnázium. A budapesti Fazekas Gimnáziumhoz hasonlatos. Speciális tanterve van, amelyben a szaktantárgyakat emelt óraszámmal tanítják. 1966-ban alapították. Szerbiában a tehetséges tanulók faiskolájának is nevezik. Számtalan tudós, híres ember alapozta itt meg tanulmányait. A tipikus versenystálló vitrinjeiben ez idáig 480 darab arany-, ezüst- és bronzérem hirdeti a nemzetközi tudományos diákolimpiákon elért sikereket. Diákjaik nem ritkán nyernek felvételt az oxfordi vagy a cambridge-i egyetemekre. Sokáig két ingyenes és egy fizetős, gyengébb felvételi eredménnyel is elérhető tagozata volt évfolyamonként. A tanárok nagy része egyetemen is aktívan oktató professzorokból verbuválódott. Tantervüket jól jellemzi, hogy a növendékek 5 matematikai tantárgyat tanulhatnak, heti 8-10 órában, valamint a fizika emelt óraszámú tantervénél, illetve a két informatikai tantárgy is heti összesen 8 órát jelent. E szaktantárgyakat tanító tanárok heti ledolgozandó órája mindössze 12. Egy-egy osztályba maximum 20 gyerek iratkozhat. Az informatikai tantárgyaknál további csoportbontást is alkalmaznak. A még itt is kiemelkedő diákok külön foglalkozásokban részesülnek. Az iskolába való bekerülés egy nagyon nehéz matematikai feladatsort magában foglaló felvételi keretein belül történik. Nem ritka a négy-ötszörös túljelentkezés. Jelenleg mintegy 500 tanulója van az intézménynek. A Szerbiában ritkaságnak számító 6 osztályos gimnáziummal is rendelkezik. Kizárólag matematikai tagozataik vannak. Természetesen olykor magyar ajkú diákjuk is van.

A kétezres évek elején megnyílt az út más elitgimnáziumok számára is, hogy egy-egy osztályt indítsanak a belgrádi Matematikai Gimnázium programjával: Újvidék, Niš, IvanjicaValjevo, Užice, Kraljevo, Kragujevac, Zenta. Ez utóbbi 2003-ban, Természettudományi-matematikai Tehetséggondozó Gimnázium néven csatlakozott a társasághoz, magyar tannyelvű intézményként. Már az első tanév folyamán, a kollégium elkészültével, felvette a Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium nevet. Vele a következő fejezetekben fogunk bővebben foglalkozni. Az említett iskolák szinte mindegyike Különleges Nemzeti Jelentőségű vagy/és Tartományi Jelentőségű Intézmény címet is visel. Ez az idők folyamán több-kevesebb többlettámogatást is jelentett az állami költségvetési forrásokból. Az iskolák többsége általános gimnázium egy-két tehetséggondozó szakkal.

⁵ <http://www.cpn.rs/?lang=en>

⁶ <https://www.mg.edu.rs/en/>

A speciális matematikai programon kívül létezik még hasonló program fizikából (Niš, Zimony, Újvidék) és informatikából is. Ez utóbbiból ez idáig mindössze 9 iskolában működött ilyen tagozat. 2017-ben viszont atombombaszerű reformot álmodott meg az Oktatásügyi, Tudományügyi és Technológiai Fejlesztési Minisztérium az informatikai, számítástechnikai oktatás terén a gazdaság igényeinek kiszolgálása céljából. Minden valamire való gimnázium lehetőséget kapott egy informatikai tehetséggondozó szak nyitására. A program 8 informatikai tantárgyat lát elő heti 10-14 órában, heti 5 matematikaórával és 4 óra fizikával. Mindezt 20 diákkal működő osztályokban, ahol a szaktantárgyak esetén további csoportbontásra is sor kerülhet. 2017-ben a felvételi rendszer még csődöt mondott, túl szigorúra sikeredett (556 jelentkezőből 280-nak sikerült csupán). 2018-ban 1300 diák tett sikeres felvételt, így összesen 66 informatikai tagozat nyílt országszerte. A magyar nyelven oktató intézmények közül végül csak a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégiumban indult el az új szak.

Nyelvi, filológiai tehetséggondozó iskola, tagozat 10 helyen működik az országban. Ezen intézmények sorában kapott helyet a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium is. A legnevesebb ilyen típusú iskolája Szerbiának a Karlócai Gimnázium, amelyet 1792-ben alapítottak a szerbek a Magyar Királyság területén. Kifejezetten filológiai gimnázium, több szakkal. A felvételi e gimnáziumok, illetve tagozatok számára is külön időben, külön eljárás szerint, emelt szinten történik.

A zenei tehetségterület fejlesztésére állami zeneiskolai hálózatot hoztak létre Szerbiában. Általános zeneiskolák szinte minden városban, középiskolai zeneiskolák pedig minden nagyobb oktatási központban vannak (összesen 31). Ezek párhuzamos iskolák, tehát ezek mellett a gyerekek „rendes” iskolába is járnak. A magyar nyelvű zenei oktatás szempontjából legjelentősebb a 150 éves Szabadkai Zeneiskola, mely általános és középfokú, magyar és szerb nyelven is oktat. A zeneiskolák programja minden szempontból kielégíti a tehetségpontok hálózatának regisztrációs követelményeit. Van beválogatás, tehetséggondozás, egyéni fejlesztés, tanácsadás, hálózatban működnek és nyitottak. A legtehetségesebb diákok egy szintet léphetnek és bekerülhetnek Szerbia egyik legkiemeltebb tehetséggondozó intézményébe, a közép-szerbiai Zenei Tehetségek Iskolájába, vagy felvételt nyerhetnek valamely zeneművészeti egyetemre, akadémiára.

2.2.4. Zenei Tehetségek Iskolája, Čuprija (*Škola za muzičke talente*)⁷

1973-ban alapították azzal a szándékkal, hogy a különleges zenei tehetséggel megáldott gyerekek méltó körülmények között fejlődhessenek. Ez a kiemelkedő intézmény a moszkvai Központi Zeneiskola és a londoni Yehudi Menuhin School mintájára épült fel. A kizárólag vonós szakokon mintegy 70 6–18 éves tehetség tanul Szerbia minden részéről, sőt Horvátországból is érkeznek növendékek. Fő együttműködő partnerük a Belgrádi Egyetem Zeneművészeti Kara, és értelemszerűen az ott oktató professzorok az iskola tanárai is. Az általános és középiskolai alapok és az egyénre szabott művészeti képzés mellett a gyerekek rengeteg fellépési lehetőséget is kapnak az iskola gazdag koncerttevékenységének köszönhetően. Eredményeiről leginkább a sok száz végzett tanulójuk hazai és külföldi művészeti karrierje tanúskodik.

A tánc és a balett ifjú tehetségigéretei szintén „különleges bánásmódban” részesülhetnek a kemény felvételi eljárás után. Az országban három intézmény biztosítja ezeket a különleges feltételeket, három szakon: modern, klasszikus és néptánc.

⁷ <http://www.talenti.edu.rs/>

Az alapfokú művészeti iskolák fogalma Szerbiában ismeretlen. Tehetséggondozó képzőművészeti középiskolák viszont léteznek, kiváló programokkal. Grafikus, képzőművészeti technikus, enteriőr-, textil- vagy csomagolótervező lehet a térbeli-vizuális területen tehetséges gyerekből. Mindezt Szerbia 9 városában tanulhatja. A magyar ajkú diákok szempontjából az újvidéki Bogdan Šuput Dizájner Iskola grafikus szaka és a zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium képzőművészeti technikus szaka lehet érdekes.

Végül, de nem utolsósorban a szerbiai oktatási rendszer tehetségsegítő programját a sportgimnáziumok vagy sporttagozatok jelentik egy-egy elismertebb gimnázium keretein belül. Sajnálatos módon itt, a fentiekkel ellentétben, nincs tehetségazonosítás, nincs különleges fejlesztés és szinte nincs semmi a heti két tornaórán és a szokásos iskolai versenyeken kívül. A bekerülés feltétele az általános iskolai tanulmányi eredmény és az aktív sportolói igazolvány. A tanterv egy az egyben megegyezik az általános gimnáziumi tantervvel. A törvényhozó csupán kijelenti, hogy „a sportiskola/sporttagozat lehetővé teszi a sportoló számára, hogy a sportklubjában sportolhasson”. Magyar szempontból nézve ez a téma igen fájdalmas. A szabadkai Kosztolányi és a zentai Bolyai tehetséggondozó gimnáziumoknak is volt sporttagozatuk, amit mindkét esetben az iskola vezetése önkéntesen szüntetett meg, a Bolyai végleg, a Kosztolányi csak ideiglenesen.

Még egy áldásos munkát kifejtő szervezetet érdemes megemlíteni, ha a tehetséggondozásról beszélünk Szerbiában. Ez a világ sok országában működő MENSA. A MENSA Jugoszlávia szétesésének végnapjaiban tette be a lábát a délszláv országba. Az ország széthullásával feldarabolódott ez a szervezet is. 2007-ben kapta meg mai arculatát, **Mensa Serbia** néven. Több mint 1000 tagja van. Számos tehetséggondozással, tudománynépszerűsítéssel foglalkozó programot szerveznek.

A szerbiai oktatási rendszer hatékonyságát és balkáni jellegét is jól tükrözik a PISA-eredmények. 2012-ben jóval a magyarországi eredmények alatt teljesítettek a szerbiai diákok a legtöbb kompetenciaterületen, de megelőzték Romániát, Bulgáriát és több szomszédos országot. A 2015-ös felmérést egy technikai jellegű malőr miatt megúszták, de a 2018-as mérésekre nagy erővel készülnek.

3. A tehetséggondozás jellemzői Vajdaság magyarlakta területein

Szerbia északi tartománya, Vajdaság Autonóm Tartomány területe 21 506 km², a 2011. évi népszámlálási adatok szerint 1 931 889 fő volt a lakosok száma, és ebből 253 899 fő vallotta magát magyarnak, vagyis a vajdasági lakosság 13 százaléka. A tartomány lakossága hozzávetőlegesen 100 000 fővel csökkent az előző, 2002-ben tartott népszámlálási adatokhoz képest (Kocsis et al. 2015).

Vajdaság papíron egy teljesen autonóm tartománya Szerbiának. Gyakorlatban mindent a mindenkori belgrádi hatalmi többség irányít. Vajdaságnak saját parlamentje, azaz képviselőháza van, de egyre csökkennek a jogkörei és a költségvetési eszközei. Érdekesség a témánk szempontjából, hogy az oktatási tárcát tartományi szinten tradicionálisan, már évtizedek óta, magyar ajkú személy irányítja. A vajdasági magyar politikai elitnek ez mindenképp nagy fegyverténye, de sajnos a Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság esetében is egyre inkább érezteti hatását a kontraszelekció, azt tapasztalhatjuk, hogy a titkár személyének kiválasztási szempontjai között előkelőbb helyen szerepel a párhúság, mint a szakmai tudás. A szerbiai oktatási rendszer sajátja az is, hogy a

különböző nemzetiségeknek nem feltétlenül vannak saját iskoláik (persze erre is akad példa, pl. a középiskolák tekintetében a Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium, valamint a Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium), hanem úgynevezett vegyes tannyelvű iskolák a jellemzőek.

A vajdasági magyar oktatás, ezen belül a tehetséggondozás fejlődését nem az oktatás színvonala, hanem a drasztikus és egyre csak növekvő népességfogyás akadályozza leginkább. A legtehetségesebbek eddig is nagy százalékban elmentek, legnagyobbbrészt Magyarországra. Viszont egyre többen még messzebb keresik a boldogulásukat, ennek mértékére csak becslések vannak. A tehetséggondozás elé kerülő rendszerbeli gondokat és problémákat orvosolandó, sajnos, az élet hozza magával a kegyetlen megoldást. A döbbenetes mértékkel fogyó diáklétszám (mely nemcsak a magyar lakosság esetében érhető tetten) lehetővé teszi a csak délelőtti oktatást az iskolákban, kisebb lett az osztálylétszám, jobban oda lehet figyelni az egyénre, több tér marad az egyéni fejlesztésre. A fogyás következtében rengeteg osztály csupán kegyelemből marad meg, akár 4-5 tanulóval is. A harmincas osztálylétszám ma már ritkaság. 15 fő alatt különleges engedéllyel nyílhatnak csak osztályok, sokszor három-négy diákkal. Sajnos ez az adat nemcsak a magyar falvakra jellemző, nincs több diák az iskolapadokban osztályonként Zombor, Nagyikinda, Nagybecskerek vagy akár Újvidék esetében sem. Ez a létszámcsökkenés folyamatos, év közben is sokan kiiratkoznak, ugyanis a családjuk külföldre költözik, ráadásul sok helyen, az óvodások számából jól látszik, már nem is lesz elegendő gyermek az első osztály megnyitásához. Felbecsülni sem lehet azon diákok számát, akik szerb nyelven tanulnak különböző okokból kifolyólag.

„A nemzeti közösségek kollektív jogait a szerbiai alkotmány garantálja az egyenlőség elérése és az identitás megőrzés céljából. A kisebbségek kollektív jogai közé tartozik az érdekképviselet és az önszerveződés lehetősége, többek között az oktatás területén. A gyakorlatban ezek a jogosítványok biztosítják a nemzeti kisebbségek számára az anyanyelvű oktatáshoz való jogot, illetve esélyt adnak a nemzeti kisebbségek képviselőinek, hogy az őket is érintő oktatási döntésekben részt vegyenek. Bár az anyanyelvű oktatás garantálva van, a törvényhozók nem szabtak meg olyan intézkedéseket, amelyekkel ez minden esetben megvalósítható lenne, illetve a nemzeti kisebbségek nyelvén folyó oktatás fejlesztésének lehetősége sem olvasható ki egyértelműen a jogi keretrendszerből” (Šabić 2017, 108). A vajdasági magyarság esetében a legjelentősebb kisebbségi érdekvédelmi szerv a Magyar Nemzeti Tanács (MNT).

Az MNT Oktatásfejlesztési stratégia 2016–2020 című dokumentuma kiválóan elemzi a vajdasági magyar nyelvű oktatás helyzetét, a 68 oldalból négy oldal, három fejezetben csak a tehetséggondozásról szól, összesen 62-szer említve a tehetség szót. Ez abszolút rekord a vizsgált dokumentumok tekintetében. A stratégia a tehetségek életpályáját egy retrospektív leírás keretében követi, továbbá számtalan tervvel, feladattal áll elő, és elemzi a tehetségpont-hálózatot is. Ez a pozitív, meglepő mennyiségi mutató a vajdasági magyarság autokratikus és arisztokratikus megszokásaiból eredeztethető, ugyanis ugyanaz a személy állhat a kidolgozásának a hátterében, aki a Vajdasági Tehetség Tanács és az Észak-bácskai Pedagógusok Egyesületének is elmozdíthatatlan vezetője. Erősen kifogásolandó viszont, hogy az MNT 2016–2020-as stratégiája már a múlté, újat pedig a honlapon 2022 májusában (<https://www.mnt.org.rs/dokumentumok/strategiai-dokumentumok>) nem lehet találni. A tervezett feladatok megvalósításából kevés látszik. Ellenben sokkoló a fiatalok elvándorlásának a mértéke, ahol szemmel látható, hogy a már említett okok mellett a kontraszelekció, az egysíkú, kirekesztő politikai magatartás is sokakat elüldöz.

Vajdaság területén a 2016/2017-es tanévben 121 általános iskolában összesen 13 440 magyar ajkú diák tanult. A 2014/2015-ös tanévben még 14 308 tanulót számlálhattunk, a 2011/2012-es tanévben pedig 15 575-öt. A számok magukért beszélnek, 2135 gyerek tűnt el 6 iskolaév alatt.

A középiskolások száma is folyamatosan csökken. A 2015/2016-os tanévben összesen 508 középiskolát tartottak számon Szerbiában (A Szerb Köztársaság Statisztikai Évkönyve 2017, 103), ebből a nemzeti kisebbségek nyelvén is (kétnyelvű) oktató középiskolák száma összesen 52 volt.

Vajdaság középiskolaiban 38 helyen működött legalább egy magyar osztály, melyekben 5501 tanuló tanulhatott magyarul a Magyar Nemzeti Tanács által összegyűjtött adatok alapján. A 2014/2015-ös tanévben 6202, a 2011/2012-es tanévben pedig 6766, tehát öt év alatt 1265 gyerekkel lett kevesebb a rendszerben.

Vajdaságban Újvidék egyetemi város mellett Szabadka a második számú felsőoktatási központ. Újvidéken, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, Szabadkán pedig az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karán tanulhatnak magyar nyelven a hallgatók.

A vajdasági magyar tehetséges diákok több síkon is összemérhetik tudásukat. Szerbiában iskolai, községi, körzeti, vajdasági és országos szinten tehetik ezt meg. Számos magyarországi és Kárpát-medencei verseny is elérhető számukra. Ezenkívül van bőven saját tradicionális versenyük is, mint például a Középiskolások Művészeti Vetélkedője (KMV), a Szarvas Gábor Nyelvművelő Versen vagy a Fekete Mihály Matematika Verseny.

Magyarországon a külföldi állampolgárságú hallgatók 7,6 százalékát tették ki a szerbiai származású magyar hallgatók, akik elsősorban a Délvidék, a Tisza mente többségében magyarul beszélő községeiből érkeztek. Ha figyelembe vesszük, hogy az Újvidéki Egyetemen (állami karokon és főiskolákon) összesen 3152 hallgató tanult, megállapíthatjuk, hogy 2010-ben a mintegy 4500–4700 fős teljes magyar hallgatói kontingens 30–35%-a tanult Magyarországon (Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 2011). A kettős állampolgárság megszerzése és az állandó magyarországi lakcím megléte nagyban bonyolítja a vajdasági magyar hallgatók feltérképezését a magyar oktatási rendszerben.

„Szerbiában (illetve korábban Jugoszláviában, Szerbia és Montenegróban) a magyar népesség magyarországi tanítási stratégiája jelentősen eltér(t) a többi Magyarországgal szomszédos országtól, ami elsősorban a délszláv háborúk következménye. Bár a vajdasági magyarok tanulmányi célú migrációja már az 1980-as években megjelent, számottevővé csak 1991-től, a délszláv polgárháború kitörésétől vált [...], később, a délszláv polgárháború után átmenetileg visszaesett számuk és arányuk, de az 1999-es koszovói válság (NATO-bombázások) idején ismét jelentősen megnőtt a Magyarországon tanuló vajdasági fiatalok száma” (Takács et al. 2013, 81).

3.1. Példaértékű tehetségpontok bemutatása

Vajdaságban máig több mint 30 tehetségpontot regisztráltak. Sajnos, jó, ha ma kétharmaduk aktívan működik. A legtöbb regisztráció Zentához (10) és Szabadkához (8) kötődik. Fontos megemlíteni a Vajdasági Tehetségsegítő Tanács (<http://tehetseg.hu/tehetsegsegito-tanacs/tt-770-001-856>) létét is, hiszen ernyőszervezet szerepét tölti be a régióban. Szerepe elvülhetetlen. Megalapításánál fontos szempont volt a szabadkai székhely, a szabadkai vezető kiválasztása, Zenta már így is túlsúlyossá vált a tehetséggondozás területén, és így saját létét kezdte veszélyeztetni. A tehetségnapi rendezvényük a délvidéki magyar tehetségsegítő társadalom valódi ünnepe. Felfedezettek, tehetségigéretesek, díjazott, tehetséges pedagógusok, visszatérő,

kiterebélyesedett tehetségek. Olykor borús árnyékot vet ezekre a szép momentumokra a politikai befolyás és befolyásolhatóság, de az ünnepet semmi sem ronthatja el, van ez így máshol is a világban.

Természetesen a tehetséggondozás már a tehetségpontok hálózatának létrehozása előtt és mellett is működött/működik Vajdaságban, továbbá időről időre megjelennek magán és civil kezdeményezések, egyedi, egyszeri lehetőségek is a tehetségsztrádán, amelyek nem ritkán Interreg-IPA pályázati forrásból valósulnak meg (Scholar SME, BEE-Student, Riliam I-4.0 stb.). Egyik ilyen magánkezdeményezés a GENIUS mozgalom, Muhi Bélát idézve „A GENIUS – a tehetséges diákokért mozgalom célja a tehetségek felismerése, a tehetséggondozás és tehetségnevelés serkentése, a tehetséges diákok érvényesülésének segítése. Alapítója és elnöke Muhi Béla újvidéki fizikatanár, kiadványszerkesztő. A szerteágazó tevékenységek között vannak diákversenyek, tehetséggondozó diáktáborok, szakmai találkozók, konferenciák, szakkiadványok stb.

A mozgalom a Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesületének (VMPE) keretében fejt ki működését. Elsősorban anyaországi támogatásoknak köszönhető a tevékenységek, rendezvények lebonyolítása, és időnként hazai állami támogatást is sikerül elnyerni” (Tízéves a Genius mozgalom 2012).

Kulcsfontosságú kiemelni, hogy a tehetségpontok regisztrációjához és akkreditációjához szükséges kritériumrendszer minőségbiztosítási szempontból egy nagyszerű alap. E fejezet elsődlegesen a bejegyzett vajdasági tehetségpontokból ad közre válogatást a teljesség igénye nélkül.

3.1.1. Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium, Zenta⁸

A zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium Tehetségpontja a térség és a Kárpát-medence egyik legelső tehetségpontja. Tudatos, tervszerű tehetségsegítő munkáját a Bolyai Farkas Alapítvány a Magyarul Tanuló Tehetségekért Tehetségpontjával karöltve kezdte el. Az iskolai TP a saját diákjait, az alapítványi TP az általános iskolák és más tehetséggondozó középiskolák tehetségigéreteit igyekezett támogatni. Az alapítvány a Nemzeti Tehetségsegítő Tanács (NTT) és a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek (MATEHETSZ) alapító tagja is, ugyan 2015 után tevékenységét szép lassan leépíti (honlapja 2018 óta nem mutat aktivitást, vezetői szinte kizárólag aktív politikusok), szerepe a vajdasági tehetségálózat kiépítésében elévülhetetlen. Helyét valamilyen szinten az In Genium Alapítvány veszi át. A gimnáziumi tehetségpont alappillére a matematikai-logikai és a térbeli-vizuális tehetségterületeken nyugszik, de szinte minden tehetségterületen tud gazdagító tevékenységet felmutatni. 6 éven keresztül a sportban tehetséges gyerekekkel is foglalkozott. Látványos, gyors sikereit három dolog szerencsés összjátékának köszönheti. Felvételi rendszere, tanterve a már említett szerbiai, központi támogatású tehetséggondozó program része, ennek köszönhetően vajdaság legtehetségesebb diákjait meg tudja szólítani. Saját kollégiummal, bentlakással rendelkezik, időt és teret nyerve a gazdagító programoknak. Nem mellékes körülmény, hogy a diákok egymásra is óriási hatással lehetnek. Hatványozottan érvényesülhet a kortársak pozitív hatása a tehetség fejlődésére. Kiemelt intézményként támogatási rendszere is motiváló a pedagógusok számára. Gondozottjaik nem csak a matematikai és képzőművészeti témájú versenyeken aratnak sikereket, és nem is állnak meg Szerbia határainál. Büszkeségre adhat okot, hogy évek óta a térség (Balkán) legjobb iskolái között

⁸ <http://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-120-000-458>

rangsorolják.⁹ Összességében a Bolyai (az iskola és az alapítvány is) alapjaiban határozta meg a szerteágazó tehetségsegítő folyamatokat Vajdaságban, már 2004-től tudatosan kereste a magyarországi tehetségsegítő társaságokkal, intézményekkel a kapcsolatot (Debreceni Egyetem Pszichológiai Kara, Arany János Tehetséggondozó Program, Magyar Tehetséggondozó Társaság (MTT) stb.). Az iskola és az alapítvány képviselője járta a szakmai konferenciákat, így a szerencsés körülményeknek köszönhetően aktív részese lehetett annak a folyamatnak, amely a MATEHETSZ születését eredményezte. 2006-ban történhetett meg ez az esemény, amikor is a különböző, tehetséggondozásban érdekelt szervezetek, szakemberek összefogtak és erőiket egyesítve megalakították az egységes ernyőszerkezetet. A kis zentai Bolyai pedig gyakorlatilag a határon túliak közül legaktívabban segítette mindezt.

3.1.2. Észak-bácskai Tehetségpont, Szabadka¹⁰

A tehetségpont az Észak-bácskai Pedagógusok Egyesületéhez tartozik. Kiemelkedő programja a szabadkai Cofman Judit Matematikai Tehetségfejlesztő Iskola, amely már jóval a tehetségpont létrehozása előtt megkezdte működését, és közel 3 évtizede segíti a tehetségesnek mutatkozó gyerekeket.

3.1.3. Majsai Úti Általános Iskola Talentárium Tehetségpont, Szabadka¹¹

A történelem viharjai ezt az iskolát is elérték, megtépázták, de életerőssé nevelték, hogy aztán 2000-ben, a milosevici hatalom bukása után ismét felvegye a Majsai Úti Általános iskola nevet. Jelenleg mintegy 670 diákkal, 32 tagozaton, szerb és magyar nyelven folyik az oktatás, csakúgy, mint a tehetséggondozás. Szakkörökön és emelt szintű órákon, valamint versenyfelkészítőkön történik mindez. Az iskolában egyénre szabott fejlesztés és a tanulási nehézséggel küzdő diákokkal való foglalkozás is folyik. A foglalkozásokat felkészült tanárok és az iskola pszichológusa vezetik. Szerbiában szinte egyedülálló iskolarádiót működtetnek. Legnagyobb eredményeket a különböző sportágak területein jegyzik. Mondani sem kell, Akkreditált Kiváló Tehetségpont minősítésük is van.

3.1.4. Jovan Jovanović Zmaj Általános Iskola Magyarkanizsa Tehetségpont, Magyarkanizsa¹²

Egy összevont nagy oktatási intézmény több mint 1000 diákkal. Magyarkanizsán két tagintézménnyel, a Zmaj és az Ady épületében, valamint Martonoson, Adorjánon és Velebiten. A tehetségpont komplex tehetséggondozó programot kíván nyújtani a bevélasztottjainak, de fő motorjuk a logikai-matematikai tehetségterületen szárnyaló Robo Labor műhely, melynek lényege egy programozást érintő módszertani, illetve robohardver és -szoftver fejlesztésében

⁹ A zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium a régió legjobb középiskolái között! (<https://szmsz.press/2020/11/24/ismet-a-regio-legjobb-kozepiskolai-kozott-a-zentai-bolyai-tehetseggondozo-gimnazium/>); Objavljena „Ogledalova” lista najuspešnijih srednjih škola – Društvo (<https://www.danas.rs/vesti/drustvo/objavljena-ogledalova-lista-najuspesnijih-srednjih-skola/>)

¹⁰ <https://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-180-000-368>

¹¹ <http://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-120-002-164>

¹² <http://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-100-003-796>

megnyilvánuló, teljesítményre ösztönző gazdagító program. Kapcsolati hálójuk kiterjedt, aktív szervezői, látogatói a vajdasági tehetséggondozó rendezvényeknek.

3.1.5. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék¹³

A VMFK Tehetségpont klasszikus egyetemi szakkollégiumi tevékenységet folytat Vajdaság területén, de a hatása a Kárpát-medencében is mérhető, hiszen vajdasági fiatalok tanulhatnak és tanulnak is sokfelé, és sokan hazajönnek a szervezet éves diákköri konferenciájára. Ugyanígy több magyarországi és határon túli fiatal is jelen van ezen a színvonalas rendezvényen, a Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencián. Legfontosabb programjuk is egyben a VMTDK és a hozzá szervesen kapcsolódó hároméves tutoriális, egyéni képzési program. Kiadói tevékenységük sem elhanyagolandó, nagyon komoly, igényes kiadványok gondozói. Legfontosabb rendszeres kiadványuk a VMTDK többnyelvű rezümékötete. A VMTDK szinte minden tehetségterületet felölel, a legeredményesebb hallgatókat nemcsak ösztöndíjban, tutoriális egyéni képzésben, hanem komoly díjakban is részesíti. Kapcsolati hálójuk már csak a fentiekből kifolyólag is igen kiterjedt, szerteágazó. Ilyen komoly mozgalmat és rendezvényt nem lehet állandó, együttműködő partnerek nélkül végezni. És kell hozzá persze egy lelkes csapat, végtelenül elszánt és elkötelezett vezetőkkel. Mindez egy újvidéki magban adva van, és nem véletlen az Akkreditált Kiváló Tehetségpont minősítésük sem.

3.1.6. ÚMT Tehetségpont, Újvidék¹⁴

Az Újvidéki Magyar Tanszék tehetségpontja Akkreditált Kiváló Tehetségpont. Lelkes szakembereik a magyar nyelv vajdasági megmaradásának őrzői és biztosítékai. Munkájuk így nem kis felelősséggel jár. Ennek tudatában nyúlnak segítségül a tehetséggondozás eszköztárához. Számos tehetséggondozó műhelyt éltetnek. Kulcsszereplői a minden évben megrendezendő, legnagyobb vajdasági tudományos diákköri konferenciának, a VMTDK-nak. Kiterjedt kapcsolati hálójuknak köszönhetően hatalmas személyes ismeretséggel bírnak a Kárpát-medence minden részében. Ezt jól kamatoztatják, ellenszélben is. Rendezvényeik színesek, az egyetemi mindennapok részei, egy olyan 300 000 fős szerb nagyvárosban, ahol a Magyar Tanszék a maga 60-70 hallgatójával csak egy piciny magyar sziget a nagy szláv tengerben.

3.1.7. Szabadka Tehetségpont, Szabadka¹⁵

A szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar 2013-ban regisztrálta saját tehetségpontját, melynek elsődleges célja a hallgatók tudományos életbe való beilleszkedésének segítése. A tehetséggondozó munka főként a karon működő műhelymunkák során valósul meg. Nagyon fontos, hogy az intézményből kikerülő végzett pedagógusok képzésük során elsajátítják a tehetséggondozás elméleti és gyakorlati alapjait, így azokat oktató-nevelő munkájukban alkalmazni tudják majd. Akkreditált Kiváló Tehetségpont minősítés birtokosai.

¹³ <http://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-190-000-130>

¹⁴ <http://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-151-001-867>

¹⁵ <https://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-120-000-128>

3.1.8. PÉHÁDÉSZ Tehetségpont, Szabadka¹⁶

A PÉHÁDÉSZ Tehetségpontot a Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete hívta életre. Már elnevezésük is előrevetíti a tehetséggondozás iránti elhivatottságot, de egyben kötelezi is őket. Természetükből adódóan nem egy tipikus tehetségpont, de nem kétséges, hogy munkájuk minden elemében valamilyen formában kapcsolódnak a tehetség témaköréhez, vagy a tehetségsegítés folyamatához. Programjaik palettája hihetetlenül színes, általában nem folyamatosak, mint egy iskolában, de sokszor egymásra épülők. Vannak tradicionális programjaik, vannak egy-egy projekt köré csoportosuló és akadnak szép számban valamely szűkebb tehetségterületet felölelők is. Számos kiadványuk jelenik meg, akad konferenciakötet, tanulmánykötet, vagy valamilyen kutatást bemutató kötet. Egyik kiadványuk például a tagjaik nyomán követését tűzte ki célul, és a fiatal vajdasági kutatók egy értékes, közhasznú adatbázisát hozták létre. Rendezvényeik tárháza is igen gazdag. Workshopokat, konferenciákat, képzéseket, előadásokat szerveznek. Ezek sokszor nemcsak a doktoranduszoknak és a kutatóknak szólnak, hanem az egyetemistáknak, a középiskolásoknak és másoknak is. Nagy hangsúlyt fektetnek az utánpótlás biztosítására. Kapcsolatrendszerük igen szerteágazó, kiterjedt. Szoros együttműködést ápolnak a különböző doktoranduszszervezetekkel, az egyetemekkel, szakmai szervezetekkel is Kárpát-medencei szinten. Akkreditált Kiváló Tehetségpont minősítés birtokosai.

3.2. Egyéb figyelemre méltó tehetséggondozó programok, lehetőségek

A vajdasági magyar egyetemisták tehetséggondozásának fontos színhelyévé vált az újvidéki Európa Kollégium, ahol a bentlakók szakkollégiumi foglalkozásokon vehetnek részt. A legsikeresebbek a minden év novemberében megrendezésre kerülő VMTDK-n is bemutatják munkájukat.

A Szerbiában vagy Magyarországon tanuló vajdasági magyar egyetemisták és doktoranduszok Kárpát-medencei tehetséggondozó programokba is be tudnak kapcsolódni. Ezek közül külön kiemelendő az ELTE Márton Áron Szakkollégium és a Collegium Talentum.

3.2.1. ELTE Márton Áron Szakkollégium¹⁷

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Márton Áron Szakkollégiumának fő célja a külföldi magyar fiatalok kötődésének erősítése az anyaországhoz, valamint segítségük magyar nyelvű tanulmányaikban, akár szülőföldjükön, akár Magyarországon. A különböző szakterületek műhelyeiben kimagasló szakmai munka folyik. Meg kell még említeni a szakkollégium által szervezett színvonalas éves nemzetközi PhD-konferenciákat is.

3.2.2. Collegium Talentum¹⁸

A program kiterjesztése a négy elszakadt trianoni nemzetrésze, a nemzetstratégiai célok mellett, a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási intézmények és tagozatok oktatói és kutatói utánpótlás

¹⁶ <http://tehetseg.hu/tehetsegpont/tp-170-004-204>

¹⁷ <https://martonaron.elte.hu/szakkollegium>

¹⁸ <http://www.collegiumtalentum.com/index.php/szervezet/kuldetes>

igényének kielégítését is segíti a magyar tudományos és társadalmi elitréteg erősítésével. A magyar állam által fenntartott program, ahol valódi tehetséggondozó munka folyik. Célközönségét elsődlegesen doktoranduszok jelentik, Vajdaság számára évente 5-6 ösztöndíjas hely jut a programban, de önkéntes státusszal is bekapcsolódhatnak az igazán elszánt PhD-hallgatók. Az ösztöndíjon kívül számtalan képzési és programlehetőséget kaphatnak a kiválasztottak. Legnagyobb hozadéka azonban az egyén és a közösség szempontjából is az ott felhalmozható kapcsolati tőke lehet.

A konkrét tehetséggondozó programok mellett említést érdemelnek a különféle ösztöndíjak is a felsőoktatás terén. A Magyar Nemzeti Tanács havi ösztöndíjára pályázhat minden olyan elsőéves egyetemista, aki magyar nyelvű általános vagy középiskolát fejezett, és valamelyik akkreditált szerbiai felsőoktatási intézménybe nyert felvételt. A demonstrátori programba azok a felsőbb éves hallgatók kerülhetnek be, akik vállalják, hogy segítik az elsősök beilleszkedését, tájékoztatását. A Várady kiválósági ösztöndíj a mesterképzésen és a doktori képzésen tanulók előtt áll nyitva. E lehetőségekről a Magyar Nemzeti Tanács honlapján lehet bővebb információt szerezni.

Több magyarországi forrásból származó ösztöndíj is elérhető a vajdasági magyar fiatalok számára, vannak köztük olyanok, amelyekre csak a szülőföldjükön tanulók pályázhatnak, de olyanok is, amelyek a magyarországi továbbtanulásban segítenek. Ezek például a *Concordia Minoritatis Hungaricae* honlapján (<http://www.cmh.org.rs>), vagy a Vajdasági ösztöndíjbazár Facebook-oldalon (<https://www.facebook.com/vajdasagi.osztondijbazar>) érhető el.

Összegzés

„1918-ig a Délvidéken a magyar iskolahálózat igen fejlett volt” (Uri 2013, 36). Léteztek jó iskolák, tanítottak tehetséges pedagógusok, a nagyvárosi környezetben megvolt az esély a kiemelkedésre, főleg a férfiak körében. Az I. világháború után a mai Vajdaság területe a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kerül, majd marad a különböző délszláv utódállamok kereteiben. Megszakadnak a magyarországi kapcsolatok, új intézményi háló épül. Az itt rekedt magyarság kénytelen az új térben érvényesülni. A tehetősebbek Zágrábot, a kevésbé tehetősek Belgrádot választják. Ottani tehetségsegítőjük 1933 virágvasárnapjától a Bolyai Farkas Magyar Diákegyesület lesz (vö. Gubás 2009). Mai viszonylatokban mérve nagyon csekély magyar egyetemistáról beszélhetünk. Rengeteg-rengeteg tehetségmagocska maradhatott szétszóródva, eltiporva, kicsírázatlanul.

A második világháború szintén maradandó nyomokat hagyott a vajdasági magyarságon, nem is beszélve a polgárosodást elősegítő zsidóságról. A szocializmus évei az egyentehetségek kinevelését hozzák. A kiemelkedő magyar tehetségek Újvidékre özönlenek. Ott alakul ki az új magyar szellemi központ a szükséges intézményeivel. Televízió, rádió, sajtó, könyvkiadó intézet, színház, egyetem. A nyolcvanas években észrevétlen rendszerváltozás megy végbe. Az amúgy is szabad ország még szabadabban elhagyhatóvá válik. Mire az említett kiemelkedő magyar tehetségek elérik a nyugdíjkorhatárt, ismét háborúk sora tizedeli meg a vajdasági magyar lakosságot is. Újvidék magyar szellemi központként eszik. Immár Szabadkán a sor, hogy megmentse és felemelje az itteni magyarságot. Igaz, az állami televízió és rádió maradhat Újvidéken, részben a Magyar Szó is, de Szabadkán magyarországi pénzekből magyar nyelvű médiahálózatot hoznak létre. Amíg az egyetemi képzés, túlnyomórészt szerb nyelven, továbbra is Újvidéken összpontosul, addig a szabadkai magyar egyetemalapítási törekvéseket a vezető vajdasági magyar politikum (a Kárpát-medencében egyedüli módon), egyre inkább úgy tűnik, visszafordíthatatlanul eltiporja. Évről-évre kevesebb magyar ajkú hallgató él a szerbiai

továbbtanulás lehetőségeivel. Pedig ma már európai szintű magyar kollégium is várja őket Újvidéken, valamint ösztöndíjak tömege is rendelkezésükre áll. Az Európa Kollégium ötlete 2005-ben kristályosodik ki, sokáig épül, de 2015-től birtokukba vehetik az egyetemeken csiszolóító tehetségeink. Több mint 400 férőhely, szakkollégiumi lehetőség, sziget a szigetben. Mindeközben Szabadkán 2006-ban létrejön az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kara. Ez szintén fontos mérföldkő a vajdasági magyar oktatás legújabb történetében.

A tehetséggondozás valódi, intézményes fejlődésének lehetőségét a kétezres évek eleje hozza meg. Több, a mai napig is fontos civil szervezet akkor kezdi meg munkáját. 2002-ben megalakul a Magyar Nemzeti Tanács. Dr. Korhecz Tamás kezdeményezése alapján a minőségi oktatás, a tehetséggondozás megalapozása kerül előtérbe. Három tisztán magyar tehetséggondozó gimnáziumot terveznek, de az óbecsei sajnos nem tud életre kelni. A szabadkai és a zentai viszont szárnyakat kap, és szárnyalhat. Szabadkán a nyelvi tehetségterület kerül a középpontba, ami sporttagozattal bővül, később, 2022 őszétől pedig színház- és audiovizuális művészeti szak is nyílik az intézményben. Zentán ezzel szemben a matematikai-természettudományi tehetséget gondozzák a kezdetektől, ami később a képzőművészettel és a számítástechnikával gazdagodik, valamint néhány évig sporttagozat is működik az iskolában. A képzőművészeti szak sikerességének a kiemelése azért is fontos, mert a vajdasági magyar politikum zöme megvalósíthatatlannak és életképtelennek tartotta.

A 2010-es évektől kezdődik meg Vajdaságban is a tehetségpontok létrehozása és bekapcsolódása a MATEHETSZ Kárpát-medencei tehetségálózatába. Vajdaság tehetségtérképén a többi határon túli területhez képest gyorsabban kezdtek szaporodni a regisztrált tehetségpontok. Ezzel összhangban a szakmai rendezvények, tehetséggondozó képzések száma is jelentősen megnövekszik. 2011-től a Kárpát-medencei tehetséggondozás bekapcsolódik az európai vérkeringésbe, és lendületet is ad neki. Dr. Csermely Pétert 2012-ben az Európai Tehetségsegítő Tanács (ECHA) elnökévé választják. Ugyanebben az évben megalakul a Budapesti Európai Tehetségközpont, amelyet immár európai tehetségpontokként a vajdasági szervezetek is gazdagíthatnak.

2022 májusában a vajdasági tehetségpont térképen már csupán 25 tehetségpontot és egy tehetségtanácsot lehet látni. Pár éve még 30 feletti volt ez a szám, de sajnos ebből a 25-ből sem aktív már több tehetségpont, ahogyan ezt tehetségpont-akkreditátorként megtapasztaltam az elmúlt évek során. Érdekes adalék, hogy a Nemzeti Tehetség Tanács és a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége két vajdasági alapítója, a Bolyai Farkas Alapítvány és a Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete nem tehetségpont. Az előbbi már nem az, az utóbbi nem is kívánt azzá lenni.

Az akkreditációs időszakban egyes intézmények, szervezetek összeszedik magukat, hogy legalább papíron jól mutasson a tevékenységük, mások elzárkóznak a megmérettetési folyamatától. Ettől még sok helyen folyik/folyhat értékes tehetséggondozó munka, de nem feltétlenül a tehetségpontoktól megkövetelt kritériumrendszernek megfelelően. Nagyon jellemző, hogy egy tehetségpont alapítása vagy működtetése egyetlen ember, mondjuk a vezető vagy egy elhivatott tanár vállalja nyugszik, de e központi személy távozásával megszűnik az érdemi munka is. Fordított eset is van, persze. Például a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnáziumot hosszú évekig nem sikerült rábeszélni a tehetségponttá válásra, pedig hát ki, ha nem ők? De egyszerűen nem volt rá szükségük, igényük. (Nyugat-Magyarországon is viszonylag gyér a tehetségpont-hálózat, ettől még vannak jó iskolák, folyik bennük a tehetséggondozás.) Aztán egy vezetőváltás következtében, örvendetes módon, mégis tehetségpont lett a Kosztolányi.

Egyébként ez a számbeli csökkenés nemcsak a vezetőváltásoknak vagy a gyereklétszám csökkenésnek tudható be, hanem annak is, hogy az utóbbi években igencsak megcsappant a határon túli tehetségpontok fejlődésére szánt támogatás. Uniós pénzeket eleve nem is lehet Unión kívül felhasználni, de a magyarországi források is igencsak elapadtak. Pénzügyi szempontból tehát már nem annyira kifizetődő a tehetséggondozás, marad csak a plusz teher az áldozatkész pedagógus vagy elszánt vezető számára, a díjakkal már úgyláttele a padlás.

E tanulmány talán legtöbbet hangoztatott fogalma, a fogyás, avagy az elvándorlás ismételtetése unalmasnak tűnhet, de nem dughatjuk homokba a fejünket örökké. Viszont tehetséggondozási szempontból nézve a kis létszámú vajdasági magyar osztályoknak egy jól kidomborítható eredménye is lehet: a pedagógus, ha akar és alkalmas rá, valóban tud értékes fejlesztő, tehetséggondozó munkát végezni a Gauss-féle görbe mindkét végén állók esetében. Végeredményben minden a pedagóguson múlik.

Irodalomjegyzék

Bajor Péter (2020a): A Nemzeti Tehetség Program. In: *A tehetség kézikönyve*, szerk. Szabó Zsuzsa. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 672–680.

Bajor Péter (2020b): A MATEHETSZ szerepe a Nemzeti Tehetségprogramban. In: *A tehetség kézikönyve*, szerk. Szabó Zsuzsa. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 686–704.

Czeizel Endre (2003): Legnagyobb természeti kincsünk: a tehetség. *Fizikai Szemle* (11): 398–403.

Gubás Jenő (2009): *Értelmiségünk bölcsője: A belgrádi magyar egyesületek története*. Zenta: Bolyai Farkas Alapítvány.

Hódi Sándor (2009): *A tehetség kérdőjelei*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Szabó Zsuzsa szerk. (2020): *A tehetség kézikönyve*. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége.

Kocsis Károly – Tátrai Patrik – Agárdi Norbert – Balizs Dániel – Kovács Anikó (2015): A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig. Térképmagyarázó. In: *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata*, szerk. Kocsis Károly–Tátrai Patrik. Budapest: MTA CSFK Földrajztudományi Intézet.

PISA 2012: *PISA 2012 Összefoglaló jelentés*. Forrás:

https://www.oktatas.hu/pub/bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_merese/pisa/pisa2012_ossze_foglalo_jelentes.pdf (2022. máj. 15.)

PISA 2018: *PISA 2018 Összefoglaló jelentés*. Forrás:

https://www.oktatas.hu/pub/bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_merese/pisa/PISA2018_v6.pdf (2022. máj. 15.)

Polonkai Mária (2020): Tehetségsegítő programok hazánkban és más országokban. In: *A tehetség kézikönyve*, szerk. Szabó Zsuzsa. Budapest: Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. 657–671.

Rác Livia (2008): A szerbiai oktatási rendszer finanszírozása és néhány kisebbségi vonatkozása. *Regio* 19 (2): 188–209.

Šabić Norbert (2017): A Szerbiában élő nemzeti kisebbségek oktatáspolitikai jellemzői. In: *Variációk autonómiára*, szerk. Ördögh Tibor. Szabadka: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete. 105–129.

Takács Zoltán – Tátrai Patrik – Erőss Ágnes (2013): A Vajdaságból Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció. *Tér és Társadalom* (2): 77–95.

Tízéves a Genius mozgalom. 2012. *Vajdaság Ma*.

<https://www.vajma.info/cikk/kultura/7577/Tizeves-a-GENIUS-mozgalom.html> (2022. máj. 15.)

Uri Ferenc (2013): Magyar iskolák Baranyában és Kelet-Szlavóniában (1918–1955). In: *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken: 2012*, szerk. Szalma József. Újvidék: Vajdasági Magyar Tudományos Társaság. 36–46.

Varga Júlia (2021): Tanulási veszteség a Covid következtében – szimulációs eredmények. In: *Munkaerőpiaci tükör 2020*, szerk. Fazekas Károly – Kónya István – Krekó Judit. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, ELKH. 220–223.

Jogszabályok

A középiskolába való beiratkozás szabályzata (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, (41/2014, 37/2015, 46/2015, 75/2015, 39/2016 és 54/2016)

A középiskolai oktatásról és nevelésről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).

A középiskolai tanulók és a felsőoktatási hallgatók jóléti ellátásáról szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye 18/2010.)

A Szerb Köztársaság Alkotmánya (Az Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 98/2006. szám)

Az alapfokú oktatásról és nevelésről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).

Az iskoláskor előtti oktatásról és nevelésről szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 18/2010).

Az oktatás fejlesztésének stratégiája (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 107/2012).

Az oktatási és nevelési rendszer alapjairól szóló törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 88/2017).

Felsőoktatási törvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 88/2017).

Szerbia oktatásfejlesztési stratégiája 2030-ig (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 63/2021)

Szerbiai oktatásfejlesztési stratégia 2020-ig (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 107/2012).

Tankönyvtörvény (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 68/2015).

Törvény a diák- és hallgatói szabványokról (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).

Törvény a felnőttoktatásról (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 55/2013).

Gajda Attila (1971): Szakértő. Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége. Iskolai végzettség: testnevelő tanár-futballedző (ÚE, 1996), fitneszedző (SE, 2001)

Bevezetés

A keresztény vallásos világ az, ami talán a legtöbbet nélkülözötte a könnyedséget, légies puhaságot, a játékot. Ezzel szemben előtérbe helyezte a formai merevséget, állandósított lelkiismeretfurdalásra épített lojalitást és a halálfélelmet, ami elsősorban a klérus kezében levő élet-halál hatalmat hangsúlyozta. A vezető rétegtől való egzisztenciális függés nagyon leépítette az egyszerű, vallásos alany döntőképességét és döntésre való vágyát.

„A bölcs rabbitól megkérdezik a tanítványai, *“Rábelében, mitől édes a kávé, a cukortól vagy a kavarástól?” Nu, természetesen a kavarástól – feleli a rabbi. Akkor miért kell bele a cukor?! kérdezik a tanítványai. Szamarak, hogy tudjuk, meddig kell kavarni!”*¹ hangzott a válasz, mert a kavarási játék, módszeres vegyítése olyan elemeknek, amik nem mindig találkoznak a természetben ilyen módon, de ha találkoznak, valami érdekes és hasznos, más esetben finom lesz az eredmény.

Miért gamifikáció? És miért a vallásos retorikában? A válasz világos: mert szükség van a játékosra és a könnyedségre a komoly beszélgetésekben, a beszédekben is. A gamifikáció a könnyed és játékos tanulást eredményez. A résztvevők belső motivációt nyernek bizonyos dolgok megvalósítására. A jutalom sem marad el, mint külső motiváció. A gamifikáció játék a nemjátékban, hogy bevonjunk külső egyéneket és a belsőnek a figyelmét felkeltsük. A játék mechanikájához hozzátartozik a cél elérése. A cél elérése folytán lelkiállapoti változás várható (például a nyertesnek). Közösségerősítő, nevelő hatású. A játéknak a száműzése az élet különböző területeiről unottságot, letargiát teremtett.

A gamifikáció, magyarul játékszerűsítés,² a játék szabályosságát helyezi előtérbe a *game* angol kifejezéshez hasonlóan. A *game* pontosan abban különbözik a *play* kifejezéstől, hogy az előbbi egy meghatározott rendben és szabályok szerint zajlik le, nemcsak egy önfeledt örömeért való játszást fejez ki. Magyarul a *játékosítás* is megfelelő lehetne, mert a kifejezés nem azt jelenti, hogy valaminek a komolyságát elveszjük a játékkal, hanem azt, hogy könnyeddé tesszük a játék behozatalával.

A játék magával hozza a szellősséget, könnyedséget, ezek pedig a boldogságot. A gyermek a boldogságért játszik. Csikszentmihályi³ azt mondja, hogy a boldogság nem jön magától és nem a szerencse műve. Fel kell készülni rá, de attól még hogy tudatosan készülünk rá, nem érjük el. „*A belső tapasztalás optimális állapota az, amikor a tudatban rend uralkodik*”⁴, ez pedig elő tudja készíteni, hogy annyira feloldódjunk egy tevékenységben, hogy megéljük a Flow-t mint tökéletes élményt.⁵ A felszabadulás útja, mondja Csikszentmihályi, a tudatunk irányításában áll, ez adja az

¹ Közismert anekdota: <https://foodandwine.hu/2014/08/21/zsido-nyari-fesztival-2014/>

² Németh T. (2015). English Knight: Gamifying the EFL Classroom (Unpublished master's thesis). Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, Hungary. Retrieved from <https://ludus.hu/gamification/>

³Csikszentmihályi, M., ford. Szabó, E. (2021). *Flow: az áramlat, a tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai, 20. old

⁴ U.o. 25. old.

⁵ U.o. 22. old.

életminőségünk javulását is⁶. Ezt a képességet azonban minden alkalommal át kell fogalmazni, ha a kulturális háttér változik⁷, mert különben a rituális forma győzedelmeskedik a lényeg felett, és akkor elvesztettük a tudat feletti irányításunkat⁸, ezzel együtt pedig a tökéletes élményt is. Jézus is újított, újraértelmezett, hogy az üres rítus alól felszabadítást nyújtson a hallgatónak.

Amint azt a történelemből ismerjük, Jézus sikeres vallási vezető volt. A jelen vizsgálati keret korlátjai miatt a retorikáját vizsgáljuk, ami a különböző írásokban ránk maradt, amit evangéliumoknak neveznek. Megvizsgáljuk, hogy mi az, ami a jó elköteleződést, a hozzávaló ragaszkodást és a követésében való kitartást eredményezte. Azt írja az evangéliumban, hogy *úgy tanított, mint akinek hatalma van⁹, nem úgy, mint az írástudók¹⁰*. Ez azt jelentette, hogy valami volt, ami megkülönböztette Jézust a tanításában, a tanításának minőségében korának tudósaitól. Miben állt ez a hatás? A hatalom egy bizonyos hatást jelent, amit gyakorolni tudott annak ellenére, hogy voltak ellenzői, volt konkurencia. Ezt a hatalmat velük szemben is gyakorolni tudta.

Úgy a próféták, mint a Jézus világa, egy változó világ volt. Ha nem is változott olyan gyorsan, mint a mai világunk, de változott. A Gabe Zichermann és Joselin Linder szerzőpáros által írt Gamification¹¹ című könyben a szerzőknek óriási kihívást jelent összeegyeztetni az igen gyors mindennapi változást az alkalmazotti és a fogyasztói elkötelezettségi stratégiával. Ezért három igazságnak az elfogadását javasolják:

- 1. A világ nem fog visszatérni a múlt nyugodt, figyelmes ösvényére. Az alkalmazott és a vevő megosztott figyelme az, amink van.*
- 2. Az elkötelezettség a legértékesebb erőforrás, amit alkalmazottjaink és a vevőink csak adhatnak. Sikerünk vagy kudarcunk azon múlik, mennyire teszünk szert ezekre.*
- 3. A versenytársak legyőzésének legjobb módja: annyira szórakoztatóvá és vonzóvá tenni az alkalmazott és a vevői kapcsolatot, amennyire csak lehet.*

Az üzleti világ fent említett fogalmait áthozhatjuk a vallásos világba, ugyanis itt is előfordul, hogy a követők fejében *zaj* van, nehéz dönteni, nehéz megvizsgálni, hogy ki az, aki egyértelműen jobb a többinél, és akit követni érdemes. Jézus a retorikájában is jobb volt a kortársainál. Ezt bizonyítja a történelem.

A **hipotézisem** szerint, ha megvizsgáljuk Jézus retorikáját, olyan elemeket fogunk találni benne, mint az *ösztönzés, feladat/kihívás, teljesítmény/jutalom, visszajelzés*. Ezek mind egy előzetes pontra, *vágyra vagy a szükségletre* épülve indulnak be. Jézus a retorikai és nevelési rendkívülisége által tudja biztosítani hallgatónak a különböző fázisokon való átjutását. Ha a játék fogalma olyan tevékenységet fed, ami keretbontó, vagy olyat, ami egy másik keretet hoz létre más szabályokkal és egy másfajta hozzáállással, akkor ugyanarról a dologról beszélünk. Itt egyesül a játék, mint tevékenység a mesével, tanmesével, példázattal.

⁶ U.o. 42. old.

⁷ U.o. 43. old

⁸ U.o. 44 old.

⁹ Lukács 4.32,

¹⁰ Máté 7.29 „mert úgy tanította őket, mint akinek hatalma van, és nem úgy, mint az írástudók”

¹¹ Gabe Zichermann, Joselin Linder, Gamification - Az üzleti játékok forradalmasítása, Z-Press Kiadó, 2013, 18. old.

Történelmi háttér ismertetése

A múlt, amelyikből Jézus érkezik, nem nélkülözötte a játékosságot. Az Ószövetség prófétái mind részesei voltak a kultusz újjálesztésének próbálkozásaiban. Ők állnak minden rendkívüli vagy szokványostól eltérő, provokatív és proaktív történés háttérében. A próféták szentírási tevékenységét megfigyelve találkozhatunk ilyen prófétai aktusokkal, párbajszerű kihívásokkal, és sok más érdekes elemmel is.

Isten a Biblia lapjain többször jelenik meg úgy, mint nevető, játszó, emberközelen lévő, jóindulatú személy. Mivel a játék egy olyan jelenség, ami céltudatos, virtuális másságot feltételez, mondhatni más világot kreál, a bibliai leírásban sok olyan képpel, tettel, illetve játékos irodalmi formával találkozunk, amit a mai vallásos magaviseletben is érdemes lenne meghonosítani és tudatosan művelni a gyakorlat szintjén.

A próféták kora bővelkedik a rendkívüli és játékos megjelenítésekben. Az írott szöveg mintázatai hangzat és kép szempontjából szerkesztettek, így könnyen be tudják tölteni mnemotechnikai eszköz szerepüket. Párhuzamok, amik megerősítik vagy kioltják egymást, egymásra épülő párhuzamok, záradékok, khiazmusok, hasonlatok, metaforák sokasága tarkítja a szöveget, ami nem más, mint játék a szavakkal, betűkkel, képekkel.

A *prófétai aktus* egy olyan tett volt, amit olyan esetekben vetettek be a próféták, amikor a beszédbeli tanítás már nem keltett érdeklődést, nem volt vonzó, és további passzivitást váltott ki. Ilyen jellegzetes tetteket találunk Jeremiás, Ezékiel, Hoseás, Ámos könyveiben. Jeremiás könyvében olvassuk azt az isteni parancsot, hogy ásson el egy vászon övet (Jer 13.), majd idők után menjen érte, amikorra azonban az már hasznavehetetlenné vált. Később vasjármot tett a nyakába (Jer 27.), amivel járta a várost. Mindezekkel Izrael népének a figyelmébe ajánlotta a jövő tarthatatlanságát, és szófogadatlanságuk miatt a Babiloni fogságot hirdette. Ezékiel próféta, megostromolja a téglát (Ez 4.), amire rávési Jeruzsálemet. Meghalt feleségét isteni parancsból nem gyászolhatja (Ez 24.). Hóseás pedig egy városi paráznát vesz feleségül, és eljártssza vele Isten és a népe viszonyát. A *prófétai aktus*, amint láttuk *dráma*, és az is marad, mert a cselekvés, ami megszüntetné a drámaiságot nem születik meg.

Isten többször jelenik meg a Biblia lapjain úgy, hogy nevet a gonoszok erőlködésén és együgyűségén. Jézustól sem esik távol a humoros és néha ironikus hangnem vagy megjegyzés. Biztosan mosolyogtató jelenség egy szeméből gerendával kiálló ember, aki szálkát próbál az embertársának a szeméből kipiszkálni. Vagy Jézus túlvilági életről szóló „pontosítása” azoknak, akik nem hisznek a túlvilági létezésben. Máskor meg játékban való szerepléséről beszél, amikor Keresztelő Jánossal együtt játsszák Isten játékát¹² a játszani nem akaró zsidó néppel. Jézus a retorika, a szójátékok és szóképek igazi mestere. Amikor tanít, előszeretettel használja a *mashalt* vagy *parabolát*.¹³ Ebben a retorikai elemben magára talál az ember, hiszen az illusztráció mese, játék.

A mese az elme játéka. „A mese a mindenség kulcsa, a lélek ajtaján kopogtat” mondta C. G. Jung. Az azonosulás némelyik karakterrel elemzéshez, újragondoláshoz, képzeletbeli játékhoz vezet. Kádár Annamária *Mesepszichológia* című könyvében¹⁴ ecseteli, hogyan történik a metamorfózis a mese főhőse és a mese hallgatói között. Sőt mi több, a hőssel való együttjárás is megvalósul, mert a mesehős élethelyzetek sokaságában jelenik meg, hisz ő is egy metamorfózis folyamatát éli meg a

¹² Máté ev. 11: 16-19

¹³ Példázat vagy hasonlat jellegű történet vagy tanmese, amit használtak abban az időben.

¹⁴ Kádár Annamária, *Mesepszichológia*, Kulcslyuk Kiadó, 2012, 140-147 old.

mese közben, midőn szegény legényből királlyá, szegény lányból királynővé, békából királyfivá, királyfiból szörnyeteggé, majd szörnyből újra királyfivá lesz. Nagy szerepet játszik itt a fantázia, mert mindenki sajátos módon azonosul, megoldást keresve.

Tovább megyek egy lépéssel. Ezek a történetek ugyanis nemcsak a gyerekek metamorfózisát segítik elő. A régi világokban, a régi lehunytt kultúrákban az emberek minden tudásukat, ismeretüket *narratívában* látták. Ezek a narratívák mítoszok és legendák, fantázia és valóság keverékei voltak. Ezek képezték azt az alapot, amiből az akkori embereknek megszületett minden, ami a fejlődéshez, az önmegvalósításhoz szükséges dolgokat adta: a motiváció, a céltudatosság, az elérhető és megvalósítható célok. „Óvakodni kell viszont attól, hogy összekeverjük az eredeti mítoszokat a vallással vagy az istenfogalmakkal”¹⁵. A mesék a felnőttekéi, csak mi filmeknek, regényeknek hívjuk őket. Vannak viszont olyan sorozatos mesék, ahol létezik egy kapcsolódó elem, ami átviszi a valóságot a mesébe és ugyanúgy egy következő mesébe, majd végül a megtalált tanulságot visszahozza az életbe, ami a mi metamorfózisunkat hozza létre. A sorozatmesék királya nem más, mint az *Ezeregy éjszaka meséje*, ahol Seherezádé meséivel, metaforáival, allegóriáival gyógyítja a szultánt, aki gyilkos örületből újra élni akaró és élni tudó emberré „vedlik”. Ezek a mesék össze vannak kötve, és az összekötéseket mindig a mese vége adja: „ez pontosan úgy van mint meséje...” és ezzel elkezdi a következő mesét mondani.

Sokan nehezen tudják elképzelni, hogy Jézus lehetett vicces, néha ironikus vagy szarkasztikus is. Minazonáltal több eset is bizonyítja Jézusnak a hallgatóságához való egészen változatos, mindig helyzethez mért, újragondolt tudatos közelítését. Gerendásszemű szálkát piszkáló, félvak ítélkező vallásos, aki ugyanúgy, mint „a vak vezet világtalant” esetében, semmire sem jut. Mind a Szaduceusokat, mind pedig a Farizeusokat és a Heródiánusokat a maguk hálójában fogja meg és kényszeríti hallgatásra. A templomi vének úgyszintén a saját fondorlatosságuk kelepcéjébe esnek, mert Jézus szerint csak annak van esélye eljutni a beteljesedéshez, aki hallgat az Istenre és küldöttjeire, valamint megfordul, megtér. (Mt 21 – 22)

Mivel Jézus is a keleti világhoz tartozott, hasonló jelenséget találunk az Ő tanításában is, melyben megtalálható a példázat, a mese, a sorozatmese, miként az *Ezeregy éjszaka meséiben* is. Szemléltetésként egy jellegzetes változatot fogok bemutatni a Lukács evangéliumának a 14 – 16-ig terjedő fejezetekből. Itt egy organikusan összekötődő példázatsort láthatunk, amit ismétlődő minták, valamint vezérszavak kötnek össze. A szerkezetet nézve egy többszörös Khiazmussal állunk szemben, aminek részei fraktáljellegű viszonyban vannak egymással.

Lukács evangéliumának 14 – 16

részeiben a retorikai játéknak a fensége abban mutatkozik meg, hogy Jézus egy már létező példázattal¹⁶ dolgozik. Ezt olyan módon dolgozza át, hogy kettőt készít belőle, ami az említett fejezetek közötti részben záradékként működik, magába szerkesztve egy öt példázatból álló példázatot. A kulturális evolúcióban¹⁷, mondja Csikszentmihályi, a mémek, miként a gének, sokszorozódnak, ezért Lukács nemcsak lejegyzí, de olyan módon fogalmazza meg, hogy a második nemzedékhez tartozó görög hallgató- és olvasóközönségnek ne legyenek megértési gondjai. Ezzel alkalmazza a jézusi megértő- és feldolgozórendszert, kontextushoz idomítja az üzenetet, a retorikát.

¹⁵ Goldziher Ignác, Mítosz a hébereknél és történeti fejlődése, Kairosz Kiadó KFT. 48 old.

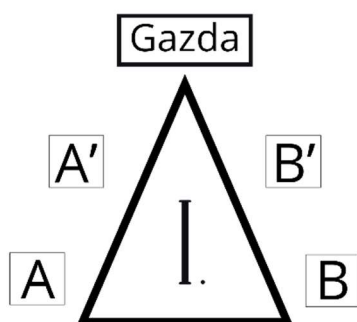
¹⁶ Jeremias, Joachim, Parabolele lui Isus, Anastasia, Bucuresti, 2000, 217. o. ezt az hivatkozást közli: j. Sanh. 6.23c par. J Hagh. 2.77d; critical edition of the text in G. Dalman, Aram. Dialektproben, Leipzig, 1927, pp. 33 f.

¹⁷ Csikszentmihályi M., ford. Keresztes Attila, (2021). *Kreativitás*, Akadémiai, 17.old

A történeti összefüggésben minden abból indul ki, hogy a „felsőbbrendű” vallásos lenézi azokat, akiknek valami miatt mostoha a sorsa, ugyanis a korabeli hagyomány szerint ők szófogadatlan magaviseletük miatt egy sanyarú sorsot érdemeltek, netán halált is. A tizenharmadik fejezet azzal indul, hogy Jézus szembesíti az ítélezőket a kérdéssel, miszerint biztos-e az, hogy bűnösebbek voltak azok, akik meghaltak a balesetben, mint a többiek. Ezt egy hasonló történettel is megerősíti. Mindkettőnek az összegzésére egy felhívást intéz a hallgatókhoz: „Ha meg nem tértek, hasonló módon vesztek el.” (Lk 13, 3. 5.).

Ezután fordulatosan elveszi azt, amit a legbiztosabbnak tekintettek, mégpedig az Ábrahámmal való együtt ünneplést az Isten országában (Lk 13, 28-29), és azoknak osztja ki, akik megtérnek a föld minden népéből. Ez a fordulat sajátos bibliai mintára épül, ahol sorozatban az elsők elveszítik elsőbbségüket a következők javára (Izmael-Izsák, Ézsau-Jákob, Rúben-József, Manassé-Efraim stb.) Majd a szövegösszefüggés szerint, egy vacsora alkalmával tanít, ahol az egyik vendég szájából elhangzó mondás után – „Boldog az, aki az Isten országának vendége” (Lk 14, 15) – Jézus egy vacsorás példázatot fog elmondani. A példázat, amit átalakít, Bar Ma’jan gazdag vámszedőnek a történetét írja le, és a lakomát, amit rendezett, ahol a megvetettek veszik át az „érdemesek” helyét, akik nem méltatták a meghívó gazdát és nem fogadják el a meghívást különféle módokon mentegetőzve. Vacsora közben meghal a vámszedő és mindenki az utolsó tette szerint ítéli meg, méltatva „nagylelkűségét”, ami tulajdonképpen az elsődleges meghívottak elleni bosszú volt. Jézus példázatának a vendéglátója is hasonlóan cselekszik a tiszteletlenekkel. A gazda megharagszik és megesküszik, hogy senki ezekből nem eszik a lakomáján, és „bezárja számukra az ajtót”, mint ahogy a kontextus egy másik példázatában is elhangzik már. (Lk 13, 25) Minden a gazda tettein múlik. Az előzetes meghívás, másodlagos meghívás után, mert szabadkoztak és nem akartak eljönni megtisztelni a gazdát, a gazda becsukja számukra az ajtót és újra hív, majd még egy meghívással rábeszéli azokat, akik nincsenek ott, hogy eljőjenek.

Nagy vacsora példázata

A - előmeghívás

A' - meghívás

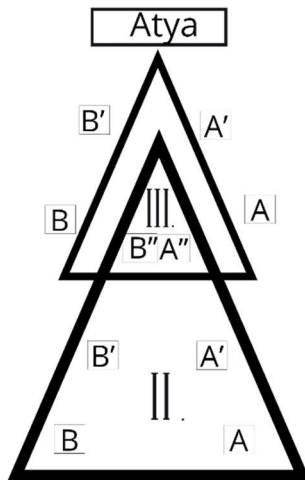
I. A gazdával való viszony és billenőpont

B' - meghívás

B - utólagos meghívás, meggyőzés

A meghívásra a tizenötödik fejezet szerint a bűnösök és a vámosok igyekeztek Jézushoz. Tehát ismétlődik az előbbi kontextus és a „jók” ítéleznek és zúgolódnak amiatt, hogy Jézus az ilyen érdemtelenekkel vállal sorközösséget és örvend nekik. Hasonló kontextusban hasonló helyzet. Ezzel Jézus az előbbi a mintára egy egész példázatsort, vagy inkább egy sorpéldázatot mond el, az öröm és a lakoma példázatait.

Sorpéldázat

- B - elveszett juh példája
 B' - elveszett pénzérme példája
II. B", A" - Elveszett fiúk példája
 A' - okos intező példája
 A - a gazdag és Lázár példája

Elveszett fiúk példája

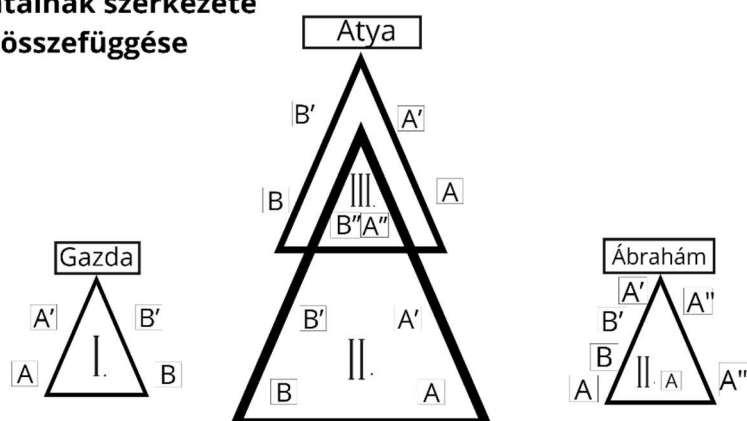
- B - Elmegy a barátokkal
 B' - Hazajön az apához
 Apához való viszony
III. A' - nagy fiú hazajön
 A' - elmenne a barátaival

Öröme hív a megtalált jószágért és a megtalált pénzérméért (B, B'). Öröm a megtérő fiúért (B"). Itt fordulatot vesz a történet és az ítélező, megtérni nem akaró testvérnek akar segíteni az Atya, hogy együtt örvendjen¹⁸ vele, az elveszett és megtalált testvérért való örömeiben osztozzon. Ez volt az a váltópont, ahonnan megkezdődik a segítségnyújtás azok számára, akik nem akarnak vagy nem tudnak dönteni. Ezzel az otthon maradt testvérnek a története függőben marad, tehát egy nyitott történettel állunk szemben, amit soron a következő példázat fog tovább vinni, majd az azt követő fog bezárni, figyelmeztetve, hogy addig kell dönteni, amíg a döntés lehetősége még lehetséges. A sorpéldázat mindenik példázatában jelen van az öröm, a lakoma motívuma.

A középső példázat emberközelibb, nem elveszett juhról és nem elveszett pénzről, hanem elveszett fiúkról szól. Ők a Jézus beszédét motiváló kontextus főszereplői: a bűnösök és a vámosok megtestesítői, akik megtérnek és Istenhez jönnek (a sorpéldázat ábrájában a III. jelzés). A két testvér személyén keresztül megérthető, hogy hogyan történik mindez. Gyakorlatilag mindketten ugyanazt élik meg, csak az egyik kivitelezzi a vágyát, a másik meg csak gondolatban teszi, vagy vágyként tenné ugyanazt, mint öccse. Az Apa őt is hívja megfordulásra/megtérésre, de a fiú nem mutatkozik hajlandónak. A példabeszéd itt megszakad és egy függőben hagyott szálal vesz elő újra és magyaráz: addig dönts amíg teheted, amíg nincs „bezárva az ajtó”. A példázatban levő intező tudja, és ki is használja azt az időt, „hogy legyen, aki befogadja majd”, hogyha eltávolítják majd a helyéről. Mert eljön az idő, mikor nem lehet majd dönteni. Ezzel el is kezdődik az utolsó példázat a sorból, *Lázár és a gazdag embernek* a példázata. (II. A) Ennek a példázatnak is megvannak azok az elemei, amik az előbbiekből már ismertek, de itt már nincs meg a döntés lehetősége. A túlvilági részlet megint visszavezet az gazdag vámszedőnek a példázatához. Jézus ugyanazzal kezd, amivel zárja is a sort.

¹⁸ Itt Lukács nagyon figyelmesen választja meg a szavakat és kifejezéseket, amik az öröm és a vigasztalás szavai, de az együtt öröm és együtt-vigasztalás szavai ezek, sőt még az említett tánc is körtánc, együtt-tánc. (ld. A görög kifejezéseket χαίρω - συχαίρω, συνεσθίω, ή συμφωνία, ό χορός)

**14 - 16 részek
példázatainak szerkezete
és összefüggése**

Az állatvilágban is kapcsolatteremtő hatása van a játéknak. Az öröm és a játék ugyanúgy része az állatok, mint az emberi egyedek párkapcsolatának és szaporodási rítusainak. Maga a rítus is egy játékos rend. Ezekben az esetekben a test, a mimika, a hangok jelentik a „játékszert”. Egy magasabb szintű játék az, amikor az elme játszik. Amikor ugyancsak a hangokkal játszunk, de nem a hangra, hanem a hangok által épített rendszerre, szavakra, mondatokra, a szóalakzatokra figyelünk inkább, akkor már retorikáról beszélünk. A retorika a nyelv társas megnyilvánulásában mutatkozik meg, egy tárgy nélküli játék, ahol a szavakkal, a beszédszerkezetek felépítésével játszunk. A nyelv itt tulajdonképpen nem olyanként jelenik meg, mint különböző népek nyelve, hanem akként, amit nyelvezetként határozunk meg. „A retorika gondolkodni és beszélni tanít” – mondja Babits¹⁹. Jézus retorikája biztosítja a belső követők nagyobb motivációját, a kitartást és további követésre való ösztönzést.

Összegések és használhatóság

*Ethos*át problémamegoldó készsége, érzékenysége, szegényekre és elnyomottakra való odafigyelése jellemzi. Ugyanakkor az önigazult vallási réteget sem veti meg, hanem provokálva őket gondolkodásra, újragondolásra készíti. *Pathos*a előítéletmentes, segítőkész, motiváló. *Logos*át egy a hallgatóival közös nyelvezet jellemzi. Beszédét strukturális, valamint tartalmi szempontból rögtönzött játékosággal viszi közel a hallgatóihoz. Általánosan ismert mintákban gondolkodik és beszél, mesterségesen felépített beszédei céltudatosok. Átkeretez létező példázatokot, új jelentésárnyalattal ruházza fel őket, ami biztosítja, hogy a hallgatósága megérti az utalásait. Általános, közérthető igazságokat tanít, helyzethez igazodó új köntösben. Ezekkel ösztönöz, kihívást nyújt, jutalmat ígér már itt, mint együtt-örömet, és nem utolsó sorban visszajelzés ad, mint választ az emberi törekvéseire.

Jelen tanulmány célja felhívni a figyelmet arra a játékoságra, ami megkönnyíti a tanulást és a taníthatóságot. A gamifikáció, mint láthatjuk nem új, már több ezer éve is használták a tanításban, mégis a kereszténység elmervedett és elvesztette ezt a szellős, fogékonyságnövelő elemet. Mi több, sajnálatos módon, negatív figurális alapja lett a mai tudománynak, ami úgyszintén nélkülözi a rugalmasságot. Jézus nevelési módja rendszerelvű, a hálózatban való gondolkodást segíti elő. Helyben és azonnali jelleggel példázatot „gyártó” képessége motiváló az interdiszciplináris

¹⁹ Babits Mihály: Stiliztika és retorika a gimnáziumba, Nyugat, 1910.3.szám:
<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00049/01290.htm>

gondolkodás felé. Formabontása is elgondolkodtató, mert a mai világban a legtöbb nevelési rendszer a forma fogságában van. A kutatás is legtöbb esetben a formához kötöttség miatt nélkülözi a játékos kísérletezést. Végsősoron a vallásos nevelés is sokkal hatékonyabb lenne egy átfogó interdiszciplinaritástól, ami közel hozza a filozófia mellett a pszichológiát, a szociológiát, az irodalmat, a poétikát, a narratológiát és még sok mindent a zenétől a színdarabig. A retorika is egy ilyen híd, ami összeköti a vezető elmék tudományát azokkal, akik hasznosítani akarják ezt az ismeretet és fejlődnek akarnak általa.

Felhasznált irodalom

Alter, Robert: A biblia versművészete, Kolozsvár, 2013

Assmann, Jan: Kulturális emlékezet, Atlantisz könyvkiadó, Budapest, 2004

Boman, Thorleif: A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998

Csikszentmihályi M. Kreativitás, Akadémiai kiadó, Budapest, 2021

Csikszentmihályi M. Flow: az áramlat, a tökéletes élmény pszichológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2021

Csikszentmihályi M. Az öröm művészete, Open Books, 2022

Gabe Zichermann, Joselin Linder, Gamification - Az üzleti játékok forradalmasítása, Z-Press Kiadó, 2013

Goldziher Ignác, Mítosz a hébereknél és történeti fejlődése, Kairosz Kiadó KFT. 2003

Jeremias, Joachim, Parabolele lui Isus, Anastasia, Bucuresti, 2000

Kádár Annamária, Mesepszichológia, Kulcslyuk Kiadó, 2012

Biblia, Magyar Bibliatársulat, Kálvin János Kiadó, Budapest, 2020

Babits Mihály: Stilisztika és retorika a gimnáziumba, Nyugat, 1910.3.szám:
<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00049/01290.htm>

Németh, T. (2015). English Knight: Gamifying the EFL Classroom (Unpublished master's thesis). Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, Hungary. Retrieved from <https://ludus.hu/gamification/>

Absztrakt

A Pécsi Tudományegyetem bölcsészdoktori hallgatójaként négy félévre olyan terápiás szemléletű, hermeneutikai irányultságú interpretációs olvasásgyakorlatokat terveztem levelezős hallgatókkal, egy velük párhuzamosan szervezett laikus kontrollcsoporttal és esti tagozatos gimnazistáimmal, amelynek módszertani alapját a biblioterápiás gyakorlatok és a hermeneutikai szemléletű olvasási modellek együttes alkalmazása képezi. Céloom egy olyan csoportfolyamat általános modelljének kidolgozása, amely eltérő összetételű és különböző célokat szem előtt tartó csoportok számára is mintául szolgálhat. Ennek érdekében megvizsgáltam, hogy a 2021 tavaszán megtartott foglalkozások során a három különböző olvasócsoport tagjai milyen olvasói attitűdöket mutattak, és hogyan oszthatóak a Kamarás István-féle olvasásszociológiai szintek, illetve a Hans Robert Jauss-féle hermeneutikai olvasáshorizontok mentén. Az olvasói visszajelzések azt mutatják, hogy a Kamarás István-féle kritikai-rationális olvasói stratégia, illetve az ezzel párhuzamosan jelentkező történeti olvasat, mely Jauss háromszintű hermeneutikai megértésfolyamatában az utolsó szakaszt képviseli, nem segíti az önreflexív biblioterápiás célok elérését. A különböző olvasói attitűdök, szintek közti feszültségek lehetséges feloldására, a hermeneutikai szemléletű irodalomterápiás szövegfeldolgozás folyamatának modelljeként a fordítás George Steiner által javasolt négyütemű modelljét mutatom be.

Kulcsszavak: biblioterápia, irodalomterápia, hermeneutika, interpretáció, fordítás, modell.

Előzmények

A Pécsi Tudományegyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola hallgatójaként négy féléven át levelezős hallgatókkal egy olyan kurzus végigvitelére vállalkoztam, amelynek során az európai irodalom kanonizált, nagy klasszikus alkotásaitól a kortárs magyar és világirodalom műveig haladva, az egyes szövegekből kiemelt részleteket a biblioterápia bevett módszereivel, önreflexív módon interpretáljuk. A közös munka 2021 februárjában kezdődött, és 2022 decemberében ér véget. Az alábbiakban az elméleti koncepcióm bemutatása és a módszertani keretek felvázolása után az első foglalkozások eredményeit, a bibliai Ráhel és Lea történetéről szóló, 2021. tavaszi félévében megtartott interpretációs olvasásgyakorlatok visszajelzéseit, az abból leszármazó elméleti tanulságokat fogom bemutatni.

Módszertan

Az elemzésre választott szövegek jórészt cselekményes, főleg epikus művek, egy-két drámai alkotás van köztük, többnyire regények, kisebb részben novellák. Ennek módszertani oka az, hogy olyan emberi történetekre, élethelyzetekre koncentráltunk, amelyek segíthetnek a csoportfolyamat végére tervezett életút-narratívák kialakításában, meg-, illetve átfogalmazásában.¹

¹ A félévi olvasmányokat témavezetőm javaslatára kronologikus rendbe illesztettem, premodern, modern és posztmodern korszakokba osztottam, a bibliai történetektől Homéroszon át Marlowe *Doktor Faustus* és Shakespeare *A vihar*-ján keresztül Woolf *Orlandójáig*, Márai, Ulickaja regényeiig jutottunk, azután Murakami, Györfly Ákos novelláihoz és Tokarczuk „öskönyvéhez” érkeztünk. Az időrendet John Williams *Augustus*-a

A csoportfolyamat modellezhetősége érdekében témavezetőm, V. Gilbert Edit javaslatára, egy kontrollcsoportot is szerveztem ismerőseim körében művelt laikusokból, akik ugyanazokat a szövegeket olvasták, ugyanazokat a feladatokat kapták az interpretációk során, de mint látni fogjuk, egészen más eredménnyel. Mivel évtizedek óta tanítok egy budapesti hetedik kerületi gimnáziumban esti tagozatosokat, akik közt nappaliról kilépett fiatalok és munka mellett tanuló középkorúak egyaránt vannak, a kidolgozott interpretációs gyakorlatok egy részét velük is végigvittem. Ezek az órák online zajlottak, ami lehetőséget adott mindhárom csoportban filmrészletek, zeneművek bejátszására, interaktív chatelésre, például ajánlott olvasmányok, zenék, tanulmányok belinkelésére a csoportmunka közben.

Interpretációs gyakorlataink tematikus hálóját Yalom négy egzisztenciális témája (halál, magány, szabadság, értelmetlenség)² köré szerveztem, az irodalmi motívumok megválasztásánál a jungi archetípusokat (anima–animus, árnyék, Selbst)³ tartottam szem előtt, míg az olvasási gyakorlatok technikai kialakításánál Norman N. Holland személyes identitástémákat feltáró, az olvasói interpretációk interpretációin alapuló olvasóiválasz-modelljét⁴ vettem alapul.

Célok

Célkitűzésem a négy féléves tervezettel az, hogy a terápiás céllal kidolgozott olvasási stratégiákat (pl. a kihagyott szövegrészek saját életrajzi élmény alapján való kiegészítése, empátikus levél írása valós személyhez) összekapcsoljam az olvasás összetett megértésre irányuló hermeneutikai folyamatával (pl. empátikus levél írása valamely szereplőhöz, illetve annak nevében). Ez a metodikai eljárás összhangban van azzal az elköteleződéssel, amely kutatásomat a V. Gilbert Edit, Jeney Éva, Bartos Éva, Imrei Andrea által képviselt műközelési irodalomterápiához köti.⁵ A hazai biblioterápia egy másik szemléletmódja, melynek jelentős képviselője Béres Judit, a szöveget inkább tekinti ugródeszkának, apropónak, és a hangsúlyt főként a terápiás hatásra helyezi, Irvin D. Yalom nyomán leárnyékolva a katarzis, az esztétikai minőség és a terápiás hatás közötti közvetlen összefüggést.⁶

Az általam összeállított interpretációs csoportfolyamat célja csupán annyiban terápiás, amennyiben az elmélyült olvasásnak minden esetben szorongásoldó szerepet tulajdonít. Célja sokkal inkább egy olyan befogadói készség kifejlesztése, amely lehetővé teszi a csoporttagok számára saját önéletrajzi mintázataik (transzgenerációs, családi minták, sorsszerűnek tűnő, gátló ismétlődések) felismerését, ezzel párhuzamosan a jövőbeli perspektívák tudatosítását, jövőorientált önéletrajzi narratívák megalkotását és újraírását irodalmi szövegekkel folytatott párbeszéd segítségével. Ebben a folyamatban a visszatérés az irodalmi mű világához, közelebről a kiválasztott szövegrészhez, továbbá a szöveghez való kérdés intézése, elengedhetetlen kritérium, mert ahogyan a csoporttagoktól érkező visszajelzések válaszlehetőségeket kínálnak a kérdező-interpretátor csoporttagnak, ugyanúgy az irodalmi műből is lehetséges válaszok

borította, amennyiben ez egy huszadik századi modern mű, de témája és a történelmi regényben rejlő interpretációs lehetőségek okán a premodern időszakba illesztettem.

² YALOM, Irvin D., *A csoportpszichoterápia elmélete és gyakorlata* (4. átd. kiad., Budapest, Animula Kiadó, 2001), 83.

³ JUNG, Carl Gustav, *Aión*, C. G. Jung összegyűjtött munkái. IX. 2. rész, ford. VIOLA József, 10–43. (Budapest: Scholar, 2017)

⁴ HOLLAND, Norman N., SCHWARTZ, Murray, *Know Thyself: Delphi Seminars* (Gainsville FL, New York: The PsyArt Foundation, 2008)

⁵ *Biblioterápia és irodalomterápia* elkülönítésére ld. JENEY Éva, „Biblioterápia, irodalomterápia”, *Helikon* 62, 2. sz. (2016), 151–155.

⁶ BÉRES Judit, „Egy személyközpontú biblioterápia felé”, *Helikon* 62, 2. sz. (2016), 264.

nyerhetők az egyes csoporttagok részéről adott esetben ki sem mondott, vagy még meg nem fogalmazott kérdésekre. Az olvasó által adható válaszok pedig nem csupán saját belső világához, de a mű újabb jelentésrétegeihez is elvezethetnek. Ezzel a műértés és az önmegértés egymást kölcsönösen feltételező, oda-vissza ható folyamata valósulhat meg.⁷

Kérdés, hogy ez a folyamat irányított csoportkeretek közt mennyiben modellezhető tudományosan leírt olvasási stratégiák mentén, ennél fogva lehetséges-e egy olyan módszertan megalkotása, amely szinte bármely csoportfolyamatban mintaszerűen alkalmazható.

A modellezhetőség kérdése

Max Black *Models and Metaphors* című könyvének *Models and Archetypes* című fejezetében foglalkozik a tudományos modellek típusaival.⁸ A tárgyak térbeli alakzatát szemléltető, a méretek lekicsinyítésén alapuló ún. méretarányos modellek (scale models), a más közegbe azonos struktúrát, kapcsolati mintázatokat áthelyező, izomorfikus, ún. analógiás modellek (analogue models) és az objektív rendszereket formulákkal leíró ún. matematikai modellek (mathematical models) mellett Max Black definiálja az elméleti modelleket (theoretical models), amelyek ok-okozati összefüggéseket leíró magyarázatokat kínálnak. Ez utóbbiak a metaforikus nyelv működési elvén alapulnak. Lényegük szerint olyan új nyelvet, dialektust kínálnak ismeretlen jelenségek leírására, amelyet egy már ismert területre alkalmazott elméletből kölcsönöznek és visznek át egy új alkalmazási területre. Így a másodlagos területre vonatkozó explicit és implicit állítások korrelációs szabályok révén „lefordíthatóvá” válnak, a vizsgált területre vonatkoztathatók lesznek. Lényegük szerint egy már jobban ismert terület elfogadott törvényszerűségei által kínálnak magyarázatot egy ismeretlen terület megértéséhez a helyettesítés elve alapján.

Az itt bemutatandó csoportfolyamat elemzéséhez két ismert olvasási modellt hívok segítségül, majd pedig a vizsgálati eredményeim alapján egy harmadik modellt fogok javasolni, a hermeneutikai szemléletű, terápiás jellegű csoportfolyamatok megtervezéséhez a fordítás egy már ismert modelljét alkalmazva elméleti modellként. Először is azt vizsgálom, hogy a Kamarás István által leírt háromszintű befogadási tipológiába hogyan helyezhetők el az általam vezetett olvasócsoportok, majd ennek fényében arra fogok rámutatni, hogy a Hans Robert Jauss által bemutatott és alkalmazott háromfázisú hermeneutikai folyamat hol és miért kerül feszültségbe az irodalomterápiás szemléletű hermeneutikai folyamattal. Megoldásként egy alternatív befogadási modellt javaslok, az irodalomterápiás olvasási folyamat ütemezésének mintájául a fordítás szakaszait véve, a George Steiner által vázolt négyütemű befogadási stratégiát tekintve a hermeneutikai szemléletű irodalomterápiás olvasás elméleti modelljének.

A Kamarás István-féle olvasási szintek

Kamarás István a szöveg egészének befogadására az *olvasási stratégia* fogalmát alkalmazza, mely magában foglalja az értelmezési rendszert, és azt jelöli, hogy milyen értelmezési stratégiát kapcsol

⁷ Irodalomterápiás hitvallásom V. Gilbert Editéhez áll közel: „Az én modellem a hermeneutikai köré, a műhöz intézett kérdéseké-válaszoké magunkon, egymáson át; alakzata a megszemélyesülő dialógusé. A mű ne apropója, kiindulópontja legyen a beszélgetésnek, ne asszociációk elindítójaként funkcionáljon, ugyanis ő maga tartalmazza a gyógyírt, a feloldást. Éppen nyelvi megalkotottsága, sajátos, egyedi kompozíciója, narrációja, esztétikuma foglalja magába a válaszokat is önnön kérdésfeltevéseire, az általa implikált, gerjesztett kérdésekre.” GILBERT Edit, V., *Az olvasmányélmény megosztásának igénye, helye, szerepe a csoportos biblioterápiában: avagy a műalkotás medrébe visszaterelt több-személyes önvallomás-áradat*, in GILBERT Edit, V., *Az együttérzés irodalmi és vonzatai*, 19–36. (Budapest, Pont, 2014), 23.

⁸ BLACK, Max, *Models and Archetypes*, in BLACK, Max, *Models and Metaphors*, 219–243. (Ithaca, London: Cornell University Press, 1976)

a műhöz az olvasó.⁹ A Bulgakov *Mester és Margarita* című regényének többféle dimenziójára irányuló, nagy mintán elvégzett, évtizedes távlatban többször megismételt olvasásszociológiai vizsgálatai alapján az alábbi négy befogadói szintet különíti el, ezek egy-egy olvasói beállítódást tükröznek:

1. Faktuális olvasási stratégia. Az ide sorolható olvasók kizárólag a cselekmény mozzanatait regisztrálják, a történések szintjén maradnak, például a *Mester és Margaritát* szerelmi románcként olvassák.

2. Naiv olvasási stratégia. Ezek az olvasók túl közel kerülnek a műhöz, bensőséges viszonyt létesítenek a szereplőkkel. Nem bennük oldódik fel a mű világa, hanem ők oldódnak fel a mű „álomvilágában”. A társadalmi helyett a személyes orientáció jellemző rájuk, inkább a moralizálgatás, mint az etikai mérlegelés. Kamarás István szerint ők a vágyaik teljesülését várják az irodalmi műtől. Nekik általában tetszik a mű, aktív az irodalmi művekkel kapcsolatos beállítódásuk, ízlésüket főként a lektűr jellemzi, de sokakéba belefér a romantikus, klasszikus, realista és modern is. Szeretnek moralizálni, fő motívumaik az igazság és a szerelem győzelme, az iróniával, társadalomkritikával, létfilozófiával, transzcendenciával nemigen tudnak mit kezdeni.

3. A racionális olvasási stratégia képviselői túlságosan távol maradnak a műtől, nem képesek az azonosulásra. Rálátnak a műre, de túl nagy távolságból. A vágyteljesítésnek az önigazoló formája jellemző rájuk, a mű világa a megismerendő világé, új ismeretek forrása. Nekik kevésbé tetszik, amit olvasnak, ízlésüket a realizmus jellemzi, melyet a klasszikus és modern, hol pedig a lektűr egészít ki. Nem nagyon tudnak azonosulni szereplőkkel, a mű többdimenziós volta számukra problémát okoz, egyértelmű lezárást várnak. Érdekes módon náluk nagyobb a mű egészét vagy részleteit nem értők aránya, amit a mű rovására írnak, míg más csoportok ilyenkor magukban keresik a hibát.

4. Elemző-összegző stratégia. Aktív és nyitott olvasói attitűd, a szellemi munka és a művel folytatott párbeszéd vállalása jellemzi ezt az olvasói csoportot. A személyes és társadalmi orientációjú megközelítések egyenértékű váltakozása, értékegyeztetés és szembesülés, a szereplők helyett a problémákkal való azonosulás figyelhető meg náluk, megélve és megítélve őket. Náluk van a legnagyobb esély katarziszra, egyszerre értelmi és érzelmi megrendülésre. Nekik tetszik leginkább az olvasott mű, ízlésüket a modern és a klasszikus alkotások kedvelése jellemzi. Értelmezésük etikai, ontológiai, antropológiai, történelmi-társadalmi jellegű.¹⁰

Ez a négyféle stratégia négy különböző befogadói szintet hoz létre a reflexió mértéke és minősége szerint.¹¹

A Jauss-féle olvasási horizontok

Hans Robert Jauss az interpretáció három hagyományos szakaszában – megértés (intelligere), értelmezés (interpretare) és alkalmazás (applicare) – módszeresen szétválasztja az első, esztétikailag érzékelő olvasás, a második, retrospektív, értelmező olvasás és a harmadik, a történelmi, az olvasott mű recepcióját, illetve olvasatait a befogadó olvasatáig követő olvasás horizontjait.¹² Jauss szerint ezek a horizontok egymásra vonatkoztatva tárulnak fel, így a művet válaszként értő, azzal párbeszédet kezdeményező reflektáló olvasatot az újraolvasás evidens

⁹ KAMARÁS István, *Az irodalmi mű befogadása* (Veszprém, Budapest: Pannon Egyetem BTK Antropológia és Etika Tanszék, Gondolat, 2007), 135.

¹⁰ Uo., 149–152.

¹¹ Uo., 208.

¹² JAUSS, Hans Robert, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában*, in JAUSS, Hans Robert, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, 320–372 (Budapest: Osiris, 1997), 320.

horizontstruktúrája teszi lehetővé, míg az értelmezés ismét az alkalmazás alapjává válhat: „egy múltbeli szöveg nemcsak elsődleges kontextusára vonatkoztatva válik érdekessé, hanem a jelenlegi szituációban lehetséges jelentés feltárása érdekében is értelmezzük”.¹³

A Jaussi modell ilyenformán a magas esztétikai minőségre alapozott irodalomterápiás olvasás számára is mintául szolgálhatna. Azonban az a tudományos kompetenciával bíró hipotetikus kommentátor, „aki az élvezve megértő olvasó esztétikai benyomásait analitikusan elmélyíti”, és akit Jauss voltaképpen saját maga után mintázva beépít olvasási modelljébe, csak nagy képzelőerővel helyezhető el egy akármennyire is felkészült, sokkal inkább az önismeretre és az élményszerű olvasásra vágó, mintsem a recepciótörténeti horizontok szétválasztására fogékony, félig-meddig laikusokból álló biblioterápiás csoportba.

A mi szempontunkból figyelemre méltó e hermeneutikai folyamat harmadik lépése, mely a történeti-filológiai hermeneutikához közelít, „amennyiben a mű korának és genezisének feltételeit tekinti az interpretáció alapjának”,¹⁴ de a hagyományosan történetileg rekonstruáló olvasást az esztétikai megértés és értelmezés horizontjába illeszti, megakadályozva a jelenkor előítéleteinek és értelemelvárásainak naiv asszimilációját, múlt és jelen horizontjainak elkülönítésével a maga „alteritásában” láttatva a szöveget.¹⁵ Jauss felfogása szerint e „másságnak”, sajátos távolságnak meghatározása rekonstruáló olvasást kíván meg, mely azoknak a kérdéseknek a feltárásával kezdődik, „amelyekre a szöveg a maga korában válaszolt”.¹⁶ Ez a megközelítés azért érdemel figyelmet, mert az én többnyire művelt, esetenként filológiai kérdésekben is jártas olvasókból álló, de nem irodalomtörténész, ilyen értelemben tehát laikus kontrollcsoportom egyes tagjai részéről meghatározó olvasói stratégiának tűnt, ám a biblioterápiás célok eléréséhez nem bizonyult motiválónak.

Eredmények

Az alábbiakban a négy félévre tervezett folyamat elindulását, az első foglalkozások tanulságait mutatom be, melynek során a bibliai Jákob történetével, két feleségének versengésével foglalkoztunk. A csoporttagok visszajelzései alapján bemutatom a csoporttagok részéről kimutatható különböző olvasói attitűdöket, végül egy olyan modellt javaslok a hermeneutikai szemléletű, terápiás szempontú csoportfolyamat kialakításához, amely feloldja a Kamarás István-i és a Jauss-féle modellek itt felmerülő ellentmondásait.

A 2021 februárjában a levelezős egyetemistákkal, illetve márciusban a laikus kontrollcsoporttal megtartott foglalkozások, továbbá az ugyanebben az időben zajló esti tagozatos órák tapasztalatai szerint a három csoport közül az utóbbiak, a fiatalabb és idősebb középkorú férfiak és hölgyek alkotta középiskolás osztály tagjai közt a Kamarás István-féle faktuális-fenomenális (a cselekmény tényszerű megragadásának szintjén maradó), a naiv-azonosuló (a műhöz túl közeli), a racionális (a műtől túl távoli) és az analitikus-szintetikus szint bizonyos mértékig egyaránt megtalálható volt, míg előzetes elvárásaimmal szemben az inkább szakmai-hivatásos beállítódást feltételező kritikus-racionális attitűd nem az egyetemisták részéről, hanem jellemzően a többnyire idősebb középkorú férfiakból álló laikus kontrollcsoportnál jelentkezett. Ezzel szemben a kizárólag fiatalabb középkorú hölgyek alkotta egyetemista csoportra inkább az érzelmi azonosulásra alapozott analitikus-szintetikus befogadás volt a jellemző. Az intellektualizáló attitűdből a kontrollcsoport esetén leginkább azok az aktívabb csoporttagok tudtak a Kamarás

¹³ Uo., 325.

¹⁴ Uo., 328.

¹⁵ Uo., 328–329.

¹⁶ Uo., 329.

István-féle legfelső szint felé elmozdulni, akik megoldották a kreatív írásos házi feladatokat (egy-két hölgy csoporttag és az egyik idősebb férfi csoporttag), tehát a szövegeket hajlandóak voltak magukra olvasni, és érzelmileg is beléptek a szöveg világába.

Tanulságos, hogy a Jauss-féle háromfázisú befogadás utolsó fázisa, a történeti olvasat, mely reflektál a mű létrejöttére és a befogadás eltérő recepciótörténeti horizontjára, inkább eltérítette a csoportot a komplex intellektuális-érzelmi, vagyis a Kamarás-féle analitikus-szintetikus feldolgozástól a kontrollcsoport esetén. Biblioterápiás szempontból tehát a jaussi modell olyan értelemben szorul korrekcióra, hogy a terápiás dimenzió jobban képes a recepciótörténeti tapasztalat horizontján túllépve, vagy azt éppenséggel mellőzve kiteljesedni, amennyiben az önfeltáró-identitásteremtő olvasási folyamat a műből merített egyéni válaszokra, valamint a kölcsönös reflexiókból és rácsodálkozásokból kibomló beszélgetés személyiségfejlesztő hatására helyezi a hangsúlyt.

Steiner hermeneutikai modellje

Ez a felismerés irányította a figyelmet a fordítás George Steiner-féle hermeneutikai modellje felé,¹⁷ mely alapvetően filozófiai perspektívába helyezi a befogadás kérdését, a fordítást interpretációnak tekintve – miáltal a kettő kölcsönösen modellként állítható egymás mellé. A steineri modell azért tűnik jó alapnak, mert a fordítás minden esetben egy távolság leküzdésével, a jelentés transzformációjával és gazdagodásával jár, így bizonyos értelemben feloldhatónak látszik az értelmező hermeneutikai párbeszéd és a történeti olvasat között terápiás-önreflexív szempontból feszülő ellentmondás.

Steiner szerint a szövegbe vetett előzetes *hit és bizalom* után a *birtokbavétel agresszív szakasza* következik, amely a heideggeri megismerés (Erkenntnis) felől az ittlét (Dasein) felé irányul – vagyis az „itt és most hol vagyok én a szövegben és a világban?” biblioterápiás olvasói pozícióval rokonítható –, és lényegileg egy olyan birtokbavételi aktust jelent, amikor a birtokba venni szándékozott dolog a megértése révén válik autentikussá, vagyis úgy, ha lefordítják. Biblioterápiás szemszögből ez annyit jelent, hogy az irodalmi mű világa csakis a befogadó belső világa, a jungi értelemben vett, teljességet implikáló Selbst tükrében, arra *át-*, illetve *lefordítva* válik érthetővé és sajátjává.

A harmadik ütem Steiner szerint a *bekebelezés*, melynek során nem csupán a mű idegensége tudatosul (ez eszünkbe juttathatja a jaussi történeti olvasatban érzékelhető alteritást), de módosítja a befogadó mivoltát, és saját kódrendszerét is áthasonítja. Biblioterápiás nyelven ez a szakasz a kreatív írásos feladatok révén elérhető belső átprogramozásnak, új narratívák kialakításának feleltethető meg.

Végül a negyedik steineri ütem az *egyensúly helyreállítása*. A fordítással-interpretálással járó veszteségek mellett a mű a fordítás-befogadás által megnövekszik, újabb titkok, rejtélyek elé állítja a befogadót. A szövegközei irodalomterápiás csoportvezető számára itt nyílnak újabb lehetőségek a művel folytatott párbeszéd – tágabb értelemben a világra nyitott dialógus, a gadameri beszélgetés¹⁸ – számára, amely a jaussi modellben csak az értelmező megértés

¹⁷ STEINER, George, *Bábel után: Nyelv és fordítás*, ford. BART István, 2. köt. (Budapest: Corvina, 2009), 1–6.

¹⁸ GADAMER, Hans-Georg, *A nyelvek sokfélesége és a világ megértése*, ford. EGYEDI András, in *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása: Szöveggyűjtemény*, szerk. Bókay Antal, VILCSEK Béla, SZAMOSI Gertrud, SÁRI László, 191–197. (Budapest: Osiris, 2002)

másodlagos aktusára vonatkozhat,¹⁹ az irodalomterápiás olvasási folyamatban azonban betetőző, egyszersmind újraindító fázisnak tekinthető.²⁰

Példák az órai munkából

Legvégül szeretnék ízelítőt nyújtani közös interpretációinkból, az órai munkákon és a kreatív írásos házi feladatokban megfogalmazott olvasói visszajelzésekből. Olvasmány, témák: Károli-biblia, Ráhel és Lea története, valamint a két teremtéstörténet és bűnbeesés, 2021 február–március.

Olvasói válaszok (a Norman N. Holland-I értelemben vett reader-responses):

Esti tagozatos középiskolások

Az esti tagozatosokkal a tananyaghoz igazodva a két bibliai teremtéstörténetet és a bűnbeesést vettük, de ugyanazt a koncepciót követve, mint a másik két csoporttal (identitástémák kiemelése). A negyedéves dolgozat címe: *Az én Édenkertem*. Részletek néhány érdekesebb, esti tagozaton szokatlanul szubjektív és eredeti hangvétellű dolgozatról.

- Verses visszajelzés: „Ádám vagyok. / Egy gondolat, felfénylő idea, / gabonagomba mérgezett kreacionistában: / dolgozó tegnapi vacsora.”
- Isten lelke: „Szerintem azért lebegett a vizek felett, mert ugyanis a Föld (föld) princípiuma a Nő, és az ég a Nap (nap) princípiumot testesíti meg. A nő a befogadó, lásd elveted a magot a földbe, kihajt, de ahhoz az is kell, hogy az égből hulljon az eső. Ez egy csodás folyamat része. (...) A nőnek rá kell döbennie »isteni« mivoltára ahhoz, hogy tudatosan tudjon élni, megvalósítania saját magát.”
- „Kinyitottam a szemem és nem láttam mást, csak virágokat, fákat és egy fura öreg főszerter fehér ruhában. (...) Mondanom sem kell, kezdetben sem volt tiszta, mi történik, de itt végleg elvesztettem a fonalat. A magyarázata után több minden világossá vált, az egyik az, hogy a pali teljesen elborult. Hét nap alatt megteremtett egy bolygót, élőlényeket és engem, akire az egészet rá akarja erőltetni. Napokig ecsetelte az elvárásait, a terveit, amit meg kell, hogy valósítsak, és ideálokat, hogy hogy nézne ki szerinte a jövő. Kerestem a megfelelő pillanatot, hogy szóljak neki, egyedül nem vagyok rá képes. Hiába a rengeteg útmutatás, amit adott, nem értettem, mit és miért, illetve hogyan. Végül megtört a jég, elkezdett tömegekről beszélni, éreztem, hogy most kell szólnom, vagy nem lesz több lehetőségem! – Egyedül nem megy, teremts nekem valakit, aki támogat, segít és mellettem van, ameddig véghez viszem a terved!”

Az egyetemisták és a kontrollcsoport számára összeállított óraterv kérdései:

A történetnek melyik része váltotta ki a legerősebb érzelmeket belőletek?

1. Válasszátok ki a bibliai történetből a számotokra legfontosabb szót!

¹⁹ JAUSS, Hans Robert, *A költői szöveg...*, 323.

²⁰ Érdekes lenne alaposabban összevetni Goerge Steiner filozófiai hangoltságú transzformációs modelljét Norman N. Holland pszichoanalitikus szemléletű "tranzaktív" DEFT-modelljével, amelyben a befogadó kezdetben sajátos elvárásokat érvényesít az irodalmi szöveg kapcsán (expectation), majd a szöveghez hozzá elhárító mechanizmusait, adaptív stratégiáit, biztonságigényéhez formálva a szöveget (defence), ezután beépíti olvasatába jellemző fantáziáit (fantasy), végül mint szociális, morális és intellektuális lény egy jelentős élménybe transzformálja (transformation). HOLLAND, Norman N., „Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról”, *Helikon* 36, 2–3. sz. (1990), 252. A DEFT biblioterápiás alkalmazhatóságáról: BÉRES Judit, *A tranzaktív irodalomelmélet biblioterápiás alkalmazhatóságáról*, hozzáférés: 2022.11.29, <https://www.reciti.hu/wp-content/uploads/BeresJudit.pdf>

2. Miért ezt választottátok?
3. Ki a legfontosabb szereplő számotokra?
4. Miért?
5. Hogyan írnátok le? Jellemezzétek (asszociációk)!
6. Saját családotokban ismertek-e valakit, aki hasonlít hozzá, vagy aki eszetekbe jut róla?
7. Mit jelent számotokra ez a hasonlóság?

Házi feladat, levél: „Mit üzenek Jákobnak?”

Levelezős egyetemisták

A történeti horizonton és az elemző-összegző szinten:

- „Ráhel és Lea a birkák és tehének értékével bírnak, ez nyilván a korból fakad.” (...) „Jákob választásában a belső nem számít, de a történet végén mindkettő, Jákob szeret nála lenni. Talán jó volt, otthonos volt vele.”
- A nők értéke, hogy „tudnak-e fiat szülni. A férfiak hatalma alatt állnak a nők.” (...) „Az Úr »rafkós«, és egyensúlyt teremt. Ma is van egy elvárás, az alkotó igény a nőben az, hogy gyereket szüljön. Élő reflex, ami bizonyos életkorban kiélesedik.”

A ki kivel beszélgetne szívesen kérdésre az egyik csoporttag:

- Rebekát említi, talán Lábánt választaná, de nem biztos benne, hogy nem veszne-e össze vele. Szintén érdekesnek találná beszélni azzal a szolgálóval, aki megszüli Ráhel „gyerekét” annak ölében.
- Kérdés számára, hogy a szolgálók gyerekei „hová teszik magukat”.

Kontrollcsoport

- „Nem vagyok híve az archaizálásnak, én a fordításnak vagyok a híve. Te most ezt választottad, elfogadom, de hozzám az Újszövetség közelebb áll.”
- „Nem nekem íródott, zsidóként máshogy olvasnám.”
- „Kérdés, hogy itt, ebben a korban beszélhetünk-e szeretetről.”
- „Ha nem modern szöveget olvasunk, felmerül a megértési nehézség. Nem az eredeti szöveget olvassuk. Egészen máshogy olvassuk ezt a szöveget, ha sugalmazottnak vesszük vagy ha történetileg nézzük. Nem tudjuk, ki a szerző. Számára a zsidó ősök eredete a tét. A történetben egy »háremdinamika« érvényesül. Fontos törzsek – Júda, Lévi – Leától erednek.”
- „Visszatérnék a »ki kit szeret« kérdéséhez. Mindenki magát. De legjobban az Urat. Ez a hagyomány.”

Levél Jákobnak:

- „Tudod, az én koromban csak egy felesége lehet a férfinak. Nekünk már nagyon fura, hogy te négy nővel éltél. Talán kicsit irigylünk, de biztosra veszem, hogy nemcsak az öröm, hanem a gond is több volt. Vajon kellett neked ennyi asszony? ”
- „Kösz a beteg női sztereotípiák megalapozásáért. Generációkat intéztél el.”

Bevezetés

2022 januárjától ösztöndíjasként lehetőségem volt külföldi hétvégi magyar iskolák életében részt venni népzene-tanárként, mely során a személyes tapasztalat mellett kérdőíves adatgyűjtési módszerrel információkat kaphattam a hagyományőrzés témakörében az iskola vezetőitől, pedagógusaitól és a diákoktól. A kérdések a magyarság őrzésére, illetve a magyar népzene és néphagyományokkal kapcsolatos attitűd megismerésére vonatkoznak.

A kutatásban a Corki Magyar Iskola és Óvoda, a prágai Spolek Iglice Egylet, illetve az Isztambuli Magyar Iskola iskoláskorú tanulói, oktatói és vezetői vettek részt. Kérdőívem kitöltésében 22 tanuló és 14 pedagógus működött közre, illetve az iskolák bemutatásához a három intézmény vezetője is támogatást nyújtott. A corki iskola hetente egyszer tart foglalkozásokat 3 éves kortól 12 éves korig, a prágai óvoda hetente 3 alkalommal, iskola hetente egy alkalommal működik, míg az isztambuli óvoda és iskola havonta várja a gyermekeket. A diákokat és szüleiket a honlapon, illetve zárt közösségi csoportokon keresztül szólítják meg, emellett szájról-szájra terjed az intézmények híre. A pedagógus végzettségű oktatók önkéntesen végzik munkájukat, legfeljebb alkalmanként részesülnek pénzbeli juttatásban a corki és isztambuli magyar iskolában, míg a prágai pedagógusok órabért kapnak az elnyert pályázatoknak köszönhetően, melyek jelentős támogatást nyújtanak (Vadász, 2020b). Módszertani fejlődésük érdekében továbbképzéseken, nyári egyetemeken vesznek részt. A tanulók lemorzsolódása a magyar iskolából összefügg a kamaszkorral és az iskolai leterheltséggel. Az iskolák népzenei szemlélete a foglalkozások tartalmán túl népi zenekarok meghívásában is megmutatkozik, illetve a prágai iskolának saját népi zenekara is van, mely lehetőséget biztosít népi hangszerek és néptánc tanulására is. Céljuk hivatalosan is elismert oktatási intézménnyé válni, a corki iskola számára pedig a kapcsolatépítés más külföldi és magyar iskolákkal.

Kutatásom relevanciáját az adja, miszerint ismert a külföldön élő magyarok asszimilációja, melynek kerete a nem magyar iskolai szocializáció (Ablonczy Balázs & Bárdi, 2010). Ezt hivatottak megelőzni a hétvégi magyar iskolák, melyek az ismeretnyújtás mellett szocializációs terepként is jelentősek a külföldi magyarság számára.

I. A hétvégi magyar iskolák helyzetét bemutató szakirodalmak

A hétvégi magyar iskolák a helyi diaszpórák közösségeik igényeinek megfelelően alakultak ki, hogy tagjai megélhessék a nyelvi és kulturális identitásukat, ezzel választ adva az oktatási, kulturális és társadalmi igényeikre (Vadász, 2020a). A hétvégi magyar oktatási intézmények célja a magyar, mint származási nyelv oktatása mellett a kulturális ismeretek tanítása differenciált formában a gyermekek eltérő családi háttere miatt (Vadász, 2020c). Nem rendelkeznek egységes kerettantervvel, központi tantervvel (Vadász, 2020b) így intézményenként eltérő lehet a tanórák felépítése és az átadott ismeretek mélysége is.

A hazánkkal szomszédos országokban jelentős oktatási intézményhálózat alakult ki Délvidéken, Erdélyben, Kárpátalján és Felvidéken (Pusztai & Márkus, 2017), melynek oka lehet Magyarország

közelsége és támogatása. E közösségek oktatásának kutatásával a Debreceni Egyetem kutatócsoportja foglalkozott behatóbban. A hazánkkal nem szomszédos országokban a magyar nyelv oktatását nem anyanyelvi vagy nemzetiségi oktatásnak nevezzük, ugyanis beszélői származási nyelvként használják (Vadász, 2020c). Ezen országok hétvégi magyar iskoláiról olvashatunk Petreczky (2016), Pap & Vaskó (2017) és Vadász (2020a; 2020b; 2020c) tanulmányában.

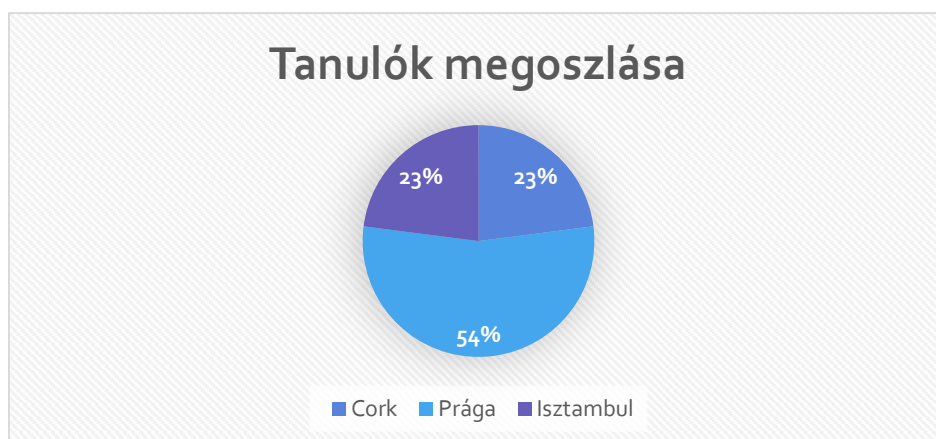
Az 1990-es évektől magyar szakirodalmak jelentek meg a hétvégi oktatás rendszeréről (Fejős 1991; Kovács 1998; Németh 2008; Mentsik 2008; Győri & Győrfi 2009; Papp 2008, 2010; Szentkirályi 2013; Varga 2014; Fogarasi, Fózer & Polgár-Turcsányi 2014; Gárdosi 2014; Petreczki 2016; Palotai, Szabó & Jarjabka 2017; Pávai & Rakitai 2017; Papp & Vaskó 2017; Palotai, Wetzl & Jarjabka 2019; Papp, Kovács & Kovács 2019 idézi Vadász, 2020a), illetve 2020 óta Vadász Viola részletes tanulmányában a diaszpórában élő hétvégi magyar óvodákról és iskolákról (Vadász, 2020a). 2019-es adat szerint 210 hétvégi magyar iskola működik (https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?hl=hu&ll=51.91405259539454%2C-0.41652455468749405&z=8&mid=1yy8Ddc3wM_tjzYQXVmLOfijPiPE).

II. A hétvégi magyar iskolák tanulóinak válaszai

A kutatás eszközeként saját fejlesztésű kérdőívet használtam, melynek kérdései három kategóriába tartoznak. Az első rész a tanulók demográfiai hátterének megismerésére szolgált. A kérdések második csoportja a magyar iskolával és népzenevel kapcsolatos attitűdjükre, majd népzenei, néphagyományok témakörébe tartozó tudásukra kérdezett rá. A harmadik rész kérdései a diákok és szülei zenetanulására vonatkoztak. A 37 kérdésből álló kérdőívet online formában töltötték ki a magyar iskolák tanulói.

1. A tanulók demográfiai háttere

A kérdőívet fele-fele arányban töltötték ki lányok és fiúk. A tanulók között, bár az iskolások voltak csak a válaszadók, 4 éves a legfiatalabb és 51 éves a legidősebb, a többiek 6 és 14 éves kor közöttiek. A kitöltők több mint fele a prágai magyar iskolához tartoznak (54%), illetve 23-23%-ban a corki és az isztambuli magyar iskolához.

A magyar hagyományokkal kapcsolatos attitűdöt az is befolyásolhatja, mennyi ideje élnek külföldön. Az adott országba kiköltözésének ideje változatos képet mutat. A legkorábban 1998-ban, míg legkésőbb 2018-ban költöztek ki a magyar iskolák diákjai, legnagyobb arányban (18%) 2015-ben, illetve 2017-ben, 86%-uk nem Magyarországon született. Míg 18-18%-uk nyilatkozta, hogy mindkét szülője Magyarországon, illetve külföldön született, addig döntő többségüknek (64%) csak az édesanya született Magyarországon, az édesapák közül senki sem, mely a vegyes házasságok túlsúlyát mutatja.

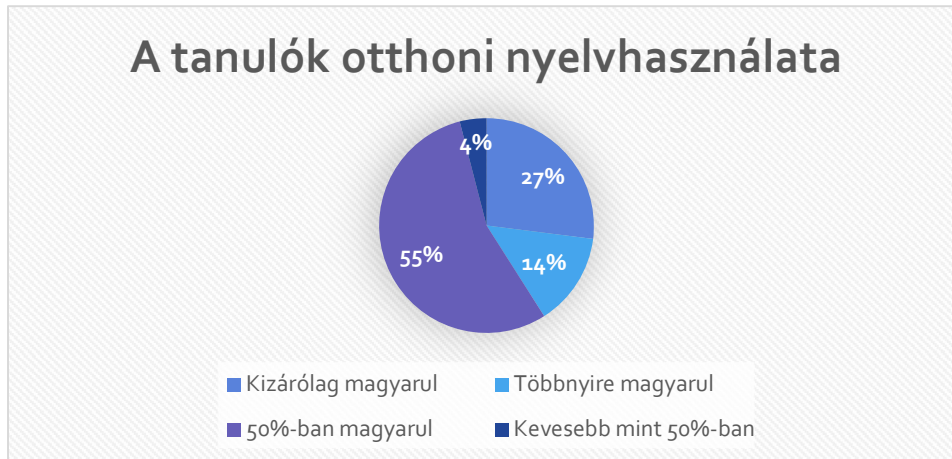

A diákok szüleinek legmagasabb végzettsége mesterszintű diploma az édesanyák (59%) és édesapák (41%) esetében is, illetve az alapszintű diploma (14% és 18%). 9-9%-uk tudományos fokozattal rendelkezik. Az anyák magasabb végzettségét támasztja alá, hogy csupán 18%-uk nem rendelkezik diplomával. Ez az apák esetében 32%. A szülők végzettsége azt mutatja, hogy a diákok döntő többsége értelmiségi családból származik, így vélhetően fontosnak tartják a gyermekeik oktatását.

2. A tanulók nyelvhasználata és Magyarországi tanulmányai

A diákok 27%-a kizárólag magyarul beszél otthon, 14%-a többnyire magyarul, 55% otthoni nyelvhasználatának fele magyar, ennél kisebb arányban csupán 4%-uk használja családjában a magyar nyelvet.

A tanulók otthoni nyelvhasználata

Döntő többségük (86%) nem járt Magyarországon sem óvodába, sem iskolába, 9%-uk csak óvodába, 5%-uk iskolába is több mint 2 évig hazánkban járt, ám közülük senki sem járt népzénet, néptáncot tanulni, illetve táncházban sem vett részt. Ebből arra következtethetünk, hogy a szülők számára a magyar néphagyományok őrzése nem bírt nagy jelentőséggel, míg Magyarországon éltek.

3. A tanulók zenetanulási szokásai

A korábbi zenei élmények és a hangszerrel rendelkező, zeneszerető családi háttér hatással van a zenetanulási hajlandóságra (Pintér, 2021), így kérdőívemben az ezekre vonatkozó kérdések is megjelentek. A megkérdezett diákok kevesebb mint negyede (23%) folytat jelenleg is zenei tanulmányokat. Mindannyian hagyományos keretek között, nem magántanárnál. Ugyanilyen arányban válaszolták, hogy jelenleg már nem, de korábban jártak zenét tanulni. Egyikük azért hagyta abba, mert kínosnak érezte a zenetanulást, a többiek egyéb okokra hivatkoztak. Körükben a legkedveltebb a zongora-, furulya- és gitártanulás, illetve játszanak keyboardon, fuvolán, hegedűn és citerán is. Számukra a zenetanulás legfőbb motivációját a zenélő családtagok, barátok, továbbá a zene és a hangszerük szeretete jelenti. A diákok csupán 36% -a mondta, hogy egyik szülője sem tanult hangszeren játszani, illetve a családok 82%-ának van otthon valamilyen hangszerre, így a zenetanulás lehetősége adott számukra.

4. A tanulók hétféligi magyar iskolával kapcsolatos attitűdje

A diákok iskolához fűződő nézetei hatással vannak jólétére, tanulási motivációjára és iskolai eredményességére is (Czető, 2021). A kurrikulumban részt vevő tanulók iskolával szembeni attitűdjével több kutatás is foglalkozott (Szénay, 2009; Czető, 2019; Czető, 2021). Az általános iskola felső tagozatába járó diákok körében végzett attitűdvizsgálat alapján elmondható, hogy a felmérésben részt vevő diákok 26-26%-a a szorgalmas és az úgynevezett lazán sikeres csoportba sorolható, 19%-uk a boldog gyerekek csoportjába, akik örömmel járnak iskolába, de gyengébb eredményeket érnek el. Ugyanakkor 20%-uk az elveszettek, 9%-uk a túlterheltek közé tartozik. Előbbieknek erősen negatív a hozzáállásuk az iskolához, utóbbiak kifejezetten motiválatlanok (Szénay, 2009). Csapó (2000) a tantárgyakhoz fűződő viszonyt vizsgálta és megállapítja, hogy minél hosszabb ideje tanulnak egy tantárgyat a diákok, annál kevésbé pozitív a hozzáállásuk, illetve összefüggés van az általános attitűd és a tantárgyi attitűd között. A hétféligi magyar iskolák sajátos helyzete miatt kérdőívemben az ide járó diákok attitűdjének körében a foglalkozások kedveltségét vizsgáltam, mely pozitív viszonyt mutat.

Minden tanulót a szülei íratnak be a hétféle magyar iskolába, így a személyes motiváció kérdése nem merül fel. Változatos képet mutat, hogy mit szeretnek a diákok legjobban a magyar iskolában. A nyitott végű kérdésekre kapott válaszokat három kategóriába sorolhatjuk, illetve az összetett válaszok több kategóriába is tartoznak, így a százalékos eredmények is többet mutatnak összegezve 100%-nál. A legtöbben a hétféle magyar iskolák foglalkozásait, programjait szeretik (50%): „Írni, olvasni tanulni”; „Alkotás, éneklés”; „Sok játékot játszunk az órákon”; „Kézműves foglalkozás, táncház”; „A magyar meséket”, majd a barátokat, közösséget (36%): „Találkozhatok a többiekkel”, továbbá magyarul beszélni (18%): „Hogy másokkal is beszélhetek magyarul, nem csak anyuval”.

A legkevésbé azt szeretik, hogy fárasztó az időráfordítás, utazás, tanulás, házi feladatok miatt (41%): „Hatodik nap az iskolában”; „Este hétkor érek haza és már nincs időm tanulni a másnapi felmérésekre”. 18%-uk szerint nincs olyan, amit nem szeretnének a magyar iskolában, míg 9%-uk unalmasnak tartja. A diákok 32%-a különböző tényezőket nevezett meg: „Online megy a tanítás.”; „Nem megyünk ki az épületből”; „A takarítást és elramolást”, 9%-uk az éneklést írta: „Ha túl sok éneket énekelnek, amit nem ismerek. Kevesebb ének többször megismételni jobb, hogy megtanulhassam, mert magyar a második nyelvem”, további 9%-ban pozitívan értelmezhető válaszokat adtak: „Lehetne hosszabb is”; „Hogy ritkán van”.

5. A tanulók népzenei attitűdje és tudása

A kulturális ismeretek tanításának, mely a hétféle magyar iskolák egyik fő célja (Vadász, 2020b), jelentős részét képezi a folklór, azon belül egyik legjelentősebb ága, magyar népzene (Túry, 2016). Ennek okán kérdőívemben a magyar népzene ismeretére vonatkozó kérdéseket is feltettem a tanulóknak. A népzene iránti attitűdöt az alábbi elemekre bontottam: népdalok, népszokások, népzene hallgatása, részvétel táncházban és a magyar kultúra iránti érzéseik. Az ezekre adott válaszok a népzenei tudást is mutatják, melyet még kiegészítettem a népi hangszerek és híres népzenegyűjtők ismeretével.

A tanulók túlnyomó többsége (86%) szereti a magyar népdalokat, népzeneét, néptáncokat. Csupán 9%-uk nem kedveli, 5%-uk véleménye semleges. A kitöltők 32%-ának kivételével van kedvenc népdaluk, melyet meg is neveztek. A korosztályból fakadóan dominálnak a gyermekjátékdalok: *Ha én cica volnék; Egy boszorka van; Mókuska; Aki nem lép egyszerre, A part alatt; Lipem-lopom a szőlőt* kezdetű dalok. A jeles napi szokásokhoz köthető dallamokat is megneveztek: *A Serkenj fel, kegyes nép; Orgona ága; Kiskarácsony, nagykarácsony* kezdetűeket. Emellett alkalomhoz nem kötődő népdalokat is felsoroltak: *A csitári hegyek alatt; Tavasz szél; Erdő, erdő, erdő; Hármat tojott a fekete kánya; Sárgán virágzik a repce; Érik a szőlő; Akkor szép az erdő; Túl a vízen egy kosár; Télen nagyon hideg van; Édes rózsám, szívem kedvese* kezdetű énekeket. Volt olyan diák, aki „youtube népdalcsatornát” vagy nem népdalt (*Ha én rózsá volnék*) nevezett meg, illetve 23%-uk felsorolt több kedvenc népdalt is. A diákok 95%-a szereti a magyar iskolában énekelt népdalokat.

A megkérdezett diákok mindegyike meg tudott nevezni legalább egy népi hangszert, a legtöbbet a citerát, furulyát és hegedűt említették. Azok a tanulók, akik ismertek híres népzeneutatókat (50%), mind Kodály Zoltán és/vagy Bartók Béla nevét írták. A megkérdezett tanulók között a legismertebb magyar ünnep a három nagy, keresztény ünnep, a karácsony, a húsvét és a pünkösd. Emellett megemléstettek nemzeti ünnepeket (márc.15, aug. 20, okt. 23); nemzetközi, nem hagyományosan magyar, de Magyarországon is tartott ünnepeket (újév, Mikulás, anyák napja) és népi jeles napokat, időszakokat is (Márton-nap, farsang).

A tanulók többségének (59%) legkedvesebb magyar népszokásaként a húsvétot és az ahhoz kapcsolódó szokásokat (locsolkodás, tojásfestés, tojáskeresés) nevezte meg, a többiek a karácsonyt, az éneklést, vagy nem volt kedvenc magyar népszokásuk. Megkérdeztem, melyik hagyományos magyar ételt szeretik a legjobban, 91%-ban különféle, valóban magyar ételt neveztek meg, mely arra enged következtetni, hogy a magyar gasztronómia erőteljesen megjelenik a külhoni magyar családok életében.

A magyar népzene kevésbé hangsúlyos szerepet játszik a megkérdezett diákok hétköznapijában. A tanulók fele szokott otthon magyar népzene hallgatni, míg a szülőknél ez az arány 73%. A megkérdezett diákok mindegyike énekel otthon a családtagjaival, 36%-uk ünnepek alkalmával, a többiek a hétköznapi során is.

A diákok harmada (36%) nem vett még részt táncban, másik harmada (32%) nem szokott táncba járni, de már korábban volt, míg a többi tanuló (27%) szívesen táncol a magyar iskola szervezésében megvalósuló táncban, 5%-uk azon kívül is.

Megkérdeztem a diákokat, mit gondolnak a magyar néphagyományokról, népviseletről, népművészetről. Többségük (73%) értékesnek véli, 18%-nak nincs róla véleménye, csupán 9%-uk tartja divatjamúltnak. Végezetül megkérdeztem őket, véleményük szerint a barátaik hogyan vélekednek ugyanerről. Ez esetben már csak a barátok 59%-a tartja értékesnek a magyar néphagyományokat, a többiek divatjamúltnak tartják.

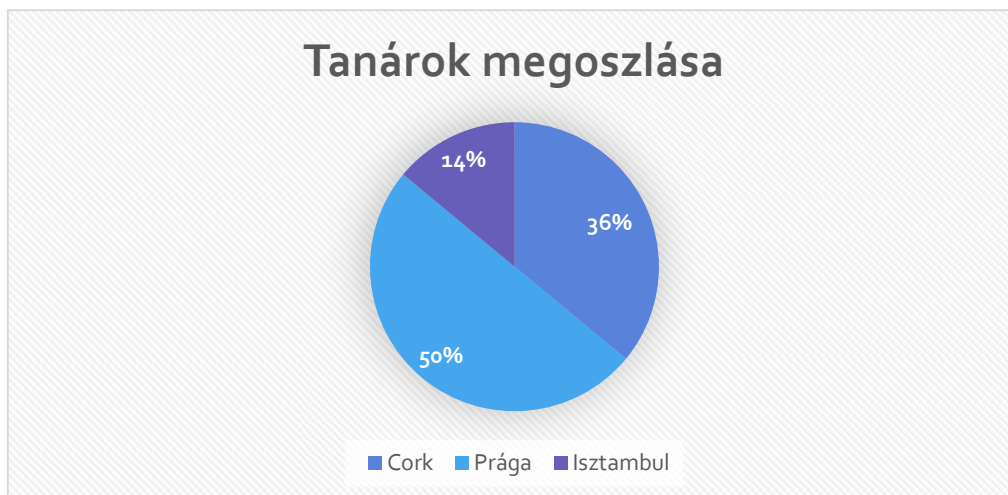
Az attitűdvizsgálat alapján elmondható, hogy a megkérdezett diákok 86%-a pozitívan viszonyul a magyar népzenehez, még nagyobb arányban (95%) a hétfői magyar iskolában tanult népdalokhoz. Nagyrésztük kedvenc népdalt is meg tudott nevezni, ám otthonukban már csak a tanulók fele szokott népzene hallgatni. A táncokat harmaduk (32%) látogatja, mely azt mutatja, hogy a magyar iskola keretein belül szívesen alkalmazzák népzenei gyakorlati ismereteiket, ám szabadidejükben már ezt nem tartják olyan fontosnak. A néphagyományokkal kapcsolatos attitűdjük pozitív, ugyanakkor az őket körülvevő barátok kisebb mértékben tartják értékesnek a magyar népi kultúrát. Erre vonatkozó ismereteik kiterjednek a népi hangszerekre, jeles napokra és hagyományos magyar ételekre is, illetve a válaszadók felénél a népzene kutatókra is.

III. A hétfői magyar iskolák tanárainak válaszai

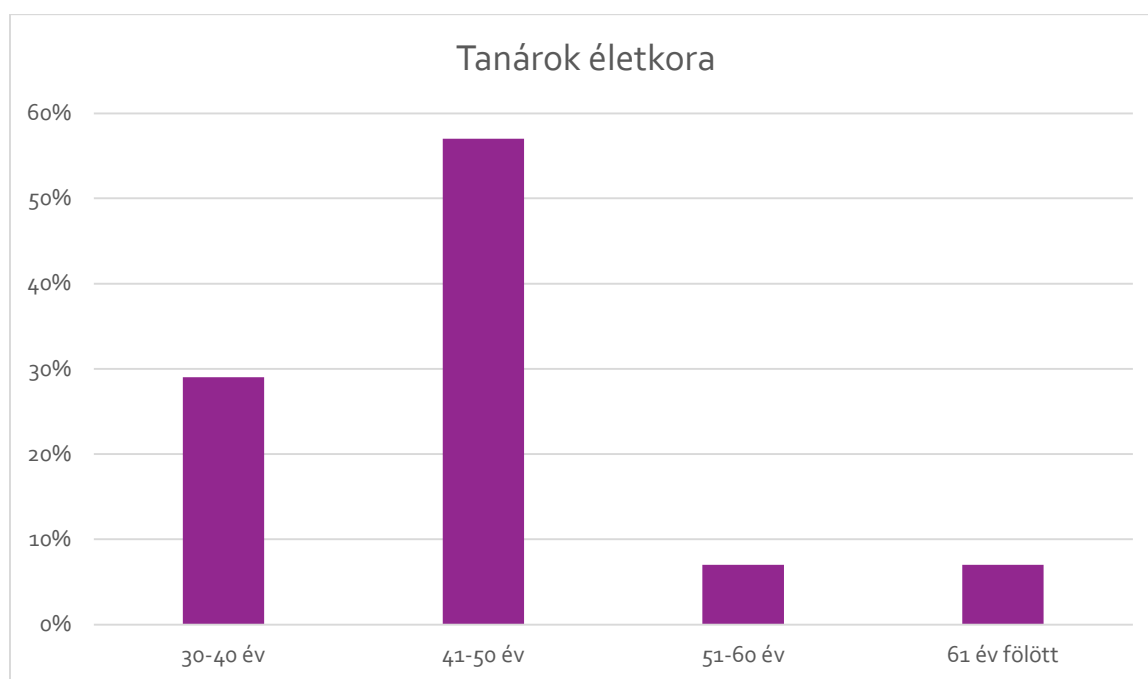
A corki, prágai és isztambuli magyar iskolák pedagógusait személyesen is megismerhettem és meggyőződhettem pedagógiai elhivatottságukról. Számukra is készítettem kérdőívet, mellyel megismerhettem demográfiai hátterüket, oktatási területüket, tanítási motivációjukat, illetve az ő népzenei és néphagyományokkal kapcsolatos attitűdjüket is. Végezetül képet kaphattam az általuk tanított diákok néphagyományokkal kapcsolatos attitűdjére és tudására vonatkozó meglátásaikról.

1. A hétfői magyar iskolák tanárainak demográfiai háttere

A válaszadók 36%-a a corki magyar iskola, 14%-a az isztambuli magyar iskola, továbbá 50%-a a prágai magyar iskola tanára.

A nők túlsúlyát a pedagógus szakmában (OFI, 2009; Holik, 2014) kutatásom is alátámasztja, ugyanis egy fő kivételével, aki a prágai iskolában tanít, minden pedagógus nő. 29%-uk 30 és 40 év közötti, 57%-uk 41 és 50 év közötti, 7%-uk 51 és 60 év közötti, illetve 61 év fölötti, mely 1-1 főt jelent.

A pedagógusok 14%-a nem élt Magyarországon korábban sem, a többi pedagógus hazánkban töltötte a gyermekkorát és felnőttként költözött külföldre. Mindegyikük diplomával rendelkezik, 36%-uk alapfokú diplomát, 64%-uk mesterszintű diplomát szerzett. A tanárok 43%-a hétköznapi munkája során is pedagógusként dolgozik, 14%-uk nem dolgozik mást, a többiek más területen dolgoznak. Ez alátámasztja Vadász megállapítását (Vadász, 2020b), miszerint a hétvégi magyar iskolák munkatársainak döntő többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezik és vannak közöttük pedagógusok is.

A megkérdezettek fele teljes állásban, 21%-a félállásban és egyéb munkaidőben, 7%-a részmunkaidős állásban dolgozik. A tanárok legmagasabb iskolai végzettsége mutatja, hogy

értelmiségiként fontos számukra a tanulás, pedagógusként az ismeretek átadása, mely indokolhatja a magyar iskolában végzett oktató tevékenységüket.

2. A hétvégi magyar iskolák tanárainak tanítási területe és motivációja

A tanárok 29%-a óvodapedagógusként dolgozik a magyar iskolákban, tehát a 6 éves és annál fiatalabb gyerekek foglalkozását vezeti, 7%-uk emellett magyar nyelvet is tanít iskoláskorúaknak online formában. Ugyanilyen arányban írták a tanárok az írás-olvasás, magyar nyelv, magyar nyelv és irodalom, magyarságismeret fogalmakat tanóráik definiálásaként. Egy prágai magyar iskolában tanító pedagógus a magyar nyelv, irodalom, történelem, földrajz és művészettörténet mellett a vasárnap délutáni foglalkozásokon vallástörténetet tanít. Ez a vasárnapi iskola a prágai református gyülekezet fiataljainak kezdeményezéseként indult, céljaként a keresztyén (keresztény) és emberi értékek továbbadását tűzte ki gyerekek körében. Jelenleg a magyar iskolát is magába foglaló Iglice Egylethez tartozik. Az egyházi töltetű magyar oktatás több hétvégi iskolának is hangsúlyos részét képezi (Pap & Vaskó, 2014; Vadász, 2020a).

Egy corki pedagógus megfogalmazása szerint „*írást, olvasást, a magyar kultúra értékeit (irodalom, földrajz, történelem, népszokások, néphagyományok)*” tanítja, egy isztambuli tanár a magyar nyelv és irodalom mellett kiemelte a történelmet és a néprajzot, a másik a néprajz mellett a népzene, gyermekjátékokat és kézműves foglalkozásokat, illetve egy prágai pedagógus a „*magyar ábécét, verseket és szövegeket magyar íróktól.*” Arra a kérdésre, hogy miért ebben az iskolában tanít, a legtöbben azt a választ adták, hogy a környéken élnek, de megjelent a saját gyermek általi érintettség, mely tényezőt Vadász (2020b) is említ. Meghatározó a tanítás, diákok szeretete is: „*a hivatás, a gyerekek iránti szeretet, pályázati lehetőség*”, „*megőrizni, tanítani az anyanyelvünket, kultúránkat (...), gyerekek és értelmes, kulturált felnőttek között vagyok. Szakmailag inspiráló a tanári kar, emberileg pedig nagyon kedvesek és segítőkészek. Gyermektelen nőként nagyon sokat kapok érzelmileg a gyerekektől és a kollégáimtól.*” „*Fontosnak tartom átadni a magyar nyelvet, hagyományokat, kultúrát az itt élő magyar gyermekeknek. A Corki Magyar Iskola és Óvoda tantestületének a nézetei nagyban megegyeznek az én nézeteimmel. A családok között barátság szövődik, így egy stabil, összetartó közösséget alkotnak a corki magyarok.*”

A legrégebb óta tanító pedagógusok 15 éve szolgálják a magyar nyelv és hagyomány ügyét (21%). Egy pedagógus 40 év hazai tanítás után folytatta Corkban a tevékenységét. A válaszadók 7-7%-a 12, 10, 7 és 4 éve tanít, illetve 2 éve a magyar iskolában, előtte egy évet Magyarországon, 14%-a 5 és 2 éve oktatnak a hétvégi magyar iskolában.

A pedagógusok ezirányú végzettségüket legnagyobb arányban Magyarországon végezték (72%), elenyésző mértékben más országban (7%), illetve ott, ahol jelenleg is élnek (7%) vagy nincs pedagógusi végzettségük (14%).

A pedagógusok legfőbb motivációját a magyarságtudat, identitás erősítése jelenti (57%), a gyermekek szeretete, fejlődése, visszajelzése és érdeklődése (29%), továbbá a szakmai fejlődés és kihívások (14%).

3. A hétvégi magyar iskolák tanárainak népzenei és néphagyományokkal kapcsolatos attitűdje

A magyar iskolák tanárainak 21%-a játszik valamilyen népi hangszeren, közülük 7% hasznosítja ezt a tudását a foglalkozásai keretében. 36%-uk szívesen részt vesz a magyar iskola szervezésében megvalósuló népzenei koncerteken és táncházakban, 14%-uk a nem magyar iskola által

szervezettekre is csatlakozik, míg a pedagógusok 43%-a nem vesz részt ezeken lehetőség hiányában, 7%-a érdeklődés hiányában. Megszervezésükben csupán a pedagógusok 21%-a működik közre. 29%-ban a nem magyar népzenei koncerteket, táncházakat is látogatják. Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy kiköltözésük előtt jártak-e népzenei rendezvényekre vagy táncházba, 7%-uk felelte, hogy rendszeresen járt, 14%-uk alkalmanként, 29%-uk nem járt, de a jelenlegi országában már részt vesz ezeken a programokon, míg 36%-uk éppen fordítva, külföldre költözve hagyott fel e rendezvények látogatásával. 14%-ban nyilatkoztak úgy, hogy sem Magyarországon, sem az adott országban nem jártak és járnak hagyományőrző programokra. Végezetül arra a kérdésre adtak választ, hogyan változott a néphagyományokkal kapcsolatos viszonyuk. A pedagógusok felének nem változott, 36%-uknak erősödött, míg 14%-uknak gyengült a viszonya.

Az eredményeket alapján megállapítható, hogy a pedagógusok kevesebb mint negyede játszik népi hangszereken és még kisebb arányban használják hangszerüket a magyar iskola óráinak keretében. Táncházakban, népzenei rendezvényeken a válaszadók fele nem vesz részt lehetőség vagy érdeklődés hiányában, külföldre költözésük előtt még kevesebben látogatták ezeket az alkalmakat. A tanulóknál megfigyelhető jelenség itt is kitűnik, miszerint szabadidejükben kevésbé érdeklődők a népzene, néphagyományok iránt, ám a kitöltők több mint harmada úgy érzi, jobban kötődik a magyar népi kultúrához külföldön élve, mint azelőtt hazájában.

4. A hétvégi magyar iskolák tanárainak meglátásai a diákok néphagyományokkal kapcsolatos tudására és attitűdjére vonatkozólag

A gyerekek többnyire motiváltak a pedagógusok 79%-a szerint. Egy-egy megfogalmazás szerint *„ha jobban beszél magyarul, akkor jobban motivált”, „A kicsik mindig szívesebben járnak az iskolába. A nagyobbak 14 éves korra lemorzsolódnak.”, „A motiváltság egyértelműen a családi, szülői háttértől, szülői attitűdtől függ. Aki fontosnak tartja a magyar nyelv fejlesztését, a gyereket is eszerint neveli.”* 14%-uk derűlátóbb a kérdés tekintetében: *„Sajnos a szülők alulmotiváltsága miatt egyre kevesebb nebulót látok az iskolai alkalmakkor.”, „Sokszor látszik, hogy a szülők elvárásai nem találkoznak a gyerekek elképzeléseivel.”, illetve egy állást nem foglaló válasz szerint „folyamatosan fenn kell tartani az érdeklődést, különben elvész a motiváció”.* A tanulók motivációjának felkeltésére és fenntartására számos ötletet kidolgoztak, legtöbbször a játékos tanításban hisznek (36%), illetve a példamutatásban (21%). Motiválják őket még zenés-mozgásos, változatos feladatokkal (21%): *„A tananyag változatosságával, sok videóval, mozgással és rengeteg beszélgetéssel. Az osztályközösségünk nagyon jó, a gyerekek nyitottak és felszabadultak egymással és jól ismerik egymás magánéletét.”, illetve „olyat mutatni, amit még nem láttak”; „választási lehetőséget adok a gyerekeknek, milyen feladattal foglalkozzunk első körben.”; „Azzal, ha partnerként és nem gyerekként kezelem őket, valamint, ha cseh-magyar összehasonlító feladatokat is végzünk.”*

A tanulók alapvető népzenei tudásának meglétét a tanárok többségében (64%) negatívan ítélték meg, miszerint nem rendelkeznek a diákok a népi hangszerek, híres népzene kutatók, a régi és az új stílusú népdalok jellemzői, népdal-műdal közötti különbség ismeretével: *„Sokuk rengeteg népdalt, népi játékot ismernek, azonban vannak olyan gyerekek is, akik maximum a hangszerek magyar nevével vannak tisztában.”; „Otthonról is nagyon hiányos ismereteket kapnak”; „Ez nagy mértékben a családtól függ. Én magam is elméleti népzenei ismeretekkel rendelkezem, nem tudom ezt hitelesen tovább adni, erre nálam sokkal hitelesebb kollégáim vannak.”* A pedagógusok 21%-a véli úgy, hogy a tanulók rendelkeznek ezekkel az ismeretekkel, a többi kitöltő nem foglalt konkrét állást a kérdésben.

Végezetül arra a kérdésre feleltek, hogy tapasztalatuk szerint a diákok mennyire tartják értékesnek a néphagyományt, népművészetet. 36%-ban egyértelműen pozitívan ítélik meg a kérdést, 21%-uk negatívan látja, míg a további válaszadók véleménye a következő: „Szülőtől és tanártól függ. Minél többet látják, annál többet értékeli.”; „csak annyira, amennyire azzá tesszük”; „a családtól függ, meg a gyerek jellemétől is.”; „Változó, érdekesnek tartják, különösen a csehtől eltérő szokásokra csodálkoznak rá”; „Szülőtől függ, hogy egyáltalán találkoznak-e ennek bármilyen formájával (zenetanulás, koncert, rendezvények, kiállítások, stb.)”; illetve többek szerint a gyerekek fiatal kora miatt nem meghatározható.

IV. Összegzés

Kutatásom célja volt feltárni az általam megismert hétvégi magyar iskolák tanulójának népzenevel, néphagyományokkal és a magyar iskolával kapcsolatos viszonyát, illetve népzenei, népi kultúrára vonatkozó ismereteit. Ehhez saját fejlesztésű kérdőívet használtam. Ugyanerről megkérdeztem a vizsgálatban résztvevő pedagógusokat is, kiegészítve saját néphagyományokkal kapcsolatos attitűdjükkel és tanítási motivációjukkal.

Ha térben távol is vannak a diákok a hazájuktól, hagyományaikat és népzenejüket értékesnek tartják, ismerik a diákok, még úgy is, hogy csak kis hányaduk vesz részt zeneoktatásban. A családi háttér erőteljes befolyással bír a magyar hagyományok megtartásában, de a magyar iskola szerepe is számottevő. A pedagógusok véleménye megoszlik a diákok népzenei attitűdjét és tudását illetően. Utóbbi témakörében megkérdeztem a tanárokat, szerintük tudják-e a tanulók a régi és új stílusú népdalok jellemzőit, illetve a népdal és műdal közötti különbséget, melyet korábbi tanulmányomban tudtak a megkérdezett tanulók (Janurik, 2020). A hétvégi magyar iskolák működését megismerve már úgy gondolom, ezek a kérdések nem relevánsak esetükben, ugyanis a foglalkozások tartalmazznak népzenei elemeket, de nem a hazai közoktatás ének-zene tanterve alapján, így a hétvégi magyar iskolák speciális helyzetéből és a megkérdezett tanulók korosztályából kifolyólag valószínűsíthetően e két kérdésre nem tudják a választ, ahogy a tanárok többsége is írta, és nem is elvárható.

Kutatásom rávilágított a vizsgálatban részt vett külföldi magyar iskolák tanulójának demográfiai hátterére, nyelvhasználatára, zenetanulási szokásaira, illetve pozitív magyar iskolával és népzenei, néphagyományokkal kapcsolatos attitűdjükre, mely megerősítheti az intézményeket abban, hogy sikeresen közvetítik a magyar kultúra értékeit a külföldön felnövő gyerekeknek. Motivált tanáraink legnagyobb részének néphagyományokhoz való viszonya nem változott külföldre költözésük óta, harmaduknak erősödött, mely kihathat a tanulók attitűdjére, így a hétvégi magyar iskolák megerősíthetik tanulójuk magyarságtudatát.

A diákok népzenei tudása és attitűdje alátámasztja az említett intézmények jelentőségét és hiánypótló szerepét a külföldi magyarság számára. A hagyományörzés kérdéseit érdemes más külföldi magyar iskolában is vizsgálni, összevetni a tanulmányomban résztvevő intézmények tanulójának válaszaival, hogy rávilágítsanak az egyes intézmények népzenei, néphagyományokon alapuló foglalkozásainak eredményességére, és ez lehetőséget biztosítson az iskoláknak egymás munkájának megismerésére és szakmai ismeretszerzésre.

Irodalomjegyzék

- Ablonczy B. & Bárdi N. (2010). Határon túli magyarok: mérleg, esély, jövő. In Bitskey, B. (Ed.), *Határon túli magyarság a 21. században* (pp. 11–40). Köztársasági Elnöki Hivatal.
- Czető, K. (2021). Az iskolai attitűd kutatásának kérdései: elméleti modellek és lehetséges mérőeszközök. Egy szisztematikus szakirodalmi áttekintés eredményei. *Iskolakultúra*, 31 (3), 51–74.
- Czető, K. (2019). Az iskolához való viszony fogalmi értelmezéseinek összehasonlító vizsgálata: iskolai attitűd, jóllét és elköteleződés. *Iskolakultúra*, 29 (10), 17–34.
- Csapó, B. (2000). A tantárgyakkal kapcsolatos attitűdök összefüggései. *Magyar Pedagógia*, 100 (3), 343–366.
- Hétfégyi magyar iskolák a Google Térképen jelölve (2019). https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?hl=hu&ll=51.91405259539454%2C-0.41652455468749405&z=8&mid=1yy8Ddc3wM_tjzYQXVmLOfijPiPE. Utolsó megtekintés: 2022. 06. 03.
- Holik, I. (2014). A pedagógusi pálya aktuális kérdései gender-szemponú megközelítésben. In Juhász, E. & Kozma, T. (Eds.), *Oktatáskutatás határon innen és túl* (pp. 154–177). Belvedere Meridionale.
- Janurik, T. (2021). A népzenei érdeklődés felmérése az északkelet-magyarországi régióban a 7-8. évfolyamon. *Parlando* 63 (3), oldalszám nélkül.
- Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (2009). A pedagógusok összetételének változása. <https://ofi.oh.gov.hu/pedagogusok-osszetetelenek-valtozasa>. Utolsó megtekintés: 2022. 06. 23.
- Pap, J. & Vaskó, Á. (2017). Hétfégyi iskolák mint a magyarságtudat erősítésének a színterei a kanadai magyar diaszpórában. *Anyanyelv-pedagógia*, 10 (4), 84–89.
- Petreczky, K. (2016). Oktatás, hagyományörzés és közösségépítés egy helyen: a New York-i Arany János Magyar Iskolában és Óvodában. *Anyanyelv-pedagógia*, 9 (1), 84–92.
- Pintér, T. K. (2021). *Az iskolai és iskolán kívüli zenei nevelés egyéni, családi és társadalmi megítélése általános iskolás és gimnáziumi tanulók, szülők és tanárok körében*. Hivatalos dokumentum.
- Pusztai, G. & Márkus, Zs. (2017). Előszó. A határon átnyúló intézményi kutatástól a Kárpát-medencei oktatáskutatásig. In Pusztai, G. & Márkus, Zs. (Eds.), *Szülőföldön magyarul. Iskolák és diákok a határon túl*. (pp. 7–10). Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szénay, M. (2009). A diákok „munkaideje”. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/tanulok-munkaterhei/diakok-munkaideje>. Utolsó megtekintés: 2022. 10. 14.
- Túry, F. (2016). Búbánat és erőforrások a folklórban: A népzene példája. <http://www.parlando.hu/2016/2016-6/Tury.htm> Utolsó megtekintés: 2022. 09. 04.
- Vadász, V. (2020a). *Hétfégyi magyar iskolák és óvodák a magyar diaszpórában*. Hivatalos dokumentum.
- Vadász, V. (2020b). Hétfégyi magyar iskolák és óvodák közelebről: a Tel-Avivi Magyar Iskola és Óvoda. *Iskolakultúra*, 30 (4-5), 84–104.

Vadász, V. (2020c). Közösségfejlesztés és tudásátadás a diaszpórában: az aucklandi magyar iskola és óvoda megalakulása. *Anyanyelv-pedagógia*, 13 (1), 59–70.

Absztrakt

A lézerhegesztés egy olyan hegesztési technika, amely során fémdarabokat illesztenek össze lézer segítségével. Mivel a lézer magas intenzitású fénysugár, ami egyetlen pontra összpontosít egy koncentrált hőforrást, ezért alkalmas a szűk, mély hegesztés.

Ezt az eljárást gyakran használják a magas mennyiségű alkalmazásoknál, például a jármű- és a gyógyászati iparban.

A lézerhegesztés előnye a többi hegesztési technikával szemben, hogy érintkezésmentes és alacsony hőbevitellel bír. A folyamat során a szerszám nem kopik, valamint minimális kohászati kár keletkezik és az alkatrész nem deformálódik jelentősen. Nem csak az egyik legstabilabb folyamat, de még a leggyorsabb is, ezért költséghatékony és könnyen illeszthető más gyártási folyamathoz.

A kutatásom az ilyen fajta hegesztési varratok vizsgálatáról szól fázisvezérelt ultrahangos módszerrel.

A munkám során hozzájutottam egy lézeres hegesztett lemezhez, mely 6 mm vastag. Az ultrahangos vizsgálati szabványok a 8 mm-nél vastagabb hegesztett kötésekre vonatkozik. Ezért úgy döntöttem, hogy elkezdem az általam választott hegesztett lemez vizsgálati módszerének a kidolgozását, ami hasznos lehet a járműipar számára is, mivel vékony lemezekkel dolgoznak a legtöbb esetben és a lézerhegesztés egyre elterjedtebb hegesztési módszer.

Az ultrahang vizsgálat egyik speciális változatát alkalmazom, az úgynevezett fázisvezérelt ultrahangos vizsgálatot. A munkahelyemen és a doktori iskolában is lehetőségem van fázisvezérelt berendezések használatára. A vizsgálatot egy Olympus OmniScan X3 készülékkel kezdtem, amihez több vizsgálófej lett beszerezve. Ezek segítségével határozom meg, a vékony vastagságú lézeres hegesztett lemezben található folytonossági hiányokat.

1. Roncsolásmentes anyagvizsgálat

Az anyagvizsgálat folyamatos fejlődése során újabbnál újabb vizsgálati módszerek látnak napvilágot. Az anyagvizsgálatokat két nagy csoportra bonthatjuk: roncsolásos és roncsolásmentes.

A roncsolásos vizsgálatok közé tartozik például a szakítóvizsgálat vagy az ütővizsgálat is. Vizsgálat során a vizsgált munkadarab mechanikai tulajdonságait, anyagjellemzőit határozzuk meg olyan módszerekkel, hogy a kiválasztott darabot roncsolják, meggátoljuk a további felhasználhatóságát.

Ezzel szemben a roncsolásmentes vizsgálatok, olyan módszerek, amikkel képesek vagyunk a munkadarabunkat roncsolás mentesen megvizsgálni, azaz nem teszünk kárt az anyagban, illetve további működtethetőségét nem akadályozzuk meg. Ilyen vizsgálat például a folyadékbaholós anyagvizsgálat, radiográfiai vizsgálat és még az ultrahangos anyagvizsgálat is. [2]

Ultrahangos vizsgálat

Ultrahangos vizsgálat során olyan akusztikus hullámokat használunk, amiknek a frekvenciája 20 kHz feletti. Természetesen ezt már emberi füllel nem vagyunk képesek érzékelni. [4]

A vizsgálatnál az ultrahangnak azt a tulajdonságát használják, amely különböző közegekben különböző sebességgel terjedni. A kétféle közeg határához érve elhajlik, visszaverődik. Ilyen eltérő sűrűségű anyag lehet porozitás, repedés vagy akár zárvány. Természetesen, ha az anyagban nincs semmiféle folytonossági hiány, amiről az ultrahang előbb vissza tudna verődni, akkor az anyag hátfaláról fog. Lényegében egy a vizsgálat előtt etalonokon (ET1, ET2) kell a megfelelő kalibrálást elvégezni. Ezek az etalonok különböző méreteket, bevágásokat, furatokat tartalmaznak. [3]

Hagyományosan az ultrahang vizsgálatot kézzel végzik, egy vizsgálófej mozgatásával egy arra szakosodott személy által. Ezt a vizsgálatot bármilyen anyagnál lehet használni, viszont ügyelni kell rá, hogy minden anyaghoz más-más frekvencia szükséges, illetve mindegyik különböző hangterjedéssel rendelkezik. [1]

2. Fázisvezérelt ultrahangos vizsgálat

A vizsgálati alapelv szinte ugyanaz, mint a hagyományos ultrahangos vizsgálat esetében. A fázisvezérelt ultrahangos vizsgálat annyiban tér el, hogy olyan vizsgálófejeket használunk, amik több kristályt tartalmaznak.

A több kristály használata azért is jobb, mert így több ultrahang nyalábot lehet egy adott pontra, hibára összpontosítani, ami a megfelelő, pontos eredményt eredményezi. [5]

3. Vizsgálat

A fázisvezérelt ultrahangos vizsgálatot egy 1270 mm hosszúságú és 163 mm széles acéllemezen végeztem, ami tartalmazott egy „I” varratot. A varratot lézeres hegesztéssel készítették.

1. ábra: Vizsgálati darab

A vizsgálathoz a lemezen kiválasztottam egy olyan látható folytonossági hiányt, ami a korona oldalon és a gyök oldalon egyaránt jelen volt.

2. ábra: Kiválasztott folytonossági hiány - Hiányos összeolvadás

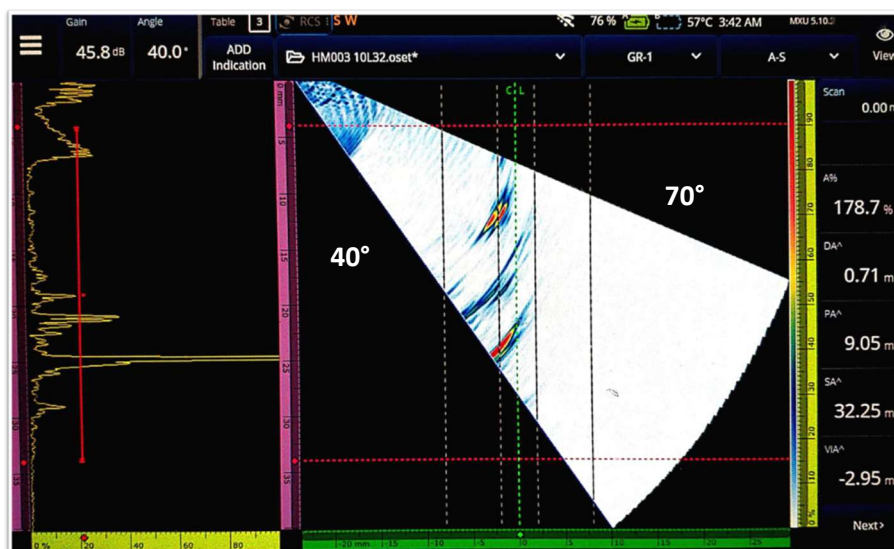
A vizsgálat során egy Olympus OmniScan X3 fázisvezérelt ultrahangos berendezést, három különböző frekvenciájú és kristályú vizsgálófejet alkalmaztam.

Kutatásom célja, hogy megtalálja a megfelelő frekvenciájú vizsgálófejet, amivel egy 6 mm vastagságú lézerhegesztés át lehet pásztázni.

A vizsgálatnál használatos S-képet úgy állítottam be, hogy 40°-os szögtől 70°-os szögig bezárólag lehessen az ultrahangot belevezetni az anyagba, így egy tölcser szerű színes képet kapunk, ami tartalmazza a hegesztett lemez keresztmetszetét. Ezzel a beállítással lehet látni, hogy a keresztmetszet mely részén helyezkedik el a talált hiba.

4. Eredmények

Az első mérést egy 10L32-A10 típusú vizsgálófejjel kezdtem. A fej megnevezése annyit jelent, hogy 10 MHz frekvenciájú és 32 kristályt tartalmaz.

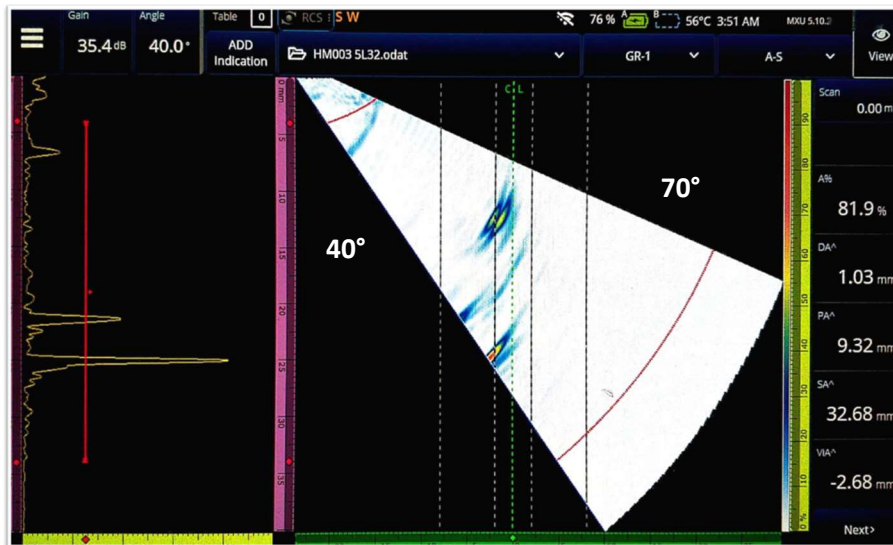

3. ábra: Első eredmény 10L32-A10 típusú vizsgálófejjel

A 3. ábrán látható, hogy a 40°-os szögnél érzékelt hiba a korona oldalon található. A 40°-os szögben érkező ultrahang az anyag hátfaláról verődik vissza a homlokfalra, ebben az esetben a korona oldalon található hibára.

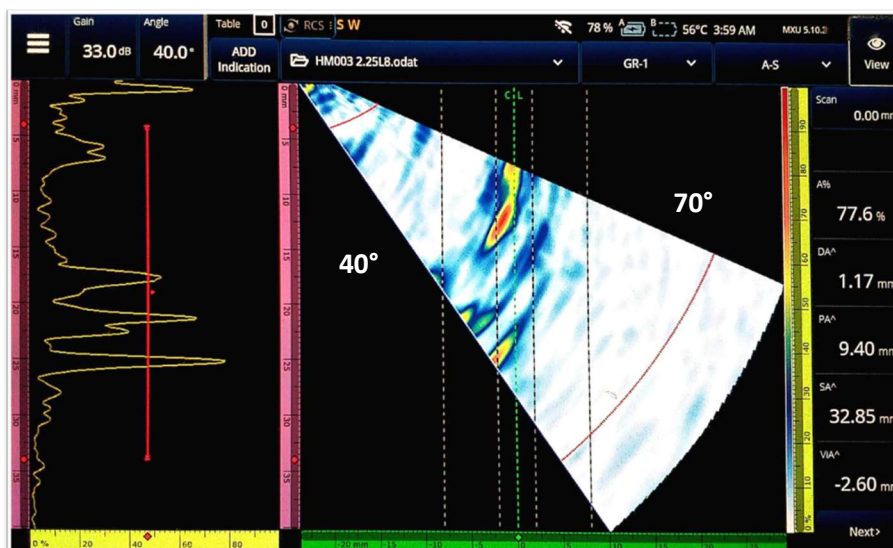
A második mérés eredményét a 4. ábra mutatja. Ebben az esetben egy 5 MHz-es fejet használtam, ami szintúgy 32 kristályt tartalmaz. A 3. ábrához képest látható, hogy az A-képen megjelenő

háttérzajok, amik akadályozzák a hiba méretének a meghatározását, csökkentek viszont még jelen vannak.

4. ábra: Második eredmény 5L32-A10 típusú vizsgálófejjel

Az utolsó mérésnél még jobban csökkentettem a frekvencia értékét, így egy 2.25 MHz-es fejet választottam, ami csak 8 kristályos. Észlelhető, hogy a háttérzajok sokkal jobban csökkentek. Olyannyira, hogy nem befolyásolják a hiba méretének a meghatározását. Az 5. ábrán láthatjuk, hogy még a hiba mérete is jobban kivehető az előző 2 méréshez képest. Ez az bizonyítja számomra, hogy a kevesebb frekvenciájú vizsgálófej használata célravezetőbb, mivel pontosabb az értékek meghatározása.

5. ábra: Harmadik eredmény 2.25L8-A10P típusú vizsgálófejjel

Összefoglalás

A méréseket összegezve, arra a következtetésre jutottam, hogy egy 6 mm-es vastagságú lézeres hegesztett acéllemez ultrahangos vizsgálatánál célszerű alacsonyabb frekvenciájú vizsgálófejet használni, hogy jobban lehessen az ultrahangot összpontosítani az talált hibákra.

A jövőben tervezem ennek a kiválasztott lemeznek az ellenőrző testét elkészíteni, ami tartalmazni fog 0.5 mm és 1 mm átmérőjű furatokat. Ezen kívül további fázisvezérelt ultrahangos berendezést fogok kipróbálni, összehasonlítani, hogy melyiknek jobb az érzékenysége és pontossága.

Köszönetnyilvánítás

Az NKFIH-1267-2/2020 számú, Roncsolásmentes folyamatkövetés tématerület című projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Irodalomjegyzék

- [1] Tóth László: Roncsolásmentes vizsgálatok, azok megbízhatósága és következményei, Miskolc, 1999.
- [2] Koroknai László: Porozitás vizsgálat megmunkált felületen kamerás módszerrel, Szakdolgozat, DUE, 2019.
- [3] Roncsolásmentes anyagvizsgálat ultrahangos vizsgálat tanfolyami kézikönyv, Budapest, 2016.
- [4] Dr. Mészáros István: Roncsolásmentes hibakereső anyagvizsgálati eljárások, BME, 2017.
- [5] Bánki Ede: A legkorszerűbb fázisvezérelt ultrahangos anyagvizsgálati technika bemutatása, Előadás
<<http://tmmk.hu/wp-content/uploads/2016/04/A-legkorszer%C5%B1bb-f%C3%A1zisvez%C3%A9relt-ultrahangos-anyagvizsg%C3%A1lati-technika-bemutat%C3%A1sa.pdf>>

Krizsán Bálint: The Hungarian conservatives and the question of taking office in the Hungarian-language political press between 1849 and 1850*

/SZTE-BTK/

Lektor: Prof. Dr. Nagy Péter Tibor and Dr. Nagy László

The aim of my study is to show how the dilemma of the Hungarian conservative camp regarding the assumption of office appeared in the contemporary Hungarian-language political press after the defeat of the 1848-1849 War of Independence. The Hungarian conservatives, who had been marginalized by the 1848 revolution in Pest and thus retreated from active politics, remained on the imperial side throughout the War of Independence.¹ The officials of the provisional Hungarian administration that was being set up in 1849 were drawn from the conservative ranks, and they were confident that the imperial government in Hungary would continue to rely on them after the war had ended.² However, the administration, which was intended to be temporary, was unusually long and the principles of reorganisation were radically at odds with the conservatives' vision.³ This is borne out by the fact that during 1849 and 1850 several persons with sympathies and experience in office with the former Conservative Party refused the office offered to them. Although the Conservatives were not a coherent political group, their refusal to take office provides a definable framework for their political ideas.⁴

The study does not discuss the social, wealth and religious differentiation of the conservative individuals, although these may have played a role in their decisions. For the moment, we focus only on the opinions published in the Hungarian political press, which did not indicate any differentiation in the conservative movement.

The justification for the Conservatives' letters of refusal to take office revolves around the same theme: they could not identify with Hungary's disregard for its historical rights.⁵ Among the reasons given were the establishment of a provisional administrative system, the abolition of the separation of the Hungarian judiciary within the empire, the introduction of the German language as official, the employment of foreign officials, or the creation of new administrative positions, unknown to Hungarian tradition, directly subordinate to Vienna.⁶ These arguments can be found both in the letters of resignation and in the pamphlets containing the private opinions of individual conservative persons.⁷

* Supported by the únkp-22-3 New National Excellence Program of the Ministry for Culture and Innovation from the source of the National Research, Development and Innovation Fund.

¹ Dénes Iván Zoltán: (2008): *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Argumentum Kiadó, Budapest. 238.

² Berzeviczy Albert (1922): *Az absolutismus kora Magyarországon I*. Franklin Társulat, Budapest. 97.

³ Sashegyi Oszkár (1979): *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849-1860*. Universität Graz, Graz. 5.

⁴ Dénes Iván Zoltán (2009): *Conservative ideology in the making*. CEU Press, Budapest. 179.

⁵ See about the letters of the refusers: Krizsán Bálint (2021): *Lojális alattvaló vagy hazafi? Konzervatív útkeresés 1849-1850. Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények 19. évfolyam [2. kötet]* 91-114.

⁶ The new positions: chief commissioners, ministerial commissioners.

⁷ In 1850 and 1851, several essentially conservative pamphlets were published, which laid down the same principles.

The pamphlets: Somssich Pál (1850): *Magyarországnak és királyának törvényes joga*. Vienna.

Szécsen Antal (1851): *Politische Fragen der Gegenwart*. Vienna.

Zsedényi Ede (1850): *Ungarn's Gegenwart*. Vienna.

Zsedényi Ede (1851): *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände*. Vienna.

It was no coincidence that the government asked the Conservatives for the positions of the provisional administration because they were the only ones who met the conditions set by the imperial government: they had not compromised themselves during 1848-1849; they had sufficient experience in office; they knew the conditions in Hungary. Of course, not all Conservatives refused the office offered to them, but a much higher proportion of them did so than in the past.⁸ In what follows, after a brief description of each newspaper, I will examine how Hungarian-language newspapers reacted to these resignations.

Launched on 15th November 1849, under the editorship of Ferenc Szilágyi, with the government's support in principle, the *Magyar Hírlap* was on the side of a strong Austrian Empire, but it also aimed to create a better and happier future for the Hungarian nation. Szilágyi, who was also associated with the conservatives during the reform era, saw his task as restoring trust between the Hungarian people and the ruler. Nevertheless, he stood up for Hungary's territorial integrity, for which he was repeatedly reprimanded by the paper.⁹

The criticism and stigmatisation of the conservatives in the paper is grouped around three categories: the *Magyar Hírlap* criticises their role before 1848, the desire to restore the pre-1848 conditions, and the rejection of office.

Those who take office are clearly seen in a positive light, while those who refuse are heavily criticised. In its issue of 15th January 1850, the paper sees the reason for this in the fact that the posts were offered by the new Viennese government, the government against which the conservatives had voiced their criticism. In other words, the posts were refused on purely principled grounds, which in turn was contrary to Hungary's interests.¹⁰ February's editorials take a controversial stance on the Conservatives' assumption of office. On the one hand, civil servants, presumably at lower levels of the administration, would be welcome to be filled by people who could reliably carry out the tasks entrusted to them - which is clearly what the Conservatives are perceived as.¹¹ On the other hand, they would be reluctant to allow them to take decision-making positions, as the author of the editorial in the 9 February issue fears that this would jeopardise revolutionary achievements.¹²

The *Magyar Hírlap* was of course aware that conservatives were not uniform in their behaviour when it came to taking office, so there were those who accepted the office offered to them, those who did not, and those who later resigned their positions. An issue of the paper points out that not all those who took office did so out of patriotism, but presumably for financial gain. Moreover, by the end of March, the paper had reversed its position on the Conservatives' holding of office, no longer stressing their suitability, but arguing against it. They argued that because the Conservatives wanted to bring down the government and were therefore in opposition, they also wanted revenge for the events of 1848 and could not overcome their personal interests.¹³ The argument for filling the offices with people who know the country's conditions also disappears completely: the paper now sees the solution in the employment of foreign, expatriate officials, as people who can do their job to the exclusion of their own interests.¹⁴

⁸ The rates based on documents of the Hungarian National Archive: 23% of those invited did not accept or resigned in 1849 and 1850.

⁹ Angyal Dávid (1925): *A Magyar Hírlap megindítása*. In: Angyal Dávid (ed.): *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Pesti Llyod Társulat, Budapest. 19-28.

¹⁰ 1850. 01. 15. No. 52. *Magyarország és Erdély*

¹¹ 1850. 02. 05. No. 70. *Magyarország és Erdély*

¹² 1850. 02. 09. No. 74. *Magyarország és Erdély*

¹³ Mainly the articles signed K.

¹⁴ 1850. 03. 26. No. 112. *Magyarország és Erdély*

From April, the paper also publishes criticism of those who have taken office. The paper says officials are "not fully engaged in the organisation". The paper tries to put an end to this in three ways: firstly, it tries to excuse these officials, saying that they may not yet be used to the new system; secondly, it reminds them that deliberate negligence or obstruction of the process only prolongs the state of siege; and thirdly, it strikes a more ominous tone, threatening to dismiss those who obstruct the policies of the government system.¹⁵

May sees another sharp shift in the tone of the paper. This time, the paper explains the resignations as a rejection of the 4 March Constitution. It points to the lack of competent officials as a consequence of the resignations and offers a new solution for the government: amnesty for those who "stumbled but did not fall". The author of the article is probably referring to those who served during the Revolution and the War of Independence, which is a sharp change, since he is no longer trying to convince conservatives or the reading public, but is offering the government an alternative that has not been voiced before.¹⁶ In June, another new development appears in the pages of the paper: the Conservatives are split into two and finally take a stand against their incumbency.¹⁷ According to the author of the editorial of 12 June, there are those Conservatives who have not taken office and those who have taken office only to paralyse the government. This may be linked to the joint Conservative action, after which they will again be in the paper's crosshairs.

The weight of the articles published and examined in the journal is obviously not equal: editorials are understandably more important than letters to the editor. Nevertheless, there were occasions when reports and articles by provincial correspondents were published in the form of editorials, which suggests that they did not represent a different view from that of the Magyar Hírlap on the perception of conservatives. This is confirmed by the tone of the letters from the provinces, which, like the newspaper, criticise the Conservatives' activities before 1848 and, consequently, their stance after 1849.

Ferenc Császár was given permission to start the Magyar Hírlap because of its oppositional colour, and the new pro-government newspaper, the Pesti Napló, was finally published from 9th March in 1850 under the editorship of József Szenvey.¹⁸ The newspaper's programme advocated the adoption of the Constitution of 4th March and the promotion of national emancipation.¹⁹ Promoting collaboration with the central power and the supremacy of the nobility, the paper chose bourgeoisie over resistance, and thus a strong opposition to the aristocracy can be observed in the paper.²⁰

In its 25th April issue, the paper, reacting to an article in the Magyar Hírlap criticising the Conservatives' memorandum, said that they, the paper, had always supported "doing" rather than "not doing". Here, the press organ was clearly referring to the Conservatives' refusal or resignation from office, since they understood taking office to mean serving the country.²¹ Their resignations were thus also detrimental to the country, since, despite its efforts, the government

¹⁵ 1850. 04. 14. No. 128. Belföld

¹⁶ 1850. 05. 05. No. 146. Belföld

¹⁷ 1850. 06. 12. No. 176. Belföld

¹⁸ Deák Ágnes and Tamás Ágnes (2021): *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860-1875*. Kronosz Kiadó, Budapest. 161., 287.

¹⁹ Angyal Dávid (1925): A Pesti Napló megalapítása. In: Angyal Dávid (ed.): Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Pesti Llyod Társulat, Budapest. 28-46.

²⁰ Németh G. Béla (1976): A jozefinista illúzió fölwillanása. In: Németh G. Béla (ed.): Létharc és nemzetiség. Magvető, Budapest. 414-444.

²¹ Pesti Napló 1850. 04. 25. No. 39. Editorial (no signature)

had not yet been able to “reconcile” the country due to the lack of adequate office staff.²² The paper thus drew a parallel between the reasons for the government's harmful policies for Hungary and the passive attitude of the conservatives in refusing to take office.

At the end of June, there was a reversal in the paper's stance on the government: the Conservatives' attitude was no longer about the goodwill of the government, and in an editorial they said they could not stand by those who supported the government without criticism - the first grievance was the violation of the country's territorial integrity. Nevertheless, the paper continued to call on its readership to support the government, but no longer without criticism. However, criticism of the conservatives has not disappeared. The paper regretted that the Conservatives' popularity, especially in the countryside - among the “simple-minded” - had increased dramatically. The reason for this was - and this could also be seen as a compliment to the Conservatives - that they were the only ones who dared to speak out after the defeat of the War of Independence; and although they deliberately used misleading language, they managed to arouse the interest of a section of the population.²³ They were also given the chance by the government - by which the paper meant the offer of offices - but with few exceptions they “embarrassed” or even hindered the work of the government - by refusing to take office.²⁴

The paper concluded that if the Conservatives' refusal to take office had hindered the settlement of Hungary's relations, then the right people must be sought elsewhere; *Pesti Napló*, like *Magyar Hírlap*, recommended the compromised to the attention of decision-makers, those who in 1848-1849 “fought for the principles that the government now professes” and who did not stand up against the revolution.²⁵ It is interesting to note that the *Pesti Napló* described the role of the conservatives in 1848 as the cause of the revolution, who had vetoed the reforms in the upper house of parliament before the revolution²⁶, and that they had not taken a firm stand against the revolution after it broke out, but had tacitly accepted it and withdrawn from Hungarian politics.²⁷

The fourth and final phase of the *Figyelmező* was launched on 13th November 1849 and ran until 8 January 1850. The journal did not start a new periodical numbering system, so the issue of 13th November 1849 was number 102. It may be inferred that there was no change in the principles of the paper, although circumstances had changed considerably since 1st August 1849, the last issue of the third periodical. The paper no longer received government support, but it did have the support in principle of Vince Szentiványi and János Danielik, who held important positions in the provisional administration of Hungary. It was probably thanks to this that the *Figyelmező* was able to resume its work in November 1849. Its earlier anti-revolutionary and pro-Hungarian constitutional stance remained unchanged, as did the identity of Károly Vida, the editor-owner. The paper was reprimanded several times in the last months of 1849 for its stance in defence of the Hungarian language and its rejection of centralisation.²⁸ The fourth and final section of the *Figyelmező* initially dealt with the Conservatives' refusal to take office, with mild criticism and their refusal to take office. Then, from late November to early December, the paper sought to give space to conservative opinions explaining the refusal to take

²² *Pesti Napló* 1850. 06. 28. No. 91. Editorial (no signature)

²³ *Pesti Napló* 1850. 06. 27. No. 90. Editorial (no signature)

²⁴ *Pesti Napló* 1850. 06. 28. No. 91. Editorial (no signature)

²⁵ *Pesti Napló* 1850. 06. 28. No. 91. Editorial (no signature)

²⁶ *Pesti Napló* 1850. 06. 27. No. 90. Editorial (no signature)

²⁷ *Pesti Napló* 1850. 06. 28. No. 91. Editorial (no signature)

²⁸ Angyal Dávid (1925): *A Figyelmező története*. In: Angyal Dávid (ed.): *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Pesti Llyod Társulat, Budapest. 3-18.

office. Until the end of December, the newspaper did not cover the Conservative group at all, and then repeatedly published the Conservatives' political positions and goals.

The articles in the first issues of the newly launched paper focused on the Conservatives' opposition to the recall of office. The editorial of 16 November was mildly critical of the Conservatives who had refused office - "the main leaders of a party piled high with accusations"²⁹ - but blamed the events of 1848-1849 and the state of siege. It criticised the refusers for having used this instrument "when the interests of our country most needed unremitting cooperation"³⁰, but, it added, their disregard for Hungary's historical rights left them no choice. During the Revolution and the War of Independence, the conservative grouping "was determined enough to stand up openly against the storm that was whistling over its head"³¹, standing up for its king and then for its nation. Despite this, the nation did not support them, which the paper strongly objected to. *Figyelmező* regarded the Conservatives as the only legitimate political force in Hungary, but did not discuss their role before 1848, and so did not even attempt to review the Conservatives' role in the past.

In the November 18th issue of the newspaper, the column of the "Hírfüzér" dealt specifically with Antal Babarczy's refusal to accept the post of Ministerial Commissioner: "Antal Babarczy, the most distinguished champion of the political party whose cause was one with that of the throne, the nation and the homeland", refused to accept the "splendid post of Ministerial Commissioner!"³² Again, the paper expressed regret, because there would have been a great need for capable men in office. However, it is clear from the wording that the *Figyelmező* was sympathetic to the Conservatives. A report by a correspondent of Lloyd of Vienna in Pest was published without comment in the 29th November issue. The article listed several Conservatives who had resigned from office and speculating on the reasons for their resignations, concluded that it might have been their exclusion from decision-making positions.

In the 4th December issue of the paper, the *Figyelmező* published a letter by Pál Somssich, published in the pages of Lloyd of Vienna on 30th November, in which the conservative politician - who, according to the *Figyelmező*, belongs to the minority of conservatives³³ - clarified the reasons for his refusal to take office and laid down the principles of the conservatives.³⁴ Somssich defended himself by saying that he was not the only one who had refused the office, but that others had not accepted it either: "[...] we have not lost our minds, but we have remained Hungarians, faithfully clinging to our king, from whose justice we surely hope that we can remain Hungarians and, with God's help, save our poor hard-visited homeland from disintegration and destruction"³⁵, Somssich wrote about the conservatives. What is obvious from these lines is the loyalty to the dynasty, and perhaps the idea that the responsibility for the present conditions lies not with the ruler himself but with the imperial leadership, as the following quote might support. "We are not slaves to our old habits, we do not wish to return to the old confusion, which, by the way, was a thousand times better than the bureaucratic rule of our neighbours."³⁶

²⁹ *Figyelmező* 1849. 11. 16. No. 106. (Editorial)

The author of the article was referring to the accusation of "office hunting", which he tried to refute by the refusals.

³⁰ *Ib.*

³¹ *Ib.*

³² *Figyelmező* 1849. 11. 18. No. 107. *Hírfüzér*

³³ Somssich is lemondott a számára felkínált hivatalról.

³⁴ *Figyelmező* 1849. 12. 4. No. 120.

³⁵ *Ib.*

³⁶ *Ib.*

The Magyar Hírlap thus sharply criticised those who refused the office, while praising those who accepted it. It cited the differences in principle between the government and the Conservatives as the reason for the rejection. However, he also said that there were financial reasons behind those who accepted office. While at first, in the winter of 1850, Conservatives would have been welcome in the offices of the administration, from the spring of 1850 they were no longer seen as suitable candidates and were opposed to their taking office. In May, the newspaper came up with a new position: rehabilitate those who had taken office in 1848-1849 and reappoint them to the posts.

The Pesti Napló also criticised those who refused to take office from the beginning, believing that those who did so harmed Hungary. However, they were also praised: they were the only ones who dared to speak out against Hungary's oppression. The Figyelmező, which, although functioning as an organ of the Conservatives, was mildly critical of the Conservatives' refusal to take office. The Figyelmező also made the same argument: by refusing office, the Conservatives had closed the door on the opportunity to improve the country's fortunes.

Overall, the decision of the Conservatives to refuse office was judged by the Hungarian-language newspapers of the time, regardless of their political leanings. The reason for this is that the newspapers aimed at the development of Hungary but did not consider it feasible to achieve this by employing foreign officials. The conservatives, on the other hand, acted according to their principles when drafting their rejections, as they could not agree with the government's policy in Hungary. Although there were some conservatives who accepted the office offered to them, the relatively high percentage of refusals suggests that a common ground among members of the conservative movement in an identity crisis was the grievances arising from the violation of Hungary's historical rights. This could be a good starting point for them in building a united political movement for the future.

Bibliography:

- Angyal Dávid (1925): Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Pesti Llyod Társulat, Budapest.
- Berzeviczy Albert (1922): *Az absolutismus kora Magyarországon I.* Franklin Társulat, Budapest.
- Deák Ágnes and Tamás Ágnes (2021): *Sziszifuszok küzdelme. Kormányzat és sajtópolitika Magyarországon 1860-1875.* Kronosz Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán: (2008): *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán (2009): *Conservative ideology in the making.* CEU Press, Budapest.
- Németh G. Béla (1976): *Létharc és nemzetiség.* Magvető, Budapest.
- Sashegyi Oszkár (1979): *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849-1860.* Universität Graz, Graz.
- Somssich Pál (1850): *Magyarországnak és királyának törvényes joga.* Vienna.
- Szécsen Antal (1851): *Politische Fragen der Gegenwart.* Vienna.
- Zsedényi Ede (1850): *Ungarn's Gegenwart.* Vienna.
- Zsedényi Ede (1851): *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände.* Vienna.

Lektorálta: Szilágyi Gábor és Anikó Dr. Novák

„Hagyjuk a szitkozódást a kritikusokra, szapuljanak csak minket kedvükre. Hadd zúdítsák minden új regényre elcsépelet közhelyeiket, mindazt a szemetet, amelyet ma nyög a sajtó. Mi viszont ne hagyjuk cserben egymást, hisz testületileg bántanak minket. Noha műveink nagyobb és közvetlenebb örömet szereznek, mint bármely más irodalmi műfaj, mégis minket szapulnak a legjobban. Ellenségeink száma olvasóinkéval vetekszik; elbizakodottság, tudatlanság vagy divat űzi őket e táborba. És amíg *Anglia történetének* kilencszázadik kivonatolt kiadását vagy Milont, Pope-ot és Priort, a *Spectator* egyik cikkét meg Sterne egy fejezetét felsorakoztató antológiákat ezek ajnározzák, a regényírókat csak leszólni tudják; nemhiába, hisz értékük felismeréséhez szellem, ízlés és géniusz szükségeltetik.”

Jane Austen – *A Klastrom titka*¹

Bevezetés

Jane Austen az érzékenység korszakának egyik kiemelkedő brit irodalmi szerzője, akinek az ironikus hangnemben megírt regényei a kritikai realizmus műfajának úttörő alkotásai közé sorolhatóak és mai napig nagy népszerűségnek örvendenek világszerte. Az egyik leggyakoribb műbíráló, amit a laikus olvasók megfogalmaznak az íróról történeteiről, hogy a korabeli történelmi és társadalmi eseményekről alig ejt néhány szót. Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy amellet foglalkozjak állást, hogy igenis felfedezhetünk történelmi vonatkozásokat az Austen-regényekben. Kiváltképp arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a haditengerészet tisztjei, és ez által implicit módon a napóleoni háborúk milyen kitüntetett figyelmet kapnak az írótól.

Jane Austen korának társadalmi és történelmi változásai

Austen idejében, a 18-19. század fordulóján gyökeres társadalmi változások történtek, hiszen ez az időszak gazdag volt olyan radikális eseményekben, mint a francia forradalom, az ipari forradalom, a napóleoni háborúk vagy a birodalmi terjeszkedés.² Gyakran felteszik azt a kérdést, hogy az író, aki úgy tűnik, rendkívüli módon érti azt a szűkebb társadalmi közeget, melynek

¹ Austen, 2010, p. 29

² Martin, 2005, p. 194

tagja, miért nem tér ki az írásaiban a napóleoni háborúkra és az ekkoriban rohamos fejlődést mutató kereskedőrétegre sem. Továbbá sokak szerint az orvoslásban és az egyházban, valamint a politikai életben bekövetkező változásokról sem ír.³ Carol Shields a *Jane Austen* című életrajzi kötetében amellet érvel – meglátásom szerint meggyőzően –, hogy Austen igenis beleszótt e ezeket a témákat a regényeibe, még ha csupán közvetve is:

„Regényeinek mindegyike olyan, akárcsak egy mindent átfogó pillantás, mely számba veszi a körbepillantó által ismert világ dolgait, s ezzel egyben értelmezi is a kor politikai, gazdasági és társadalmi eseményeit. Ezek a pillantások, mint a mindent elöntő napfény, végigpásztáznak és sugalmaznak, megrónak és kérdőre vonnak. Az ezred, amelynek érkezése a Bennet nővéreket olyan izgalomba hozza a *Büszkeség és balítélet*ben, az estleges francia invázió okán állomásozik a közelben – mi másért is rendelték volna oda őket? Jelenlétük felborítja a helyi közösség stabilitását, azt a társadalmi status quót, amelyet teljes mélységében megértett a szerző, aki egy zűrzavaros időszakban hat regényt is írt, s ezek egyike sem marad adós a történelmi háttér megvilágításával. Az indirekt, sugallt vagy implicit jelentésre is figyelő olvasó az Austen-regények mögött egy önmagát újraértelmező világ biztos értékítéletű, intelligens tanúját találja. (...) Bár Austen rövid élete viszonylagos elvonultságban telt, regényei egy közösség polgárának és egy jóval tágasabb világ értő szemlélőjének mutatják.”⁴

Megítélésem szerint lehet ugyan pusztán szerelmi történetekként kezelni az író nő regényeit, de egy értő olvasó szükségképpen felfedezheti, hogy azoknak bonyolultabb struktúrájuk van ennél. Az Austenre jellemző nyelvi fordulatok és komikus jelenetek, amelyekhez morális üzenetek is társulnak, élvezetesebbé tehetik a befogadást.⁵

Egyesek szerint az a probléma, hogy a kortárs társadalmi és történelmi fejleményekről alig ír Jane Austen, a fennmaradt levelezéseinél is fennáll. Ezt viszont lehet azzal magyarázni, hogy a nővére, Cassandra köztudottan cenzúrázta ezeket a leveleket – bár jó eséllyel inkább a családtagjaik kényes ügyeiről szólóakat semmisítette meg.⁶ Az Austen-levelek legfrissebb magyar kiadásának előszavában pedig a következőket olvashatjuk a kötet fordítójától, Vallasek Júliától:

„Jane Austen levelezése egy, a korábbiaknál ambiciózusabb, nagyobb szereplőgárdát mozgató Austen-regény töredékének is tekinthető, amelyben az Austen család, ismerőseik, szomszédai életének alakulása a téma. A részletező pontossággal megadott leírásokban vagy a könnyed-szellemes megjegyzésekben a tizenkilencedik század első két évtizedének angol mindennapjai elevenednek meg, amelyeket még nem jár át a viktoriánus mesterkéeltség és szemérmesség. Jane Austen éppoly természetesen ír nővéreinek disznóólakról, házasságtörésről vagy egy bálon egymást

³ Shields, 2007, pp. 7-8

⁴ Shields, 2007, pp. 8-10

⁵ Shields, 2007. pp. 37-38

⁶ Austen, 2020, p. 3

kergető részeg házaspárról, mint a londoni képtárban tett látogatásról, házi koncertekről vagy a legújabb ruhadivatról. (...)

A levelezés tanúsága szerint Jane Austen sokszor önként, a maga mulatságára választotta a társaságot megfigyelő, fecsegéseiken titokban szórakozó „piszkavas” szerepkörét, s mielőtt benyomásait különböző emlékezetes regényfigurákban megörökítette volna, előbb megosztotta a nővérével.”⁷

Azon túl, hogy akarva-akaratlanul átjárnak a történeteit a saját élettapasztalatai és tulajdonságai, az író tudatosan is törekszik arra, hogy regényeiben és novelláiban hangot adjon társadalomkritikai észrevételeinek. Austen a műveiben olyan polgári alapelvekre fekteti a hangsúlyt, amelyekre a társadalom részben épült, mint a féltékenység, szerelem, házasság, megtévesztés vagy épp a lojalitás. Ebben a korszakban magának az osztálynak a fogalma nagyobb vizsgálat alá került, mint korábban, az író pedig figyel azokra a korlátokra, melyek egy-egy osztályt jellemeznek.⁸ Ezen a ponton szeretnék említést tenni MacIntyre-ről, aki *Az erény nyomában* című monográfiájában jó pár oldalt szán Jane Austen erényfelfogásának vizsgálatára, és itt fejt ki többek között azt is, hogy Austent mennyire foglalkoztatták a társadalmi szerepek, vagyis az, hogy a korabeli Anglia társadalma milyen átalakulásokon ment keresztül, és ezen átforgatókban belül igyekezett megjelenni az erényes élet szigetét. Egy olyan társadalmi szféra fedezhető fel az írónőnél MacIntyre szerint, amelyen belül kivitelezhető az erények gyakorlata.⁹

Jane Austen társadalmi érzékenysége

A kortárs társadalom jellemzőinek bemutatása, úgy vélem, nem csak egyfajta háttérként van jelen Jane Austen történeteiben, hanem szerves részét képezi azoknak. Regényeinek cselekménye főként olyan társasági eseményeken bontakozik ki, mint egy piknik, bál, hangverseny, teadélután, kártyaparti vagy épp egy vacsorameghívás. Az dönteni el, hogy kit rekesztenek ki, és kit fogadnak be egy adott társaságba, hogy ezeken az összejöveteleken ki mennyire képes adózni a jó modornak és bizonyos szigorú konvencióknak; továbbá ezek hozzájárulnak a társadalmi hierarchiának és a közösség identitásának a fenntartásához is.¹⁰ Megítélésem szerint az író társadalomkritikájának az egyik legszembeötlőbb nézete a tengerésztisztek felértékelése a földbirtokos arisztokratákkal szemben. Austen a haditengerészetben olyan intézményi csoportra lett, melynek tagjai a jómódon túl más vonzó tulajdonságokat is magukénak tudhatnak: egyfajta különleges alkalmasság érhető tetten a nemzeti hősből alkotott válogatásában, akik Napóleon legyőzése után lelkesen térnek vissza hazájukba. Többnyire olyan képességekkel rendelkeznek, amelyek gyakran hiányoznak Austen arisztokrata karaktereiből: ilyen a merészség, nagyvonalúság vagy épp a pártatlanság.¹¹ Itt ismét MacIntyre-re hivatkoznék, aki arra is kitér *Az erény nyomában* című munkájában, hogy „Jane Austen számára az erények próbaköve egy bizonyosfajta házasság, sőt egy bizonyosfajta tengerésztiszt (azaz egy bizonyosfajta *angol*

⁷ Austen, 2020, pp. 7-9

⁸ Martin, 2005, p. 194

⁹ MacIntyre, 1999, pp. 319-320

¹⁰ Martin, 2005, p. 200

¹¹ Duffy, 1954, p. 282

tengerésztiszt).¹² Gondolhatunk itt Brandon ezredesre, aki az erényes viselkedés legfőbb képviselője az *Értelem és érzelem*ben. A *Meggyőző érvek*ben Frederick két jó barátjával és sógorával együtt szintén kiváló példái a szilárd jellemmel rendelkező tengerésztiszteknek. Továbbá jóra való haditengerészként van jellemezve a *Büszkeség és balítélet* Fitzwilliam ezredesére és *A mansfieldi kastély* William Price-a is. Az utóbbi hangot is ad annak a tapasztalatának, hogy a haditengerészek közül azokat, akiknek még nem sikerült tiszti rangot szerezniük, a fiatal hölgyek is semmibe veszik.

„A portsmouth-i lányok mindenkit lenéznek, ha nincs tiszti rangja. Egy hadapród, az nekik senki. És igazuk van: csakugyan senki. Emlékszel a Gregory lányokra? Csuda szépek lettek, ahogy felnőttek, de velem alig állnak szóba, mert Lucynak egy hadnagy udvarol.”¹³

A *Meggyőző érvek*nek pedig az az egyik központi dilemmája, hogy vajon hozzámehet-e egy fiatal arisztokrata lány egy vagyontalan tengerésztiszthez. Hiszen Wentworth kapitány az olyan tulajdonságai miatt, mint a szigorúság és a lelkesedés – melyek utáni vágyakozás megbénította a nemességet¹⁴ –, nem illik az arisztokraták konzervatív társaságába. Emellett a bizonytalan anyagi forrása és a családi kapcsolatai sem teszik őt megfelelő jelöltté egy baronet lányának a kezéért. A *Meggyőző érvek*ben Sir Walter által szembesít minket azzal Jane Austen, hogy az arisztokraták többsége mennyire lesújtó véleménnyel volt a haditengerészeti hivatásról:

„Két okom is van, hogy viszolyogjak e pályától: két igen alapos ellenvetésem. Az első, hogy kétes születésű egyéneket méltatlanul előkelő pozícióba juttat, olyan megbecsült helyzetbe emeli őket, amilyenről apjuk, nagypapjuk nem is álmodhatott; másodsor ez a foglalkozás ijesztően kikezdi a férfi ifjúságát és életerejét: a tengerész hamarabb öregszik, mint más férfi; ezt megfigyeltem egész életemben. Aki a tengerészetnél szolgál, jobban ki van téve annak a megaláztatásnak, hogy fölébe emelkedik olyasvalaki, akinek apját az ő apja szóra sem méltatta volna, ráadásul idő előtt veszti el vonzó külsejét, és válik visszataszítóvá, sokkal korábban, mint az élet más területén.”¹⁵

Ennek az Austen-regénynek azonban pont az az egyik legfőbb üzenete, hogy olykor mennyivel több megbecsülés és siker jár egy aktív tengerésztisztnak, mint egy enervált baronetnek. Hiszen a tengerészek munka és áldozat árán szerzik meg a kényelmüket,¹⁶ ellenben az arisztokratákkal, akik beleszületnek a jómódba. Austen itt úgy mutatja be a földbirtokos arisztokratákat, mint akiknek az életformáját a rend, a szabályszerűség és az illendőség jellemzi leginkább: hiányzik belőlük a szabadság, a rugalmasság, a lendület, az őszinteség, a humor és a mély érzelmekre való törekvés.¹⁷ A *Meggyőző érvek* hősnője a saját bőrén tapasztalja meg, mennyire megrekedt ez a

¹² Macintyre, 1999, p. 251

¹³ Austen, 1968, p. 298

¹⁴ Duffy, 1954, p. 282

¹⁵ Austen, 2016, pp. 23-24

¹⁶ Austen, 2016, p. 23

¹⁷ Duffy, 1954, pp. 280-281

társadalmi réteg: hogy az arisztokraták milyen mértékben függenek bizonyos ceremóniáktól és formalitásoktól.¹⁸ Tehát a regény egyik legfontosabb motívuma az örökletes birtokos arisztokrácia hanyatlása és az energikus tengerészosztály felemelkedése¹⁹ mint Jane Austen korának egyik jellegzetes társadalmi változása. Az író azt sugallja az olvasói számára, hogy amennyire idealistának, önimádónak és statikusnak mondhatóak az arisztokraták, annyira realistának a tengerészek, akik az élet hatalmának megtestesítői, hiszen nem önmagukon merengenek, hanem helyette aktívak. Nemzeti szinten ők az országuk hősi kalandorai; helyi szinten ők a jó kedélyű házbérlők, akik vidáman fizetnek azért, hogy olyan házakban éljenek, melyeket a tulajdonosaik képtelenek fenntartani.²⁰ Austen rajongását a tengerésztisztek iránt azzal is magyarázhatjuk, hogy a bátyjai közül ketten, Francis és Charles Austen is haditengerészek voltak, sőt idővel mindketten admirálissá váltak.²¹ Mindazonáltal az író nem elfogult a végletekig a hadi tengerészekkel, hiszen *A klastrom titkában* Frederick Tilney és a *Büszkeség és balítéletben* Mr. Wickham olyan tengerésztisztek, akik mint negatív karakterek vannak feltüntetve. Valamint az arisztokratákat sem mindig rossz színben ábrázolja, hiszen a *Büszkeség és balítéletből* Mr. Darcy, valamint az *Emmából* Mr. Knightley jóra való földbirtokos nemesek; sőt Mr. Knightleyre megítélésem szerint úgy is tekinthetünk, mint aki Austen utolsó előtti befejezett regényének a „morális iránytűje”. Az író egyébként az újjgazdagok mértéktelenségeibe Edward bátyja által láthatott bele, akiből jómódú földbirtokos vált.²²

Más csoportok is megjelennek Austen történeteiben, mint például a gazdag kereskedők, akik csupán a vagyonuk által nem lesznek az osztályok közötti harcok főszereplői. Egyeseknek közülük elegendő az, hogy utánozzák az arisztokratákat: úgy mint Sir William Lucas a *Büszkeség és balítéletben*; de olyanok is vannak, akiknek még nem alakultak ki a saját jellemvonásaik: példának okáért a *Meggyőző érv*ek Musgrove házaspárja.²³ Ez pedig cáfolja azt az Austennel szemben gyakran megfogalmazott kritikát, hogy nem ír az ekkortájt gyors fejlődésen keresztülmenő kereskedőrétegről.²⁴ Az író a korabeli orvostudomány iránt is érdeklődést mutat, főként a forrásvizek 18. században újraeledő gyógyászati felhasználása iránt,²⁵ hiszen Bath és az ottani ivó- és fürdőkúrák köré épülő társasági élet szerves részét képezi az első és az utolsó befejezett regényének is. Bár Jane Austennek az édesapja és James bátyja lelkészek voltak, valamint a családtagjai elmondása alapján ő maga is keresztényien élt, de az evangelizációs mozgalmakról – melyek kezdetét megélte – egyáltalán nem ír.²⁶ Carol Shields *Jane Austen* című életrajzi kötetében azt olvashatjuk, hogy: „Austennek voltak fenntartásai az irányzattal szemben. A kegyesség és a rajongás is feszélyezte, és az idegenkedést mások is érezhették rajta.”²⁷ Azt viszont nem

¹⁸ Duffy, 1954, pp. 288

¹⁹ Duffy, 1954, p. 274

²⁰ Duffy, 1954, p. 283

²¹ Shield, 2007, pp. 242-243

²² Shields, 2007, pp. 86-87

²³ Duffy, 1954, p. 282

²⁴ Shields, 2007, p. 8

²⁵ Angol, német és olasz gyógyszerészek egyaránt elkezdtek ismét jobban érdeklődni az iránt, hogyan lehet felhasználni gyógyászati szempontokra a forrásvizeket: például általuk felírt ásványvíz adagokat kellett naponta fogyasztaniuk a betegeknek. Dr. David Beecher pedig 1777-ben arra a következtetésre jutott, hogy a forrásvizek gyógyhatását fokozza, hogyha ivás előtt tornagyakorlatokat végeznek a páciensek – így vált idővel a tornázás is az európai fürdőzési hagyomány részévé. (Lásd. Paige–Soullière Harrison, 2012, p. 7)

²⁶ Shields, 2007, pp. 99-100

²⁷ Shields, 2007, pp. 99-100

állíthatjuk, hogy a lelkeszi hivatás fontosságának hangsúlyozása hiányozna a regényeiből: számos ezzel kapcsolatos vitát olvashatunk például *A mansfieldi kastélyban*.

A pénz, a házasság és a nők helyzetének bemutatása mint releváns témák Jane Austen regényeiben

A pénz és a házasság témáját is fontosnak tartom megemlíteni. A pénz olyan elemévé vált ekkoriban a társadalomnak, amivel a ranghoz hasonlóan ajánlatos volt számolni – egyszerre kellett félni és keresni azt. A munka és a pénz által az alsóbb osztályból származók előtt megnyílt az ajtó, hogy feljebb kapaszkodjanak a társadalmi ranglétrán és meg merjék kérdőjelezni az arisztokraták előjogait, úgy hogy közben az elit társadalomra jellemző modort saját maguk is igyekeztek elsajátítani.²⁸ Ez a téma pedig helyet kap Austen történeteiben.²⁹ MacIntyre is hangsúlyozza, hogy Jane Austen nem zárja ki a gazdaság motívumát a regényeiből, hiszen azok mindegyikében értesülünk arról, honnan származik a főszereplők jövedelme:³⁰ „sokat láttat a gazdasági önmegvalósításból”.³¹

„Hősnőinek, ha fenn akarják tartani magukat, gazdasági biztonságra kell törekedniük. Ám ez nem csak a külső gazdasági világ fenyegetései miatt van így, hanem azért is, mert hősnőinek a *telosza*³² meghatározott jellegű házasság, s egy egészen meghatározott jellegű háztartás, melynek fókuszában a házasság áll.”³³

MacIntyre felteszi a kérdést, miért annyira fontos téma az író nő regényeiben a házasság? Majd azzal a válasszal szolgál, hogy Austen hősnői a házasságaikon belül teljesednek ki, és tudják megvalósítani a saját megítélésük szerinti jó tetteket.³⁴ Ezt úgy bontja ki, hogy:

„A tizennyolcadik században, a termelésnek a háztartáson kívülre kerülésével következik be végül az, hogy az asszonyok többé már nem a férfiakéhoz hasonló munkát végeznek, és nem az ő munkájukra jellemző körülmények között, hanem ehelyett két csoportjuk alakul ki: az egyik a szabad idővel bíró asszonyok csoportja, akiknek nincs munkájuk, ami kitöltse napjaikat, s akik számára így ki kell találni elfoglaltságokat (...). A másik hatalmas csoport a háztartás körüli, a malomban vagy a gyárban végzendő munka robotjára, valamint prostitúcióra van kárhóztatva.”³⁵

²⁸ Martin, 2005, p. 194

²⁹ Duffy, 1954, p. 282

³⁰ MacIntyre, 1999, p. 320

³¹ MacIntyre, 1999, p. 320

³² „Austen keresztény, és úgy látja, hogy az emberi élet *telosza* implicit módon benne van a mindennapi formájában. (...) Az erények és a csak általuk legyőzhető veszélyek és rosszak adják meg annak az életnek, amelyben a *telosz* megvalósítható, és annak az elbeszélésnek is a struktúráját, amelyben ennek az életnek a története szemünk elé tárulhat.” (Lásd. MacIntyre, 1999. p. 325)

³³ MacIntyre, 1999, pp. 320-321.

³⁴ MacIntyre 1999, pp. 320-322

³⁵ MacIntyre 1999, p. 321

MacIntyre azt is megemlíti, hogy Austen regényeiben szemlátomást dominál az a társadalomkritikai észrevétel is, hogy a vénlányoknak milyen negatív megítélése volt ekkoriban, és ezért is számított kifejezetten bátor tetteknek *A mansfieldi kastély* főhősnőjétől, Fanny Price-tól egy rossz házassági ajánlat visszautasítása. Hiszen a vénlányok sok esetben szintén prostitúcióra vagy gyári munkára kényszerültek.³⁶ Úgy vélem, ez fel tudja értékelni például azt is, hogy Elizabeth Bennett szintén visszautasít egy számára kedvezőtlen házassági ajánlatát a *Büszkeség és balítélet*ben, ugyanakkor azt is nyomatékosítja, hogy Charlotte Lucas miért mond igent pár napon belül ugyanannak a férfinak. Az austeni hősnők egytől-egyig inkább élnék le az életüket egyedül, mint a nem megfelelő személlyel, amivel a szegényebb családból valók azt kockáztatják, hogy a társadalom megvetett tagjaivá válhatnak. Hiszen, még ha nem is jutott egy pártában maradt nő az előbb említett sorsok valamelyikére, egy alacsonyabb származású vénlánynak nem volt jó megítélése az írók korában. Austennek az ezzel kapcsolatos társadalomkritikai észrevételét olvashatjuk ki az *Emma* című regényéből:

„Csakis a szegénység teszi a hajadonokat megvetésre méltóvá a tisztelt közvélemény szemében. Egy csekély jövedelemmel rendelkező magányos nő feltétlenül nevetséges, kellemetlen öreglány, a fiúk és lányok csúfolódásának céltáblája; de egy vagyonos önálló nő mindig tiszteletre méltó, és éppolyan kedves és értelmes lény lehet, mint bárki más.”³⁷

A *Meggyőző érvek* egyik jelenete³⁸ pedig a kor azon jellegzetességét is szépen reprezentálja, hogy ritkák voltak a 18-19. század fordulóján a női szerzők: ők inkább csak a tárgyai voltak az irodalmi és esztétikai életnek, melyben a férfi nem látásmódja dominált. Azon női szerzők pedig, akik a saját nevükön publikáltak, még inkább elenyésző számban tevékenykedtek. Jane Austen például „Egy hölgy” megnevezéssel adta ki az alkotásait, és csak a halála előtt pár évvel derült fény a valódi kilétére.³⁹ A legelső publikált regényének, az *Értelem és érzelem*nek pedig az az egyik centrális társadalmi kritikája, hogy milyen problémát okozott a kortárs nők számára az, hogy nem lehettek örökösök: hiszen Mr. Dashwood halála után a Dashwood lányoknak és az édesanyjuknak, még a gyászidőszakban hátra kell hagyniuk az otthonukat – majdnem minden ingóságukkal és vagyonukkal együtt – a fél testvérük javára. A *Büszkeség és balítélet*ben pedig a Bennett-lányok kuzinja, Mr. Collins fogja örökölni a Bennett család javait. Mindazonáltal azt is bemutatja Austen, hogy nemcsak a nőknek, hanem a másodszülött fiúknak is limitáltak voltak a megélhetési lehetőségeik a 19. század elején, még akkor is, ha gazdag arisztokrata családból származtak: például *A mansfieldi kastély*ban kiemeli, hogy nem lehetett belőlük parlamenti képviselő.⁴⁰ Ugyanebben a regényében tárja azt is elénk Austen, hogy lesújtó véleménye volt arról, hogy Nagy-Britannia központi szerepet játszott az Antiguán lévő rabszolga-kereskedelemben. Tehát a birodalmi-terjeszkedés témájának érintése is tetten érhető az egyik írásában.

³⁶ MacIntyre, 1999. p. 325

³⁷ Austen 1977, p. 80

³⁸ Austen, 2016, pp. 237-241

³⁹ Séllei, 2015, p. 13

⁴⁰ Austen, 1968, p. 257

Az Austen-regények korlátozott társadalmi és kulturális tere

Gyakran olvashatjuk azt a kritikai észrevételt is Jane Austenről, hogy főként olyan témákkal szeretett foglalkozni, amiket jól ismert, amikről behatóan tudott írni. Ennek viszont úgy vélem, helytálló cáfolata az, amit Vallasek Júlia ír az Austen levelek legfrissebb magyar kiadásának az előszavában:

„Családjának története a legjobb érv annak a tévhitnek az eloszlatására, hogy az Austen-regények világa azért olyan zárt, a cselekményük (látszólag!) olyan egyszerű, mert az írójuk azt a csendes, nagy eseményektől mentes életet formálta meg bennük, amelyről tudomással bírhatott, és amelyet maga is élt. A romantikus kalandok nyersanyaga a keze ügyében volt: Jane Austen tágabb családjában volt fiatal lányként férjet keresve egy szál magában Indiába utazó nagynéni, és egy, a francia forradalomban lefejezett gróf, nem beszélve a különböző tengereken, hadi- és kereskedelmi hajókon dolgozó, világot járó fivérekről. Az Austen-levelezés annak a józan világnak a lenyomata, amely mindezt az érvényesülés egyik lehetséges módjának tekintette, és nem vesztegetett rá több szót. Jane Austennál az igazi kaland az emberi kapcsolatok világában rejlik, a többi „csak” munka, feladat, amit végezni kell, és nem regényt írni róla. (...) „Három-négy család egy faluban, ennél több nem is kell egy írónak” – tanácsolja regénytémaként unokahúgának, és valóban az Austen-regények is ezt a stratégiát követik: néhány összejáró, egymással rokonságba kerülő vidéki birtokos család tagjairól szólnak.”⁴¹

Itt megjegyezném még, hogy MacIntyre azzal magyarázza azt, hogy Jane Austent sokan elkönnyvelik egy kifejezetten „szűk társadalmi spektrummal foglalkozó regényíróként”⁴², hogy nem feltétlenül veszik észre, „hogy az erényeken alapuló életnek a saját idejében és a későbbi periódusokban is szükségképpen csak nagyon korlátozott kulturális és társadalmi tér biztosított”.⁴³ Talán ezért is annyira időszerűek még ma is azok a fő motívumok és témák, amiket a történeteiben tárgyal Austen. Ezek aktualitása abban is megnyilvánul, hogy rendre készülnek újabb és újabb film- és könyvadaptációk a regényeiből – még olyanok is, amelyek teljesen modern köntösben, a jelen korban játszódva mesélik újra Austen klasszikus alkotásait.⁴⁴ Ahogy Carol Shields fogalmaz: „Austen Angliája időtlen, idealizált és univerzalizált.”⁴⁵ Továbbá azt is megemlíteném, hogy az angol romantika egyik kimagasló alakja, Walter Scott, akit sokan a történelmi regény műfajteremtőjének tartanak, szintén pozitívan ír Austenről a naplójában:

„Ez az ifjú hölgy igen tehetséges abban, hogy a mindennapi élet tevékenységeit, a hétköznapi embereket és érzéseiket ábrázolja, s ezt olyan csodálatra méltóan teszi, hogy hozzá hasonlóval még nem találkoztam. A robusztus stílus, amelyet másokkal

⁴¹ Austen, 2020, pp. 5-7

⁴² MacIntyre 1999, p. 325

⁴³ MacIntyre 1999, p. 325

⁴⁴ Ezek közül talán a legismertebb a *Büszkeség és balítéletet* alapul vevő *Bridget Jones naplója* című regény- és filmtrilógia.

⁴⁵ Shield, 2007, p. 236

együtt én is képviselek, erősségem, de annak a magával ragadó leírásnak a képessége, amellyel hétköznapi dolgokat és embereket ábrázol, hitelesen és hiteles érzelmekkel, nekem nem adatott meg.”⁴⁶

A tanulmányomban leírtak reményeim szerint alátámasztásként tudnak szolgálni azon álláspontomhoz, hogy bár Jane Austen regényeiben nem számol be részletesen a 18-19. század fordulójának időszakáról, hanem inkább az emberi természetet próbálja megfejteni, feltárni bennük,⁴⁷ a megalkotásukkor igenis számba vette az általa ismert világ dolgait. Az író nő értelmezte a kulturális szempontból igencsak heterogénnek és plasztikusnak mondható 1775-1817 közötti időszak gazdasági, politikai és kiváltképp társadalmi eseményeit. Ebből fakadóan valamennyi katonatiszt, és a leghétköznapibb események, párbeszédék is, melyekről a regényeiben olvashatunk, egytől-egyig történelmi kontextusba ágyazódnak. Ez pedig olyan keretét adja a regényeinek, mely által egy mai, huszonegyedik századi olvasó is érzékeli tudja a kor jellegzetességeit.⁴⁸ Megítélésem szerint Jane Austen történetei nem követelnek meg tágabb történelmi, politikai, gazdasági vagy társadalmi spektrumot. Ha ennél is inkább reflektálna bennük a saját korára, ha ennél is jobban be lennének ágyazva a regényei a saját idejükbe, akkor talán pont az az időtlen regiszter veszne el belőlük, ami miatt töretlen népszerűségnek örvendenek már két évszázada.

Felhasznált irodalom

- Austen, Jane (2010): *A Klastrom titka*. Béresi Csilla ford. Szeged: Lazi Könyvkiadó.
- Austen, Jane (2001): *A mansfieldi kastély*. Réz Ádám fordítása. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Austen, Jane (1977): *Emma*. Csanak Dóra ford. Budapest: Európa.
- Austen, Jane (2020). *Jane Austen Levelei*. Vallasek Júlia ford. Budapest: Manó Könyvek.
- Austen, Jane (2016): *Meggyőző érvek*. Róna Ilona ford. Szeged: Lazi Könyvkiadó.
- Duffy, Joseph M., Jr. (1954): „Structure and Idea in Jane Austen's »Persuasion«”. *Nineteenth-Century Fiction*, Vol. 8, No. 4. Kalifornia: University of California Press. 272-289.
- MacIntyre, Alasdair (1999): *Az erény nyomában*. Bíróné Kaszás Éva ford. Budapest: Osiris.
- Martin, Lydia (2006): „Jane Austen's Politeness on Screen: Between Ambivalent Submission and Defiant Self-Assertion”. *Culture, Language and Representation*, Vol. 3. 193-208.
- Paige, John C. – Soulliere Harrison, Laura (1988): *Out of the vapors: a social and architectural history of Bathhouse Row. Hot Springs National Park, Arkansas*. Washington, D.C.: U.S. Dept. of the Interior, National Service.
- Shields, Carol (2007): *Jane Austen*. Íjgyártó Judit ford. Budapest: Ulpius-ház.

⁴⁶ Shield, 2007, p. 216

⁴⁷ Shield, 2007, p. 236

⁴⁸ Shields, 2007. pp. 7-9

A keleti kultúra bármely alkotásának értelmezése nyugati szempontból önmagában is problematikusnak számít – ez azonban nem jelenti azt, hogy ne találhatnánk hasonlóságokat, akár egészen meglepő párhuzamokat is a kettő között. A dolgozat megkísérli a *Dzsikininki* című japán kísértettörténet rövid bemutatását, elemzését, nyugati gondolkörben, nyugati perspektívából keletkezett írások mentén haladva. A hasonlóságok mellett természetesen nem mellőzve azokat a mozzanatokot sem, melyek nehezen, egyáltalán nem vagy esetleg másképpen értelmezhetőek az így kijelölt kereten belül.

A tárgyul választott történet Lafcadio Hearn 1904-ben kiadott gyűjtéséből származik – egy kísértethistória¹, ahogyan nálunk neveznék, vagy éppenséggel különös mese, ahogy néhány fordításban szerepel, ezekre pedig részben a kötet magyar címe is utal.² Azonban az egyszerűség kedvéért itt az eredeti japán kifejezés, a *kaidan* marad használatban, annál is inkább, mivel a Hearn által kiadott kötet eredeti címe is ezt terminust alkalmazza: *Kwaidan: Stories and Studies of Strange Things*. Kísértettörténetek említése visszautalja az embert a romantika, a gótikus irodalom időszakába, hiszen a 18. században keletkezett gótikus rémregények és a 19. század szörnyetegeinek többsége valamilyen formában mind a mai napig élnek a köztudatban, hasonlóképp lehetne hivatkozni a fantasztikus irodalom egyes alkotásaira is. A *kaidan* rengeteg ezekhez hasonló vonással rendelkezik. Épp annyira megjelennek benne a zárt, idegenné váló terek, misztikus, rejtélyes események, különböző szellemek és kísértetek. Többé-kevésbé ugyanazok az ellentétpárok jelennek meg ezekben is – külső és belső, test és elme, helyi és idegen – továbbá gyakran egyes narratív elemek is kísérteties hasonlóságot mutatnak. Még egy további párhuzam vonható, ha figyelembe vesszük a Noel Carroll által bemutatott horror narratívák működését is. Ezekben a befogadói kíváncsiság és a megismerési vágy középpontjában álló szörny a történet előrehaladtával, a narratív struktúráján belül fokozatosan bontakozik ki. A szörny azonban egy olyan rendellenes elem, melynek feltárulása önmagában is gondot jelent – kulturális kategóriáinkon belül értelmezhetetlen, fogalmi sémáinkkal összeegyeztethetetlen valamiként mutatkozik meg. Egy ilyen dolog feltárulása undorral jár,³ mely értelmezhető akár a határok feszegetéséért járó egyfajta büntetésként is.

Az eddig említettek mind megjelennek, értelmezhetőek a *kaidan*ok esetében is, azonban még így is nehézkesen feleltethetőek meg az írások ezen hatalmas csoportjával. A különböző különös és csodás lényekkel és összességében a természetfelettil szemben kialakított viszony ebben a kulturális közegben valamilyen módon más. Erre mutat rá Hearn kötetének angol címe, hangsúlyozva az elmesélt események különösségét, szokatlanságát. Tulajdonképpen ezt jelzi már maga a *kwaidan* – vagy *kaidan* (怪談) – kifejezés is, Noriko T. Reider meghatározását idézve:

¹ Vihar Judit: A japán irodalom rövid története Budapest, Tankönyvkiadó, 1994. 59.

² Hearn, Lafcadio: Japán szellemei. Válogatott mesék és meditációk, Polaris, 2022.

Angolul: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1210/pg1210-images.html#chap07>

³ Carroll, Noel: A horror paradoxona In.: Metropolis folyóirat 2006 január <https://metropolis.org.hu/a-horror-paradoxona>

Etymologically, the character for *kai* 怪 in *kaidan* means „strange, mysterious, rare, or bewitching apparition.” *Dan* 談 in *kaidan* is similar to the Japanese words *hanashi* or *katari*, i.e., „talk”, or „recited narrative.” In other words, *kaidan* literally means „to narrate the strange.”⁴

Mellesleg a szellemekre, kísértetekre, különböző szörnyekre alkalmazott japán yokai szóban szereplő *kai* ugyanezt a jelentésréteget villantja fel.⁵ A *kaidan* kifejezés tehát indikálja a természetfeletti szféra, a szellemek és kísértetek állandó jelenlétét. Viszont emellett utal arra a főleg vándor szerzetesek és kereskedők által terjedő szóbeli hagyományra, melyből kezdetben a *kaidan* mesélés kibontakozott.⁶ Valamint a félelemkeltés szándékát láthatóan háttérbe szorítja a különös, a szokatlan, mely esetenként groteszk vonásokat is ölthet.

A különös térnyerése mellett négy további jellemzőt sorolhatunk fel, melyek a *kaidan* „általános vonzerejét” jelenthették a kor befogadók számára. Ezek a groteszk bővölete; az elfogadható magyarázatok gyakori, de megmagyarázhatatlannak tűnő eseményekre; az egzotikumhoz való vonzódás; valamint ezek a történetek sok esetben társadalmi kritikát is tartalmaztak.⁷ A felsoroltak egy kivétellel mind felfedezhetőek lesznek az itt bemutatott történetben is. Illetve valamilyen formában a mindegyikükhöz kapcsolható határszegés mozzanata.

A *kaidan* mesélés hagyománya, a könyvnyomtatás terjedésével, az Edo-korban (1603-1868) virágzott fel igazán és jutott el szélesebb rétegekhez. Nem elhanyagolható szempont, hogy ekkoriban kifejezetten merev osztályrendszert – már-már kasztrendszert – építettek ki. Ezt a hierarchikus rendszert röviden si-nó-kó-só-ként szokták emlegetni, csúcsán a samurájokkal, alattuk kaptak helyet sorban a földművesek, a kézművesek és végül a kereskedők. Még ezeken belül is többféle társadalmi megkülönböztetés létezett. Hovatartozásuktól függően a lakhelyüket és a ruházatukat is szigorúan meghatározták. Idővel a viszonyok lazultak ugyan, a különböző társadalmi csoportok között mégis fennmaradtak ezek az éles és átléphetetlen határok. A négy renden kívül volt egy ötödik, a tisztátalanok csoportja, az „aljanép”. Tagjai csak bizonyos munkákat végezhettek, ilyenek voltak a hentesmunkák, a bőrkikészítés, a rabszállítás, a hullák eltakarítása – melyekkel való foglalkozást alapjában véve tisztátalannak tartották. Ide lesüllyedni több módon is lehetett, azonban kitörni, feljebb lépni esély sem volt. Továbbá az Edo-korban ment végbe az ország bezárkózása, mikor a hatalom a külvilággal való mindenféle érintkezést erősen korlátozott – a kereskedelmi és kulturális értékek csak egy nagyon szűk csatornán keresztül cserélődhetettek.⁸ A szigorú külső és belső megszorításokat figyelembe véve érthetővé válik az erős vonzódás a szokatlan ötletek és történetek iránt, melyek rendre a fennálló határokat feszegetésének, áthágásának gesztusát is magukba foglalták – és tették mindezt nagyon változatos

⁴ Reider, Noriko T.: The Appeal of Kaidan. Tales of the Strange. In.: Asian Folklore Studies Vol. 59, No. 2. 2000.: Etimológiai szempontból a *kai* 怪 jelentése „furcsa, rejtélyes, rendkívüli, elbűvölő jelenés.” A *dan* 談 hasonló értelemmel rendelkezik, mint a japán *hanashi* vagy *katari* szavak „beszéd” vagy „elbeszél narratíva”. Tehát a *kaidan* szó szerint „elbeszélni a különöst”.

<https://asianethnology.org/downloads/ae/pdf/a1343.pdf>

⁵Foster, Michael Dylan: *Introduction to the Weird*. In.:Foster, Michael Dylan: *Pandemonium and Parade. Japanese Monsters and the Culture of Yokai*. University of California Press, 2009. 5-7. <https://tuscriaturasarchivoshome.files.wordpress.com/2019/09/pandemonium-and-parade-japanese-demonology-and-the-culture-of-yocc84kai-michael-dylan-foster-2009.pdf>

⁶ Reider, Noriko T.: The Emergence of Kaidan-shú. The Collection of Tales of the Strange and Mysterious in the Edo Period. In.: Asian Folklore Studies Vol. 60, No. 1 2001. <https://asianethnology.org/articles/598>

⁷ Reider: The Appeal of Kaidan. Tales of the Strange

⁸ Jamadzi Maszanori: Japán történelem és hagyományok. Gondolat, Budapest, 1989 203-220.

módon. A japán folklórból merített történetek mellett gyakoriak a buddhizmusból eredeztethető, valamint a Kínából átvett, átfordított elbeszélések is.⁹ Viszont míg kínai és buddhista szövegek általában nagy hangsúlyt fektettek a vallási és nevelő szándékú tartalmakra, a japánok által átvett és átdolgozott változataikra ez már kevésbé jellemző – helyüket jellemzően a szórakoztatás szándéka vette át.¹⁰ A kaidanok mesélése tehát elsősorban magáért a különösért, a szokatlan ötletek feltérképezéséért történt.

A választott kaidan jól szemléltet különböző határhelyzeteket, határszegéseket, valamint az eddig említett jellemzők nagy részét is felsorakoztatja. Továbbá a címszereplő lény – az „emberevő szellem”¹¹ – talán az egyik legkönnyebben megemészthető és értelmezhető alak a nyugati befogadó számára. A *Dzsikininki* egy átutazó zen szerzetes, Muszó Kokusi kalandját meséli el, aki a hegyek között eltévedve egy remetelaknál találja magát. A vén pap, azonban nem ad neki szállást és egy közeli faluba utasítja. Szerencsétlen módon a falu előjárója épp aznap halt meg, és a falusiak, az szokásaiknak megfelelően az éjszaka leszálltával magára hagyják a hullát, s átmennek egy másik településre. „Különös dolgok történnek ugyanis a házban, ahol ottmarad a tetem.”¹² A különös esemény pedig egy sötétből kibontakozó árnyalak formájában érkezik. Ez a különös lény a szerzetes szeme láttára felfalja a hullát, a kikészített felajánlásokat, majd távozik. Másnap elmeséli a látottakat a falusiaknak, és a hegyekben látott vén pap után érdeklődik, akiről azonban a falu lakói semmit sem tudnak. Így kíváncsiságtól hajtva távoztában ismét útba ejti a remetelakot – ahol a történet elején megismert vén pap várja, azonban már, mint dzsikininki mutatkozik be, és feloldozást kér.

Követve a kísértettörténeteknél bevett formulát a kaidan vizsgálatához, elsőként Sigmund Freud *A kísérteties* című írásával közelítünk. Párhuzam vonható a Freud által elemzett Homokember és a halottévó kísértet között. Mindkettőnél kiemelt szerepet kap a tekintet tilalma. Freud olvasatában a homokember alakja összeolvad az apa alakjával. Ennek a homokember által megjelenített negatív apafigurának a megpillantása, a vele való találkozás tartalmazza a szemek elvesztésének fenyegetését. Freud a kísérteties érzését elsősorban a homokemberhez és rajta keresztül a szemtől megfosztottság kényszerképzetéhez köti.¹³ A szemek elvesztésétől való félelmet pedig összekapcsolja a kasztrációs félelemmel, az apa általi kasztrációtól való szorongással, ezt tekinti végeredményben a kísérteties forrásának is.¹⁴ A dzsikininki alakja és éjszakai portyázása ehhez egészen hasonló minőségben jelenik meg a falusiak számára. Annak ellenére is, hogy nincsenek egészen tisztában a fenyegetés mibenlétével. Ők a halálban, a friss hullában látják a különös események forrását, ennek megfelelően félnek éjszakára a tetem közelében maradni. A halál és a holttest Freud olvasatát követve a kísérteties egyértelmű forrásaként kellene megmutatkozzon. Egyrészt mivel a halál bekövetkező ténye, valami örökké megfoghatatlan az élő ember számára, másrészt arra a primitív félelemre visszavezetve, mely szerint a halott az élő ellenségévé lesz, és

⁹ Reider: *The Emergence of Kaidan-shú*

¹⁰ Reider: *The Emergence of Kaidan-shú*

¹¹ Hearn, Lafcadio: *Dzsikininki* In.: Hearn, Lafcadio: *Japán szellemei. Válogatott mesék és meditációk*, Polaris, 2022. 85.

¹² Hearn, Lafcadio: *Dzsikininki* 82.

¹³ Freud, Sigmund: *A kísérteties*. In.: Sigmund Freud művei IX. – *Művészeti írások*. Filum Kiadó, Budapest, 2001. 256.

¹⁴ Freud: *A kísérteties* 253-256.

magával akarja ragadni.¹⁵ Ennek dacára a tetem mégsem válik a kísérteties forrásává, érezhető, hogy nem közvetlenül az elhunytól tartanak. A halott teste a természetfeletti katalizátoraként működik, és ennek megfelelően kapcsolódik a kísértetieshez, az elhunyt maga nem kap efféle jelentést.

Ellenben kísérteties lesz az ismeretlen „másik halott”, a vén pap, egyébként szimbolikus apaként is felfogható alak. Ennek megnyilvánulásától és megpillantásától tartva hunynak szemet a falusiak elhunyt hozzátartozóik eltűnése felett. A dzsikininki általi természetfeletti szféra betörése mellett megjelenik a vén pap képviselte apai hatalom minden bűnével együtt, melynek súlya az eseményekbe való közvetlen beavatódással, annak megismerésével őket is terhelné. Ezt elkerülendő vonják tabu alá a halál éjszakájára mind a testet, mind a települést. A halott mellett virrasztó szerzetes azonban megtöri ezt a tilalmat. Szemtanújává és tehetetlen elszenvedőjévé válik az árny, a homályos és hatalmas alak megjelenésével kezdődő groteszk lakoma jelenetének. A tabuszegésért maguk a falás felforgató és undort keltő képei állnak büntetésként.

Az éjszakai jelenet, ahogyan az árny „felemeli a holttestet és a szájába tömi”¹⁶ Freudot követve még egy további kísérteties jelentést is sejtet. Hatalmas szájával és a tetem elnyelésével felidézi a női nemi szerv, az anyaméh kísértetiessé válását.¹⁷ A horrorszövegeket Freud írásának tükrében vizsgálva gyakran különítik el az „iszonytató nőiség” efféle képeit:

Tátongó, kannibalisztikus madártorokként [...]; szörnyűséges pókként [...], fogakkal szegélyezett vaginaként/anyaméhként [...]; illetve húsos, pulzáló anyaméhként [...]. Ezekben a horrorképekben az a közös, hogy a kielégíthetetlenül falánk pofa, a titokzatos fekete lyuk a női nemi szervet szörnyűséges jelként értelmezi, amely azzal fenyeget, hogy ugyanilyen rémisztő utódokat hoz majd a világra, és mindent magába töm, ami az útjába kerül.¹⁸

Az idézetben felvázolt női test és „negatív anya”, valamint az általuk képviselt szexuális tartalmak effajta bevonása érezhetően erőszakot tenne a szövegen, és kivezetne a történet értelmezéséből. A halott felfalása és az elnyelő nemi szerv, anyaöl képei viszont esetünkben tovább vezethetnek a kísértetiesről a groteszk felé. Ennek az aspektusnak a bemutatásához Mihail Bahtyin a népi groteszkról írt szövegére támaszkodom.¹⁹ Amellett, hogy alkalmas a történet groteszk vonásainak körüljárására, az általa felvázolt karneváli és népi mulatság képei jól rezonálnak a kaidan mesélés hagyományával, valamint annak a normálist messze elkerülő, szokatlan ötleteivel, történeteivel.²⁰

A groteszk realizmus, mint anyagi-testi elv egyik fő jellemzője a magasztos dolgok lefokozása. A fent és lent – az ég és föld – Bahtyin meghatározásában abszolút és szigorúan topográfiai jelentést hordoz.²¹ Ez pedig nem feltétlenül mond ellent a japánoknál megjelenő animisztikus és isteni szférának, mely épp annyira tekinthető vertikális, mint horizontális kiterjedésűnek. A fent, az ég minőségeit Bahtyinnál arc és fej reprezentálja,²² a dzsikininki viszont

¹⁵ Freud: A kísérteties 268-269.

¹⁶ Hearn, Lafcadio: Dzsikininki 83.

¹⁷ Freud: A kísérteties 272.

¹⁸ Creed, Barbara: A horror és az iszonytató nőiség. Képzeltbeli tisztátalanság. In.: Metropolis folyóirat 2006. január <https://metropolis.org.hu/a-horror-es-az-iszonytato-n-337-iseg-1>

¹⁹ Bahtyin, Mihail: Francois Rabelais művészete. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája In.: Korszerűség és hagyomány. Mai szovjet esszék, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973.

²⁰ Bahtyin: Rabelais 65.

²¹ Bahtyin: Rabelais 28.

²² Bahtyin: Rabelais 28.

ezt a területet elvesztette. Éjjeli megjelenésekor nincs se meghatározható arca vagy feje – se alakja. De ez esetben az „arc elvesztése” ennél többet és mást is jelenthet.

A szociális szelf, a mások felé mutatott arc (kao) a japán kultúrában mindennél fontosabb. Japánban az egyén a kapcsolatai által, a kapcsolatain keresztül létezik. A csoporton belül jól meghatározott helye, szerepe és státusza van, és ezekhez pontos viselkedési elvárások tartoznak.²³

Ennek értelmében a kifelé mutatott arc elvesztése egyenlő a szerepkörök által addig fenntartott forma elvesztésével is, így a dzsikininki formátlan árnyalakja identitásválságot is reprezentál. A vén pap mohóságáért bűnhődik emberevő, éhes szellemként, viszont ezzel együtt papi mivoltában elveszett saját maga számára.

engem nem a szertartások érdekeltek: egyedül a zsíros falatokon és a ruhákon járt az eszem, melyekhez szent hivatásom révén hozzájuthattam. Szentségtörő önzésem miatt halálom után dzsikininkiként születtem újra. Azóta arra kárhoztattam, hogy a környékbeli elhunytak tetemén éljek; fel kell falnom mindegyiket, ahogy magad is láthattad tegnap.²⁴

Habár a szöveg csak a halál utáni büntetés jellegét emeli ki, mely egyébként ezeknek a fajta szellemeknek az állapotára nagyon is jellemző. Azonban az ezzel együtt feltételezhető megrendült állapot érthető a külső torzulás mellett megjelenő egyfajta belső büntetesként is.

Az égiből eképpen kizárásra került, a földivel kapcsolatban azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet. A groteszk realizmuson belül a lent, a föld, mint elnyelő elv jelenik meg – egyszerre sír és has, valamint anyaöl, ezzel a föld termékeny, állandóan megújuló vonásait is magába foglalva. A dzsikininki hatalmas szája és a tetem elnyelésének aktusa éppen ezeket a földi vonatkozásokat képviseli. Azonban a termékeny, újjászülető gesztusra a szellem képtelen, terméketlen anyaöl. Csak saját torz létét képes növelni, megújítani. Megrekedt állapota mellett a tetemek befalásával azokat ki is vonja a föld termékeny körforgásából, így több szempontból megakasztva a folyamatot. Lényének alaktalansága ebben a tekintetben is sokatmondó lehet. Azzal, hogy nem kap pontos, lehatárolt formát, sőt a bekebelezés pillanatában határait feszegetve túlnövi önmagát megnyitja a teret a testhorror előtt. Bahtyin írását követve a falás pillanatában a dzsikininki ilyen módon megnyilvánuló alakját groteszk testnek nevezhetjük.²⁵

Másfelől, ha ismét visszanyúlunk a gótikus irodalom szörnyeihez, még egy, számunkra releváns értelmezési lehetőség is megnyílik. Azzal, hogy a lény „leveti bőrét”, emberi alakját és testeket bekebelező, anyaölszerű jelleget ölt, vegyíti a kísérteties idegenséget és a szexualitást. Jack Halberstam a különböző gótikus szörnyeket és szövegeket vizsgálva azokat történetileg meghatározottnak tekinti, valamint a „fajok” góticizálásáról, szörnyszerűvé tételéről beszél.²⁶

A gótikus fikció a 19. században kimondottan arra használta a szörny testét, hogy fajt, osztályt, gendert és szexualitást hozzon létre, a szubjektumok és bizonyos testek viszonyát tematizáló narratívákban.²⁷

²³ Indries Krisztián, Szummer Csaba: Freud és a felkelő nap országa. A pszichoanalízis Japánban, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018. 161-162.

²⁴ Hearn, Lafcadio: Dzsikininki 85.

²⁵ Bahtyin: Rabelais 35.

²⁶ Halberstam, Jack: Paraziták és perverzok. Bevezetés a gótikus monstruoizálásba. In.: Helikon irodalom- és Kultúratudományi Szemle, Posztmodern gótika 2022/2. 171.

²⁷ Halberstam: Paraziták és perverzok 172.

A korábbi gótikus írásokban még a faji megkülönböztetést tartja dominánsnak, a későbbiekben, amikor a szexualitás identitás definiáló elemmé válik, már a szörnyszerű szexualitás kerül előtérbe.²⁸ Az emberevő szellem szexuális tartalmúnak mondható vonatkozásait a fent írtak már jelezheték, emellett saját kulturális közegén belül akár a „faji” megkülönböztetés felől is felfogható. A dzsikininki innen nézve jelenthetné az ainuk más, zárványt képező, apró csoportját, azonban a „hullák eltakarításának” mozzanatát figyelembe véve egyértelműen a korábban bemutatott ötödik rend megtestesítőjeként érdemes előállítani a bukott vén papot. Bizonyos értelemben tehát a dzsikininki faji és szexuális másságot is szemléltet egyszerre.

Az eddigiekből megállapítható, hogy a dzsikininki a kísértetiesen túl a groteszk megjelenítője is a történetben. Mind kísérteties, mind groteszk elemként a normális rend eltörlésének veszélyét rejt magában. Vele szemben áll a falu normális közege, melyet már pusztá megjelenésével is veszélyeztet. Betörései miatt minden, ami megszokott, hétköznapi volt a falu közössége számára, egyszerre kétségessé, idegenné és ellenségessé válhatna.²⁹ Viszont, ha Bahtyin írását követjük, nem szükséges megállni az idegenné váló világ gondolatánál. A „normális határának” átlépésével tehát nem csupán a rettenet vár a szemléltre – esetünkben a falu lakóira és a szerzetesre – hanem valami más, több. Éppen az idegenné váló világon keresztül villanhat fel egy teljesen más világ, más világrend lehetősége is.³⁰ Ez a lehetséges más világ gondolata, pozitív módon rezonál a kor elvágyódására vagy ahogy Reider írja, az egzotikumhoz való vonzódásával.³¹

A *Dzsikininki* megmagyarázhatatlannak tűnő események magyarázatára szolgáló történetként kevésbé állja meg a helyét, legfeljebb, ha a tetemek eltűnésének magyarázatát elégségesnek tekintjük. Ugyanakkor társadalmi kommentárként, kritikaként már sokkal érdekesebb képet mutat, főképp a papok által megjelenített vallási szférát illetően. Egy vén papból lett emberevő szellem, aki egy másik, egy fiatalabb paptól kér és vár feloldozást. Az idősebb generáció a következő, jobb és fiatalabb nemzedékre hárítja minden bűnét és problémáját, azok megoldásával együtt. Ez a vonal látszólag csak érintőlegesen van jelen a történetben, a különös, szórakoztatónak szánt események mellett, viszont egyáltalán nem elhanyagolható.

Hasonló, ám sokkal részletesebben kidolgozott dinamikát mutat a papok kapcsolata, egy korábbi, *A sapka* című történetben, mely szintén egy kaidanokat tartalmazó kötet részeként jelent meg.³² A történet főbb mozzanatai nagyjából megegyeznek, akár a *Dzsikininki* előzményének is tekinthető – bár azt már nincs mód kideríteni, hogy Hearn tudott-e erről a hasonlóságról. Viszont szembevetendő különbség a két történet között a domináns szerepet betöltő vallási tartalom, valamint az, hogy a fiatal pap itt nem csak szemlélője, hanem aktív résztvevője a cselekménynek. Megkeresi és ártalmatlanná teszi a vén papot, megszabadítva a falut a szörny állandó zaklatásaitól – megcselekedve azt, ami a *Dzsikininkiben* már csak, mint kérés, vágy fogalmazódik meg. Szövegszerűen megjelenik benne a két pap egybetartozása is, éppen a címben szereplő sapka által. A falusiak első pillantásra össze is tévesztik a fiatal papot az idősebbel, és rémült kiáltások közepette menekülnek e „szörnyeteg” elől, ugyanakkor el is akarják kergetni.³³ Ez utóbbi

²⁸ Halberstam: Paraziták és perverzek 174.

²⁹ Bahtyin: Rabelais 51.

³⁰ Bahtyin: Rabelais 63.

³¹ Reider: The Appeal of Kaidan. Tales of the Strange

³² Ueda Akinari: A sapka. In.: Ueda Akinari: Eső és hold meséi 273-278. (Megtalálható a Terebess Ázsia Lexikon gyűjteményében: <https://terebess.hu/keletkultinfo/ueda.pdf> (megnyitva: 2022.10.15)

³³ Ueda Akinari: A sapka 273.

mozzanat jelzésszerűen megfigyelhető a *Dzsikininkiben* is – Muszó Kokusi éppen efféle reakciótól tartva hallgatja el, hogy vissza fog térni a remetelakhoz. Az idős papok bűne és az érte járó büntetés többé-kevésbé megegyezik – mindkét esetben egyfajta rögeszme, mohóság áll a háttérben, és mindketten hullaevésre kényszerülnek végül. A történetekben megjelenített alakjuk viszont egészen különböző. A *sapkában* a falusiak látják és tisztában vannak azzal, hogy miféle pap lakik a hegyekben. A két eltérő ábrázolás mégis ugyanabból a forrásból táplálkozik – ezek az emberevő szellemek egy a japán folklórban is megjelenő klasszikus szellemfajtát vesznek alapul.

Hearn az eredeti szöveg egy lábjegyzetében „man-eating goblin”-ként magyarázza a dzsikininkit a nyugati közönség számára,³⁴ ami jelenthetne ember-evő gonosz szellemet, esetleg koboldot, manót is. Azonban itt kifejezetten az „éhes szellemek” népes csoportjára utal. Ezek az „éhes szellemek”, összefoglaló nevükön *gakik*, melyek szenvedéseiről egy sor illusztrációt találni a *Gaki Soshi – Tales of Hungry Ghosts* – elnevezésű képtekercsekben.³⁵ A *gakik* valamikor emberek voltak, akik bűneik, kiváltképp mohóságuk miatt csillapíthatatlan éhséggel és szomjúsággal sújtva léteznek. Hagyományos módon se ételt, se italt nem képesek magukhoz venni, minden tűzzé válik a szájukban. Bár mindenhol jelen vannak, az emberek nem látják őket, és az élőkre nézve ártalmatlanok. A képtekercseken hatalmas, puffadt hasú lényekként mutatkoznak, és az őket illusztráló jelenetekben épp annyira tűnnek ijesztőnek, mint szórakoztatónak, humorosnak.³⁶ A dzsikininki megjelenése, alakja ezekhez képest sokkal árnyaltabb és kifejezőbb. Már nem egy egyszerűen eltorzult mégis emberszerű alak, hanem egészen egyedi formát kap. Vizuális reprezentációját leszámítva a vén pap több, a *gakikra* jellemző vonással rendelkezik. Ő is a kapzsiság bűnébe esett; csak bizonyos dolgokat és bizonyos körülmények között képes elfogyasztani; a falusiak számára láthatatlanul és többnyire észrevétlenül él a hegyekben; az élőkre nézve nem jelent fizikai veszélyt.

Tehát egy alapjában véve láthatatlan lényről van szó, ennek következtében megpillantása igazán kivételes momentumnak tekinthető a történeten belül. Azonban míg a *sapkában* szereplő fiatal pap kiválóságát dicséri, hogy képes volt leszámolni az emberevő szellemmel, addig a *Dzsikininkiben* megjelenő szerzetes jobbára papi kötelességtudata miatt tűnhet ki. A különös esemény megpillantása ebből következően kizárólag a körülmények „szerencsés összjátékának” köszönhető, nem a fiatal szerzetesnek, aki mindössze jókor volt jó helyen. Minden alkalommal határhelyzetekben kerülnek szembe egymással. Egyszer alkonyatkor, a nappal és az éjszaka határán, s ekkor még emberi formában, egyszer az éjszaka közepén, már egészen alaktalanul. Ezek is határszegések, a fiatal pap részéről elkövetett – bár akaratlan – tabutörések. Az értük járó büntetés mindkét esetben a dzsikininki által érkezik – egyszer a szálláskérés durva elutasításával, majd az éjszakai lakoma felforgató képein keresztül. Utolsó találkozásuk egy végső szembesítő, beavató gesztus az idős pap részéről. Felszívódása és sírhelyének felfedése épp annyira tekinthető a történetek alóli feloldozásnak, mint bűnei hátra, a fiatal papra hagyásának. A történet végén megmarad a kétértelműség – nem látjuk a dzsikininki felszabadítását.

Ahogy a fiatal szerzetes visszatér végül a remetelakhoz és a vén paphoz, úgy térhetünk itt vissza a freudi Homokember elemzéssel említett párhuzamhoz. Az idős pap és a dzsikininki által az apa szimbolikus alakja rányomja a bélyegét az egész történetre. Ez az apai hatalom, mint a

³⁴Hearn, Lafcadio: *Jikininki*. In.: *Kwaidan: Stories and Studies of Strange Things* <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1210/pg1210-images.html#chap07>

³⁵Gaki soshi (Tales of Hungry Ghosts) https://artsandculture.google.com/story/ZQVByl-_mamPJO

³⁶Bahtyin: *Rabelais* 62.

feljebbvalók és felmenők állandó jelenléte és bűneik viselésének terhe a következő, fiatalabb generációra nehezedik. A falu becsukja a szemét, és a hatalomnak fejet hajtva igyekszik összetűzésmentesen együtt élni vele, a fiatal papnak azonban viselnie kell a tabudöntéssel együtt járó büntetéseket, és a hétköznapi világa esetleges idegenné válását. Ugyanakkor a bahtyini gondolatot követve az idegenné váló világ által felvillanhat előtte egy másfajta világkép lehetősége, mely a groteszk realizmus felszabadító, határokat áthágó, állandóan újjászülető jellegét is figyelembe véve akár kifejezetten pozitív eredménnyel járhat. Ha a nézőpont a kísérteties borzongás helyett a groteszk derűs féktelenségére helyeződik, testi minőségére lefokozva, a dzsikininki fenyegető, ijesztő jellege is csökken. Szabályokat, határokat áthágó, akár egészen humoros alakká redukálódhat. A groteszk realizmus még meg is enged efféle lefokozást. Az eképpen körvonalazódó más világban megjelenhet, a fennálló szigorú rendszeren való vidám nevetés, a határok és rendek, szabályok áthágásának, a közöttük való átjárhatóságnak a lehetősége – melyre a kor hallgatóságának a rengeteg megszorítás közepette nagy szüksége lehetett.

A dolgozat mindössze egy vázlatos kísérlet a hasonlóságok, párhuzamok, valamint az szöveg kibontása közben megjelenő különbségek felkutatására és értelmezésére. Főképp a nyugati gondolkörben, nyugati perspektívából keletkezett írások mentén haladva közelíti meg a *Dzsikininkit* és magát a kaidan műfaját is, lehetőség szerint kitérve a történet azon vonatkozásaira is, melyek tárgyalásához az így megadott keret szűkösnek bizonyult. A történet végeredményben értelmezhető maradt, sőt néhány, talán meglepő párhuzamot, hasonlóságot is képes volt felvillantani a két gondolati kör között. Írásom a háttérben húzódó társadalmi helyzet és a különböző kulturális értékek bevonásával és ismertetésével igyekezett tovább mélyíteni a történet megértését.

Felhasznált irodalom

- Bahtyin, Mihail: Francois Rabelais művészete. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája In.: Korszerűség és hagyomány. Mai szovjet esszék, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- Bhikkhu Satori Bhante: A világ nagy vallásai. A sintoizmus. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.
- Carroll, Noel: A horror paradoxona In.: Metropolis folyóirat 2006 január <https://metropolis.org.hu/a-horror-paradoxona>
- Creed, Barbara: A horror és az iszonytató nőiség. Képzeletbeli tisztátalanság. In.: Metropolis folyóirat 2006. január <https://metropolis.org.hu/a-horror-es-az-iszonytato-n-337-iseg-1>
- Foster, Michael Dylan: Introduction to the Weird. In.: Foster, Michael Dylan: Pandemonium and Parade. Japanese Monsters and the Culture of Yokai. University of California Press, 2009. <https://tuscriaturasarchivoshome.files.wordpress.com/2019/09/pandemonium-and-parade-japanese-demonology-and-the-culture-of-yoccc84kai-michael-dylan-foster-2009.pdf> (2022.09.11.)
- Freud, Sigmund: A kísérteties. In.: Sigmund Freud művei IX. – Művészeti írások. Filum Kiadó, Budapest, 2001
- Halberstam, Jack: Paraziták és perverzok. Bevezetés a gótikus monstrozitásba. In.: Helikon irodalom- és Kultúratudományi Szemle, Posztmodern gótika 2022/2.
- Hearn, Lafcadio: Japán szellemei. Válogatott mesék és meditációk, Polaris, 2022.

- Hearn, Lafcadio: Jikininki. In.: Kwaidan: Stories and Studies of Strange Things; Houghton, Mifflin and Co. Boston, 1904. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1210/pg1210-images.html#chap07> (megnyitva:2022.06.25)
- Ichikawa Miyoko: Japán mitológiai elbeszélések. Japán őstörténeti feljegyzések ésregék olvasmányos gyűjteménye. (Kevey István ford.) Boncza Kiadó és Nyomda, Budapest, 1999.
- Indries Krisztián – Szummer Csaba: Freud és a felkelő nap országa. A pszichoanalízis Japánban, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.
- Jamadzi Maszanori: Japán történelem és hagyományok. Gondolat, Budapest, 1989
- Reider, Noriko T.: Japanese Demon Lore: Oni from Ancient Times to the Present. Utah State University Press, Logan, Utah, 2010. https://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=usupress_pubs (megnyitva 2022.06.15.)
- Reider, Noriko T.: The Appeal of „Kaidan”, Tales of the Strange. In.: Asian Folklore Studies Vol. 59, No. 2 (2000), (265-283) <https://asianethnology.org/downloads/ae/pdf/a1343.pdf> (megnyitva:2022.09.26)
- Reider, Noriko T.: The Emergence of „Kaidan-shu” The Collection of Tales of the Strange and Mysterious in the Edo Period. In.: Asian Folklore Studies Vol. 60, No. 1 (2001), (79-99) <https://asianethnology.org/articles/598> (megnyitva: 2022.10.02)
- Ueda Akinari: A sapka. In.: Ueda Akinari: Eső és hold meséi. 273-278. <https://tereless.hu/keletkultinfo/ueda.pdf> (megnyitva: 2022.10.15)
- Vihar Judit: A japán irodalom rövid története. Budapest, Tankönyvkiadó, 1994.

Bevezetés

A tanulmányomban a Közép-Duna-vidéken, vagyis Noricumban, Pannoniában, Moesia Superiorban és Moesia Inferiorban található római villagazdaságok fürdői közül mutatok be egy-egy példát. A Római Birodalom területén közfürdők voltak a városokban, katonai fürdők a legio- és az auxiliáris (segédcsapat) táboroknál és magánfürdők a vidéki villagazdaságoknál és a városi magánházaknál. A fürdők nemcsak tisztálkodási, hanem szórakozási célokat is szolgáltak. Kutatásomban jelenleg a vidéki villagazdaságok fürdőire fókuszálok.

Először is azt szeretném tisztázni, hogy mi is az a villagazdaság. A villagazdaság egy gazdasági egység, melynek közepén állt a tulajdonos lakhelye, mellette szőlő és kert foglaltak helyet. A fürdők az épületen belül és az épületen kívül is állhattak. A római fürdők különböző helyiségekkel rendelkeztek: az apodyterium volt az öltöző, a frigidarium a hideg vizes helyiség, a tepidarium, a fűtött helyiség és a caldarium, a meleg vizes helyiség. A fürdők rendelkeztek még palaestrával, testedző csarnokkal, laconicummal és sudatoriummal, gőzfürdővel, melyek közül a sudatoriumban mindig volt padlófűtés.¹ A fürdőkben medencék vagy kádak szolgálták a felfrissülést.

A római fürdőket a helyiségek elhelyezkedése alapján tipológiába soroljuk. A villagazdaságok fürdői szempontjából a soros, tömbös, gyűrűs típusokat fontos kiemelni. A soros típusú fürdőknél egymás mellett helyezkedett el a frigidarium, a tepidarium és a caldarium. A tömbös típusú fürdőknél vagy az egyik oldalon helyezkedtek el a fűtetlen, míg a másik oldalon a fűtött helyiségek vagy a fürdő több apszissal rendelkezett és egy „L” alakot formáz. A gyűrűs típusú fürdők helyiségeit kör alakban lehetett megközelíteni. A tipológiával kapcsolatban fontos elmondani, hogy egy fürdőt gyakran több típusba is besorolnak a kutatók. A fürdőket méretek, tipológia, keltezés szerint vizsgálom és azt is kutatom, hogy kik lehettek a villa tulajdonosai, például veteránok vagy előkelő lovagrendűek. A következőben rátérnék a tartományonkénti fürdők bemutatására.

Noricum

Löffelbach

Noricum tartományból, vagyis a mai Ausztria területéről Löffelbach villafürdőjét fogom bemutatni. A löffelbachi római villa Stájerországban található Hartbergtől néhány kilométerre a mezőn. A népemlékezet úgy tartotta, hogy a területen egy „elsüllyedt kastély” állt.² A 18. században a közeli építkezésekhez felhasználták a villa köveit.³ Az első ásások a 19. században

¹ Heinz 1979.19-26.

² Hebert 2008.3.

³ Marko 2011.286.

történtek a lelőhely területén, ekkor dokumentálták a villa fürdőjét is, azonban ez később feledésbe merült.⁴ Az ásatások az 1900-as években folytatódtak a területen, az 1930-as években Marianne Grubinger vizsgálta, majd Walter Modrijan 1961-1962-ben végzett kutatásokat a lelőhelyen.⁵

A villa fürdője a 14-23. számú helyiségeket képezi, melyek a következők: a 14. számú helyiség az apodyterium, vagyis az öltöző, 18. számú helyiség a frigidarium, vagyis a hideg vizes helyiség, a 19. számú helyiség a tepidarium, vagyis a fűtött helyiség és a 20. számú helyiség a caldarium, vagyis a meleg vizes helyiség.⁶ A fürdő a villával egyidőben a 2. században épülhetett és egy második építési periódusa volt a 3. század végén, amikor újabb helyiségekkel látták el.⁷ A 2. század nyugodt időszak volt Noricum és a közeli Flavia Solva (mai Wagna/Leibnitz) életében, mely kedvezett a villák építésének.⁸ A fürdő soros típusú, azonban az A és a D helyiségek összekapcsolódása miatt a gyűrűs típus is lehetséges.⁹ A fürdő a villa épületén kívül helyezkedik el, a villa főépületétől keletre, azonban egy folyosóval kapcsolódik a főépülethez.¹⁰ A fürdő nagysága 140 négyzetméter.¹¹

A villa környékéről több felirat is előkerült, melyek a villa tulajdonosait is jelezhetik: Titus Turbonius Blastus sírfelirata (Lupa 1183), Titus Iulius T. sírfelirata (Lupa 1475) és Publius Cornelius Senno sírfelirata (Lupa 1476), mely 100-200 közé datálható, tehát megegyezik a villa építésével¹². Ezekről a személyekről nem tudjuk, hogy pontosan milyen származásúak lehettek, de Titus Turbonius Blastus és Publius Cornelius Senno neveinek esetében feltételezhető az óslakos, kelta eredet.¹³

Apszissal ellátott termek ismertek nagyobb villákból a 3. és a 4. századból, például Szicíliában Piazza Armerina császári villája vagy Savariában (mai Szombathely) a késő antik helytartói palota, a Garda-tónál található Desenzano villája, mely a 4. század elején épült és hasonlóan vannak benne hat-és nyolcsarkos helyiségek, mint a löffelbachi villánál és a savariai helytartói palotánál.¹⁴ Ebből kifolyólag feltételezhető, hogy a villának előkelő tulajdonosa lehetett, mert ez az építészeti megoldás csak néhány villa esetében fordul elő, tehát olyan építőmesterrel kell számolni, aki ismerte a hat-és nyolcsarkos, illetve apszisos megoldásokat.¹⁵ Ezeket a helyiségeket azonban kronológiailag pontosabban meg kellene vizsgálni, hogy melyik terem melyik építési fázisban épülhetett, azonban ez még várat magára.¹⁶

⁴ Marko 2011.286.

⁵ Hebert 2008.4.

⁶ Wlach 1985.201.

⁷ Wlach 1985.201.

⁸ Wlach 1985.201.

⁹ Wlach 1985.207.

¹⁰ Wlach 1985.199.

¹¹ Wlach 1985.199.

¹² Weber-Hiden 2019.125.

¹³ Weber-Hiden 2019.124-125.

¹⁴ Hebert 2008.20.

¹⁵ Hebert 2008.20.

¹⁶ Hebert 2008.20.

Pannonia

Balatonfüred

Pannonia provinciából, vagyis a mai Dunántúl és a környező területekről (Ausztria és Szlovénia keleti, Horvátország és Szerbia északi részei) Balatonfüred római villagazdaságának fürdőjét választottam. A Balaton-felvidéken gyakoriak a villagazdaságok, melyek építése a 2-3. századra datálható.

Az épületet a 20. század folyamán Kuzsinszky Bálint, Szentlélek Tihamér és Palágyi Sylvia kutatták. Az 1900-as évek elején még láthatóak voltak a villagazdaság maradványai és az apszisos helyiség, ami a fürdőhöz tartozott. A fürdő a Bíró Mária által meghatározott villafürdők III. csoportjába tartozik, apszisos vagy téglalap alakú helyiségek képezték a fürdő épületét.¹⁷ A fürdő a villagazdaság épületén kívül helyezkedik el és építése a 3-4. századra tehető.¹⁸ Helga Sedlmayer a több apszissal rendelkező épületet tömbös típusúnak határozta meg.¹⁹ A fürdő nagysága 60 négyzetméter.²⁰

Moesia Superior

Mediana I

Moesia Superior, vagyis a mai Szerbia területéről Mediana I villafürdőjét választottam bemutatásra. A lelőhely Brzi Brod falutól nyugatra található, amely 3 kilométerre keletre fekszik Nis (Naissus) városától. Az épület a Nišava folyó partján terül el, mely helyszín alkalmas környezet volt egy villagazdaság építésére és a mezőgazdaság számára is. Az osztrák Felix Kanitz 1864-ben látogatta meg a helyszínt.²¹ Az első ásatások az 1930-as években kezdődtek a területén, mely kutatások napjainkban is folynak. A lelőhely kiterjedése 80 hektár.²² A villa észak-déli tájolású és az épületnek három fő építési periódusát lehet elkülöníteni, mely a 4. századtól az 5. század közepéig tart.²³ Az I. periódus 317/319-330 közé keltezhető, a II. építési periódus 330-tól a gót betörésig, 378-ig tart.²⁴ A II. építési periódusban tűz pusztíthatott Mediana területén és az eredeti villa leégett, melyet a III. építési periódusban építettek újjá.²⁵ Az épületkomplexum 441-443-ig, a hun betörésig volt használatban.²⁶

A villa főépületén kívül, az épület északnyugati oldalán helyezkedett el a fürdő, mely 625 négyzetméter nagyságú.²⁷ A fürdő déli részén helyezkedtek el a fűtött helyiségek és az északi oldalon a frigidarium, a központi helyiség lehetett a palaestra.²⁸ Egy tepidariummal, három

¹⁷ Bíró 1974.38.

¹⁸ Bíró 1974.38.

¹⁹ Sedlmayer 2017.362.Abb.3.

²⁰ Sedlmayer 2017.367.3.Tabelle

²¹ Kanitz 1892.77-78.

²² Milošević 2011.168.

²³ Milošević 2011.169.

²⁴ Vasić 2005.169.

²⁵ Vasić 2016.7.

²⁶ Milošević 2011.170.

²⁷ Milošević 2011.171.

²⁸ Milošević 2011.171.

caldariummal és egy frigidariummal rendelkezett.²⁹ A fürdő soros típusú. A villa mozaikkal díszített vízimadarakkal és a mitológiából ismert Medusa fejével.³⁰ A mozaikok Nagy Konstantin császár fiai, Constans (337-350) és II. Constantius (337-361) idejére keltezhetőek.³¹

A villát a leletek alapján a 4. század korai időszakától az 5. századig lehet datálni.³² Nagy Konstantin császár szülőhelye lehetett Mediana, ezért az a feltételezés, hogy a villakomplexumot az ő számára építették.³³ A villa Nagy Konstantin császár fiai alatt is uralkodói rezidencia lehetett.³⁴

Moesia Inferior

Thracia

Moesia Inferior és Thracia tartományok területéről a mai Bulgáriát vizsgáltam, innen az Ivaylovgrad mellett található Villa Armira fürdőjét mutatom be. A Villa Armira Délkelet-Bulgáriában található Ivaylovgrad városától 4 kilométerre délnyugatra. A terület közel fekszik a görög határhoz. A villa a közeli Armira folyóról kapta a nevét.³⁵ A villát 1964-ben fedezték fel, először Dr. Janka Mladenova, majd az ő halála után Gergana Kabakchieva folytatta a kutatást.³⁶ A villa 3600 négyzetméter nagyságú.³⁷ Az épület a Kr.u. 1. század 50-es-70-es éve között épült Thraciában, miután Kr.u. 45-ben létrehozták a provinciát.³⁸ A villa tulajdonosa egy trák arisztokrata lehetett, aki római polgárjogot kapott.³⁹

A fürdő a villán belül, az épület déli oldalán helyezkedett el, soros típusú, nyugat-keleti irányú.⁴⁰ A fürdő a 16-22. számú helyiségekben található, rendelkezett apodyteriummal, frigidariummal, tepidariummal és caldariummal, illetve laconicummal, forró, száraz gőzfürdővel.⁴¹ A fürdőnek két építési periódusa volt: a 16-19. számú helyiségek az I. építési fázisban, míg a 20-22. számú helyiségek a II. fázisban kerültek megépítésre, mely a 3. században történt.⁴² A villa közepén volt egy impluvium, vagyis esővízgyűjtő medence.⁴³

A villa falfestményekkel és mozaikkal díszített, az egyik mozaikon a mitológiából ismert Medusa-feje látható, mint Mediana esetében és több villagazdaságnál is jellemző ez az ábrázolás.⁴⁴

²⁹ Mulvin 2002.93.

³⁰ Milošević 2011.172.

³¹ Milošević 2011.172.

³² Mulvin 2002.93.

³³ Mulvin 2002.93.

³⁴ Milošević 2011.175.

³⁵ Kabakchieva 2011.219.

³⁶ Kabakchieva 2011.219.

³⁷ Kabakchieva 2012.12.

³⁸ Kabakchieva 2011.220.

³⁹ Kabakchieva 2011.220.

⁴⁰ Kabakchieva 2011.222.

⁴¹ Kabakchieva 2012.14.

⁴² Kabakchieva 2012.13.

⁴³ Kabakchieva 2012.11.

⁴⁴ Kabakchieva 2011.227.

A 10. számú helyiség lehetett a tulajdonos hálósobája, mert a mozaik őt ábrázolja a fiával és a lányával.⁴⁵ A villában az élet a 376-378-as gót betörés után szűnt meg, mert ekkor elpusztították.⁴⁶

Értékelés, összegzés

A tanulmányban a Közép-Duna-vidéken található villafürdőkből mutattam be egy-egy példát. A vizsgált tartományokban gyakoribb a soros, tömbös, gyűrűs elrendezés, de a jelenlegi cikkben a soros és tömbös típusú épületek fordulnak elő. A villa épületén belül és kívül is található fürdők. A villa tulajdonosai lehetnek veteránok, de több esetben inkább előkelőbb lovagrendű tulajdonossal kell számolni.

A római villafürdők kutatása a Közép-Duna-vidéki tartományokban, azért is fontos, mert korábban ezt a területet egyben nem vizsgálták, csak külön tartományonként és országonként foglalkoztak ezen épületekkel. Pannonia provinciában a villákra és a villafürdőkre vonatkozóan az 1960-as években B. Thomas Edit,⁴⁷ majd az 1970-es években Bíró Mária⁴⁸ írtak tanulmányokat.

Irodalomjegyzék

Bíró, Mária: Roman villas in Pannonia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1974) 23-57.

Brödner, Erika: *Die römische Thermen und das antike Badewesen.* (ed.) Primus Verlag, 2011.

B. Thomas, Edit: *Römische Villen in (ed.) Pannonien.* Akadémiai Kiadó, 1964.

Hebert, Bernhard: *Die römische Villa von Löffelbach.* (ed.) *Schild von Steier* 21 (2008) 3-23.

Heinz, Werner Helmut: *Römische Bäder in Baden-Württemberg. Typologische Untersuchungen.* Dissertation, 1979.

Horváth Szilvia – Kiss Magdolna: *Pannoniai fürdőkalauz.* Genianet Kiadó. 2019.

Kabakchieva, Gergana: *Die antike Villa „Armira” – eine neue Touristenattraktion in Bulgarien.* In: (szerk.): von Bülow, Gerda – Zabehlicky, Heinrich: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008.* Bonn, 2011. 219-231.

Kabakchieva, Gergana: *The splendour of the villa Armira.* Lettera. 2012.

Kanitz, Felix: *Römische Studien in Serbien: Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke im Königreiche Serbien.* Denkschriften der kaiserliche Akademie der Wissenschaften, philosophische-historische Classe 41,2. Bécs. 1892.

Marko, Patrick: *Die villa Löffelbach – Polygonale Bauformen in spätantiken Villen und Palästen.* In: (szerk.): von Bülow, Gerda – Zabehlicky, Heinrich: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike*

⁴⁵ Kabakchieva 2012.33.

⁴⁶ Kabakchieva 2011.229.

⁴⁷ B. Thomas 1964.

⁴⁸ Bíró 1974.

Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008. Bonn, 2011. 285-291.

Milošević, Gordana: Geophysical survey at late Roman Mediana. *Starinar* 61 (2011) 275-284.

Mulvin, Linda: Late Roman villas in the Danube-Balkan Region. BAR International Series 1064, 2002.

Sedlmayer, Helga: Analogien des römischen Badegebäudes von Bratislava-Dúbravka im Blocktyp. In: Elschek, Kristian: Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. Germanischer Fürstensitz mit römischen Bauten und die germanische Besiedlung. *Archeologica Slovaca Monographiae Studia* 19 (2017) 358-375.

Vasić, Miloje: Mediana – domaine impérial ou bien privé? In: M., Mirković (ed.): Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz, Beograd 16-19 Oktober 2003 (Belgrade 2005) 167-176.

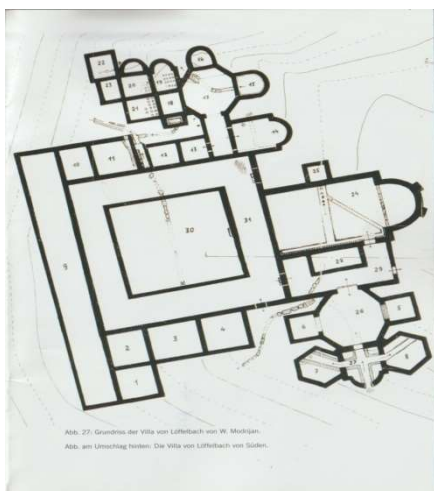
Vasić, Miloje: Constantine's villa at Mediana. In: Vasić, Miloje - Milošević, Gordana – Vitas, Nadežda Gavrilović – Vesna Crnoglavac: National Museum Nis. Nis, 2016. 5-106.

Weber-Hiden, Ingrid: Die römischen Inschriften des Bezirkes Hartberg-Fürstenfeld. *Römisches Österreich* 41 2018 (2019) 119-147.

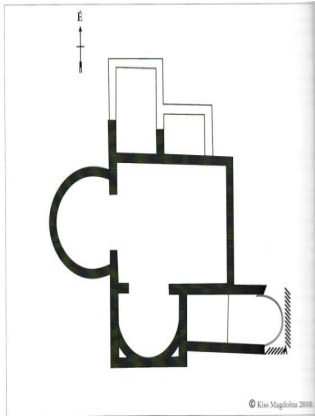
Wlach, Gudrun: Römische Badeanlagen in Österreich. Dissertation. 1985. (publikálatlan, de kaptam rá engedélyt, hogy felhasználjam)

www.lupa.at (Letöltés ideje: 2022.11.21.)

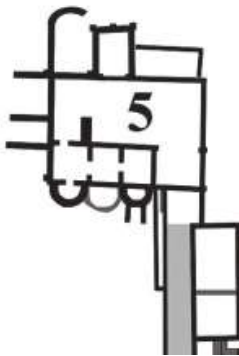
Mellékletek

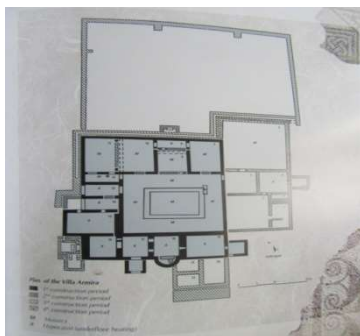
A löffelbachi villa és fürdője. Forrás: Hebert 2008. Abb. 27.

A balatonfüredi villa fürdője. Forrás: Horváth – Kiss 2019. 168.o. V.2.5.

Mediana I villafürdője. Forrás: Milošević 2011. 173. Fig. 7.

A Villa Armira a fürdővel. Forrás: Kabakchieva 2012.13.

Kulcsszavak: helyi élelmiszer, bizalom, rövid élelmiszer ellátási lánc

Szerzők: László Veronika, Csizmadiáné Dr. Czuppon Viktória

Bevezetés – az élelmiszer rendszereink fenntarthatatlansága

Joseph Stiglitz, Nobel-díjas közgazdász szerint a világot inkább a bizalom, mintsem a pénz mozgatja (bár a pénz maga is a bizalomra épül). A jövő tendenciáit vizsgálva sok kihívás áll előtünk (klímaváltozás, népességrobbanás, nemzetközi konfliktusok), de az élelmiszer rendszereink sérülékenysége, az élelmiszer kérdésköre általánosságban az egyik legaggasztóbb (László, 2022; Stockholm Resilience Centre). A fogyasztók élelmiszerbe vetett bizalmának megerősítése pedig elengedhetetlen a fenntartható élelmiszer rendszerekhez (Benson et.al., 2020), ám a bizalom mérése egy komplex kérdéskör.

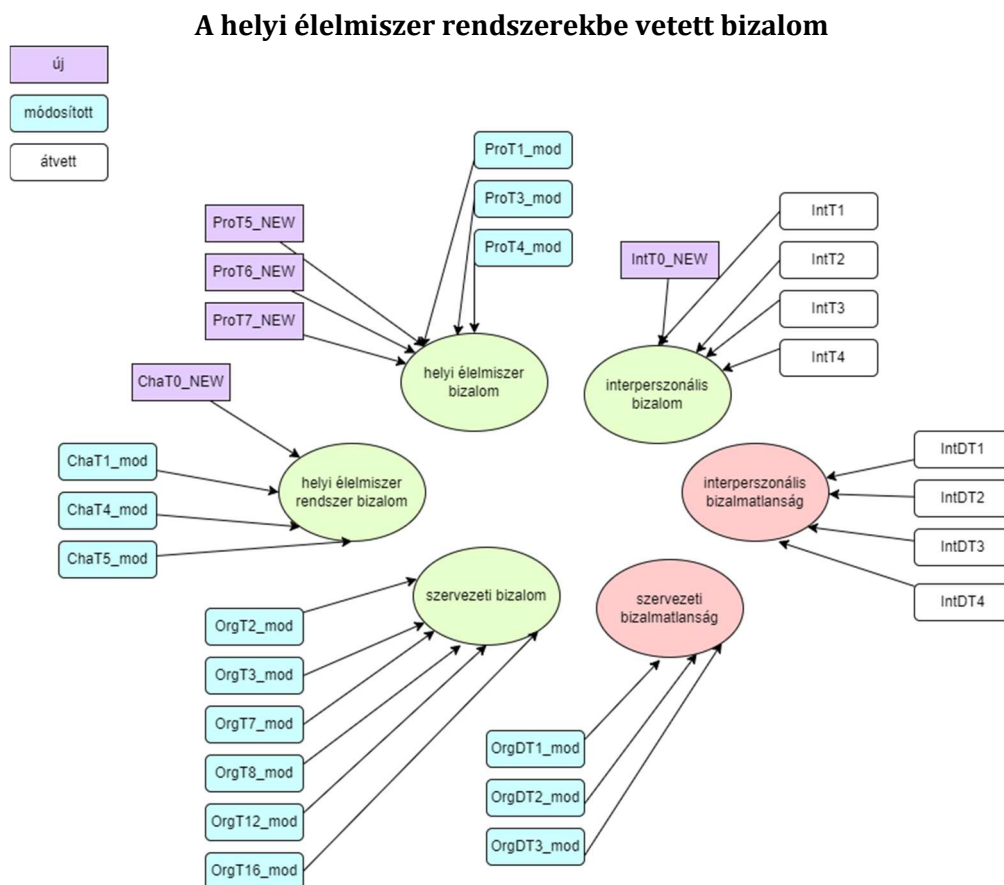
Az élelmiszer rendszerek komplexitása és az élelmiszer ellátási láncok hosszabbodása kedvezőtlen hatással lehet (sok más negatív következménye mellett) a fogyasztói bizalomra, pedig ez a bizalom a gyakrabban és gyakrabban észlelhető sokkhatások következtében egyre fontosabbá válik a fogyasztók számára (Giampietri et. al., 2018, Benson et. al., 2020, Murphy et.al., 2021). A szakirodalom szerint az élelmiszerbe, élelmiszer ellátási láncokba és rendszerekbe vetett bizalom fontos építőkövei többek közt az átláthatóság, proaktivitás, az együttműködés és a fogyasztóorientáltság; ezek pedig a helyi élelmiszer rendszerekben jellemzően megjelennek. A rövidülő láncokban felértékelődnek a nyomon követhetőség, helyi érték és tradíció (Benedek és Balázs, 2014), a fogyasztó és termelő közti kommunikáció, a fenntartható és körforgásos megoldások, melyek pont a bizalmatlanságot kiváltó okokra szolgálhatnak gyógyírt, miközben a hosszú távon életképes élelmiszer rendszert is szolgálják. Ezek alapján úgy gondolom, hogy a lokalitás és bizalom közötti összefüggések vizsgálata egy nagyon érdekes kérdéskör lehet élelmiszer rendszereink fenntarthatóságának szempontjából.

Élelmiszer bizalom mérése a helyi élelmiszer rendszerekben

A doktori kutatásom általános célja a fenntartható és adaptív, igazságos és egészséges élelmiszer rendszerekhez való hozzájárulás, különös figyelmet fordítva a helyi élelmiszer rendszerekre és lokalitás fontosságára. Ennek részeként vizsgálom az élelmiszer bizalom és lokalitás, helyi élelmiszer rendszerek közti összefüggéseket. Az összefüggések feltárására egy modellt készítetek helyi élelmiszer rendszerekben lévő bizalom mérésére, ami különböző rövid ellátási láncokban is működőképes, az élelmiszerhez köthető négy bizalmi szinten. Benson és szerzőtársai egy, a fogyasztók élelmiszer iránti bizalmát mérő, validált eszköztárat publikáltak 2020-ban, ám ez önmagában a speciális ellátási láncokra nem alkalmazható. Benson (et.al.,2020) modelljét inspirációként, a szerkezeti ajánlásait alapként véve alakítottam ki a saját modelletemet, és teszteltem első próbaként Veszprém megyei fogyasztókon (n=216).

Modell a helyi élelmiszer rendszerekbe vetett bizalom mérésére

A 'Benson consumer trust toolkit' a bizalom négy szintje szerint mér, ezekhez pedig látns változókat rendel, ezek meghatározása jelentették a modell alkotás első feladatát számomra is. A helyi élelmiszer rendszerekre lefordítva a négy bizalmi szint (az általánostól a specifikusig) közül az első az interperszonális bizalom, azaz, hogy általánosságban mennyire bízunk meg másokban (Rotter, 1967). A szervezeti bizalom esetében azt mértem, hogy a nagyobb, nemzeti élelmiszerhez kapcsolódó szervezetekben mennyire bíznak a fogyasztók. A helyi élelmiszer bizalom mérésekor a rövid élelmiszer ellátási lánc szereplőibe, például kistermelőkbe vetett bizalomra voltam kíváncsi. A negyedik, legspecifikusabb szint esetében egy konkrét helyi élelmiszerbe vetett bizalmat mértem.

Forrás: Saját szerkesztés

A látens változót mérő indikátorok kijelentések (n=28) voltak, amiket a kutatásban résztvevőknek egy 1-től 7-ig terjedő Likert skálán kellett pontozniuk a szerint, mennyire értenek egyet az egyes állításokkal. Az indikátorok kialakításánál törekedtem a már validált Benson féle modell logikáját követni, ahol lehetséges volt ott a REL-re alakítani az indikátorokat, más esetekben újakat alkottam. Az indikátor szelekció megvalósíthatósági megfontolások szerint (kitöltési hajlandóság erősítése) és főkomponens analízis során valósult meg.

Az első, modell tesztelési kutatásban 216 fogyasztó vett részt (helyes kitöltések száma), főként Veszprém és a környező megyékben élő, magasabb iskolai végzettséggel rendelkező fogyasztó. A kérdőíves kutatásban Likert skálás adatokról kellett eldönteniük, mennyire értenek ezekkel egyet. Az adattisztítás és digitalizálás után RStudio segítségével egyszerű statisztikai számításokat, főkomponensek és struktúra modell létrehozását végeztem el. Spearman és Kendall's Tau-b

korrelációk segítségével ellenőriztem az indikátorok közötti összefüggések erősségét és szignifikanciáját. PCA gráf és Kaiser-Meyer-Olkin megfeleléségi számításokkal ellenőriztem a főkomponens elemzés alkalmazhatósági vizsgálatát, és az egyes indikátorok jelentőségét.

Tesztadatbázis eredményei

A tesztadatbázison először egyszerű leíró statisztikai számításokat és gyakoriság vizsgálatokat végeztem, ezek szerint vizuálisan is jól elkülöníthetőek a bizalmi szintek az egyes látens változók esetében. A lenti ábrán illusztrált gyakoriság táblák azt sugallják, hogy az interperszonális bizalom (például IntT2 "A legtöbb ember megbízható") és az általános szervezeti bizalom (például OrgT3_mod A fogyasztók mindig számíthatnak a Nébih-re") esetében magasabb gyakorisággal a középérték felé húztak az eredmények, de még mindig egy viszonylag erős bizalomról beszélhetünk.

Az egyes állítások értékelése likert skálán gyakoriságok szerint
(1:nem értek egyet, 7:teljes mértékben egyet értek)

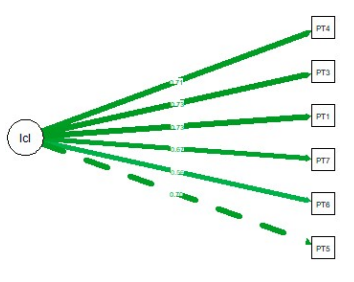

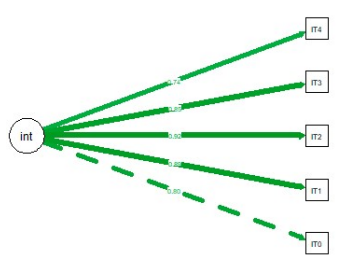

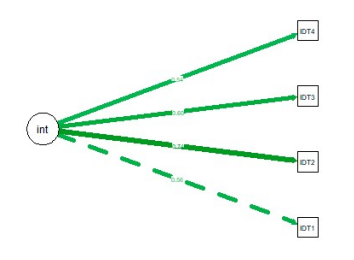
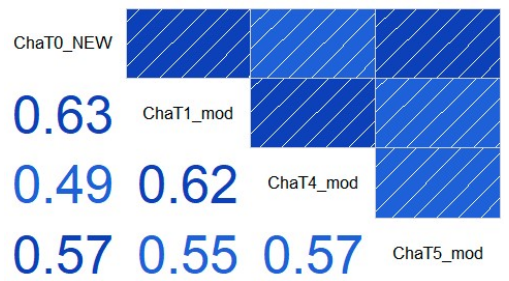
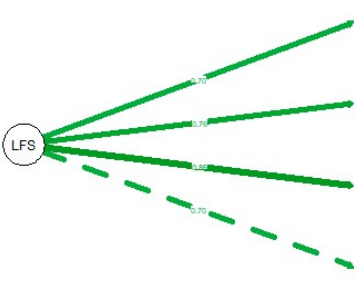
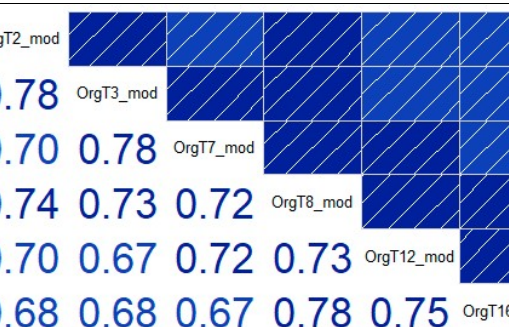
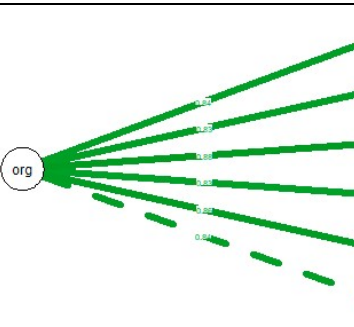
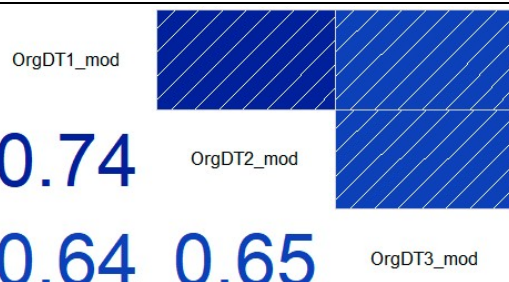
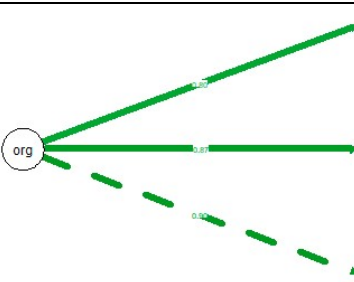
Interpersonal trust					Interpersonal distrust				Organisational trust						Organisational distrust			Local food system trust				Local food product trust											
IntT0_NEW	IntT1	IntT2	IntT3	IntT4	IntDT1	IntDT2	IntDT3	IntDT4	OrgT2_mod	OrgT3_mod	OrgT7_mod	OrgT8_mod	OrgT12_mod	OrgT16_mod	OrgDT1_mod	OrgDT2_mod	OrgDT3_mod	ChaT0_NEW	ChaT1_mod	ChaT4_mod	ChaT5_mod	ProT5_NEW	ProT6_NEW	ProT7_NEW	ProT1_mod	ProT3_mod	ProT4_mod						
1	3	1	2	6	53	26	43	53	1	2	3	2	0	0	65	73	74	1	0	1	1	0	2	1	0	0	0	0	2	1	0	0	0
4	20	14	9	15	44	57	56	60	9	6	9	14	12	9	74	56	66	2	2	5	5	1	3	3	1	2	3	1	3	3	1	2	3
36	43	51	38	43	53	39	57	44	19	30	33	31	24	29	25	42	28	5	11	9	16	2	5	7	5	3	14	2	5	7	5	3	14
38	45	43	43	30	32	39	34	36	44	46	54	48	41	42	33	20	24	21	23	31	29	24	16	15	8	10	11	24	16	15	8	10	11
51	50	53	46	57	25	37	18	12	50	67	52	45	46	56	9	14	17	57	69	60	66	60	44	45	29	39	38	60	44	45	29	39	38
52	42	38	50	38	8	15	8	7	59	44	41	53	52	51	9	7	6	69	51	58	54	64	48	72	72	80	61	64	48	72	72	80	61
34	13	16	28	27	1	3	0	4	34	21	24	23	41	29	1	4	1	61	60	52	45	65	98	73	101	82	89	65	98	73	101	82	89

Forrás: Saját szerkesztés

Ehhez képest érdekes a helyi élelmiszer rendszer bizalom (például ChaT5_mod "A helyi termelők őszinték") és a helyi élelmiszer bizalom (például ProT3_mod "Bízom benne, hogy a helyi termelőtől származó paprika biztonságos") esetében az erősebb bizalmi szint, a gyakoriságok látható eltolódása a magasabb bizalom felé. Az előzetes felmérés tehát arra utal, hogy a lokalitás és a bizalmi szint között összefüggés van az élelmiszerek esetében.

A kutatás valódi értéke nem a tesztadatbázis eredményekben rejlik, noha érdekes feltételezéseket tehetünk az előzetes eredmények alapján. A modell első tesztelésének értékes eredménye a modell jóságában, használhatóságában rejlik. A fent látható egyszerű leíró statisztikai elemzések után adatredukciót, azaz főkomponensek és struktúra modell létrehozását végeztem el. Spearman és Kendall's Tau-b korrelációk segítségével ellenőriztem az indikátorok közötti összefüggések erősségét és szignifikanciáját. PCA gráf és Kaiser-Meyer-Olkin megfeleléségi számításokkal ellenőriztem a főkomponens elemzés alkalmazhatósági vizsgálatát, és az egyes indikátorok jelentőségét. A számítások fontosabb eredményeit az alábbi táblázat illusztrálja:

Főkomponensek létrehozása a látens változónkénti korrelogram és főkomponens

helyi élelmiszer bizalom	 <p>ProT6_NEW 0.49 ProT7_NEW 0.49 0.59 ProT5_NEW 0.39 0.43 0.55 ProT1_mod 0.34 0.38 0.48 0.65 ProT3_mod 0.36 0.44 0.44 0.57 0.66 ProT4_mod</p>	 <p>Latent variable: Icl Indicators: PTF4, PTF3, PTF1, PTF2, PTF6, PTF5</p>
interperszonális bizalom	 <p>IntT0_NEW 0.70 IntT1 0.77 0.84 IntT2 0.67 0.77 0.77 IntT3 0.58 0.65 0.67 0.70 IntT4</p>	 <p>Latent variable: int Indicators: IT4, IT3, IT2, IT1, IT0</p>
interperszonális bizalmatlanság	 <p>IntDT1 0.39 IntDT2 0.22 0.36 IntDT3 0.25 0.30 0.32 IntDT4</p>	 <p>Latent variable: int Indicators: DT4, DT3, DT2, DT1</p>
helyi élelmiszer rendszer bizalom	 <p>ChaT0_NEW 0.63 ChaT1_mod 0.49 0.62 ChaT4_mod 0.57 0.55 0.57 ChaT5_mod</p>	 <p>Latent variable: LFS Indicators: T4, T3, T2, T1</p>
szervezeti bizalom	 <p>OrgT2_mod 0.78 OrgT3_mod 0.70 0.78 OrgT7_mod 0.74 0.73 0.72 OrgT8_mod 0.70 0.67 0.72 0.73 OrgT12_mod 0.68 0.68 0.67 0.78 0.75 OrgT16_mod</p>	 <p>Latent variable: org Indicators: T2, T3, T7, T8, T12, T16</p>
szervezeti bizalmatlanság	 <p>OrgDT1_mod 0.74 OrgDT2_mod 0.64 0.65 OrgDT3_mod</p>	 <p>Latent variable: org Indicators: DT1, DT2, DT3</p>

Forrás: Saját szerkesztés

Láthatóan a modell a jelenlegi állapotában is működik, a kezdetleges struktúrával is szignifikáns értékeket kapunk még kis adatbázison is, szépen elkülöníthető adatokkal. A kutatás következő lépése a változó redukció, esetleges szükséges látens változó hozzáadása, a bizalmatlanságot mérő látens változók kivételének megfontolása. A már kiforrott modell tesztelése a doktori kutatás részeként, különböző kulturális környezetben és régióban elhelyezkedő helyi élelmiszer rendszerekben valósul majd meg terveim szerint, terepkutatással, megfigyeléses vizsgálatokkal és szakértői interjúkkal egybekötve.

Konklúzió

A rövid élelmiszer ellátási láncok egy új, nagy potenciállal rendelkező területe az élelmiszer fenntarthatósági törekvéseknek. Az egyre erősödő társadalmi szövetségek és kooperáció a rövid ellátási láncokban megteremtheti a lehetőséget, hogy ezek a rövidebb láncok támogassák, rugalmasabbá tehessek a tipikusan robosztus, változásokra nehezen reagáló és globális láncokra épülő élelmiszer rendszert, elősegítve a regionális élelmiszer szuverenitást is, ami kulcsfontosságú sokkhatások esetén (például koronavírus járvány, határzárak, nemzetközi konfliktusok, fogyasztói pánik), és a jövő tendenciáira gondolva. Annak érdekében pedig, hogy a most Magyarországon jellemző, jelenleg elég sérülékeny, tradicionális helyi élelmiszer rendszereket fejlesszük, a termelők és fogyasztók viselkedését is jobban meg kell értenünk. A bizalom feltételezésem szerint a helyi élelmiszer rendszerek fenntarthatóságának, sikerességének egy kulcstényezője, ezért mérési lehetőségeinek a feltárása fontos és időszerű feladat.

A tanulmányban bemutatott kutatás egy folyamatban lévő modell építés, melynek célja hatékonyan mérni a helyi élelmiszer rendszerekben lévő bizalmat. Az előzetes számítások alapján a modell működőképes, de még fejlesztésre szorul. A kutatás következő lépése a változó redukció, esetleges szükséges látens változó hozzáadása, a bizalmatlanságot mérő látens változók kivételének megfontolása. A Benson féle modell egyes bizalmi szinteken alkalmaz bizalmatlanság mérést is, aminek a szükségessége, hozzáadott értéke megfontolandó. A már kiforrott modell tesztelése a doktori kutatás részeként, különböző kulturális környezetben és régióban elhelyezkedő helyi élelmiszer rendszerekben valósul majd meg terveim szerint, terepkutatással, megfigyeléses vizsgálatokkal és szakértői interjúkkal egybe kötve.

Irodalomjegyzék

- Murphy, B., Benson, T., Lavelle, F., Elliott, C., & Dean, M. (2021). Assessing differences in levels of food trust between European countries. *Food Control*, 120, 107561.
- Benson, T., Lavelle, F., Spence, M., Elliott, C. T., & Dean, M. (2020). The development and validation of a toolkit to measure consumer trust in food. *Food Control*, 110, 106988.
- Benedek, Z., & Balázs, B. (2014). A rövid ellátási láncok szocioökonómiai hatásai. *Külgazdaság*, 58(5-6), 100-120.
- Giampietri, E., Verneau, F., Del Giudice, T., Carfora, V., & Finco, A. (2018). A Theory of Planned behaviour perspective for investigating the role of trust in consumer purchasing decision related to short food supply chains. *Food Quality and Preference*, 64, 160-166.
- László, V. (2022). A fenntartható élelmiszer-fogyasztás szociális reprezentációja Veszprém megyében. *GAZDÁLKODÁS*, 66(1), 62-75.
- Stockholm Resilience Centre: <https://www.stockholmresilience.org/>
- Rotter, J. B. (1967). A new scale for the measurement of interpersonal trust. *Journal of personality*.

Diplomamunkámban Dr. Márkus Eszter keze alatt az időszakos gondozás¹ (respite care) témakörével foglalkoztam. Az időszakos gondozás egy ernyőfogalom, amely sok csoportnak nyújtott szolgáltatást foglal magában a szociális szférában. Engem elsősorban a magas támogatási szükségletű személyek csoportján belül a súlyosan-halmazottan fogyatékos személyek elsődleges gondozóinak nyújtott lehetséges időszakos gondozási szolgáltatások érdekelnek, azokat szeretném bemutatni. Az IG, mint szolgáltatási forma direkt vagy indirekt módon pihenést biztosít az elsődleges gondozónak.

Összeségében 14 éve dolgozom súlyosan-halmazottan fogyatékos személyekkel, ebből az elmúlt hét évben foglalkozom tinédzserkorú, fiatalfelnőtt, illetve felnőtt személyekkel és családtagjaikkal közvetlenül vagy közvetve. Mindezt három különböző országban és három különböző ellátási formában tettem és teszem. A közös nevező mindenhol az elsődleges gondozó számára felmerülő igény: mi lesz a gondozott személlyel, ha történik vele valami? Itt alapvetően két esetre lehet gondolni:

- az első esetben átmenetileg/időszakosan szükséges valamilyen segítség/gondozás, mert az elsődleges gondozóval történt valami, illetve azért, hogy megelőzzék a kiegészít/testi-lelki kimerülést;
- másodsorban arra az esetre, amikor az elsődleges gondozó már nem képes ellátni a feladatát, ezért a gondozott személynek tartósan és folytonosan az otthonától eltérő helyen kell folytatnia az életét. Ez lenne a gondozott személy számára egy későbbi életszakaszban a támogatott lakhatás.

Bár a felmerülő helyzetet/problémát/kérdést az elsődleges gondozó szemszögéből közelítem meg, nem lehet nem észre venni, hogy a gondozott személynek szóló szolgáltatás minősége és mennyisége a kulcs a téma értelmezéséhez. Hiszen, ha az elsődleges gondozó nem látja azt, hogy a számára szeretett és gondozott személynek megfelelő szolgáltatás biztosítva lenne, (legyen az napi 1-2 óra gondozási feladat vagy terápiás tevékenység, esetleg nyári tábor stb.), akkor nem veszi igénybe az időszakos gondozási szolgáltatásokat, személyesen old meg mindent, ami mentális és fizikai kimerültséghez, akár kiegészítéshez is vezethet, ezáltal nem tudja ellátni a feladatát. Tehát a minőségi szolgáltatások és a magas támogatási szükségletű személy jogai a két kulcsfogalom az elsődleges gondozóknak kialakított időszakos gondozási szolgáltatások eléréséhez.

Az időszakos gondozás meghatározása

A CHA (2012) bővebben is kifejti, hogy mit ért az IG alatt: „Az időszakos gondozást úgy definiálhatjuk, mint egyfajta haladék, egy rövid idejű pihenés, átmeneti megkönnyebbülés, és az ápolási/gondozási feladatok intenzitásának a megszakítása. Az irodalom úgy nyilatkozik az időszakos gondozásról, mint ápolásról, szolgáltatásról és egyfajta eredményről. Ez lehet krízisbeavatkozás, de ideális esetben ez egy szolgáltatási hálózat része, támogatva úgy a gondozót,

¹ A továbbiakban IG

mint az ellátott személyt. Az időszakos gondozás általában a gondozó számára biztosított szünetre utal, ugyanakkor utalhat az ellátott személy számára szóló szünetről.” (p. 11)

Az időszakos gondozás formái

Az IG nagyon széles spektrumon mozoghat az 1-2 órás gondozástól a hosszabb időszávig. A siker kulcsa, hogy az elsődleges gondozó hozzáférjen olyan szolgáltatásokhoz, amelyek által a gondozó „biztonságban, magabiztosan és kényelmesen” érzi magát, (Rajan, 2008) hogy a számára fontos személyt „magára” hagyja egy bizonyos időre. Úgy lehetne ezt megfogalmazni, hogy a gondozó felszabadul a felelősség alól, és nem úgy, hogy elhanyagolja a gondozottat. (CHA, 2012, p. 12)

Pihenés/fellélegzés/nyugalom², mint az elsődleges gondozónak, illetve a családnak szánt szolgáltatás akkor lesz kézzel fogható, ha az IG valóban jól működik és biztosítja az elvárt célokat. Az IG eredményeképpen az összes családtag számára holisztikus jól-lét (weel-being) lenne biztosítva érzelmi, spirituális, fizikai, pszichológiai és anyagi megközelítésből is. Ezen az úton el lehetne érni az életminőség javulását, ha ezt a gondolatsort folytatjuk, az IG nem megfelelő minősége az ellenkező folyamatot váltja ki az elsődleges gondozóknál, illetve a családnál.

Az élethelyzetek változásával az elsődleges gondozók igényei/szükségletei is folyamatosan változnak, így a támogatásnak is rugalmasnak és változatosnak kell lennie. Egyértelmű tehát, hogy nem lehet mindenkinek ugyanazt a szolgáltatást nyújtani, mert az nem működőképes megoldás.

Az időszakos gondozás főbb formái

Az IG, mint szolgáltatás igénybevehető a **személy/család otthonában**, ahová egy vagy fizetett vagy önkéntes időszakos gondozó személy megy, hogy az elsődleges gondozást végző személynek szünetet biztosítson, a gondozási folyamatokat, esetlegesen a házimunkát is elvégezve.

Az IG továbbá lehet a gondozott személy **házán/lákásán kívül is**, ahol a gondozott személy programokon vesz részt, amelynek hosszúsága tarthat a néhány órától a heti néhány alkalomig. Az IG adott esetben *egészségügyi környezetben* is végbe mehet a pár hetes intervallumban is, amikor az elsődleges ápoló elmegy szabadságra, vagy az egészségügyi helyzete kezelést igényel.

Az otthonon belüli időszakos gondozás

A CHA (2012) szerint „Ez a fajta időszakos gondozás, ahogy a nevében is benne van, az érintett személy otthonában történik. Ebbe beletartozhat a terápiás látogatás a különböző szolgáltatótól, „felvigyázó szolgálat”, angolul “sitting service” (az elsődleges gondozó segítséget kap a gondozási feladatokban vagy például a főzésben, amíg ő pihenhet), vagy egy 1-2 órás segítség egy másik családtagtól, baráttól, hogy az elsődleges gondozó más feladatokat is elvégezhesen.” (p.14)

² A bevezetőben kifejtett “respite” szó elsődleges értelmezése.

Az otthonon (házon) kívüli időszakos gondozás

Ez az ellátás alapvetően két csoportra oszlik: *teljes 24 órás gondozás* (egy naptól két, akár egy-két hétig terjedő intervallum) illetve *nappali ellátás* (részleges, napszakos, egésznapos ellátás). Az elsődleges gondozónak biztosított egy-kéthetes szünet, hosszútávon segíti a teljes családról való gondoskodást, hiszen hosszabb terjedelmű pihenést biztosít. Gyakori helyszíne ennek az ellátási formának a bentlakásos intézmények által kínált rövid távú bentlakás a fogyatékos személy számára.

A másik forma a nappali ellátók kínálta szolgáltatások. A fogyatékos személyek nappali programokon vehetnek részt, beleértve a terápiás tevékenységet is, illetve olyan szakmai programokon, melyek kifejezetten az ő képességeikhez és szükségleteikhez vannak igazítottak. Ezek a programok felszabadítják a családtagokat egy vagy több napra is a hét folyamán, így lehetőség nyílik ügyintézésre, bármilyen nem a házhoz kötött tevékenységre, vagy akár otthoni pihenésre is. (CHA, 2012. p.12-14)

Az IG Kanada Ontario tartományában

Ontarióban a Tartományi Kormány támogatja az IG-t. Megszervezésére 2007-ben elindított egy weblapot, hogy az ontarioi lakosságnak IG-t biztosítson 38 különböző közösségben.³ A weblap a következő célkitűzéseket fogalmazza meg:

- Egy Ontario tartományt behálózó IG biztosító rendszer kialakítása;
- Biztosítani egy központi információs pontot és ezáltal hozzáférést is az IG-hoz kapcsolódó szolgáltatásokhoz azoknak a családoknak a részére, akiknek szükségük van rá;
- Megkönnyíteni az egyéneknek, hogy a szükségleteiknek megfelelő IG formáját kapják;
- Összekötni a családokat és az IG-ban dolgozókat;
- Együttműködni a különböző fogadó ügynökségekkel/szervezetekkel (host agency) és más szolgáltatókkal, hogy fokozni lehessen a rendelkezésre álló IG-i szolgáltatásokat.

Az időszakos gondozás helyzete Máltán

A máltai kormány az Agenzija Sapport-on keresztül köti meg a szerződéseket a civil szervezetekkel, hogy azok biztosítsák az IG-t. Az Agenzija Sapport egy nemzeti ügynökség, amely professzionális és innovatív szolgáltatásokat biztosít a fogyatékossgal élők életminőségének a biztosítása érdekében. Víziónja, hogy egy olyan közösség vezetője legyen, amely a képességekre fókuszál és nem a fogyatékossgára.

Az ügynökség célja, hogy elveket és stratégiákat alakítson ki a fogyatékos személyeknek és családtagjaiknak. A fő stratégia a támogatás biztosításán van, elősegítve a legmagasabb szintű önállóságot, a saját közösségben való életvitelt, valamint olyan segítség nyújtását, amilyenre és amikor szüksége van a személynek.⁴

³ <https://www.respiteservices.com/>

⁴ <https://sapport.gov.mt/en/Pages/default.aspx>

Magyarország

Az IG Magyarországon, mint ahogy a korábban említett két példában (Kanada és Málta) van, nem létezik. A szociális rendszer tartalmaz más elemeket, de egy ilyen típusú szolgáltatást nem. Ugyanakkor létezik egy modellkísérleti program⁵, amely alapján elképzelhető, hogy a jövőben megvalósul az IG valamilyen formában.

Magyarországon a 1993. évi szociális törvényt⁶ vehetjük alapul, ha azt szeretnénk megnézni, hogy milyen szolgáltatások biztosítottak a fogyatékos személyeknek. Fontos leszögezni, hogy annak ellenére, hogy az IG nem szerepel a szolgáltatások között, a törvényben vannak más szolgáltatások, amelyek segítik/segíthetik a fent említett személyek életminőségét.

A szociális törvény alapján két nagy csoportra oszthatjuk a szolgáltatásokat:

- Alapszolgáltatások és
- Szakosított ellátások.

Az Alapszolgáltatások

Az alapszolgáltatások a 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendeletben⁷ rögzítettek. A rendelet részletezi a szolgáltatások típusait. A következő alapszolgáltatások vannak a rendeletben:

- Tanya és a falugondnoki szolgálat;
- Étkeztetés;
- Házi segítségnyújtás;
- Jelzőrendszeres házi segítségnyújtás;
- Családsegítés;
- Közösségi ellátások;
- Támogató szolgáltatás;
- Utcai szociális munka;
- Nappali ellátás.

Értelemszerűen, a felsorolt szolgáltatásokból a súlyosan-halmozottan fogyatékos személyek számára nem megfelelő minden szolgáltatási típus. A mi szempontunkból a tanya és a falugondnoki szolgálat, a családsegítés, a közösségi ellátások, valamint az utcai szociális munka szolgáltatások egyáltalán nem relevánsak. Az egyes szolgáltatásokról nagyon jó összefoglaló található az Egységes Fogyatékosügy Információs Portálon.⁸ Munkámban a téma által adott, Magyarországon meglévő releváns szolgáltatási típusokat mutatom be.

Az **étkeztetés és a házi segítségnyújtás** elsősorban az idősgondozásban jelenik meg, a szolgáltatásokat nem harmonizálták a súlyosan-halmozottan fogyatékos személyek szükségéhez. A házi segítségnyújtás egyes elemei kifejezetten hasonlítanak, sőt egybeesnek a IG azon szolgáltatásával, amikor az időszakos gondozó házhoz jön, és elvégzi az ápolási teendőket, illetve besegít a háztartási munkába, hogy az elsődleges gondozó pihenéshez/levegőhöz jusson. Ugyanakkor a TASZ beszámolója szerint, a Budapest Intézetre hivatkozva, egyrészt a házi

⁵ Lásd: a FECSKE program

⁶ Továbbiakban Szociális Törvény

⁷ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0000001.SCM>

⁸ <https://www.efiportal.hu/szocialis-szolgaltatasok/alapszolgaltatasok/>

segítségnyújtás az idősgondozást sem tudja kellőképpen lefedni, nemhogy a súlyosan-halmozottan fogyatékos személyek ellátását.

A jelzőrendszeres házi segítségnyújtás elsősorban az időskorú személyeknek szól, de igénybe vehetik fogyatékos személyek is. Ez a szolgáltatás is rendelkezik terítési díjjal, ugyanakkor nagy hátránya, hogy nem országos lefedettségű.⁹

A **támogató szolgáltatás**, amit a rendelet kifejezetten a fogyatékos személyek segítésére rendel el, és amelyik az IG-ban hangsúlyos szerepet játszanak az elsődleges gondozó és a személy otthonában történő IG feladatoknál. A Támogató Szolgáltatás alapvetően három nagy területet ölel fel:

- Személy körüli ellátás - a lakókörnyezetben való támogatás;
- Személyre irányuló segítségnyújtás - speciális segítségnyújtás az önállóság megőrzése mellett;
- Segítségnyújtás a személy otthonán kívül - elsősorban a közszolgáltatások elérése.

Fontos kritérium, hogy Támogató Szolgálatok nem a személyek helyett, hanem az ő legnagyobb önállóságuk biztosítása által kellene, hogy megvalósuljanak. Ugyanakkor a TASZ felhívja a figyelmet, hogy a Támogató Szolgáltatások biztosítása 2008 óta csak lehetőség és nem kötelező szolgáltatás az önkormányzatok részéről. Ugyanebben a TASZ kiadványban¹⁰ találunk egy megdöbbentő adatot a Budapest Intézetre hivatkozva, mely szerint a családok mindössze 12%-a jut el a Támogató Szolgáltatás igénybevételéig.

A **Nappali ellátás** sem érhető el minden településen¹¹ és ez a szolgáltatás is fizetős, ugyanakkor a havi jövedelem maximum 30%-nál nem lehet többet elkérni a szolgáltatásért. Urbanovszky (2021) szerint a Nappali ellátás a magas támogatási szükségletű személyeknek, illetve a súlyosan-halmozottan fogyatékos személyek számára nagyon nehezen elérhető. A szerző ezt a szaktudás és az infrastruktúra hiányával magyarázza, hivatkozva Bernát, Kozma 2017-es tanulmányára.

Urbanovszky szerint ahhoz, hogy az alapszolgáltatások 24 órában elérhetőek legyenek, a jogszabályok módosítására kell törekedni, illetve a kapacitás országos növelésére. Fontos megjegyzése, hogy a részmunkaidős alkalmazási forma sokat tudna lendíteni a szolgáltatás felfutásán.

A szakosított ellátások

A következő szakosított¹² ellátásokról beszélhetünk Magyarországon:

- Ápolást, gondozást nyújtó intézmény;
- Rehabilitációs intézmény;
- Támogatott lakhatás;
- Lakóotthon;
- Átmeneti elhelyezést nyújtó intézmény.

⁹ <http://info.kezenfogva.hu/>

¹⁰ https://tasz.hu/a/files/szabadcsalad.szakmai_anyag.pdf.pdf

¹¹ <http://info.kezenfogva.hu/>

¹² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300003.TV>

Közös nevező, hogy a felsoroltak mindegyike intézmény. Intézmény, amihez alkalmazkodni kell, itt nem a személyhez kapcsolódó, annak igényeire reagáló flexibilis és modern szolgáltatásról beszélünk.

Az IG-hoz talán legközelebb álló forma az átmeneti elhelyezést nyújtó intézmény¹³. Neve alapján ez lehetne az IG egyik formája, ugyanakkor jellege és rendszerszintű felépítése miatt ez egyértelműen nem az. Azok a fogyatékos emberek kerülhetnek ide, akiknek az elsődleges gondozóik már nem képesek ellátni a gondoskodási feladatokat, krízishelyzet lép fel a családban, majd a személyek ebből az átmeneti elhelyezést nyújtó intézményből már valamilyen másik, ápolást gondozást nyújtó intézménybe kerülnek.

A kutatás

Kutatásomban egy igényfelmérő kérdőívet töltöttem ki az elsődleges gondozókkal. A kérdőív a magas támogatási szükségletű személyek csoportján belül a súlyosan-halmozottan fogyatékos személyek elsődleges gondozóinak készült. A kérdőívet összesen 160 személy töltötte ki, ebből 134 fő, aki az "otthonápolásban" dolgozik, tehát a mi szempontunkból releváns. Az első kérdéssel szűrtem meg a válaszadókat. A kérdőívben kértem, hogy csak azok az elsődleges gondozók töltsék ki, akik nem dolgoznak a nyílt munkaerőpiacon, tehát így az otthonápolási díjban részesülő elsődleges gondozók válaszait tudom megnézni és értékelni. A továbbiakban ennek a 134 főnek a válaszaival foglalkoztam.

A kérdőívet a Facebook.com internetes portálon osztottam meg a következő csoportokban:

- [Súlyosan, halmozottan sérültek esélyegyenlőségéért;](#)
- [„Halmozottan Sérültek Heves Megyei Szülőszövetsége” csoport;](#)
- Az [“ELTE BGGYK 2021 Mester”](#) csoport;
- A saját oldalamon, és kértem az ismerőseimet, egykori kollégáimat, hogy osszák meg az érintett szülőkkel.

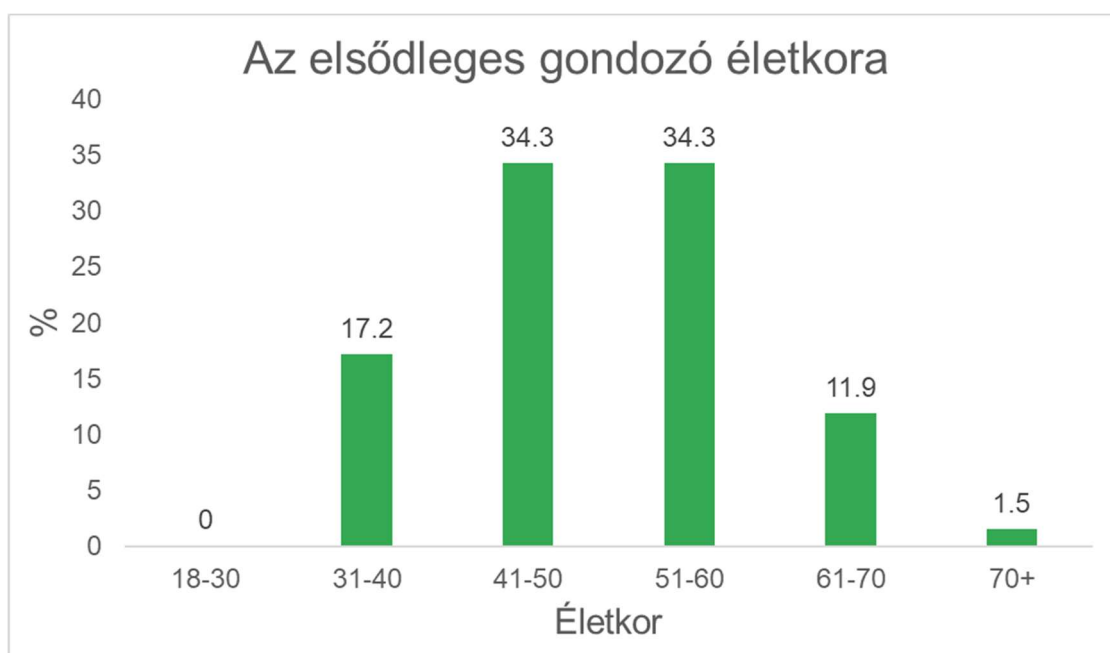
Az első csoportot a XV. kerületi FENO-t igénybe vevő felnőtt súlyosan-halmozottan fogyatékos személyek szüleinek egy csoportja hozta létre, információ megosztásra, egymás segítésére. Ez egy országos nyilvános csoport, bárki csatlakozhat, míg a második csoport egy „zárt”, Heves megyére korlátozódó csoport. Az első csoportban 2780 csoporttag van, míg a másodikban mindössze 32. A harmadik csoportban az évfolyamtársaimtól kértem segítséget azáltal, hogy megosztják a kérdőívet, vagy eljuttatják a látókörükben lévő szülőkhöz. A kérdőív így nem, vagy nehezen juthatott el olyan emberekhez, akik nem használnak Facebook-ot, vagy nincs számítógépük/internet elérési lehetőségük. A kérdőív nem reprezentatív, ugyanakkor valós igényeket mér fel, valós problémákra adhat megoldási ötleteket.

A kérdések arra irányulnak, hogy kapjak egy alapvető képet a megkérdezett csoportról: a nemek eloszlása, az elsődleges gondozók életkora, a gondozott személy életkora, kapcsolat az elsődleges gondozó és a gondoskodást igénylő szeretett személy között, milyen szolgáltatást kapnak az elsődleges gondozók, milyen szolgáltatást szeretnének kapni az elsődleges gondozók. Majd kitértem a CHA tanulmányban felsorolt opciókra és két külön kérdésben megkérdeztem az elsődleges gondozókat, hogy ha lehetőség lenne rá, igénybe vennék-e a szolgáltatást, illetve

¹³ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0000001.scm>, (5. cím)

biztosítottam lehetőséget a saját ötlet, vélemény kifejtésére is. Ennél a két kérdéscsoportnál az angol nyelvről fordított definíciókat használtam. Nem adtam külön magyarázatot az egyes elemek/opciók értelmezéséhez, mert kíváncsi voltam, hogy a kitöltő magyar elsődleges gondozók hogyan reagálnak ezekre az opciókra. Itt megjegyezném, hogy az angolszász kultúrában/nyelvi környezetben, ha azt a kifejezést használjuk, hogy „respite care”, mindenki tudja Kanadától Tajvanig¹⁴, hogy miről van szó, mit jelent ez a kifejezés. A 18 kérdésből most csak néhányat emelnék ki, a többit a szakdolgozatomban lehet elolvasni.

1. Kérdés: Az Ön életkora?

1. ábra: A válaszadó elsődleges gondozók életkori eloszlása

A válaszadók életkor szerinti eloszlásában (1. ábra) a személyek életkora 97,8%-ban 31-70 év között mozog. 1 fő életkora haladta meg a 80 éves kort, valamint 2 fő életkora volt a 71-80 közötti tartományban. A 18-30 közötti korosztályból senki nem töltötte ki a kérdőívet. Ennek két ok lehet: 1. nem jutott el hozzájuk a kérdőív; 2. a GYES¹⁵, illetve GYED¹⁶, mint alapvető támogatási forma igénylése és felvétele miatt ezek a személyek még nem esnek az “otthonápolásban dolgozó” kategóriájába.

¹⁴ Alapozva ezt a kijelentést a kutatás során felmerülő szakirodalmakra.

¹⁵ <https://cst.tcs.allamkincstar.gov.hu/ell%C3%A1t%C3%A1sok/gyermekgondoz%C3%A1si-seg%C3%A9ly.html>

¹⁶ <https://egbiztpenzbeli.tcs.allamkincstar.gov.hu/ell%C3%A1t%C3%A1sok/gyermekv%C3%A1llal%C3%A1s-t%C3%A1mogat%C3%A1sa/gyermekgondoz%C3%A1si-d%C3%ADj.html>

2. Kérdés: *Milyen életkorú személyről gondoskodik?*

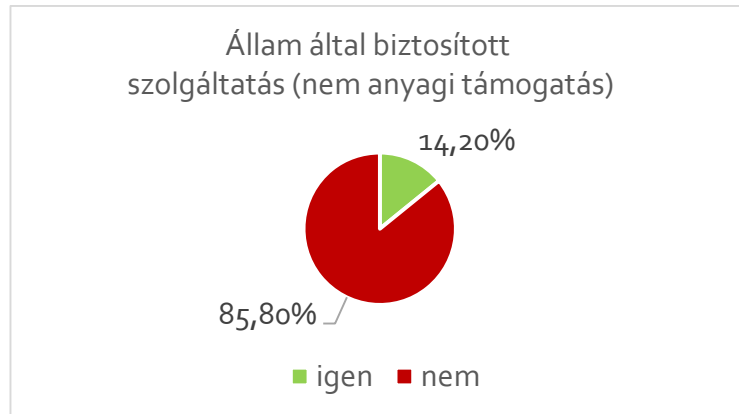

2. ábra: A gondoskodást igénylő személyek életkori eloszlása

A kapott válaszok alapján az életkori eloszlásnál a gondozást igénylő személyek korosztályai érdekes képet mutatnak (2. ábra). A 18 éves kor alatti korosztályt több részre vettem, hogy látható legyen az életkori eloszlás, hiszen teljesen más igényei vannak/lehetnek egy óvodáskorú gyermek elsődleges gondozójának, mint egy tinédzser elsődleges gondozójának. Össességében, a gondozást igénybe vevők 52,3%-a, azaz több mint a fele, a kiskorúak aránya a kérdőívet kitöltő elsődleges gondozók által megadott adatok alapján.

Arányaiban a következő legnagyobb csoport a 19-30 év közötti fiatal felnőttek csoportja 26,1%-kal, akiket a 31-40 éves korcsoport követ 9,7%-kal. A 41-50 éves csoport 6,7%-ot ér el, míg a diagram utolsó két oszlopa a 70+ korcsoport 3,7%-kal, illetve a 61-70 évesek korcsoportja 1,5%-kal. A megkérdezettek közül senki sem jelezte, hogy a részéről gondozásban lévő személy az 51-60 év közötti csoportba tartozna.

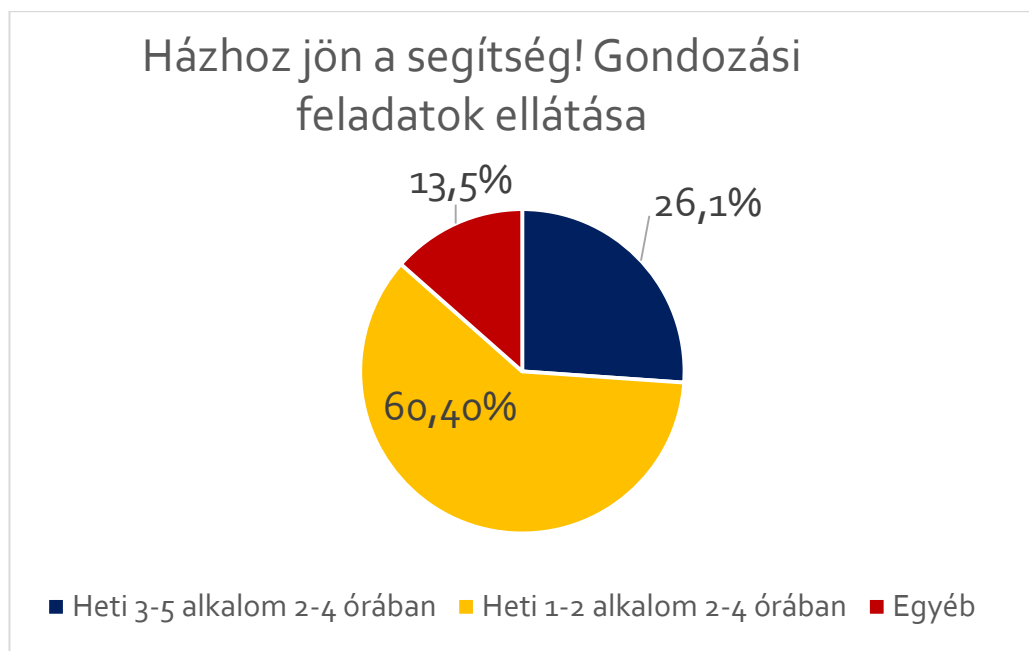
3. Kérdés: *Mint az "otthonápolásban" dolgozó személy, kap Ön az államtól fizikai/természetbeni segítséget? Nem anyagi természetű, hanem szolgáltatás jellegű segítség a kérdés tárgya.*

3. ábra: Az állam által biztosított szolgáltatások igénybevételének eloszlása

A válaszadók 85,8%-a nem kap semmilyen fizikai/természetbeni, illetve szolgáltatás formájú segítséget (3. ábra). Mindössze 19 fő, azaz 14,2% az, aki jelezte, hogy számára biztosítva van egyéb szolgáltatás, fizikai segítség.

4. Kérdés: *Ha lehetősége lenne rá, melyik lehetőséget venné igénybe? **Házhoz jön a segítség!** Ápolási, gondozási feladatokat végző személy segítségével az igénybevétele. Ez idő alatt az elsődleges gondozó azt csinál, arra fordítja a szabadidejét, amire szeretné.*

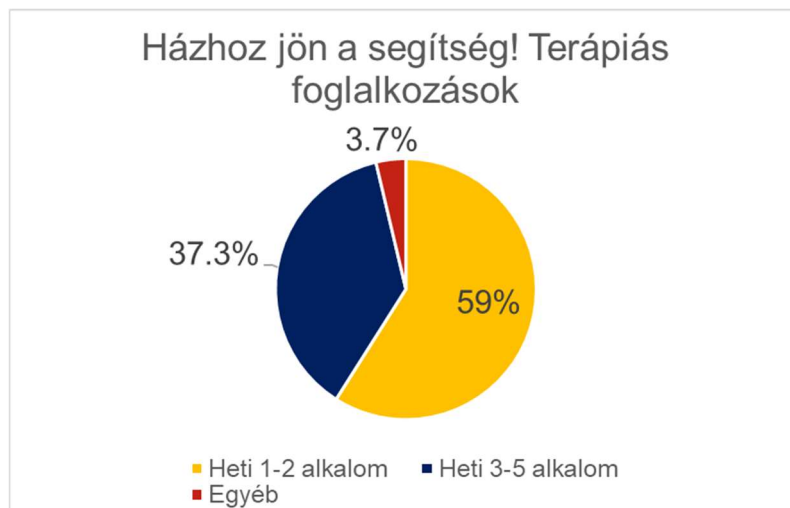
4. ábra A válaszadók által igénybe venni kívánt szolgáltatások eloszlása

A kilencedik kérdés arra vonatkozott, hogy ha az elsődleges gondozó a saját otthonában fogadna rövid idejű segítségnyújtást (4. ábra), amikor a gondozott személy felügyelet van és az

elsődleges gondozó szabadidőt kap, akkor melyik opciót választaná a felsorolt háromból. Számomra meglepő módon a válaszadók, csaknem 2/3-a, azaz 60,4 %/a mindössze a heti 1-2 nap 2-4 órás segítséget igényelné. A szerző azt feltételezné, hogy a szülők több szabadidőre vágnak a dolgaik elvégzésére, a többi családtaggal való törődésre, a saját magukra fordított időre. A heti 3-5 alkalommal 2-4 órában/alkalom nyújtandó segítséget, mindössze 26,1% választaná.

A maradék 13,5 % azok, akik egyéni véleményt adtak, a válaszaikban pedig visszatükröződnek az előző kérdésben megjelölt válaszok: hosszabb felügyelet, hosszúhétvége, nyári tábor, éjszakai felügyelet, évi több nap szabadság, illetve két személy egyáltalán nem tudja elképzelni azt, hogy bárki időszakosan gondozza az általuk gondozott személyt.

5. Kérdés: *Ha lehetősége lenne rá, melyik lehetőséget venné igénybe? **Házhoz jön a segítség!** Terápiás munkát végző szakember (gyógytornász, gyógypedagógus, logopédus, stb.) meghatározott rendszerességgel ellátogat a családhoz, ezalatt az elsődleges gondozónak szabadideje van.*

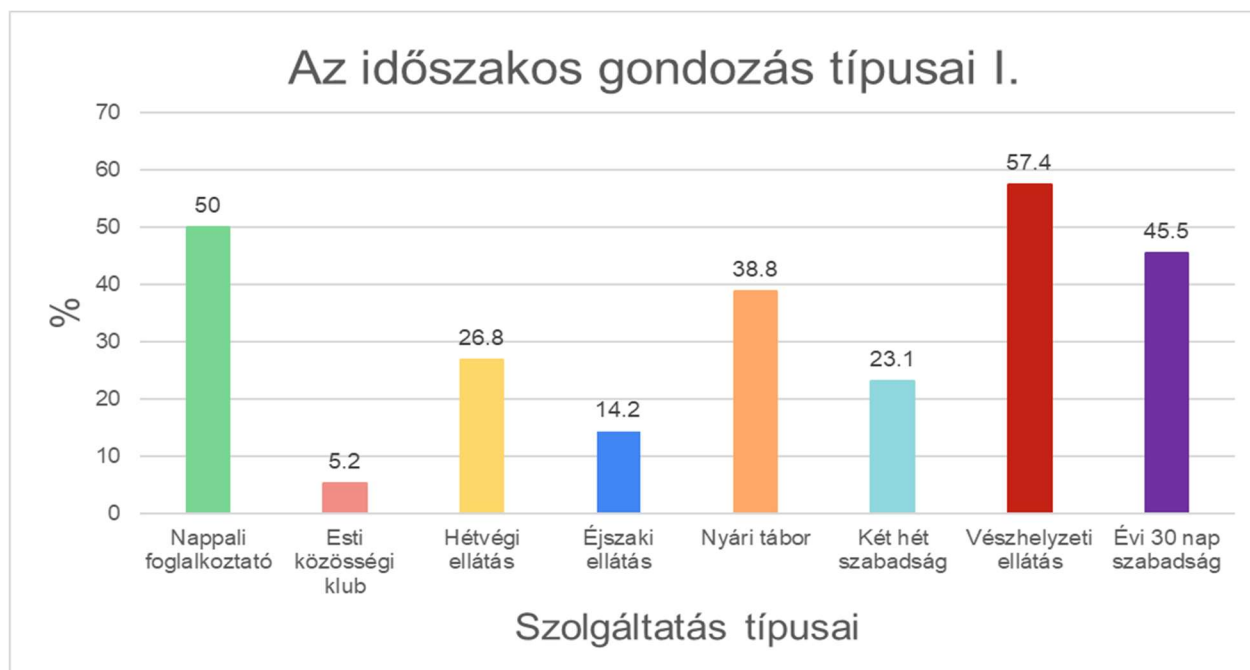

5. ábra: A válaszadók által igénybe venni kívánt terápiás szolgáltatások eloszlása

A következő kérdésnél ugyanaz volt az elv, az elsődleges gondozó az otthonában fogadja a segítséget (5. ábra), ugyanakkor ebben a kérdésben a hangsúly a terápiás szakemberen volt. A kördiagram jól mutatja, hogy a válaszadók 59%-ának a heti 1-2 alkalom megfelelő lenne, nem igényelnének többet. A megkérdezettek 37,3% mondta azt, hogy heti 3-5 alkalom lenne a megfelelő, a maradék 3,7 % voksolt a feltüntetett két kategórián kívüli több terápiás opcióra. A kapott válaszok alapján az, hogy a szülők közel 60 százalékának a heti mindössze 1-2 alkalom lenne a legmegfelelőbb/elegendő a terápiás munkát végző szakember látogatásaira, azt a feltételezést mutatja számomra, hogy az elsődleges gondozók minden bizonnyal túlterheltek és nehézségekbe ütközhet a szervezés. Mint gyakorló gyógypedagógus, tudom, hogy a szülők a legjobbat szeretnék megadni a gyermeküknek, folyton arra törekednek, hogy a lehetőségük szerinti legjobbat nyújtsák. Ebből kifolyólag a heti 1-2 alkalom, amit a terápiás szakember biztosítana, miközben ők szabadidőt kapnak, nekem kevésnek tűnik.

6. Kérdés: *Ha lehetősége lenne rá, melyik szolgáltatást venné igénybe? Feltételezve, hogy a szállítás megoldott, nem terheli az elsődleges gondozó személyt. **Több választás is lehetséges!***

A tizenegyedik (6. ábra) kérdés azokkal az opciókkal foglalkozott, melyek Kanadában megvalósulnak az IG keretein belül, de az előző kérdésekkel ellentétben, itt a szolgáltatás nem az elsődleges gondozó és a gondozott otthonában történik, hanem egy attól eltérő helyszínen. Ebben az esetben többet is lehetett választani a megadott opciók közül, illetve lehetőség volt egyéb opció megadására.

6. ábra: Az időszakos gondozási típusok választásának gyakorisága a válaszadók körében

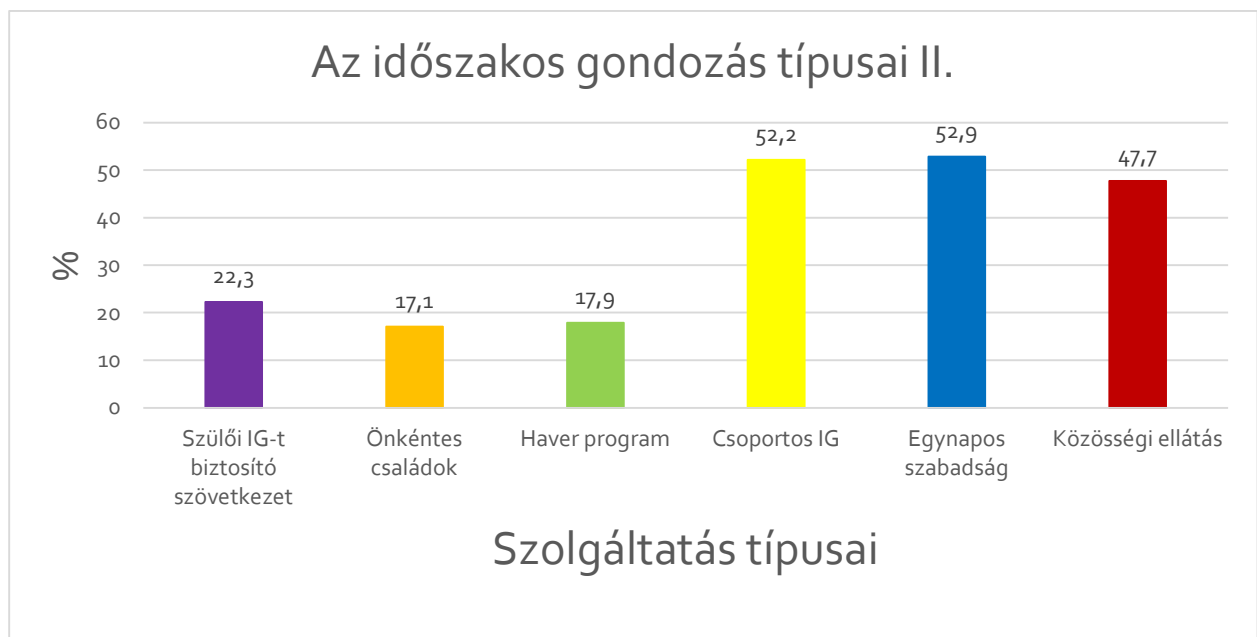
A kapott válaszok alapján a legnépszerűbb opció a vészhelyzeti időszakos gondoskodás volt 57,5%-kal. Ez azt jelenti, hogy a 134 válaszadóból, 77 személy örülne, ha létezne egy ilyen szolgáltatás. Bármikor, bármilyen élethelyzet előfordulhat, de az elsődleges gondozók életkorának az előre haladtával az egészségügyi problémák megnövekedésével, ez a fajta szolgáltatás kifejezetten hatékony és népszerű lehetne.

Második helyen a nappali foglalkoztató szerepel, amelyet a válaszadók 50 százaléka jelölt meg. Az évi 30 nap szabadságot 61-en választották, ami a válaszadók 45,5%-a. Kicsivel kevesebben, 38,8% választotta a nyári tábort, mint opciót, ez 52 főt jelent. A hétféligi ellátást a válaszadók kicsivel több, mint egynegyede (26,8%) venné igénybe. A két hét szabadságot, mint szolgáltatást/opciót mindössze a válaszadók 23,1%-a jelölte meg, hogy megfelelőnek tartaná, amit alátámaszt a kérdőív 13.-17. kérdésekre adott válaszainak az eredménye (lásd később). Az éjszakai ellátást 14,2%, míg az esti klubot mindössze 5,2% venné igénybe.

7. Kérdés: *Ha lehetősége lenne rá, melyik szolgáltatást venné igénybe? **Több választás is lehetséges!***

A tizenkettedik kérdésnél (7. ábra) ugyanúgy az IG formáira kérdezett rá a kérdőív, ugyanakkor más ellátási formákon volt a hangsúly. A kérdések itt a közösségi segítségnyújtásra, a közösségből építkező kapcsolatokra fókuszálnak, illetve a közösségi lakhatási formákra mutatnak

rá. A csoportosítás a CHA kiadványban feltüntet kategóriákat/lehetőségeket/csoportosításokat követi.

7. ábra: Az időszakos gondozási típusok választásának gyakorisága a válaszadók körében

A közösségre, a közösségi segítségen alapuló szolgáltatások közül az egynapos szabadságot választották a legtöbben, 71 válaszadó választaná ezt a szolgáltatást, ami az összes válaszadó 52,9%-a. Ehhez képest az ebben „kategóriában” lévő másik három válaszadási lehetőség jelentősen kevesebb voksot kapott. A kapott válaszok alapján a Haver program 17,9%-ot, a Szülői IG-t biztosító szervezet 22,3%-ot, míg az Önkéntes családok opció mindössze 17,1%-ot kaptak. Tehát ez a három szolgáltatás a válaszadók negyedének sem szimpatikus.

A diplomamunkánkban a hangsúly a magyar, „otthonápolásban dolgozó” szülők igényfelmérésén volt. Annak ellenére, hogy a kérdőív nem reprezentatív, azt gondolom, hogy jó indikátor lehet egy későbbi kutatáshoz. A kapott válaszokból arra következtetek, hogy Magyarországon is hatalmas szükség lenne az időszakos gondozás intézményére. Az igényfelmérés elemzése után felmerültek bennem gondolatok, hogyan lehetne jobban, pontosabban felmérni az igényeket.

Irodalomjegyzék

1. Canadian Association for Community Care: Give Me A Break! Helping Family Caregivers of Seniors Overcome Barriers to Respite, 2002 and M. J. Hollander and E. R. Walker, Report of Continuing Care Organizations and Terminology, 1998. In: Dunbrack: Respite for Family Caregivers, 2003
2. Canadian Association for Community Care. (1996) Best practices in respite for families: a Handbook for parents, Ottawa
3. Canadian Healthcare Association (2012) Respite Care in Canada, Canadian Healthcare Association. https://books.scholarsportal.info/uri/ebooks/ebooks0/gibson_cppcchrc/2012-08-24/1/10575071. Letöltve: 2022.07.25
4. Dunbrack, Janet. (2003) Respite for Family Caregivers An Environmental Scan of Publicly-funded Programs in Canada. Health Canada. Letöltve 2022.07.25
5. Dunbrack, Janet. (2007) Care Renewal: Reaching Out to Caregivers. The policy implications of 13 caregiver respite projects prepared for the J.W. McConnell Family Foundation. Letöltve: 2022.07.25
6. Rajan, Doris. (2008). Real respite for the whole family: a resource guide for organizing and delivering a family workshop on respite for individuals with an intellectual disability and their families. Toronto: Canadian Association for Community Living
7. Urbanovszky Zsuzsa: Súlyosan, halmozottan fogyatékos/magas támogatási szükségletű fiatalok ellátása iskola után a szociális ellátások tükrében. PPT. 2021.december 3. IV. Közös ügyeink konferencia a fogyatékkal élők világnapján

<https://cst.tcs.allamkincstar.gov.hu/ell%C3%A1t%C3%A1sok/gyermekgondoz%C3%A1si-seg%C3%A9ly.html>

<https://egbiztpenzbeli.tcs.allamkincstar.gov.hu/ell%C3%A1t%C3%A1sok/gyermekv%C3%A1llal%C3%A1s-t%C3%A1mogat%C3%A1sa/gyermekgondoz%C3%A1si-d%C3%ADj.html>

<http://info.kezenfogva.hu/>

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0700092.tv>

<https://tasz.hu/szabad-napot-minden-csaladnak>

<https://sapport.gov.mt/en/Services/Pages/Respite-Services.aspx>

<https://www.efiportal.hu/szocialis-szolgaltatasok/alapszolgaltatasok/>

<https://www.respiteservices.com/>

Bevezetés

A kulturális szektorra jelentős hatással volt a karanténkultúra, valamint a járványlét¹, melyek összefüggésbe hozhatók a koronavírusjárvány következményeivel. A hatások leginkább a digitális megoldások tárházában tapinthatók hazai, valamint nemzetközi szinten egyaránt. Az alábbiakban a hazai szektorból említek egy-egy megoldást. A példaim reprezentálják a konvencionális múzeumi élmény, a testtechnikák, valamint a befogadás korábbi határainak vagy lehetőségeinek megváltozott jellegét.

A digitális megoldások alkalmazását a pandémia kontextusában értelmezem, mely lehetőséget kínál a valamennyi művészeti ágban már korábban elindult digitalizációs munka vizsgálatára. A befogadás, a művészet- és kultúrafogyasztás lehetőségeinek kiszélesedése felkínálja az alkalmat a kultúrafogyasztás jelen tendenciáinak részleges megértésére, miközben sorra vehetők az eltérően megvalósított, de azonos vagy részben átfedést mutató célokkal rendelkező intézmények gyakorlatai. Esettanulmányként két kiválasztott intézményi elemzést mutatok be: az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet (a Petőfi Irodalmi Múzeummal közösen), valamint a Dobó István Vármúzeum egy-egy megoldását ismertetem, melyek változatossága reprezentálja, hogy a gyakorlatban mennyire eltérő megoldások azonosíthatók. Az elemzések alapvetően a két digitális megoldás interaktivitására, kategorizálhatóságára, a megoldás múzeumpedagógiai jellegzetességeire, valamint az adott intézményben elhelyezett helyére koncentrálok.

Elméleti bevezető

A témát elméleti kontextualizációval vezetem be, mely nem tud teljes lenni, ellenben igyekszik a téma komplexitását megragadni. Megállapítható, hogy a digitalizáció bizonyos formái már a COVID-19 pandémia előtt (Magyarországot tekintve 2020 március előtt) jelen volt az általam vizsgálat alá vont területen. A pandémia következményeként a múzeumi terület a túlélés zálogaként alternatívákat keresett. A művészeti területek szereplőinek szükséges volt átgondolnia, miképpen tudnak tartalmat szolgáltatni új típusú, megváltozott és javarészt mediatizált körülmények között. Az új körülmények hatással voltak a gyártásra, avagy az előállítási mechanizmusokra, valamint a fogyasztási és a kommunikációs csatornák használatára. A bezártság okán a korábban túlnyomóan a személyes jelenlétre, befogadásra és fogyasztói

¹ A két fogalmat Jakab Albert Zsolt, valamint Vajda András *Karanténkultúra és járványlét. A pandémia hatása a mindennapokra* című tanulmánya tisztázza: „Ahhoz, hogy megértsük, hogy elbeszélhetővé/leírhatóvá tegyük a Covid19-járványt, valamint ahhoz, hogy megértsük ennek működését, azt a világot, amely körülvesz minket és azokat a társadalmi gyakorlatokat, amelyek a szemünk láttára alakították át a mindennapokat két fogalom – a karanténkultúra és a járványlét – bevezetését és megkülönböztetését javasoljuk. A megkülönböztetés során abból az alaptézisből indulunk ki, hogy miközben a karantén egy átmeneti állapotot jelöl, mely – annak ellenére, hogy a mindennapi gyakorlatok szintjén jelentős változást eredményezett és számos kulturális viselkedésmintát hozott létre – a pillanat hevében született gyors és időben jól körülhatárolható döntések szintjét jelöli a járvány társadalmi szintű kezelése tekintetében. Ezzel szembe a járványlét elhúzódó, sokáig a jelenben lévő, sőt, a jövőt is meghatározó állapotot jelöl. (Jakab – Vajda 2022:7).

élményre épülő művészeti produktumok teljesen elérhetetlenné váltak a kultúrafogyasztó közönség számára. Az intézmények körében azonban megfigyelhető, hogy eltérő gyorsasággal, valamint eltérő megoldásokkal reagáltak a körülményekre. Mindezen tényezőkkel, a kultúrtörténeti eseményekkel átfogóan nem foglalkozom jelen írásban, mindössze megemlítem a téma komplexitásának demonstrálása végett: sokrétű problémahalmaz jelenik meg a területek kijelölt időtartamban való vizsgálata alkalmával.² A továbbiakban elsődlegesen a technológiai fejlődés megjelenésének szegmensével, majd pedig a kulturális ipari területek kategóriáival, majd azok jellegzetességeivel foglalkozom. Mindezen elméleti bevezető részeket követően a múzeum és pandémia témakörét emelem be a diskurzusba, és szemléltetem egy speciális terület kényszerű megoldásait az erőszakos digitális átrendeződés kontextusában.

A technológia fejlődésének eredményei valamennyi esetben segítették az emberiséget, a társadalmakat egy-egy tevékenység könnyítésében, új lehetőségeket adtak, vagy korábbi lehetőségeket szélesítették ki – de mindig az emberek, egyének életének szerves része volt. A technológiai fejlődés megértése és áttekintése elválaszthatatlan a kulturális területek témájától. A modernizáció társadalmi és művészeti vonatkozásainak kérdései mentén azonban kizárólag néhány, a dolgozat témájához szorosan kapcsolódó szegmenseket tekintek át azzal a szándékkal, hogy a Covid-19 pandémia esetében csak bizonyos területek digitális alkalmazkodásának lenyomata figyelhető meg, s kevésbé azonosítható ún. forradalmi innováció. A technológiai fejlődést, valamint a forradalmi vagy radikális innovációt a szakirodalom élesen elhatárolja egymástól. Utóbbi abban különbözik, „[...]” hogy képes korábban el nem képzelt mértékben és alapjaiban felforgatni a piaci viszonyokat.” (Berényi – Molnár 2017:39) Nem teszek mély említést a technológia, sokszorosítás, új műfajok megjelenésének összefüggéséről, mely témával foglalkozó elemzők a művészet végét vizionálták³, majd a posztmodern összefüggéseiről sem elmélkedek, hiszen habár az említett aspektusok a kortárs viszonyrendszer megértésének szempontjából lényeges állomásoknak tekinthetők tudomány- és művészettörténeti vonatkozásban, jelen írásban most mégis áthidalva már azok következményeiből kiindulva gondolkodom a pandémia és művészet kapcsolatáról. Elsődlegesen tehát a technológiai fejlődés, majd technológia terminusának megértésére vállalkozom. A technológiai fejlődés nem újkeletű fogalom, ellenben diszciplínákon átívelően mára a pénzügyi, technológiai (IT), valamint a kreatív és művészeti ipar egyaránt értelmezi, elhelyezi magát benne. Az utóbbi évtizedek rohamos fejlődésének feltérképezésével megfigyelhető a technológiai fejlődés ún. stratégiai szerepének felértékelődése kifejezetten társadalmi szinten. Ez utóbbi állítást támasztja alá Deutsch Nikolett – Hoffer Ilona – Berényi László – Nagy-Borsy Viktor *A technológia szerepének stratégiai felértékelődése. Szemelvények a stratégiai technomenedzsment témaköréből* című könyvükben: a technológia fogalmának, fejlődésének, szerepének, sőt jelentőségének és hatásainak a vizsgálata egyidős az emberiséggel és számtalan diszciplínában jelen van az említett vetületek vizsgálata. (Deutsch et al. 2019:2)

Mit jelent tehát a technológia? Hiszen ahhoz, hogy a technológiai fejlődés társadalmi szintű megértésére törekedhessünk, szükséges a technológia fogalmának alapos vizsgálata. A

² Ez az időtartam alapvetően a karanténkultúra, valamint a járványlét időszaka.

³ Hans Belting például kijelenti, hogy a művészetnek vége van – a művészetből filozófia lett. (Belting 2006) A művészet filozófiává való válása a konceptuális művészet elterjedésével, mely a konvencionális művészeti műfajok, valamint a múzeumba bekerülés eddigi mechanizmusainak kritikájaként értelmezhető.

technológia általánosan ember – technika – tárgyi eszközök hármasságát foglalja magába. (Deutsch et al. 2019) Pataki Béla az általa idézett szakirodalmak szintézise alapján az alábbi meghatározást adja, már ami a terminusra vonatkozik: „A technológia olyan szaktudás- és eszközrendszer, amely lehetővé teszi szükségleteink kielégítését a természetben rejlő lehetőségek kiaknázásával.” (Pataki 2014:12) Később, a technológiai fejlődés során Lewis Mumford elméleti munkája tekinthető mérföldkönek. Mumford arra a következtetésre jut, hogy nem feltétlenül a mechanikai innováció a lényeges, hanem a radikálisan új társadalmi szervezet megjelenése, az emberi civilizáció (Mumford 1966). A technológiai fejlődés összefüggésrendszere azonban komplex. Elméleti összegzésünk alkalmával nem lehet a 18. század végén bekövetkező változásokat sem figyelmen kívül hagyni. A technológia és társadalom közötti kapcsolat ugyanis új perspektívába került, mely kardinális szerepet játszott a következő században megjelent technikai innováció, valamint technológiai fejlődés előre mozdításában. (Tófalvy 2017:106) Tófalvy Tamás *A digitális jó és rossz születése* című kötetében foglalkozik ezzel a mélyebb összefüggésrendszerrel: „[...] technológiai fejlődés optimista eszméje az idő dimenziójában látja a technológiai jó mint civilizációs hajtóerő szerepét.” (Tófalvy 2017:106-107) Ez utóbbi megállapítás a technológiai fejlődés optimista eszméje révén erősíti a technológiai fejlődés civilizációs potenciáljának narratíváját, mely alapvetően e rövid tanulmány tematikájában is jelentős szerepet játszik. E rövid, a technológiára fókuszáló összegzés alapján igyekeztem láttatni a technológia kultúrára és társadalomra gyakorolt hatásának jellemzőit.

A technológizáltság miatt nemcsak a társadalomban, hanem a művészettudományban, művészetfilozófiában és művészetben is megjelentek új típusú reflexiók. Az egyik fontos elméleti munka, mely kardinális gondolatokat fogalmazott meg a műalkotások technikai reprodukciójára vonatkozóan – mely részben kapcsolódik a digitális térbe belépő múzeumi koncepcióval, az Walter Benjamin *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában* című, 1936-ban megjelent esszéje. Benjamin egy olyan változás közepén tekint rá a hagyományos művészeti területekre, amely a jelenkorhoz képes kezdetlegesnek tekinthető, ellenben máig érvényes az a komplex, alapos és világos látásmód, mely a változást a befogadásra, valamint magára a műre is kivetíti – miközben a sokszorosíthatóságon keresztül a társadalomban végbemenő változások újfent áttekinthetőek. A változások egyfelől a tömegtermelésen keresztül az egyén különféle színtereit érintették, s mindeközben a tömegek számára elérhetővé vált a művészet, s annak esztétikai megítélésére is hatással volt – jelzi Olay Csaba *Benjamin és Adorno vitája a tömegkultúráról* című tanulmányában (Olay 2015). Olay kiemeli, hogy mindkét szerző számára fontosak voltak például a XX. század húszas vagy harmincas éveiben megjelenő művészeti ágak: „[...] Benjamin számára ebben az összefüggésben a film, míg Adorno számára a zene a paradigmatisz művészeti ág.” (Olay 2015:317) Kétségtelen, mára mindkét kultúrripari terület logikája a tömegek számára való hozzáférhetőségen, a sokszorosításon alapszik – Benjamin azonban alapvetően a művészetfogalomhoz szeretett volna elérni korábban említett írásában: a harmincas években tehát már Benjamin érdeklődése a technológiára és annak esztétikai következményeire irányult, mely leginkább az aurikus jellegre van hatással. Az aura alapvetően az alkotás „itt és most” -ja, mely terminust a művészettörténetben, de leginkább a színházelméleti írásokban alkalmazzák előszeretettel a szerzők. Egy előadás „itt és most” jellege a jelenlétre, azon belül is az idő-és térbeliségre, valamint a résztvevőkre vonatkozik.

A továbbiakban a múzeumi területre vonatkozó kultúripari sajátosságokat emelem ki. Elsődlegesen áttekintem a fő és periférikus területeket, valamint azok sajátosságait. A kulturális iparágak megértésében Theodor W. Adorno és Max Horkheimer munkásságát érdemes beemelni a diskurzusba. A kulturális iparágak mára a technológiai fejlődés révén rácsatlakoztak a kreatív gazdaságra – annak elemeként, pontosabban szegmenseként vannak jelen. A mai kreatív területek azonosításában kardinális a fentebb említett szerzőpáros elméleti munkája. Minden olyan kulturális eszközre reflektáltak, melyeket a társadalomban tömegesen gyártanak. Ez a koncepció magában hordozza a televíziót, a rádiót és egyéb kulturális, szórakoztató termékeket. Fontos azonban kiemelni, hogy a szerzőpáros szerint a kulturális termékek, melyeket a társadalomban tömegesen állítanak elő, egyben annak megnyugtatóra is alkalmasak, konformista emberfők nevelése lehetséges általuk (Horkheimer és Adorno, 1990). David Hesmondhalgh egészen más szemléletű *The Cultural Industries* című monográfiája alapján érdemes kiemelni az ún. *core cultural industries* (fő, azaz „mag” területekként hivatkozom rájuk) területeket, valamint *periferial cultural industries* (periférikus) területeket. A szerző fő kulturális ipari területekként az alábbiakat jelöli meg:

1. televízió és rádió,
2. filmipar,
3. zeneipar,
4. nyomtatott és elektronikus könyvkiadás,
5. videó és komputer játékok,
6. reklám, marketing, Public Relations,
7. web design (Hesmondhalgh 2018:85-87).

Ezek a területek interakcióba lépnek egymással, kapcsolatban állnak, nem tudjuk őket külön értelmezni. Hesmondhalgh Garnhamra hivatkozva megjegyzi azonban, hogy a felsorolt területek egymással versenyeznek azonos erőforrásokért. A periférikus területek artikulálása során a szerző előzetesen jelzi, hogy nem azért nevezi azokat periférikusnak, mert kevesebb társadalmi vonzattal rendelkeznek, hanem mert (1) kevésbé tárgyaljuk őket a fő iparágakkal szemben, valamint (2) jellegükből adódóan kevesebb emberhez jutnak el (Hesmondhalgh 2018:/85-87). Ezek a területek leginkább a performatív művészet (színház), valamint a képzőművészet (múzeum, galériák – művészeti intézmények), ahol az egyediség, a reprodukálhatóság, az itt és most, aura és jelenlét kérdései a digitális tér és tömegtermelési logika kritériumait feladat elé állítja. A technológia fejlődése által a hagyományos kulturális ipari termékek könnyedén tudnak a tömeggyártás, fordíthatóság, terjeszthetőség szempontjainak megfelelni, mint azok a területek, ahol az egyszeri és a megismételhetetlenség ténye kardinális aspektus. Ezek a területek a gazdasági működésben is részt vesznek, továbbá a tudás, megértés és kreativitás terjesztésében vállalnak szerepet – megjelenik ezáltal egyfajta tudástranzfer szerep, mely a kiművelt emberfő narratívájának gazdasági (munkaerő) potenciálját erősíti. A kapcsolat tehát gazdasági és kulturális értelemben nem kizárólag profit (profit maximalizáló) alapú. Érdemes kiemelni, hogy a digitális vagy a digitalizált alkotások között kardinális különbség az „artist proof” (eredeti) példány hordozójának médiuma – a példányúság, az eredeti alkotás a konvencionális művészetben érték, egy-egy művészeti alkotás eredetiségét igazoló dokumentuma az adott mű adatait, útját, különféle nyilvántartásai számait tartalmazza. Egy eredetileg fizikai térben, fizikailag létrejött alkotás digitális leképezése nem egyezik meg az eredetivel, mindössze másolata. A digitálisan létrehozott alkotások – egy videó, egy grafikai, egy plakát – pedig

kifejezetten a másolhatóság, terjeszthetőség árnyoldalait mutatták meg az elmúlt évtizedekben. Ez utóbbi problémára jelenthet megoldást a művészeti NFT, mely egy nem helyettesítő token jelent. Egy-egy digitális alkotás blokklánc technológia segítségével biztosítja a tulajdonjogot.

Financiális értelemben egy átlagos játékfilm előállítása hatalmas anyagi erőforrásokat igényel, ellenben amikor elkészül, a terjesztése, további ismétlése arányosan kevesebb költséget emészt fel, mint az egyszeri előállítás. A streaming szolgáltatókon keresztül a terjesztés globális méreteket öltve alakította át a gyártói és befogadói oldal mechanizmusait. Ebbe a gyártói és fogyasztói logikába érkezett meg a múzeumi világ, azonban a pandémia nélkül integrálódása feltehetően lassabb és megfontoltabb lett volna. A pandémia azonban a kulturális szektor azon szereplőit, akik az „itt és most”, valamint a reprodukálhatóság határaival küzdöttek a digitalizáció korában, gyors reagálásra készítette. Ez az instant reagálás többféle intézményt eltérően érintett. Az (anyagi) erőforrások, a nézői/látogatói támogatottság, a közösségi média jelenlét mind-mind fontos részei voltak egy-egy intézmény (színház, galéria, múzeum) digitális reprezentációjának.

Elemzés – két intézményi példa

Mielőtt példáimat beemelem a diskurzusba, érdemesnek látom kiemelni, hogy a múzeumok esetében megjelent igény a virtuális, digitális megoldásokra egyrészt az elmúlt évek rohamos technológiai fejlődésével magyarázható. A virtuális múzeumi terek elterjedését a pandémia felgyorsított ütemben tárta a befogadó elé. Hazai, nemzetközi, városi, vidéki múzeumok egyaránt igyekeztek nemcsak a digitális megoldásokat, de az online, közösségi média jelenlét valamennyi aspektusát maximálisan kihasználni, fenntartani az érdeklődést tartalmaik, kulturális intézményük iránt. Természetesen más-más lehetőségek álltak, illetve állnak rendelkezésre finanszírozási szempontból, regionálisan, valamint egy képzőművészeti, kortárs intézmény, vagy egy történeti gyűjteménnyel rendelkező múzeum számára. Eltérő célcsoporttal rendelkező megoldásokban nem tudnak azonosat mutatni számunkra.

Az alábbiakban két példán keresztül szemléltetem a megoldások változatosságát. A szempontrendszer felvázolását követően listapontokba szedem az elemzést, majd röviden összefoglalom a lényegi pontokat. Az elemzés alapvetően a két digitális megoldás esetében az interaktivitásra, a kategorizálhatóságra, a megoldás múzeumpedagógiai összefüggéseire, valamint az adott intézményben betöltött szerepére koncentrálok.

A következőkben említett megoldások, valamint kiemelt alternatíva típusok leginkább a múzeumpedagógiai mozgalom számára jelentenek metodikai alternatívát. A gyakorlatban leginkább három fő típus különböztethető meg: valóságos múzeumi tárgyak, anyagok virtuális változatai; konkrétan a virtuális felületre épülő kiállítások; valóságos és virtuális anyag ötvözete, egymás kiegészítése (Aranyi et al. 1997).

Az elemzés szempontjai:

- (1) Az intézmény adatai;
- (2) Az intézmény szerepe;
- (3) Digitális múzeumi megoldások az adott intézményben;
- (4) A digitális megoldás jellegzetes elemei;
- (5) A digitális megoldás múzeumpedagógiai kategóriája.

Petőfi Irodalmi Múzeum és Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet – *Színről színre, színjátszás vidéken, 1854-1945*

Az intézmény adatai

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet 1952-ben alakult, majd 1953-ban hozzácsatolták a Bajor Gizi Emlékmúzeumot. Különböző helyszínei Budapesten találhatóak.

Az intézmény szerepe

Az intézmény elsődleges célja a magyar színházművészet hagyományainak felkutatása, tudományos feldolgozása, miközben részt vállal a színháztudományi terület tudományos írásos- és képi, valamint videóanyagának gondozásában. Az intézet kiadásában számos kötet jelenik meg, illetve rendhagyó kiállításokat szerveznek színészszerzőkről, színházhoz köthető legendás személyekről. A tudományos munka, valamint a tudományos ismeretterjesztés céljából az intézet rendszeresen szervez konferenciákat, valamint korábban színházi szakíró kurzust is indítottak a színházi szakírói szakma utánpótlásának érdekében.

Digitális múzeumi megoldások az adott intézményben

Az intézményben különféle digitális múzeumi megoldások azonosíthatók. A legújabbak között már gazdag, a korabeli technológiai lehetőségeket kihasználó gyakorlatok láthatók, melyek a lineáris befogadást megbontják. Ez utóbbira lehet példa az OSZMI *A magyar színházak Trianonja* című virtuális kiállítása, ellenben az utóbbi évtized során létrehozott virtuális kiállítások katalógusszerű formában készültek, melyek esetében az információátadás hangsúlyos. A katalógusszerű, lapozható, interaktív elemeiben a „kattintásban” kimerülő virtuális kiállítás a *Bajor Gizi Színészmúzeum 2002-2009* című tárlat, mely egyébként archiválási feladatot betöltve egy korábban, fizikai térben létrehozott kiállítás online változata.

A digitális megoldás jellegzetes elemei

A *Színről színre* kiállítás vegyes médiumokat alkalmaz a kiállítás display elemei között: a jelentős mennyiségű lexikális anyagot képek, szemelvények, hangfelvételek, filmösszeállítások elevenítik meg. Korabeli sajtóforrások, tanulmányok részletei, memoárok helyezik kontextusba a magyar színháztörténet kiemelt periódusát. A két múzeum közös együttműködése meghozta gyümölcsét. Az anyag tipográfialilag, képileg gazdag. Korábban lineáris, katalógusszerű, lexikális anyagot közvetítő tárlatok domináltak az intézménynél. A friss, nemrég a nyilvánosságának bemutatott virtuális tárlat esetében azonban a mozgóképek, hangfelvételek a tudásátadás (információátadás) szabadabb, játékosabb formáját segítik, és a linearitás sem elsődleges a *Színről színre* című virtuális kiállításban. A hangfelvételeken színészek olvasnak fel, a filmek pedig szintén narrációval kerültek fel a felületre. A virtuális kiállítás kurátorai egy-egy rész kúrálásában vettek részt. A különféle tudások, a múzeumpedagógiai megközelítés a tárlat interaktivitásában is megjelenik, miközben jól érthető piktogramok segítik a tájékozódást, szabadon mozoghat (szabadon választható, mely tartalmat mely után nézi meg az érdeklődő) a látogató a tartalmak között.

A digitális megoldás múzeumpedagógiai kategóriája

Az elméleti bevezető alkalmával három digitális múzeumi kategória elkülönítése történt meg. A *Színről színre* című virtuális kiállítás fizikai térben nem létezik, ellenben a gazdag, termékeny tudásanyaga eltérő médiumokból is digitalizálva lett. A kiállítás mindezen tényezők miatt konkrétan a virtuális felületre épülő kiállítás kategóriába tartozik – tehát kurált, konstruált formában a tudásanyag nem található meg fizikai térben kiállítva.

Dobó István Vármúzeum – Eger

Az intézmény adatai

A Dobó István Vármúzeumot Magyarország egyik leglátogatottabb múzeumaként tartják számon. Mint történelmi emlékhely kiemelten kezeli az egri vár történelmi és épített örökségét. A Múzeumnak jelentős virtuális kiállítási portfóliója van. A múzeum létrehozásának gondolata a 19. századig nyúlik vissza, majd 1948-ban a Városi múzeumot a Buttler-házban rendezték be. Az egri vár 1957-ig a honvédség kezelésében működött, majd 1958-tól költözött a múzeum a várba.

Az intézmény szerepe

A múzeum gyűjtési és kutatási feladatokat lát el, továbbá mindezen tevékenységeket helytörténetileg teszi. A múzeum Eger városának ikonikus helyszíne, a vár történelmi szerepe miatt pedig népszerű turistalátványosság mind magyar, mind külföldi turisták számára.

Digitális múzeumi megoldások az adott intézményben

Az intézmény jelentős virtuális, azaz digitális múzeumi kínálattal rendelkezik. A múzeum a honlapján jelzi, hogy az általuk alkalmazott megoldások nem helyettesítik a személyes jelenlétet, ellenben ideiglenes megoldásként, a karanténkultúra, valamint járványlét időszakában megfelelőek. A múzeum megoldásai több múzeumpedagógiai alternatívát felölelnek. Operálnak a virtuális tárlat, a 3D-s csarnok megoldásokkal, de a gemifikációs elemek, avagy a játékok tárháza szintén jelentős.

A digitális megoldás jellegzetes elemei

A Dobó István Vármúzeum 60 éves történetét ünneplő tárlat interaktív kiállításként kerül definiálásra, melynek címe *6van hatás*. A kiállítás egyfelől interaktív felületről áll, valamint ahhoz kapcsolódó játékos megoldásokból, melyek általános-és középiskolások, valamint felnőttek számára is készültek.⁴

⁴ A *6van hatás*-on túl a múzeum online osztályirándulásra invitálja a gyermekeket: ez utóbbi esetben kisfilmek kíséretében memóriajáték, kvíz várja a képernyő mögött lévőket. Ez a megoldás kifejezetten a pandémia alatt érvénybe lévő korlátozásokra adott válaszként azonosítható a múzeum részéről.

A virtuális kiállítás interaktivitásának elemeit a memóriajátékok, kvízek jelentik, melyeknek múzeumpedagógiai értelemben kifejezetten a játékos tanulás a célja. Például a *Legyen ön is milliomos!* című játék logikáját átvevő kvízzjáték feltételezi azoknak a tudáselemeknek az előzetes ismeretét, melyet a nevezetes játék adott az azt ismerők számára. A virtuális kiállítások a múzeum kínálatában kardinális szerepet betöltve kiszélesítik a múzeum célközönségét, továbbá elérhetőbbé teszik a gyűjteménnyel, múzeummal való találkozást földrajzi helyzet, financiális megkötés nélkül.

A Dobó István Vármúzeum a következő magyarázatot adja a kiállításra vonatkozóan: „*A múzeum, a Te történeted! A Dobó István Vármúzeum 60 éves születésnapját ünneplő időszaki kiállítással ismerkedhetünk meg. Miért lehet ez fontos Neked? Mert olyan műtárgyakat mutatunk be a 6van hatás című interaktív tárlaton, amelyek a legértékesebbek, legféltettebbek a gyűjteményben! Gyere és kalandozz velünk, hogy megismerhesd régészeti, néprajzi, történeti, képző- és iparművészeti, irodalomtörténeti gyűjteményeink legérdekesebb kincseit! Játssz velünk, hogy az értékek közössé tudjanak válni!*” – A gemifikáció megjelenése, valamint az interaktivitás dominál, különféle tematikájú játékok hozzák közelebb a tárgyak világát. Az egri múzeum többféle megoldást alkalmaz, láthatóan korosztályra, célcsoportra lebontva igyekszik az online térben elérni az érdeklődő gyermekeket, felnőtteket, csoportokat. A virtuális kiállítás kevésbé interaktív és ötletes eleme egy virtuális gyűjtemény, mely a múzeum eltérő gyűjteményeiből válogatott tárgyakat mutat be, rövid, lényegre törő kísérszöveggel. Ez a katalógusszerű, kezdetleges virtuális kiállítások jegyeit hordozza magában. A *6van hatás* című tárlathoz kapcsolódó játékok között tárgypárosítás is megtalálható, mely a kisiskolás korosztály számára tud játékosan tudást közvetíteni. A megoldások, habár interaktivitásukban gazdagabbak akár az OSZMI említett kiállításaitól, mégis vizuálisan kezdetlegesek, illetve felmerülhet a kérdés, hogy mind digitális múzeumi megoldás, milyen céllal jött létre. Mennyire hatékonyan képes ily módon általános iskolás és középiskolás korosztálynak adott témában tudást közvetíteni a múzeum? Vagy mindössze az élmény a cél, illetve a múzeumi látogatásra való nevelés? Ezek a kérdések egyaránt érvényesek a kvízzjáték, továbbá a tárgypárosítási digitális múzeumi megoldások esetében.

A digitális megoldás múzeumpedagógiai kategóriája

Az egri múzeum megoldásában többféle múzeumpedagógiai kategória azonosítható. Egyfelől vannak olyan elemei, melyek a valós, fizikai térben nem találhatóak meg, kifejezetten a virtuális térbe készültek, továbbá vannak olyan részei, melyek fizikai tárgyak virtuális leképezéseit felhasználva készültek el.

Összegzés

A technológiai változások a társadalomra, valamint a kultúrára is jelentős hatással vannak, melyet, ha röviden is, de igyekeztem hangsúlyozni az írás első részében. A vizsgálat során feltárt eredmények egy ún. nem organikusan kialakult mediális közvetítettség szerepére fókuszálnak a művészet, s ez által a művészet befogadása, valamint a kultúra létrehozásának területén. A jelenség globális szinten vizsgálható, ellenben mintavételelem kizárólagosan a hazai kulturális ipari jelenségeiből származik a COVID-19 pandémia, valamint a pandémia enyhülésének időszakában, mely a 2020-as év március hónapjától datálható – vagyis a karanténkultúra, valamint járványlét időszakára fókuszálok, mely fogalmakat a dolgozat elején igyekeztem megmagyarázni aktuális,

frissen megjelent szakirodalmat felhasználva. A karanténkultúra lehetőségei nem jelentenek paradigmaváltást az adott területen, mindössze a korábbi mechanizmusok tárháza bővül. Megállapítható, hogy a digitális múzeumi megoldások eltérő technológiai mélységben kínálnak fel metodikai alternatívát a kulturális intézményekben és mind a pandémia előtt, mind azt követően jelen vannak a múzeumok életében. Az információs társadalom korában a digitális múzeum, mint alternatíva több mint egy évtizede színesíti a múzeum, mint nonformális oktatási tér lehetőségeit. A múzeum, mint korábban periférikus kulturális ipari területként azonosított szegmens a kiemelt digitális múzeumi megoldások révén részben a főbb kulturális ipari területek logikájába illeszkedik, hiszen előállítási költsége egy-egy virtuális kiállításnak, vagy digitális múzeumi megoldásnak (például kvíz) jelentősebb, utána azonban a múzeum repertoárjába csatlakozva valamennyi potenciális látogató számára elérhető tartalomként jelenik meg. Az online tér adta lehetőségek által pedig idő és földrajzi helyzettől függetlenül elérhetőek tartalmak, így az alapvetően személyes jelenlétre, befogadásra és esztétikai élményre kondicionált kulturális ipari terület kifejezetten a karanténkultúra és járványlét időszakában lehetőségeinek kiszélesítését tudta megtenni a digitális múzeummal, mint metodikai alternatívával.

A dolgozatban nem tettem említést a posztdigitális múzeum fogalomról, továbbá a digitális technológia normatívvá válásának narratívájáról sem – mindez nem jelenti azt, hogy ezen aspektusok nem kardinálisak a téma egy másik alkalommal történő átgondolása vagy tovább gondolása alkalmával.

Irodalomjegyzék

- Berényi, M. & Molnár J. (2017). A FinTech-jelenség hatása – Radikális változás zajlik a pénzügyi szektorban? *Hitelintézetési Szemle*, 16(3), 32-50.
- Deutsch N., Hoffer I. et al. (2019). *A technológia szerepének stratégiai felértékelődése. Szemelvények a stratégiai technomenedzsment témaköréből*. Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest.
- Hans Belting (2006). *A művészettörténet vége*. Ford. Teller Katalin. Atlantisz Kiadó. Budapest.
- Hesmondhalgh, D. (2018). *The Cultural Industries*. SAGE Publications Ltd.
- Jakab, A. Zs., & Vajda, A. (2022). Karanténkultúra és járványlét. A pandémia hatása a mindennapokra. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra*. Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum, Kolozsvár – Budapest, 7–23.
- M. Horkheimer & T. W. Adorno (1990). A felvilágosodás dialektikája. Ford. Bayer József – Geréby György – Glavina Zsuzsanna – Vörös T. Károly. Gondolat – Atlantisz. Budapest.
- Mumford, L. (1966 nyár). Technics and the Nature of Man. *Technology and Culture*, 7 (3), 303-318.
- Olay, Cs. (2015). Benjamin és Adorno vitája a tömegkultúráról. In: *Vitában egymással. Filozófusok vitái, kontroverziái*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 317-340.
- Pataki, B. (2014). *Technomenedzsment – Bevált módszerek és új utak*. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Tófalvy, T. (2017). *A digitális jó és rossz születése*. L'Harmattan Kiadó. Budapest.

Walter, B. (2011). A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában. In: Kürti, E. (szerk.). *Médiatörténeti szöveggyűjtemény*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Intermédia Tanszék. 86-98.

Internetes források

6van hatás. Kvíz. URL.: <https://learningapps.org/display?v=po6k4jk2j20> Utolsó letöltés dátuma: 2022.11.05.

6van hatás. Párosíts a tárgyakat című játék. URL.: <https://learningapps.org/display?v=pgpn4hd2j20> Utolsó letöltés dátuma: 2022.11.05.

6van hatás időszakos, interaktív kiállítás. URL.: <https://www.egrivar.hu/hu/digitalis-muzeum/c/digitalis-muzeum> Utolsó letöltés dátuma: 2022.11.05.

A magyar színházak Trianonja. URL.: <https://nemzetiszhaz.hu/a-magyar-szhazak-trianonja/> Utolsó letöltés dátuma: 2022. 11. 05.

Aranyi, Z., Varga, A. et al. (1997). *Virtuális Kiállítások A World Wide Weben, A Jate Egyetemi Könyvtárban*. URL.: <http://nws.niif.hu/archivum/97/tartalom/NWS/6/3/index.htm> Utolsó letöltés dátuma: 2022. 11. 05.

Bajor Gizi Színészmúzeum 2002-2009. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet virtuális kiállítása. URL.: <https://oszmi.hu/hu/kiallitas/virtualis-kiallitas/bajor-gizi-szineszmuzeum-2002-2009> Utolsó letöltés dátuma: 2022. 11. 05.

Digitális múzeum. Egrivar.hu. URL.: <https://www.egrivar.hu/hu/digitalis-muzeum/c/digitalis-muzeum> Utolsó letöltés dátuma: 2022.11.05.

Online osztálykirándulás az Egri várban. URL.: <https://view.genial.ly/5fa11caf78f4060ce92cc73e/game-breakout-online-osztalykirandulas-az-egri-varban> Utolsó letöltés dátuma: 2022. 11. 05.

Színről színre. Színháztörténeti Múzeum és Intézet virtuális kiállítása. URL.: <https://oszmi.hu/hu/kiallitas/virtualis-kiallitas/szinrol-szinre> Utolsó letöltés dátuma: 2022.11.05.

Mercz-Madarassy Kitti, Dr. Olajos Tímea: A gyermek kötődési stílusát befolyásoló tényezők rendszerszintű vizsgálata a reziliencia tükrében

/DE-BTK, Humán Tudományok Doktori Iskola/

Lektorok: Dr. Egri Tímea és Dr. Riesz Mária

Absztrakt:

Jelen tanulmány feladata a doktori kutatási tervem bemutatása. Azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy feltárjuk azon protektív tényezőket, melyek hozzájárulnak a korai életidőben, egészen a magzati léttől kezdve ahhoz, hogy a gyermeknek biztonságos kötődési mintázata szilárduljon meg második életévére, hiszen ez egy olyan fontos jellemző, mely egy életen át befolyást gyakorol pszichés működésünkre. Ennek érdekében longitudinális vizsgálatot tervezünk olyan családokkal, akik jelenleg várják gyermeküket. A várandósságtól kezdődően, a szülésélményen és a posztnatális időszak megélésén keresztül a gyermek második életévéig végeznénk vizsgálatok a résztvevőkkel. Kérdőíves módszer segítségével igyekszünk azonosítani azon faktorokat intra- és interperszonális, valamint családi szinten is, melyek lehetővé teszik a szülők szenzitív, reflektív működését a gyermekkel szemben, aminek talaján kialakul a kötődés. Vizsgálatunk újszerűségét ez a rendszerszemléleti keret adja. Célunk egy olyan új, komplex modell felállítása, ami végső soron a családokkal ezen időszakban dolgozó szakemberek – pszichológusok, orvosok, védőnők, perinatális szaktanácsadók stb. – munkáját segíti azáltal, hogy világossá teszi, mely kulcstényezőkre koncentrálna küzdhet meg sikeresen a család ezen időszak jelentős kihívásaival.

Bevezetés

A gyermekáldás körüli időszak nem csak a nő, de a család életében is egy megterhelő életszakasz, hiszen számtalan változást hordoz magában; testi, lelki és szociális változásokhoz is alkalmazkodnia kell az érintetteknek (Hajduska, 2008). Ezen túl, az elmúlt évek ország, kontinens és világszinten is jelentkező történései – Covi19 világjárvány, háború, energetikai és gazdasági válság – az intra-, interperszonális és családi szinten történő átalakuláshoz való alkalmazkodást még inkább megnehezítik.

A nehézségek ellenére mégis kiemelten fontos ebben az időszakban az újdonsült, vagy akár többszörös szülők részéről az új egyensúlyi állapot kialakítása és megtartása (Hajduska, 2008), hiszen a gyermek tekintetében, az ebben a korai időszakban – intrauterin és korai extrauterin életidő – megtapasztaltak, átélt élmények hosszútávú befolyást gyakorolnak a pszichés működésre (Bödecs, 2019). Ennek fényében úgy gondoljuk, hogy fontos feltárni, az élet kezdeti időszakától, a fogantatás pillanatától kezdődően, hogy e meghatározó, szenzitív periódusban mely tényezők, és azok együtt járása, mintázata járul hozzá a gyermek lelki stabilitásához, mentális egészségének megalapozásához.

Kutatásunk két kulcstényezőjének a *gyermek kötődési mintázatát* és a *szülők különböző szinteken megtapasztalt rezilienciáját* választottuk. Ezen konstrukciók természetesen a címadásban is visszaköszönnek. Választásunk részletesebb indoklására a **Szakirodalmi áttekintés** részen belül kerül majd sor.

A kutatás megvalósításával célunk egy olyan új, komplex modell felállítása, mely rendszerszemléletben, a több szinten – intraperszonális, interperszonális és családi szint – azonosított protektív faktorok segítségével lehetővé teszi a családok több fronton való, komplexebb segítségét ezen meghatározó életszakaszban a szakemberek számára.

Szakirodalmi áttekintés

Kötődés

A kötődés a fejlődés egyetemes jellemzője, hiszen a gyerekek szerte a világon nagyon hasonló életkorban kezdenek el nyugtalanok lenni, ha elsődleges gondozójuktól elszakadnak, őt nem látják. Az elsődleges gondozó általában az anya. A gyerekeknek nem csak azért van szükségük édesanyjukra, hogy fizikailag életben maradhassanak, de érzelmi biztonságukat vagy éppen bizonytalanságukat is ebben az első emberi kapcsolatban tapasztalják meg. A kötődés egyensúlyt teremt a gyermek biztonság iránti igénye és tapasztalatszerzési, vagyis explorációs vágya között (Cole & Cole, 2006).

Ez az ősi, elsődleges (anya-gyermek) kapcsolat mintaként szolgál a személy későbbi kapcsolataiban, az azokban való működésmódban is (Mérei & Binét, 2006), John Bowlby szerint egy belső munkamodellé alakul, ami reprezentálódik az élet folyamán másokkal történő interakciók során. A belső munkamodell a másikkal való kapcsolaton túl a szelfre vonatkozóan is hordoz információkat, melyek az egyén értékességére és szerethetőségére vonatkoznak (Bartholomew & Horowitz, 1990).

A szakirodalmi adatok szerint a kötődési mintázat kialakulását több tényező is befolyásolja; ilyenek a szülők viselkedése, a gyermekkel szemben mutatott válaszkészsége, hogy mennyire szenzitívek, reflektívek (Cole & Cole, 2006), a mentalizációs képessége (Fónagy, 1993), a gyermek veleszületett jellemzői, temperamentuma, de még fogékonysága is a szülőkkel való társas interakciókra (Cole & Cole, 2006). Ezen túl szintén kiemelendő a gondozó(k) és a csecsemő közötti összeillés, annak mértéke, hogy a gondozó(k) mennyiben képesek interpretálni annak jelzéseit és viselkedésüket harmonikusan hozzá igazítani (Thomas & Chess, 1977, idézi Vajda & Kósa, 2005). Ide tartozik továbbá a szülők saját kötődési stílusa, saját szüleikkel való érzelmi viszonya. A kötődés „öröklődik” (Andrek, 2019), hiszen a biztonságos kötődési stílussal rendelkező szülők érzékenyebben reagálnak a gyermeke jelzéseire (Fónagy, 2003).

Az elsődleges, anya-gyermek kapcsolatban kialakuló kötődési mintázat, az erre vonatkozó struktúra és dinamikus működésmódja stabilan fennáll egy egész életen át (Bowlby, 1988, idézi Hámori, Dankháziné, Horváth-Szabó, Martos, Kézdy & Urbán, 2016). Számos területen fejti ki hatását: meghatározza a gyermek szociális, érzelmi és kognitív fejlődését is, valamint később a mentális egészségére, pszichiátriai betegségek kialakulására, valamint a viselkedéses zavarok előfordulására is befolyással bír (Mathews, Emerson, Moore, Fial & Hanna, 2019). A biztonságos kötődési mintázattal rendelkező személyek pozitívabb szelfreprezentációkkal bírnak, melyek például krízishelyzetekben is segíthetik a gyorsabb, adaptívabb megküzdést azáltal, hogy náluk kevesebb esélye van a pszichés zavarok – szorongás és/vagy depresszió kialakulásának (Molnár, 2014).

Ezen fejezetből látható, hogy a biztonságos kötődés egyfajta protektív tényező, mely pozitívabb fejlődést determinál és lehetővé teszi a mentális stabilitást különböző élethelyzetekben. Ezért is választottuk a kutatás egyik fő konstruktumának.

Reziliencia

Az utóbbi évek egyik leginkább dinamikus fejlődő, egyre szélesebb körben és több aspektus mentén kutatott konstruktuma a reziliencia, a rugalmasság, az alkalmazkodás képessége, mely kulcstényező abban, hogy az egyén neheztő, vagy olykor traumatikus

körülmények ellenére is megőrizze mentális egészségét (Varga, Zábó, Török & Oláh, 2020). A reziliencia leginkább rendszerszemléleti keretben értelmezhető, hiszen mindig vannak bizonyos kockázati faktorok, melyek az egyensúlyából kibillentett személyt negatív kimenetelű megküzdésre determinálnák, ezek mellett mindig vannak védőfaktorok, melyek segítik a személyt ebben az adaptálódási folyamatban, illetve nagyon fontos a környezet, és a környezettel folytatott interakciók minősége, melyben végbemegy a rugalmas alkalmazkodás. Ezen tényezők mintázatából nő ki magát az egyénre jellemző reziliencia mértéke (Luthar, Cicchetti és Becker, 2000, idézi Koródi & Szabó, 2019). Összességében tehát elmondható, hogy egy multikauzális, dinamikusan változó jellemzőről van szó.

Kutatásunk másik fő konstruktumának tehát ezen tényezőt választottuk, hiszen a mentális egészség megőrzése, a kiegyensúlyozott pszichés állapot elengedhetetlen az általunk vizsgálni kívánt időszakban ahhoz, hogy a szülők megfelelően mentalizáljanak, szenzitív és reflektív módon reagáljanak a baba jelzéseire, melynek talaján kialakul a gyermek kötődési stílusa. mintázata (Szemán-Nagy, 2009; Andrek, 2019).

A gyermekáldás körüli időszak

A gyermekáldás körüli időszak – ante-, és posztnatális időszak –, mint normatív krízis jelenik meg mind az egyén, mind a család életében, hiszen alkalmazkodást megkívánó fordulópont, testileg, lelkiileg és szociális tekintetben is (Hajduska, 2008). Ezen periódus nem csak az első gyermekkel kapcsolatban jelent krízist, hiszen minden terhesség és minden szülés más, a családok minden gyermek érkezésekor más életszakaszban vannak, valamint minden gyermek születésekor megváltozik a családi dinamika (Molnár, 2014).

Mivel ebben az időszakban igen nagy változás következik be a nő és a család életében, ez egy szenzitív periódus, így az ezt megélők fogékonyabbak negatív pszichés állapot megélésére (Hajduska, 2008; Molnár, 2014). Kiemelten fontos a lelki segítségnyújtás, hiszen alapvetően egészséges emberek is érzelmi és viselkedéses zavarokat mutathatnak a krízishelyzetben. Ezek pszichopatológiai reakciókban nyilvánulhatnak meg, mint például szorongás, depresszió, álmatlanság, nyugtalanság, gátoltság, érzelmi labilitás, impulzív reakciók, feszültségérzés, agresszivitás stb. (Hajduska, 2008)

Az életszakaszból fakadó, természetesen megjelenő nehézségeken túl az elmúlt évek, már a bevezetőben is említett történései, bizonytalanságai tovább terhelik a családokat. Ez is arra inspirált bennünket, hogy a reziliencia legyen kutatásunk másik fő konstruktuma.

Választásunknak ezen túl gyakorlati vonatkozásai is vannak, hiszen a reziliencia egy jól fejleszhető jellemző (Varga, Zábó, Török & Oláh, 2020), így a megfelelő prevencióval, vagy intervencióval gyors, koncentrált és hatékony segítségnyújtás valósulhat meg, amennyiben szükséges.

Kutatási terv

A következőkben a kutatási tervet szeretnénk felvázolni. Mivel a kötődési stílus meghatározza, hogy az egyén hogyan áll magához, a világhoz és hogyan viselkedik kapcsolataiban, valamint magát az elsődleges gondozóval, az anyával való érzelmi kapcsolat alakítja ki, formálja, fontosnak tartjuk annak longitudinális vizsgálatát, hogy ebben a korai időszakban, a magzat megfogantatásától kezdve, a különböző szinteken melyek lesznek azok a tényezők az anya-gyermek kapcsolatban, melyek facilitálják a biztonságos kötődési mintázat kialakulását. Kutatásunk újszerűsége abban rejlik, hogy mind intraperszonális, mint interperszonális és mind családi jellemzők hatását is szeretnénk vizsgálni. Hiszen az anya életében ezeken a szinteken

megjelenő tényezők hatást gyakorolhatnak arra, hogyan viszonyul magzatához, majd újszülöttjéhez. Megnéznénk ezen tényezők egymásra, illetve magára a gyermek kötődési stílusának kialakulására gyakorolt hatását, a reziliencia tükrében, amiről feltételezzük, hogy kulcstényező lehet az élethelyzet adta változásokhoz való rugalmas adaptálódásban, a pszichés egészség megőrzésében. A tervezett vizsgálatokban nem csak egyéni szinten, hanem mind diádikus, mind családi rendszer szinten is visszaköszönő pszichológiai konstruktum a reziliencia.

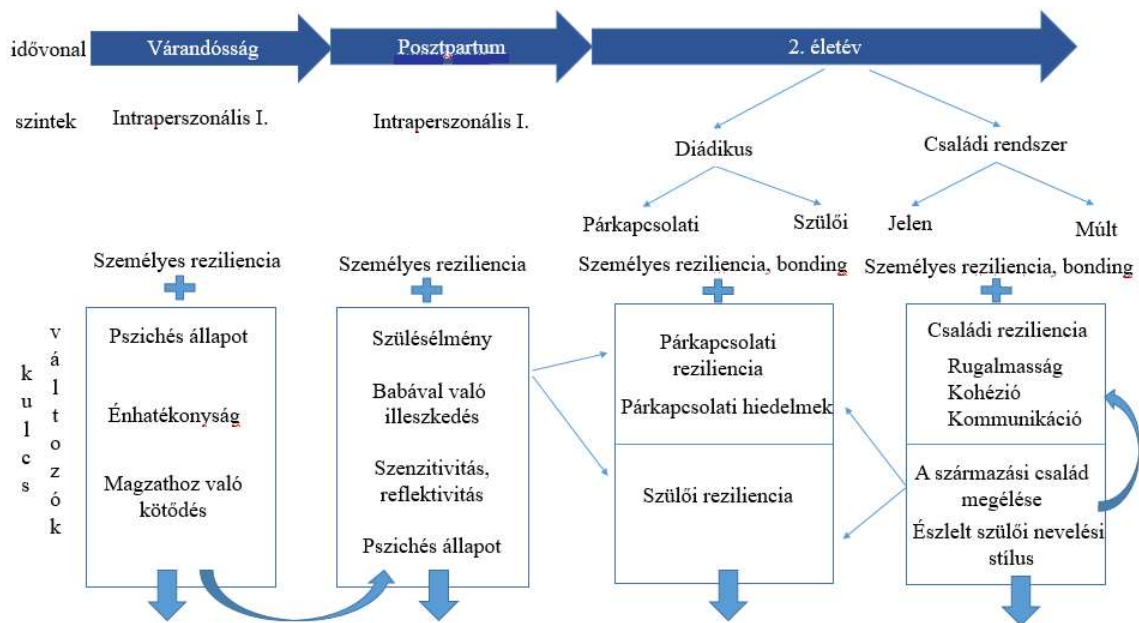
A kötődés reziliencia-fókuszú rendszerszemléletű longitudinális vizsgálata a fogantatás pillanatától kezdődne, egészen a várandósság kezdetétől, a gyermek 1-1,5 éves koráig szeretnénk követni a családokat. Ezen időszak fontos egyéni, társas és családi szinten is megjelenő meghatározó jellemzőit keressük, melyek befolyással bírnak az anya-gyermek kapcsolat alakulására, melyben kialakul a gyermek kötődési mintázata, amely alap struktúráját képezi felnőtt életében is a kapcsolatokban való működésnek.

Korábban a kutatásunk végső pontja a gyermek kötődésének vizsgálata lett volna második életévében, hiszen kutatások alapján ekkorra szilárdul meg kötődési mintázata, azonban sajnos módszertani nehézségekbe ütköztünk. A legalkalmasabb eszköz az Ainsworth és munkatársai által kidolgozott Idegen Helyzet vizsgálat lett volna (Ainsworth, Behlar, Waters & Wall, 1978), csak hogy erőforrások hiányában ez esetünkben nem megvalósítható. Így amellet döntöttünk, hogy az anya mentalizációs képességét, szenzitivitását és reflektivitását fogjuk mérni, mely a legfontosabb tényező a kötődés kialakulását tekintve (Fónagy, 2003).

Az alábbi ábra összefoglalja a kutatás jelenleg még igen széles fókuszát:

1. ábra: Forrás: Saját szerkesztés Olajos és Mercz-Madarassy (2022)

A módszertani eszközöket tekintve kérdőíveket fogunk alkalmazni. A várandósság alatt

vizsgálánk a kismama pszichés állapotát. A szorongást a Spielberger-féle Állapot- és vonásszorongás kérdőív segítségével (Spielberger, Gorsuch és Lushene 1970), a depressziót pedig az Eddinburgh Posztnatális Depresszió Kérdőívvel (Gibson, McKenzie-McHarg, Shakespeare, Price, és Gray, 2009). Az énhatékonyság mérésére a Bandura által létrehozott Általános Énhatékonyság kérdőív használnánk (Bandura, 1990), míg a magzathoz való kötődés mérésére a

Maternal Fetal Scale magyar változatát, melyet Andrek és munkatársai fordítottak le és készítettek belőle anyai, valamint apai verziót is (Andrek, 2019).

A szülést követően, a posztnatális időszakban vizsgálnánk a szülésélményt, amely kérdőív az objektív tényezőkön túl (pl. beavatkozások száma, vajúdás időtartama, kitolási pozíció, stb.) a szülés közben, valamint most, a visszaemlékezés közben megélt érzésekre kérdezne rá, tehát a szubjektív megélés kerülne fókuszban. A szülésélmény kérdőív kidolgozás alatt van. Nem rég szült nőkkel félig strukturált interjúkat fogunk készíteni. A tartalomelemzés eredményei alapján fogjuk összeállítani Szülésélmény Kérdőívünket, mely aztán alkalmas lesz egy időben több nő vizsgálatára.

Szintén a posztnatális időszakban vizsgálnánk az anya és az a magzat temperamentumuk szerinti összeillését. A felnőtt tempereamentumának vizsgálatához Cloninger-féle Temperamentum és Karakter Kérdőívet (Cloninger, Svrakic, & Przybeck, 1993), a gyermek temperamentumának és az anya hozzá való viszonyulásának vizsgálatához pedig a Gyermeki Viselkedés Kérdőív (Rothbart & Derryberry, 1981) és a Maternal Attachment Inventory (Shin & Young, 2007) szolgálna eszközünkül. Ezen túl ebben az időszakban is mérésre kerülne a pszichés állapot, mind a szorongás, mind a depresszió, az előbb említett eszközök segítségével, illetve az anyai szenzitivitás és reflektivitás a Szülői reflektív funkciók kérdőív segítségével (Luyten, Mayes, Nijssens és Fonagy, 2017). Tudomásunk szerint ezen kérdőív magyar mintán történő validálása még nem történt meg, így ez is terveink között szerepel.

A diádikus szintet tekintve vizsgálnánk a szülő-gyermek, illetve a párkapcsolatot tekintve is, mint például a párkapcsolati elégedettség (Martos, Sallay, Szabó, Lakatos és Tóth-Vajna, 2014), párkapcsolati hiedelmek (Szabó-Bartha & Szondy, 2014).

A családi szinten pedig vizsgálnánk a származási családra való visszatekintést a Szülői Bánásmód Kérdőív használatával (Tóth & Gervai, 1999), illetve a jelenlegi, nukleáris család működését a kommunikáció, flexibilitás és kohézió mentén az Olson-féle cirkumplex modell alapján létrehozott David Olson strukturális családdinamikai mérőeljárása – OCST-4 segítségével (Olson & Gorall, 2003, idézi Kisgyörgyné Pongrácz, Tóth, Mirnics, Bagdy & Vargha, 2016).

Az eddig említett konstruktumokon túl, ahogyan a fenti ábrán is látható, a reziliencia minden esetben mérésre kerülne egyéni (Connor-Davidson Skála (Connor & Davidson, 2003)), szülői (Szülői Reziliencia Kérdőív (Suzuki, Kobayashi, Moriyama, Kaga, Hiratani és Watanabe, 2015)) és családi szinten is (Walsch-féle Családi Reziliencia Kérdőív (Walsh, 2016)), hiszen azt szeretnénk feltárni, hogy a reziliencia hogyan árnyalja ezen időszak megélését az eddig tárgyalt fontos tényezők mentén, illetve ezek a tényezők hogyan járulnak hozzá a rugalmasság fenntartásához egy terhelt életidőszakban és ezáltal hogyan segítik elő a pszichés stabilitást, ami elengedhetetlen a szenzitivitáshoz és reflektivitáshoz, aminek talaján kialakul a gyermek kötődési stílusa.

Lévéen, hogy longitudinális vizsgálatról van szó, a lemorzsolódás veszélye igen nagy az évek alatt, így a kezdeti szakaszban több száz családot, gyermeket váró párt szeretnénk bevonni a kutatásba, hogy a mintaelemszám elegendő nagyságú maradjon a teljes kutatás lezárultával is. A vizsgálati személyek elérése érdekében egyrészt szülész-nőgyógyász szakorvosokkal tervezzük felvenni a kapcsolatot, illetve az internet segítségével a közösségi médiában a várandósság, szülés körüli témákkal foglalkozó csoportok tagjai részére fogjuk elérhetővé tenni első kérdőívcsomagunkat. Korábbi tapasztalataink szerint ezen módszerek alapján megfelelő számú vizsgálati személy elérhető a kutatásban való részvétel céljából.

Rövidtávú célok

Jelenleg azt látjuk a kutatással kapcsolatban, hogy a fókusz túl tág, a konstruktumok köre túl széles, így a szűkítés céljából a közeljövőben több, keresztmetszeti elővizsgálatot tervezünk kisebb mintán, hogy felmérjük az általunk vizsgálni kívánt konstruktumok együttjárását, egymásra hatását. Ezen vizsgálatokat a tavaszi időszakra tervezzük. A minta ez esetben óvodáskorú gyerekek és családjaik lennének, hiszen ebben az életkorban (4-6 év) már különböző, szimbolikus reprezentációkon alapuló módszerek segítségével vizsgálható a gyermek kötődési mintázata. Ilyen módszer például a családrajz, madárfészekrajz, illetve a Szeparációs Szorongás Teszt.

Ezen elővizsgálatok lennének segítségünkre abban, hogy kijelöljük a végleges kutatásban mérni kívánt tényezőket.

Hosszútávú célok

A kutatás megvalósításával a tudományos munkán túl egy olyan új, komplex modell létrehozása a tervünk, melyben világossá válik, hogy milyen kulcsfontosságú tényezőkre kell figyelmet, hangsúlyt fordítani ezen fontos életperiódusban (gyermekáldás körüli időszak), ahhoz, hogy a család minél hamarabb adaptálódjon a helyzethez, az új megküzdési módok kialakításával visszanyerje egyensúlyi állapotát és a pszichés egészség, stabilitás, harmónia jegyében szenzitíven tudjon fordulni a gyermek felé, ezzel megalapozva pszichés működését és mentális egészségét is.

A modell felhasználható lenne minden olyan szakember képzésben, ahol a családokkal foglalkoznak, mint például pszichológusi, családterápiás képzés, valamint védőnői és szociális munkás képzés. Ezen túl fontos kapaszkodó lenne a várandósgondozásban és a szülésfelkészítés során tevékenykedő szakembereknek is, mint például orvosok, szülésznők, dülák és bábák.

Összefoglalás

A tanulmány első felében ismertetésre került a kutatás fókuszában lévő, vizsgálni kívánt két fontos, fő konstruktum, illetve a gyermekáldás körüli időszak, mint releváns életperiódus ezen tényezők tekintetében. Ezután bemutattuk a kutatási tervünket; célcsoport, használni kívánt mérőeszközök, mintavétel.

Ezeken keresztül láthatóak a kezdeti nehézségek is, melyeket már érzékeltünk, pl. longitudinális vizsgálatban a résztvevők hosszútávú bent tartása, gyermek kötődési stílusának mérése a korai időszakban. A további mérni kívánt aspektusok kiválasztásának megkönnyítéséül a tavaszi időszakban több, keresztmetszeti elővizsgálatot fogunk végezni kisebb mintán, hogy ellenőrizzük a különböző konstruktumok együttjárását, egymásra hatását.

Végül pedig hosszútávú céljainkat is megfogalmaztuk, ami a gyakorlati hasznosíthatóság köré épül. Amennyiben sikerrel feltárjuk, hogy a gyermekáldás körüli időszakban mely intra-, interperszonális és családi tényezők jelennek meg protektív faktorként és így járulnak hozzá a gyermek biztonságos kötődési stílusának kialakulásához, úgy a családok körül ezen időszakban tevékenykedő szakemberek effektívebb segítséget nyújthatnak ezek kidomborításában, erősítésében, fejlesztésében.

Irodalomjegyzék

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Erlbaum: Hillsdale, NJ
- Andrek A. (2019). *A szülő-magzat kötődést befolyásoló tényezők vizsgálata párkapcsolati és integrációs kapcsolati jellemzők figyelembevételével*. Doktori Disszertáció. ELTE PPK Pszichológia Doktori Iskola, Budapest.
- Bandura, A. (1990). *Multidimensional scales of perceived self-efficacy*. Stanford University, Stanford, CA.
- Bartholomew, K., Horowitz, L. (1991). Attachment styles among young adults: A Test of a Four-Category Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, (2), 226-244. Letöltés dátuma: 2020.02.20.
- Bowlby, J. (1988). *A biztos bázis. A kötődésmélet klinikai alkalmazásai*. Animula Kiadó, Budapest.
- Bödecs P. (2019). A perinatális tudomány kialakulása, története és főbb fejezetei. In: Varga K., Andrek A., Molnár J. E. (szerk.): *A szülés és szülés minősége a perinatális tudományok megközelítésében*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 12-20.
- Cole, M., Cole S. R. (2006). *Fejlődéslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- C. Robert Cloninger, Dragan M. Svrakic, Thomas R. Przybeck. (1993). A Psychobiological Model of Temperament and Character. *Arch Gen Psychiatry*. 50, 975-990.
- Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76-82.
- Fónagy P. (2003). A kötődés generációs átvitele. *Thalassa*, 14, (2-3), 83-106.
- Gibson, J., McKenzie-McHarg, K., Shakespeare, J., Price, J., Gray, R. (2009). A systematic review of studies validating the Edinburgh Postnatal Depression Scale in antepartum and postpartum women. *Acta Psychiatrica Scandinavica*. 119, (5), 350-364.
- Hajduska M. (2008). *Krízislélektan*. Elte Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hámori E., Dankháziné Hajtman E., Horváth-Szabó K., Martos T., Kézdy A., Urbán Sz. (2016). A felnőtt kötődés mérése: A kötődési stílus kérdőív (ASQ-H) magyar változata. *Alkalmazott pszichológia*, 16, (3), 119-144. Letöltés dátuma: 2020.02.02.
- Luyten, P., Mayes L. C., Nijssens, L., Fonagy, P. (2017). The parental reflective functioning questionnaire: Development and preliminary validation. *PLOS ONE*, 12, (5), e0176218.
- Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The Construct of Resilience: A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development*, 71, (3), 543-562.
- Kisgyörgyné Pongrácz D., Tóth M., Mirnics Zs., Bagdy E. (2016). *A Circumplex Modell és az OCST IV.: David Olson Családdinamikai strukturális modelljének és mérő eljárásának ismertetése*. In: <http://www.webcreator.hu/tankonyv/reszletest.html>. Letöltés dátuma: 2022.04.10.
- Koródi K., Szabó É. (2019). A tanulmányi reziliencia értelmezése: kutatási, prevenciós és intervenciós lehetőségek. *Magyar Pszichológiai Szemle (77)*, 4-6, 527-545.
- Martos T., Sallay V., Szabó T., Lakatos Cs., Tóth-Vajna R. (2014): A Kapcsolati Elégedettség Skála magyar változatának (RAS-H) pszichometriai jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 15, (3), 245-258.

- Mathews, T. L., Emerson M. R., Moore, T. A, Fial, A. Hanna (2019). Systematic Review: Feasibility Reliability, and Validity of Maternal/ Caregiver Attachment and Bonding Screening Tools for Clinical Use. *Journal of Pediatric Health Care* (33), 6, 663-674.
- Molnár J. (2014). *Posztpartum szorongás az anyák kötődési jellemzőinek tükrében*. Doktori Disszertáció, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskolája, Debrecen
- Mérei F., V. Binét Á. (2006). *Gyermeklélektan*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Olson D. H., Gorall, D. M. (2003). Circumplex model of marital and family systems. In: F. Walsh (szerk.). *Normal Family Process*, New York: Guildford, 514-547.
- Rothbart, M., K., Derryberry, D. (1981). Theoretical Issues in Temperament, *Developmental Disabilities*, 23, 383-400.
- Sin H. & Kim Y.H. (2007). Maternal Attachment Inventory: psychometric evaluation of the Korean version. *Journal of Advanced Nursing* 59(3), 299-307.
- Suzuki, K., Kobayashi, T., Moriyama, K., Kaga, M., Hiratani, M., Watanabe, K. et al. (2015). Development and evaluation of a parenting resilience elements questionnaire (PREQ) measuring resiliency in rearing children with developmental disorders. *PLoS One*, 10(12), 1-12.
- Spielberger C, Gorsuch R, Lushene R. (1970). *The state/trait anxiety inventory*. Consulting Psychology Press; Paolo Alto, CA.
- Szabó-Bartha A., Szondy M. (2014). A párkapcsolati hiedelmek kérdőív hazai adaptálásának eredményei. *Psychologica Hungarica*, (2), 1, 50-64.
- Szemány-Nagy A. (2009). *Integrációs spirálok szerepe az antenatális depresszió létrejöttében*. Doktori Disszertáció, Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskolája, Debrecen.
- Thomas, A., Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner-Mazel.
- Tóth I., Gervai J. (1999). Szülői Bánásmód Kérdőív (H-PBI). A Parental Bonding Instrument magyar változata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54, (4). 551-566.
- Vajda Zs., Kósa É. (2005). *Neveléslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Varga A., Zábó V., Török R., Oláh A. (2020). A jóllét és a mentális egészség mérése: a Mentális Egészség Teszt. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 3, 281-322.
- Walsh, F. (2021). Family Resilience: A Dynamic Systemic Framework. In: Ungar, M (szerk.): *Multisystemic Resilience: Adaptation and Transformation in Contexts of Change*, New York, Oxford Academic.

Mikáczó Alexandra: A felkavaró tetszésről – A kanti fenséges megjelenése a modern és kortárs városépítészetben¹

/DE-Humán Tudományok Doktori Iskola/

Lektorálta: Dr. Nagy László és Dr. Fehér Zsuzsanna

Jelen tanulmányban a fenséges kanti fogalmát, illetve a fenséges mint esztétikai tapasztalat megjelenését vizsgálom a modern és kortárs városépítészetben. Kant *Az ítélőerő kritikájában* a fenségesről általában mint a természet jelenségeivel kapcsolatos esztétikai tapasztalatról ír, azonban példái között találjuk az egyiptomi piramisokat vagy a római Szent Péter bazilikát is – amelyek már műalkotásnak és nem a „nyers természet” produktumainak tekinthetők, ezáltal, úgy gondolom, nem minden alap nélkül tekinthetjük relevánsnak a fenséges esztétikai tapasztalatának vizsgálatát az építészet területén. Annál is inkább, mivel Kant az említett írás bevezetőjének első változatában kifejti, hogy vizsgálódása tárgyát nem elsősorban a meghatározó, hanem a pusztán *reflektáló* ítélőerő, illetve annak alapelve képezi, melynek esetében egy olyan, *nem-szándékos* célszerűséget kell alapul vennünk, amely csakis a természetnek lehet a sajátja – ugyanakkor Kant arra is rávilágít, hogy a művészeti szépség megítélését egyfajta következtetésként kell felfognunk ugyanazon elvek nyomán, amelyek a természeti szépről való ítéleteinkhez is alapul szolgálnak.² Minthogy a reflektáló ítélőerő által vagyunk képesek esztétikai ítéleteket alkotni, mely ítéletek egyaránt vonatkozhatnak a szépre és a fenségesre is, a szerző ezen állítása véleményem szerint nem csak a természeti és művészeti szép, hanem a természeti és művészeti fenséges esetére is alkalmazható. Ezt az is alátámasztja, hogy Kant tényleges művészeti példákat csak a fenséges esetében említ.

Kant *A fenséges analitikáját* a „szellemi érzés” kritikájának is nevezi,³ hiszen állítása szerint a fenséges sohasem a szemlélet tárgyában, hanem csakis az ítélő elméjében keresendő.⁴ Ennek alapján például a viharos tengert szemlélve nem maga a tenger lesz tehát a fenséges, hanem bennünk, az elménkben lép fel az a fajta emelkedettség, amit Kant fenségesnek nevez. Ugyanez a tapasztalat megfigyelhető számos művészeti produktum, így számos építészeti alkotás esetében is. *A fenséges analitikájában* Kant kifejti, hogy a szép és a fenséges egyaránt önmagáért tetszik és reflexiós ítéletet – vagyis esztétikai ítéletet – előfeltételez, ugyanakkor különböznek többek között abban, hogy egyrészt a szépség a *minőség*, a fenséges pedig a *mennyiség* ábrázolásához köthető; másrészt míg a szép esetében mindenekelőtt a tárgy formája számít, addig fenséges egy formátlan tárgy is lehet, amennyiben – ahogy Kant fogalmaz: „(...) a tárgyon vagy a tárgytól indítatva *határtalanságot* jelenítünk meg, de ehhez a határtalansághoz hozzágondoljuk egyúttal totalitását is.”⁵ Emellett Kant arra is rávilágít, hogy míg a szép esetében egy közvetlen tetszésről beszélhetünk, addig a fenséges esetében a tetszés és a hozzá kapcsolódó öröm érzése nem közvetlen, hanem csakis közvetve keletkezik: ilyenkor az életerők pillanatnyi gátoltságának, majd azt követő erőteljes kiáradásának az érzéséről beszélünk. Ebből kifolyólag Kant a széphez a

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*. Papp Zoltán ford. Budapest: Osiris, 2003(a). 68–69. p.

³ Kant i.m. 2003(a). 68.p.

⁴ Kant i.m. 2003(a). 157.p.

⁵ Kant i.m. 2003(a). 156.p.

pozitív öröm, a fenségeshez pedig a negatív öröm érzését köti – utóbbi valamiféle csodálatot vagy tiszteletet is magában foglal.⁶

Martosné Dulácska Lilla építészmérnök az *Épített terek vizuális észlelési kérdései* című tanulmányában rámutat arra, hogy a modern építészet „(...) a korszerű technika bázisán többféle értelmezésben is megteremtette az áramló, le nem határolt teret.”⁷ A modern tér határtalansága mint a kor vívmánya véleményem szerint megfelelő alapot nyújthat ahhoz, hogy a kor építészetéhez rendeljük a fenséges ellentmondásos esztétikai tapasztalatát, hiszen – ahogy fentebb láthattuk – Kant is a határtalanság megjelenítéséhez köti a fenségest. Ugyanakkor Kant nyomán azt is fontos látni, hogy – ahogy már fentebb említettem –, sohasem az objektumok, vagyis jelen esetben az építészet produktumai lesznek végtelenek (mivel azok értelemszerűen fizikai határokkal bírnak, tehát végesek), hanem ezt a végtelenséget egyedül az ítélő elméjében figyelhetjük meg.⁸

Az építészet szoros kapcsolatban áll az eszmeiséggel, hiszen a különféle épületek – ahogy a művészet produktumai általában – valamiféle esztétikai eszmét tükröznek, mely – minthogy az épületek többnyire megrendelésre készülnek – gyakran nem független a megrendelő személyétől, ugyanakkor az épületek megjelenése – hasonlóan a művészet egyéb területein születő alkotásokhoz – nem független az adott helytől és a kortól sem, amelyben készülnek. Különbség van ugyanakkor az értelem fogalmai és az ész eszméi között, hiszen míg az előbbiek közvetve vonatkoznak a tárgyra, valamilyen ismérv által, addig utóbbiak forrása az értelem.⁹ Megint mást jelent az esztétikai eszme, amelyet Kant így határoz meg: „(...) esztétikai eszmén pedig a képzelőerő olyan megjelenítését értem, amely arra készlet, hogy sok mindent gondoljunk, de amellyel egyetlen meghatározott gondolat, azaz egyetlen *fogalom* sem lehet adekvát, s amelyet ennél fogva semmilyen nyelv nem képes teljesen elérni és érthetővé tenni. – Jól látható, hogy az esztétikai eszme az ellenpárja (*pendant*-ja) az *észeszmének*, amely, épp fordítva, olyan fogalom, amellyel semmilyen szemlélet (a képzelőerő semmilyen megjelenítése) nem lehet adekvát.”¹⁰ Egy épület rendeltetésétől a tervező nyilvánvalóan nem tud eltekinteni, mikor megtervezi azt – ez azonban csupán az értelem területét érinti; egészen más a helyzet, ha az épületet – funkciójától eltekintve – a puszta megjelenítésben szemléljük, hiszen csakis ekkor tudunk *tiszta* esztétikai ítéleteket alkotni. A kanti fenséges esztétikai tapasztalata az ész eszméivel kapcsolatos, hiszen, noha az eszméket nem lehet adekvát módon ábrázolni, éppen ez az inadekvátság vagy meg-nem-felelés az, amit meg lehet jeleníteni, és ezáltal képes lesz az adott tárgy az elménkben előidézni az eszméket.¹¹ A fizikai kiterjedésre vonatkozóan Kant prekritikai írásaiban kifejti azt is, hogy a fenségesnek mindig nagynak és egyszerűnek kell lennie, s míg a nagy mélységhez a *rémítő*, addig a nagy magassághoz a *nemes* fenséges érzését társítja – az utóbbi pedig minden esetben a csodálat érzését váltja ki a befogadóból.¹² Egy hatalmas és impozáns épület a szemlélő pozíciójának függvényében képes lehet mind a nemes, mind a rémítő fenséges érzésének kiváltására. Mindemellett azt is fontos látni, hogy bár Kant elsősorban a természetre vonatkoztatva vizsgálja a fenségest, az ő értelmezésében a természet is egy megkonstruált építményhez hasonlatos. Antal

⁶ Kant i.m. 2003(a). 157.p.

⁷ Martosné Dulácska Lilla: *Épített terek vizuális észlelési kérdései*. In.: Szabó János (szerk.): *Építésztudomány – A MTA Műszaki Tudományos Osztályának Közleményei*. 26. kötet, 1996–97/3–4. szám, 292.p.

⁸ Kant i.m. 2003(a). 157.p.

⁹ Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Kis János ford. Budapest: Atlantisz, 2010. 316.p.

¹⁰ Kant i.m. 2003(a). 229.p.

¹¹ Kant i.m. 2003(a). 157.p.

¹² Kant, Immanuel: *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*. In.: Kant, Immanuel: *Prekritikai írások*. Budapest: Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003(b). 290.p.

Éva ezt úgy fogalmazza meg, hogy „Kantnál a természetben is találunk fenséges dolgokra, ám a természeti leírások az építőművészet alkotásait idézik – nála a természet is építmény.”¹³

A legegyszerűbben a fent felvázolt probléma úgy ragadható meg, ha konkrét műalkotások esetében vizsgáljuk meg a fenséges esztétikai tapasztalatát. A városépítészetben belül jelen tanulmányban elsősorban olyan épületeket és köztéri szobrokat, installációkat elemzek, amelyek felkavaró hatásukkal megtörik a modern urbánus környezet monotonitását, ezzel mintegy szakrális-fenséges jelleget ültetve a modern közterekbe.

Kant megkülönbözteti egymástól a matematikailag- és a dinamikailag-fenségest.¹⁴ Az építészet szempontjából kézenfekvőnek tűnik a matematikai fenséges vizsgálata, ugyanakkor tanulmányomba igyekeztem egy-két olyan példát is beemlíteni, amelyek esetében a dinamikai fenséges esztétikai tapasztalatát is megfigyelhetjük, hiszen a fenséges fent említett két típusát – ahogy az esztétikai minőségeket általában – véleményem szerint nem lehet mintegy fallal elválasztva tárgyalni egymástól, mivel egy-egy konkrét megjelenítésben egyaránt fellelhetjük a dinamikai és matematikai fenséges vonásait. Ugyanígy felfedezhetjük egy adott tárgyon belül a szép és a fenséges minőségeit is, attól függetlenül, hogy ahol a fenségeshez társítható jellemzők jelen vannak, ott valószínűleg az utóbbi tapasztalat gyakorol majd ránk erőteljesebb hatást.

Az első általam vizsgált építészeti példa a Frank O. Gehry és Vlado Milunić tervezte prágai *Táncoló ház*, amely formabontó jellegével megtöri a körülötte lévő épületek egyhangúságát, dinamikájával egyszersmind hullámozva és a magasba törve. Az épület olyannyira hivatkozott, hogy Vámos Dominika például egyenesen „exhibicionista épület”-nek nevezte.¹⁵ Tervezői gyakran az *újbarokk* jelzőt használták az épületre, ezzel utalva annak szokatlan, a barokk művészet burjánzó elemeit idéző formavilágára.¹⁶ Harangi Attila a *Táncoló ház*ról írt kritikájában kifejti, hogy „Milunic koncepciójának alapelve a statikus és a dinamikus közötti kontraszt volt (jin és jang), két különböző egység párbeszéde, ami azt is reprezentálni szerette volna, ahogy Csehszlovákia mozgásba lendült a politikai változások után.”¹⁷ Az épületnek eredetileg a *Ginger és Fred ház* nevet adták, mivel Ginger Rogers és Fred Astaire, az 1930-as évek legendás filmes színészpárosa is ihletet adott az épület formálásához; ellenzői pedig *Részeg ház*nak nevezték. Az épületen tehát egyszerre jelen vannak a feminin és maskulin elemek, a bal oldali épület feminin, a jobb oldali maskulin formavilággal bír – előbbi az épület dinamikus, utóbbi a statikus felét alkotja. A bal oldali épületrész sokkal inkább dinamikus, az ideális női arányoknak megfelelően középen elkeskenyedő épülettömb, mely horizontálisan a végtelenbe nyúlik, hiszen teteje nincs lezárva, az épület alsó, fedetlen tartóoszlopai pedig Ginger szoknyája alól kivillanó lábait idézik, a homlokzat középvonalánál elhelyezett erkély pedig mintegy női karként öleli át a jobb oldali, maskulin tornyot, amely a táncoló pár férfi tagját hivatott reprezentálni: egyetlen stabil oszlopon áll, és átmérője – a férfi test arányainak megfelelően – az ég felé növekszik – az épület tetején egy kupolát vagy éppen parókat idéző *Medúza* nevű szoborral, mely fémcsövekből és rozsdamentes acél dróthálóból készült.¹⁸

¹³ Antal Éva: *A keretbe zárt kolosszus – A kanti fenséges Derrida Parergonjában*. In. „...amennyiben szellemi lények vagyunk” – *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Szerk. Tánczos Péter–Varga Rita. Budapest: L'Harmattan, 2016. 226.p.

¹⁴ Kant i.m. 2003(a). 159-160.p.

¹⁵ Vámos Dominika: *Prága táncoló háza*. In.: *Magyar Építőművészet*. 1996/4. szám, 25.p.

¹⁶ Harangi Attila: *Táncoló ház Prágában*. In.: *Régi-Új Magyar Építőművészet*. 2019 / 1. szám, 59.p.

¹⁷ Harangi i.m. 2019. 58.p.

¹⁸ Harangi i.m. 2019. 58–59.p.

A *Táncoló ház* egy folyópart közelében áll, így a folyó sodrásának, hullámzásának dinamikája köszön vissza homlokzatán. Vámos Dominika ezt a tapasztalatot úgy írja le, hogy az épület dinamizmusába „(...) nem nehéz beleérezni a környezet, a szél, a víz sodró áramlását.”¹⁹ A dinamikailag-fenségest Kant mindenekelőtt mint a természet elsöprő erejét írja le, mellyel szemben mi magunk tehetetlenek vagyunk, mégis, egy olyan hatalommal szembesülünk ilyenkor, „(...) amely nem képes hatalmasságként felettünk állni.”²⁰ Példái közt szerepelnek a tűzhányók vagy a háborgó tenger is,²¹ és egy olyan, emberi kéz által létrehozott alkotás, mely hasonló dinamikát igyekszik imitálni, véleményem szerint szintén magán viselheti a dinamikailag-fenséges vonásait. A *Táncoló házat* szemlélve valóban úgy tűnik, mintha az épület mozgásban lenne: az építmény eldőlni, elhajlik, hullámzik – szöges ellentétben áll a szocialista realizmus törekvéseivel, ugyanakkor találó a barokkal történő párhuzam: a barokk művek szertelen mozgalmassága köszön vissza a modern homlokzaton. Ezt a mozgalmasságot pedig csak felerősíti a környező épületek merev statikussága. A befogadó az első pillanatban megütközik a látvány szokatlanságán, a következő pillanatban viszont egyfajta szellemi emelkedettséget érez, amit Kant az életerők erőteljes kiáradásaként aposztrofál²² – ez az impulzus, mely leginkább egy negatív örömrzést von magával, egyenlő a fenséges esztétikai tapasztalatával. Eleinte a szemlélőt egyfajta félelemérzet keríti hatalmába: mintha a monumentális építmény eldőlni látszana, mintha a *Táncoló ház* valóban táncolna, és hullámzásával egy természeti katasztrófához, például egy árvízhez hasonlóan képes lenne sodorni őt – azonban, amikor ráébred, hogy ő maga biztonságban van, képes felülkerekedni ezen az érzésen és átélni azt a fajta szellemi emelkedettséget, ami a fenséges velejárója.

1. kép: Frank O. Gehry és Vlado Milunić: *Táncoló ház* (1966)

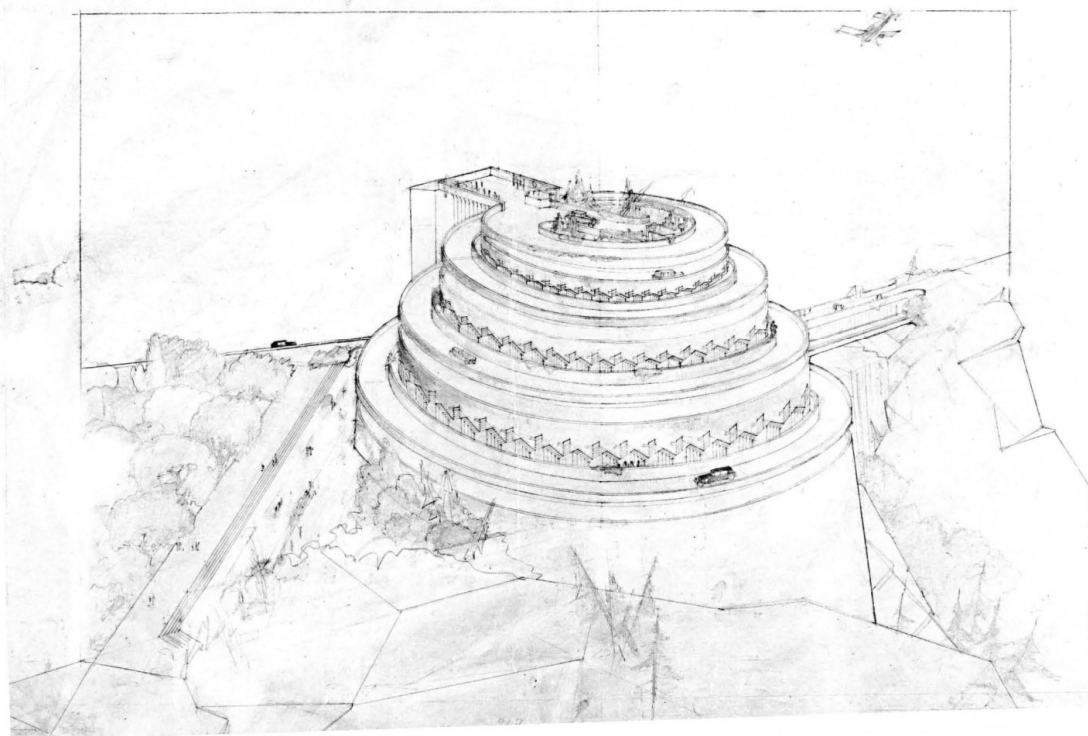
¹⁹ Vámos i.m. 1996. 26. p.

²⁰ Kant i.m. 2003(a). 173.p.

²¹ Kant i.m. 2003(a). 174.p.

²² Kant i.m. 2003(a). 157.p.

A Frank Lloyd Wright tervezte *Guggenheim Múzeum* szintén egy remek példája a modern építészet formabontó produktumainak – mind kívülről, mind belülről szemlélve. A múzeum koncepciója visszavezethető a szintén Wright által tervezett *Gordon Strong Planetárium* terveihez készített 1925-ös vázlatokig, melyeken az épület mint egy fiktív természetvallás zárandoklatainak szánt zikkurat (lépcsős toronytemplom) elevenedik meg.²³ A lenti vázlaton is látható, hogy a meg nem épült planetárium autófelhajtónak szánt csigavonala felfelé haladva egyre inkább keskenyedik – ezt a felfelé keskenyedő formát megfordítva alakította ki Wright a *Guggenheim Múzeum* felfelé szélesedő galériáját.

2. kép: Frank Lloyd Wright: *Gordon Strong Planetárium*, vázlat (1925)

A *Guggenheim Múzeum* belső, nyitott folyosója spirálszerű rámpaként emelkedik a magasba, ezáltal a műveket szemlélő látogató egyúttal az épület monumentalitását is minden szintről átláthatja – ezt a csigavonalat Wright „töretlen hullám”-nak nevezte.²⁴ A spirálszerűen egymásra épülő szintek által keltett hatások az épület külső részén is visszaköszönnek, az épület homlokzatának lágyan ívelt elemei pedig kontrasztban állnak New York bérházainak merev, szögletes formáival. Joseph Rykwert *A hely csábítása* című szövegében rámutat arra, hogy „Amikor Frank Lloyd Wright 1950 és 1955 között megtervezte az eredeti épületet, annak hatalmas

²³ Frampton, Kenneth: *A modern építészet kritikai története*. Kerékgyártó Béla szerk. Budapest: TERC, 2002. 250.p.

²⁴ Frampton i.m. 2002. 251.p.

spiráljával felszakította New York hagyományos négyzethálóját is.”²⁵ Wright tehát egy olyan múzeumot tervezett a modern művészet számára, mely maga is egy modern műalkotás.

A matematikailag-fenségest Kant mindenekelőtt az *összemérhetetlen nagyság* ábrázolásához köti,²⁶ mely megjelenítés szemlélése révén elménkben a határtalanság érzését tapasztaljuk meg: mi magunk eltörpülünk a szemlélet tárgya mellett, mégis egyfajta emelkedettséget érzünk, mert képesek vagyunk a végtelen eszméjét *megérteni*. Cassirer pedig a kanti fenségessel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy ebben a jelenségben „(...) az örömmek és örömtelenségnek, az ellenkezésnek és az önkéntes alávetettségnek azt az elegyét ismerhetjük föl, amely a tisztelet érzésének is sajátos jegye. Fizikai-véges szubjektumokként ebben az érzésben úgy érzékeljük, mintha a tárgy nagysága ránk nehezednék, ahogy másfelől minden véges és föltételhez kötött létezés fölé kerekedni érezzük magunkat annak a föltételezésnek köszönhetően, hogy ez a nagyság intelligibilis feladatunk tudatában és az eszmék bennünk rejlő tehetségében gyökeredzik.”²⁷ A végtelen tehát bennünk, vagyis a mindenkori ítélő elméjében és nem a szemlélet tárgyában van. A *Guggenheim múzeum* előtt állva, vagy éppen benne sétálva a látogatót felkavaró tetszés fogja el, mert ő maga kicsinek érzi magát a monumentális épülethez viszonyítva, mégis képes felülemelkedni, túllendülni ezen az érzésen, mert bár a végtelen eszméjéhez képtelen felérni képzelőerejével – vagyis az eszmét nem képes adekvát módon megjeleníteni –, mégis képes azt megérteni.

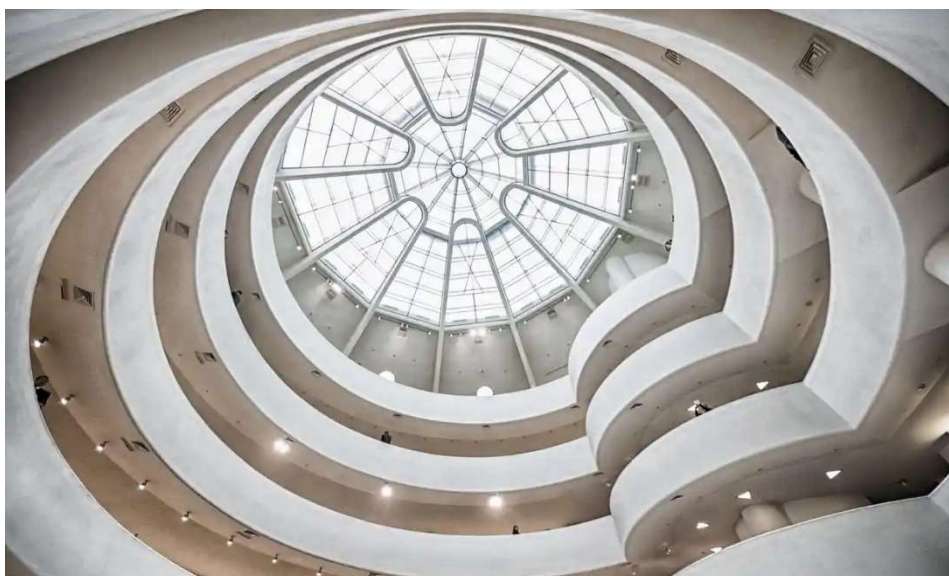

3. kép: Frank Lloyd Wright: *Guggenheim Múzeum* (1959)

²⁵ Rykwert, Joseph: *A hely csábítása*. Német Anikó ford. In. *Magyar Építőművészet – Utóirat*. 2006/6. szám, 22.p.

²⁶ Kant i.m. 2003(a). 160.p.

²⁷ Cassirer, Ernst: *Kant élete és műve*. Mesterházi Miklós ford. Budapest: Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2001. 353.p.

4. kép: Frank Lloyd Wright: *Guggenheim Múzeum*, belső tér (1959)

Az épületek mellett a fenséges esztétikai tapasztalatát számos köztéri szobor, illetve installáció is képes előidézni, így például Barnett Newman *Itt* című szoborsorozata is. Földényi László Caspar David Friedrich festészetével foglalkozó könyvében megemlíti a koraromantikus festő építészeti terveit és szobrait is, és érdekes párhuzamra mutat rá Friedrich munkái és a minimal art szobrai között: „E befelé forduló, negatív szobrok mintha lyukat alkotnának a fizikai térben, mintha ott, ahol megjelennek, hiányozna a természet egy darabja – olyanok, mint napjainkban Barnett Newmann (sic!), Donald Judd vagy Carl André minimalista szobrai, amelyek Friedrich terveinek jogos örökösei: jelentésnélküliek, mivel az abszolút öntörvényűség jegyében készültek; nem túlmutatnak magukon, hanem hermetikusan bezárulnak.”²⁸ Newman *Itt* című szoborsorozata remek példa e probléma illusztrálására. Ha a sorozat lent látható, harmadik darabját vizsgáljuk, valóban észrevehetjük, hogy tekintetünket éppen azért vonzza a mű, mert megtöri a körülötte lévő teret, mintegy kiszakít egy darabot a térből, abból a célból, hogy saját magára mutathasson rá. Különösen erős a környezet és a mű közötti feszültség a lenti reprodukción, ahol a szobrot természeti környezet veszi körül, és a lágy, burjánzó formákkal a rideg és mérhetetlenül egyszerű geometrikus forma kerül kontrasztba. Azonban éppen emiatt az ellentétes viszony miatt alakul ki egy folyamatos párbeszéd a szobor és a körülötte lévő tér, illetve a szobor és annak szemlélője között. Newman a függőleges sávokat, melyek festményein is mintegy vándormotívumként jelennek meg, „zip”-nek, vagyis cipzárnak nevezi, és ő maga úgy fogalmaz, hogy a zip nem más, mint „olyan mező, amely életet ad a többi mezőnek, mint ahogy a többi mező is életet ad ennek az úgynevezett vonalnak.”²⁹ Bár Newman ezt a megállapítást a festményeivel kapcsolatban fogalmazta meg (egyészen pontosan az 1950-ben készült *A Vad* című képére utalt „zip”-ként),³⁰ úgy gondolom, hogy az absztrakt expresszionista művész szobrainak vertikális sávjai – így az *Itt III* című alkotás sávja is – hasonló funkciót töltenek be: a környezetbe életet lehelnek és egyúttal a környezet is életet ad nekik. A korábban elemzett építészeti példákkal szemben Newman lent látható alkotása nem ívelt formáival töri meg a városi környezet merev szögletességét, hanem épp

²⁸ Földényi László: *Caspar David Friedrich*. Budapest: Helikon Kiadó, 1986. 44.p.

²⁹ Elger, Dietmar, szerk: Grosenick, Uta: *Absztrakt művészet*. Seres Bálint és Seres Eszter ford. Budapest: Taschen/Vince Kiadó, 2009. 94.p.

³⁰ Elger i.m. 2009. 94.p.

ellenkezőleg, geometrikus szigorúságával töri meg az őt körülvevő organikus formákat, ezzel egyfajta feszültséget teremtve saját maga és a körülötte lévő tér között. Elsősorban ez a feszült viszony lesz az, amely előidézi a fenséges esztétikai minőségét, ugyanakkor a keskeny vertikális vonal mint forma szintén egyfajta emelkedettséget hívhat elő a befogadóból, annál is inkább, mivel függőleges kiterjedésével az ég felé – így átvitt értelemben a szellemi szféra felé – irányítja a tekintetet –, így e benyomás összességében leginkább a kanti matematikailag-fenséges tapasztalatával rokonítható.

5.kép: Barnett Newman: *Itt III* (1965-66)

A fenséges és az absztrakció kapcsolatának további példái lehetnek a Paul Cocksedge Studio köztéri installációi, melyek gyakran nem pusztán vizuális elemeiknek dinamikája, hanem a beléjük ültetett szellemi mondanivaló által válnak igazán fenségessé. Ilyen például a 2017-ben a *Janssen UK* és a *The Make Blood Cancer Visible Campaign* részére készített installáció a londoni Paternoster Square-en. A térre Paul Cocksedge egy tipográfiai installációt tervezett, amely lényegében vörösre festett, függőleges irányba fordított nevekből áll, egészen pontosan 104 darab különálló szoborból. A 104 név azt a 104 embert hivatott jelképezni, akit napi szinten diagnosztizálnak leukémiával. Minden egyes szobor egy valóban leukémiával diagnosztizált személy nevét takarja, a szobrok magassága pedig megegyezik az adott beteg magasságával, akinek emléket állít. A

szobrokon továbbá az egyes személyek történetét is elolvashatjuk.³¹ Az ilyen köztéri művekkel találkozva a mindenkori látogató – amennyiben a mellékelt megrázó történeteket is elolvassa – minden bizonnyal kizökken a hétköznapok monotonitásából. Bár a valamivel több, mint száz élenkvörös szobor látványa a téren önmagában is figyelemre méltó, mégis a szellemi tartalom, illetve mindenekelőtt annak felkavaró mivolta lesz az, ami igazán a végtelen felé nyitja meg az alkotást, előidézve a fenséges esztétikai tapasztalatát.

6. kép: Paul Cockshedge Studio: *Köztéri installáció* (2017)

A szellemi mondanivaló és a vizualitás találkozásának másik, könnyedebb példája a stúdió által a 2011-es *Beijing Design Weekre* készített *Manuscript (Kézirat)* nevű köztéri installáció, melynek monumentális, aláhulló, vörös papírlapokra emlékeztető elemein valóban verseket – egészen pontosan angol és kínai nyelven írt verseket – olvashattak a látogatók, amellet, hogy akár padként is használhatták. Az installáció egy kínai találmánynak, a kalligráfiához használt papírnak (amit angolul *manuscript paper*nek neveznek) is emléket állít.³² Azonban, minden szellemi mondanivaló ellenére, az, ami elsőként és leginkább képes megragadni a befogadó figyelmét, az az élénk, vörös „papírlapok” hatalmassága és dinamikája, mely feltűnő színe és izgalmas formavilága miatt képes megtörni az urbánus környezet monotonitását és merev szögletességét, ezzel kizökkenve a szemlélt a hétköznapok szürkeségéből. A monumentális, kavargó vörös lapok sokasága mellett a látogató eltöpreng, illetve valamiféle meghökkenést vagy megütközést tapasztal, mivel a vörös szín és az aláhullani látszó lapok ívelt formái egyaránt ellentétben állnak a városi környezetre jellemző szürkeséggel és a körülöttük lévő épületek zárt, szögletes formáival, így az installáció mintegy szigetként emelkedik ki környezetéből. A megütközést követően azonban a néző egyfajta tisztelettel vegyes csodálatot érezhet a köztéri műalkotásra tekintve. Semmiképpen sem

³¹ <http://www.paulcockshedgestudio.com/the-make-blood-cancer-visible-campaign/> [2022.10.27.]

³² <http://www.paulcockshedgestudio.com/project#/manuscript/> [2022.10.28.]

egy közvetlen tetszésről van tehát szó, mint a szép esetében, hanem egy olyan, közvetett tetszésről, mely leginkább a kanti nemes fenséges érzésével rokonítható.

7. kép: Paul Cockshedge Studio: *Manuscript* (2011)

A fentiekben elemzett példák nyomán úgy vélem sikerült rámutatnom, hogy a fenséges esztétikai tapasztalata a modern és kortárs városépítészetben is jelen van, sőt, amennyiben elfogadjuk Martosné Dulácska Lilla fentebb említett állítását, miszerint a modern építészet az áramló, le nem határolt teret teremtette meg,³³ akkor belátható, hogy a modern építészet produktumai végtelen áramlásukkal és formabontó mivoltukkal sok esetben inkább a fenséges, mintsem a szépség kritériumainak felelnek meg.

Felhasznált irodalom:

Antal Éva: *A keretbe zárt kolosszus – A kanti fenséges Derrida Parergonjában*. In. „...amennyiben szellemi lények vagyunk” – *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Szerk. Tánczos Péter–Varga Rita. Budapest: L’Harmattan, 2016.

Cassirer, Ernst: *Kant élete és műve*. Mesterházi Miklós ford. Budapest: Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2001.

Elger, Dietmar, szerk: Grosenick, Uta: *Absztrakt művészet*. Seres Bálint és Seres Eszter ford. Budapest: Taschen/Vince Kiadó, 2009.

Földényi László: *Caspar David Friedrich*. Budapest: Helikon Kiadó, 1986.

Frampton, Kenneth: *A modern építészet kritikai története*. Kerékgyártó Béla szerk. Budapest: TERC, 2002.

Harangi Attila: *Táncoló ház Prágában*. In.: *Régi-Új Magyar Építőművészet*. 2019/1. szám

³³ Martosné i.m. 1996–97. 292.p.

Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Kis János ford. Budapest: Atlantisz, 2010.

Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*. Papp Zoltán ford. Budapest: Osiris, 2003.

Kant, Immanuel: *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*. In.: Kant, Immanuel: *Prekritikai írások*. Budapest: Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003.

Martosné Dulácska Lilla: *Épített terek vizuális észlelési kérdései*. In.: Szabó János (szerk.): *Építészettudomány – A MTA Műszaki Tudományos Osztályának Közleményei*. 26. kötet, 1996–97/3–4. szám

Paul Cocksed Studio:

<http://www.paulcocksedgestudio.com/project#/manuscript/> [2022.10.28.]

<http://www.paulcocksedgestudio.com/the-make-blood-cancer-visible-campaign/> [2022.10.27.]

Rykwert, Joseph: *A hely csábítása*. Német Anikó ford. In. *Magyar Építőművészet – Utóirat*. 2006/6. szám

Vámos Dominika: *Prága táncoló háza*. In.: *Magyar Építőművészet*. 1996/4. szám

Képjegyzék:

1. kép: Frank Gehry és Vlado Milunic: *Táncoló ház*, Prága, Csehország (1966)

<https://iranypraga.hu/tancolo-haz/> [2022.11.03.]

2. kép: Frank Lloyd Wright: *Gordon Strong Planetárium*, vázlat (1925)

<https://franklloydwright.org/architecture-in-motion-the-gordon-strong-automobile-objective/> [2022.11.25.]

3. kép: Frank Lloyd Wright: *Guggenheim múzeum*, Manhattan, New York, USA (1939)

<https://www.hellotickets.co.uk/us/new-york/guggenheim-museum-nyc/sc-1-1975> [2022.11.06.]

4. kép: Frank Lloyd Wright: *Guggenheim múzeum*, belső tér, Manhattan, New York, USA (1939)

<https://www.theguardian.com/artanddesign/2017/sep/26/guggenheim-museum-artworks-animals-threats-violence> [2022.11.06.]

5. kép: Barnett Newman: *Itt III*, Raymond and Patsy Nasher Collection, Nasher Sculpture Center, Dallas, Texas, USA (1965-66)

<https://www.nashersculpturecenter.org/art/exhibitions/object/id/3096-462> [2022.11.25.]

6. kép: Paul Cocksed Studio: *Köztéri installáció*, Paternoster Square, London, UK (2017)

<http://www.paulcocksedgestudio.com/project#/the-make-blood-cancer-visible-campaign/> [2022.11.02.]

7. kép: Paul Cocksed Studio: *Manuscript*, Peking, Kína (2011)

<http://www.paulcocksedgestudio.com/project#/manuscript/> [2022.11.02.]

Murányi Márk: Irodalmi kölcsönhatások felismerhetőségének vizsgálata a fordításokban: Lev Tolsztoj és Afanaszij Fet¹

/ELTE BTK, Irodalomtudományok Doktori Iskola/

Lektorálta: Dr. Poór Zoltán

1. Bevezetés

Az orosz nyelvű szakirodalomban számos olyan tételt találhatunk, amelyek részletesen bemutatják Lev Tolsztoj író és Afanaszij Fet költő személyes kapcsolatát, levelezését és azon kölcsönhatást, amelyet egymás művészetére fejtettek ki. A hatásról nemcsak leveleik árulkodnak, hanem az a műveikben is egyértelműen kimutatható (ld. EICHENBAUM 2009; MATVEJEVA 2002; ROZANOVA 1963). A magyar nyelven elérhető szakirodalom azonban a két szerzőt együttesen ugyanúgy kevésbé érinti, mint Fet munkásságát önmagában.

Jelen rövid írásomban a két szerző műveinek magyar fordításaival foglalkozom: vizsgálatom középpontjában azon kérdés áll, hogy a fordítások ugyanúgy tükrözik-e a két szerző kölcsönhatását, mint ahogyan az eredeti szövegekben megfigyelhető – azaz, ha egy magyar olvasó a kezébe veszi Tolsztoj és Fet egy-egy olyan művének fordítását, amelyben eredetileg kimutatható valamilyen irányú hatás, felismerheti-e azt a magyar változat alapján. Ezen szempontot korábbi kutatásaimra építem, melyeknek fókuszában a műfordítások olyan, poétikai megközelítésű elemzése áll, amely a hagyományos fordításkritikától eltérően nemcsak azt veszi figyelembe, hogy a szöveg a célnyelven beilleszkedik-e az adott nyelv természetes képébe, vagy a stílusát, a megszólaltatott stílusregisztereket adekvátan tükrözi-e, vagy specifikusan lírai mű esetén hogyan adja vissza a hangzást, az értelmet a formai kötöttségekhez viszonyítva, hanem foglalkozik a mű mélyebb rétegeivel, mikrostruktúrájával is és annak visszaadásával vagy módosulásaival a fordításokban. Ez számos szinten értelmezhető: ide sorolhatjuk többek között a motívumstruktúrát, vagy esetünkben egy másik szerző hatásának kimutathatóságát.

Kutatásom az említett kölcsönhatás felismerhetőségére vagy hiányára való rámutatáson kívül arra is irányul, hogy Afanaszij Fetet mint hazánkban kevésbé ismert és kutatott költőt részletesebben bemutassa – szemben Tolsztojjal, akinek a művei vagy a középiskolai tananyag részét képezik (*Ivan Iljics halála és Anna Karenynina*), vagy ettől függetlenül is közhírték (*Háború és béke*).

Tanulmányom a *Bevezetés*en kívül négy nagyobb egységből áll: a második fejezet Fet munkásságával és irodalomtörténeti helyével foglalkozik, majd rátérek a két szerző kölcsönhatására: a harmadik fejezet keretében bemutatom Tolsztoj Fetre való hatását, majd a negyedikében az ellenirányú hatást. Ugyanebben a fejezetben a fent említett szempontok szerinti műelemzés következik: Fet *Еще весны душистой нега...* kezdetű versét hasonlítom össze Tolsztoj *Anna Karenyninájának* egyik tájleírásával, végül az *Összegzés* tartalmazza a vizsgálat főbb eredményeit.

2. Fet helye és munkássága

¹ „A KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS MINISZTERIUM ÚNKP-22-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

Tolszajt, ahogyan azt a *Bevezetés* végén leszögeztük, bemutatnunk nem szükséges; Fet művészetéről viszont – viszonylagos ismeretlenségéből kifolyólag – következzen néhány információ.

Afanaszij Afanaszjevics Fet (1820-1892) munkássága a XIX. század második felére tehető, arra az időszakra, amikor az orosz irodalomban a líra kiszorult a perifériára (a Puskin és Lermontov halála utáni időszokról beszélünk), s helyét a prózának adta át: ekkor indultak el pályájukon olyan íróóriások, mint Dosztojevszkij és maga Tolsztoj. Mindazonáltal Fet a líra műnemében rendkívül jelentőset alkotott, amit az is indikál, hogy művei – elsősorban az orosz nyelvű szakirodalomban – rendszeresen kutatások tárgyát képezik. Versei az impresszionizmus áramlatába sorolhatóak, a lélek pillanatnyi állapota és annak változásai érdeklik, és mindezt gyakran tájleírásokba vetíti ki. Gondolatiságát a harmóniára való törekvés, a panteisztikus világfelfogás jellemzi, az előbbi tulajdonság a hangzásvilágára is igaz. Verseiben fontos visszatérő elem a *tűz* motívuma, amely a hagyományos szimbolikától (szerelem) eltérően nála inkább a szellem tüzeinek többletjelenésével telítődik – ezen motívum jelentőségét továbbá az is hangsúlyozza, hogy az utolsó versciklusának címében is szerepel (*Esti tüzek*). További említésre méltó mozzanat a költészetében a *repülés* motívuma (a *repül, repülés* szavak által), amely légies jelleget kölcsönöz verseinek. Mindazonáltal a képi világára nem jellemző a misztikus mivolt, amely a szimbolisták sajátja. Kortársai (mint Dosztojevszkij és Tolsztoj is) méltatták művészetét, Puskinhoz hasonlították, az olvasóközönség oldaláról azonban – a korszak irodalmi orientációjával összhangban – művei hűvös fogadtatásban részesültek. Témaválasztásai miatt kritikusi gyakran a társadalmi problémák iránti közömbösséggel, érzéketlenséggel vádolták (ZÖLDHELYI 1997: 151–153).

Életében három verseskötete jelent meg: 1842-ben a *Lírai panteon* (*Лирический пантеон*), 1863-ban a *Költemények* (*Стихотворения*) című válogatás, végül 1883-tól 1891-ig a már említett, négykötetes *Esti tüzek* (*Вечерние огни*) ciklus. Élete utolsó évtizedében a műfordítás felé fordult, többek között Ovidius, Horatius, Shakespeare, Goethe és Schiller műveit fordította oroszra. Nagy hatással volt rá Schopenhauer filozófiája, ezen érdeklődésében levelezésük tanúsága szerint osztozott Tolsztojjal; *A világ mint akarát és képzet* című munkáját szintén lefordította. Schopenhauertől eredeztethető a lírájából kiolvasható, ész iránti bizalmatlanság, irracionális és fatalizmus (Uó: 152–153). Pór Judit a következő módon jellemzi Fetet: „Horatius, Ovidius, Goethe, Schiller fordítója elvszerűen is kerüli a körülötte zajló élet közvetlen kifejezését – 'vigasztalom magam a versekkel' –, mégis, talán nem volt még orosz költő, akinek ilyen kemény életanyaga lett volna a maga éterinek látszó szféráiban, aki olyan konkrétsággal mutatta volna fel az alig megfogalmazható hangulatok, a szétfosló látványok – nem látomások, mert a rendkívüli érzékszervekkel megáldott költő sohase volt 'látomásos' költő –, megnevezhetetlen elragadtatások, a szinte biológiai megrendülések, a természet szédületig erős emocionális átélésének anyagi elemeit. Ő a földit emelte a föld fölé, nagyon eleven részletekkel, formákra, hangokra nagyon érzékeny megjelenítőerővel és – régimódi szóval – a teremtés csodáinak örvendező áhítatos lélekkel” (BUNYIN – FET – TYUTCSEV 1986: 318).

Magyarországi recepciója a következő módon alakult: elsőként a nyugatosok figyeltek fel a költészetére, versei fordításával először Kosztolányi Dezső és Szabó Lőrinc foglalkoztak, majd többek között Rab Zsuzsa, Franyó Zoltán, Gáspár Endre, Kardos László és Tellér Gyula adták közre a műveit a magyar olvasóközönség számára (ZÖLDHELYI 1997: 154). Teljes verskötet-fordításokról azonban nem beszélhetünk: az 1973-ban megjelent, *Bukó napként* című, a verseiből összeállított válogatáson kívül (FET 1973) költeményei többszerzős antológiákban szerepelnek inkább, mint

például a *Fjodor Tyutcssev, Afanaszij Fet és Ivan Bunyin verseiben* (BUNYIN – FET – TYUTCSEV 1986). Ez is tükrözi, hogy a magyar olvasóközönség köreiből művei nem tartottak számot élénk érdeklődésre, vagy a másik oldalról: a magyar fordítók nem tartották fontosnak életműve egészének közreadását.

Most, hogy Fet munkásságát néhány főbb gondolat alapján elhelyeztük, rátérhetünk a hatásokra, amelyeket Tolsztoj és Fet gyakoroltak egymásra.

3. Tolsztoj hatása Fetre

N. N. Matvejeva a következőket írja Fet Tolsztojhoz való viszonyulásáról és levelezésük történetéről: „Tolsztoj azon írók közé tartozott, akik művészi ízlésében Fet megbízott. [...] Fet először az 1859. november 1-jei keltezésű levelében küldött verset Tolsztojnak, s az 1859 és 1884 között keletkezett leveleik közül (Fet 1884-ben küld utoljára levelet Tolsztojnak) huszonhét ismeretes számunkra (harmincegy szöveg)”² (MATVEJEVA 2002: 96). Tolsztoj hatása Fetre tehát közvetlen hatásnak tekinthető: Fet, amikor egy-egy költeményével elkészült, azokat levélben mindig elküldte az írónak, aki véleményt formált róluk, és alkalmanként javaslatokat is tett a versek csiszolására. Tolsztoj módosítási javaslatai tükrözik a költészetelfogását: szerinte annak világosnak, mindenki számára érthetőnek, kifejezőnek kell lennie, kerülni kell benne a homályos, nem egyértelmű megfogalmazást (Uő.). Ezenkívül olyan módosításokról is beszélhetünk, melyeket Fet nem az író javaslatára, hanem csupán a „szellemében” hajtott végre; ezekre álljon itt néhány példa: az *Esti tüzek* ciklus *Alter ego* című versében a «Чем мне вещь сила сказаться дала» sorban az archaikus *вещь* (jós-, mindentudó) és *сказаться* (megnyilatkozik) szavakat sorrendben a *тайная* (titkos) és a *высказать* (nyilatkozik, semlegesebb töltettel) megoldásokra cserélte, így a sor a végleges változatban «Что мне высказать тайная сила дала» lett (Uő: 108); az *A. Л. Бржеcкой* című vers kezdetén, az «Опять весна! опять сквозят листья» sorban a *сквозят* (áttetszenek) igét a *дрожат* (reszketnek) igére cserélte (Uő 2002: 111–112); vagy a *Сияла ночь. Луной был полон сад...* kezdetű versében az «И раздаётся вновь во вздохах этих звучных» sor végső változata «И веет, как тогда, во вздохах этих звучных» lett (a fő változás itt a *раздается* [felhangzik] szónak a kifejezőbb *веет* [fúj, sóhajt] szóra való cseréjében áll) (Uő 2002: 114).

A tanulmány elemzési módszerének szempontjából a fenti változásokat fordításokban azért nem célszerű követnünk, mivel a műfordítók mindig végleges, sajtó alá rendezett műveket fordítanak le, a piszkozatok lefordítása nem bevett gyakorlat. Így témánk szempontjából annak vizsgálata, hogy ezen változások végigkövethetőek-e a fordításokban, azaz mennyire érzékelhető Tolsztoj hatása Fet lírájára, nem termékeny szempont, mivel ezen hatás a szöveg mozgásában, módosulásaiban, formálódásában figyelhető meg, nem a végleges változatban.

4. Fet hatása Tolsztojra

Fet Tolsztojjal ellentétben sosem tett javaslatokat az író műveinek javítására, csiszolására, mégis, Tolsztoj tájképeiben gyakran kimutatható Fet költészetének hatása, azon impresszionista hangvétel, amely a költőre is jellemző. A kutatók ennek megfelelően párhuzamot vonnak például

² Saját fordítás – M. M.

a *Háború és béke* tölgyszimbóluma és Fet *Одинокий дуб* című verse, a *Családi boldogság* és a *Ещё майская ночь* című költemény, vagy az *Anna Karenina* és a *Среди звезд* és a *Ещё весны душистой нега...* művek között. Szempontunk ennek megfelelően produktív lehet ezen jelenségeket vizsgálva, ugyanis a fordításokban ugyanúgy találhatunk a hatásokra utaló nyomokat, mint az eredeti szövegben. A legfőbb vizsgálati kérdés ennek megfelelően az, hogy a hatásra utaló nyomok mely szinten helyezkednek el (a lexika, a tematika vagy a motívumstruktúra stb. szintjén), és hogy ezek kiolvashatóak-e a fordításokból is.

A jelen tanulmányban a módszer szemléltetésére az *Anna Karenina* tavaszleírásának az említett *Ещё весны душистой нега...* kezdetű verssel való összehasonlítására vállalkozom.

Fet verse a következő:

«Ещё весны душистой нега
К нам не успела низойти,
Ещё овраги полны снега,
Ещё зарёй гремит телега
На замороженном пути.

Едва лишь в полдень солнце греет,
Краснеет липа в высоте,
Сквозя, березник чуть желтеет,
И соловей ещё не смеет
Запеть в смородинном кусте.

Но возрожденья весть живая
Уж есть в пролётных журавлях,
И, их глазами провожая,
Стоит красавица степная
С румянцем сизым на щеках» (FET 1978: 73).

Tolsztoj pedig a tavaszt a következőképpen írja le:

«Весна долго не открывалась. Последние недели поста стояла ясная, морозная погода. Днем таяло на солнце, а ночью доходило до семи градусов; наст был такой, что на возах ездили без дороги, Пасха была на снегу. Потом вдруг, на второй день Святой, понесло теплым ветром, надвинулись тучи, и три дня и три ночи лил бурный и теплый дождь. [...] Зазеленела старая и вылезаящая иглами молодая трава, надулись почки калины, смородины и липкой спиртовой березы, и на обсыпанной золотым цветом лозине загудела выставленная облетававшая пчела. Залились невидимые жаворонки над бархатом зеленой и обледеневшим жнивьем, заплакали чибисы над налившимися бурю неубравшеюся водой низами и болотами, и высоко пролетели с весенним гоготаньем журавли и гуси. Заревела на выгонах облезшая, только местами еще не перелинявшая скотина, заиграли кривоногие ягнята вокруг теряющих волну бляющих матерей, побежали быстроногие ребята по просыхающим, с отпечатками босых ног тропинкам, затрещали на пруду веселые голоса баб с

холстами, и застучали по дворам топоры мужиков, налаживающих сохи и бороны. Пришла настоящая весна» (TOLSZTOJ 2017b: 165).

Az idézetekben számos olyan részletet olvashatunk, amelyek mindkét szövegben megtalálhatóak. Mind Fet, mind Tolsztoj azzal kezdi a leírást, hogy a tavasz még nem érkezett el (Fet: «Ещё весны душистой нега / К нам не успела низойти»; Tolsztoj: «Весна долго не открывалась»). Mindketten fagyos utakat említenek, ahol szekér halad (Fet: «Ещё зарёй гремит телега³ / На замороженном пути»; Tolsztoj: «наст был такой, что на возах ездили без дороги»). Mindkét leírásnak fontos részét képezi a hó (Fet: «Ещё овраги полны снега»; Tolsztoj: «Пасха была на снегу»), valamint a nap is (Fet: «Едва в полдень солнце греет»; Tolsztoj: «Днём таяло на солнце»). A vers és a regényrészlet expozíciói tehát főbb elemeikben megegyeznek. A továbbiakban, ugyan nem megegyező sorrendben, de mindkét szövegben felismerhetjük a következő részleteket: a hársfát és a nyírfát, nyírfaerdőt (Fet: «Краснеет луна в высоте, / Сквозя, березник чуть желтеет»; Tolsztojnál csupán a nyírfa szerepel, de hozzá érdekes módon a *луна* [*hársfa*] szóra hasonlító hangzású *лункуй* [*ragacsos*] jelzőt választotta: «надулись почки [...] лункой спиртовой березы»), a ribiszkebokrot, továbbá egy énekesmadarat az énekével vagy annak hiányával (Fet: «И соловей ещё не смеет / Запеть в смородинном кусте»; Tolsztoj: «надулись почки [...] смородины, [...]. Залились невидимые жаворонки»; Fetnél fülemüle szerepel, amely még nem mer énekelni, Tolsztojnál viszont a pacsirták már dalra fakadnak), az újjászületés tematikáját (Fet a «Но возрожденья весть живая» sorban használja ezt a szót, Tolsztojnál pedig a *Пасха* [*húsvét*] szó által jelenik meg), a darvakat (Fet: «Уж есть в пролётных журавлях», Tolsztoj: «высоко пролетели с весенним гоготаньем журавли»), végül, fontos hasonlóságként mindkét idézetben található nőalakot vagy -alakokat (Fet: «И, их глазами провожая, / Стоит красавица степная», Tolsztoj: «затрещали на пруду веселые голоса баб с холстами»). Mint említettük, a részletek megjelenésének sorrendje a két szövegben nem ugyanaz, viszont általánosságban elmondhatjuk, hogy mindkét képet a tavasz késlekedése vezeti be, majd láthatunk különféle fákat és madarakat, a természet újjászületését, majd a leírás végén darvak és női alakok jelennek meg. Érdekes szót ejtenünk a színekről is, amelyeket mindkét szerző fontosnak tartott kiemelni: Fet versében a *краснеть* (*piroslik*) és a *желтеть* (*sárgállik*) igék olvashatóak, valamint a vörös és szürke szín összjátéka a *сизый румянец* kifejezés által az utolsó sorban; Tolsztoj szövegében pedig a *зазеленеть* (*kizöldül*) ige és a *золотой* (*arany-*) jelző.

A vers és a leírás közötti legnagyobb poétikai különbség az időszerkezetben áll. Fet versének egésze arról szól, hogy a tavasz még nem érkezett el: ezt kiemeli a tavasszal kapcsolatos jelenségek *ещё не* (*még nem*) kifejezéssel való bevezetése, szemben a télre utaló leíráslemek *ещё* (*még*) bevezetéseivel, s mindezt az utolsó versszak *но* (*de*) kötőszava módosítja arra, hogy már megfigyelhetők bizonyos jelek, hogy rövidesen kitavasodik. Tolsztoj ezzel ellentétben a tavasz várásán kívül leírja annak beköszöntét is: az új kezdet szimbolikáját a sok *за-* igekötővel rendelkező ige is hangsúlyozza, amely a cselekvés kezdetét fejezi ki (az említett *зазеленеть* ige mellett például a *залиться* [*énekelni kezd*] és a *заплакать* [*sírni kezd*] igék).

A két idézet elemzésének konklúziójaként kijelenthetjük, hogy, mivel szembeötlően nagy számú megegyező részletet fedezhetünk fel bennük, a tájleírást Tolsztoj egyértelműen Fet hatására alkotta meg (ez kronológiailag is bizonyítható: a *Ещё весны душистой нега...* 1854-ben látott napvilágot [Fet 1978: 224], az *Anna Karenyna* pedig az 1870-es években keletkezett [FET

³ A *kurzív* az idézetekben minden esetben a saját kiemeléseimet jelöli. – M. M.

1978: 224]). Továbbá, azon szinteket is immár meghatározhatjuk, amelyek a hatásról tanúskodnak: ezek a kompozíció szintje és a lexika szintje.

A fenti megállapítások alapján világossá vált, hogy a fordításokban mit szükséges vizsgálnunk. Fet verséből – jelenlegi kutatásaim alapján – egyetlen fordítás áll rendelkezésünkre (két válogatáskötetben is, ld. BUNYIN – FET – TYUTCSEV 1986: 175–176 és FET 1973: 60), Tolsztoj regényéből viszont hat, ez utóbbiak közül kettőt idézek: egyrészt Németh László fordítását, amely a magyar nyelvű *Anna Karenina*-fordítások közül a leghosszabb ideje, immár hetven éve piacon lévő, töretlen népszerűségnek és nagy presztízsnak örvendő szövegváltozat; másrészt Gy. Horváth Lászlóét, amely a legfrissebb verzió, 2021 őszén jelent meg. A régebbi fordítások (Bonkáló Sándor és társai, Kosztolányi Géza, Ambrozovics Dezső, R. Trux Hugóné) elavultak, napjaink olvasói számára nem nyújtanak olyan olvasási élményt, mint a kiválasztott két fordítás, így ezekkel a jelen tanulmányomban nem foglalkozom.

A fent hivatkozott kötetekben Fet versét így olvashatjuk Tellér Gyula fordításában:

„A tavasz illatos kegyelme
Nem jött le ránk, nem szállt le még:
A mélyedések hóval telve,
És csikorog hajnalra kelve
A fagyos úton a kerék.

Déltájt se fűt a nap sugára,
A hársfacsucok színe rőt,
A nyírfasuttyók színe sárga,
S a csalogány se gyűjt dalára
A ribiszkebokrok között.

De már az újjászületésre
Biztos jel fönt a daru-ék, –
Míg szemmel röptüket kísérve,
Az úton áll a pusztá szépe,
És arca hamvas pírban ég.”

Németh László fordításában Tolsztoj leírását a következő módon olvashatjuk:

„A tavasz sokáig váratott magára. A böjt utolsó heteiben derült, fagyos idő volt. A napon napközben olvadt, éjjel azonban mínusz hét fok is megvolt; a föld felszíne olyan fagykérges, hogy a szekér úttalan utakon járt. A húsvét hóval jött; ünnep másnapján aztán meleg szél érkezett, felhőket hozott, és három nap s három éjjel viharos, meleg esők estek. [...] A régi fű megint zöld lett, s az új is kizöldült kibúvó tűivel; megduzzadtak a bangita, a ribiszke s a nyár ragadós-szöszös rügyei; az aranyvirággal beszórt füzeken fölbugott a kitelelt s ide-oda röpdöső méh. Láthatatlan pacstírták öntötték a dalt a zöld rétek bársonya s a jégtől tisztuló tarló felett; a barna, vadvízzel borított mélyedések és mocsarak fölött bíbicék sírtak föl; s a tavaszi krúgással, gágogással húztak a magasban a darvak és a vadlibák. A legelőkön felbőgött a szórét hullató, helyenként még le nem vedlett marha, görbe lábú bárányok

futkostak gyapjaveszett, bégető anyák körül, gyors lábú gyerekek szaladoztak, meztelen talpuk nyoma ott maradt a szikkadó ösvényeken; a tónál fölcsendült a sulykoló asszonyok vidám hangja; az udvarokon az ekét, boronát javító parasztok fejszéje kopogott. Itt volt az igazi tavasz” (TOLSZTOJ 2017a: 175–176).

A legújabb, Gy. Horváth László-féle fordításban pedig így:

„Sokáig késett a tavasz. A nagybőjt utolsó hetei tiszta, fagyos időben teltek. Nappal olvadt a napon, de éjjel mínusz kilenc fok is volt; a hókéreg úgy megjegesedett, hogy a szekerek úttalan utakon is tudtak járni. Húsvétra minden behavazódott. Aztán húsvéthétfőn meleg szél támadt, sokasodtak a felhők, és három nap, három éjjel esett a meleg záporosó. [...] Kizöldült a régi és a szálanként előbújó új fű, fesleni kezdtek a bangita, a ribiszke és a nedvtől ragacsos nyír rügyei, és az arannyal hintett fűz körül zümmögni kezdtek az átteleltetés után kirakott, szárnyra kapó méhek. Daloltak a láthatatlan pacsirták a bársonyos zöldek és az eljegesedett tarlók fölött, bíbicek sírtak a barnás, pangó vizű mocsarak és lápok fölött, a magasban darvak és ludak húztak tavaszi gágogással. Bőgték a legelőn a szőrüket hullajtó, de még csak foltokban vedlett tehének, ugrándoztak girbegurba lábaikon a gyapjukat vesztő, bégető juhok körül a báránykák, fürge lábú gyerkőcök rohagáltak a száradófélben levő, csupasz talpuk nyomát viselő ösvényeken, a patak partján vidáman kerepeltek a vásznat mosó asszonyok, az udvarokon fejszecsapások pufogtak, parasztok javították a faekéket és a boronákat. Kitavaszkodott” (TOLSZTOJ 2021: 214–215).

A fordítások, mint láthatjuk, szintén megteremtik a kapcsolatot a két szöveg, így a két szerző között, Tellér Gyula szövegét akár Németh László, akár Gy. Horváth László szövegével hasonlítjuk össze. A kompozíciós sajátosságokat – a tavasz késését, a fák és énekesmadarak leírását, végül a darvak és nők képével való lezárást – felfedezhetjük a fordításokban is. A lexikai kapcsolóelemek közül is megtalálhatjuk az összeset: Tellér Gyula fordításának első versszakára („És csikorog hajnalra kelve / *A fagyos úton a kerék*”) szintén rímel Németh László és Gy. Horváth László szövege is, mint az eredeti (Németh László: „a föld felszíne olyan *fagykérges*, hogy a *szekér* úttalan utakon járt”; Gy. Horváth László: „a *hókéreg* úgy *megjegesedett*, hogy a *szekerek* úttalan *utakon* is tudtak járni”), láthatjuk a havat is a megfelelő helyeken (Tellér Gyula: „A mélyedések *hóval* telve”; Németh László: „A húsvét *hóval* jött”; Gy. Horváth László: „Húsvétra minden *behavazódott*”), továbbá a napot is. Ez utóbbi szöveghely a fordításokban külön figyelmet érdemel: Fet művének fordításában a „Déltájt se fűt a *nap* sugára” sort, Tolsztojében pedig a korábbi fordításban a „A *napon napközben* olvadt”, a későbbiben a „*Nappal* olvadt a *napon*” mondatot olvashatjuk. Az előbbi idézett verssor amiatt emelendő ki, hogy az a magyar olvasó tudatában Petőfi Sándor *János vitéz*ének közismert első sorát aktiválhatja („Tüzesen sűt le a nyári *nap* sugára”), ezáltal más kulturális emlékezeti anyagot hordoz,⁴ s ez figyelembe vehető akár a fordítás stílusának kritikai értékelésénél is; az utóbbi lefordított mondatban (mindkét fordítónál) pedig a *nap* (huszonnégy óra) és a *nap* (égitest) polyszémia által egy, a Tolsztojra egyébként is jellemző szóismétlés⁵ rajzolódik ki. A szövegekben jelen van a ribiszke és a nyír, jelen vannak az énekesmadarak (Fetnél

⁴ A kulturális emlékezetről és annak szerepéről a fordításokban ld. Cs. JÓNÁS 2013.

⁵ Erre az alapvető sajátosságra rendszeresen utalnak többek között Tolsztoj fordítói és/vagy ezen fordítások recenzensei: ld. LÖNNQVIST 2010; MCLEAN 2008: 62; BARTLETT 2014.

a csalogány, Tolsztojnál a pacsirták), valamint az újjászületésre és a tavasz színeire utaló részletek is.

Mindezeknek megfelelően a magyar olvasók valóban meggyőződhetnek arról a fordítások alapján (Tolsztoj szövegének esetében mindkét választott fordításra igaz ez), hogy a jelen Tolsztoj-szövegrészletben Fet hatása fedezhető fel. Fontos kiemelni, hogy a hatás felismerhetőségéhez hozzájárul, hogy a róla tanúskodó szavak és ekvivalenseik szemantikai mezői⁶ megfelelően fedik egymást, ezáltal a fordítóknak a tévedésre való esélye minimálisra csökkent. Ide köthetünk egy gondolatot az ekvivalenciáról mint a fordítástudomány egyik alapfogalmáról is: Ja. I. Recker szerint csak akkor beszélhetünk ekvivalenciáról, amikor egy adott szó vagy kifejezés más nyelvi megfelelője kontextustól függetlenül változatlan, és ezen megfelelőtől a fordítónak csak különleges esetben szabad elszakadnia – ide sorolja például a személyneveket, az állatok megnevezéseit, a földrajzi neveket és a terminusokat (RECKER 2007: 13–14). Ezáltal a vizsgált hatásmechanizmus sikeres visszaadásának okát úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a hatásról árulkodó részletek helyén a fordított szövegekben minden esetben reckeri értelemben vett ekvivalens áll, mivel ezen szavak többségét állatok vagy növények megnevezései teszik ki.

5. Összegzés

A kijelölt szempontok alapján elvégzett fordításvizsgálat eredményeként kijelenthetjük, hogy a két vizsgált mű, Tolsztoj *Anna Kareninája* és Fet *Еще весны душистой нега...* kezdetű verse között a magyar fordítások alapján is egyértelmű a hatás, s ennek felismerhetőségét a hatásról árulkodó kompozíciós és lexikai hasonlóság adekvát átültetése adja. Bár a vizsgálat tárgyát az eredeti szövegeken, szövegrészleteken kívül három különböző fordító munkái képezték, a hasonlóság mégis felismerhető volt, mivel az ezt mutató szavak szemantikai mezői szűkek, ezáltal a fordítók ugyanazt az ekvivalenst tudták választani.

Fontos azonban leszögezni, hogy más természetű hatáselemek esetén nem bizonyos, hogy a fordítások ennyire hasonló képet mutatnak az eredeti szöveggel. A jelen esetet például véve, a lexikai anyagban előfordulhattak volna eltérések, vagy, ha például a stílus árulkodott volna a hatásról, lehetséges, hogy azt a fordítók egyénenként különböző módon ragadták volna meg. Ennek megfelelően a kutatás további célkitűzése nagyobb szövegtörzs vizsgálata, azok alapján többféle hatástípus vizsgálata és többféle, akár általánosabb következtetés levonása.

Bibliográfia

BARTLETT, Rosamund 2014: „Anna Karenina – The Devil in the Details” *The Guardian*, IX.5. Online hozzáférés: <https://www.theguardian.com/books/2014/sep/05/anna-karenina-tolstoy-translation> Letöltés ideje: 2022.10.16.

⁶ A szavak szemantikai mezőinek változásairól az egyik nyelvről a másikra való fordítás során ld. PÉTER cop. 2005.

- BUNYIN, Ivan – FET, Afanaszj – TYUTCSEV, Fjodor 1986: *Fjodor Tyutcsev, Afanaszj Fet és Ivan Bunyin versei*. Ford. Bajcsi Cecília et al. Vál. Misonova Natalja és Pór Judit. Budapest, Európa.
- CS. JÓNÁS Erzsébet 2013: „A kulturális emlékezet és a műfordítás jelentésszerkezete” In: GECSŐ Tamás – SÁRDI Csilla (szerk.): *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata*. Budapest – Székesfehérvár, Tinta – Kodolányi János Főiskola. 63–70.
- FET, Afanaszj 1973: *Bukó napként: Válogatott versek*. Ford. Fodor András et al. Vál. Pór Judit. Budapest, Magyar Helikon.
- MCLEAN, Hugh 2008: „Which English Anna?” In: McLean, Hugh: *In Quest of Tolstoy*. Boston, Academic Studies Press. 53–70.
- PÉTER Mihály cop. 2005: „’A fordító hamis barátai’: orosz-magyar nyelvi vonatkozásban” In: Péter Mihály: *Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Tinta. 111–115.
- TOLSZTOJ, Lev 2017a: *Anna Karenina*. Ford. Németh László. Budapest, Gabo.
- TOLSZTOJ, Lev 2021: *Anna Karenina*. Ford. Gy. Horváth László. Budapest, Európa.
- ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.) 1997: *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- ЛЕННКВИСТ (LÖNNQVIST), Б. 2010: *Путешествие вглубь романа. Лев Толстой: Анна Каренина*. Москва, Языки славянской культуры.
- МАТВЕЕВА (MATVEJEVA), Н. Н. 2002: *Л. Толстой и А. Фет: Проблемы творческого взаимодействия*. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Псков, Псковский государственный педагогический институт.
- РЕЦКЕР (RECKER), Я. И. 2007: *Теория перевода и переводческая практика*. М., Р. Валент.
- РОЗАНОВА (ROZANOVA), С. 1963: «Лев Толстой и Фет (История одной дружбы)» *Русская литература* №3. 86–107.
- ТОЛСТОЙ (TOLSZTOJ), Л. Н. 2017b: *Анна Каренина*. СПб., Азбука.
- ФЕТ (FET), А. А. 1978: *Стихотворения*. Саранск, Мордовское книжное издательство.
- ЭЙХЕНБАУМ (EICHENBAUM), Б. М. 2009: *Работы о Льве Толстом. Исследования. Статьи*. СПб., Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского государственного университета.

Nagy-Kovács Katalin - Németh-Torkos Anett Szilvia: Növényi joghurtalternatívák fogyasztói trendje az európai és a magyarországi kiskereskedelmi hálózatok kínálatában

Lektorálták: Dr. Kovács Vilmos és Dr. Bittó Renáta

/NAGY-KOVÁCS Katalin^{1,2}-NÉMETH-TORKOS Anett Szilvia^{1,3}

¹ Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Élelmiszertudományi Tanszék; 9200, Mosonmagyaróvár, Lucsony utca 15-17.

² Élelmiszerbiztonsági- és minőségi mérnöki MSc. (kovacs-katalin.nyf@gmail.com)

³PhD., egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Albert Kázmér Mosonmagyaróvári Kar, Élelmiszertudományi Tanszék (nemeth.anett@sze.hu)/

Kulcsszavak: növényi alapú joghurtalternatíva, FMCG, piackutatás, trend, kínálat, ökológiai lábnyom

Lektorálták: Dr. Kovács Vilmos és Dr. Bittó Renáta

Absztrakt

Tanulmányunkban az európai- és magyarországi növényi alapú joghurtalternatívák piaci trendjét vizsgáltuk. Kilenc európai ország rendelkezett ilyen statisztikával, hazánkban jelen ismereteink szerint még nem készült ilyen jellegű felmérés. Fontos kiemelni, hogy míg 2018-ban 871 millió dolláros piacról beszélünk globálisan -ebből 297 millió euró Európa piaca-, addig ez a Hexa Research előrejelzése (*URL¹*) szerint 2025-re globálisan meghaladhatja a 2,5 milliárd dollárt is. Munkánk során tehát megállapítást nyert, hogy mind kontinensünkön, mind hazánkban növekvő piacról van szó. Ezen megállapítás alól egyedül Olaszország jelent kivételt, ahol a vizsgált időszakban (2018-2020 között) csökkent a kereslet ezekre a termékekre. A vizsgált európai országokban (Németország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium, Spanyolország, Ausztria, Anglia, Dánia) a domináns növényi alap a szója volt, hazánkban a kókusz alapú növényi joghurtalternatívákat kedvelik a fogyasztók, a piacon kapható termékek 50%-a kókusz alapú. A magyarországi FMCG üzletek online adatbázisa alapján a Spar üzleteiben a legnagyobb a választék növényi alapú joghurtalternatívákból (18-féle), a Lidl és a Reál üzleteiben a legkisebb (3-3 db), és a forgalmazott márkák közül a legelterjedtebb az Alpro. Tanulmányunkban kitekintést teszünk a növényi joghurtalternatívák alapjául szolgáló italokról, azok tápértékéről és ökológiai lábnyomáról.

Bevezetés és célkitűzés

Napjainkban a vegán élelmiszerek egyre nagyobb mértékű térhódítását tapasztalhatjuk. Ez a piac növekvő trendet mutat az egész világon. A szegmensen belül a tejalapú joghurtalternatívákat helyettesítő alternatívák iránt is egyre élénkebb a kereslet. Míg korábban leginkább erre specializálódott üzletekben, korlátozott kínálattal voltak kaphatóak, ma már egyre több termékkel elérhető közelségben találkozik a fogyasztó a boltok polcain, ráadásul egyre több növényfajta adja alapját eme élelmiszereknek (*Montemurro et al., 2021*).

Tanulmányunk készítésének célja volt egy olyan kutatási anyag létrehozása, mely során megvizsgáltuk az európai gyorsan forgó fogyasztási cikkek árúsító (Fast Moving Consumer Goods, FMCG) kiskereskedelmi üzletek vegán joghurtalternatíva kínálatát, és összehasonlítottuk a magyarországi FMCG üzletek kínálatával. Kutatásunk módszertanát a különböző statisztikai adatbázisokban megtalálható adatok, továbbá a vizsgált üzletek online elérhető adatbázisai adták. Céljaink közé tartozott továbbá, hogy megvizsgáljuk, hazánkban mely növényi alapú joghurtalternatíva a legnépszerűbb, illetve, hogy a kapott eredmény korrelál-e az európai piacon kapható termékekkel.

A jövőben, a kapott eredmények remek alapot nyújthatnak a kutatás folytatására, melyben a magyar fogyasztók elégedettségét mérhetnénk a piaci kínálattal, feltérképezhetnénk a fogyasztási okokat és célokat, s ezen visszajelzések figyelembevételével célzottan lehetne fejleszteni vegán joghurtalternatívákat a magyar piacra.

A veganizmus eredete

A modernkori értelemben vett veganizmus első írott formája az USA-ban került publikálásra (*Ritson, 1802*) „Esszé az állati tápláléktól való tartózkodásról, mint erkölcsi kötelességről” címmel. Nem sokkal később, 1806-ban Európában Dr. William Lambe és Percy Bysshe Shelley nyilvánosan tiltakoztak a tej- és tojásfogyasztás ellen, Ritsonhoz hasonlóan szintén etikai okokra hivatkozva. Őket korai vegánokként tartják számon. Az első „vegán” („vaj- és tojásmentes”) szakácskönyv 1849-ben jelent meg Angliában (*URL²*).

Az áttörés 1944 novemberében következett be, amikor Donald Watson öt társával egyetemben tanácskozást tartott a tejmentes vegetáriánus étrendről és életmódról, s megalkották a vegán kifejezést. 20 év múlva, 1964-ben bejegyezték jótékonyági szervezetüket The Vegan Society néven, majd 1979-ben részvénytársasággá alakultak. Filozófiájuk a mai napig érvényes: „...olyan filozófia és életmód, amely – amennyire lehetséges és kivitelezhető – kizárja az állatok élmezési-, ruházkodási- vagy bármilyen más célból történő kizsákmányolásának és a velük való kegyetlenkedésnek minden formáját; továbbá az állatmentes alternatívák kifejlesztését és használatát kiterjesztve az emberek, állatok és a környezet javára. Diétás értelemben ez azt a gyakorlatot jelenti, hogy a teljes egészében vagy részben állati eredetű termékek mellőzésére kerül sor” (*URL³*). A fentieket összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy eredendően a vegán irányzat etikai megfontolásból mondott le az állati termékekről. Manapság a vegán élelmiszereket fogyasztók preferenciája több okkal is magyarázható (*URL⁴*), mint például:

- a fogyasztói tudatosság, amely a testedzés, a táplálkozás és a környezettudatosság terén mutatkozik meg,
- a feldolgozott termékek helyett a fogyasztók a természetesebb összetevőjű termékeket keresik,
- a különböző étel intoleranciák és allergiák növekvő előfordulása,
- a növényi fehérje előtérbe helyezése az állati fehérjével szemben.

Tejtermék alternatívák

A fogyasztók választásának nem pusztán az élvezeti érték alapján dőlhet el. A tudatosan táplálkozókat ugyanis egyre inkább érdekli a kiválasztott termék beltartalmi értéke.

Míg a joghurtalternatíváknál hagyományosan a tehéntej, a növényi alapú joghurtalternatívák kiindulási terméke a folyékony növényi alap. A 1. táblázatban láthatjuk a tehéntej beltartalmi értékeit összehasonlítva a növényi italokkal. Eszerint a szója alapú ital

közelíti meg leginkább a tehéntej beltartalmi értékeit. A borsó alapú ital kalcium tartalmában másfélszerese a tehéntejének, a mandula alapú italé pedig még ennél is magasabb, 52%. Amennyiben csupán a fehérje tartalmat nézzük, a borsó ital kifejezetten jó alternatívának tűnhet a tehéntej helyett.

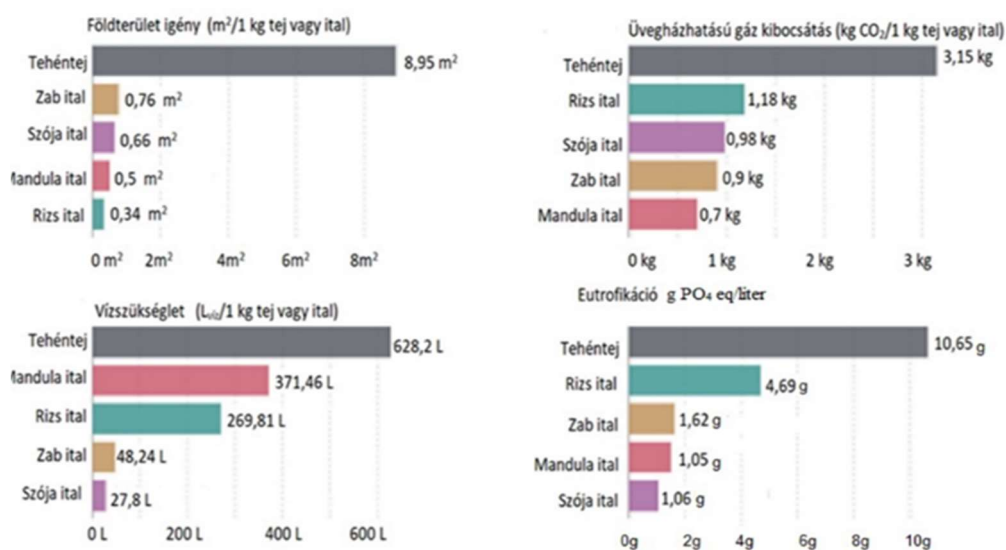
1. táblázat: A különböző növényi alapú italok és a tehéntej összetevőinek összehasonlítása 1 adagban

Összetevő	Napi ajánlott mennyiség ¹	Tehéntej ²	Szója alapú ital ³	Mandula alapú ital ⁴	Borsó alapú ital ⁵
			1 adag= 240 ml		
Fehérje	50 g	16%	12%	3%	16%
Kalcium	1000 mg	30%	30%	52%	45%
Kálium	3500 mg	10%	9%	5%	13%
A vitamin	5000 IU	10%	10%	7%	10%
B2 vitamin	1,7 mg	25%	25%	6%	N.a.
B12 vitamin	6 mcg	20%	30%	0%	N.a.
D vitamin	400 IU	30%	25%	28%	30%

Forrás: 1. Otten et al. (2006); 2. URL⁵; 3. URL⁶; 4. URL⁷; 5. URL⁸; alapján, saját szerkesztés

Az egészségtudatossághoz tartozhat, hogy a fogyasztók odafigyelnek a termék szénhidrát tartalmára is. Míg a fogyasztói tejeknél a benne lévő laktózt kivonni nem, csak bontani tudják laktáz enzim hozzáadásával, addig a növényi italoknál a gyártók többfajta cukortartalmú terméket is piacra dobnak, ilyenek pl. a hozzáadott cukortól mentes italok. Orvosi kutatások becslése szerint a tejfehérje allergia gyakorisága 2-5% a 3 év alatti gyermekeknél, melyre szintén alternatív megoldást jelenthetnek a növényi tejhelyettesítő italok (Sousa és Kopf-Bolanz, 2017).

A vegán terméket fogyasztók körében egyre több a környezettudatos vásárló, aki bolygónk védelme érdekében dönt a növényi alapú termékek mellett. Az 1. ábrán a tehéntej, továbbá a zab-, szója-, mandula- és rizs tartalmú italok környezetre gyakorolt hatását láthatjuk.

1. ábra: A tej és különböző növényi italok ökológiai lábnyoma Poore és Nemecek (2018) alapján, saját szerkesztés

Földterület igény szempontjából a tehéntej igényli a legtöbbet. 1 kg tehéntej előállításához majdnem 9 m²-nyi terület szükséges, míg a növényi alapoknál egyik sem éri el az 1 m²-t. A legkevesebbet a rizs alapú ital előállítása igényli (0,34 m²), tehát elmondhatjuk, hogy 1 kg tehéntej előállításához 26-szor nagyobb földterület szükséges, mint ha 1 kg rizs italt állítanánk elő.

Az üvegházhatású gázok kibocsátása terén is a legnagyobb mértéket a tehéntej éri el, 1 kg tehéntej előállítása 3,15 kg CO₂-t szabadít fel a légkörbe. A legkevésbé környezetkárosító ilyen szempontból a mandula, 1 kg-nyi ital előállítása 0,7 kg CO₂-ot eredményez. Az 1. ábrán ismertetett növények közül a legtöbb CO₂-t a rizsnél láthatjuk (1,18 kg CO₂/1 kg rizs ital), ám ez az érték is 37%-a a tehéntej előállítása során keletkező gáznak.

Vízszükséglet tekintetében a tehéntej igényli a legtöbbet, 1 kg előállításához 628,2 liternyi víz szükséges. A növények közül a mandula a legvízigényesebb, 1 liternyi italhoz 371,46 liter víz szükséges, ez 60%-a a tehéntej előállításához szükséges víz mennyiségének. A legkevesebb vizet a szója igényli, 1 liter italhoz 27,8 liter víz szükséges, a tehéntej ehhez képest 22,6-szor vízigényesebb.

Fontos foglalkozni még az eutrofikáció mértékével is. 1 kg tehéntej előállítása során 10,65 kg PO₄ ekvivalenssel megegyező, eutrofizációs potenciállal rendelkező anyag jut a környezetbe. Ez az állatok takarmányozásához szükséges terménytől kezdve az életciklusuk alatt kibocsátott eutrofizációs hatású anyagok összességét magában foglalja. A növények közül a szója értéke a legkedvezőbb, 1,06 kg, ez 10%-a a tehéntejének. A növények közül a legtöbb ilyen hatású anyagot a rizs adja (4,69 kg/1 liter rizs ital), de ez az érték a felét sem éri el a tehéntejének.

Növényi alapú joghurtalternatívák

A boltok polcain igen nagy választékkal találkozhatnak azok a fogyasztók, akik valamilyen tejtermék növényi alapú alternatív megfelelőjét keresik. Ilyenek lehetnek például:

- tejet helyettesítő italok, melyek, mint azt a 1. táblázatban is láthattuk, többfajta növényi alaphoz készülhetnek,
- sajtot helyettesítő tömbök, melyek ízében és állagában is igyekeznek közelíteni az eredeti tejterméket (pl. mozzarella vagy cheddar ízű tömb, grillezhető növényi tömb stb.),
- joghurtot helyettesítő fermentátumok, melyek a tehéntejből készült joghurthoz hasonlóan élő kultúrát tartalmazó, hűtött termékek.

Az első, nem állati eredetű, növényi alapú joghurtalternatívát 1977-ben, az USA-ban tették fel a boltok polcaira Soyogurt néven, Floridában. Natúr, málna, őszibarack és eper ízekben volt elérhető, és alapja a szója volt (*Schurtleff és Akiko, 2012*). A vegán joghurtalternatívák gyártói napjainkban arra összpontosítanak, hogy kielégítsék az újabb és újabb fogyasztói igényeket, kísérletezzenek, új alapanyagokat fedeznek fel, továbbá a fogyasztók tetszését elnyerő új, egyedi ízeket alkossanak. Az elsőként megjelent szója után ma már különböző növényekből gyártanak ilyen típusú termékeket. Gabonafélék (pl. zab, rizs, köles), álgabonák (pl. quinoa), hüvelyesek (pl. borsó, csicseriborsó, lencse) és egyéb növényi kivonatok különböző kombinációját használják a megfelelő beltartalom eléréséhez. A diófélék közül érdemes megemlítenünk a kókusz-, a makadámia-, és a kesudiót, továbbá a mogyorót, a pisztáciát és a mandulát. Magvak közül a lent, a csillagfürtöt és a kendert (*Montemurro et al., 2021*).

Anyag és módszer

A dolgozat megírása során nyomtatott és elektronikus szakirodalmakat dolgoztunk fel, továbbá figyelembe vettük a szakirodalomban megtalálható vélemények ütköztetését is.

Adatainkat leíró-elemző módszerekkel nyertük, az eredményeket statisztikai módszerekkel határoztuk meg.

Az FMCG piacok elemzése során az adatokat a legnagyobb hazai és külföldi statisztikai oldalak adatbázisaiból nyertük ki.

A különböző online láncok vegán joghurtalternatíva termékkínálatát az interneten fellelhető online shopokban megtalálható termékek adatai alapján állítottuk össze.

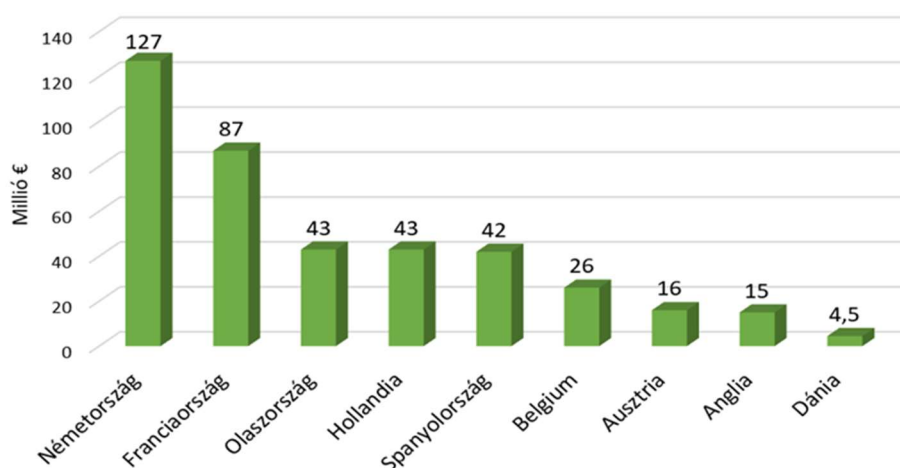
A magyar piaci kínálat elemzése során nem álltak rendelkezésre nyilvánosan elérhető adatok, a megszerzett információk saját kutatómunka eredményei.

Eredmények és értékelésük

A növényi alapú joghurtalternatívák piaca Európában

A vegán termékek piacán belül a növényi alapú joghurtalternatívák szegmense a Grandview Research (URL⁹) kutatása szerint 2019-ben 1,06 milliárd dollár volt, és 2025-ig ez a szám elérheti a 3,4 milliárd dollárt is. Ezt támasztja alá a Research and Markets 2021-es jelentése (URL¹⁰) is, mely szerint a piac mérete 2021-ben 2,1 milliárd dollár volt, s ez 2025-re várhatóan meghaladja a 4 milliárd (4,086) dollárt globálisan. A Hexa Research (URL¹) ugyanakkor úgy véli, a növényi alapú joghurtalternatívák piaca 2025-ben 2,52 milliárd dollár lesz globálisan. Bármelyik piackutató cég jelentését is vesszük figyelembe, közös vonásuk, hogy mindannyian növekedést prognosztizálnak a növényi alapú joghurtalternatívák piacán 2025-ig.

Európán belül jelentős eltérések mutatkoznak mind a növényi alapú joghurtalternatívák piacmérete mind azok növekedési dinamikája között. Munkánk során a SmartProtein Projekt kutatását (URL¹¹) vettük alapul, mely a növényi alapú élelmiszerek piacát vizsgálta Európában 2018-2020 között. A vizsgált országok közül 9 rendelkezett növényi alapú joghurtalternatívákra vonatkozó piaci adatokkal, ezeket vettük figyelembe munkánk során. Országokénti bontásban a 2. ábrán láthatjuk a 9 ország (Németország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Spanyolország, Belgium, Ausztria, Anglia, Dánia) 2020-as növényi alapú joghurtalternatíva piacát.

2. ábra: Európa egyes országainak növényi alapú joghurtalternatíva piaca 2020-ban, millió Euróban kifejezve, URL¹¹ alapján, saját szerkesztés

Amint az a fenti ábrán látható, Németország piacvezető ebben a szegmensben, a növényi alapú joghurtalternatíva piacának értéke 127 millió euró volt 2020-ban. Franciaország fogyasztása csupán 68,5%-a volt a németének, ez 87 millió eurót jelentett. Harmadikként szinte holtversenyben Olaszország, Hollandia és Spanyolország következik, ám ők csupán a német fogyasztás kicsivel több, mint harmadát teszik ki (33%). Belgium fogyasztása az ötöde (20,4%) a legnagyobb európai fogyasztóé, esetükben 26 millió eurós piacról beszélünk. Ausztria és Anglia fogyasztása közel hasonló, valamivel több, mint tizede a német piacnak (12,6% és 11,8%). A vizsgált országok közül Dánia zárja a sort a maga 4,5 millió eurós méretű piacával, ez 3,5%-os értéket jelent a német piachoz képest. Ha lakosságárányosan nézzük a fogyasztást, akkor viszont már más képet kapunk. A 2. táblázatban azt láthatjuk, hogy az egyes országok népességének száma hogyan aránylik a vegán joghurtalternatívák piacának volumenéhez.

Meglepő, hogy bár Belgium piaca Európán belül a hatodik volt, mégis 2,25 €/fő/év az átlagos fogyasztás, mindössze 22 centtel előzi meg öt Hollandia, viszont a piaci számokat tekintve a holland forgalom több, mint másfélszerese a belgának. A legnagyobb fogyasztó, Németország csupán a negyedik e tekintetben, 1,53 €/fő/év fogyasztással. A németeket még az osztrákok is lekörözik, ha a lakosságárányos számokat tekintjük, mindezt úgy, hogy az osztrák piac volumene csupán 13%-a a németnek. Az olasz vegán joghurtalternatíva piac mérete megegyezik a hollanddal, viszont, ha lakosságárányosan nézzük a fogyasztást, akkor azt látjuk, hogy az olasz fogyasztás csupán harmada a hollandnak. A francia piac mérete a második legnagyobb Európában, egy főre jutó fogyasztást tekintve azonban csak az ötödikek. Érdekes, hogy a dán piac volumene volt a legkisebb, azonban az angolok az utolsók fogyasztást tekintve, ők mindössze 0,22€-t költenek ilyen termékekre fejenként, évente.

2. táblázat: Európa egyes országainak növényi alapú joghurtalternatíva piacának alakulása 2018-2020 között

	2018 ¹	2019 ¹	2020 ¹	Piac méretének alakulása 2018-2020 között		Népesség ² (2020-ban)	Egy főre jutó fogyasztás (2020-ban)
	millió €			millió €	%	millió fő	€/fő/év
Németország	75,3	88,4	127,3	+52,0	+69,05	83,2	1,53
Franciaország	69,4	82,1	87,6	+18,4	+26,22	67,4	1,29
Olaszország	48,8	45,2	43,3	-5,5	-11,27	59,4	0,72
Hollandia	27,0	31,7	42,6	+15,6	+57,77	17,4	2,47
Spanyolország	27,0	32,0	42,0	+15,0	+55,55	47,4	0,89
Belgium	22,0	23,0	26,0	+4,0	+18,18	11,5	2,25
Ausztria	11,7	13,0	16,5	+4,8	+41,02	8,9	1,79
Anglia	12,0	13,0	15,0	+3,0	+25,00	67,2	0,22
Dánia	3,7	4,0	4,7	+1,0	+27,02	5,8	0,77
Összesen	296,9	332,4	405	-	-	368,2	-
Átlag	-	-	-	12,03	34,28	-	1,32

Forrás: 1. URL¹¹; 2. URL¹²; alapján, saját szerkesztés és számítás

Kutatásunk eredményei a 2. ábra alapján kerül bemutatásra, a legnagyobb piacmérettől, Németországtól kiindulva vizsgáljuk meg a piaci szereplőket.

Németország növényi alapú joghurtalternatíva piaca

A növényi alapú joghurtalternatívák piaca 2018 és 2020 között egyértelműen felszálló ágban volt. Míg 2018-ban az összes eladás értéke 75,3 millió euró, addig 2020-ban már ennek 1,7-szerese, 127,3 millió euró volt. A legdominánsabb alszegmens a szója volt. Míg 2018-ban az eladások csaknem 100%-a szója alapú joghurtalternatívák volt, addig ez 2020-ban már csak 85% volt, tehát a szója értékesítési mennyisége 15%-kal csökkent a kókusz és egyéb növényi alapú joghurtalternatívák javára. A kókusz alapú joghurtalternatívák a 2018-as 4,3 milliőről 13,1 millióra, az egyéb alapú joghurtalternatívák 3,0 milliőről 7,2 millió Euróra emelkedtek két év alatt. Ez azt jelenti, hogy a szóján kívüli alapanyagokra háromszorosára emelkedett a kereslet.

Franciaország növényi alapú joghurtalternatíva piaca

A növényi joghurtalternatívák szegmensében 2020-ban 87 millió eurós piacról beszélünk, a növényi alapú ízesített joghurtalternatíva 55 millió euróval a legdominánsabb alszegmens, ezt követik a natúr joghurtalternatívák 17 millió euró értékben, a bifidus tartalmú joghurtalternatívák 11 millió eurós piacot tudhatnak magukénak. Összesítve az eladási adatokat azt láthatjuk, hogy 2018-2020 között a francia piac 26%-kal bővült.

Olaszország növényi alapú joghurtalternatíva piac

A növényi alapú joghurtalternatívák értékesítése a 2018-as 48,8 millió euróról 43,3 millió euróra apadt 2020-ra, ez 12%-os csökkenést jelent két év alatt. A domináns alszegmens itt is a szója alapú termékek piaca volt, 2018-ban a piaci eladások 96%-át soroltuk ide, 2020-ban ez 90% volt. Az egyéb alapú joghurtalternatívák alszegmense a 2018-as 1,8 milliőről 2020-ra 4,3 millió euróra emelkedett, a kereslet ezen termékekre több, mint kétszerese lett. A számokból kitűnik, hogy noha csökkent a piac mérete a vizsgált időszakban, azonban Németországhoz hasonlóan az egyéb alapanyaggal (nem szója) gyártott joghurtalternatívákra élénk kereslet mutatkozik.

Hollandia növényi alapú joghurtalternatíva piaca

Míg 2018-ban 27 millió eurós piacról beszéltünk, addig ez a szám 2020-ban már 42,6 millió euró volt, a piaci bővülés ebben az esetben csaknem elérte a 60%-ot. Itt is a szója alapú termékek dominanciája jellemzi a piacot, az eladások 75-85%-át még mindig ezek a termékek adják, de feltörekvően vannak az egyéb összetevőjű joghurtalternatívák is. A kókusz alapú joghurtalternatívák piaca 2,23-szorosára, az egyéb alapú joghurtalternatívák piaca csaknem a 24-szeresére duzzadt.

Spanyolország növényi alapú joghurtalternatíva piaca

A növényi joghurtalternatívák eladása szintén kétszámjegyű növekedést mutatott, 55%-os volt a bővülés mértéke két év alatt, 27 millió euróról 42 millió euróra nőtt a piac mérete. A vizsgált időszakban csak szója alapú joghurtalternatívák voltak elérhetőek, ezért a spanyol piac egy érdekes területet jelenthet termékfejlesztés és az új alapanyagokkal készült termékek esetén.

Belgium növényi alapú joghurtalternatíva piaca

A növényi alapú joghurtalternatívák piaca itt is növekedést mutatott az elmúlt két évben. Spanyolországhoz hasonlóan itt is szója alapú termék piacról vannak információink.

Általánosságban elmondható, hogy a szegmens 18%-os bővülést mutatott, mely összesen 4 millió eurót jelent.

Ausztria növényi alapú joghurtalternatíva piaca

Ausztriában növényi joghurtalternatívák széles kínálata található meg. Az osztrák növényi joghurtalternatívák piaca a 2018-as 11,7 millió euróról 2020-ra 16,5 millió euróra bővült, ez összességében 41%-os piaci növekedést jelent. A 16,5 millió eurós szegmensből a szója alszegmens 10 millió eurót tett ki, ez a piac 62,5%-át jelenti. Második legnagyobb alszegmens a kókusz alapú termékeké volt, a 2018-as 2,9 millió euróról 2020-ra 4,6 millió euróra emelkedett, tehát ezen termékekre a kereslet több, mint másfélszeres volt. A mandula alapú termékek piaca a vizsgált időszakban több, mint háromszorosára, az egyéb alapú (csillagfürt, kesudió, zab) termékek alszegmense pedig csaknem másfélszeresére duzzadt.

Anglia növényi alapú joghurtalternatíva piaca

2018-ban a piac mérete Angliában 12 millió euró volt, ez 2020-ra, 25%-os növekedést produkálva 15 millió euróra bővült. Az alszegmensekről itt sem voltak információink, a jelentés (URL¹¹) szerint a növényi alapú élelmiszerek piaca Angliában a húshelyettesítő termékek iránt mutat élénk érdeklődést.

Dánia növényi alapú joghurtalternatíva piaca

A vizsgált időszakban 2018-2020 között ugyan a piac bővülése 27% volt, viszont a vizsgált országok közül reálértéken itt volt a legkisebb a növekedés mértéke, az összes eladás 3,7 millió euróról 4,7 millió euróra emelkedett, ez két év alatt egy millió eurós növekedést jelent. A legdominánsabb alszegmens a szója volt a vizsgált időszakban. 2018-ban az összes eladások 97%-áért felelt, 2020-ban ez 95% volt. A zab alapú joghurtalternatívák piaca több, mint 2,5-szeresére bővült, ez 215 ezer eurót jelentett 2020-ban. Érdekes, hogy 2018-ban még nem volt alszegmense a vegyes alapú (szója+mandula) termékeknek, viszont 2020-ban már megjelent, 20ezer euró körülire teszik ennek mértékét. Elmondható tehát, hogy Dánia lakosai is nyitottak az új növényi (nem szója) alapú joghurtalternatívák felé.

Magyarország növényi alapú joghurtalternatíva kínálata az online FMCG piacon

A magyar e-kereskedelmi piac a pandémia óta robbanásszerű fejlődésen ment keresztül. A magyar online kiskereskedelmi piac 2021 első félévében 30%-os bővülés mellett 494 milliárd forintos forgalmat bonyolított le (URL¹³). Az egy főre jutó átlagos rendelés a GKI Digital (URL¹³) szerint 2021 augusztusában 17 online rendelés/fő/év volt.

Az online FMCG szereplők 2020-ban 76,6 milliárd forint forgalmat bonyolítottak le (URL¹⁴). Ezek közül az első helyen a Tesco végzett, másodikként a cseh háttérű kifli.hu, harmadikként az Auchan, a negyedik és ötödik helyen két drogériálánc, a DM és a Rossmann végzett. Külön említést érdemel a kifli.hu, mivel új belépőként, 2019 decemberében jelent meg a piacon.

2021-ben mintegy 22 százalékkal emelkedett a növényi alapú élelmiszerek piaca Magyarországon. (URL¹⁵). A sajt, a tej és a joghurt növényi alapú helyettesítőinek forgalma a 2020-as 18,5 milliárd forintról 2021-ben 23 milliárd forintra bővült. A növényi alapú italok a piac háromötödét tették ki.

Primer kutatásunkat az Auchan, kifli.hu, Tesco és Spar üzletek online platformján végeztük. Az online platformmal nem rendelkező üzleteket levélben kerestük meg információszerzés céljából,

azonban az üzletvitelükre hivatkozva portfólió adatokat nem állt módjukban számunkra kiadni. Ezért az Aldi, Lidl, és Reál üzletek növényi alapú joghurtalternatíva kínálatát az online szórólapokon megjelenő kínálatból merítettük.

A Spar kínálatában (URL¹⁶) találtuk a legszélesebbnek a kínálatot. Az Alpro és az All in Natural Food 9-9 termékkel képviseli magát az üzletekben. Nem messze marad el tőle a kifli.hu online (URL¹⁷) növényi joghurtalternatíva kínálata, itt 17 db terméket azonosítottunk 3 gyártótól: a Harvest Moon 7-, az All in Natural Food 6-, a Joya 4-féle terméke található meg itt.

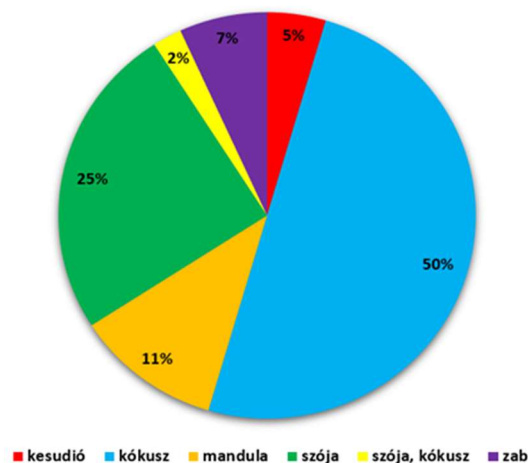
Harmadik legnagyobb kínálatot az Auchanban (URL¹⁸) találtuk, két márka 14-féle joghurtalternatívája közül választhat a fogyasztó: az Alpro 12-féle, a Joya 2-féle terméke volt itt megtalálható. A Tesco kínálatát (URL¹⁹) csupán egy termékkel előzi az Auchan, és a márkák is ugyanazok: Az Alpronak 10-, a Joyanak pedig 3-féle terméke található meg itt.

Az Aldiban (URL²⁰) öt féle termék közül választhat a fogyasztó, az Alpro 3-, a Life is so Yummy pedig 2-féle termékkel szerepel a diszkont lánc polcain.

A Lidl (URL²¹) és a Reál (URL²²) üzleteiben 3-3 termék közül választhatnak a fogyasztók. Amíg a Lidlben a Vemondo, addig a Reálban az Alpro termékeit találjuk.

Összességében tehát a hazai online piacon 7 márkát azonosítottunk. A legnagyobb hazai kínálattal az Alpro rendelkezik, ezen túlmenően -néhány kivételtől eltekintve- szinte valamennyi üzletben megtalálható valamilyen növényi alapú joghurtalternatíva. Ezért kijelenthetjük, hogy ez az a márka, ami a legszélesebb körben ismert lehet a fogyasztók számára. Második legnagyobb termékpalettával az All in Natural Food rendelkezik, viszont öt csak a Spar vásárlói találhatják meg, továbbá a kifli.hu online kínálatában elérhető. A harmadik lett e-tekintetben a Harvest Moon, viszont ez a márka kizárólag a kifli.hu-nál érhető el.

A fogyasztók a boltokban azt tapasztalhatják, hogy márkánként eltérő, milyen növényi alapokat használnak fel a gyártók a növényi joghurtalternatíva készítése során. A magyar piacon megtalálható növényi alapokat és azok piacon betöltött arányát a 3. ábrán láthatjuk.

3. ábra: Magyarországon kapható növényi alapú joghurtalternatívák összetétel szerinti felosztása URL¹⁶, URL¹⁷, URL¹⁸, URL¹⁹, URL²⁰, URL²¹, URL²² alapján, saját szerkesztés és számítás

A korábban ismertetett európai piaci elemzéssel ellentétben, hazánkban az online kínálatban a kókusz alapú joghurtalternatívák dominálnak a piacon, ez pontosan 50%-ot jelent. Második legnagyobb arányban a szója alapú termékeket találjuk meg a boltok polcain, ami

rendkívül érdekes azt tekintve, hogy a vizsgált európai országok zömében a szója alapú termékek a dominálnak. A maradék 25%-on eltérő arányban osztoznak a különböző növényi alapú joghurtalternatívák: 7% a zab alapú-, 5% a kesudió alapú-, és két százalék szója-kókusz vegyes alapú joghurtalternatívák aránya.

Összefoglalás

A külföldi trendeket figyelembe véve egyre nagyobb a fogyasztói érdeklődés a növényi alapú joghurtalternatívák alternatívák iránt. Népszerűségüknek több oka is van, pl.: egyre több a diagnosztizált étel-érzékenyek, illetve intoleránsok száma. Ezen személyeknek a tehéntej fogyasztásának mellőzése ajánlott, a speciális diéta csupán növényi alapú tejtermék helyettesítők fogyasztását engedélyezi. Ezen felül állatjóléti, környezetvédelmi megfontolásból is vásárolják a fogyasztók ezen termékeket.

Kutatásunk során az alábbi megállapításokat tettük a vizsgált időszakra (2018-2020) tekintve:

- Európa növényi alapú joghurtalternatíva piacának egészére elmondható, hogy a szója alapú termékek dominálják. Ugyanakkor a kókusz és egyéb növényi alapokból készült fermentált termékekre is élénkült a kereslet.
- Németország piacán az egyéb növényi alapok közül a kókusz a második legkedveltebb a fogyasztók körében. Az egyéb növényi alapú joghurtalternatívák eladási mennyisége 300%-kal emelkedett.
- Franciaország piacán a szója alapú termékek vezetnek. 2018-2020 között 17%-kal növekedtek az eladási mennyiségek.
- Olaszországban mind a piac nagysága, mind az eladott mennyiségek 12%-kal csökkentek a vizsgált időszakban.
- Hollandiában a piac közel 60%-kal bővült, az eladott mennyiségek 42%-kal emelkedtek a vizsgált időszakban.
- Spanyolországban és Belgiumban kizárólag szója alapú termékekből választhattak a fogyasztók.
- Ausztriában az egyéb növényi alapokból készült termékek iránt Németországhoz hasonlóan többszörös igény merült fel.
- Angliában több, mint 20%-kal növekedtek az eladott mennyiségek.
- Dánia piacának több, mint 90%-át a szója alapú termékek teszik ki, emellett jelentős a zab alapú joghurtalternatívák iránt is a kereslet.

Magyarországról jelenleg nincs elérhető nyilvános adat a növényi alapú joghurtalternatívák piacát illetően. Hazánk online piacán az európai piacon tapasztaltakkal ellentétben a kókusz alapú joghurtalternatívákkal találkozhat a legtöbbet a fogyasztó. A magyarországi FMCG láncok közül hetet (Lidl, Aldi, Tesco, Auchan, Reál, Coop, Spar, kifli.hu) vizsgáltunk. 3 márkát azonosítottunk a kifli.hu-n, 2-2-2-t a Sparban, Auchanban, Tescoban és az Aldiban, a Lidl-ben és a Reálban 1-1 márkát találtunk. A Sparban volt a legnagyobb a választék, 2 márka (Alpro, All in Natural Food) 18-féle terméke közül választhat itt a fogyasztó. A legtöbbet forgalmazott márka az Alpro volt, a vizsgált 7 üzletláncból 5-ben megtalálható.

Következtetések, javaslatok

Kutatásunk eredményeit felhasználva képet kaptunk az Európában és hazánkban kapható vegán joghurtalternatívákhoz felhasznált növényi alapokról, mely fontos szempont lehet a piac fejlesztése során. A jövőben, a kapott eredmények remek alapot nyújthatnak a kutatás folytatására, melyben a magyar fogyasztók elégedettségét mérhetnénk a piaci kínálatra vonatkozóan, feltérképezhetnénk a fogyasztási okokat és célokat, s a visszajelzések figyelembevételével célzottan lehetne a magyar piacra vegán joghurtalternatívákat fejleszteni.

Irodalomjegyzék

- 1) *Montemurro, M.- Pontonio, E.- Coda, R.- Rizello, C.* (2021): Plant-Based Alternatives to Yogurt: State-of-the-Art and Perspectives of New Biotechnological Challenges-A Review. *Foods*. 10. (2.), 316.p. DOI: 10.3390/foods10020316
- 2) *Otten, J.J.- Hellwig, P.J.- Meyers, L.D.* (2006): The Essential Guide to Nutrient Requirements. US The National Academic Press, Washington D.C., USA. pp.529-541.
- 3) *Poore, J.- Nemecek, T.* (2018): Reducing food's environmental impacts through producers and consumers. *Science*. 360 (6392), pp. 987-992. DOI:10.1126/science.aag0216
- 4) *Ritson, J.* (1802): An essay on abstinence from animal food, as a moral duty. Wilks and Taylor Printers, London
- 5) *Schurtleff, W.- Akiko, A.* (2012): History of soy jogurt, soy acidophilus milk and other cultured soymilks (1918-2012): Extensively annotated bibliography and sourcebook. Lafayette, CA, USA.
- 6) *Sousa, A.- Kopf-Bolanz, K.A.* (2017): Nutritional Implications of an Increasing Consumption of Non-Dairy Plant-Based Beverages Instead of Cow's Milk in Switzerland. *Advances in Dairy Research*. 05. DOI:10.4172/2329-888X.1000197.

Internetes hivatkozások:

- 7) URL¹:<https://www.hexaresearch.com/research-report/vegan-yogurt-market> (letöltve:2022.03.23)
- 8) URL²:<https://www.vegansociety.com/about-us/further-information/key-facts> (letöltve: 2022.03.29)
- 9) URL³:<https://www.vegansociety.com/about-us/further-information/memorandum-and-articles-association> (letöltve: 2022.03.29)
- 10) URL⁴:<https://www.alliedmarketresearch.com/vegan-protein-market-A15536> (letöltve: 2022.03.26)
- 11) URL⁵:<https://fdc.nal.usda.gov/fdc-app.html#/food-details/746778/nutrients> (letöltve: 2022.03.29)
- 12) URL⁶:<https://fdc.nal.usda.gov/fdc-app.html#/food-details/172456/nutrients> (letöltve: 2022.03.24)
- 13) URL⁷:<https://fdc.nal.usda.gov/fdc-app.html#/food-details/1999631/nutrients> (letöltve: 2022.03.24)
- 14) URL⁸:<https://fdc.nal.usda.gov/fdc-app.html#/food-details/1945193/nutrients> (letöltve: 2022.03.21)
- 15) URL⁹:<https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/vegan-yogurt-market> (letöltve: 2022.03.28)

- 16) URL¹⁰:https://www.researchandmarkets.com/reports/5441886/vegan-yogurt-market-global-industry-trends?gclid=Cj0KCOjwl7qSBhD-ARIsACvV1X2oytUBtGTglPz2Q8N7LKkaIUVpBFCpvLkkMPU0edoSPE3UXC77cVAaAserEALw_wcB (letöltve: 2022.03.27)
- 17) URL¹¹:<https://smartproteinproject.eu/plant-based-food-sector-report/> (letöltve: 2022.03.29)
- 18) URL¹²: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0052.html (letöltve: 2022.03.29)
- 19) URL¹³:<https://gkidigital.hu/2021/08/26/2021-felev-online-kereskedelem/> (letöltve: 2022.03.25)
- 20) URL¹⁴: <https://gkidigital.hu/2021/05/20/e-toplista-2020/> (letöltve: 2022.03.29)
- 21) URL¹⁵:<https://bbj.hu/budapest/gastronomy/food/plant-based-food-product-market-grows-22> (letöltve: 2022.03.27)
- 22) URL¹⁶:<https://www.spar.hu/onlineshop/search/?preselectedFacets=&q=vegan&query=vegan&hitsPerPage=36&substringFilter=pos-visible:6108207> (letöltve: 2022.03.29)
- 23) URL¹⁷:<https://www.kifli.hu/c300116644-novenyi-alapu-keszitmeny-szojagurt-desszert> (letöltve: 2022.03.28)
- 24) URL¹⁸:<https://online.auchan.hu/shop/tudatos-taplalkozas/egeszseges-életmod/specialis-etrend.c-5592?qq=%7B%22filterParams%22%3A%7B%22subcategory%22%3A%5B%227287%22%5D%7D%7D> (letöltve: 2022.03.29)
- 25) URL¹⁹:<https://bevasarlas.tesco.hu/groceries/hu-HU/shop/specialis-es-egeszseges-taplalkozas/vegetarianus-es-vegan/joghurt-joghurtital-desszert/joghurt> (letöltve: 2022.03.23)
- 26) URL²⁰:<https://www.aldi.hu/hu/kinalatunkbol/mindenkire-figyuelenk/vegan-es-vegetarianus-termekek/> (letöltve: 2022.03.29)
- 27) URL²¹:<https://www.lidl.hu/p/vegetarianus-es-vegan-kinalatunkrol/vegan-kokuszjoghurt/p108800> (letöltve: 2022.03.21)
- 28) URL²²:http://realbolt.hu/produkty?id_eshop_category_name=0&hladanie=alpro (letöltve: 2022.03.20)

Lektorálta: Prof. Dr. Szabó János

Absztrakt

Számos alkalmazási területe van a mesterséges intelligencia (továbbiakban AI¹) rohamos elterjedésének. Növeli a termelékenységet, csökkenti a felhasználói munkaterhelést és gyorsabban működik, mint a legtöbb emberek által irányított rendszer. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban az AI lehetséges árnyoldalait sem, a rosszindulatú kizárólag az emberek megtévesztésére irányuló fejlesztéseket.

A Deepfakes a kommunikáció és a vizuális megjelenítés új és egyedi formája a dezinformáció, azaz a félre tájékoztatás és a megtévesztés érdekében. A mélyhamisítások a mesterséges intelligencia-alkalmazások „sötét” termékei, amelyek egyesítik, kombinálják, helyettesítik, és egymásra helyezik a képeket és videoklipeket, hogy hitelesnek tűnő, de hamis információkat, üzeneteket, híreket, weboldalakat stb. hozzanak létre. A legtöbb ember azonban kevésbé felkészült ahhoz, hogy felismerje, amikor mélyhamisítások megtévesztik őket. A közvélemény-kutatások egész sora jelzi azt, hogy az emberek körülbelül 40%-a azonosítja csak helyesen a hamisítványokat.

Kulcs szavak: mesterséges intelligencia, deepfakes, katonai alkalmazások, álhírek (fakenews), félre tájékoztatás, megtévesztések, hamisítások,

1. Bevezetés „A karaván halad”²

Ma még talán fel sem foghatjuk, milyen széles körben hozhatnak új eredményeket, nyithatnak új távlatokat az AI alkalmazások életünk szinte minden területén.

Gondoljuk csak meg! Új – szó szerint életbevágó – gyakorlat az AI támogatása az orvostudományban. A legnehezebb orvosi beavatkozások, és komplikált műtétek eredményességét - a legfontosabb száz életfunkció határértékeit valós időben (in real-time) figyelve - hihetetlen módon támogatva a gyógyulást.

A modern tűzoltó egységek alapeszköze lehet egy a sűrű porban és füstben is biztos tájékozódást segítő intelligens alkalmazás. Az intelligens arcfelismerés néhány másodperc alatt, több tízezer fotó összehasonlítása alapján választja ki – ezzel segítve a nyomozást – a legvalószínűbb öt keresett bűnöző arcképét.

Természetesen a hadsereg sem hagyhatja figyelmen kívül ezt a technológiát. A folyamatban lévő kutatások tovább javítják a katonai vezetés képességeit, a stratégiai döntések megbízhatóságát. A műveletek tapasztalatai egyértelművé tették, hogy a Magyar Honvédség tisztjeinek kiképzése és képzése terén változás szükséges. A sebezhető

¹ Artificial intelligence

² A PEME XXIV. Konferenciájának egyik jelmondata

mesterséges intelligencia rendszerek felderítése, a kritikus döntések blokkolása, új eredményes stratégiai döntési lehetőségek sorát nyitja meg.

Így minden bizonnyal AI alkalmazások is komoly szerepet fognak betölteni a jövőbeli katonai rendszerekben is. Az egymással küzdő ellenfelek biztosan meg fogják támadni az intelligens rendszereket, az információs fölény megtartása érdekében. Vitathatatlan persze, hogy a katonai vezetésnek továbbra is felelősnek kell maradni a kulcsfontosságú döntéseikért.

2. „Deepfakes”, a tét túl nagy. Egyben hatalmas és ijesztő!

Az AI által generált hamis videók először 2017 végén keltették fel a közvélemény figyelmét, amikor egy Deepfakes nevű online fiók arccserélő algoritmussal generált hamis videókat tett közzé.

A mesterséges intelligencia sikeres bevezetésében több rejlik, mint a megfelelő technológia kiválasztása. Az üzleti vezetőknek tisztában kell lenniük az általuk vállalt kezdeményezés technikai követelményeivel, és ezek közül a követelmények közül kevés dolog olyan fontos, mint az adatok biztonsága és a hírek valódisága.

Az [McKinsey³ tanulmánya](#) szerint 2030-ra a robotok az emberi munka legalább 30 százalékát fogják felváltani, azaz közel 400-800 millió munkahelyet, amihez 375 millió embernek kell munkahelyet váltania. Ez hatalmas és ijesztő.

2.1 A mesterséges intelligencia előnyei, hátrányai.

Nulla emberi hiba.

Ez az oka annak, hogy a mesterséges intelligencia elfogadása különböző területeken fellendült. A gépek pontos döntéseket hoznak a korábbi információk alapján, amelyeket rendszeresen összegyűjtenek bizonyos algoritmus készletek alkalmazása közben. Ha teljesen ki tudjuk zárni az emberi hibákat, pontos, hiteles, eredményeket kaphatunk, ezáltal csökkenthető a hibák lehetősége, így a megfelelő pontosság elérhető.

Napjainkban már gyakori alkalmazás az AI kompatibilis csevegő rendszer. Az ügyfelek bármilyen mennyiségű furcsa lekérdezést indíthatnak el, - a gép nem válogat - folyamatosan válaszol és megjeleníti a lekérdezés értékelése szerint.

Nulla kockázat.

Az okos gépek végtelenül, szünetek nélkül működnek, még akkor is, ha ugyanazt kell többször megismételni, ellentétben az emberekkel. A gépek olyan feladatokba helyezése, amelyek komoly veszélyt jelenthetnek az emberekre, kétségtelenül fontos alkalmazási terület. Nyilvánvaló, hogy a gépek nem fáradnak el. Például, ha lehetővé tesszük a gépek számára, hogy megbirkózzanak a természeti csapásokkal, segítve a gyorsabb helyreállítást, kisebb testi lelki nyomást eredményezhet a veszélyeztetett emberi közösségek számára. Bár

³ McKinsey Global Institute, The age of analytics: Competing in a data-driven world, December 2016.

a mesterséges intelligencia egyik legfontosabb előnye, - lásd a táblázatot - egyben a mesterséges intelligencia alkalmazások hátránya is.

A mesterséges intelligencia (AI) előnyei és hátrányai

2.1. A mesterséges intelligencia előnyei

- 2.1.1. (1) Nulla emberi hiba
- 2.1.2. (2) Nulla kockázat
- 2.1.3. (3) Éjjel-nappal rendelkezésre állás
- 2.1.4. (4) Az AI gépeknek nincsenek érzelmeik
- 2.1.5. (5) Az MI-gépek gyorsan tudnak döntéseket hozni

2.2. A mesterséges intelligencia hátrányai

- 2.2.1. (6) A mesterséges intelligencián alapuló gépek súlyos költségekkel járnak
- 2.2.2. (7) A gépekből hiányzik a kreativitás
- 2.2.3. (8) A mesterséges intelligencián alapuló gépek megölhetik a munkahelyeken végzett foglalkoztatást
- 2.2.4. (9) Az érzelmeik időnként nem lehetnek ijesztőek
- 2.2.5. (10) A mesterséges intelligencián alapuló gépek nem értik az etikát

Több mint 131 000 földrengés és utóregések tanulmányozása után a tudósok 30 000 eseményen tesztelték az AI előrejelző hálózatát. Az eredmény nagyobb pontosságot mutatott az utóregések helyének pontos meghatározásában, mint a hagyományos módszerekkel.

3. Hányféle mesterséges intelligencia létezik?

A mesterséges intelligenciák alkalmazásának alapvetően négy típusa van:

- reaktív gépek,
- korlátozott memória,
- elmeelmélet és öntudat.

Reaktív gépek

A mesterséges intelligencia rendszerek legalapvetőbb típusai tisztán reaktívak, és nem képesek sem emlékeket alkotni, sem múltbeli tapasztalatokat felhasználni a jelenlegi döntések meghozatalára. A jelenlegi intelligens gépek, amelyeken csodálkozunk, vagy nem rendelkeznek ilyen világfelfogással, vagy egy nagyon korlátozott és speciális feladatuk van. A Deep Blue, az IBM sakkozó szuperszámítógépe, amely az 1990-es évek végén legyőzte Garri Kaszparov nemzetközi nagymestert, a tökéletes példa erre a géptípusra.

A Deep Blue képes azonosítani a figurákat a sakkasztalán, és tudja, hogyan mozog mindegyik. Előrejelzéseket készíthet arról, hogy milyen lépések következhetnek számára és ellenfelének. A Deep Blue figyelmen kívül hagy mindent, ami a jelen pillanata előtt áll.

Mindössze annyit kell tennie, hogy a nézi az adott állás szerint a sakktáblán lévő figurákat, és választ következő a lehetséges lépések közül.

Korlátozott memória

Ez a fajta intelligencia azt jelenti, hogy a számítógép csak a közvetlen világot érzékeli, és annak megfelelően cselekszik. De nincs fogalma a múlttól, sem a korábban történekekről. Nem a világ belső tartalmára támaszkodik, csak azt teszi, amit lát. (Rodney Brooks, a mesterséges intelligencia egyik elismert kutatója egy alapvető cikkében azzal érvelt, hogy csak ilyen gépeket szabad építeni.)

A Deep Blue dizájnjának újítása nem az volt, hogy kiszélesítse a számítógép által figyelembe vett lehetséges lépések körét. A fejlesztők megtalálták a módját annak, hogy miképpen szűkítsék a lehetséges jövőbeli lépéseket az alapján, hogy hogyan értékelték az eredményt. E képesség nélkül a Deep Blue-nak még sokkal erősebb számítógépre lett volna szüksége ahhoz, hogy valóban legyőzze Kaszparovot.

Elmeelmélet és öntudat.

Hasonlóképpen, a Google AlphaGo-ja sem tudja értékelné az összes lehetséges jövőbeli lépést, amely legyőzte a legjobb emberi Go szakértőket. (Elemzési módszere kifinomultabb, mint a Deep Blue-é, és neurális hálózatot használt a játékfejlesztések érdekében)

Ezek a módszerek javítják az AI rendszerek azon képességét, hogy jobban lejátszhassanak bizonyos játékokat, de nem lehet őket könnyen megváltoztatni vagy más helyzetekre alkalmazni. Ezeknek a számítógépes képzeleteknek nincs fogalmuk a tágabb világról – vagyis nem működhetnek a rájuk bízott konkrét feladatokon túl, és könnyen becsaphatók.

4 A „Fake news” /az álhírek/ fogalma

Az *álhírek*: „szándékosan és igazolhatóan hamis híreket” jelent, amelyek célja az emberek valós tényekről, eseményekről és állításokról alkotott képének manipulálása. Ez a meghatározás kiküszöböli a nem szándékos jelentési hibákat, a nem újságcikkből származó pletykákat, a gyanúkat/értelmezéseket/összeesküvés-elméleteket, a szatírákat és az elfogult (de nem hamis) jelentéseket.

Az álhírek olyan koholt információk, amelyek formában utánozzák a hírmédia tartalmát, de hiányoznak a hírmédia alapvető szerkesztési normái és folyamatai az információk pontosságának és hitelességének biztosítására.

4.1 Az álhírek típusai

Hamisítvány

A webhelyek olyan történeteket vagy álhíreket készítettek, amelyeket tényszerű hírek ürügyén adnak át.

Szatirikus

A híroldalak aktuális eseményeket és híreket parodizálnak, és csak szórakoztatási célokat szolgálnak. Gyakran utánozzák a jó hírű híroldalakat, és gyakran a kontextusból kiragadott túlzó információkat használnak.

Elfogult

A híreket egy bizonyos „sajátos” nézőpontból szállítják, amely a tények helyett a propagandára és a véleményekre támaszkodnak.

Kattintás vadászat

A linkek szenzációhajhász, félrevezető vagy eltúlzott címsorokat és képeket használnak, hogy rávegyék az egyéneket a webhelyük meglátogatására. A cikkek ezután olyan információkat szolgáltatnak, amelyek nem kapcsolódnak az eredeti „szemet gyönyörködtető” darabhoz.

Natív hirdetés

A natív hirdetések úgy tervezték, hogy további történeteknek tűnjenek, de valójában a szponzorok hirdetéseit. Az olvasók a linkjeiket legitim hírként kezelik, így azokat megtevesztve annak érdekében, hogy nagyobb forgalmat érjenek el webhelyükön.

Asztroturfálás

A szervezetek vagy szponzorok (politikai, vallási stb.) úgy teszik közre az általuk megosztott üzenetet, mintha egy alulról szerveződő szervezettől származna. Az üzeneteket úgy célozzák meg, mintha abban a közösségben lévő emberek azokat támogatnák.

4.2 A ma ismert álhírek legelterjedtebb területei ⁴

A nagy horderejű figurák tökéletes forrást jelentenek a mélyhamisításban, mert nyilvános profiljaik rengeteg forrásanyagot kínálnak a mesterséges intelligencia számára. Az is komoly aggodalomra adhat okot, hogy az átlagember élete során elkészített „szelfik” számával és a gyors technológiai fejlődéssel párhuzamosan bárkit lehet forrásként majd felhasználni.

Ezt az új „technológiát” valószínűleg egyre gyakrabban használják majd bosszúpornóhoz, zaklatáshoz és hamis videóhoz a jövőben. Sőt megjelenhetnek akár bizonyíték gyanánt még a bíróságokon is.

Míg a mélyhamisítások korai példái a színésznőkre, a humoristákra és szórakoztatókra összpontosítottak, napjainkban inkább már: a

- politikai álhírterjesztés,
- terrorista propaganda,
- és a piaci manipuláció került előtérbe.

⁴ a különböző területek részleteiről a következő tanulmányomban lesz majd szó

A politikusok és a hírességek gyakran a mélyhamisítások alanyai. A legmeggyőzőbb mélyhamisítási példák közül sok olyan ismert megszemélyesítők segítségével jött létre, melyek utánozzák a forrás hangját és jellemző gesztusait.

Kevesebb, mint egy évvel a fenti videó megjelenése előtt a Washingtoni Egyetem informatikusai - neurális hálózati mesterséges intelligencia segítségével - modellezték Obama szájának alakját és ráprogramozták az ajkak szinkronizálását is. (Például a fenti videót, amelyet a BuzzFeed és Jordan Peele humorista készített az After Effects CC és a FakeApp segítségével.)

Peele száját Obama szájára ragasztották, és a volt elnök állkapcsát olyanra cserélték, amely Peele szájmozgását követte. (a felvétel finomításához több mint 50 órányi automatikus feldolgozás volt szükséges)

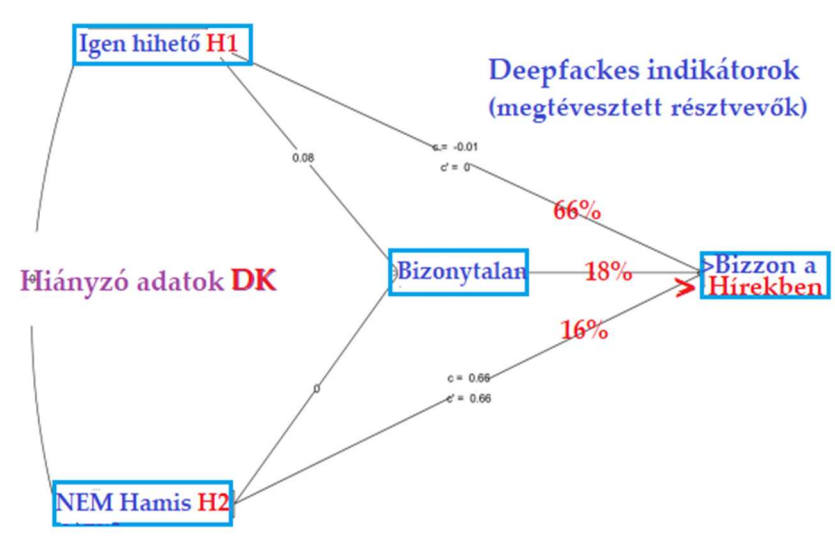
4.3 Az álhírek hatása. Milyen eredménnyel zárult a hamis videó klip?

A feltett kérdés, You won't believe What Obama says in this Video? Mondott-e Obama valaha ilyen mondatokat?

A felmérésben szereplő „valaha” szó használatával az AI azt a hibáját igyekezett elkerülni, hogy a válaszadók csak a tényszerű emlékezésre hagyatkozzanak anélkül, hogy a saját véleményükre reflektáljanak, mikor a videót megnézik.

Az „Igen” válaszokat használtuk a mélyhamisítás jelzőjeként megtévesztett résztvevők (H1) részére.

A „Nem tudom” használatát választottuk (H2) a mélyhamisítás okozta indikátorként

1. ábra: GAN alapú⁵ felmérések eredménye

Míg a kutatók a DK-t gyakran hiányzó adatként kezelik, Berinsky (2004) azzal érvel, hogy a DK-k nagyon is lényegesek. (Jelentőségét a benne rejlő tényezőkkel magyarázta) A technológiailag képzettek kis közösségei képesek lehetnek felismerni a bevezetett hibákat a GAN szoftverrel, bár a hosszú távon az is probléma, hogy az AI alapú alkalmazások módszerek felderítése során saját sikerük áldozatai lehetnek.

A politikai mélyhamisítások nem feltétlenül az egyéneket tévesztik csak meg, hanem olyan bizonytalanságot szíthatnak, ami jelentősen csökkentheti a közösségi médiában megjelenő hírekbe vetett bizalmat. Hosszú távon ezek a hatások az internetre is átgyűrűzhetnek a polgári kultúra, a potenciálisan problémás normák és viselkedések területeire is.

5. A piaci manipuláció jellemző területei.

FOLYAMAT AUTOMATIZÁLÁS

A mesterséges intelligencia hatása az üzleti vezetésre és a modern

Ezt a cikket Sudhir Jha (vezető alelnök és globális termékmenedzment és stratégiai vezető) írta, és az Infosys-szal együttműködve szerkesztettük és hoztuk létre. Az Emerj-vel való tartalmi és promóciós partnerségekkel kapcsolatos további

2. ábra: piaci manipuláció

⁵ GAN Generatív kontradiktórius hálózat

1

A kockázati pénz követése.

Fedezze fel a megfelelő mintákat, amelyeket az ágazat legjobb AI startup-jai között kereshet – és használja ezeket a közös tulajdonságokat az ígéretes új AI képességek meghatározásához, amelyekről versenytársai (és kollégái) szinte biztosan nem tudnak.

2

Hogy a vezetők elmondhassák a jövőt.

Míg mindenki más figyelmet fordít a sajtóközleményekre, ezzel a Q-and-A módszerrel meghatározhatja azokat a kulcsfontosságú AI trendeket, amelyek valószínűleg soha nem kerülnek fel a közösségi médiába - de amelyek sokkal fontosabbak és hatásosabbak.

3

Az iparági prioritásokra való ráhangolódás.

Néha a jelen segíthet nekünk megmondani a jövőt – és amikor a mesterséges intelligencia bevezetésének és vonzásának területeiről van szó –, ez lehet az egyik leghasznosabb első lépés.

6 Mit lehet tenni a politikai mélyhamisítások ellen?

6.1 A kormányzati jogszabályok:

Mielőtt rohannánk az új törvények elfogadásával, fontos mérlegelni, hogy a mélyhamisított technológia milyen mértékben jelent valóban új vagy egyedi kihívásokat a demokráciának.

A tervezett kormányzati jogszabályok mellett, a közösségi média platformok megtilthatják vagy más módon korlátozhatják a mélyhamisítások használatát webhelyeiken és alkalmazásaikon. A kormányok egyik gyakori indoklása a szólásszabadság korlátozására az, hogy meg kell akadályozni a hamis tájékoztatást. (gyakran magáról a kormányról) Szerencsére az Egyesült Államokban az első kiegészítés megakadályozza, hogy a kormány az igazság döntőbírájaként lépjen fel, különösen a politikai beszéd kapcsán.

Az egyesült államokbeli Texas államban bűncselekménynek számít olyan mélyhamisítvány létrehozása és terjesztése, amely „politikailag motivált” egy jelölt vagy egy választás befolyásolására. Azt azonban vizsgálni kell, hogy a TX SB751 néven bevezetett törvény mennyire hatékony a gyakorlatban.

6.2 Javaslat az álhírek felismerésének támogatására.

Legfontosabb az oktatás:

Az álhírekkel kapcsolatos oktatás a tanárképzés részét kell, hogy képezze. A rendszerszintű beavatkozás előfeltétele, hogy felkészült pedagógusok foglalkozzanak a témával. Ehhez kiemelten fontos az álhírekkel kapcsolatos oktatáshoz szükséges ismeretek, készségek és módszerek beépítése a tanárképzésbe, az erre szakosodott civil szervezetek és szakemberek részvételével.

DIGITÁLIS ANALFABÉTA A KAMASZ, HA NEM ISMERI FEL AZ ÁLHÍREKET?

Hírek • 2018. július 2. 13:15:15 •

3. ábra: Az oktatási rendszernek nyitnia kell

Szükség van az iskola és a külső szereplők együttműködésére.

A külső szereplők (pl. civilek, szakértők) nagy terhet vehetnek le a tanárok válláról, és új módszereket, ismereteket hozhatnak be az oktatásba az álhírekkel szembeni ismeretek és készségek fejlesztésében is. Az oktatási rendszernek nyitnia kell a kompetens külső szereplők felé, az oktatásirányításnak és az intézmények vezetésének pedig ösztönöznie kell a velük való együttműködést.

- Szakórai keretekhez kapcsolódó segédanyagok elérhetővé tétele. Az álhírek témakörével minden szakóra keretében lehet és érdemes foglalkozni, de az elsődleges szaktárgyak, amelyek a téma mélyebb megbeszélésére alkalmasak, a következők: médiaismeret, technika, életmód, történelem és állampolgári ismeretek, magyar nyelv és irodalom, valamint az idegen-nyelv órák. A témát be lehet építeni a tananyagba, akár az adott tantárgy álhíreire és téves információira fókuszálva.
- Szükség van az egyes tárgyakhoz kapcsolódó konkrét javaslatokat, ötleteket, példákat tartalmazó segédanyagokra, útmutatókra és óratervekre, akár minden tantárgyhoz, a különböző évfolyamok igényeihez is alkalmazkodva.
- A téma feldolgozásában komoly segítséget nyújtana, ha kidolgozott, konkrét példákat és feladatokat tartalmazó tanári anyagok, feladatlapok, eszközök, eszköztárak és óratervek állnának a tanárok rendelkezésére.

8. Összefoglalás. Záró gondolatok

Egyes szervezetek már tapasztalják a mesterséges intelligencia előnyeit, mivel az üzleti életben általánossá válik, és attól tartanak, hogy azok, akik még nem alkalmazzák az AI eredményeit lemaradnak. (tekintettel az elég rövid időhorizontra, valószínűleg így is lesz).

A versenyképesség megőrzése érdekében a mesterséges intelligenciába beruházó vállalkozásoknak az alkalmazottaik képzésébe is be kell fektetniük, Nem kétséges, az hogy a mesterséges intelligencia alkalmazásával hatása egyre jobban növekszik, további változásokat idéz elő. Azok a vállalkozások, amelyek felkarolják a képzést és átképzik az alkalmazottaikat, kézzelfogható további előnyöket fognak realizálni.

A legsikeresebb szervezetek azok lesznek, amelyek átveszik az egész életen át tartó tanulás kultúráját, és megkönnyítik a személyzet számára az új készségek folyamatos fejlesztésének lehetőségeit. Az üzleti vezetőknek is fejleszteniük kell készségeiket, hogy mélyebben megértsék azokat a technológiákat, amelyek az elkövetkező években előreviszik vállalkozásukat.

Mivel a mesterséges intelligencia folyamatos változásokat fog hozni, a képzés nem lehet egyszeri kezdeményezés. Mindenképpen javasolt a folyamatos után követés, és a további kutatások hathatós támogatása.

8. Következtetés, végül az igazság

A magánintézmények, a média és az egyes polgárok leleplezhetik a hazugságokat, és maguk dönthetik el a különböző mélyhamisítások és hamis vélemény-nyilvánítások igazi értékét.

A törvényhozóknak mindenképpen kerülniük kell azt a készletet, hogy feláldozzák, a véleménynyilvánítás szabadságát egy meg nem valósult probléma megszüntetése érdekében. A félrevezető politikai üzenetek törvényen kívül helyezésére tett kormányzati kísérletek sokkal többet árthatnak a demokráciának, mint az ilyen beszéd pusztá létezése. A politikai mélyhamisítások nem feltétlenül az egyéneket tévesztik csak meg, hanem olyan bizonytalanságot szíthatnak, ami jelentősen csökkentheti a közösségi médiában megjelenő hírekbe vetett bizalmat.

(Amint azt a Legfelsőbb Bíróság újra és újra megismételte, a hamis és megtévesztő beszédre, a válasz a hamis ellenbeszéd.)

Megválaszolando nagy kérdés! Nem tudjuk még elképzelni sem milyen módon és hatással fognak részt venni a világunkban az AI rendszerek egy napon a majd a jövőben. Remélhetőleg ezek a gépek pontosan ugyanúgy fognak viselkedni minden alkalommal, amikor ugyanazzal a helyzettel találkoznak. Ez feltétlen szükséges lehet annak biztosítására, hogy egy AI rendszerek megbízhatóak legyenek.

De elgondolni is rossz, mi történne, ha az AI alkalmazó gépek – saját döntésük szerint - valóban kapcsolatba lépjenek a világgal, és az emberek döntése ellenére reagáljanak rá.

Irodalomjegyzék:

1. Gyarmati Péter: Gondolatok a mesterséges intelligencia, gépi tanulás kapcsán. Mesterséges intelligencia – interdiszciplináris folyóirat, I. évf. 2019/1. szám. 31–39.
2. Hadtudományi Szemle: Csaba Attila BAKOS: A tiszt születése, – FELKÉSZÍTÉS A HARC ELSŐ 60 MÁSODPERCÉRE, Budapest, 2013. 6. évfolyam 1. szám
3. [A mesterséges intelligenciával foglalkozó nemzetbiztonsági bizottság zárójelentése](#)| 2021. március
4. [A Védelmi Minisztérium 2018. évi mesterséges intelligencia stratégiájának összefoglalása – "A mesterséges intelligencia hasznosítása"](#)| 2019. február
5. Buchanan, Bruce G., "A (very) brief history of artificial intelligence," AI Magazine, volume 26, number 4, winter 2015.
6. National Science and Technology Council, "Preparing for the future of artificial intelligence," Executive Office of the President, October 2016
7. Bughin, Jacques, and James Manyika, "Bubble or paradigm change? Assessing the global diffusion of enterprise 2.0," 2008. Bughin, Jacques, and James
8. Tanguy, Jay Scanlan, and Paul Willmott, "Raising your Digital Quotient," McKinsey Quarterly, June 2015.
9. MIT Technology Review: Asia's AI agenda: How Asia is speeding up global artificial adoption, November 2016.
10. Zastrow, Mark: South Korea trumpets \$860-million AI fund after AlphaGo 'shock, Nature, March 18, 2016
11. McCarthy, J., Minsky, M., Rochester, N. & Shannon, C. (1955): A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence. Letöltés: <http://www.formal.stanford.edu/jmc/history/dartmouth/dartmouth.html> 2019.05.10.
12. N.B. a hatás és a motiváció hozzárendelése EAVI médiaműveltség az állampolgárság szempontjából. letöltés: www.eavi.eu 2012.13.14
13. Európai Nézői Érdekszövetség. (2017). *Az "álhíreken" túl: 10 féle félrevezető hír.* <https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info>
<<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>>
14. Könyvtári Egyesületek és Intézmények Nemzetközi Szövetsége. (2020). *Hogyan lehet észrevenni az álhíreket* <https://www.ifla.org/publications/node/11174>

Pintér Nikolett: Az Egészséges Szervezet Modell kérdőívben a munkatársak szükségleteivel kapcsolatos dimenziók tapasztalatai a versenyszférában

/NKE-Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola/

Lektorálták: Prof. Dr. Lóth László és Dr. Bittó Renáta

Bevezetés

Egy szervezet akkor tekinthető *egészségesnek*, ha az alábbi állításokkal jellemezhetjük (Lövey és Nadkarni, 2003, 38. o):

- Kielégíti a vevők szükségleteit, azáltal, hogy nagy értéket nyújt a vevőnek, s így legitimé teszi létét, és képes fenntartani magát a folyamatosan beérkező bevételekből.
- Kielégíti tagjai, munkatársai szükségleteit azáltal, hogy olyan környezetet teremt, ahol a tagok fejlődnek, és tudják, hogy fontosak, így el tudják érni egyéni céljaikat, miközben megvalósítják a szervezet célkitűzéseit is.
- Kielégíti a gazdasági követelményeket (pénzügyi elvárások, mint pl.: nyereségesség) azáltal, hogy a leghatékonyabban és legeredményesebben használja fel az erőforrásokat a célok elérése érdekében.
- Egyensúlyt teremt a fenti három alapvető célkitűzés között, és ennek érdekében olyan struktúrát és kultúrát hoz létre, mely segíti a három célkitűzés együttes figyelembevételét a döntéshozatali folyamatok során.
- Az idők során növekszik, gyarapodik és fejlődik, fokozza lehetőségeit és/vagy képességeit annak érdekében, hogy egyre bonyolultabb kihívásoknak tudjon megfelelni.
- Harmóniában él a környezetével.

Egészséges szervezet (forrás: Concordia Szervezet- és Vezetésfejlesztési Kft.)

Ha a problémamegoldó mechanizmusok hiányoznak, gyengék vagy lassúak, akkor a problémák tartóssá válnak vagy visszatérnek. Ilyenkor az energiát és a forrásokat folyamatosan a rövid távú, rész-problémákkal való küzdelem köti le, és nem a fő célokra fordítják azokat. Ez a jelenség a szervezeti betegség.

Ha a szervezet a külső és belső forrásokat mozgósítani tudja a problémák tartós megoldására, akkor *a szervezetet egészségesnek tekinthető*. Az egészséges szervezetben a problémamegoldó mechanizmusok automatikusan működnek, csakúgy, mint az immunrendszer a fiziológiában.

Az egészség-betegség hasonlat hétköznapi, mindenki számára érthető hasonlat, mellyel könnyen magyarázhatók a szervezetben kialakult folyamatok, állapotok, azoknak okai, fejlesztési javaslatok.

Szervezeti betegség a definíció szerint akkor jelentkezik, ha hiányoznak, gyengék vagy lassúak a problémamegoldó mechanizmusok, problémák keletkeznek, tartóssá válnak vagy visszatérnek. Ilyenkor az energiát és a forrásokat folyamatosan a rövid távú, rész-problémákkal való küzdelem köti le, és nem a fő célokra fordítják azokat. Szervezeti betegségekről van szó olyan helyzetekben, amikor:

- A szervezet részei nem a követelményeknek megfelelően funkcionálnak,
- A szervezet egyes folyamatai tartósan nem teljesítik az irántuk támasztott követelményeket,
- Az alapvető célok közül egyet vagy többet ismételt figyelmet kívül hagynak a döntéshozatali folyamatban.

A problémák kihatnak a vonatkozó működési területekre, és exponenciálisan csökkentik a szervezet működőképességét. Amint a problémák visszatérővé válnak, a szervezetekben egyúttal tipikus magatartásformák is megjelennek. A problémákkal kapcsolatos, megfigyelhető viselkedésminták a tünetek. A szervezetben dolgozó munkatársak ezeket a tüneteket tapasztalják meg a mindennapi működésben. A szervezeti betegség megállapításához a szervezeti betegség tüneteinek vagy azok jelentős részének együttesen kell megjelenniük. *A szervezeti egészség-betegség megállapításhoz koncentrált adatgyűjtésre van szükség* (Lövey és Nadkarni, 2003, 40-41. o).

Vizsgálatok és eredmények:

A szervezeti egészség-betegség azonosításhoz *21 betegség-egészség dimenziót mérő kérdőív* áll rendelkezésre az Egészséges szervezet koncepció alapján kialakított fő egészségkritériumok szerint, mely csoportosítva mutatja be a 21 különböző dimenzióban az adott szervezet értékeit. Ezt a kérdőívet meg szeretnék újítani a versenyszférába.

A kutatásomban a kérdőív megújítási folyamatában a kérdőív megbízhatóságát vizsgáltam minden dimenzióban, most a munkatársak szükségleteivel kapcsolatos dimenziók megbízhatóságát mutatom be a versenyszférában. A megbízhatóság érdekében minden mérni kívánt jellemzőt (jelen esetben dimenziót) több tételnek kell megjelenítenie, mely feltételt a kérdőív teljesíti. A tételeknek külön-külön, és együttesen is a célnak, megfelelően kell működniük, a cél, hogy egy adott dimenzióban jól mérő tételek legyenek. Az item-analízis feladata annak megállapítása, hogy hogyan működnek az egyes tételek. (Szokolszky, 2004,174)

A munkatársak szükségleteivel kapcsolatos dimenziók.

A emberek legtöbbje az ideje legjelentősebb részét szervezetekben vagyis a munkahelyén tölti. Itt azt várják a munkavállalótól, hogy az energiáját annak szentelje, hogy a legmagasabb minőségben teljesítsen, hogy a vevői igényeket kielégítse mindezt leghatékonyabban és legeredményesebben a szervezet gazdasági igényeinek megfelelően. (Lövey és Nadkarni, 2003, 55. o) Fontos, hogy a munkatársak hogyan érzik magukat mindeközben, amíg ezt teljesítik, mert a munkatársak nem egyszerűen eszközök, felhasználható és eldobható alkatrészek a szervezetben. A szervezeteknek az is célja kell hogy legyen, hogy kielégítse a tagjainak (munkatársainak) igényeit szükségleteit. Az embereknek szüksége van anyagi (pénz) mellett társas, önmegvalósítási, kötődési, fejlődési stb. szükségleteik kielégítésére is. (Lövey és Nadkarni, 2003, 55. o)

Elidegenedés- Elkötelezettség dimenzió

Szervezeti betegség az elidegenedés, amikor egy szervezet csak eszköznek tekinti a dolgozóit a céljai elérése érdekében. Az ilyen szervezetben a munkatársak úgy érzik nem fejlődnek, nem tudnak a vállalathoz kötődni, elidegenedetté válnak. (Lövey és Nadkarni, 2003, 57. o). Ehhez a dimenzióhoz 20 tétel tartozik a kérdőívben, ami a többi dimenzióhoz képest soknak számít, mert azok 4, 5, 6, 7 tételből állnak általában. A dimenzió megbízhatósága 20 tétellel megfelelő, mindegyik tétel illik a skálába, (item-totál korrelációja mindegyik tételnek megfelelő szintű), azonban a faktoranalízis eredménye szerint vannak tételek, melyek egy másik faktorra is ráillenek (2 faktor van). Ez azért nem jó, mert az összes tételnek egy „dolgot” kellene mérnie, hiszen egy dimenzióba tartoznak, jelen esetben az Elidegenedés- Elkötelezettség dimenzióhoz. Az elemzések alapján ezt a dimenziót két aldimenzióra bontottam, annak alapján, hogy tételek melyik faktoron vannak (mindkettő, első, második). 1, A munkatársak fontosnak érzik magukat és szeretnek a szervezetben dolgozni, élvezik a munkát (erősen az első faktoron lévő tételek kerültek ide). 2, A munkatársak minőségi munkát végeznek és becsületesek a vállalatra nézve (ide azok a tételek kerültek, melyek mindkét faktoron rajta vannak vagy a másodikon).

Elkényeztetés – Egyértelmű keretek dimenzió

Az elkényeztetés szervezeti betegség során a szervezet túlságosan a munkatársak szükségleteire fókuszál, elhanyagolja az összes többi célt, elszívják az energiát és az erőforrásokat a vevők és a szervezet szükségleteiről. A munkatársak nem tanulnak, nem fejlődnek, ha egy szervezet ebben a betegségben szenved. (Lövey és Nadkarni, 2003, 61-62. o). Ehhez a dimenzióhoz 7 tétel tartozik. A 7 teteles dimenzió megbízhatósága nem megfelelő (a Cronbach alfa értéke az elvárt szint alatt van). Az item- totál korreláció alapján két tétel nem illik a dimenzióba, ezek kiszedése növelné a Cronbach alfa értékét, ugyanez a két tétel a faktorelemzés eredményei alapján egyértelműen egy másik faktoron van, mint a többi a tétel. A két tételt kiszedve a Cronbach alfa értéke sokat nőtt, az elfogadható érték közelébe került (0,480 -ról 0,665-re nőtt), a megmaradt tételek egy faktoron vannak. A dimenzió 5 tetelesre való csökkentésével sokkal megbízhatóbban mérne, mint korábban.

Szervezeti paranoia – Bizalom, nyíltság, korrektség

Aki valamilyen közösség vagy szervezet része, igényli, hogy érezze a saját fontosságát, autonómiája legyen, azonosulni tudjon a szervezet olyan értékeivel melyek a szervezeti kultúra alapját képezik, valamint legyenek többirányú kapcsolatai. Ahol ez mind teljesül, oda kötődni tudnak az emberek, ha ez egy szervezet, akkor kötődést éreznek a szervezethez. Ahová az emberek tartoznak, kötődnek, ott teljesítenek, vagyis minden tőlük telhetőt megtesznek,

fejlődhetnek, mert használják tehetségüket, teljes erőbedobással dolgoznak. A szervezeti paranoia betegségben szenvedő szervezetben bizalomhiány van a hierarchia különböző szintjein, a teamekben, az egyes funkciók és az egyes emberek között. Bizalomhiány és félelem jellemzi a szervezetet. (Lövey és Nadkarni, 2003, 90, 92. o). Ez a dimenzió 6 tételt tartalmaz, megbízható a Cronbach alfa értéke alapján, item-totál korreláció és faktorelemzés eredményei alapján, mert minden tétel egy faktoron van és beleillik a dimenzióba.

Munkamánia – A magánélet tiszteletben tartása dimenzió

A sikeres szervezetről azt tartják, hogy a munkatársaktól teljes elkötelezettséget várnak el, azokat a dolgozókat jutalmazták, akikről azt látják, hogy különösen sokat dolgoznak. A multinacionális vállalatoknál olyan norma alakult ki, hogy az jelzi az elhivatottságot, ha hosszú órákon keresztül dolgoznak. A munkamániás emberek idejük javarészt a szervezetben töltik, a munkahelyen kívüli élethez szükséges készségeik berozsdásodtak, külvilággal való kapcsolatuk egyre lazul. A munkamánia menekülés az élet egyéb aspektusai elől, más káros függőségekhez hasonlítható. (Lövey és Nadkarni, 2003, 95, 98. 100 o). A munkamánia szervezeti betegségre jellemző, hogy a munkatársak mértéktelenül sok időt töltenek el a munkahelyen. Minél több ember tesz így, annál nagyobb a nyomás a többiekre, hogy ők is így tegyenek. Ez a dimenzió 10 tételt tartalmaz és a Cronbach alfa értéke megfelelő, a faktorelemzés eredménye alapján három faktoron vannak a dimenziót alkotó tételek és az item-totál korreláció eredménye szerint egy tétel nem illik a dimenzióba, valamint ugyanez a tétel a faktorelemzés eredménye szerint egyértelműen a harmadik faktoron van. Ennek a tételnek a kiszedése után 9 tétellel történt meg az elemzés, ahol két faktoron volt a 9 tétel. A 9 tétel közül azt vettem ki a további elemzés során, mely mindkét faktoron egyenlő mértékben ült. Ezután a 8 tétellel való elemzés során egy faktorra került az összes tétel, tehát a 8 tétel estén a dimenziót alkotó tételek ugyanazt mérik. A 8 tételt tartalmazó dimenzió megbízhatósága megfelelő (Cronbach alfa értéke elfogadható).

Azért fontosak a versenyszféra eredmények, mert össze lehet majd hasonlítani az eredményeket a közigazgatásban is felvételre kerülő kérdőívvel, ez megmutathatja a versenyszféra és közsféra esetleges különbségeit, kiderülhet egyes dimenziók valamelyikben jól, a másikban nem megbízhatóan mérnek. Ez az összehasonlítás tud segíteni a kérdőív megújításban és a közigazgatásra adaptálásában.

Felhasznált irodalom:

Lövey, Imre – Nadkarni, Manohar S. (2003): *Az örömteli szervezet – Szervezeti egészség, betegség, öröm.* Budapest, HVG Könyvek.

Szokolszky Á. (2004). Kutatómunka a pszichológiában. (Osiris tankönyvek, 2004)

Piskóti-Posta Andrea: Végzet, vég és végtelenség - A töredékesség jelensége Lermontov *Korunk hőse* című művének utolsó fejezetében

/DE, Irodalom és Kultúrtudományi Doktori Iskola/

Lektorálta: Dr. Poór Zoltán

A *Korunk hőse* (*Герой нашего времени*, 1840) című regény – mint számos elemzés is megállapítja – bővelkedik *töredékes jegyekben*, kihagyásokban. Az első, a korábbi szakmunkákban is előtérbe kerülő aspektus a *törés* jelenségét a szerkezetben és a narráció vonalában követi nyomon. Mivel a fejezetek nem az események logikus kronológiai időrendjében követik egymást, a főhős életét az olvasónak egyfajta kirakósként kell összeállítani. Pecsorin haláláról már a mű közepén tudomást szerzünk, így nemcsak a mű, de a főhős élete is *lezáratlannak* érződik. Akárcsak az események kronológiáját, a főhős alakját is az olvasónak kell rekonstruálnia, mely szintén mozaikként tárul elénk a névtelen narrátor, Makszim Makszimics és maga Pecsorin elbeszélése alapján. A *folytonosság* megszakadására további példákat is találunk a narráció szintjén: az események előbbre jutását *késleltetések* és *leíró szünetek* akasztják meg, a naplórészletekben pedig vizuálisan is megjelenik a *töredezettség* a kipontozott sorok formájában, melyek természetesen erős hiányérzetet keltenek az olvasóban. A *töredékesség*, *megszakítottság* és a *hiány* jelenségek mind köthetőek „A fatalista” („Фаталист”) című fejezetben előkerülő *kártya*, *orosz rulett* és a *sorsszerűség* motívumaihoz.

A műegészben minden rész egy különálló narratív egységnek is tekinthető, „A fatalista” című fejezet mégis a szöveghatárhoz legközelebb eső, vagyis „lezáró” fejezet. A töredékes formák kiváló lehetőséget nyújtanak a nehezen behatárolható tartalmak kifejezésére, így szeretném közelebbről megvizsgálni a szövegben előforduló töredékesség nyelvi jelölőit és azoknak a narrációs megoldásait, valamint a specifikus „lermontovi” jellemzőit. A *töredék* és az *egész* problematikáját elsődlegesen ezen fejezetet középpontba állítva szeretném tehát kibontani, mely vizsgálathoz elsősorban Gerard Genette és Borisz Uszpenszkij szempontrendszerét és fogalmait hívom segítségül. A *kihagyás* narratívtechnikai eljárásaként való értelmezése az előbbi kutató nevéhez fűződik, aki a fabula, az időszerkezet és a narrátori kompetencia vizsgálata keretében írta le a hiánnyal kapcsolatos jelenségeket.¹ A narratológia orosz kontextusában pedig különös figyelmet érdemel Borisz Uszpenszkij munkássága, aki többek között feltérképezte az események, különböző világnézetek, nézőpontok, hasonlóságok és különbségek bonyolult rendszerében elénk táruló váltakozó szerzői pozíciókat.²

„A fatalista” című fejezet Pecsorin naplójának utolsó része. A naplórást mint irodalmi műfajt rokonság fűzi az önéletíráshoz, visszaemlékezéshez és vallomáshoz. Rendszeresen, egy periódus során folyamatosan feljegyzett, olykor rövidebb vagy hosszabb élmények leírását általában kronologikus időrendben tartalmazó mű, melyben természetesen egyes szám első személy a beszélő. Ebből a jellegéből kifolyólag nyilvánvalóan jellemző rá a *folytonosság* vagy a *szakadatlanság*, másrészt viszont a teljességre törekvő vallomások mellett gyakran találunk *töredékszerű összefüggéstelen feljegyzéshalmazokat* is, vagy ennek a két formának a keveredését. A két típus közül az előbbiben nagy, az utóbbiban viszont elenyésző jelentősége van a

¹ Genette, Gerard: Az elbeszélő diszkurzus. In: *Az irodalom elméletei I.* (szerk.: Thomka Beáta). Pécs, Jelenkor, 61-98.

² Успенский Б. А.: *Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы.* Москва, Искусство, 1970. <http://philologos.narod.ru/ling/uspen-poetcomp.htm>
Letöltés ideje: 2020.11.02.

szövegrészek időbeli meghatározottságának és egymásutániségüknek.³ A *Korunk hőse* esetében viszont aligha hagyományos naplóformátumot találunk. A névtelen narrátor Pecsorin naplójához írt előszavában először egymás után kétszer is *feljegyzéseknek* nevezi a kéziratot („оно давало мне право печатать эти **записки**” // „Перечитывая эти **записки**”⁴ 135 kiemelés tőlem: P.A.), majd a szöveg második felében már *naplótöredékek*ként hivatkozik rá („Итак, одно желание пользы заставило меня напечатать **отрывки из журнала**” 136 kiemelés tőlem: P.A.). Azt is kiemeli, hogy a közölt részek csak Pecsorin kaukázusi utazásait tartalmazzák, vagyis inkább *útinapló*, mely a naplónak egy sajátos alműfajába tartozik és az utazás elemére irányítja a fókuszot. Viszont egyúttal leszögezi, hogy létezik egy ennél terjedelmesebb szöveg, melyben Pecsorin a „teljes” életét is lejegyezte: „Я поместил в этой книге только то, что относилось к пребывания Печорина на Кавказе; в моих руках осталась еще **толстая тетрадь**, где он рассказывает всю жизнь свою.” (136 kiemelés tőlem: P.A.) Tehát, amit az olvasó Pecsorin naplójaként olvas, az egy rövid időszaknak a leírása, a teljes életút csak egy apró szegletének az elbeszélése.

Pecsorin naplójából egyedül a „Mary hercegkisasszonya” („Княжна Мэри”) jellemző az időrend feltüntetése, viszont a „Тамань” („Тамань”) és „А fatalista” részekben kevésbé hangsúlyos a *folytonosság* és *szakadatlan*ság. Kroó Katalin továbbá felhívja a figyelmet a napló egy rendkívül fontos tulajdonságára, mégpedig a *folytathatóság*ra, mely magában foglalja az (ön)reflexív jelleget is. A „Mary hercegkisasszony” fejezet június 16-i bejegyzése megszakad, mely vizuálisan is jelölve van a szövegben. A párbaj előtti éjszakán Pecsorin a halál lehetőségének és a világon való nyomot hagyás gondolata foglalkoztatja, mely után a következő bejegyzés már az újraolvasás aktusát követően született:

Eolvastam az utolsó lapját: milyen nevetséges! **Azt gondoltam, hogy meghalok;** de lehetetlen volt: még nem ürítettem ki a szenvedés poharát, **s most úgy érzem, hogy sokáig fogok élni.** Milyen tisztán és élesen formálódik ki az emlékezetemben az egész múlt. Egyetlen vonást, egyetlen árnyalatot sem törült el az idő!⁵ (91. kiemelés tőlem: P.A.) // „**Перечитываю последнюю страницу:** смешно! **Я думал умереть;** это было невозможно: я еще не осушил чаши страданий, и **теперь чувствую, что мне еще долго жить.** Как все прошедшее ясно и резко отлилось в моей памяти! Ни одной черты, ни одного оттенка не стерло время! (246. kiemelés tőlem: P.A.)

Kroó Katalin szerint mindez egyrészt a szövegvég szövegkezdetbe való átfordulását, másrészt a jelen-múlt-jövő összekapcsolódását példázza.⁶ A naplóformátum tehát, akár csak a töredék, lehetőséget kínál a már leírtak mindenkori újragondolására, újraértelmezésére, bővítésére, vagyis egyfajta interakcióra és az idősíkok vegyítésére is.

A mű mindhárom naplóként definiált része bővelkedik továbbá az erre a műfajra alapvetően jellemző monológokon túl a párbeszédekben. A szubjektivitás is megkérdőjeleződik az olvasóban, mert a névtelen narrátor beismeri, hogy bizonyos pontokon „belenyúlt” a szövegbe, és megváltoztatott részleteket. A naplóírásra mint cselekvésre is a „Mary hercegkisasszony” részben találunk narrátori kommentárt: „Itt az unalom! Folytatom a naplóm, amelynek írását annyi különös esemény szakította félbe. [...] Írni sem tudtam sokáig: titkos nyugtalanság kerített

³ Szegedy-Maszák Mihály: *Műfajok a kánon peremén: napló és levél*. Budapest, Palimpszeszt, 2002. <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplyeni/23.htm> Letöltés ideje: 2022.04.10.

⁴ Лермонтов, М. Ю.: *Герой нашего времени*. Издательство "Речь". Санкт-Петербург, 2017.

⁵ Lermontov, M. Ju.: *Korunk hőse*. Áprily Lajos. Interpopulart Könyvkiadó. Budapest, 1994.

⁶ Kroó Katalin: *Korunk hőse – Korunk irodalomszemiotikája? Karakterpoétika és olvasásszemiotika Lermontov regényében*. L'Harmattan Kiadó, 2020.

hatalmába.” (91) // „Скучно! Стану продолжать свой журнал, прерванный столькими странными событиями. [...] Писать я не мог долго: тайное беспокойство мною овладело.” (246) Viszont Pecsorin sem a „Tamany”, sem pedig „A fatalista” fejezetekben nem reflektál az események naplóként való lejegyzésére. Vajon mégis miért lettek naplóként definiálva ezek az elbeszélések? Talán azért, mert ez a formátum adja meg azt a szabadságot, hogy a naplóiíró teljesen őszintén és kendőzetlenül mutassa be saját érzelmeit, gondolatait, világlátását. Azt mondja a névtelen narrátor: „mikor elolvastam a feljegyzéseket, meggyőződtem róla, hogy **őszinte** volt az az ember, aki ilyen kíméletlenül meg tudta mutatni a hibáit és gyarlóságát.” (38 kiemelés tőlem: P.A.) // „Перечитывая эти записки, я убедился **в искренности** того, кто так беспощадно выставлял наружу собственные слабости и пороки.” (136 kiemelés tőlem: P.A.) Pecsorin a történetekkel kapcsolatos őszinteségét és narrátori kompetenciáját a későbbiekben részletesen vizsgálom.

„A fatalista” már nem követi a „Mary hercegkisasszonyban” felvett naplóformátumot, hanem a „Tamany” fejezethez hasonlóan Pecsorin egyes szám első személyben meséli el egy éjszakának az eseményeit, majd ezeknek az utólagos értelmezését megkísérlő párbeszédet. „A fatalista” tulajdonképpen két narratív egységből áll össze, melyek között törés van időben és térben. Az első hosszú narratív egységben kronológiai sorrendben tárul az olvasó elé a kártyaest és az azt követő hajnal cselekménye. Míg a „Mary hercegkisasszony” fejezetben egy-egy naptári nap eseményei vannak olykor hosszabban, olykor rövidebben lejegyezve, „A fatalista” egybefüggő szöveg, mely már konkrét dátum meghatározása nélkül, szinte meseszerűen kezdődik: „**Egyszer két hetet töltöttem** egy kozák sztanyica balszárnyán” (104 kiemelés tőlem: P.A.) // „**Мне как-то раз случилось прожить две недели** в казачьей станице на левом фланге.” (270 kiemelés tőlem: P.A.) Az említett két héten belül sem kapunk pontos meghatározást a cselekmény idejéről, az események elbeszélése „**Egy este** megelégtünk a bostont” (104) // „**Однажды**, [Egyszer] наскучив бостоном” (270 kiemelés tőlem: P.A.) felütéssel indul. Ez a cselekmény idejére vonatkozó ködösítés rendkívül szembetűnő, miután az előző fejezetben Pecsorin minden nap történéseiről még majdnem egyenként számol be, azokat konkrét dátumhoz rendelve. A határozatlanság ellenére a fejezet végén egy fél mondatban találunk utalást arra, hogy „A fatalista” cselekménye Pecsorin életútjának egyenes kronológiai sorrendjében a „Bela” fejezet előtt történt: „Mikor visszatértem az erődbe” (110) // „Возвращаясь в крепость” (284). A fejezet kezdetének határozatlansága tanúskodhat arról, hogy a lejegyzés momentuma már jóval a történések utánra tehető, amikor már az emlékezet kizárólag a történetekre és azok megértésére koncentrál. Ez a naplóformátumra egyébként általánosságban is jellemző retrospektív szemlélet több ponton is megjelenik:

Mi **még nem értettük** a dolgot (105 kiemelés tőlem: P.A.) // **мы еще его не понимали**; (273 kiemelés tőlem: P.A.)

A piros ászt vettem fel az asztról, **most is emlékszem** (106 kiemelés tőlem: P.A.) // Я взял со стола, **как теперь помню**, (275 kiemelés tőlem: P.A.)

Ennek az estének az élménye meglehetősen mély nyomot hagyott bennem, s felizgatta az idegeimet (108 kiemelés tőlem: P.A.) // Происшествие **этого вечера произвело на меня довольно глубокое впечатление** и раздражило мои нервы; (279 kiemelés tőlem: P.A.)

Pecsorin mint narrátor időkezelése érdekes mintát mutat: a szöveg bővelkedik *ellipszisekben*. A fejezet elején, az este folyamán többnyire csak olyan kommentárt találunk az idő múlására és bizonyos események átugrására, összefoglalására vonatkozólag, melyek

határozatlanságról árulkodnak, az elbeszélő különösebben nem tartja fontosnak a konkretizálást, vagy egyszerűen nem követte figyelemmel az idő múlását: „Engem már untatni kezdett **ez a hosszú** teketóriázás (106 kiemelés tőlem: P.A.) // „Мне надоела **эта длинная** церемония”. (274 kiemelés tőlem: P.A.) A fogadások megkötését Pecsorin hosszú időnek érezte, előfordulhat, hogy nem is jegyezte le pontosan, csak a lényegét emelte ki. „**Néhány pillanatig** senki sem jutott szóhoz” (106 kiemelés tőlem: P.A.) // „**Минуты три** [Vagy három percig] никто не мог слова вымолвить”. (275 kiemelés tőlem: P.A.) Itt az eredeti orosz szövegben már körülbelüli időtartam fogalmazódik meg, mely konkrétabb, mint a magyar fordítás. „**Nemsokára** mindnyájan hazafelé indultunk” (107 kiemelés tőlem: P.A.) // „**Скоро** все разошлись по домам”. (276 kiemelés tőlem: P.A.) A mondatot megelőző eseményekről nem szerepel feljegyzés, feltételezzük, hogy semmi érdemleges már nem történt. Ezzel szemben a fejezet vége felé haladva, hajnalban már konkrét időmeghatározást találunk:

„**Hajnali négy órakor** két ököl verte meg az ablakomat.” (108 kiemelés tőlem: P.A.) // **В четыре часа утра** два кулака застучали ко мне в окно (280 kiemelés tőlem: P.A.)

„ezek az urak is **már két órája** várnak itt” (110 kiemelés tőlem: P.A.) // „вот и господа **уж два часа** дожидаются” (282 kiemelés tőlem: P.A.)

„és nemtelt bele **három perc**” (110 kiemelés tőlem: P.A.) // „и не прошло **трех минут**” (283 kiemelés tőlem: P.A.)

Mindez azt mutatja, hogy Pecsorin időérzékelése egyre élesedik az események előrehaladtával. A fejezet rövidegéből és magából a tényből kifolyólag, hogy a cselekmény nagy része néhány óra leforgása alatt történik, érthető, hogy az események viszonylag gyorsan követik egymást, így tulajdonképpen nem is lett volna értelme a naplóformátum alkalmazásának. Viszont a cselekmény gördülékenységét, folytonosságát megakasztják a retrospektív megjegyzések, a történet elbeszélése mellett folyamatosan jelen van az elemzésre és a megértésre tett kísérlet, törekvés arra, hogy bizonyos elemeknek utólag értelmet adjon az elbeszélő.

A fogadás és a kísérlet elbeszélésére jellemző az *objektív és a szubjektív nézőpont* keveredése. Pecsorin többnyire tárgyilagosan jegyez le párbeszédet és eseményeket, melyeket időnként kiegészít egy-egy személyes kommentárral:

Vulics **átment** a másik szobába, s **leült** az asztalhoz; mindnyájan **utánamentünk**. Jeladással arra **kért**, hogy üljünk le az asztal körül. Szó nélkül **engedelmeskedtünk** neki (105. kiemelés tőlem: P.A.) // Вулич **вышел** в другую комнату и **сел** у стола; все **последовали** за ним: он знаком **пригласил** нас сесть кругом. Молча **повиновались** ему (273 kiemelés tőlem: P.A.)

Ez a részlet így eddig oroszul és magyarul is teljesen érzelemmentes, akárcsak egy bírósági tanúvallomás: a hangsúly kizárólag az eseményeken van, egymás után történő cselekvések objektív leírása egyetlen jelző használata nélkül. Ezzel ellentétben a következő leírás már inkább szubjektív:

ebben a pillanatban **valami titokzatos** hatalma volt felettünk. Merőn a szemébe néztem; de ő **nyugodt, mozdulatlan** tekintettel fogadta **vizsgálódó** nézésemet, **halovány** ajka mosolygott, de **hideg** nyugalma ellenére mégis a halál bélyegét **véltem látni** arcán. **Megfigyeltem**, s több öreg katona **megerősítette ezt a megfigyelésemet**, hogy annak az embernek az arcán, akinek néhány óra múlva meg kell halnia, sokszor megjelenik a kikerülhetetlen végzet **valami különös** bélyege, s **ebben a tapasztaltabb szem ritkán téved**. (105-106 kiemelés tőlem: P.A.) // в эту минуту он приобрел над нами **какую-**

то таинственную власть. Я пристально посмотрел ему в глаза; но он **спокойным и неподвижным** взором встретил мой **испытующий** взгляд, и **бледные** губы его улыгнулись; но, несмотря на его **хладнокровие**, мне казалось, я **читал** печать смерти на **бледном** лице его. Я **замечал**, и многие старые воины **подтверждали мое замечание**, что часто на лице человека, который должен умереть через несколько часов, есть **какой-то странный** отпечаток неизбежной судьбы, так что **привычным глазам трудно ошибиться**. (274 kiemelés tőlem: P.A.)

A fenti idézetben félkövérrel kiemelve az elbeszélő saját megfigyelésének és véleményének közlését olvashatjuk, valamint azoknak az alátámasztását, melyekhez bőszéggel alkalmaz jelzőket is. Ez a részlet Pecsorin analitikus, alapos és részletes megfigyelő és leíró énjéről árulkodik.

A párbeszédnek lejegyzésének a vizsgálatok feltűnik, hogy a narrátor helyenként az események felgyorsítása végett átugrik egyes párbeszédeteket és csak összefoglalja azok tartalmát. A fogadást megelőzően, bár a beszélők konkrét nevesítése nélkül, de szó szerint lejegyzik a párbeszédeteket, viszont azt követően egy bekezdésben már csak összefoglalja, kivonatolja az olvasó számára az elhangzottakat a saját szavaival együtt, ezáltal tulajdonképpen felgyorsítva az eseményeket:

Nemsokára mindnyájan hazafelé indultunk, Vulics furcsaságairól **különbözőképpen vélekedve**, engem **egyhangúan önzőnek neveztek** (107 kiemelés tőlem: P.A.) // Скоро все разошлись по домам, **различно толкуя** о причудах Вулича и, вероятно, **в один голос называя меня эгоистом** (276 kiemelés tőlem: P.A.)

Elindultunk. **Mindent elbeszéltek, ami történt**, különböző megjegyzésekkel keverték az előadást a különös eleve elrendelésről (109 kiemelés tőlem: P.A.) // Мы пошли. **Они рассказали мне все, что случилось**, с примесью разных замечаний насчет странного предопределения (281 kiemelés tőlem: P.A.)

Ugyanez a kivonatolás Pecsorin saját gondolatainak a lejegyzésekor is megjelenik: „**S még sok más, ezekhez hasonló gondolat járta meg az eszem**” (107 kiemelés tőlem: P.A.) // „**И много других подобных дум проходило в уме моем.**” (278 kiemelés tőlem: P.A.) Ezen a ponton Pecsorin inkább szelektál és nem jegyez fel vagy oszt meg mindent, csak egy töredékét a gondolatainak. Mindez szintén árulkodhat az utólagos feljegyzés tényéről. A kártyaestről való hazaút rekonstruálásának esetleg már gátat szabott az emlékezet, Pecsorin már minden gondolatát nem tudta szóról szóra leírni.

Viszont megfigyelhető az is, hogy Pecsorin helyenként olyan mondatokat, dialógusokat is belekomponál a szövegbe, melyek elhangzásakor egészen bizonyosan nem volt jelen:

„**Üsd meg a bankomat!**” – kiáltotta **Vulics** az egyik leghevesebb játékosnak anélkül, hogy felállt volna. – „**A hetes lapomra**” – **felelte az**, és elrohant. (104-105 kiemelés tőlem: P.A.) // «**Поставь ва-банк!**» — **кричал Вулич**, не подымаясь, одному из самых горячих понтеров. «**Идет семерка**», — **отвечал** тот, убегая. (272 kiemelés tőlem: P.A.)

„**A hetes nyert!**” – kiáltotta [**Vulics**], mikor végre meglátta őt a lövészek vonalában (105 kiemelés tőlem: P.A.) // — **Семерка дана!** — **закричал [Вулич]**, увидав его наконец в цепи застрельщиков (272 kiemelés tőlem: P.A.)

Ezeket a párbeszédeteket Pecsorin nem hallhatta, az egész történetet csak katonatársai elmondása alapján ismerhette, mégis egyenes beszédként vannak lejegyezve, mintha ő maga is jelen lett volna. A fejezet rövid terjedelme miatt Vulics karaktere kevésbé kidolgozottnak tűnik, mint a többi

fejezetben felbukkanó mellékszereplőké. Az a tény, hogy az elbeszélő olyan eseményeket is bemutat, melyeket nem tapasztalt meg, a *hiány* a fantázia segítségével való kitöltésére utalhat. Mivel maga sem ismerte jól és régóta Vulicsot, a személyiségét a fentiekhez a társaktól halott történetek alapján igyekezett rekonstruálni. Ezeknek az epizódoknak a lejegyzése a sorskérdés utólagos feldolgozását és megértését is szolgálhatja. A Vulicsról alkotott benyomások nemcsak az olvasó számára fontosak, de magának Pecsorinnak is a történetek megértése és elemzése szempontjából.

Vulics halála szintén olyan esemény, melynek Pecsorin nem volt tanúja, értesüléseit valószínűleg nem is egy, hanem több külön forrásból szerezte, hiszen neki az a három tiszt mesélte el a történeteket, akik felébresztették, de szintén nem voltak jelen a gyilkosságnál, vagyis ők is másoktól hallhattak a tragikus eseményről. Az erről adott leírást mégis egyfajta belelátás jellemzi:

Vulics egyedül haladt a sötét utcán, s nekifutott az a részeg kozák, aki kettéhasította a disznót; lehet, hogy **el is ment volna** mellette, anélkül, hogy **észrevette volna, ha** Vulics, hirtelen megállva, meg nem kérdi tőle: „Kit keresel, pajtás?” – *Téged!* – felelte a kozák, hozzászújtott a kardjával, s válltól majdnem a szívéig futott a vágása... (109. kiemelés tőlem: P.A.) // Вулич шел один по темной улице: на него наскочил пьяный казак, изрубивший свинью и, **может быть, прошел бы мимо**, не заметив его, **если б** Вулич, вдруг остановясь, не сказал: «Кого ты, братец, ищешь» — «Тебя!» — отвечал казак, ударив его шашкой, и разрубил его от плеча почти до сердца... (281 kiemelés tőlem: P.A.)

A leírás első szeglete a pontos vesszőig tárgyilagos és nem egyértelmű, hogy kinek a nézőpontja, mivel nem tudjuk, tulajdonképpen volt-e tényleges szemtanú vagy a történetek utólagos rekonstrukciójáról van szó. A pontos vessző után a feltételes mód megjelenése a szövegben egyértelműen spekulációt jelöl, mely szintén nem világos, hogy Pecsorin maga elmélkedik vagy tolmácsolja a neki átadott információt, majd a spekuláció vegyül az események leírásával, hiszen egyenes beszédben tárul elénk Vulics és a kozák dialógusa. Ez a megoldás akár jelezheti azt, hogy volt, aki hallotta ezt a párbeszédet, mely után megint tárgyilagos cselekményleírás következik. A részeg kozák szavai dőlt betűvel vannak szedve, mely a leggyakoribb mutatója az idegen szólam megjelenésének.⁷ A leírást itt három pont akasztja meg, mely lehet drámai szünet Pecsorin részéről, de akár jelenthet perspektívaváltást is, hiszen a következőképpen folytatódik a szöveg:

A két kozák, akikkel találkoztam, mikor ezt a gyilkost még üldözték, odasietett, felemelte a sebesültet, de már a végét járta, s csak két szót tudott mondani. „Igaza van!” **Egyedül én értettem meg ennek a két szónak a sötét jelentését: reám vonatkoztak; én akaratlanul megjósoltam szegénynek a sorsát; ösztönöm nem csalt meg: elváltozott arcán valóban megláttam a közeli halál pecsétjét.** (109 kiemelés tőlem: P.A.) // Два казака, встретившие меня и следившие за убийцей, подоспели, подняли раненого, но он был уже при последнем издыхании и сказал только два слова: «Он прав!» **Я один понимал темное значение этих слов: они относились ко мне; я предсказал невольно бедному его судьбу; мой инстинкт не обманул меня: я**

⁷ Успенский Б. А.: *Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы.* Москва, Искусство, 1970. <http://philologos.narod.ru/ling/uspen-poetcomp.htm>
Letöltés ideje: 2020.11.02.

точно прочел на его изменившемся лице печать близкой кончины. (281 kiemelés tőlem: P.A)

Ezen a ponton derül ki, hogy ez a két kozák valószínűleg a közelben tartózkodott, bár az továbbra sem egyértelmű, hogy a gyilkosságnak tanúi voltak-e, viszont innentől már az ő nézőpontjuk is bekerül a szövegbe. Vulics idézett szavai után jelenik meg Pecsorin saját perspektívája is a történetekkel kapcsolatban. De nem csak saját perspektívát kapunk, itt is megmutatkozik Pecsorin analitikus, számító énje: egyenesen érteni gondolja az érthetlent, a nagy ismeretlent, a halált. Vulics utolsó szavait megkérdőjelezés nélkül magára vonatkoztatja, hiszen Vulics az ő szavaira utal vissza, csak ő tudja azokat értelmezni. Viszont maga a halál pecsétjének a felismerése az pusztán a véletlen műve, nem kiszámítható és nem alapoz semmilyen felsőbb tudásra, Pecsorin beismeri, hogy Vulics halálát „**akaratlanul** megjósolta[m]” (109 kiemelés tőlem: P.A.) // „я предсказал **невольнo**” „**ösztön[e]** nem csalt” (109 kiemelés tőlem: P.A.) // „[мой] **ИНСТИНКТ** не обманул меня.” (281 kiemelés tőlem: P.A) Pecsorin újra próbál valamiféle szabályszerűséget és logikát keresni, akár csak a fejezetben megidézett hazardírozás esetében. Legyen szó akár győzelemről, akár veszteségről, az ember természetéből fakadóan keresi a szerencsejáték kimenetelének okát. Még akkor is kutatjuk bizonyos lépések és az eredmény közötti összefüggést, próbálunk valamilyen magyarázatot találni, ha az ebben az esetben nem létezik. Az ok-okozatiság vagy a felismerhető szabályszerűségek hiányát a játékosok hajlamosak valamilyen tartalommal, például babonával megtölteni. Pecsorin felismeri, hogy szabályszerűséget képtelen megállapítani, ehelyett saját megérzéssel próbálja kitölteni az űrt.

A gyakori ködösítéssel ellentétben Pecsorint ebben a fejezetben valamely megfoghatatlan, leírhatatlan érzés? kimondásának a szándéka is jellemzi, amit szintén lehet őszinteséggé is értelmezni. Bár mások is fogadtak, egyedül Pecsorin mondta ki hangosan és határozottan, hogy Vulics meg fog halni, egyedül ő vélte felfedezni rajta a halál jelét. Viszont az, hogy a kimondás aktusa milyen érvekkel támasztható alá, az nincs megmagyarázva, illetve az inkább valami *kimondatlan* tartalom. Pecsorin megfigyel, keresi a jelet, a halál bélyegét, melyet aztán meg is talál, de hogy pontosan ez mit is jelent, azt az olvasó már nem tudja meg. A halálnak – sugallja a szöveg – van egy egyértelmű jele, de azt leírni, szavakba önteni már nem képes Pecsorin sem. Fontos még kiemelni, hogy mindez nemcsak a saját értelmezése Pecsorinnak, véleményét más, idősebb katonák tapasztalataival is alátámasztja. Párhuzamot lehet vonni magával Pecsorin ábrázolásával, hiszen róla is azt tudjuk, hogy volt benne valami különös, de hogy konkrétan mit jelent ez a különösség, az igazából szavakkal nem átadható tartalom.

A pecsorini őszinteségre egyrészt tehát jellemző a ködösítés, mely felfogható tulajdonképpen töredékességgé: nem mindig nyíltan, de igenis felvállalja az igazságot. Kijelent, leír eseményeket, melyeket az olvasónak egyfajta mozaikként kell összeilleszteni. Másrészt az őszintesége együtt jár merészséggel is: Pecsorin mer megfogalmazni, felvállalja hibáit és gyarlóságait.

Az első narratív egységben olvasható Vulics hadnagy leírása, aki azon szereplők egyike, akit az olvasónak Pecsorin mutat be, teljes mértékben az ő szemszögéből ismerjük meg. Ez a Vulics külső jegyeit és személyiségét leíró rész külső nézőpontból történik, vagyis nem találunk példát arra, hogy Pecsorinnak *belső rálátása* van Vulics viselkedésére, gondolkodására. Maga a leírás nagy része objektív és határozott, viszont tartalmaz bizonytalanságra utaló megfogalmazást és szubjektív elemeket: „**Beszélték ugyan**” (104 kiemelés tőlem: P.A.) // „**Говорили, однако**” (272 kiemelés tőlem: P.A.); „**Azt beszélték, hogy**” (104 kiemelés tőlem: P.A.) // „**Рассказывали, что раз.**” (272 kiemelés tőlem: P.A.) Mindez arra enged következtetni, hogy Vulics hadnagy

beszédtéma volt a tisztek körében, a leírásban Pecsorin információi nem csak saját megfigyeléseiből származnak, ismét több forrásból állítja össze a jellemzést.

Pecsorin és Vulics karakterében már többen is rámutattak a hasonlóságokra⁸, mint például a játékszenvedélyre, a saját és mások életével folytatott játéokra és a titkolózásra való hajlamra. Vulics és Pecsorin narratológiai leírása a mű egészében többször is egybecseng, mindkét tisztről az az általános benyomás, hogy *nem átlagos karakterek*. Gyakorta azonos jelzőként a „furcsa” vagy a „különös” szavak használatára figyelhetünk fel⁹, melyekkel vagy magát Pecsorint és/vagy Vulicsot jellemzik vagy pedig viselkedésüket, gondolkodásukat. A mű elején Makszim Makszimics a következőképpen jellemzi Pecsorint: „Kitűnő fiú volt, mondhatom, de **volt benne valami különös**. [...] Bizony kérem, **nagyon különös szokásai** voltak.” (9 kiemelés tőlem: P.A.) // „Славный был малый, смею вас уверить; **только немножко странен**. [...] Да-с, с **большими был странностями**.” (77 kiemelés tőlem: P.A.) Makszim Makszimics nem igazán tudja megfogalmazni további jelzővel vagy konkrétan ennek a különösségnek a jelentését, azt, hogy mindez miben is nyilvánult meg, példákkel illusztrálja. Ez a megfoghatatlanság Vuliccsal kapcsolatban is megjelenik, maga Pecsorin is hasonlító („olyan volt mintha”) szerkezetet használ a Vulicsról szóló leírásban:

Magas növése, barna arcszíne, fekete haja, átható nézésű, fekete szeme, nagy de szabályos orra – nemzetének egyik jellegzetessége -, szomorú, hideg mosolya, mely mindig ott bujdosott az ajkán, **mintha mind összefogtak volna, hogy olyan különös egyéniséget mutassanak, aki képtelen a gondolatát és a szenvedélyét közölni azokkal, akiket a sors bajtársakul adott melléje**. (104 kiemelés tőlem: P.A.) // Высокий рост и смуглый цвет лица, черные волосы, черные пронизательные глаза, большой, но правильный нос, принадлежность его нации, печальная и холодная улыбка, вечно блуждавшая на губах его, — все это будто согласовалось для того, чтоб **придать ему вид существа особенного, не способного делиться мыслями и страстями с теми, которых судьба дала ему в товарищи**. (271 kiemelés tőlem: P.A.)

Továbbá „Különös egy ember!” (105) // вот чудак! (273) hangzik el Vulicsról szintén a fejezet elején a kártyaesten, majd később ismét Pecsorin használja a „furcsa” szót jellemzésre: „Nemsokára mindnyájan hazafelé indultunk, **Vulics furcsaságairól** különbözőképpen vélekedve” (107 kiemelés tőlem: P.A.) // Скоро все разошлись по домам, различно толкуя о **причудах Вулича**. (276 kiemelés tőlem: P.A.) Az alábbi idézetek egyértelműen mutatják, hogy a különösség, a furcsaság itt az átlagtól való eltérésként jelenik meg, és együtt jár a meg nem értettséggel, egyfajta kirekesztettséggel. Vulics nem illik a katonatársai körébe, a társaktól való izoláltságban, a kívülálló jellegben pedig benne van „a sors keze” is. Szembetűnő, ahogyan Pecsorin megállapítja, hogy mintha Vulicsnak az lett volna a sorsa, hogy olyan emberekkel legyen körülvéve, akik nem értik meg. Mindez pedig ismét egyfajta intuíciónak köszönhető, Pecsorin maga is hasonlóan érez,

⁸ В.Т. Udodov hívja fel a figyelmet a játékszenvedéllyel kapcsolatos párhuzamokra (Удодов, Б. Т.: *Искусство синтеза (Проза Лермонтова конца 30-х — начала 40-х годов)*. In: М.Ю. Лермонтов: *Художественная Индивидуальность и Творческая Процессы*, Воронеж, Издательство Воронежского Университета, 1973. 571. https://imwerden.de/pdf/udodov_lermontov_1973_text.pdf Letöltés ideje: 2020.06.27), Feliks Raskol'nikov pedig kitér a titkok és titkolózás szerepére a két karakter esetében (Raskol'nikov, Feliks: „«Фаталист» Лермонтова и проблема судьбы в Герое нашего времени.” *Revue Des Études Slaves*, vol. 67, no. 2/3, 1995, pp. 360. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/43270272>. Letöltés ideje: 2022. május 23.)

⁹ Az Áprily-féle magyar fordításban „A fatalista” fejezetben összesen hét helyen szerepel a „különös” szó, valamint további háromszor a „furcsa” kifejezés. Az eredeti orosz szövegben már több a variáció, az „особенный”, „странный”, „чудак” és „мудреный” vagy ezeknek valamely ragozott alakja fordul elő. A kiemelt kifejezések szemantikai különbözőségének a problémája egy külön dolgozatba kívánkozik.

ezért tudja beleélni magát Vulics helyzetébe. Az átlagostól való eltérés mellett, a furcsaság előfordul olyan kontextusban is, ahol Pecsorin saját magához képest ítél egy gondolatot vagy véli az elhangzottakat különösnek: „Fogta a sapkáját s kiment. Ezt különösnek találtam, s nemhiába.” (107) // Он взял шапку и ушел. Это мне показалось странным — и недаром!..” (276) majd a szöveg vége felé: „Ebben a pillanatban különös gondolat villant meg eszemben: próbára tenni a sorsot, úgy, mint Vulics.” (110) // „В эту минуту у меня в голове промелькнула странная мысль: подобно Вуличу, я вздумал испытать судьбу.” (283) Annak ellenére is különösnek minősíti a próbát, hogy Pecsorinra egyébként is jellemző, hogy folytonos feszegi a határokat.

Ahogy azt Szilágyi Zsófia is megfogalmazta, a fejezet címe felfogható egy kérdésként is, mivel a szöveg alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a fatalista alatt Vulicsot vagy Pecsorint kell érteni.¹⁰ Ahogy arra már több elemzés is felhívta a figyelmet, a két karakter közötti jelentős különbség ebben a kérdésben rejlik. Az általánosan elfogadott álláspont az, hogy a tényleges fatalista Vulics, mert vakon rábízta magát a sorsra. Udodov véleménye szerint Pecsorin viszont ennél jóval számítóbb, hiszen vakmerősége mellett folyamatosan értékeli, mérlegel és felméri a lehetőségeket, valamint a veszélyeket.¹¹ M. Drozda¹² és V. I. Levin¹³ ezt úgy pontosítja, hogy Pecsorin a folyamatos értékelés és lehetőségek számbavétele mellett tulajdonképpen küzd is a sorsa ellen. Feliks Raskol'nikov mindezt továbbgondolva egyenesen Dosztojevszkij-hőseinek egyfajta prototípusaként beszél Pecsorinról, mert a műben a játék a határokkal már egy filozófiai elgondolás gyakorlatban való kipróbálásába fordul.¹⁴ Ilja Szerman viszont inkább úgy véli, Pecsorinnak a kísérlettel önmaga megismerése volt a célja.¹⁵ Véleményem szerint Lermontov hőse abban különbözik Raszkolnyikovtól vagy Ivan Karamazovtól, hogy bár mélyen foglalkoztatja az élet elrendezésének és irányíthatóságának a kérdése, folyamatosan analizálja a lépéseit és elmélkedik a sorsszerűség filozófia dilemmáján, viszont a gyakorlatba való átültetés során nem határozott szándékot követ, hanem pusztán intuíciót. Pecsorin nem azzal a konkrét elhatározással indul el a szállásáról, hogy kockára teszi az életét a részeg kozák elfogásával, az ötlet csak később születik meg, voltaképpen egy pillanatnyi döntésen, egy megérzésen alapszik. Továbbá úgy vélem, hogy ha nem is pontosan maga a kísérlet, de annak a papírra vetése, vagyis az esemény naplóban való feljegyzése mindenképpen önmaga megértését szolgálja Pecsorin számára.

Pecsorin saját kísérletének elbeszélése után röviden reflektál a történetekre, a szöveg végén saját eszmefuttatását olvashatjuk. A bekezdés két költői kérdéssel indul, melyek után szintén három pontot találunk. A szövegkihagyásra utaló jel jelentheti a válaszok hiányát,

¹⁰ Szilágyi Zsófia: „*volt benne valami különös*” M. Ju. Lermontov Korunk hőse című regénye. Veszprémi Egyetemi Kiadó. 2002.

¹¹ Udodov, B. T.: *Искусство синтеза (Проза Лермонтова конца 30-х — начала 40-х годов)*. In: M. Ю. Лермонтов: *Художественная Индивидуальность и Творческая Процессы*, Воронеж, Издательство Воронежского Университета, 633–653. https://imwerden.de/pdf/udodov_lermontov_1973_text.pdf Letöltés ideje: 2020.06.27.

¹² Дрозда, М. Повествовательная структура Героя нашего времени. Wiener Slawistischer Almanach, Band 15, 1985. 5-34. Letöltés ideje: 2021.05.03.

¹³ Левин, В. И.: „Фаталист”. Эпilog или приложение? In: *Искусство слова*. Сборник статей, Москва 161-170.

¹⁴ Раскольников Ф, А.: „«Фаталист» Лермонтова и проблема судьбы в Герое нашего времени.” *Revue Des Études Slaves*, vol. 67, no. 2/3, 1995, pp. 353–63. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/43270272>. Letöltés ideje: 2022. május 23.

¹⁵ Серман, Илья: Михаил Лермонтов. Жизнь в литературе 1836-1841. Славистический центр Гуманитарного факультета Европейского университета в Иерусалеме https://imwerden.de/pdf/serman_lermontov_zhizn_v_literature_1836-1841_2003_ocr.pdf Letöltés ideje: 2022. május 26.

melyeket egy költői felkiáltás és a személyes vélemény leírása követ. Ezen a ponton akár le is záródhatna a fejezet, viszont Pecsorin a saját vélekedés mellé egy külső nézőpontot is szeretne bevinni az értelmezésbe. A fejezet zárlatának narrálása is az eddigiek során követett mintázatot mutatja: Pecsorin tömöríti és kivonatolja a közte és Makszim Makszimics között lezajlott párbeszédet, csak a „lényegét” adja vissza szó szerint, a többi részlet *ellipszis* formában kerül az olvasó elé: „Mikor visszatértem az erődbe, elbeszéltem Makszim Makszimicsnak **mindent, ami velem történt, és aminek tanúja voltam**” (110 kiemelés tőlem: P.A.) // „Возвратясь в крепость, я рассказал Максиму Максимычу **все, что случилось со мною и чему был я свидетель.**” (284 kiemelés tőlem: P.A.) Pecsorin itt magát hiteles forrásként jelöli meg. A *tanúskodás* motívuma vagy a különös esemény tanújának helyzete a szöveg egy másik pontján is megjelenik. Először rögtön a fejezet elején az eleve elrendelésről szóló diskurzus során egy nem nevesített idősebb őrnagy jegyzi meg, hogy a jelenlévők „[egyike] **sem volt tanúja** azoknak a különös eseteknek, amelyekkel állításukat igazolták. – Persze, hogy egyik sem – mondták többen – de **szavahihető** emberektől hallottuk...” (104 kiemelés tőlem: P.A.) // „ведь никто из вас **не был свидетелем** тех странных случаев, которыми подтверждаете свои мнения? — Конечно, никто, — сказали многие, — но мы слышали от **верных** людей...” (271 kiemelés tőlem: P.A.) Ezen a ponton különbséget fedezhetünk fel az eredeti orosz szöveg és a magyar fordítás között. Míg a magyar változat esetében kijelentésként szerepel, hogy nincs jelen senki, aki ilyen eseményt megtapasztalt, az eredetiben a kijelentés kérdésként jelenik meg. A magyar fordításból az következik, hogy nem lehet érdemben beszélni a témáról, mert nincs hiteles forrás. Tehát a sors kérdésének az eldönthetőségét nagyban növeli az, ha van tanú, aki látott erre irányuló kísérletet. Pecsorin és Makszim Makszimics párbeszéde erre a momentumra utalhat vissza: Pecsorin már tudná igazolni az állítását ebben a témában, viszont ironikus módon beszélgetőtársa nem érti magát az eleve elrendelés kifejezést sem.

A fejezet utolsó mondatában Pecsorin azt írja: „Több szót nem tudtam kicsalni belőle:” (110) // „Больше я от него ничего не мог добиться” (284), melyben megjelenik a kimondás és a ki nem mondás ellentéte. Pecsorin nemcsak kimond dolgokat, amelyeket mások nem, hanem azt szeretné elérni, hogy mások is megfogalmazzanak valamely véleményt, tartalmat vagy ítéletet. Az önmaga által átélt események újramondása alapján várja egy kívülről álló véleményét, ám mivel ez megghiúsul, gyakorlatilag az a szöveg végét jelenti. Makszim Makszimicsnak nem volt további hozzáfűznie a történetekhez, ezért ezen a ponton a napló befejeződik. A lezárás talán a leginkább naplószerű jellegzetessége a fejezetnek, mely biztosítja a folytathatóságot. A naplóíró lejegyezte az eseményeket, viszont a beszélgetőtárs miatt a témát már nem tudja továbbvinni, ami nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egyszer majd folytatni lehessen. Kroó Katalin rámutat egy fontos különbségre ezen a ponton a történet Pecsorin és Makszim Makszimics általi értelmezésében: a történet végighallgatása után Makszim Makszimics arra helyezi a fókuszot, ami már megtörtént, míg Pecsorin keresi az összefüggést a már bekövetkezett esemény és a még be nem következett események látható jelei között. Pecsorin tisztában van vele, hogy senki nem kerülheti el a halált, viszont mivel nem beszélhetünk a fatalizmusról minden bizonyossággal, az eldönthetetlenség tulajdonképpen reményt ad számára, hogy kijátssza a sorsot.¹⁶

A Lermontov fő prózai művének számító *Korunk hőse* utolsó fejezete, „A fatalista” több szempontból is alkalmas *töredékes jegyek* vizsgálatára az író poétikájában. Egyrészt a napló műfajára az emlékezet faktorból kifolyólag is jellemző a *fragmentáltság*, másrészt pedig ez a rész

¹⁶ Kroó Katalin: *Korunk hőse – Korunk irodalomszemiotikája? Karakterpoétika és olvasásszemiotika Lermontov regényében*. L'Harmattan Kiadó, 2020. 112-114. old

Pecorin naplójának utolsó szegmense, mely szintén lehetőséget nyújt a *befejezettség* problémakörének körbejárására. „A fatalista” narratológiai vizsgálata során megállapítható, hogy a fejezet bár Pecorin naplójának része, nem folytatja a „Mary hercegkisasszonyban” felvett naplóformátumot. Pecorin nem rendel konkrét napokhoz az eseményeket és időkezelése is csak az események előrehaladtával pontosul. A cselekmény néhány óra alatt történik, ezért az események viszonylag gyorsan követik egymást, így tulajdonképpen – akárcsak a „Tamany” című fejezet esetében – itt is értelmét veszíti a naplóformula, mely véleményem szerint inkább a hitelesség, a megfogalmazás szabadsága és a pecorini őszinteség miatt marad érvényben. A napló formátum alkalmazása továbbá kiváló lehetőséget nyújt írójának és olvasójának is az interakcióra: reflektálásra, bővítésére és különböző idősíkok vegyítésére is. A fejezet cselekményének gördülékenységét, folytonosságát megakasztják Pecorin retrospektív megjegyzései, aki narrátorként nemcsak elbeszéli a történeteket, de utólagosan próbálja megérteni azokat, valamint saját magát is. Gyakorta keverednek az objektív és a szubjektív tartalmak, az elbeszélő helyenként csak az események lejegyzésére koncentrál, a saját vélemény és jelzők használata olyankor jellemző, ha már a lejegyzés mellett jelen van az értelmezésre való törekvés is. A szövegben találunk példát bizonyos tartalmak kódosítására és az apró hiányok fantázia általi kitöltésére. Pecorin mint elbeszélő olykor úgy prezentál tartalmat, mintha szemtanúja lett volna bizonyos eseményeknek, olykor viszont kivonatol, összefoglal, csak sejtet vagy átugrik történéseket. Találunk példákat a névtelen narrátor által az előszóban előrevetített pecorini őszinteségre is: Pecorin kimond és próbál megfogalmazni olyan tartalmakat, melyeket egyébként nehéz szavakkal kifejezni.

Nemcsak az utolsó fejezetben, de a regény több pontján is fel lehet fedezni párhuzamot Pecorin és Vulics jellemzése között. A *különbség* együtt jár a társak általi meg nem értettséggel. A két szereplő fatalizmushoz való viszonyát vizsgálva pedig megállapítható, hogy Pecorin számára a sorssal való küzdelem nem több, mint pusztá tapasztalatszerzés. Hogy bárki hitelesen tudjon beszélni, értekezni az eleve elrendelésről, az ezzel kapcsolatos kísérleteknek a tanújának kell lenni. Pecorin ebben a tekintetben is próbálja kitolni a határt, egy lépéssel továbbmegy, nemcsak tanúja volt Vulics kísérletének, de a sorssal folytatott játékot ő maga is meg akarja tapasztalni. Viszont ez nem jelenti azt, hogy kész teljes mértékben a sorsra bízni magát, mint Vulics: bár tudja, hogy a halál biztos, nem nyugszik bele, próbál harcba szállni a sorssal. A fejezet zárlatának narrálása is a fejezet során megszokott módon, ellipszisek alkalmazásával történik: Pecorin tömöríti és kivonatolja a közte és Makszim Makszimics között lezajlott párbeszédet. Mivel Makszim Makszimicsnak nem sikerül olyan gondolatot vagy ítéletet kimondania, amit Pecorin várt volna, ezért a fejezet és egyúttal a regény is véget ér. Ez a befejezés fenntartja a sorskérdés eldönthetlenségét, mely lehetőséget nyújt újabb reflexióra, vagyis folytatásra.

Felhasznált irodalom

1. Genette, Gerard: Az elbeszélő diszkurzus. In: Az irodalom elméletei I. (szerk. Thomka Beáta). Pécs, Jelenkor. 61-98.
2. Kroó Katalin: *Korunk hőse – Korunk irodalomszemiotikája? Karakterpoétika és olvasásszemiotika Lermontov regényében*. L'Harmattan Kiadó, 2020.
3. Lermontov, M. Ju.: *Korunk hőse*. Áprily Lajos. Interpopulart Könyvkiadó. Budapest, 1994.

4. Szegedy-Maszák Mihály: Műfajok a kánon peremén: napló és levél. Budapest, Palimpszeszt, 2002. <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplyeni/23.htm>
Letöltés ideje: 2022.04.10.
5. Szilágyi Zsófia: „volt benne valami különös” M. Ju. Lermontov Korunk hőse című regénye. Veszprémi Egyetemi Kiadó. 2002.
6. Виноградов, И.: Философский роман М. Ю. Лермонтова. In: *Русская классическая литература. Разборы и анализы.* Москва, 1969. http://russianway.rhga.ru/upload/main/41_vinog.pdf Letöltés ideje: 2022. 05. 25.
7. Дрозда, М. Повествовательная структура „Героя нашего времени”. *Wiener Slawistischer Almanach*, Band 15, 1985. 5-34. <https://bit.ly/3abKtuW> Letöltés ideje: 2021.05.03.
8. Левин, В. И.: "Фаталист". Эпилог или приложение? In: *Искусство слова.* Сборник статей, Москва 161-170.
9. Лермонтов, М. Ю.: *Герой нашего времени.* Издательство "Речь". Санкт-Петербург, 2017.
10. Raskol'nikov, F.: "«Фаталист» Лермонтова и проблема судьбы в Герое нашего времени." *Revue Des Études Slaves*, vol. 67, no. 2/3, 1995, pp. 353–63. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/43270272>. Letöltés ideje: 2022. május 23.
11. Серман, Илья: Михаил Лермонтов. Жизнь в литературе 1836–1841. Славистический центр Гуманитарного факультета Европейского университета в Иерусалеме https://imwerden.de/pdf/serman_lermontov_zhizn_v_literature_1836-1841_2003_ocr.pdf Letöltés ideje: 2022. május 26.
12. Томашевский Б. В.: Проза Лермонтова и западно-европейская литературная традиция // М. Ю. Лермонтов / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — М.: Изд-во АН СССР, 1941. — Кн. I. — С. 469—516. — (Лит. наследство; Т. 43/44). <http://feb-web.ru/feb/litnas/texts/l43/l43-469-.htm> Letöltés ideje: 2022. 05. 28.
13. Удодов, Б. Т.: *Искусство синтеза (Проза Лермонтова конца 30-х — начала 40-х годов).* In: *М.Ю. Лермонтов: Художественная Индивидуальность и Творческая Процессы,* Воронеж, Издательство Воронежского Университета, 1973. 451–653. https://imwerden.de/pdf/udodov_lermontov_1973_text.pdf Letöltés ideje: 2020.06.27
14. Успенский Б. А.: *Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы.* Москва, Искусство, 1970. <http://philologos.narod.ru/ling/uspen-poetcomp.htm> Letöltés ideje: 2020.11.02.

Sütő Attila: „A pedagóguspálya mozgatórugóinak vizsgálata”

LI. éves PhD-hallgató, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Neveléstudományi Doktori Iskola,

témavezetők: Prof. Dr. Falus Iván (Prof. em.), EKE-NTDI és Zagyváné Dr. Szűcs Ida (Mesteroktató), EKE-NTDI, Egri Dobó István Gimnázium/

Lektorálta: Prof. em. Dr. Zachár László

Bevezetés:

Az utóbbi években – az európai irányvonalat követve – hazánkban is egyre nagyobb figyelem fordul a pályakezdő pedagógusok támogatására és folyamatos szakmai fejlődésük elősegítésére (Szivák, 1999; Falus, 2004; Nagy, 2004). Az Európai Unió országaiban és világszerte különféle támogatási rendszerek valósultak meg, és ezek gyakorlatai arra mutattak rá, hogy a bevezető szakasz szerves részét képezi a tanárok egész pályafutására kiterjedő felkészítésének (Hunya és Simon, 2013).

Számos tanulmány szerint a versenyképesség, illetve a tudásalapú társadalmak fenntarthatóságában betöltött szerepe következtében hazai és nemzetközi szinten egyaránt az oktatás felértékelődése tapasztalható, s a pedagógusok egyre inkább az érdeklődés középpontjába kerülnek: Az OECD által 2009-ben végzett kutatás alapján az oktatási rendszerek sikerességének egyik kulcsa a pedagógus.

Teachers matter (2005) és a TALIS (2009) a tanári szakmát komplex hivatásként értelmezve igyekeztek feltárni a pedagógusok pályára vonzásának és megtartásának lehetőségeit, valamint szakmai fejlődésük biztosításának feltételeit, megállapították, hogy a pályán való megtartást célzó motivációs bázis kialakítása az oktatási rendszer eredményességének lényeges biztosítója.

Egy ország akkor tud a megnövekedett társadalmi és gazdasági kihívásokra megfelelő válaszokat adni, ha maximálisan kamatoztatja az emberi erőforrásban, az emberek képességeiben és teljesítőképességében rejlő lehetőségeket, ha erősíti és támogatja a tanulás folyamatát. Hazai és nemzetközi összehasonlító elemzések (Sági, 2015) meggyőzően világítottak rá arra, hogy az oktatási rendszer minőségének javítását célzó intézkedések, reformok közül a pedagógushivatás megerősítését és fejlesztését célzó beavatkozások a leginkább hatékonyak, mivel az oktatásirányítás által befolyásolható tényezők közül a pedagógus munka minősége hat leginkább az oktatás eredményességére.

A pedagógussá válás olyan ellentmondásokkal és megpróbáltatásokkal tarkított hivatás, mely fejlődési ívének minden szakaszát érdemes vizsgálati tárgyá tenni. Statisztikai adatok bizonyítják (Paksi, 2005), hogy a tanárszakra jelentkezők többsége a többi egyetemi képzésre jelentkezőknél átlagosabb képességűek, az intézmények, ahonnan jönnek, kevésbé jó kompetenciaeredményekkel rendelkeznek, és sokszor a tanárság az első generációs értelmiségiek ösvénye.

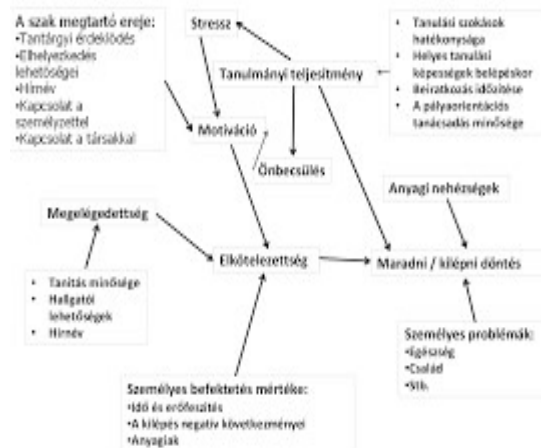
A pályamotiváció vizsgálata különösen fontos e téren, hiszen az érettségiző diák az osztatlan tanárképzési rendszer bevezetése óta 4+1 illetve 5+1 képzési formán belüli állami képzésen vállalhatja a diploma megszerzését, annak kockázatával, hogy akik tanulmányaikat félbeszakítják a felhasznált féléveinek függvényében kötelesek azt itthon ledolgozni.

Fontos a tanárszakosok lemorzsolódásának kérdése is, hiszen, itt a motiváció csökkenése elsősorban nem a szigorú bemeneteli követelmények miatt, hanem az elköteleződés és önfeláldozás olyan fokú jelenléte miatt következhet be, melyek kevés más felsőoktatási szakosodási irányban tapasztalható.

Egy kutatás (Huszár, 2001) eredményeiből jól kiolvasható, hogy a pálya alulfizetettsége és a jelentős alkalmazkodási kényszer ellenére választják a pedagógusjelöltek ezt a pályát, és számukra ez sokkal inkább hivatás, mint szakma.

Tanulmányom elsődleges célja, hogy pedagóguskutatás területén hasonló témában készült korábbi módszertani ajánlásokat megismerve, intenzív elméleti alapot követően, statisztikai eszközökkel vizsgáljam a tanárszakos hallgatók pályaválasztásának mozgatórugóit.

A pedagógusképzés egyik jelentős feladata a képzésben résztvevő hallgatók megtartása. A jövőbeni kutatásom célja az elemzés és reflektálás.

1. ábra: Bennett-modell

Fontos és érvényes lehet az 1. ábrán mutatott Bennett-modell az „általános” egyetemi lemorzsolódás vizsgálatára, ahol a közvetlen és közvetett hatások mellett egyéni okok is feltárhatóvá válhatnak: szak megtartó ereje, elhelyezkedés lehetősége, tantárgyi elköteleződés stb.

1. A kutatás jellemzése:

A pedagógus pályával kapcsolatos motivációkat a Factors Influencing Teaching Choice Scale – FIT-Choice Scale (Richardson és Watt, 2006) kérdőívvel mértém. A skála kidolgozása eredetileg ausztrál vizsgálati mintán történt, de több európai országban is alkalmazták (pl. Berger és D’Ascoli, 2012, Kilinc, Watt és Richardson, 2012, Watt és Richardson, 2012, Watt és mtsai, 2012). A mérőeszköz pszichometriai sajátosságait (reliabilitás, validitás) a kutatók módszeresen ellenőrizték (Watt és Richardson, 2007). A mérőeszközt magyarországi mintán korábban már alkalmazták (Paksi, 2015).

A kérdőív 58 itemet tartalmaz, melyek 18 faktor (alskála) mentén rendeződnek: 12 faktor a Tanári/pedagógusi pálya motivációjával kapcsolatos, 6 faktor pedig a Tanári/pedagógiai pálya percepcióját jeleníti meg. A teoretikusan a két főfaktor mentén rendezhető 18 alskála közül néhány – szintén csak teoretikusan – ún. közbülső skálákba (Személyes hasznosság, Társadalmi hasznosság, Pálya elvárása, Pálya előnyei) sorolható. (lásd. 1. táblázat)

Kutatásom validitása érdekében a trianguláció jegyében (Golnhofer, 2001; Sántha, 2006; Szabolcs, 2001), tanulmányoznám a pályamotivációt a tanárjelöltek - kezdő pedagógusok - mentortanárok rendszerére vonatkoztatva:

1. A tanárképzésben részt vevő végzős egyetemi hallgatók (IV-V. évfolyam*):

Hogyan ítélik meg jövőbeni pályájuk tükrében, mely tényezők játszhatnak szerepet a pályamotiváció kialakulásában, növelésében?

Feltételezem, hogy az egyetemi hallgatók többségében él az a belső tanári modell, amely pozitívan megerősíti őket a szerepükben, így reziliensebbé válnak a kiégés és pályamódosítás kérdése esetén.

Az egyetemi évek alatt a pályamotiváció megfigyelhető. – PROGNÓZIS

*: IV. évf. - általános iskolai tanárjelöltek, V. évf. - középiskolai tanárjelöltek

2. Már végzett és oktatási intézményben tanító gyakornok pedagógusok (0-2 év szakmai múlt*):

Hogyan ítélik meg a pályán töltött első évek tapasztalatai alapján a pályamotiváció csökkenését?

Feltételezem, hogy a köznevelési intézményekben töltött valódi „terepgyakorlat” során betekintést nyertek a pedagóguspálya nehézségeibe, saját tapasztalatuk által megélték a mindennapi nehézségeket (fenntartói elvárás, intézményvezetői utasítások, adminisztrációs teher, nevelési nehézségek, szervezeti kultúra hiánya stb.) mely a pályamotiváció csökkenéséhez vezethet. - MEGERŐSÍTÉS/CÁFOLÁS

*: a pedagógus életpálya-modell alapján még nem minősült, gyakornoki besorolás alatt álló pedagógus

3. A tapasztalt (legalább 10 éves szakmai múlttal rendelkező pedagógusok):

Hogyan vélekednek a képzési és kimeneti követelményekben (KKK) meghatározott tanári kompetenciák alapján a tanárjelöltek motivációjáról, illetve hogyan ítélik meg a pályakezdő kollégák elhivatottságát? - VISSZACSATOLÁS

Vizsgálni kívánt populáció:

1. Az osztatlan tanárképzésben közismereti szakos egyetemi hallgatók, Magyarországon jelenleg 9 felsőoktatási intézmény képez pedagógusokat: DE, ELTE, EKKE, ME, NYE, KRE, PPKE, PTE, SZTE.

2. Gyakornokok, kezdő pedagógusok: A kutatásban részt vevő köznevelési intézményekben feladatot ellátó pedagógusok (gyakorlóiskolák, szakképzési centrumok, egyházi fenntartású intézmények).

3. Vezető és mentortanárok: A kutatásban részt vevő köznevelési intézményekben feladatot ellátó tapasztalt pedagógusok (gyakorlóiskolák, szakképzési centrumok, egyházi fenntartású intézmények).

Szuper-faktor	Faktor	Alfaktor	A faktor tartalma	Példák az egyes faktorokba/alfaktorokba tartozó itemekre
Tanári/pedagógusi pálya motivációja	Képesség		Azt fejezi ki, hogy miként észleli a személy saját képességeit a tanításban való eredményesség szempontjából.	Azért választottam a pedagógus-pályát, mert megvannak bennem egy jó pedagógus tulajdonságai.
		Karrier intrinzik értéke	A pedagógiai pályához kapcsolódó személyes érdeklődés és vágyak pályaválasztásra gyakorolt hatását méri.	Azért választottam a pedagógus-pályát, mert mindig is pedagógus akartam lenni.
		Másodlagos karrierút	Annak a jelenlétét és mértékét vizsgálja, hogy a pedagógusi pálya nem az elsődleges választása volt a személynek, hanem az egyéb lehetőségek valamilyen akadályozottsága miatt történt.	Azért választottam a pedagógus-pályát, mert az általam preferált szakmát nem sikerült elérnem.
	Személyes hasznosság	Állásbiztonság	A személyes boldogulás pályaválasztásra gyakorolt szerepét méri.	Azért választottam a pedagógus-pályát, mert a pedagóguspálya kiszámítható karriert biztosít.
		Családdal töltött idő		Azért választottam a pedagógus-pályát, mert az iskolai szünetek jól összeegyeztethetők a családi élettel.
		Munkahely változtathatósága		Azért választottam a pedagógus-pályát, mert a pedagógiai végzettség mindenhol elfogadott.
Tanári/pedagógusi pálya motivációja	Társadalmi hasznosság	Gyermekek/ kamaszok jövőjének alakítása	Azt vizsgálja, hogy a pályaválasztás során mekkora szerepet játszott a résztvevő azon törekvése, hogy pedagógusi munkájával pozitívan járuljon hozzá a társadalmi folyamatokhoz.	Azért választottam a pedagógus-pályát, mert pedagógusként hathatok a következő generációra.
		Társadalmi egyenlőség erősítése		Azért választottam a pedagógus-pályát, mert pedagógusként a társadalmilag hátrányos helyzetűeket segíthetem.
		Társadalmi hozzájárulás		Azért választottam a pedagógus-pályát, mert az oktatás révén a társadalom javát szolgálhatom.
		Gyermekkel / kamaszokkal való munka		Azért választottam a pedagógus-pályát, mert segíteni akarom a gyerekek/ fiatalok tanulását/fejlődését.
	Korábbi tanítási / tanulási tapasztalatok	A pályaválasztást megelőző szocializációs hatások befolyásoló erejét jelzi.	Azért választottam a pedagógus-pályát, mert inspiráló tanáraim voltak.	
	Társadalmi befolyás		Azért választottam a pedagógus-pályát, mert a családom szerint a pedagógusi pálya nekem való.	
Tanári/pedagógusi pálya percepciója	Pálya elvárásai	Szakértelem	A pályára vonatkozó azon percepciókat írja le, melyek annak szakmai követelményeire és munkaterheire vonatkoznak.	A pedagógusi munka magas szintű szakmai tudást igényel.
		Nehézség		A pedagógusok sokat dolgoznak.
	Pálya előnyei	Társadalmi státusz	A pedagógusi pálya észlelt anyagi és társadalmi megbecsültségét írja le.	A pedagógusok munkáját tisztelik.
		Fizetés		A pedagógiai munkát jól megfizetik.
	Társadalmi nyomás	A társas környezet negatív, a pedagóguspályától eltérítő hatásait írja le.	Mondták-e Önnek mások, hogy mérlegeljen egyéb karrier-lehetőségeket is?	
	Választással való elégedettség	A pályaválasztással kapcsolatos döntés értékelését jelenti meg	Örül annak, hogy a pedagóguspálya mellett döntött.	

1. táblázat: A Factors Influencing Teaching Choice (FIT-Choice) Scale faktorainak leírása (Suryani, Watt és Richardson, 2013)

2. A kutatási eredmények hasznosulása:

A kutatás hozadéka számos pedagógiai javaslat megfogalmazásában rejlik:

- 1. Az új típusú pedagógusképzés (kibővülő szakmai gyakorlatok rendszere) teremtette keretek között a problématerületek beazonosítása és ezekre javaslatok megfogalmazása.
- 2. Működő jó gyakorlatok beazonosítása, összegyűjtése.
- 3. A gyakornoki rendszer továbbfejlesztésére javaslatok megfogalmazása. (Képzési Kimeneteli Követelmények és a képzés tapasztalatait figyelembe véve)
- 4. A kutatás és megállapításai fontos kiindulópontjává válhatnak a struktúrájában és tartalmában is egyaránt megújítani kívánt tanárképzésnek, és az azt szabályozó központi dokumentumnak. (15/2006 (IV.3.) OM rendelet)
- 5. Vélhetően megismerhetjük a hallgatók (tanárjelöltek) és kezdő pedagógusok (gyakornokok) nézeteinek tartalmát, fő csomópontjait, kiegészítve vezetőtanárok.

A pedagógus pálya intézményes szocializációs mechanizmusai súlyos kérdéseket fogalmaznak meg, melyek a kutatásom gyakorlati alkalmazásának főbb struktúráját adnák:

- Milyen típusúak, és mennyire eredményesek a szelekciós eljárások: a kiválasztás és a beléptetés követelményei?
- Mennyire színvonalas, eredményes és használható a képzésben nyújtott elméleti és gyakorlati tudás, milyen a kettő viszonya?
- A „jótállás”, vagyis a pálya elindítása, a beválás folyamata miként alakul?

3. Rövid összefoglalás:

A tanárképzés jelenlegi rendszerében igen kevés értékelő jelzést kapnak a hallgatók, kezdő pedagógusok önmagukról, a pedagógiai képességeik alakulásáról. A képzés ilyen értelmű egyoldalúsága, a gyakorló tanítások aszimmetrikus szerephelyzetei, az önértékelő helyzetek és technikák hiánya sokkal inkább a kialakult viselkedés védelmét, esetleg a bizonytalanság növekedését motiválja a pályakezdés során, mint a saját személyünkre, tevékenységünkre való tudatos odafigyelést, elemzést és fejlesztést.

Munkám és kutatásom gyakorlati alkalmazása, jövőbeni hasznosulása is ezekben rejlene, hiszen a kezdő pedagóguskutatások eredményei alapján jól körvonalazható következtetések fogalmazhatók meg a pedagógusképzés, a továbbképzés, a kutatás és természetesen a gyakorlat számára. Szükséges volna tehát többet tudnunk a pedagógiai előítéletek keletkezéséről, alakulásáról és alakíthatóságáról. Kutatás tárgyává kell tenni a pedagógus beilleszkedésének konstrukcióját.

Doktori munka egy nagyobb, a pedagóguspálya különböző elemeit és állomásait megjelenítő komplex kutatást ölelne fel, a fentebb említett célcsoportok pályamotivációinak, lelki egészségének, és az ezeket meghatározó, a pedagógusok pályán maradását segítő külső- és belső tényezőknek (mentális egészség, szakmai tapasztalatok, pedagógus szereppel kapcsolatos vélekedések és gyakorlatok stb.) feltárására fókuszálva.

A pályamotivációk struktúrájának leírásán, nemzetközi kontextusban való értelmezésén túl az annak háttérében álló individuális és intézményi környezetet megjelenítő mintázódások azonosítására tennék kísérletet, mivel a skálán vizsgálni kívánt motivációs dimenziók többsége fontos szerepet játszik a pedagóguspályán lévő, gyakorló pedagógusok pályaválasztásában.

A KEZDŐ TANÁROK és TANÁRJELÖLTEK pályamotivációinak vizsgálata és a pedagóguspálya megítélése az életpályamodell elemeivel összefüggésben lehetőséget teremtene a vizsgált populáció pályamotivációjának és lelki egészségének kvantitatív vizsgálatára irányuló kutatások elkészítésére.

A motivációk mintázódásának tanulmányozása alapján a kutatás a pedagógusok egyéni tulajdonságaival szemben az intézmények belső világával, az intézményi támogató rendszerekkel, a tantestületben uralkodó légkörrel, bizalmi viszonyokkal kapcsolatos tényezők fontosságára is felhívna a figyelmet.

Felhasznált irodalom:

1. Dudás M. (2007): Tanárjelöltek belépő nézeteinek feltárása. In: Falus I. (szerk.): A tanárrá válás folyamata. Budapest: Gondolat Kiadó, 46-120.
2. Falus I. (2014). (szerk.): A pedagógus gyakornoki rendszer. Nemzetközi áttekintés. Hazai előzmények. Budapest: Oktatási Hivatal.
3. Falus I. (2020): A tanárképzési reform logikája. Tani-tani.
4. Falus I. – Estefánné Varga M. (2015): A pedagógusképzők kompetenciái. Eger: Líceum Kiadó, 150 - 152.
5. Kotschy B. (2003): Szakmai fejlesztő/fejlődő iskolák - a pedagógusképzés megújításának egy lehetősége, Pedagógusképzés, 1/1-2, 109–117.
6. Kotschy B. - Sallai É. - Szőke-Milinte E. (2016): Mentorok tevékenységének támogatása Segédanyag a köznevelési intézményekben dolgozó pedagógusgyakornokok mentorainak. Budapest: Oktatási Hivatal.
7. Paksi B. - Veroszta Zs. - Schmidt A. - Magi A. - Vörös A. - Endródi-Kovács V. – Felvinczi K. (2015): Pedagógus – Pálya – Motiváció: Egy kutatás eredményei. Budapest: Oktatási Hivatal.
8. Sallai É. (2015) (szerk.): A pedagógusok gyakornoki rendszerének fejlesztése és értékelése. Budapest: Oktatási Hivatal.
9. Simon G. (2019): A mentorálás elmélete és gyakorlata: A mentori kompetenciák attitűdelemei és a kezdő pedagógusok mentormodellek szerinti támogatása. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem.
10. Stéger Cs. (2010): A pályakezdő tanárok bevezető támogatási rendszerével kapcsolatos uniós törekvésekről. Pedagógusképzés. 8 (37) 2010/1. 37-56.
11. Paksi Borbála – Schmidt Andrea – Magi Anna – Eisinger Andrea – Felvinczi Katalin: Gyakorló pedagógusok pályamotivációi. Educatio, 2005. 24(1). sz. 63–82. o.
12. Huszár Zsuzsanna: Tanárjelöltek pedagógusszerep-felfogása. Acta paedagogica, 2001. 1(2). sz. 16–20. o.

A Turgenyev-kutatók gyakran használják a „zeneiség” vagy a „zenei kód” kifejezéseket az író prózájának elemzésekor, mivel Turgenyev gyakran hívja segítségül a zenét a párbeszédekben, a hősök jellemzésekor, a hangulatok tolmácsolásához. A zenei jelenetek, leírások, a XIX. századi udvarházi miliő állandó elemeinek megjelenítése a turgenyevi szövegeknek egyik fontos vezérmotívuma; a zenei preferenciák állandó tárgyát képezik a hősök interakciójának. Az eddigi kutatások Andrej N. Krjukov,¹ valamint Valerij Domanszkij² nyomán elsősorban az írói biográfia alapján tárgyalják ezen zenei betéteket, ugyanis megfigyelhető, hogy Turgenyev gyakran kedvelt zeneszerzőit említi műveiben, illetve saját zenei élményeit tolmácsolja szereplőin keresztül.

Az említett kutatók szerint a zenei jelenetek funkciójukat tekintve főképpen a szereplők jellemzésére, érzelmviláguk mélyebb bemutatására, leírására szolgálnak, ugyanakkor újabb poétikai funkciójuk is lehet a szöveg egészére nézve. A beépített zenei idézet – amely tágabb értelemben lehet egy intertextuális elem is – kölcsönhatása a megidéző szöveggel újabb értelmezésekre adhat lehetőséget, vagy módosíthatja a szöveg jelentését. A megidézett fiktív vagy valós zenei részlet és a szöveg egészének találkozásakor beszélhetünk a *zenei ekfrázis* jelenségéről. A kutatásom újszerűsége a zenei ekfrázis klasszifikáció problematikájának a vizsgálata, amely a turgenyevi életműben egy viszonylag mostohán kezelt téma.

Az *ekfrázis*-fogalom tanulmányozása mind az ekfrasztikus művek, mind az azokat körülvevő elméleti háttér szempontjából különösen érdekes számunkra. Az ekfráziskutatás ingoványos talaj, mert hogy pontosan mi is az az *ekfrázis* és milyen szövegek sorolhatók be az ekfrasztikus művek kategóriájába, a mai napig vitatott kérdés. Wendy Steiner³ megfigyelése alapján, a művészeti ágak közötti interakció elkerülhetetlenül feltárja az adott korszak esztétikai normáit, utal arra, hogy az ekfrasztikus műalkotás az adott időszakban milyen „médiumnak” adott értéket, ami által az adott korszak esztétikai normáinak a „lenyomata”, egyfajta térképe jön létre. Ugyanakkor egyre több író, kritikus és teoretikus ismeri fel, hogy az ekfrázis olyan átalakító erővel rendelkező irodalmi/költői *eszköz*, amely az irodalmi műalkotás interpretációját sokféleképpen gazdagítja.

Barbara Fischer⁴ két domináns megközelítést ír le ekfrázis-elméleteiben: az ún. Leonardo da Vinci-féle *paragone-megközelítést*, amely a társművészetek folyamatos rivalizálásának hagyományán alapszik, és amelyet majd Lessing folytat a *Laokoön, vagy a festészet és a költészet határaitól* (1766) című⁵ esztétikai értekezésében; illetve a Horatius-féle „*ut pictura poesis*” megközelítést, miszerint a társművészetek kölcsönösen inspiráló hatással vannak egymásra. Ezeket a megközelítéseket tovább gondolva vizsgálja a szöveg és képiség irodalomtörténeti

¹ Крюков, А.: «Тургенев и музыка. Музыкальные страницы жизни и творчества писателя.» Государственное музыкальное издательство, Ленинград, 1963.

² Доманский, В.А.: «Музыка в романах Тургенева. 1.1. Музыкальные темы и функции музыки в романах «Рудин» и «Дворянское гнездо» в «Художественные миры Ивана Тургенева». Флинта, Москва, 2018.

³ Steiner, Wendy. The Colours of Rhetoric: Problems in the Relation between Modern Literature and Painting. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

⁴ Fischer, Barbara K. Museum Mediations: Reframing Ekphrasis in Contemporary American Poetry. New York: Routledge, 2006.

⁵ Lessing, Gotthold Ephraim. Laocoön: An Essay on the Limits of Painting and Poetry. 1766. Trans. Edward Allen McCormick. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984.

kapcsolatát a közelmúlt olyan számos figyelemre méltó teoretikusa, mint például James Heffernan, W. J. T. Mitchell és Murray Krieger. Az *ekfrázist* úgy definiálják, mint valamely művészeti alkotás gazdag irodalmi leírását, leggyakrabban a vizuális reprezentáció verbális ábrázolásaként. A szó és a kép reneszánszának viszonyában Krieger⁶ elsőként hívta fel a figyelmet az önreflexivitásra mint az ekfrasztikus műalkotás fő jellemzőjére.

A kifejezés használata ugyanakkor mégsem egyértelmű az angol és az orosz nyelvű tudományos diskurzusban, mivel többféle definíció létezik. Az ekfráziskutatás nehézsége elsősorban tehát a jelenség meghatározásában rejlik. Az *'ekfrázis'* szó az ókori görög (*ἐκφράσις*, *ἐκφράζειν* igéből⁷) retorikából származik: olyan retorikai és költői alakot jelentett a kifejezés, amely valamely vizuális objektum (gyakran egy műalkotás) részletes és élénk leírását tartalmazta. Az ekfrasztikus költészettel már Homérosz idejében is találkozhatunk, Akhilleusz pajzsának leírását tekinti az irodalomtudomány az első klasszikus ekfrázisnak. Híres későbbi példáit látjuk az irodalomtudomány különböző korszakaiban, többek között a XIX. századi Oscar Wilde „Dorian Gray arcképe” vagy Dosztojevszkij „A félkegyelmű” című regényeiben is a képi ekfrázis jelenségével találkozunk. Az ekfrázis a különböző irodalmi korszakokban hosszú utat tett meg, mind a definíció, mind a használata szempontjából. A tudományos cikkek rávilágítanak a fogalom tágabb értelmezése következtében a jelenség határainak elmosódására.

Kutatástörténeti aspektusból fontos megemlíteni két nagyobb, orosz nyelven megjelent a témával foglalkozó monográfiát, amelyekben elméleti tanulmányok mellett műinterpretációk is megtalálhatóak: «*Экфрасис в русской литературе. Труды Лозаннского симпозиума*»,⁸ 2002.; «*Теория и история экфрасиса: Итоги и перспективы изучения*»,⁹ 2018. Leonid Heller 2002-ben a kifejezés „feltámadásáról” beszél, az ekfrázis tágabb definícióját adva, „egy művészeti ág bármilyen más művészeti ággal történő reprodukálásaként” értve a fogalmat.¹⁰ A jelenség a XXI. századi kutatásokban már túlmutat a vizuális, képzőművészeti alkotások és a szöveg találkozásán és kapcsolatán, az elemzések interdiszciplináris, intermedialis tudományterületekre terjednek ki, így egyre több kutatás irányul a zenei vagy film-ekfrázis jelensége felé.

Nyina Braginszkaja az ekfrázis jelenségét nem technika, nem is műfaj, hanem *szövegtípusként* tartja értelmezhetőnek.¹¹ Janina Jukhimuk az ekfrasztikus szövegek elemzésekor különbséget tesz a zenével kapcsolatos ekfrázisok két fő típusa között. Egyrészt a zenei ekfrázist olyan *írói eszköznek* tekinti, amely egy adott művészeti alkotás implicit szövege átkódolásának elvén alapszik, másrészt egy új műfaji formát jelöl, ún. *szöveg-ekfrázist (текст-экфрасис)*, amely egy adott műalkotás (jelen esetben valamilyen zenei mű) hasonlatosságait imitálja a konnotációját felhasználva.¹²

Az ekfrázis definíciója mellett a jelenség klasszifikációja is vitatott téma, a zenei ekfrázisok osztályozása pedig voltaképpen még kidolgozatlan a szakirodalomban. A klasszifikáció egyik

⁶ Krieger, Murray. *Ekphrasis: The Illusion of the Natural Sign*. Baltimore: Johns Hopkins. University Press, 1992.

⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Ekphrasis>

⁸ «*Экфрасис в русской литературе. Труды Лозаннского симпозиума*», ред. Л. Геллер, Москва, 2002.

⁹ «*Теория и история экфрасиса: Итоги и перспективы изучения*» ред. Татьяна Автухович, Siedlce, 2018.

¹⁰ Геллер, Л.: «Воскрешение понятия, или Слово об экфрасисе» в «*Экфрасис в русской литературе. Труды Лозаннского симпозиума*», ред. Л. Геллер, Москва, 2002.

¹¹ Н.Брагинская «Экфрасис как тип текста (к проблеме структурной классификации)» // *Славянское и балканское языкознание*. М.: Наука, 1977.

¹² Юхимук, Я.: «Проблемы изучения музыкального экфрасиса: к дефиниции понятий экфрасис, гипотипосис, эйдолон и музыкальная тема» в «*Теория и история экфрасиса: Итоги и перспективы изучения*», ред. Татьяна Автухович, Siedlce, 2018. 210-222.

kutatója E. V. Yatsenko, aki a vizualitással kapcsolatos ekfrázisok tipologizálására fókuszál.¹³ A zenei ekfráziskutatás meglehetősen a háttérbe szorul, amire Leonid Heller és Janina Jukhimuk is felhívja a figyelmet.¹⁴ Jukhimuk ugyan megpróbálja megalkotni a zenei ekfrázisok tipológiáját, de éppen az ekfrázis és a diegézis, a pseudoekfrázis és eidolon jelenségek – a nyilvánvalóbb különbségeken túli – átfedésének, hasonlóságának a következtetéséig jut. Jukhimuk szerint a *pseudoekphrasis* (vagy más néven *eidolon* - zenei téma, a művészet témájának megjelenése) az ekfrázis tágabb körébe tartozó jelenség, amely csak arról ad képet, hogy a szereplőknek közül van a zenéhez. Ez utóbbi jelenséget négy szempontból kategorizálja: 1. valamely zeneműre történő hivatkozás; 2. a zene fogadtatásának leírása a zeneszerző nevének említése nélkül; 3. egyes zenével kapcsolatos tények megvitatása; 4. a zeneszerző alkotói műhelyének és tárgyainak leírása.

A zenei ekfrázis osztályozásának nehézsége éppen abban rejlik, hogy a zenei ekfrázis jellegében különbözik a vizuálistól. A vizuális elem nyilvánvaló jellemzői, mint például a színárnyalatok, a rajz/festészeti mód, a képi világ, valamint egyéb hasonló jellemzők a zenei leírások esetében nem láthatók a zene elvont és akusztikai természete miatt. A zene a festészettel ellentétben időbeli esemény, előadóművészet. Másrészt a zene közelebb áll az irodalomhoz, mert az írott és a zenei szöveg strukturálási elvei azonosak, mivel mindkettő szünetet használ és írásjeleket igényel. W. J. T. Mitchell felveti azt a problémát, hogy a programzene szerzőinek erőfeszítései ellenére a zenét általában szemantikai és mimetikai lehetőségektől mentesnek tartjuk, vagyis a zene a kifejezés művészete és nem reprezentáció.¹⁵

John Hollander érvei alapján különbséget kell tenni a valós ("*actual*") és a fiktív ("*notional*") ekfrázisok között: a valós ekfrázis a valóságban létező tárgyakkal, alkotásokkal foglalkozik, a fiktív, képzeletbeli ekfrázis pedig a szerző képzeletében megszületett, csak az irodalmi alkotásban létező tárgyat, (a zenei ekfrázis esetében a zenei részletet) írja le.¹⁶ Rodney S. Edgcombe angol kutató újradefiniálta a zenei ekfrázist a vizuális ekfrázis mintájára, és a „*melophrasis*” kifejezést használja.¹⁷ Edgcomb szerint azt a zenei ekfrázist nevezhetjük *karakterizáló, jellemző melofrázisnak* („*characterizing melophrasis*”), amely rávilágít a szereplők jellemvonásaira, valamint a hősök zenével kapcsolatos gondolatait is megjeleníti.

Az elméleti felvetések nyomán, egyes fentebb értelmezett terminusokat is felhasználva, négy aspektusból vizsgálom a Turgenyev-prózájában megtalálható zenei ekfrázisokat. *I. A megidézett zenei elem szempontjából*: 1. A szövegben megnevezett zenemű lehet fiktív, azaz csak a mű valóságában létező, vagy nem fiktív, a valóságban létező. Elemzésemben a Yatsenko-féle „nem mimetikus” és „mimetikus” („utánzó”) kategóriákat használom; 2. A zeneirodalom kategóriáinak megfelelően a megidézett zenemű műfaji jellemzői alapján: dal, operaária, zongorajáték stb.; 3. A zenei elem bemutatásának vagy előadásának módja szerint: hangszeres vagy nem hangszeres játék, hányan lépnek fel/adják elő: szóló, duett vagy előadás stb. *II. Az idézett zenei elem és a szöveg kapcsolatának szempontjából*: 1. A zenemű megidézésének típusa szerint: idézet, teljes leírás,

¹³ Яценко, Е.В.: «Образы визуальных искусств в творчестве Джона Фаулза (на материале романа «Волхв»)» Дис. канд. филол. наук : 10.01.03 Москва, 2006. РГБ ОД.

¹⁴ Юхимук, Я.: «Проблемы изучения музыкального экфрасиса: к дефиниции понятий экфрасис, гипотипосис, эйдолон и музыкальная тема» в «Теория и история экфрасиса: Итоги и перспективы изучения», ред. Татьяна Автухович, Siedlce, 2018.

¹⁵ Mitchell, W. T. J.: "Going Too Far Away with the Sister Arts" Space, Time, Image, Sign. Essays on Literature and the Visual Arts. J.A.W. Heffernan. Ed. New York, 1987.

¹⁶ Hollander, J.: The Gazer's Spirit: Poems Speaking to the Silent Works of Art. Chicago: University of Chicago Press, 1995. p. 3–91.

¹⁷ Edgcombe R.S.: *Melophrasis: Defining a Distinctive Genre of Literature/Music Dialogue*. Source: Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal, FALL 1993, Vol. 26, No. 4 (FALL 1993), pp. 1-20. University of Manitoba <https://www.jstor.org/stable/24780478>

utalás stb.; 2. A zenei elem a szereplőkre gyakorolt hatása alapján: melyik szereplővel van kapcsolatban, kommentálja-e a narrátor vagy szereplők valamelyike az előadást stb.; 3. A zenei elemnek a szöveg szerkezetében elfoglalt helyét szerint: a szöveg elején, közepén vagy végén helyezkedik el a zenei ekfrázis; 4. a zenei részlet terjedelme és gyakorisága szerint: egyszeri említés, ismétlődő elem, tematikus elem, kompozíciós elem, keretelem vagy cselekményt mozgó elem. *III. A poétikai funkció szempontjából:* az interakció természete a beépített, megidézett és az idézett zenei elem között, valamint ezen kölcsönhatás hogyan alakítja a szöveget, a befogadó számára hogyan módosítja a szöveg jelentését. *IV. A szöveg zeneisége a klasszifikáció utolsó szempontja:* a szöveg és a zenemű szövegének zenei eszközei: rímek, ritmusok vizsgálata, a hangzás oldala.¹⁸

A továbbiakban a fent részletezett osztályozás szempontjainak a figyelembevételével Turgenyev műveiben szereplő zenei ekfrázis jelenségének vázlatos áttekintésére vállalkozhatom csak a jelen keretekben.

Turgenyev általában nem ad teljes leírást egy zeneműről. Egy zeneműnek leggyakrabban a szereplőkre gyakorolt hatását figyelhetjük meg: a szereplők reakcióit, a zenei tehetségükről, vagy a szereplők zenéhez való viszonyának a leírását olvashatjuk. Turgenyevnél a legtöbb esetben *mimetikus zenei melofrázissal* találkozunk. Mimetikus (utánzó, a valóságban is létező zenei alkotás), mert az olvasó ismeri a referenst, amelyre a szerző közvetlenül utal, például a zenemű címét, a zeneszerző nevét. Kivétel a „Nemesi fészek” című regénye, amelyben az egyik főszereplő, Lemm által megkomponált zongoramű leírását olvashatjuk a mű csúcspontjában.

A „Rugyin” című kisregényének harmadik fejezetében F. Schubert híres „Erlkönig” zenei betéteire összpontosít Turgenyev. A megzenésített dal a német romantika korában kialakult lírai, strofikus, zongorával kísért dalok műfaji megjelölése. Ez a mimetikus zenei ekfrázis lehetővé teszi számunkra, hogy a regényt új aspektusokból értelmezzük. A kisregény ezen zenei jelenete megidézi Goethe balladájának titokzatos atmoszféráját. Schubert „Erlkönigje” tematizálja a regényben megjelenő párhuzamos motívumokat: az utazás-útkeresés motívumát és a „közvetíthetlenség” problémáját.¹⁹ Másrészt, ez az intertextuális elem L. Dällenbach nyomán kicsinyítő tükörként („mise en abyme”)²⁰ is értelmezhető, ami egyik kulcsa is lehet a szöveg mélyebb és összetettebb interpretálásának.

Az osztályozás dilemmája abban is rejlik, hogy Turgenyev zenei ekfrázisai változatosak. Turgenyev korai prózájának ekfrasztikus jellegzetessége a népzenei motívumok, népdalok és a népi hangszerek kapcsán jelenik meg. A tematikus háttér, amely lehetővé teszi a földműves, orosz emberek autentikus ábrázolását, ahhoz az életrajzi tényhez kötődik, hogy Turgenyev kilenc éves koráig orjoli birtokán élt Szpasszkoje-Lutovinovo faluban, ahol nemesi családból származó édesanyjának köszönhetően bálakat és színházi előadásokat rendeztek, ő pedig komoly zenei nevelést kapott. A folklór, mint autentikus, színesítő elem, a korabeli életképek megjelenítésének egyik eszköze. „Az énekesek” című elbeszélésben Turgenyev éppen a népdalénekesek énekének, különösen a vokális zenének szentel figyelmet. A történetben megidézett népzene szövegét idéző

¹⁸ Zöldhelyi Zsuzsa „Turgenyev prózai költeményei” című monográfiájában foglalkozik a „Senilia” ciklus poétikájának általánosabb jellemzőivel: címek, mottók, mondattani párhuzamok, szórend, jelzők, metaforák és a hasonlatok szintjén.

¹⁹ A *Slavica* című folyóiratban megjelent tanulmányomban részletesen vizsgálom a zenei ekfrázis funkcióját a „Rugyin” című kisregényben, és azt, hogy a zenei ekfrázis hogyan vetítheti előre a főhős sorsát. Троицки, Нора.: «Музыкальный экфрасис в повести И.С. Тургенева «Рудин»». *Slavica*. 50, (2021). Debrecen, 2021.

²⁰ Dällenbach, L.: Reflexivitas és olvasás. Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitas. Kijárat Kiadó, Budapest, 2007.

zenei ekfrázis keretében az előadó énekének és hangjának teljességre törekvő leírását olvashatjuk.

A szerzőhöz közel állt az egyszerű orosz emberek művészi tehetségének és szellemi gazdagságának témája, művei lapjain vissza-visszatér a folklór téma, különösen az „Egy vadász feljegyzései” című (1852) novellaciklusban. Zenei ekfrázis szempontjából fontos továbbá az „Első szerelem” (1860) című műve, amelyben egy népszerű orosz népdal szólal meg, ahogyan a „Parasa” (1843) című elbeszélő költeményben is egy orosz népdal szerepel, amely a szomorú szülőföldjére emlékezteti a hősnőt. Krjukov megjegyzi, hogy Turgenyev nemcsak a népzene ismerte jól, hanem számos kortárs folkloristát is. Összességében elmondható, hogy Turgenyev korai műveiben az idézett zeneművek egy-két szereplő előadásában előadott, gyakran balalajkával kísért népdalok, vagyis mimetikus ekfrázisok, amelyek legtöbb esetben csak egyszer szerepelnek a szövegben, poétikai funkciójuk szerint pedig hangulatteremtő elemként, pszeudoekfrázisként működnek.

Turgenyev nagyregényeiben korabeli, elismert európai zeneszerzőkkel találkozunk. A külföldi élet, valamint Pauline Viardot francia énekesnővel és zeneszerzővel való együttműködése és különleges kapcsolata lehetővé tette Turgenyevnek, hogy számos zenei élményt szerezzen, amelyek műveiben megjelennek. Turgenyev zenei pszeudoekfrázisai (például egy adott zeneszerző vagy hangszer említése) egy adott korszakra vonatkoznak. Turgenyev gyakran utal a kortárs romantikus zeneszerzőkre, zenei utalásai három részre oszthatók a romantika korszakából - korai, érett és késői. Turgenyev által kedvelt és gyakran idézett zeneszerzők: a bécsi klasszikusok, a romantikai úttörői, Beethoven, Mozart; majd Schubert, Glinka, Csajkovszkij stb. Turgenyev híven ábrázolja a romantikus stílusirányzat főbb jellemzőit a népszerű zenei műfajok és hangszeren keresztül. A hivatkozott zeneművek jelentős száma is mutatja, hogy Turgenyev nagyon jól ismerte korának zenei palettáját. A Turgenyev-kutatók egyetértenek abban, hogy az író négy legjelentősebb műve – a „Rugyin” (1856) című kisregénye és a nagyregényei, azaz a „Nemesi fészek” (1859), a „A küszöbön” (1860) és az „Apák és fiúk” (1862) – sok tekintetben kapcsolódnak egymáshoz, a cselekmények színtere általában a „nemesi fészek”, vagyis a nemesi udvarház, amelyek egyaránt telítve vannak zenei jelenetek leírásával.

Turgenyev pályája alkonyán munkássága új irányt vett, az újításokkal jellemezhető lírizáló próza már nem konkrétan az ekfrasztikus klasszifikáció és interpretáció szempontjából válik érdekessé. A *diadalmas szerelem dala* (1881) és a *Klara Milics* (eredeti címe *A halál után*, 1882) című novelláiban fontos szerepet kap a fantasztikum, az okkultizmus. A *diadalmas szerelem dala* című novellában az orientális, misztikus atmoszféra jelenik meg, a zene pedig allegorikus jelentést nyer. A szerelmi történetet Turgenyev ún. „sejtelmes elbeszéléseihez” sorolják a kutatók, ide tartoznak többek között a *Kísértetek* (1864), a *Furcsa történet* (1870), a *Látomások* (1864) és *Az álom* (1877) című elbeszélések. A *diadalmas szerelem dala* című novellában a misztikus atmoszférát előteremtő „zeneiség” nem stilizáció már, hanem Turgenyev költői kifejezőeszköze. A *Senilia. Költemények prózában* (1879–1882) című miniatűr „prózaversek” lírai sajátosságaira Zöldhelyi Zsuzsa hívja fel a figyelmet elemzésében.²¹ A reminiscenciák egyrészt megteremtik a miniatűrök lírai hangulatát, másrészt számos olyan motívumot, képet, megfogalmazást tartalmaznak, amelyekkel az író korábbi prózájában még nem találkoztunk. Kovács Árpád a lírai próza természetéről, Turgenyev költészetéről beszél tanulmányában, amelyben kifejti, hogy Turgenyev a cselekményt, az akaratot és a szó szintjén felfedett deficitet, a „produktivitás” hiányát a próza lírikus szöveggépző elvével kompenzálja. Kovács Árpád szerint nem véletlenül nevezte Dosztojevszkij Turgenyevet kora „legköltőibb” prózaírójának.²² Turgenyev költői beszédmódjára,

²¹ Zöldhelyi, Zsuzsa: *Turgenyev prózai költeményei. Új műfaj születik*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

²² Kovács, Árpád: *Prózamű és elbeszélés. Regénypoétikai írások*. Argumentum, Budapest, 2010.176.

a hangzás metaforájára, a zeneiség akusztikai megközelítésére felfigyelt többek között a szimbolista író, D. Sz. Merezszkovszkij is, akire Turgenyev „sejtelmes” elbeszélési nagy hatással voltak.

Selmeczi János véleménye szerint *A diadalmas szerelem dala* című novellában a zene két csatornán 'közlekedik': egyfelől azon a csatornán, amelyet a hős hall, másfelől pedig – mint leírt valóság – a verbális szöveg csatornáján. „Jurij Lotman szerint az egyik szemiotikai rendszerből a másikba való átmenet során a szövegben „szemantikai fordítás” zajlik le: a különböző jelrendszerek között fordítási viszony áll fenn, a 'jeltárgy' ugyanaz, de minden új jelhasználat új jelentést tulajdonít neki. Turgenyev úgy alakítja ki az új szemantikát, hogy a szavaknak adja át a zene hangjait, a zenei hangok attribútumait, a hangszerek megszólalását, azaz ezeket egy másik jelrendszerre transzformálja.”²³ *A diadalmas szerelem dala* című novellát értelmezhetjük Turgenyev *szöveg-ekfrázisának*, mivel nem csak a cím utal a műfaji megjelölésre, hanem az egész szöveget áthatja a zenei textus, Muzio hegedűjének dallama. Selmeczi úgy fogalmaz, hogy „Muzio hegedűje és az azt leíró metaforikus nyelv az elbeszélés témáját fogja össze, valamint 'megszólaltatja' azt a dalt, vagyis zenei textust, amely a zene szemiotikai rendszerében beszél el a hármas szerelem történetét.”

Összevetve az ekfrázis vitatott témája körüli korábbi és megelőző szakirodalmat, a turgenyevi-életmű alkalmasnak látszik a zenei ekfrázisok interpretációinak vizsgálatára, valamint az ekfrasztikus megközelítés kétségtől lehetővé tesz egy új értelmezést, amely alkalmazható az újabb összefüggések és árnyalatok kibontására. Az elméleti felvezetés és a saját szempontrendszer felállítása után a továbbiakban Turgenyev műveiben szereplő zenei ekfrázisokat veszem górcső alá választott művek interpretálásával.

²³Selmeczi, János: *A Titok-próza Turgenyev elbeszélő művészetében*. ELTE, Budapest, 2011. 98.

Bibliográfia

Dällenbach, L.: *Reflexivitas és olvasás. Narratívák* 6. Narratív beágyazás és reflexivitas. Kijarat Kiadó, Budapest, 2007.

Kovács, Árpád: *Próza és elbeszélés. Regénypoétikai írások*. Argumentum, Budapest, 2010.176.

Selmeczi, János: *A Titok-próza Turgenyev elbeszélő művészetében*. ELTE, Budapest, 2011. 98.

Zöldhelyi, Zsuzsa: *Turgenyev prózai költeményei. Új műfaj születik*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.

Edgecombe R.S.: *Melophrasis: Defining a Distinctive Genre of Literature/Music Dialogue*. Source: Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal, FALL 1993, Vol. 26, No. 4 (FALL 1993), pp. 1-20. University of Manitoba <https://www.jstor.org/stable/24780478>

Fischer, Barbara K. *Museum Mediations: Reframing Ekphrasis in Contemporary American Poetry*. New York: Routledge, 2006.

Hollander, J.: *The Gazer's Spirit: Poems Speaking to the Silent Works of Art*. Chicago: University of Chicago Press, 1995. p. 3–91.

Krieger, Murray. *Ekphrasis: The Illusion of the Natural Sign*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.

Lessing, Gotthold Ephraim. *Laocoön: An Essay on the Limits of Painting and Poetry*. 1766. Trans. Edward Allen McCormick. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984.

Mitchell, W. T. J.: "Going Too Far Away with the Sister Arts" *Space, Time, Image, Sign. Essays on Literature and the Visual Arts*. J.A.W. Heffernan. Ed. New York, 1987. Steiner, Wendy. *The Colours of Rhetoric: Problems in the Relation between Modern Literature and Painting*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Брагинская, Н. «Экфрасис как тип текста (к проблеме структурной классификации)» // *Славянское и балканское языкознание*. М.: Наука, 1977.

Геллер, Л.: «Воскрешение понятия, или Слово об экфрасисе» в «Экфрасис в русской литературе. Труды Лозаннского симпозиума», ред. Л. Геллер, Москва, 2002.

Доманский, В.А.: «Музыка в романах Тургенева. 1.1. Музыкальные темы и функции музыки в романах «Рудин» и «Дворянское гнездо» в «Художественные миры Ивана Тургенева». Флинта, Москва, 2018.

«*Экфрасис в русской литературе. Труды Лозаннского симпозиума*», ред. Л. Геллер, Москва, 2002.

Крюков, А.: «Тургенев и музыка. Музыкальные страницы жизни и творчества писателя.» Государственное музыкальное издательство, Ленинград, 1963.

«*Теория и история экфрасиса: Итоги и перспективы изучения*» ред. Татьяна Автухович, Siedlce, 2018.

Юхимук, Я.: «Проблемы изучения музыкального экфрасиса: к дефиниции понятий экфрасис, гипотипосис, эйдолон и музыкальная тема» в «*Теория и история экфрасиса: Итоги и перспективы изучения*», ред. Татьяна Автухович, Siedlce, 2018.

Яценко, Е.В.: «Образы визуальных искусств в творчестве Джона Фаулза (на материале романа «Волхв»)» Дис. канд. филол. наук : 10.01.03 Москва, 2006. РГБ ОД.

/Pécsi Tudományegyetem – BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola/

Lektorálta: Prof. em. Dr. Zachár László

Az empowerment széles körben használt terminussá vált az 1990-es években angol nyelvterületen, és idővel beszivárgott a magyar szóhasználatba is. A terminust a neveléstudomány mellett a szociális munka, a közösségfejlesztés, a pszichológia, az egészségügy és a business szektorokban is használják. A tanulmány célja az empowerment elméletének áttekintése neveléstudományi megközelítésből, illetve rávilágítani arra, hogy az empowerment neveléstudományi vizsgálatának megkerülhetetlen kerete a kritikai pedagógia. Az empowerment jelen van a demokratikus, az inkluzív, az interkulturális nevelési megközelítésekben, és gyakran tárgyalt fogalom a felnőttnevelés, a nem-formális tanulás, és az élethosszig tartó tanulás területein is. A tanulmányban először röviden összefoglalom az empowerment elméletét és szemléletét, megindokolom az emancipáció fogalmának beemelését a kutatás terébe, majd példákat hozok az empowerment neveléstudományi vonatkozásaira. Ezután a kritikai pedagógia bemutatásával folytatom, végül rátérek az empowerment/emancipáció és a kritikai pedagógia között fellelhető kapcsolódási pontokra. A téma aktualitását mutatja, hogy az empowerment megjelenik az ötödik ENSZ Fenntartható Fejlődési Célban, és összekapcsolódik a negyedik, az oktatásra vonatkozó célkitűzésekkel, úgy mint a mindenki számára elérhető minőségi, inkluzív, méltányos oktatás, valamint az élethosszig tartó tanulás. Az empowerment kiemelt jelentőségű a felnőttképzésben, a 21. században a kritikai pedagógiai szemléletű nem formális tanulási folyamatok egyik alapvető célja. A tanulmány szervesen kapcsolódik a doktori disszertációhoz, ami a dramatikus és színházi nevelés által megvalósuló felnőttkori empowermentre fókuszál. A módszerem másodelemzés, a releváns szakirodalom analitikus feldolgozása.

Kulcsszavak: empowerment; emancipáció; öntudatosítás; kritikai pedagógia

I. Bevezető

I.1. A tanulmány témája

A cikkben az empowerment és a kritikai pedagógia kapcsolatára igyekszem fényt deríteni, illetve az empowerment fogalmának részben megfelelő emancipációval is foglalkozom. A két fogalom viszonyára részletesebben a II.2. alfejezetben térek ki. A bevezető utáni második fejezet az empowermentt járja körül, röviden bemutatva a fogalom neveléstudományi beágyazottságát. A harmadik fejezet előbb bemutatja a kritikai pedagógiát mint elméleti megközelítést, majd rátér a kutatás eredményeire: a kritikai pedagógia empowerment és emancipációs vonatkozásainak részletezésére. A kutatás módszere másodelemzés, a releváns szakirodalom analitikus, értelmező áttekintése. A tanulmány szervesen kapcsolódik doktori disszertációmhoz, mely az empowerment folyamatát vizsgálja a felnőtteknek szóló dramatikus és színházi nevelésben.

I.2. A téma aktualitása

„...kizsákmányolt fiataljaink érdekében cselekednünk kell. Ez ennek az irányzatnak a kihívó imperatívusza” (Mészáros 2005:92)

Az empowerment egy olyan folyamat, mely során az egyén vagy a közösség öntudatosabbá válik, és képes lesz kiállni magáért, vagy a neki fontos ügyekért. A folyamaton átesett egyének és közösségek a demokrácia aktív résztvevői, tudatában vannak társadalmi felelősségüknek. A magyar szakirodalom is gyakran az angol terminust használja, egységes fordítása egyelőre nincs. Az empowerment megjelenik az ENSZ Fenntartható Fejlődési Célok között, az ötödik célkitűzésben szó szerint, kifejezetten a nőkre vonatkoztatva, emellett a fogalom különböző dimenzióit megtaláljuk a hármas, négyes, tízes, tizenegyes és tizenhatos célkitűzésekben (ENSZ 2015). A téma neveléstudományi aktualitását mutatja, hogy az OECD Oktatás 2030 projekt kitűzött céljai között szerepelnek az empowerment fő alkotóelemei: az önhatékonyság, a kritikus gondolkodás, az empátia, a problémamegoldás, a kommunikáció és az önképviselés is (OECD Oktatás 2030).

Bár a jog szerint egyenlő állampolgárok vagyunk, a társadalmi egyenlőtlenségek realitása éles ellentétben áll ezzel (Rancière 1995 idézi Biesta 2010). Az egyre nagyobbra nyíló olló a társadalmi és politikai részvételt is hátráltatja (Sirota 2013 idézi Giroux 2014). A neoliberais gazdaságpolitika folyamatosan vonja el a pénzt a szociális szektortól, ami ellehetetleníti a hátrányos helyzetűek felzárkózását. A neoliberais oktatáspolitika sztenderdizál, tesztel, büntet, és a hiányokra koncentrál, de valójában nem hoz jobb eredményeket, különösen nem a hátrányos helyzetű tanulók számára. Korunk pedagógusainak kihívása, hogy megértessék a diákokkal, hogyan viszonyul a tudás az önismerethez és a társadalmi ágenciához, ehhez a kritikai pedagógia mutathatja az utat (Giroux 2014). A kritikai pedagógia kevésbé kutatott terület Magyarországon, de az utóbbi időben növekvő érdeklődés övezi, erre példa a Fordulat c. folyóirat 28. lapszáma, a kritikai pedagógiáról szóló tematikus szám.

Az empowerment és a kritikai pedagógia szempontjából is kiemelten fontos terület a felnőttnevelés. Az EAEA, az Európai Szövetség a Felnőttképzésért 2021-ben nemzetközi szakértőket felvonultató workshopsorozatot tart a változásorientált nevelés témakörében, melynek kulcsmozzanata az empowerment. A „poszt-demokratikus” (Crouch 2004 idézi Lima 2018) időkben a kritikai nevelés különösen fontos szerepet kellene kapjon a felnőttnevelésben és az élethosszig tartó tanulási programokban, ám az élethosszig tartó nevelés/tanulás nemzetközi dokumentumai a 2000-es évek elején már a gazdasági fejlődést a személyes és demokratikus fejlődés fölé helyezték (Nicoll - Fejes 2010 idézi Lima 2018). Bár a nevelés nem képes önmagában megváltoztatni a növekvő egyenlőtlenségeket és a demokrácia elsorvadását, de kulcsmomentuma lehet egy ilyen változásnak. Az UNESCO 2009-es dokumentumában elismeri, hogy a felnőttneveléshez társított empowerment törekvések és a remélt társadalmi transzformáció nem valósult meg, ezeket a kormányzatok idővel egyre kevésbé vették figyelembe (UNESCO Global Report on Adult Learning and Education 2009).

II. Az empowerment

II.1. Az empowerment/öntudatosítás

„the rich one is someone who says >>I'm going to do it<< and does it” („az a gazdag ember, aki azt mondja >>meg fogom csinálni<< és megcsinálja” saját ford.) idézet egy empowerment programban részt vett brazil, Borborema közösségbeli nőtől (Ibrahim - Alkire 2007:5)

Az empowerment egy olyan folyamat (vagy annak kimenete), mely során egy személy vagy egy közösség tudatába kerül saját erejének, mely segítségével változtatni tud a helyzetén, és képes kiállni saját érdekeiért. „Az empowerment a döntések és az erőforrások fölötti hatalom megszerzése” (Jupp - Ali 2010:29, saját ford.), illetve más megfogalmazásban „az ember cselekvési és választási szabadságának növelése” (Jupp - Ali 2010:30, saját ford.) Egy empowermenten átesett személy képes megérteni és befolyásolni saját magát és környezetét, ideértve a szociális, a gazdasági és a politikai közegeket. A folyamat által megerősödik az önbizalma, több lehetőséget lát, elégedettebb. (Lee 2005 idézi Batool 2017) Egy egyén vagy egy közösség, amely ezen a módon megerősödött, képes részt venni az őt érintő döntésekben, és aktívan tenni azért, hogy kitűzött céljai megvalósuljanak (Alsop - Heinsohn 2005 idézi Jupp - Ali 2010). Az empowerment Magyarországon még mindig nem egy általánosan használt fogalom, jellemzően a közösségfejlesztés, az egészségügy, és a vállalatvezetés területén fordul elő. A szót morfoszemantikailag elemezve három morféma-ra bonthatjuk: en/m-power-ment, itt az 'en/m' morféma jelentése „valamivel felruházni, valakire rátenni”, a 'power' hatalom, illetve a '-ment' főnévképző. Ezek kombinációja a „hatalommal felruházni” jelentést adja ki (Oxford Learners' Dictionaries, Online Etymology Dictionary). Fordításaként előfordul a „felvérteződés”, a „felhatalmazás”, „képessé tétel” és „hatalommal felruházás” is, de legtöbbször az angol eredetivel találkoztam, ami mutatja a magyar megfelelő megtalálásának nehézségét. Jómagam jelenleg az „öntudatosítás” felé hajlok, ezért ezt a fordítás az angol eredeti szinonimájaként használom a cikkben.

Hess (1984 idézi Joseph 2019) szerint a fogalom impliciten létezik az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat óta, ahol a rabszolgák önképviselése kapcsán kerül elő. Az empowerment koncepciójának kialakulását a szociálpszichológia atyja, Kurt Lewin munkásságához kötik, bár szó szerint még nála sem jelenik meg (Joseph 2019). 1970-es években már egyértelműen megjelenik önálló terminusként, az 1980-s években pedig továbbfejlődött a köré szerveződő elméleti keret. Ebben az évtizedben az aktív társadalmi részvételt fejlesztő mozgalom, a Participatory Development Movement és a széleskörű alfabetizációs programok is nagyot tettek az empowerment szekerén. Számos közösségfejlesztő, civil program kimeneti célként fogalmazta meg az öntudatosítást, valamint azt, hogy ezáltal az állampolgárokhoz vissza(?)kerüljön a közös jövő alakításának felelőssége (Jupp - Ali 2010). Az 1990-es évekre már jelentős empirikus adat állt rendelkezésre az empowerment kimenetekről és egyre több területen alkalmazták az öntudatosítást mint szemléletet (Joseph 2019). A 90-es években ráerakódott egy neo-liberális értelmezés, miszerint a részvétel növeli a hatékonyságot, így a 90-es években mind a gazdasági, mind a szociális szféra kívánatosnak tartotta a részvételi alapú megközelítést, bár emögött eltérő célok húzódtak meg. Az empowerment jelenleg uralkodó megközelítése elsősorban az állampolgári jogokon alapszik, és a felelős, jogait ismerő aktív állampolgárságot célozza, ahol az állampolgárok felügyelik az állami szféra működését, és megkövetelik a transzparenciát az állami források felhasználását illetően (Jupp - Ali 2010).

Az öntudatosításról elméletként és szemléletként is beszélhetünk. A következőkben előbb az elméleti megközelítést részletezem, majd áttérek az empowerment szemléletre.

Az öntudatosítás egy olyan elméleti keretben értelmezhető, ahol a hatalmi viszonyokat és a szabadságot változtathatónak fogadjuk el, ahogyan Weber és Foucault is értelmezte ezeket (Lakatos 2010). Ha a hatalmat végesnek, illetve a hozzáférők számát fixnek tekintjük, akkor az empowerment a hatalom megragadását jelenti. Ha a hatalomra, illetve a hozzáférők számára úgy tekintünk, mint ami bővülni tud, akkor az öntudatosítás a fennálló hatalmi erőviszonyokat tovább osztja (Jupp - Ali 2010).

Kutatásomban Marc Zimmerman empowerment modelljét alkalmazom, mely különbséget tesz empowerment folyamatok és kimenetek között. Empowerment folyamat például a kutatási témám kapcsán egy felnőttképzési program, és amennyiben vizsgálni akarjuk ezen képzés empowerment hatását, úgy már empowerment kimenetről beszélünk. Egy öntudatosító program sikeresnek mondható, ha a végére a résztvevők képesek az önálló döntéshozásra és problémamegoldásra (Zimmerman 2000). Az empowerment folyamat különböző szinteken működik: egy egyén, egy szervezet, vagy egy közösség szintjén. Az egyes szinteken zajló empowerment folyamatosan hatással van a többi szintre. A különböző szinteken más és más szükséges egy öntudatosítási folyamathoz, és az empowerment kimenet is másban manifesztálódik, de ez igaz az egyes emberek, szervezetek, és közösségek esetében is, a kultúra és a kontextus függvényében. Előfordul, hogy egy empowerment folyamat tényleges hatalomhoz vezet, és van, amikor inkább egy erősebb belső kontrollérzethez. Értelmezhető internalizált attitűdként, vagy megfigyelhető viselkedésként is (Rappaport 1987).

Neveléstudományi szempontból az egyéni szintet tartom a leglényegesebbnek, de a szervezeti és a közösségi szintek jelentősége sem elhanyagolható. Az individuális empowermentet pszichológiai empowermentnek is hívjuk, ami alatt az egyén képességeibe és hatalmába vetett hitét és szociopolitikai környezete feletti kontrollját értjük. A pszichológiai empowerment három dimenziója az intraperszonális, az interakcionális, és a viselkedésbeli. Az intraperszonális dimenzióhoz tartozik az egyén önbizalma, motivációja, az életét érintő kérdések befolyásolására

való képességébe vetett hite. Az interakcionális a szociális és a politikai környezet elemzésének képessége, illetve annak megértése, hogy mikor érdemes egy konfliktust felvállalni vagy elkerülni, valamint hogy milyen út vezet céljainak eléréséhez. A viselkedésbeli dimenzió az ön- és közösségképviseleti cselekvéseit takarja (Zimmerman 1995, 2000).

Martin Seligman (1975) a tanult tehetetlenség fogalmával írja le azt az állapotot, melyben az egyén nem érzi, hogy képes lenne az őt érintő helyzetek megváltoztatására. Seligman (2000, Seligman – Adler 2018) a pozitív pszichológiát és pedagógiát kínálja fel, mint az ebből az állapotból való kimoszdítás útja. Zimmerman (2000) is kapcsolja az empowerment folyamatot a pozitív pszichológiához, és a tanult tehetetlenség ellentétpárjaként, „tanult reményteliségnek” (learned hopefulness) hívja az empowerment kimenetet.

Az empowerment elmélet 45-ből 39 pontot kapott az Elméletértékelő Skálán (Theory Evaluation Scale), ontológiailag relativista, episztemológiailag szubjektivista elméletnek számít (Joseph, 2019).

Az empowerment szemlélet a szociális munka területén kiemelt figyelmet kap, a Szociális Munkások Amerikai Szövetségének etikai kódjában kétszer is fel van tüntetve, mint a szociális munka kifejezett célja (Joseph, 2019). Az öntudatosítás a WHO által is elismert, mint az egészségügy és a jólét(well-being) egy alapvető fogalma és a társadalmi egyenlőség elérésének előfeltétele (Cyril et al. 2016). Az empowerment szemlélet szerint az egyén jobban rálát saját szükségleteire, mint egy külső személy vagy szervezet, ezért hatalmában kell(ene) álljon, hogy azokat definiálja és kielégítse. Whitmore (1988) szerint az empowerment élethosszig tartó folyamat, és minden egyénnek eleve van egy belső ereje, amire építhet (Whitmore 1988 idézi Joseph 2019).

II.2. Az emancipáció

A következőkben az emancipáció fogalmát tisztázom röviden, illetve annak viszonyát az öntudatosításhoz. Erre azért van szükség, mert a kritikai pedagógia irodalmában kifejezetten gyakran előkerül az emancipáció fogalma, míg az empowerment ritkábban, és a két fogalom nagyban fedi egymást.

Az emancipáció az 'ex' és a 'mancipum' morfémákra vezethető vissza, eredeti jelentése a római jogban az „apa/ férj autoritása alóli felszabadulás”. A XVII. században a vallási tolerancia, a XVIII-ban a rabszolgafelszabadítás és a felvilágosodás, a XIX-XX. században a munkásmozgalmak, a nők egyenjogúsága és neveléstudomány – a reformpedagógia, a demokratikus nevelés – kapcsán használt fogalom (Biesta 2010). Az emancipációra törekvő ember igyekszik megához ragadni a kontrollt saját élete felett, és egy igazságos, szolidáris társadalom felé törekszik (Steinberg – Kincheloe 2010). Az emancipáció felszabadítás az elnyomó hatalom alól, melynek fontos lépése a demisztifikáció, vagyis a hatalmi viszonyok leleplezése (Biesta 2017). Steinberg – Kincheloe 2010-es, idevágó tanulmányának egy fejezetcíme is együtt, szinonimaként használja a két fogalmat („Critical Emancipation/Empowerment”). A szakirodalom áttanulmányozása alatt arra jutottam, hogy bár a két fogalom történeti-kulturális háttere szempontjából eltér, de mai használatában a legtöbbször megfeleltethető egymásnak, ezért nem csak az empowerment, hanem az emancipációra vonatkozó publikációkat is relevánsnak tekintettem kutatás közben.

II.3. Neveléstudományi vonatkozások

Az empowerment és az emancipáció fogalmai gyakran előkerülnek a neveléstudomány különböző területein, a demokratikus nevelés, az állampolgári nevelés, a kritikai pedagógia, az inkluzív és a multikulturális nevelés, az egészségnevelés, a pozitív pedagógia, az erősségpedagógia, a felnőttnevelés, az élethosszig tartó tanulás, a közösségi tanulás, illetve a nem formális és informális tanulás kapcsán is. Mindezen területre részletesen nem térek ki, de hozok néhány példát, majd rátérek a tanulmány szempontjából kiemelten fontos kritikai pedagógiára.

A pozitív pedagógia a pozitív pszichológia elméletére épül, fontos módszertani elemei közé tartozik a személyiség erősségeinek feltárása, a reziliencia- és a mindfulness tréning (Trask-Kerr et al. 2019). Az erősségpedagógia ehhez hasonlóan, kifejezetten a tanulók erősségeinek beazonosítására, tudatosítására, majd azok továbbfejlesztésére törekszik, épp úgy, ahogy az empowerment célú programok. Az emberi jogokon alapuló nevelés és az állampolgári nevelés az öntudatosítás első lépését foglalják magukban, míg a kritikai pedagógia ennél továbbmegy, végső célja az önállóan gondolkodó, társadalmat formálni tudó felnőtt kinevelése (Kovács 2003). Drogprevenációs, szexuális nevelési és egyéb egészségnevelési programokba is beépítettek már empowerment modult. A modul beépítése nem csak az önképviselés és a tudatosság tekintetében, hanem a specifikus egészségügyi célkitűzések elérése kapcsán is hatékonynak bizonyult (Wallenstein - Bernstein 1988). A Tanítás a Társadalmi Igazságért (Teaching for Social Justice) egy viszonylag új fogalom, fő célkitűzései a hátrányos helyzetűek tanulmányi eredményeinek javítása és a kritikai tudatosság és az önképviselés fejlesztése, tehát az empowerment (Breault - Lack 2009). Peter McLaren (2005) szerint a felnőttkori tanulás nem formális és informális módja öntudatosító hatású, de formális keretek között nem tud az lenni. Az empowerment/emancipáció kiemelten fontos fogalom a felnőttnevelésben, ahol a kritikai pedagógia leginkább érvényesülni tudott az 1980-as évektől.

III. Az empowerment és a kritikai pedagógia

III.1. A kritikai pedagógia

A kritikai pedagógiát értelmezhetjük tudományos megközelítésként, pedagógiai módszertanként, társadalomkritikai praxisként, vagy akár ezek kombinációjaként. A legtágabb értelmezés szerint ide sorolhatunk bármilyen, valamely pedagógiai gyakorlattal szemben megfogalmazott társadalomkritikai megnyilatkozást, egy szűkebb értelmezés szerint pedig a nevelés emancipációs működéséről szóló szakirodalmat. A kritikai pedagógiának két fő irányzata alakult ki: a klasszikusnak mondható irányzat a Frankfurti Iskola és a kritikai elmélet mentén, ide sorolható többek között Paulo Freire, Henry Giroux és részben Peter McLaren munkássága; illetve a kritikai oktatás, a kísérleti pedagógiák irányzata, olyan szerzőkkel, mint Mike Cole és Dave Hill (Mészáros 2021).

A nevelés, mint felszabadítás gondolata már a felvilágosodás korában megfogalmazódott (Kant 1982 idézi Biesta 2017). A kritikai pedagógiára hatott többek között Foucault, Marx, Dewey, és

Gramsci elméleti munkássága (Mészáros 2021). A kritikai pedagógia demokratikus szemléletű, jellemzően inkább pacifista, elutasítja az erőszakot és a diktatúrát (Mészáros 2005). A klasszikus irányzatra a posztmodern dekonstrukció is hatással volt, a kritikai oktatás eltávolodott ettől. A klasszikus irányzat újraértelmezi a marxizmust, míg a másik irányzat inkább visszatér az ortodox változatához (Mészáros 2005). A kritikai pedagógia előzményeit a második világháború utáni Németországban találjuk, ahol neveléstudósok egy csoportja az egyéni emancipációt a társadalmi transzformációban kezdték keresni (Biesta 2010). A Frankfurti Iskola – Marcuse, Adorno, Horkheimer - és a kritikai elmélet fontos alapot nyújtott a kritikai pedagógia kialakulásához, főleg a klasszikus irányzat épül erre. A kritikai elmélet a hatalom, az igazság és a morális beavatkozás témáit járja körül, azt vizsgálja, hogyan alkotja együtt a gazdaság, a faj, az osztály, a nem, a szexualitás, a vallás és a nevelés azt a társadalmi rendszert, ami a tudatunkat formálja (Steinberg – Kincheloe 2010). A kritikai pedagógia kezdetét az 1970-es évekre tehetjük (Kovács 2003), a következő évtizedre pedig már, mint egy harmadik irány volt jelen a konzervatív és a liberális-posztmodern neveléstudományi paradigmák mellett, melyek nem igazán fordítottak figyelmet a hátrányos helyzetűek emancipációjára (Mészáros 2005). A kritikai pedagógia kezdeti időszakának kiemelkedő kutatói és szószólói az amerikai kontinensen Freire és Giroux.

A klasszikus irányzatra jellemző a status quo megkérdőjelezése, az irányzat képviselőinek célja az intellektus felszabadítása, a kritikus gondolkodásra és a társadalmi beavatkozásra, közös cselekvésre nevelés (Kovács 2003, Mészáros 2005). A kritikai pedagógia gyakorlatának fontos elemei a kritikai reflexió, a tanulás az iskolán kívüli élet kontextusában, a hatalom és a tudás kapcsolatának megértése, a tudásterületek közötti határok lebontása, és a demokratikus jogok és rendszerek megismerése a kapcsolódó történelmi események megértése által (Giroux 2014, Kovács 2003). Az irányzat számára fontos a populáris kultúra beemelése az oktatásba, illetve ennek kutatása, igyekszik elmosni a határokat a magaskultúra és a populáris között (Kovács 2003). A nevelés sohasem lehet politikailag semleges - tulajdonképpen egy beavatkozás a világ működésébe - (Freire 1970), a kritikai elmélet szerint a kutatás sem lehet az (Steinberg – Kincheloe 2010).

A kritikai pedagógia atyjának is tartott Paulo Freire megközelítését a felszabadítás pedagógiájának nevezi, a marxizmust keresztény gondolatokkal vegyítve a proletárforradalmat a szeretet forradalmaként definiálja újra. Freire az elnyomást elidegenedésként értelmezi, a felszabadítást pedig mint az elidegenedés megszüntetése, és mint egy humanizációs folyamat, melynek eredményeképp az ember nem csak szabad lesz, de felelőssé válik a társadalomért is. Freire központi fogalmai között megtaláljuk az elnyomás alóli felszabadítást, mint a felnőttnevelés célját, és a portugál conscientizaçãot, ami körülbelül „tudatosításnak” fordítható. Ez utóbbi egy olyan pedagógiai folyamat, mely során a pedagógus hozzásegíti tanulóit a kritikus gondolkodáshoz. Ennek egy fontos lépése, amikor a tanulók tudatosítják magukban a saját társadalmi kontextusukat. A felszabadítás két lépéséből az első során a résztvevők leleplezik a valóságot, és praxis által elköteleződnek a társadalom megváltoztatására. A praxis magába foglalja a változásért való cselekvést és a reflexiót. A második lépésben már megtörtént a társadalmi transzformáció, a felszabadítás pedagógia már mindenkié, nem csak az elnyomottaké. Ez egy performatív pedagógiai megközelítés, melynek fontos módszere a dialógus. A dialógus Freirénél egy közösségi beszélgetés és felfedezés, a társadalmi kontextus kritikai elemzése. A felszabadítás pedagógiájának célja, hogy az elnyomásban élők tudatába kerüljenek saját erejüknek, mellyel transzformálhatják a világot. Így Freirénél a felszabadítás, mint nevelési folyamat tulajdonképpen az empowerment megfogalmazása. Freire a tanári szerepet is átértelmezi, a tanárból tanár-tanuló, a diákból tanuló-tanár lesz, akik partnerekként közösen fedezik fel a valóságot. Freire soha nem

fogalmazott meg konkrét pedagógiai módszertant, ez véleménye szerint épphogy hátráltatná az emancipációs törekvéseket, illetve gyakran hangsúlyozta, hogy minden nevelési folyamatot a helyi viszonyokra kell adaptálni (Freire 1970, Ivanics 2021, Mészáros 2005).

A kritikai pedagógia másik irányzatát kritikai oktatásnak nevezzük, de a kísérleti pedagógiák is ide tartoznak. A kritikai oktatás Nagy Britanniából indult, szemlélete a klasszikus irányzaténál ortodoxabb marxizmust tükröz, egy radikálisabb felfogást képvisel. Kutatói a tudományos munka mellett gyakran társadalmi/politikai aktivisták. Képviselői például Cole, Hill, Rikowski (Mészáros 2005, 2021). A kísérleti irányzat fő pedagógiai feladatának a dolgok rendjének megszakítását tekinti. Ez a világtrendből való kiszakítás teszi lehetővé, hogy az iskolában mindenki egyenlő lehessen (Tóth 2021). A pedagógia akkor tud tényleg felszabadítani, ha a jelenre fókuszál, és ignorálja a jövőt, így tud utat engedni a radikálisan újnak is (Biesta 2013 idézi Tóth 2021). A kritikai oktatás több ponton kritizálja a klasszikus irányzatot, ilyen például a tanári szerep, illetve az emancipáció kérdése. Freire megközelítésében az elnyomottak félreismerik a valóság természetét, és egy külső személy segítségével szabadulhatnak fel ebből az állapotból. Rancière (1991) szerint ez a szemlélet konzerválja a távolságot az elnyomott és az elnyomó, a tanuló és a tanár között, mivel a tanulóban rögzíti azt a tudatot, hogy nem bízhat saját megítélésében, illetve hogy külső személyre van szüksége az öntudatosításhoz, és annak eldöntéséhez is, hogy ez már megtörtént-e. Freire a felszabadulást és az egyenlőséget a jövőbe helyezi, ezzel szemben Rancière szerint az egyenlőségből kell kiindulnunk mint alapfeltételezés a jelenben ahhoz, hogy az emancipáció megtörténhessen. Rancière saját megközelítése a tárgyközpontú pedagógia, és mely szerint nem a tanár, és nem is a diák, hanem a tanulási tartalom áll a középpontban. A tanár feladatát elsősorban a tanuló motiválásában, a tárgy iránti érdeklődés felkeltésében látja (Rancière 1991, 2010 idézi Biesta 2017).

III.2. Az empowerment/emancipáció és a kritikai pedagógia – eredmények

A következőkben rátérek kutatásom fő eredményeire, vagyis azon (eddig a tanulmányban nem, vagy csak szószavúan említett) szakirodalmi pontokra, ahol a kritikai pedagógia és az empowerment összeér. Az emancipáció jellemzően a kritikai pedagógia végső vagy közbülső céljaként jelenik meg, ez utóbbi esetben a direktben megfogalmazott cél a nevelés általi társadalmi transzformáció, melynek első lépése a tanulók öntudatosítása. Így például a klasszikus kritikai pedagógia és a kritikai elmélet szerint a nevelés célja az emancipáció, az emberi szabadság és igazság visszaszerzése az elnyomás alóli felszabadítás által (Biesta 2010). A klasszikus irányzat a fegyveres forradalom helyett empowermentet ajánl, ami nem más, mint a pedagógia eszközei általi hatalomhoz juttatás (Aronowitz - Giroux 1985 idézi Mészáros 2005). Az irányzat szerint a nevelés az emancipáció előmozdításának egy – de nem az egyetlen - módja (Vlieghe 2018). Rancière már univerzális tanításról ír mint emancipáció alapú pedagógiai megközelítés (Biesta 2010). A kritikai pedagógia irányzataiban Tóth (2021) szerint az a közös, hogy a fennálló társadalmi helyzet meghaladására és emancipációra törekuszenek. A tanulók a környezetük aktív formálói válnak a kritikai pedagógia gyakorlata által.

Dósa (2018 idézi Csoszó et al. 2021:187-8) a kritikai pedagógia céljaként az empowerment definícióját fogalmazza meg: „A kritikai pedagógia célja, hogy a közös tanulási folyamat során a résztvevők felismerjék az őket körülvevő elnyomó társadalmi viszonyokat, és ennek a kritikai

tudásnak a birtokában a saját életük tudatosabb irányítói legyenek, és közösen lépjenek fel a társadalmi igazságosságért, akár a saját ügyükben, akár másokéban.” Mészáros (2005)-ben és Breault - Lack (2009)-ben az empowerment a kritikai pedagógia legfontosabb fogalmai között jelenik meg. A Kritikai Pedagógia Manifesztójában Giroux azt javasolja, hogy tekintsünk a nevelésre emancipációként, és utasítsuk el a közoktatás privatizálását, kapjanak a tanárok szakmai autonómiát, és legyenek az iskolák a demokrácia alappillérei (Giroux 2014). A Manifesztó a nevelés céljaiként az empowerment alkotóelemeit sorolja fel: a tudás és az ágencia kapcsolatának megértését, az aktív állampolgárságot, a kritikai látásmódot, az önmagunkról és a másokról alkotott belső kép letisztítását, az önismeretet. A kritikai elmélet szerint az iskola - mint a tudás, a morális kritika, az értékek és a társadalmi analízis helyszíne - a kritikai pedagógia alkalmazásával az ellenállás és a lehetőségek terévé válik, és az elnyomás helyett empowerment hatású lesz (Steinberg – Kincheloe 2010). Vlieghe (2018) az emancipáció folyamatát egy nehéz és fájdalmas újjászületésnek látja, a tanult tehetetlenség állapotához hozzászokott egyén számára kezdetben megterhelő a társadalmi felelősséget magára venni. Lakatos (2010) a közösségfejlesztésben alkalmazott empowerment programok egy lépésének tekinti a döntéshozó szervek öntudatosítását – épp úgy, ahogy Freire (1970) szerint az elnyomottak után az elnyomókat is fel kell szabadítani, és megosztani velük a felszabadítás pedagógiáját. Rappaport et al. (2004 idézi Holden et al. 2005) szerint az empowerment hiánya egy vélt vagy valós tehetetlenség, a saját élet feletti kontrollérzet hiánya, elidegenedés. Freire (1970) az elnyomás állapotát ehhez hasonlóan elidegenedésként értelmezi.

A kritikai elmélet kortárs követői felhívják a figyelmet arra, hogy az emancipáció/empowerment által sem hagyhatjuk teljesen magunk mögött a szociopolitikai háttérünket, illetve, hogy fontos, hogy ne csak önirányítást és autonómiát, hanem közösségi kapcsolódást is értsünk az emancipáció alatt (Steinberg – Kincheloe 2010), Zimmerman (2000) interakcionális empowerment dimenziójához hasonlóan. Ez utóbbira akár azt is mondhatnám, hogy így lesz emancipációból empowerment a kortárs kritikai elméletben, hiszen, ha fenntartanám a két fogalom közötti választóvonalat, épp a közösségi dimenzió az, ami nem, vagy kevésbé jelenik meg az emancipáció fogalommeghatározásaiban. A Steinberg – Kincheloe (2010) által említett harmadik kritika azzal kapcsolatos, hogy az emancipáció gyakran nem önemancipációként, hanem valaki általi emancipációként fogalmazódik meg. Ezt a problémát veti fel a kritikai oktatás is a klasszikus kritikai pedagógiai irányzattal szemben, és rámutat, hogy ezáltal az emancipáló és az emancipálandó közötti egyenlőtlen viszony feloldása a jövőbe tolódik, vagy fennmarad (Biesta 2017). Freirénél a felszabadítás valójában nem is a tanár-tanulóval történik meg, hanem az ún. forradalmi vezető segítségével, aki tulajdonképpen az elnyomottakkal közösen, őket praxisra motiválva, kezdeményezőként lép fel. Rancière emancipáló tanárának nincs egy speciális tudás a birtokában, aminek segítségével ő emancipálni képes, ő „ignoráns”. Nem egy bizonyos tudása által emancipál, hanem az egyenlőség feltételezése által (Biesta 2017). Az emancipáció során a cél „felfedni egy intelligenciát önmaga előtt” (Rancière 1991:28), hogy lássuk, mire képes egy elme, ha egyenlőnek tekinti magát másokéval (Rancière 1991). Az emancipáló tanár legfontosabb szerepe, hogy a tanuló figyelmét valami fontosra irányítsa, az érdeklődését, lelkesedését felébressze (Vlieghe 2018). Végző soron Freire forradalmi vezetőjének és Rancière emancipáló tanárának is a fő célja a motiválás, csak Rancière esetében a tantárgy irányába motiválja a tanulót, Freirénél pedig a felszabadulás és a társadalmi transzformáció felé.

Végül egy empirikus példa: Wiggins et al. (2011 idézi Cyril et al. 2016) bebizonyította, hogy a Freire szemléletét követő felnőttnevelés effektív módja a közösségi empowerment elérésének. Illetve egy magyar kritikai pedagógiai alapokon működő egykori szervezet, a NÉKOSZ

programjáról írja K. Horváth (2021), hogy a kollektív és az individuális fejlesztés is fontos célkitűzések, valamint a kölcsönös segítségnyújtás előmozdítása, és hogy a közös munka, az együttműködés által „az ember önmaga fölé tud nőni: növekszik az egyéni teljesítménye, árnyalódik a személyiségképe, fejlődik a szociális penetranciája” (K. Horváth 2021:91), vagyis kialakul a társadalmi felelősségtudata és fejlődnek társas kapcsolatai; itt tulajdonképpen ismét az egyéni és a közösségi empowerment különböző dimenziói fogalmazódnak meg.

IV. Összefoglalás

A tanulmányban az empowerment fogalmát igyekeztem tisztázni a neveléstudomány számára és próbáltam rávilágítani annak a kritikai pedagógiával való szoros összefűződésére. A két fogalom önálló ismertetése után az empowerment és az emancipáció előfordulásait vizsgáltam a kritikai pedagógia szakirodalmában. Az átfogó szakirodalmi kapcsolódások alátámasztják, hogy e két terület a neveléstudományi szempontjából egyértelműen összefonódott, az empowerment neveléstudományi vizsgálatához szükséges a kritikai pedagógiát is bevonni a kutatás terébe.

Irodalomjegyzék

Batool, S. A. - Batool, S. S.: Construction and Validation of Global Psychological Empowerment Scale for Women. *Pakistan Journal of Social and Clinical Psychology*. 2017. Vol. 15. no. 1. pp. 3-10.

Biesta, G.: A New Logic of Emancipation: the methodology of Jacques Rancière. *Educational Theory*. 2010. Vol. 60. no. 1. pp. 39-59.

Biesta, G.: Don't be fooled by ignorant schoolmasters: On the role of the teacher in emancipatory education. *Policy Futures in Education*. 2017. Vol. 15. no. 1. pp. 52-73.

Breault, R. A. - Lack, B.: Equity and Empowerment in PDS Work: A Review of Literature (1999 to 2006). *Equity and Excellence in Education*. 2009. Vol. 42. no. 2. pp. 152-168.

Cyril, S. et al.: Systematic review of empowerment measures in health promotion. *Health Promotion International*. 2016. Vol. 31. pp. 809-826.

Csoszó G - Fernengel Á. - Udvarhelyi T.: „A demokrácia nem főnév, hanem ige: akkor van, ha csináljuk!” *Fordulat*. 2021/1. 28.szám pp.182-211.

ENSZ/United Nations: What are the Sustainable Development Goals? 2015. <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> [letöltés ideje 2021. 12. 03.]

Freire, P.: *Pedagogy of the oppressed*. 30th Anniversary Edition. Continuum International. New York, 1970/2013.

Giroux, H. A.: When Schools Become Dead Zones of the Imagination: a critical pedagogy manifesto. *Policy Futures in Education*. 2014. Vol. 12. no. 4. pp. 491-499.

Holden, D. G. - Evans, D.: Modeling Psychological Empowerment Among Youth Involved in Local Tobacco Control Efforts. *Health Education & Behavior*. 2005. Vol. 32. no.2. pp. 264-278.

Ibrahim, S. - Alkire, S.: Agency & Empowerment: A proposal for internationally comparable indicators. OPHI Working Paper Series. 2007.

Ivanics Zs.: Olvasni a szöveget, érteni a közeget. A reflexió és újraértelmezés szerepe a kritikai pedagógiában. Fordulat. 2021/1. 28.szám. pp. 7-21.

Joseph, R.: The theory of empowerment: A critical analysis with the theory evaluation scale. Journal of Human Behaviour in the Social Environment, 2019. Vol. 30. no. 2. pp. 138-157.

Jupp, D. - Ali, S. I.: Measuring Empowerment? Ask them. Quantifying qualitative outcomes from people's own analysis. Sida Studies in Evaluation 2010. Vol. 1.

K. Horváth Zs.: Osztályhelyzet, együttes élmény, társas hatóképesség. Fordulat. 2021/1. 28.szám pp. 78-101.

Kovács B.: Adorno és a kritikai pedagógia. Iskolakultúra. 2003/10. pp. 84-90.

Lakatos K.: A képessé tétel (empowerment) lehetőségei a civil társadalomban. Civil Szemle, 2010. Vol. VII. no. 2. pp. 43-60.

Lima, C. L.: Adult and permanent education in times of crisis: A critical perspective based on Freire and Gelpi. Studies in the Education of Adults. 2018. Vol. 50. issue 2.

Mészáros Gy.: A „rossz arcúak” szava: a kritikai pedagógia kihívása. Iskolakultúra. 2005/4. pp. 84-101.

Mészáros Gy.: Kritikai pedagógiák – megközelítések és viták. Fordulat, 2021/1. 28.szám pp. 22-43.

OECD Oktatás 2030/Learning for 2030. <https://www.oecd.org/education/2030-project/> [letöltés ideje 2021. 12. 03.]

Oxford Learners' Dictionaries <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/> [letöltés ideje 2021. 12. 03.]

Online Etymology Dictionary <https://www.etymonline.com/> [letöltés ideje 2021. 12. 03.]

Rancière, J.: The Ignorant Schoolmaster. Five Lessons in Intellectual Emancipation. Stanford University Press. Stanford, California, 1991.

Rappaport, J.: Terms of empowerment/Exemplars of Prevention: Toward a Theory for Community Psychology. American Journal of Community Psychology. 1987. Vol. 15. no. 2. pp. 121-148.

Seligman, M. E. P.: Helplessness. On depression, development and death. W. H. Freeman and Company. San Francisco, 1975.

Seligman, M. E. P. – Csikszentmihalyi M.: Positive Psychology: An Introduction. American Psychologist. 2000. Vol. 55. no. 1. pp. 5-14.

Seligman, M. E. P. – Adler, A.: Positive Education. In: Helliwell, J. F. et al. (eds.): Global Happiness Policy Report: 2018. Global Happiness Council. 2018. pp. 52 - 73.

Steinberg, S. R. – Kincheloe, J. L.: Power, Emancipation and Complexity: employing critical theory. Power and Education. 2010. Vol. 2. no. 10. pp. 140-151.

Tóth T.: A pedagógia elnyomottja. Fordulat. 2021/1. 28.szám pp. 44-77.

Trask-Kerr, K. - Quay, J. - Slep, G. R.: A Deweyan Positive Education: psychology with philosophy. Oxford Review of Education. 2019. Vol. 45. no.6. pp. 786-801.

UNESCO Global Report on Adult Learning and Education 2009
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186431> [letöltés ideje 2021. 12. 03.]

Vlieghe, J.: Rethinking emancipation with Freire and Rancière: A plea for a thing-centered pedagogy. Educational Philosophy and Theory. 2018. Vol. 50. no. 10. pp. 917-927.

Wallenstein, N. - Bernstein, E.: Empowerment Education: Freire's Ideas Adapted to Health Education. Health Education Quarterly. February 1988. pp. 383-394.

Zimmerman, M. A.: Psychological empowerment: Issues and Illustrations. American Journal of Community Psychology. 1995. Vol. 23. no. 5. pp. 581-599.

Zimmerman, M. A.: Empowerment Theory: Psychological, Organizational and Community Levels of Analysis. In: Rappaport, J. - Seidman, E. (eds.): Handbook of Community Psychology. Kluwer Academic/Plenum Publishers. 2000. pp. 43-63.

Zentai Péter - Molnárné Dr. Kovács Judit - Dr. Hidegkuti István: A magyarországi pénzügyi kultúra fejlesztésének lehetőségei a viselkedési közgazdaságtan eszközeivel, különös tekintettel a nudge-ra.

/Debreceni Egyetem, Pszichológiai Intézet/

Lektorálták: Prof. Dr. Lóth László és Dr. Bittó Renáta

ÖSSZEFOGLALÓ

Háttér és célkitűzések: Kutatásunk egy bemérő vizsgálat volt annak megállapítása volt, hogyan alakítható a pénzügyi kultúra egyik eleme, a pénzügyi viselkedés a nudge eszköztárával. A vonatkozó elméleti háttér (Thaler és Sunstein, 2008) alapján a default (alapbeállítás), keretezési hatás (framing), előfeszítés és személyes elköteleződés eszközeit vizsgáltuk két csoportban. Várakozásunk az volt, hogy az alacsonyabb pénzügyi kultúrával rendelkező vizsgálati személyek esetén jobban működik a nudge.

Módszer: Online kérdőíves módszerrel 109 magyar felnőttet vontunk be a vizsgálatba, akik szociodemográfiai adatok megadása után a pénzügyi kultúrára (OECD / INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion, 2018) és a személyiségjellemzőkre (Ötfaktoros személyiség-kérdőív, BFI, John és mtai 2008, hazai adaptáció Rózsa és mtai) vonatkozó kérdésekre válaszoltak. Ezt követően a vizsgálati személyeket véletlenszerűen két csoportba osztottuk, az egyiknél a fent említett nudge technikákat alkalmaztunk, míg a másikat (kontrollcsoport) nem érte nudge hatás vagy eltérő nudge ingereket kaptak.

Eredmények: A pénzügyi kultúra mintánkon alacsony szórás mellett igen magas értéket mutatott, ezért a nudge hatékonyságát nem tudtuk megkülönböztetni a magas és alacsony pénzügyi kultúrájú vizsgálati személyek között. A kutatás validáló részében megállapítottuk, hogy az OECD eredményekkel összhangban kimutatható eltérés a pénzügyi kultúrában lakóhely, nem és iskolai végzettség szerint, viszont a Big 5 karakterjegyekkel nem találtunk összefüggést. A nudge eszközök közül az alapbeállítások (default) és a keretezési hatás (framing) jól működött, ezért a következő vizsgálatunkban ezeket fogjuk használni a pénzügyi viselkedés befolyásolására.

Következtetések: A kutatás kimutatta, hogy a pénzügyi viselkedés terén az alapbeállítások és a keretezési hatás alkalmazásával érdemes további vizsgálatokat folytatni. Az is kiderült, hogy a nagy általános személyiség jegyek nem mutatnak összefüggést a pénzügyi kultúrával, ezért érdemesebb specifikusabb személyiségjellemzőkkel folytatni a további vizsgálatokat.

Kulcsszavak: Nudge, viselkedési közgazdaságtan, pénzügyi kultúra, Big 5

1. Bevezetés

A pénzügyi kultúra minden fejlett és fejlődő ország számára prioritás, nincs ez másként hazánk esetében sem, ahol a rendszerváltás óta, de még inkább a 2008-as gazdasági válság hatására a döntéshozók figyelmének középpontjába került. A Magyar Nemzeti Bank 2008-as, a pénzügyi kultúra fejlesztését célzó megállapodásában így határozta meg a fogalmát: „A pénzügyi ismeretek és készségek olyan szintje, amelynek segítségével az egyének képesek a tudatos és körültekintő döntéseikhez szükséges alapvető pénzügyi információkat azonosítani, majd azok megszerzése után azokat értelmezni, és ez alapján döntést hozni, felmérve döntésük lehetséges jövőbeni pénzügyi, illetve egyéb következményeit.” (MNB, 2008 idézi: Béres, 2013)

A kérdéskör vizsgálatához Richard H. Thaler Nobel-díjas amerikai közgazdász viselkedési pénzügyek terén kidolgozott elméleteit használjuk, kiemelten Cass R. Sunsteinnel közösen megalkotott nudge módszertanát. Jelen kutatás egy bemérő vizsgálat, ami azt hivatott feltárni, hogy a pénzügyi kultúra területén hogyan alkalmazható a nudge eszköztára, melyek a hatékonyabbak és melyek kevésbé. Ezek igen fontos útmutatást adnak az erre épülő következő vizsgálatoknak.

Jelen kutatás kiemelt célja volt, hogy feltárja, szociodemográfiai mutatók terén megfigyelhetők-e a pénzügyi kultúra tekintetében azok a mintázatok, amik a nemzetközi szakirodalomban, mindenekelőtt az OECD ezzel kapcsolatos tanulmányában kimutattak (OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy) valamint, hogy a pénzügyi kultúra a magyar mintán a nemzetközi szakirodalomhoz (Hamza és Arif, 2019) hasonlóan mutat-e összefüggést a Big 5 személyiségjellemzőkkel.

A nudge jellemzője a libertárius paternalizmus, kiemelt célja a közjó előldmozdítása (Thaler és Sunstein, 2008). Ennek alapján előzetesen azt vártuk, hogy azok a vizsgálati személyek, akik magasabb pénzügyi tudatossággal rendelkeznek kevésbé lesznek fogékonyak a nudge eszközeire, hiszen ők már eleve racionálisabb módon, az „elvárt”-hoz sokkal jobban közelítve viselkednek mint azok, akik esetén a pénzügyi tudatosság alacsonyabb szintje tapasztalható.

A pénzügyi kultúra fejlesztésének terén hazánkban sok kezdeményezés irányult a pénzügyi tudás fejlesztésére, azonban a másik fő komponens, a pénzügyi viselkedés eddig a megérdemelnél kevesebb figyelmet kapott. Kutatásunk aktualitását és relevanciáját a világban és hazánkban egyre nehezedő gazdasági – pénzügyi helyzet mellett ez is adja.

2.1. Viselkedési pénzügy

A viselkedési pénzügy a viselkedési közgazdaságtan része, mely a hagyományos (neoklasszikus) közgazdaságtan középpontjában álló emberkép, a homo oeconomicus (Kovács, 2018) jellemzőivel: önérdékkövetés, teljes racionalitás, torzítás mentes döntése (Csató, Tarján, 2010, Neszveda, 2018) szembe helyezkedve a hétköznapi embert helyezi a modellekbe. A közgazdaságtanban is megjelentek a kognitív irányzat képviselői, köztük a viselkedési közgazdaságtan egyik atyjának számító Herbert Simon, aki korlátozott racionalitás (bounded rationality) elméletében három fő korlátját fogalmazta meg a tökéletes racionalitásnak: (Simon, 1972).

1. bizonytalanság az egyes alternatíváknak pontosan kimenetével kapcsolatban
2. a tényleges összes alternatíva ismeretének hiánya
3. az a fokú komplexitás, ami megakadályoz minket abban, minden alternatívát és annak következményeit mérlegeljük

Dolgozatában bemutatta, hogy még a sakkban sem érvényesül a tökéletes racionalitás: egy lépésnek átlagosan 30 szabályos folytatása van, egy sakkjáték körülbelül 40 lépésből áll, így a sakknak nagyságrendileg 10^{120} változata van. Még a nagymesterek sem mérlegelnek egy adott állásnál 100 lehetőséget sem, ami pedig nagyságrendileg elmaradt a 10^{120} -tól. A valóságban az emberek, így a sakkozók is, a döntéshozatal során nem az optimális, hanem az elfogadhatóan jó döntéseket keresik. Simon bevezette az aspirációs szint és a „satisficing” fogalmát: A skót „satisficing” (=satisfying, kielégít) szót használja a problémamegoldás és döntéshozatal annak a módjára, amikor az ember kitűz egy aspirációs szintet majd addig válogat az alternatívák között amíg talál egy olyat, ami kielégíti ezt a szintet és ebben az esetben ennél az alternatívánál marad. (Simon, 1957 idézi Simon, 1972, 168)

A fenti gondolatot folytatta Daniel Kahneman és Amos Tversky munkássága, akik kísérleteikkel bebizonyították, hogy az emberek a mindennapos döntéshozatalaik során nem a statisztikai valószínűségek mentén, várható hasznosság racionális számításai alapján viselkednek, hanem leegyszerűsítésekkel, hüvelykujjszabállyal, úgynevezett heurisztikákkal élnek. (Hámori, 2003). „Tversky és Kahneman kutatásai nemcsak egyszerűen leszögezték, hogy a döntési feladatok túlzott bonyolultsága miatt kielégítő, már elég jó megoldásokkal is megelégszünk (korlátozott racionalitás), hanem megpróbálták leírni azokat a gondolkodási műveleteket, amelyek a döntéshozatalt megelőző ítéletalkotási és gondolkodási folyamatokat jellemzik. A heurisztika kifejezés azt jelenti, hogy a torzítások nem véletlenszerű, rendezetlen hibák, hanem olyan leegyszerűsítő mechanizmusokat eredményeznek, amelyekkel az emberek a bonyolult feladatokat a maguk számára kezelhetővé teszik” (Zoltayné, 2002, 184).

2.2. A nudge

A 2000-es évektől kezdődően a viselkedési közgazdaságtan a pénzügy területén kezdte a legnagyobb hatást gyakorolni, egyrészt mivel itt volt könnyen elérhető, nagy mennyiségű adat, ami lehetővé tette a kutatók munkáját, másrészt sok közgazdász szerette volna az emberek mindennapos életét, pénzügyeit segíteni a viselkedési közgazdaságtan elméletének alkalmazásával (Kiss, 2018). Közéjük tartozott a munkásságáért 2017-ben Nobel-díjjal kitüntetett Richard Thaler is, aki már az 1970-es évektől érdeklődött a viselkedési közgazdaságtan iránt. 2008-ban jelent meg Cass Sunsteinnel közös Nudge című könyvük, mely új fejezetet nyitott a viselkedési közgazdaságtanban.

A „nudge” magyarra legjobban a „terelgetés” szóra fordítható, ennek lényege, hogy a döntéshozó nem tiltással vagy egyéb direkt beavatkozással szeretné az általa helyesnek vélt döntés meghozatalára sarkalni az embereket, hanem a választástervezés („choice architecture”) kialakításával. Ez azt jelenti, hogy az emberi gondolkodásról, azon belül is a gondolkodást befolyásoló kontextuális hatásokról való tudás birtokában úgy kell tálalni a döntési alternatívákat, hogy a lehető legnagyobb esélyt kapja a társadalmi értelemben helyesnek gondolt alternatívának a választása. Például, ha azt szeretnénk, hogy az önkiszolgáló á-la-carte étteremben több zöldséget

válásszanak a gyerekek, akkor szemmagasságba a zöldségeket kell elhelyezni, az édességeket pedig alulra tenni.

Ezért is jellemezhető Thaler és Sunstein megközelítése libertárius paternalizmusként: az ő modelljükben a választástervezőnek (például az államnak) határozott elképzelése van arról, milyen viselkedést kellene az embereknek követnie (ezért paternalista), azonban nem alkalmaz semmilyen anyagi vagy egyéb korlátozást (ezért libertárius). Tehát a nudge három fő alapelvvel jellemezhető, ami jelentősen eltér például a klasszikus meggyőzés módszereitől (Thaler és Sunstein, 2008)

1. A nudge célja a közjó előmozdítása.
2. A döntéshozó bármelyik döntést szabadon meghozhatja.
3. Ennek nincs gazdasági vagy bármi egyéb költsége.

A pénzügyi területen a legismertebb példa Thaler könyvében is idézett „Takaríts meg többet holnap” (Save More Tomorrow – SmarT) program, melynek értelmében az emberek ma döntenek arról, hogy a következő fizetésemelésükkor növelik a nyugdíj célú megtakarításukat. Mivel a jövőre vonatkozik ezt nem élik meg veszteségnek és ezt a döntésüket bármikor szabadon megváltoztathatják. Ez a program olyan sikeres volt, hogy az azt bevezető cégeknél jelentősen növelte a nyugdíj célú megtakarításokat (Benartzi – Thaler 2013 idézi: Neszedva, 2018).

A könyv 2008-as megjelenése óta számos kezdeményezés történt a nudge eszköztárának kategorizálására, magyarul legátfogóbb módon Szántó és Dudás publikációjában (Szántó és Dudás, 2017), akik a hatásmechanizmus alapján a következő nudge-okat sorolják fel:

1. Alapértelmezett opciók (defaultok): talán a legelterjedtebb nudge eszköz, amely arra épít, hogy a döntéshozók igen gyakran nem változtatnak az alapértelmezett beállításon (például a legtöbb ember a telefonja beállításának nagyrészen nem változtat). Így kiemelt fontossága van, hogy a választástervező mit ad meg alapértelmezett beállításnak.
2. Információátadás különböző fajtái: ha információval látjuk el a döntéshozókat ez kihathat a választásukra anélkül, hogy konkrét befolyásolás történne. Ez összefüggésben áll a korlátozott racionalitásnál tárgyalt problémával, mely szerint az emberek nem képesek minden információt és alternatívát begyűjteni úgy, ahogy ezt a hatékony piacok elmélete várná.
3. Keretezés (framing): az alapbeállítások mellett talán a másik leggyakoribb és legjobban működő nudge technika. Attól függően, hogy valamit veszteségként vagy nyereségként fogalmazunk meg az emberek eltérően reagálnak. Például, ha egy gyógyszer 80 százalékban megmenti a betegeket más lesz a fogadtatása, mint ha 20 százaléka a betegnek a kezelés ellenére meghal.
4. Ösztönzők (incentives): vitatható, hogy ezek még egyáltalán nudge-nak vagy pedig már konkrét meggyőzésnek minősülnek-e (Yeung, 2016, idézi Szántó és Dudás, 2017), egyes szerzők (Haydock, 2014 idézi Szántó és Dudás, 2017) szerint a nem pénzügyi ösztönzők ide tartoznak.
5. Érzelmi asszociációk: egyes termékkel kapcsolatos jellemzők olyan érzelmi hatásokat válthatnak ki, amelyek befolyásolhatják azzal kapcsolatos érzelmeiket (például a cigaretták dobozán elhelyezett elrettentő képek)

6. Társas/társadalmi normák (social norms): az egyének számára fontos referenciacsoportokra való hivatkozás jelentősen befolyásolhatja döntésüket.
7. Előfeszítés, előhangolás (priming): „egy mentális reprezentáció aktiválása azért, hogy nőjön a hozzáférhetősége és a felhasználásának valószínűsége” (Smith, Mackie, Claypool, 2016, 764)
8. Személyes elköteleződés: ha a döntéshozó nyilvánosan elköteleződik a választása mellett sokkal valószínűbb, hogy később kitart mellette.
9. Az aktív választás kikényszerítése (prompting): az alapbeállítások egyfajta változataként is felfogható, például azokban az esetekben, amikor a választástervező nem rendelkezik elegendő információval a megfelelő alternatívák felvázolásához. Egy influenza oltással kapcsolatos kísérletben (Milkman és szerzőtársai, 2011 idézi Szántó és Dudás, 2017) azok az emberek, akik előre kiválaszthatták az influenza oltás pontos időpontját sokkal nagyobb arányban jelentek is meg, mint azok, akiket csak tájékoztattak a lehetőségről.
10. Figyelem és kognitív hozzáférhetőség: pusztán az, ha egyes információkra felhívjuk a döntéshozók figyelmét hatással lehet a döntéseikre (például kalória feltüntetése a csokoládén). Ez szintén összefüggésben áll az emberek információfeldolgozási kapacitásának végességével.
11. Választási lehetőségek pozicionálása: az egyes alternatívák kiemelése, adott esetben térben előnyösebb pozícióba hozása. A szemmagasságban lévő élelmiszereket sokkal gyakrabban választják az emberek, mint a fentebbi vagy lentebbi polcon lévőket (Wong és szerzőtársai, 2015, idézi Szántó és Dudás, 2017).
12. Időbeliség döntési inkonzisztenciáinak kihasználása: az intertemporális döntések szakirodalma alapján jól ismert jelenség, hogy a döntéshozók túlértékelik a jelenbeli fogyasztás a jövőbelivel szemben. Ez klasszikusan nagy probléma a nyugdíj előtakarékoskodás esetében. Azonban, ha két jövőbeli helyzetet (előtakarékoskodás vs. annak hiánya a nyugdíjas kor elérésekor) hasonlítatjuk össze az emberekkel, kiküszöbölhető ez a probléma, ami nagyobb előtakarékoskodásra ösztönözheti őket (Szántó és Dudás, 2017).

2.3. Pénzügyi kultúra

Az angol “financial literacy” szóra számos kifejezés található a magyar szakirodalomban: pénzügyi műveltség, pénzügyi tudatosság, pénzügyi kultúra. Az angol literacy szó jelentése a latin literatus-ból ered, melynek jelentése: művelt, képzett, olyan ember, aki tud írni-olvasni, ismeri a betűket (latin: littera = betű). A hazai szakirodalomban a pénzügyi kultúra kifejezés a legelterjedtebb, ezért a tanulmány további részében mi is ezt fogjuk használni.

A pénzügyi kultúra „komplex jelenség, melynek nincs egységes meghatározása, azonban a legtöbb definíció tartalmazza a pénzügyi információforrások használatának, az információk megszerzésének, rendszerezésének, összehasonlításának szintjét és valamilyen egyéni döntéshozatali cselekvést is. Emellett a pénzügyi kultúra mind tudás, mind attitűd, mind számolási készségből tevődik össze.” (Kovács, Révész, Ország, 2014, 441.)

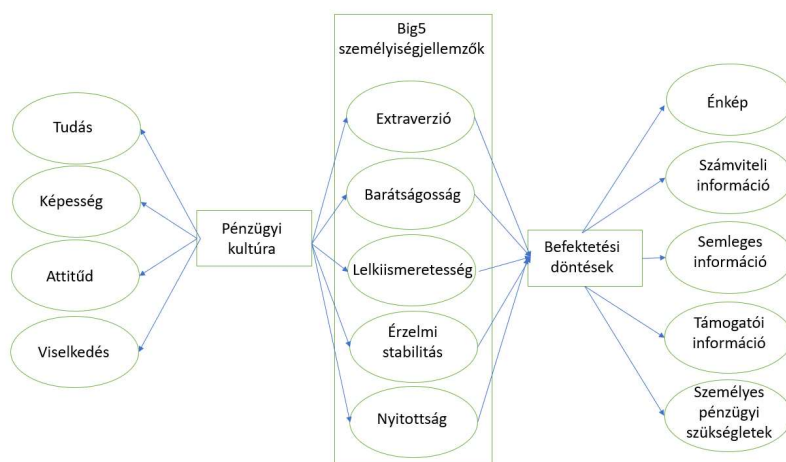
A nemzetközi szakirodalomban is nagyon összetett a pénzügyi kultúra meghatározása. Hung és munkatársai 2009-es tanulmányukban áttekintik, milyen sokrétű megközelítés található, majd a PACFL (Presidents Advisory Council on Financial Literacy) 2008-as ajánlása alapján a következő meghatározást adják: "Financial literacy: the ability to use knowledge and skills to manage financial resources effectively for a lifetime of financial well-being." (Hung és mtsai, 2009, 5) vagyis "a pénzügyi tudás és készség olyan irányú felhasználásának képessége, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy egész élete során megfelelő hatékonysággal menedzselje pénzügyeit, pénzügyi biztonságra tegyen szert." (Szóka, 2022,3)

Ezzel összhangban van a az OECD megfogalmazása, melynek alapján „pénzügyi műveltség a szükséges tudás, tudatosság, attitűdök és magatartás kombinációja annak érdekében, hogy az egyén megfelelő pénzügyi döntéseket hozhasson, hogy így önmaga számára pénzügyi jólétet biztosíthasson.” (OECD, 2018 idézi: Csorba, 2020, 75). Erre dolgozták ki kérdőívcsomagjukat, mely a tanulmány későbbi részében részletesen bemutatásra kerül.

2.4. Pénzügyi kultúra összefüggései a Big5-val

2019-es tanulmányukban Hamza és Arif a pénzügyi kultúra összefüggéseit vizsgálta a Big5 személyiségjellemzőkkel. Ajzen tervezett viselkedés elmélete és Kahneman és Tversky kilátásmélete alapján az alábbi 1. ábrán látható modellt alkották meg. (Hamza és Arif, 2019,46): a tervezett viselkedés elmélete szerint az egyének viselkedése a viselkedési szándékatól függ, mely pedig különféle külső és belső tényezők függvénye (Ajzen, 2002 idézi Hamza és Arif, 2019). Másrészt a kilátásmélet szerint az egyének általánosságban nyereség oldalon kockázatkerülők és a döntéseket a saját kockázatvállalási hajlandóságuk függvényében hozzák meg. A kilátásmélet azt a kognitív folyamatot írja le, melynek során az egyének megpróbálják elkerülni a kockázatokat az egyes célok elérése érdekében (Kahneman & Tversky, 1979 idézi Hamza és Arif, 2019). Emellett a Big 5 modell alapján az egyének viselkedése 5 fő személyiségjellemző függvénye: extravertió, barátságosság, lelkiismeretesség, érzelmi instabilitás, nyitottság (Digman, 1990 idézi Hamza és Arif, 2019).

1. ábra: A pénzügyi kultúra szerepe a pénzügyi döntésekben és a Big 5 személyiségmodell mediáló hatása

Forrás: Saját szerkesztés Hamza és Arif (2019, 46.) alapján

Vizsgálatukban azt találták, hogy a barátságosság, lelkiismeretesség és extravertió dimenziók mentén nem fedezhető fel összefüggés a pénzügyi kultúrával a befektetési döntések esetében, azonban a nyitottság és az érzelmi stabilitás erős összefüggést mutattak.

3.1. Vizsgálat

A kutatás egy bemérő vizsgálat volt melynek célja, hogy megállapítsa, melyik nudge eszköz hatékony a pénzügyi viselkedés befolyásolására, vagyis a kontextuális hatások mennyire befolyásolják a pénzügyi viselkedést. A következő kutatások célja lesz ennek alapján a konkrét nudge módszertan kidolgozása a magyar pénzügyi kultúra fejlesztésére.

A pénzügyi kultúra meghatározására az OECD irányelveit követtük, a pénzügyi kultúra szintjének mérésére pedig az általuk kifejlesztett tesztet használtuk (OECD / INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion, 2018). Ennek alapján a pénzügyi kultúrát (Financial Literacy) a pénzügyi viselkedés (financial behaviour), a pénzügyi attitűd (financial attitude) és a pénzügyi tudás (financial knowledge) összege adja.

Az online módon felvett kérdőív esetén a vizsgálati személyeket véletlenszerűen két csoportba osztottuk, az egyiknél különféle nudge technikákat alkalmaztunk: default (alapbeállítás), keretezési hatás (framing), előfeszítés, személyes elköteleződés míg a másiknál (kontrollcsoport) nem érte nudge hatás vagy eltérő nudge ingereket kaptak.

A kutatásnak két validáló része is volt: szeretnénk volna megnézni, hogy a mintánkon is kimutathatóak-e a nemzetközi szakirodalomban leírt összefüggések a pénzügyi kultúra és a Big5, valamint a pénzügyi kultúra és az egyes szocio-demográfiai tényezők vonatkozásában.

A kérdőív végén felvettük a Big5-öt a különféle személyiségjellemzők mérésére (Ötfaktoros személyiség-kérdőív, Big Five Inventory, BFI, John és mtai 2008, hazai adaptáció Rózsa és mtai, előkészületben).

A pénzügyi kultúra az OECD kutatása alapján erős összefüggést mutat a különféle szocio-demográfiai tényezőkkel, ezért először azt vizsgáltuk, a mi mintánkon kimutathatóak-e hasonló összefüggések: magasabb iskolázottság magasabb pénzügyi kultúra, városban lakóknál magasabb pénzügyi kultúra, mint a nem városban lakóknál, férfiaknál magasabb, mint nőknél, idősebb korban magasabb pénzügyi kultúra (H1).

Hamza és Arif kutatása alapján (Hamza és Arif, 2019) azt vártuk, hogy a pénzügyi kultúra összefüggést mutat a Big 5 karakterjegyekkel (extraverzió, barátságosság, lelkiismeretesség, érzelmi stabilitás és nyitottság) különösen a nyitottság a pénzügyi tudatosság alacsonyabb, míg az érzelmi stabilitás a pénzügyi tudatosság magasabb szintjét eredményezve (H2).

Számos kutatás igazolja a nudge hatékonyságát a pénzügy területén és azon kívül is (Thaler és Sunstein, 2008), ezért a harmadik hipotézisünk arra vonatkozott, hogy a kontextuális hatások viselkedésváltozást okoznak (H3). Azt is megvizsgáltuk továbbá, hogy a nudge-olás sikeressége milyen összefüggést mutat a különféle Big5 karakterjegyekkel.

A nudge célja a „terelgetés”, a társadalmilag jónak tartott viselkedés elérése libertárius paternalista eszközökkel. Az a várakozásunk, hogy a magasabb pénzügyi kultúrával jellemezhető vizsgálati személyek kevésbé érzékenyek a kontextuális hatásokra (H4).

3.2. Eljárás

A vizsgálati személyek kiválasztása önkényes mintavétellel és online toborzással történt, a környezetünk lévő emberek közül azokat, akik megfeleltek a kutatás kritériumának (18 év feletti magyar állampolgárok) megkértük, hogy az adott linken, Google Űrlapokban elérhető kérdőívet töltsék ki. A kérdőív kitöltése 20-25 percet vett igénybe.

A kitöltés megkezdése előtt minden résztvevő megismerte a kutatás feltételeit (anonim módon történő adatfelvétel, a kitöltés bármikor megszakítható) és jelezték, hogy elfogadják ezeket. A kérdőív további része ennek hiányában nem volt elérhető. A vizsgálat EPKEB etikai engedélyének száma: 2022-46.

Módszer

A kutatás feltételeinek ismertetése után a kérdőív bizonyos szocio-demográfiai jellemzők felvételével kezdődött, ahol a vizsgálati személyek korára, nemére, lakhelyére, iskolai végzettségére, családi állapotára illetve szülők iskolai hátterére vonatkozó adatokat rögzítettünk.

Ezt követően felmértük a vizsgálati személyek pénzügyi kultúráját az az OECD erre a célra kifejlesztett tesztjére alapozva (OECD / INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion, 2018). Az adatfelvételünkhöz az eredeti angol verzióból magunk fogalmaztuk meg magyarul a kérdéseket. A teszt három alskálából áll: a pénzügyi tudás, a pénzügyi viselkedés és a pénzügyi attitűd összpontszáma adja ki a pénzügyi kultúrát, az alábbiak szerint: a pénzügyi tudásra hét kérdés vonatkozik, mindegyiknél a helyes válaszra 1 pont adható így összesen 7 pont szerezhető. A pénzügyi viselkedésre 8 kérdés vonatkozott, melyből összesen 9 pont volt szerezhető (az egyik kérdésre maximum 2 pont járt). Az attitűdre vonatkozó három kérdés egy 5 fokozatú Likert skálán kapott pontok átlaga volt, így maximálisan 5 pont járt rá. A három alskálából összesen így 21 pont volt szerezhető (43% a viselkedésből, 33% a tudásból és 24% az attitűdből).

Az alábbiakban bemutatok néhány példa itemet az egyes alskálákra vonatkozóan:

1. Attitűd

- A pénz azért van, hogy elköltsék.
- A másnak élek és hagyom, hogy a holnap gondjai megoldják magukat.

2. Viselkedés

- Szorosan nyomon követem a pénzügyeimet.
- Hosszú távú pénzügyi célokat tűzök ki és igyekszem elérni őket.
- A számláimat mindig időben befizetem

3. Tudás

- Egyik nap kölcsön ad barátjának 25 ezer forintot. A barátja másnap visszafizeti a 25 ezer forintot. Mennyi kamatot fizetett Önnek barátja?
- Egy magasabb hozamú befektetés várhatóan magasabb kockázatú is

A kérdőív csomag következő részében a Big 5 személyiségjellemzőinek felvételére került sor. Ehhez John és mtsai 2008-as 44 itemes változatát használtuk, hazai adaptációja Rózsa és mtsai, (előkészületben).

A harmadik részben véletlenszerűen két csoportra osztottuk a vizsgálati személyeket, az egyiknél különféle nudge technikákat alkalmaztunk, míg a másikonál (kontrollcsoport) nem érte nudge hatás vagy eltérő nudge ingereket kaptak.

A kérdőívben a következő nudge technikák kerültek alkalmazásra:

1. Alapértelmezett opciók (defaultok):

A vizsgálati személyek számára adott egy befektetési portfólió, melyben 'A' esetben 8 millió forint részvény és 2 millió forint készpénz 'B' esetben 8 millió forint kötvény és 2 millió forint készpénz. A vizsgálati személyeknek arról kell dönteniük, hogy további 2 millió forint készpénzt mibe fektetnének. A várakozás az volt, hogy a vizsgálati személyek a kötvény / részvény túlsúlyt alapértelmezett beállításnak tekintik és a további pénzüket is abba teszik, amiben már most a több befektetésük van.

2. Keretezési hatás (framing):

A vizsgálati személyeknek dönteniük kellett, hogy hosszabb távon egy kötvény vagy egy részvény túlsúlyú portfóliót szeretnének. Az egyik csoportnak veszteség hangsúlyúan tettük fel a kérdést (hosszú távon a kötvénybefektetések alacsonyabb hozamot biztosítanak, mint a részvények) a másikonak nyereség hangsúlyúan (hosszú távon a részvénybefektetések magasabb hozamot biztosítanak, mint a kötvények). A várakozás az volt, hogy ha veszteségként fogalmazzuk meg kevesebben választják a kötvényeket, mint a részvényeket míg ha nyereségként, akkor épp fordítva.

3. Előfeszítés:

A vizsgálati személyek a tőkepiacokkal kapcsolatos pozitív, illetve negatív fényképeket mutattunk (sikeres brókerek vs. veszteségek miatt kétségbeesettek). A vizuális ingerek előfeszítő hatása kapcsán azt vártuk, hogy a pozitív ingert kapott vizsgálati személyek inkább fektetnek kockázatos termékekbe (részvénybe), míg a negatív ingert kapottak inkább a biztonságosabb befektetéseket (kötvények, megtakarítási számlák, nyugdíjpénztári számlák) választják.

4. Személyes elköteleződés

A vizsgálati személyeknek döntenie kellett, hogy félreraknak egy jelentősebb összeget gyermekeik taníttatására vagy befektetik kockázatos eszközökbe. 'A' esetben megígérték férjük / feleségüknek, míg 'B' másik esetben nem. A várakozásunk az volt, hogy akik előzetesen elköteleződtek nagyobb arányban fogják választani, hogy félreraknak gyermekeik taníttatására.

Vizsgálati minta

A vizsgálatban 112 személy vett részt, melyek közül hármuk választ kivettünk, mert az ellenőrző kérdésekre nem konzisztens válaszokat adtak, így a végső vizsgálati mintát 109 személy válasza adta. Nemek tekintetében a női kitöltők voltak túlsúlyban, 85 nő és 24 férfi vett részt a vizsgálatban, vagyis a nemek aránya 22-78 százalék.

A vizsgálati személyek átlagéletkora 36 év (sd=14 év). 27 fő Budapesten él, 58 fő egyéb városban míg 24 faluban, községben.

Iskolai végzettség tekintetében az egyetemet végzettek voltak túlsúlyban, 47 fő, vagyis a teljes minta 43,1 százaléka. Őket követték az érettségivel vagy egyéb középiskolai végzettséggel rendelkezők (33 fő, 30 százalék), majd a főiskolát végzettek (27 fő, 24,8 százalék) végül a phd. végzettséggel rendelkezők (2 fő).

Családi állapot tekintetében a házasok és párkapcsolatban élők voltak a legtöbben (76 fő, 70 százalék) 33 fő volt egyedülálló, elvált vagy özvegy. Gyermekek számát tekintve túlnyomó többségben voltak a gyermektelenek (64 fő, 58,7 százalék), 8 főnek volt egy gyermeke, 25-nek két gyermeke és 12 olyan vizsgálati személy volt, akik 3 vagy több gyermekkel rendelkeztek.

Eredmények

Az adatelemzésre a Rstudio statisztikai programban (Version 1.3.1093) került sor. A mérőskálák megbízhatóságvizsgálatának eredményei azt mutatták, hogy a skálák megbízhatóak, nem volt szükség itemek elhagyására, a Cronbach alfa értékek jó megbízhatóságot mutatnak.

A skálák, változók normalitásvizsgálata Shapiro-Wilk-próbával történt, melynek eredménye alapján egy kivétellel egyik változó sem normális eloszlású ($W_s > 0,24$, $p_s < 0,01$). Az érzelmi stabilitás normális eloszlást mutat ($p_s = 0,25$).

A Cronbach alfa értékek, a változók és skálák átlag, medián, szórás értékei és a normalitásvizsgálat W értékei az 1. táblázatban találhatóak.

1. táblázat

Leíró statisztikák

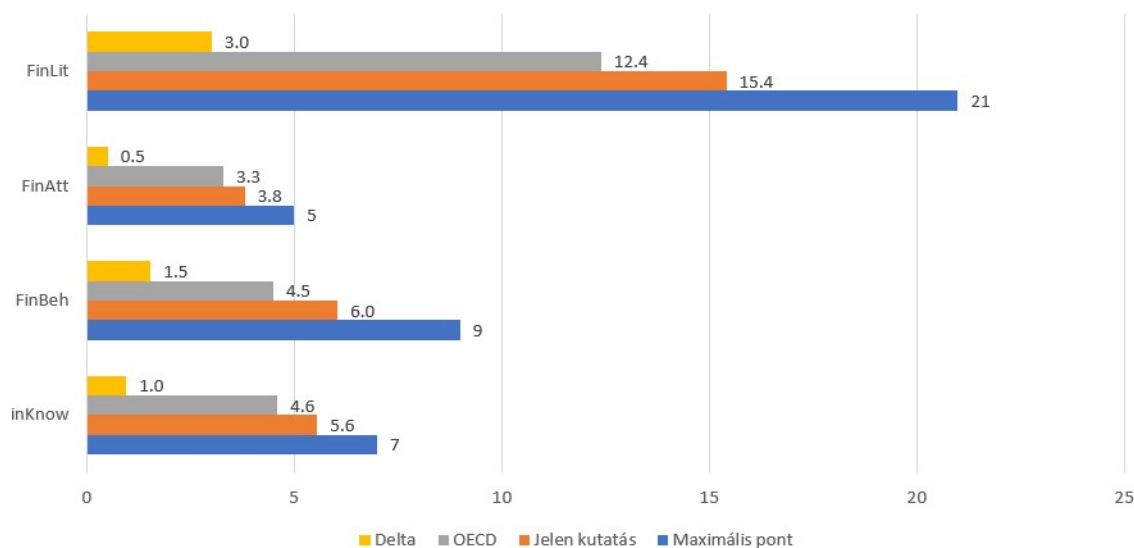
Skála	Cronbach alfa	Átlag	Szórás	Medián	Shapiro-Wilk	
					próba (W)	p
Extraverzió	0.83	3.48	0.78	3.63	0.97	0.04
Barátságosság	0.79	3.70	0.65	3.78	0.97	0.01
Lelkiismeretesség	0.83	4.01	0.67	4.11	0.93	0.00
Érzelmi instabilitás	0.88	2.78	0.88	2.75	0.98	0.25*
Nyitottság	0.78	3.81	0.61	3.90	0.96	0.00
Pénzügyi attitűd	0.71	3.81	0.82	3.67	0.95	0.00

A saját eredményeinket összehasonlítva az eredeti OECD (2020) kutatással megfigyelhető, hogy a kutatási mintánk alapján a pénzügyi kultúra szintje jóval magasabb, mint az eredeti OECD

kutatásban. Mint az a 2. ábrán is látható, vizsgálatunkban a pénzügyi kultúra értéke 15,4 volt (a maximális 21-hez képest), míg az eredeti kutatásban 12,4. Az is látható, hogy ezt legnagyobb részében (1,5 pont) a pénzügyi viselkedés, kisebb részben a pénzügyi tudás (1 pont) okozta. A pénzügyi attitűd hasonló értéket mutat, mint az eredeti kutatás (0,5 pont eltérés). Az egyes alskálákon eltérő volt a maximális pontszám, az eltéréseket százalékosan megvizsgálva is az látszik, hogy a viselkedés mutatta a legnagyobb különbséget (17 százalék), ezt követte a tudás (14 százalék) majd az attitűd (10%)

A magas pénzügyi kultúra nagyon alacsony szórás mellett volt megfigyelhető ($sd = 1.01$) ezért ennek mentén a vizsgálat során nem lehetett statisztikailag szignifikáns szinten következtetéseket levonni.

2. ábra: Pénzügyi kultúra és alskáláinak szintje az egyes kutatásokban

Forrás: saját adatgyűjtés és OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy

Úgy véljük, ennek az eltérésnek a mintavétel és az adatrögzítés módja volt az oka: online módon kértük meg az ismerőseinket, ami már egyfajta előszűrés, sokkal magasabb fokú digitális felkészültséget és ennek következtében feltételezhetően nagyobb tudatosságot eredményez, mint az eredeti kutatásban offline módon, reprezentatív mintán végzett adatfelvétel.

Első lépésként azt vizsgáltuk meg, hogy a pénzügyi tudás és annak egyes alskálái milyen összefüggést mutatnak az egyes szocio-demográfiai tényezőkkel. Erre vonatkozott az első hipotézisünk melynek alapján iskolázottság, lakóhely, nem, életkor, családi állapot alapján a két csoport között különbséget vártunk (H1).

Ez a hipotézis részben igazolódott be, nemek, lakóhely és iskolai végzettség szerint statisztikai szinten szignifikáns különbség mutatkozott, azonban életkor és családi állapot alapján nem mutatkozott eltérés a két csoport között. Az egyes csoportok pénzügyi kultúrájára, pénzügyi viselkedésére, pénzügyi attitűdjére és pénzügyi tudásra vonatkozó értékek a 2. táblázatban találhatóak.

2. táblázat: Pénzügyi kultúra és alskáláinak megoszlása szociodemográfiai tényezők szerint

Kategória	Csoport	P.ü. kultúra	p	P.ü. viselkedés	p	P.ü. attitűd	p	P.ü. tudás	p
Életkor	18-29	15.15	0.44	5.72		3.65		5.78	
	30-59	15.57		6.19		3.89		5.5	
	60+	15.37		6.33		3.93		5.11	
Nem	Férfi	16.61	< 0,05*	7.08	< 0,05*	3.9	0.68	5.63	0.88
	Nő	15.08		5.75		3.78		5.54	
Iskolázottság	Középfokú	14.47	< 0,05*	5.42	< 0,05*	3.75	0.91	5.3	0.09
	Felsőfokú	15.82		6.32		3.84		5.67	
Lakóhely	Város	15.77	< 0,05*	6.27	< 0,05*	3.83	0.49	5.67	0.06
	Nem város	14.15		5.25		3.74		5.17	
Családi állapot	Egyedülálló	15	0.62	5.7		3.7		5.61	
	Párkapcsolatban	15.6		6.2		3.86		5.54	

Forrás: saját adatgyűjtés, csillag jelöli, ahol statisztikailag szignifikáns eltérés volt a különböző csoportok értékei között.

Mint az a táblázat adatai alapján is látszik, minden esetben a pénzügyi viselkedés okozza a pénzügyi kultúra-beli eltérést. Nemek esetében a pénzügyi viselkedés értéke a 9-es skálán 1,33 ponttal magasabb férfiaknál, mint nőknél ezáltal a pénzügyi kultúra 21-es maximális értékhez képest 1,53 ponttal magasabb az ő esetükben, mint a nőknél.

A nemek szerinti eltérés összhangban van az eredeti OECD kutatás eredményeivel, azonban megjegyzendő, hogy nálunk egyik eredmény sem volt statisztikai szinten szignifikáns, míg a mi kutatásunkban a pénzügyi viselkedés és így a pénzügyi kultúra igen.

3. táblázat: Pénzügyi kultúra és alskáláinak megoszlása nemek szerint az egyes kutatásokban

		OECD	Saját kutatás	p	Delta
Pénzügyi kultúra	Nő	12.4	15.1	< 0,05	2.7
	Férfi	12.3	16.6	< 0,05	4.3
Pénzügyi tudás	Nő	4.5	5.5		1.0
	Férfi	4.7	5.6		0.9
Pénzügyi viselkedés	Nő	4.6	5.8	< 0,05	1.2
	Férfi	4.4	7.1	< 0,05	2.7
Pénzügyi attitűd	Nő	3.3	3.8		0.5
	Férfi	3.2	3.9		0.7

Forrás: saját adatgyűjtés és OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy

Némileg meglepő eredmény volt, hogy az életkor nem mutat összefüggést a pénzügyi tudással: a fiatalok ugyanolyan szintű tudással rendelkeztek, mint a középkorúak vagy az idősebbek. Szintén meglepő, hogy a kor semmilyen összefüggést nem mutatott az attitűddel vagy a viselkedéssel sem.

Az eredeti OECD kutatás eredményei szerint (részletek a 4. táblázatban) a középkorúaknak (30-59) statisztikailag szignifikáns szinten magasabb a pénzügyi kultúrája, melyet egyenlő részben okoz a magasabb pénzügyi tudás és pénzügyi viselkedés.

4. táblázat: Pénzügyi kultúra és alskáláinak megoszlása korcsoport szerint az egyes kutatásokban

		OECD	Stat	Saját kutatás	Delta
Pénzügyi kultúra	Teljes minta	12.3		15.4	3.1
	18-29	12.1		15.1	3.0
	30-59	12.8	*	15.6	2.8
	60+	11.6	*	15.4	3.8
Pénzügyi tudás	Teljes minta	4.6		5.6	1.0
	18-29	4.7		5.8	1.1
	30-59	4.8	*	5.5	0.7
	60+	4.1	*	5.1	1.0
Pénzügyi viselkedés	Teljes minta	4.5		6.0	1.5
	18-29	4.3		5.7	1.4
	30-59	4.7	*	6.2	1.5
	60+	4.2	*	6.3	2.1
Pénzügyi attitúd	Teljes minta	3.3		3.8	0.5
	18-29	3.1	*	3.6	0.5
	30-59	3.3		3.9	0.6
	60+	3.4		3.9	0.5

Megjegyzés: csillag jelöli, ahol az eredeti OECD kutatásban 95 százalékos konfidenciaszinten statisztikailag szignifikáns eltérés volt a különböző csoportok értékei között.

Forrás: saját adatgyűjtés és OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy

A második hipotézis tesztelése során megvizsgáltuk, milyen összefüggés mutatható ki a pénzügyi kultúra és a Big 5 karakterjegyek között, melynek eredményei az 5. táblázatban láthatók.

5. táblázat: pénzügyi kultúra és a Big 5 összefüggései

	Pénzügyi kultúra	Pénzügyi attitúd	Pénzügyi viselkedés	Pénzügyi tudás
Extraverzió alacsony	15.24	3.84	5.93	5.47
Extraverzió magas	15.63	3.78	6.18	5.67
Barátságosság alacsony	15.06	3.76	5.84	5.45
Barátságosság magas	15.93	3.88	6.33	5.71
Lelkiismeretesség alacsony	14.92	3.74	5.67	5.51
Lelkiismeretesség magas	15.96	3.88	6.46	5.62
Érzelmi stabilitás alacsony	15.65	3.75	6.33	5.57
Érzelmi stabilitás magas	15.15	3.88	5.73	5.55
Nyitottság alacsony	15.61	3.99	6.16	5.47
Nyitottság magas	15.20	3.61	5.92	5.67

A szakirodalommal ellentétben a mintánkon a pénzügyi kultúra szintjén semmilyen statisztikailag szignifikáns összefüggés nem volt kimutatható a Big5 személyiségjellemzőkkel.

Az egyes alszálak tekintetében pénzügyi viselkedés esetén a lelkiismeretességnél volt a két csoport középértéke statisztikai szinten eltérő, nevezetesen a magasabb lelkiismeretesség a viselkedési magasabb szintjét eredményezte.

Az OECD kérdőívben a pénzügyi viselkedés az alábbi tevékenységeket takarja: pénzügyek szoros nyomon követése, hosszú távú pénzügyi célok kitűzése, számlák pontos fizetése, pénzügyi tervezés, megtakarítás. Ez összhangban van a lelkiismeretesség szakirodalmi jellemzőivel: „A lelkiismeretesség skála a kitűzött célok számát és fontosságát, hangsúlyosságát jelzi. A skálán elért magasabb érték olyan személyt körvonalaz, aki kevesebb célt állít fel, s nagyobb önfegyelmet mutat ennek elérésében. Az alacsonyabb érték olyanoknál fordul elő, akik több célra összpontosítanak, és figyelmüket szándékosan meg tudják osztani a célok között. A skála két végpontján kénosan precíz, jól szervezett és szorgalmas személyek, valamint hanyag, szervezetlen és közömbös egyének találhatók.” (Mirnics, 2006, 118)

Dimenzió	(Nagyon) Alacsony	Átlagos értékek	(Nagyon) Magas
Lelki- ismeretesség	Könnyelmű, nem jól szervezi a dolgait. Előnyben részesíti, ha nem kell tervek alkotni. <i>flexibilis</i>	Megbízható, világos célokkal rendelkező ember, aki alkalmanként képes félretenni a munkát. <i>kiegyensúlyozott</i>	Lelkiismeretes és „rendszeres”. Magas a mércéje, és mindig igyekszik elérni a kitűzött célt. <i>összpontosító</i>

Forrás: Mirnics, 2006, 119

A másik alszála, amelyik statisztikai szinten szignifikáns eredményt mutatott, a nyitottság összefüggése volt a pénzügyi attitűddel.

A tapasztalatokra való nyitottság tekintetében „a magas pontszámúak („felfedező”) fantáziadúsak, fogékonyak a művészetre, az esztétikára, és általában mindenre, ami új... Az alacsony fokú nyitottság olyan személyre jellemző, akinek a figyelme kevesebb tárgyra irányul, de ezeknek nagyobb hangsúlyt, figyelmet szentel (megőrzők).” (Mirnics, 2006, 117). Mivel az OECD kérdőív attitűd kérdései (pénz azonnali elköltése, carpe diem szemlélet) vonatkoztak a várakozásokkal összhangban van a közepes erősségű negatív összefüggés.

A harmadik hipotézis vonatkozott a viselkedési pénzügyi technikák, mindenekelőtt a nudge alkalmazásának eredményességére. Az egyes technikák sikerességét binomiális próbával teszteltük. Mint a lenti, 6. táblázatból látható az előfeszítés és a személyes elköteleződés eredményessége a véletlentől nem eltérő mértékű, tehát ezek nem tekinthetők a mintánkon sikeres eszköznek.

6. táblázat: A különféle nudge technikák hatékonysága

Téma	Cél sikere	Igen	Nem	p	Véletlen?
Default hatás	A vizsgálati személyek a pénzüket abba a pénzügyi eszközbe (részvény, kötvény) teszik, amiben már most is a több befektetésük van.	72%	28%	< 0,05	Nem
Keretezési hatást (framing)	A kötvények hosszabb távon alacsonyabb hozamot biztosítanak mint a részvények, de biztonságosabbak. A v.sz. aszerint választanak a két befektetés között, hogy a nyereséget vagy a veszteséget hangsúlyozzuk.	63%	37%	< 0,05	Nem
Előfeszítés	Pozitív vizuális inger hatására a v.sz. inkább teszik kockázatos eszközökbe a pénzüket, mint negatív esetén.	53%	47%	0.57	Igen
Személyes elköteleződés	Akik előzetesen elköteleződnek inkább tartják a pénzügyi tervüket mint azok, akik nem.	51%	49%	0.85	Igen

Mint a 6. táblázatban látható, a legjobban működő technika egyben talán a legelterjedtebb is, az alapértelmezett opciók (defaultok). Az a csoport, akinek a meglévő vagyona 30 százalék részvényben és 70 százalékát kötvényben volt inkább kötvényt vásárolt a következő hónapokban félretett pénzéből, míg akiknél ez az arány fordítva volt (70 százalék részvényben, 30 százalék kötvény) azok inkább részvényt vettek.

A második leghatékonyabbnak bizonyuló technika a keretezési hatás volt. A vizsgálati személyek szívesen fektettek kockázatosabb termékbe, amikor azt az ingert kapták, hogy hosszú távon a részvénybefektetések magasabb hozamot biztosítanak, mint a kötvények mindamelllett, hogy a kockázatuk is jóval magasabb, tehát itt a nyereség hangsúlyozása működött. Ugyanakkor amikor azt az ingert kapták, hogy a kötvény befektetések alacsonyabb hozamot biztosítanak, mint a részvények mindamelllett, hogy a kockázatuk is jóval alacsonyabb csak 38 százalékuk döntött a kötvény befektetés mellett.

Az előfeszítés (Amikor a vizsgálati személyek olyan ingereket (képeket) kaptak, ami sikeres pénzügyi befektetésekre utaltak inkább választottak kockázatosabb termékeket, mint amikor krach-ra utaló képeket láttak) és a személyes elköteleződés (a vizsgálati személyek inkább válaszolták, hogy minden hónapban félreraknak egy jelentősebb összeget gyermekeik taníttatására, ha ezt *megígérték* a párjuknak, mint amikor ezt nem tették) eszközök statisztikailag nem szignifikáns mértékben működtek.

Összefüggés a Big5-val: statisztikai elemzést végeztünk annak megállapítására, hogy a fenti technikák hatékonyságát hogyan befolyásolta a Big5 egyes alszállainak magasabb, illetve alacsonyabb szintje. Egyik alszállal tekintetében sem mutatkozott statisztikai szinten szignifikáns összefüggés, ami azt mutatja, hogy a nudge technikák sikeressége nem a Big5 személyiségjellemzők mentén keresendő. A kutatás folytatásaként tervezzük megvizsgálni más, kimondottan pénzügyi személyiség dimenziókat.

A negyedik hipotézisnél megvizsgáltuk, hogy a mintánkon igazolható-e, hogy a magasabb pénzügyi kultúrával jellemezhető vizsgálati személyek kevésbé érzékenyek a kontextuális hatásokra. Ennek eredményét a 7. táblázat mutatja.

	Alacsony pénzügyi tudatosság		Magas pénzügyi tudatosság		Alacsony pénzügyi tudatosság		Magas pénzügyi tudatosság	
	Nudge működött	Nudge nem működött	Nudge működött	Nudge nem működött	Nudge működött	Nudge működött	Nudge működött	Nudge működött
Default hatás	41	15	37	16	73%		70%	
Keretezési hatást (framing)	32	24	36	17	57%		68%	
Előfeszítés	27	29	31	22	48%		58%	
Személyes elköteleződés	33	23	23	30	59%		43%	

Az eredményeket statisztikai vizsgálatára khi-négyzet próbát hajtottunk végre, úgy, hogy a kontingencia táblában a pénzügyi tudatosság szintjei adják a sorokat, a kontextuális hatás pedig az oszlopokat. A próba eredménye alapján egyik hatás tekintetében sincs összefüggés a pénzügyi tudatosság szintje és a kontextuális hatás között (default: $\chi^2=0.032841$, $df=1$, $p=0.8562$, keretezési hatás: $\chi^2=0.92854$, $df=1$, $p=0.3352$, előfeszítés: $\chi^2=0.77908$, $df=1$, $p=0.3774$, személyes elköteleződés: $\chi^2=2.0447$, $df=1$, $p=0.1527$)

Diszkusszió

A kutatás egy bemérő vizsgálat volt annak megállapítására, hogy egy követő vizsgálat során milyen viselkedési pénzügyi, elsősorban nudge eszközöket érdemes alkalmazni a magyarországi pénzügyi kultúra, azon belül is mindenekelőtt a pénzügyi viselkedés befolyásolására. A nudge értéktelített fogalom, mi nudge típusú kontextuális hatásokat vizsgáltunk, a jó válasz fogalma nem jelenik meg a kutatásunkban.

A kutatásban megvizsgáltuk, hogy az általunk elérhető mintában milyen szintű pénzügyi kultúrával rendelkeznek a vizsgálati személyek. Az eredmények meglepően magas értéket mutattak: a maximális 21-ből 15,4 pontot, ami jóval magasabb, mint az eredeti OECD kutatásban a magyar mintára vonatkozó 12,4 pontos érték. Úgy véljük, ennek oka a minta sajátosságaiban keresendő, a kérdőívet online kitöltő személyek magasabb digitális felkészültséggel rendelkeznek és ennek következtében magasabb tudatossággal is rendelkeznek, mint az a teljes magyar lakosságot reprezentatív módon jellemezni.

Kutatásunkban szeretnénk volna megvizsgálni, hogy az alacsonyabb pénzügyi tudatossággal rendelkező vizsgálati személyek esetén jobban működnek-e a kontextuális hatások. Mivel a mintánkban nagy volt a magas pénzügyi kultúrával rendelkezők aránya és nagyon alacsony a szórása, statisztikailag szignifikáns szinten nem tudunk erre vonatkozóan megállapítást tenni.

A szocio-demográfiai tényezők vonatkozásában részben a várakozásainknak megfelelő eredmények születtek: a városban lakók pénzügyi tudatossága magasabb, mint a nem városban lakóké, a férfiaké magasabb, mint a nőké, illetve a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezőké magasabb, mint a középfokú vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezőké.

Ugyanakkor a mintánkon nem mutatható ki szignifikáns különbség életkor és családi állapot alapján. Az előbbi az eredeti OECD kutatással összevetve eltérő eredmény, ugyanis az ő reprezentatív felmérésükben a középkorú (30-59 év közötti) emberek pénzügyi kultúrája magasabb, amit egyenlő részben okoz a magasabb pénzügyi tudás és pénzügyi viselkedés.

Kutatásunk nem igazolta azt a feltételezést, hogy a pénzügyi kultúra összefüggést mutat ki a Big 5 személyiségjellemzőkkel. Az egyes alsókálák tekintetében megállapítottuk, hogy a magasabb lelkiismeretesség a pénzügyi viselkedési magasabb szintjével, a magasabb nyitottság pedig a pénzügyi attitűd alacsonyabb szintjével mozog együtt. Ez összhangban van a vonatkozó szakirodalommal, melynek alapján a magas lelkiismeretességgel jellemezhető személyek számára fontosak a kitűzött célok, az alacsonyabb nyitottságú emberek „megőrzők”, azért rájuk kevésbé jellemző az OECD kérdőívben vizsgált *carpe diem* szemlélet (Mirnics, 2006).

A nudge eszközök tekintetében elmondható, hogy jól működött az alapbeállítások (default), a keretezési hatás (framing) eszköze, ezért a további kutatásainkban ezeket tervezzük használni a pénzügyi viselkedés befolyásolására, amely a pénzügyi kultúra egyik meghatározó elemeként hozzájárulhat annak szintjének növeléséhez.

Bár az előfeszítés és a személyes elköteleződésnél is többen választották az általunk elvárt opciót, ez statisztikai szinten nem volt szignifikáns, ezért jelen kutatás alapján nem tudunk arra következtetni, hogy ezek megfelelő eszközök lennének a pénzügyi viselkedés alakítására. Ennek részben a kis minta is az oka, egy lehetséges opció a vizsgálat megismétlése erre a két kérdésre célzottan egy nagyobb mintán elvégezve.

Kutatásunkkal kapcsolatban megjegyzendő korlát az önkényes mintavétellel vett kis minta, mely nem ábrázolja reprezentatív módon a magyar felnőtt lakosságot. Emiatt a további kutatások során érdemes lehet a vizsgálatot egy nagyobb mintán elvégezni, hogy még pontosabb képet kapjunk a magyar felnőtt lakosság pénzügyi tudatosságáról és annak alakításának lehetőségeiről.

Magyarországon az elmúlt harminc évben, a rendszerváltás óta a lehetőségek bővülésével sokat fejlődött a pénzügyi kultúra, azonban még bőven van tere a további javulásnak. Ezt jól mutatja, hogy a szabályozók, mint például a Magyar Nemzeti Bank is számos ilyen irányú kezdeményezést tett.

Összességében elmondható, hogy kutatásunk hozzájárult ahhoz, hogy átfogóbb képet kapjunk a magyar pénzügyi kultúra fejlesztésének lehetőségeiről. Mindezidáig a kezdeményezések elsősorban a pénzügyi tudás növelésére vonatkoztak, a másik két komponens az attitűd, de még inkább a viselkedés kevésbé előtérben lévő területek voltak. Könnyen belátható, hiába rendelkezik valaki magas pénzügyi tudással és pozitív attitűddel a pénzügyek iránt, amennyiben ez nem jelenik meg a konkrét viselkedésben nem beszélhetünk a pénzügyi kultúra magas szintjéről.

Irodalomjegyzék

Atkinson, A., Messy, F. (2012). Measuring Financial Literacy: Results of the OECD / International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, No. 15, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en>

Béres, D. (2013): A pénzügyi kultúra - mi is ez valójában? *Pénzügyi Szemle* (7,30)

Csató, K., Tarján T. (2010): Napjaink Homo Oeconomicusa. Fogyasztói döntések, elméleti megfontolások, empirikus következmények: Az európai régiók versenyképességi vizsgálata endogén növekedélmélet alapján

https://gvh.hu/data/cms1000695/44_MTA%20KTI_Tanulm%C3%A1ny.pdf

Csorba, L. (2020): Pénzügyi kultúra és pénzügyi műveltség, a pénzügyi magatartás meghatározó tényezői. *Pénzügyi szemle* (65,1) pp. 67-82.

Hámori B. (2003): Kísérletek és kilátások: Daniel Kahneman. *Közgazdasági Szemle*, 50, pp. 779–799.

- Hamza, Nasrullah & Arif, Imtiaz. (2019). Impact of Financial Literacy on Investment Decisions: The Mediating Effect of Big-Five Personality Traits Model.
https://www.researchgate.net/publication/333965615_Impact_of_Financial_Literacy_on_Investment_Decisions_The_Mediating_Effect_of_Big-Five_Personality_Traits_Model
- Hung, A., Parker, A. M., Yoong, J. (2009): Defining and Measuring Financial Literacy. RAND Working Paper Series WR-708. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1498674>
- Kiss N. (2018) Rendbontók – A viselkedési közgazdaságtan térnyerése. *Hitelintézeti Szemle*, (17, 2), pp. 146 –150.
- Kovács, K. (2018): Gondolatok a viselkedési közgazdaságtan aktuális helyzetéről. *Köz-gazdaság* (13,2) pp. 237 – 249.
- Kovács P., Révész B., Ország G. (2014): A pénzügyi kultúra és attitűd mérése. in Hetesi Erzsébet, Révész Balázs (szerk.): Marketing megújulás - Marketing Oktatók Klubja 20. Konferenciája előadásai. Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar: Szeged. ISBN: 978 963 306 3 pp. 439–447.
- Kőszegi B. (2010). Az emberi viselkedés nem valami rendellenesség - interjú Kőszegi Botonddal. *Magyar Narancs online*
- Magyar Nemzeti Bank (2008): Együttműködési megállapodás a pénzügyi kultúra fejlesztés területén a PSZÁF és az MNB között.
www.mnb.hu/letoltes/0415mnbpszfamegallpodas-penzugyi-kultura-fejlesztje.pdf
- Mirnicz Zs. (2006). A személyiség építőkövei, Budapest
- Neszveda G. (2018): Thaler viselkedési közgazdaságtani munkássága. *Hitelintézeti Szemle* (17,1), pp.153 –167.
- Németh E., Zsótér B., Luksander A (2017): A 18-35 évesek pénzügyi kultúrája–a pénzügyi sérülékenység háttértényezői. *Esély: Társadalom és szociálpolitikai folyóirat*. (14,3) pp. 3-34
- OECD (2018), OECD/INFE Toolkit for Measuring Financial Literacy and Financial Inclusion.
<https://www.oecd.org/financial/education/2018-INFE-FinLit-Measurement-Toolkit.pdf>
- OECD (2020), OECD/INFE 2020 International Survey of Adult Financial Literacy
www.oecd.org/financial/education/launchoftheoecdinfeGLOBALFINANCIALLITERACYSURVEYREPORT.htm
- Rózsa S., Tárnok Zs., Nagy P. (2020): A gyermekpszichiátriában alkalmazott kérdőívek, interjúk és tünetbecslő skálák, Budapest
- Simon, H. A. (1972): Theories of bounded rationality. In: McGuire, C. B. – Radner, R. (eds.): *Decision and Organization*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, pp. 161-176.
- Smith, E.R, Mackie D.M., Claypool H.M (2016). Szociálpszichológia. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Szántó R., Dudás L. (2017). A döntési helyzetek tudatos tervezésének háttere: A Nudge fogalma, módszerei és kritikái. *Vezetéstudomány* (48, 10), pp. 48 – 57.

Szóka, Károly. (2022). A pénzügyi kultúra és tudatosság meghatározása és magyarországi helyzete. *Economica*. 12. 10.47282/economica/2021/12/3-4/10417.

Thaler, R., Sunstein, C. (2008): *Nudge*. London, Penguin Books

Zoltayné, P. Z. (2002). *Döntéelmélet*. Budapest, Alinea.

<http://epa.niif.hu/00000/00017/00096/pdf/3hamori.pdf>

Összefoglaló

A közpénzekből gazdálkodó költségvetési intézmények, és azok alszervezetei sok tényező tekintetében mutatnak eltérést egymástól, akár feladataikat, akár finanszírozásukat, akár felépítésüket vesszük górcső alá. Még nagyobb a különbség a versenyszférában működő profitorientált szervezethez képest vett áttekintést nézve. A teljesítmény, annak mérése, az ezek alapján eszközölt változások irányítottasága azonban mindenhol a minőségközpontú vezetés fő jellemzői.

A problémakört fokozza a fenntarthatóság témaköre és annak mérési képessége. A fenntarthatóság érdekében napjainkban nemcsak az üzleti folyamatoknak, de a közigazgatási szervezeteknek is kiválóságra kell törekedniük. Ezt támasztja alá, hogy egy értékorientált szervezet működése, folyamatainak megfelelő fejlesztése a stratégiai szemlélettel (vagyis a hosszútávú irányított célkitűzésekkel) és az „ügyfélközpontúsággal” jellemezhetőek.⁵⁹⁴

Persze túlságosan leegyszerűsített lenne e feltételezés, ha azt jelentenénk ki, hogy ha mindent mérünk – adekváтан és akkurátusan – akkor megközelíthetjük a teljesítmények hiteles elemzését, értékelését, hiszen egy multinacionális mammutcég esetében például ezen tejeskörűség és részletesség, csak szükségtelenül – hozadék nélkül - bonyolítja a mérési rendszert és óhatatlanul akadályokat, hibákat eredményez.

A szakmai megközelítések alapján a jó teljesítmény és az annak eléréséhez vezető út, majd ezen elért eredmények fenntartása, vagy még jobbra való ösztönzése részekre bontható és mint ilyen, a részek optimalizálásával törekedhetünk a nagy egész fejlesztésére. Az is faktum azonban, hogy az egyes részek jobbá tétele gyakorta ellentmondhat egymásnak, a folyamatok ellenérdekeltté vagy akár széttartókká válhatnak, így talán akkor érünk el legtöbbet, ha több dimenzióból követjük ezeket, több szempont és elv mentén és az egész, mint egység minőségét tekintjük a részek optimalizálása felettes elvének.

Ennek egyik szignifikáns eleme, hogy a vezetés irányított és tudatos cselekvést határoz meg és azt menedzseli is, azaz méri, majd a realitáshoz képest határozza meg az elvártat: megtervezi; irányítja a változási folyamatot; visszaméri az eredményeket; elemzi a hatásokat; egyúttal döntési viszonyrendszerbe helyezi az információkat a szervezet működése és feladatellátása érdekében. A modern iskolákban mindezt a teljesítmény fenntartása, a mutatók fenntarthatóságának garanciája is jellemzi.

A közfeladatot ellátó intézmények folyamataiban, ha azonosítani szeretnénk az elvárt teljesítmény kritériumait, akkor kiindulva a társadalmi hasznosságól és a jó kormányzás fogalmából – vagyis hogy miért is fontos a feladatok minél célszerűbb és minőségibb ellátása -, eljutunk a jó szervezetirányítás, a gazdaságos, illetve eredményes, hatékony működés, a minőségirányítottaság, a hozzáadott érték létrehozása, valamint a szakmai tevékenység ellátásán át a folyamatok mérésének és a változások vezetésének és a célok fenntarthatóságának

⁵⁹⁴ Bodnár Viktória – Vida Gábor (szerk.): Folyamatmenedzsment a gyakorlatban. Második, bővített kiadás. Budapest, IFUA Horváth & Partners, 2008. 28–32.

fontosságához. (A közszférában a teljesítményt a 3E vagy a 4E keretrendszerében értelmezik, azaz a gazdaságosság, a hatékonyság, az eredményesség és a méltányosság adja a teljesítmény mélységi tagolását.⁵⁹⁵)

A versenyszférában a profitorientáltság célrendszere mellett a teljesítményt a piaci, a társadalmi, az ökológiai vagy a politikai-jogi környezet elvárásai, az ahhoz való alkalmazkodás és mindezek nem csupán pillanatnyi állapota, de fenntarthatósága határozza meg.

A teljesítmény csak a legritkább esetben fejezhető ki egyetlen vagy néhány konkrét jelzőben vagy paraméterben. Még a legletisztultabb profilú szervezetek esetében is bonyolultabb problémakörrel beszélünk.

Jelen tanulmány ezen a gondolaton elindulva, azt mutatja be, hogy a teljesítménymenedzsment egy irányítási eszköze (a szervezeti mérés általában), annak egy képzett és alkalmazott modellje (GAP: Gain Advanced Performance), hogyan kapcsolhatók össze a gyakorlatban, milyen megközelítéssel válnak átjárhatóvá egy versenyszférában képviselt szempontrendszer és egy közigazgatási szervezet elméleti modellje, és mindez hogyan járulhat hozzá a szervezetek hatékonyságához az állam ill. a tulajdonosi elvárások tekintetében.

Kulcsszavak

Bevezetés

Minden közszférában működő szervezet alapvető és mindenek feletti „küldetése”, hogy közfeladatait megfelelő módon, szabályszerűen, és a lehető legjobb minőségben lássa el, a köz érdekét, mint alapvető igényt szem előtt tartva, de gazdaságosan és hatékonyan bánva a közforrásokkal, a közfinanszírozással. Ezáltal felel meg az államigazgatásban, állam irányításában és állam-gazdasági területek által megfogalmazott igényeknek és látja el a társadalom által kívánt feladatait.

A versenyszférában e célrendszer a vevői igények megfelelő minőségben történő kielégítésére irányul a maximális profitszerzés fókusz mellett, szem előtt tartva a nem profitorientált, de

⁵⁹⁵ Kaiser Tamás (2014): A kormányzás új formái és a teljesítménymérés problematikája. In: Kaiser T.: Hatékony Közszoigálat és jó közszoigatás – Nemzetközi és európai dimenziók. NKE, Budapest.

stratégiai és törvényi megfelelési szempontokat, az egyéb folyamatrésztvevők (pl. szállítók, fogyasztók, hitelezők, befektetők stb.) pénzügyi és nem pénzügyi elvárásait.

A fenti szempontrendszer mellett a nem pénzügyi mutatók, mint a környezeti, társadalmi és irányítási szempontoknak való megfelelés egyre fontosabb munkát jelent e működési szférában.

Habár a két célrendszer némiképp más, a párhuzam egyértelmű és szervezeti tudatosságot feltételez, melyeket szervezetek stratégiai elemekben foglalnak össze és mérési módszertanok alkalmazásával tűznek ki maguk elé és valósítanak meg.

A szervezeti küldetés megvalósítása stratégiai szemléletű irányítási modellt feltételez, melyben a széles értelemben vett, rendelkezésre álló erőforrások felhasználásával szervezeti teljesítmény keletkezik.

A naprakész, releváns és megbízható információkkal alátámasztott döntéseken alapuló szervezeti irányítás biztosításához szükséges mind a szervezet belső folyamatainak, mind a szervezet irányítását, tevékenységét és gazdálkodását befolyásoló külső tényezők hatásainak menedzselése, amihez elengedhetetlen hozzájárulást képeznek a mérések.

Világos, hogy a teljesítménymenedzsmentre, mint a szervezeti teljesítmény létrehozását befolyásoló irányítási eszközre azért van szükség, mert az egyes teljesítményelemek (minőségi és mennyiségi) jellemzőiről történő folyamatos információ gyűjtés és feldolgozás és leginkább ezek összefüggésbeni elemzése lehet és kell, hogy legyen a szervezeti döntéshozatali rendszer alapja.

Ugyanakkor a gyűjtések módszere és miéjtje olyan keretbe helyezendő, melyről vezetőként pontosan tudnunk kell, milyen célból és milyen összefüggésben építettük fel azt. Az egyes indikátorok kiválasztásának és alkalmazásának követelménye, hogy azok megbízhatóak és összehasonlíthatók legyenek, továbbá az, hogy biztosítsák, hogy az előrelátó (ex ante) tervezés, a folyamatba épített kontrollok és mérés, valamint a monitoring és az ex post kiértékelések legkedvezőbb összetételt alkothassák a teljesítmények ösztönzéséhez. A fiatal stratégiai iskolák viszont célrendszereikben nemcsak a megvalósítás fókuszát, de a kitűzött teljesítmények fenntarthatóságát is elhelyezik.

Emellett azonban, miután a méréseket a döntéseink megalapozásához, a teljesítmények fokozásának érdekében, ad absurdum a kockázatok elhárításának eszközéül használjuk, azt is tudatosítani szükséges, hogy ezen adatokból hogyan válik a szerveztünk számára információ, hogyan származtatunk ebből kiindulva új döntéseket, indítunk el változásokat. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen célból készítünk erre modellt. Vezetőként egy szervezetben, miért az összefolyamatok kooperációjával, miért az eredmények fenntarthatóságával és nem specifikáltan az egyedi folyamatok egyedi megfigyelésével, és azok kulcsindikátorainak tervezésével operálunk?

Mind a közigazgatásban, mind a versenyszférában jelenleg számos elméleti megközelítés létezik a mérések területén, mi több gyakorlati példát is találhatunk a különböző szakterületeken, már csak azért is mert maga a teljesítmény és annak mérési fogalma nagyon megosztja a kutatási, értelmezési területeket.

A közigazgatásban a teljesítménymenedzsment a makroszinttől a mező- és mikroszinten át egészen az egyéni szintig értelmezhető. Általában vett, bárhol implikálható gyakorlati példákat azonban ritkán látunk szervezeti folyamatok megbontására, nincsen „univerzális modell” a mérések és változások irányítására.

Ha kitekintünk a közszférából a versenyszféra megközelítéséből szemlélődünk, számos gyakorlati megoldást találunk (társítva digitális felületekkel, kapcsolva azokat vezetésirányítási programokhoz). „Forró téma” azonban, hogyha a területeken a pénzügyi vagy bármiféle kvantitatív hatásban megjelenő teljesítményeket tervezzük, mérjük és valósítjuk meg, akkor ugyanezen alapon a minőségi jellegeknek is képesek vagyunk-e mércét állítani, a nem pénzügyi mutatókat is képesek vagyunk-e kalibrálni?

Felmerül a kérdés tehát: mérjük-e mérhetetlent és tanulhatnak-e különböző cél-és kertrendszerben működő közigazgatás és profitorientált szervezetek egymástól e területen?

Hipotézis

A tanulmány feltételezése szerint igen, a modellek kapcsolása lehetséges. Fontos hiányterület a közigazgatásban e gyakorlati általános modell megalkotása: ami éppúgy lehet egy kis önkormányzat pénzügyi vagy adminisztrációs folyamata, vagy épp jogi megfelelése, mint egy nagyobb közigazgatási szerv beszámolója (pl. kommunikáció, stratégia tervezés, pénzügyi folyamatok vagy fenntarthatósági jelentés stb.). Ezen úton elindulni leginkább egy specifikusan kidolgozott modelltől lehet, melyet az alkalmazásban építés, használati tapasztalatokat követően lehet „lecsupaszítani”, és általánossá tenni.

Tézisünk, melyet bizonyítva láthatunk a tanulmány végén pedig két részből áll:

A Balance Scorecard, a Prizma és TQM modellek kapcsolásával a szervezeti folyamatok több dimenzióból mérhetővé válnak.

A keretrendszerben figyelembe vehetőek a fenntarthatósági szempontok és közigazgatási és versenyszféra modelljei átjárhatókká válnak.

Problémafelvetés, a terület áttekintése

A modellek kapcsolása

A magyar közigazgatás-tudomány meglehetősen ritkán használta és használja a stratégia fogalmát.⁵⁹⁶ Ennek némileg ellentmond, hogy egy 2015-ben készült kormányzati dokumentum szerint „kialakult a stratégiai tervdokumentumok egységes, hierarchikus rendszere. Elkészült továbbá a stratégiai [...] adatbázis. Jelenleg a több mint 130 stratégiai tervdokumentum közül mintegy 86 hatályos. Az elkészült tervek (azonban) több esetben is technokrata szövegezésűek, nem közérthetőek, sokszor szükségtelenül nagy terjedelműek, nehezen értelmezhetőek [...]”⁵⁹⁷

A kérdéskör melyet az értekezés kifejtteni kíván annak bemutatása és kérdésfelvetése, hogy ha a vezetés a szervezeti változásban irányított és tudatos cselekvést határoz meg és azt menedzseli is, azaz méri, azt hogyan teszi úgy, hogy egy létező szervezeti modellt kapcsol hozzá, ezzel miként fokozhatja a szervezeti teljesítmények tudatos irányítását; és e modell mennyiben használható fel egy hiánypótló „alap” közigazgatási modellként is.

A megoldás keresésében segítségül hívunk két ismert modellt, egyet a verseny-, egyet pedig a közigazgatási szférából. Az összehasonítás ösvényén, a gyakorlati szemléletmódot szem előtt tartva és a tapasztalatokra alapozva, „kiépítjük” egy harmadik, összetett modell lehetőségét is.

⁵⁹⁶ „Közigazgatás- és Közszolgáltatás-fejlesztési Stratégia 2014–2020” című dokumentum. Magyarország Kormánya: Közigazgatási és Közszolgáltatás-fejlesztési Stratégia 2014–2020 (2015).

⁵⁹⁷ Magyarország Kormánya (2015): i. m. 18.

Stratégiai menedzsment

A szervezeti teljesítménymenedzsment rendszer megszervezése és működtetése tehát a jól irányított szervezeti modellt valósítja meg. A „jól irányított szervezet” esetében a szervezet küldetésének megvalósításához minden egyes szervezeti folyamat hozzájárul.

A stratégiai menedzsmentben ismeretes, hogy a számtalan tényező egyidejű mérlegelésével és a szervezet vezetőjének vezetői programjával (vezetői feladatok, iránymutatások, instrukciók és felelősségi körök) összehangoltan a szervezet egyes tevékenységeire, tevékenységcsoportjaira stratégiai szintű célrendszert alkot. A stratégiai menedzsment a célrendszer megalkotásától kezdődően a végrehajtás irányítása, a monitoring és visszacsatolási rendszer működtetése során a szervezeti folyamatok több szempontú mérésének, nyomon követésének adataira, és az azokból képzett információkra támaszkodik. A teljesítménymenedzsment ezen logika alapján kiterjed a szervezet működésének egészére és annak fenntarthatóságára.

Az általánosan érvényes modell

A fentiek alapján felvetődik a kérdés, hogy amennyiben ilyen modellt létre lehet hozni, létrehoztunk, akkor az mennyiben válhat általánosan érvényes modell-megoldássá más szférában vagy területen tevékenykedő intézmények számára. E kérdés megválaszolásához ismét a stratégiai menedzsment elméletet hívhatjuk segítségül: a stratégia tervezésének és megvalósításának egyes mozzanatainak meghatározott rendszerességgel minőségirányítási, változáskezelési, kockázatmenedzsmenttel támogatott feladatcsoportokat tartalmaznak, melyek bemeneti adatait – többek között – egyébként is, modell-kapcsolati tudatosság nélkül, a szervezeti teljesítménymutatók képezik. (Gondoljunk csak egy versenyszférában működő vállalat globális kockázatkezelési stratégiájára, mely jellemzően a kockázatok azonosítása és mitigálása érdekében a vállalatot jellemző teljesítménymutatókkal leírt kulcsindikátorok kockázati veszélyeztetettségéből indul ki. Kicsit egyszerűbben: a cég számára a legnagyobb kockázat, ha a kulcsindikátorait, a stratégiai céljai megvalósulását veszélyezteti valami, mely kockázatot nem tudja elkerülni, kezelni.)

A stratégiai tervezés során a stratégiát meghatározó misszió, vízió és alapértékek szükség szerinti felülvizsgálatát követően a cél- és feladatrendszert határozzuk meg. A minőségirányított, változás- és kockázatmenedzsmenttel támogatott stratégiai tervezés - megvalósítás ciklus zárásaként, visszacsatolásként mind a stratégiai menedzsment feladatok, mind a változáskezelési feladatok végrehajtása során keletkező eredmények a szervezeti teljesítménymeghatározó rendszerben képződnek le. Vagyis: ha e felállított újszerű megoldás egy egyszerűbb, kis apparátussal, költségvetéssel és korlátozott mennyiségű feladatokkal birkózó önkormányzat tekintetében használjuk a felettes érvrendszer (szabályozások, Alaptörvény, önkormányzati törvény, irányítási hierarchia, minőségi elvárások, pénzügyi szabályszerűségek stb.) éppúgy jelen van, mint egy nagyobb közszférában működő szervezetnél. Az sem meglepő, hogyha ehhez mérten összehasonlításként egy nemzetközi nagyvállalat víziójához, ambíciójához és célrendszeréhez viszonyítunk, ezek áttekintésénél szintén megtaláljuk e kereteket: jogszabályi működési környezet, normák és sztenderdek használata, mind az az operatív működés, mind a szervezeti szerveződés, vagy tulajdonosi megfelelési elvárások tekintetében. Vagyis egy kisebb szervezet irányítása, gazdálkodása és szakmai feladatellátása ugyanazokat a megfelelési és

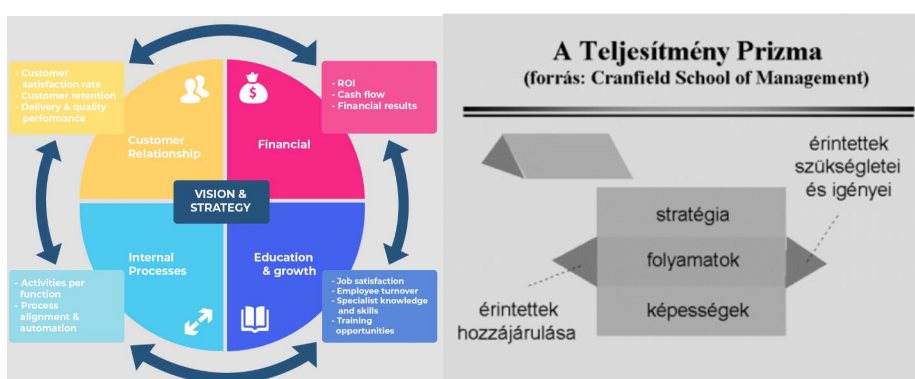
szabályszerűségi indikációkat kell, hogy adja, mit egy nagyobb szervezet esetében; és egy közsférában tevékenykedő feladatellátó is mutat erős hasonlóságokat egy versenyszférában működő céggel. A különbség a mutatók és indikátorok számában és származtatásuk komplexitásában mutatkozhat meg. És persze értelemzésükben.

Módszertan

A közigazgatásban működő speciális szakmai feladatok ellátásának megítélése és mérési modell-alkalmazása során alapvetően két fő problémával szembesülünk, ha a versenyszféra tapasztalatát és elméletét próbáljuk átemelni. Egyrészt, hogy kiválasszuk a meglévő és ismert teljesítménymodellek közül, melyekkel, vagy melyek alapján kidolgozott verzióval kívánunk dolgozni, másrészt, hogy a kidolgozott, ily módon létrehozott új modell alkalmas legyen a közsféra egyedi és egyben szervezetenként nagyban eltérő feladatainak ellátására.

Az első lépéshez szükséges volt az üzleti modellek felhasználásával a közigazgatási teljesítménymodellekből kiindulva elsőként magát a teljesítménymenedzsmentet, mint irányítási rendszert értelmezni, majd a teljesítménymenedzsment és a szervezeti irányítás egyéb menedzsmenteszközei közötti kapcsolódási pontokat felvázolni. Ezt követheti az ismert modellek áttekintése.

A kiválasztásnál szempontként szerepelt, hogy a többdimenziós teljesítménymenedzsment modellek a szervezet működését több, egymással összefüggő szempontból próbálják felrajzolni, míg a klasszikus teljesítménymenedzsment- rendszerek, leginkább pénzügyi fókuszúak, vagyis a teljesítményt csak egy érintett – a tulajdonosok – nézőpontjából vizsgálták. Ez nyilvánvalóan túl szűknek bizonyult a közsféra stratégia szempontú megközelítésében. Így került látószögbe a Kaplan és Norton által kialakított Balanced Scorecard-modell (1992), ami a szervezet irányítását és gazdálkodását is keretbe vonja: négy, a teljesítményt meghatározó tényező csoportosítását, majd mérését orientáló perspektívát összegez. Majd a Teljesítmény Prizma-modell (Neely, Adams, Kennerley, 2003) áttekintése történt meg. Ez utóbbi modell kiinduló pontja az érintettek elégedettsége, ami az „érintettek” körét, igényeit és elvárásait tükrözi, majd számba veszi a stratégia, a folyamatok és szervezeti képességek szemszögét is. Mindezen modellek mentén határozható meg a mérce, melyek mentén a mérések megvalósulnak.

Forrás: <https://www.professionalacademy.com/blogs/marketing-theories-balanced-scorecard/>

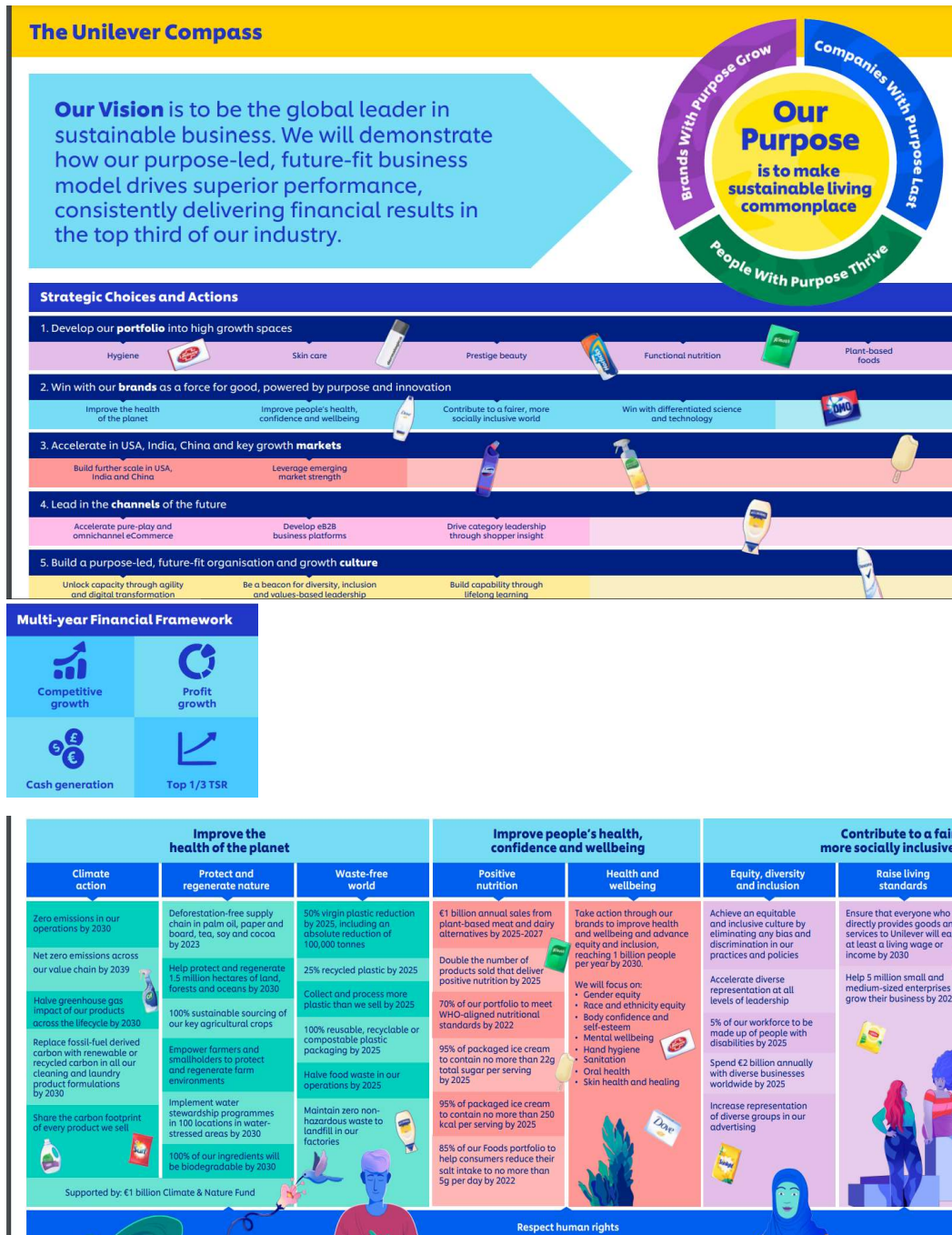
Forrás: <https://www.hpcconsulting.hu/tudastar/termelekenyseg/teljesitmenymeres-es-menedzsment/teljesitmeny-prizma/>

Ezt követően vehetjük górcső alá a több ezer fős profitorientált vállalatok által használt gyakorlati modelleket. Ezek esetében a teljesítménydimenzióit nem feltétlenül szeli át, mint inkább helyezi működési keretébe egy meghatározott (gyakorta a minőségre fókuszáló és nem feletlenül számszaki mutatókkal mért, fenntarthatósági aspektusú) szempontrendszer vagy elvi működési alap. Számos globálisan működő vállalat ún. Cirkuláris vagy spirál modellt használ. Ezek ciklus szerűen folyamatosan érvényesítik a stratégia elvi elvárásait a pénzügy ill. nem pénzügy mutatókkal szemben. Ha gyakorlati jelleggel „körbeveszik,” az egyéb célrendszereket, a körkörösség pedig a mérések folyamatosságát biztosítja, mely a fenntarthatóság egyik alapelemét jelenti. Kiváló megközelítést adnak ebből az aspektusból a fenntarthatósági jelentések, vagy még inkább az ún. ESG (Environmental-Social-Governance) riportok, melyek a gazdálkodó szervezetek okozta környezeti hatások vizsgálatára, a szervezeten belüli és kívüli társadalmi kérdések kezelésére és a felsővezetők tevékenységére és az általuk kialakított döntési mechanizmusokra koncentrálnak.

Ha ezt a gyakorlatban akarjuk elképzelni, akkor ezt a következő létező nyilvános stratégián is tetten érhetjük:

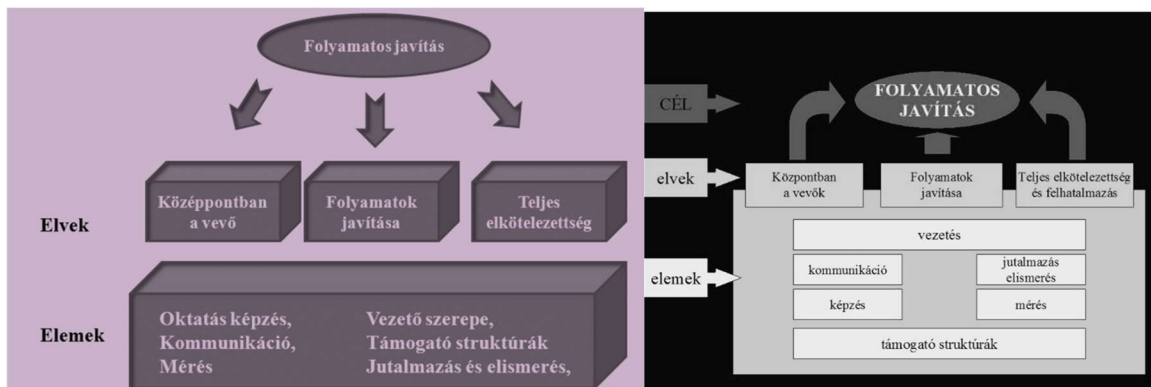
Forrás: Diageo Group Annual Report 2021

Forrás: Unilever Group Strategy 2022, saját szerkesztés

Természetesen a közszféra is kialakította a saját teljesítményértékelési rendszereit, amelyek a teljes körű minőségmenedzsment (TQM) filozófiájára épülnek, ezeket is figyelembe kellett venni. „A minőség, mint alapvető üzleti stratégia, alkalmazásával született termékek és szolgáltatások teljességgel kielégítik mind a belső, mind a külső vevőket azáltal, hogy megfelelnek kimondott és kimondatlan elvárásaiknak.” (Tener és DeToro, 1996)

Lássunk ezekre példákat is:

Forrás: Miskolci Egyetem, Tengel de Toro TQM modellje, Felsőoktatási alkalmazás Forrás: Pro-Qaly, egészségügyi modell- alkalmazás

A fenti megközelítések egyfajta együttesét (vagy paralel felhasználását) láthatjuk a gyakorlatban: egy közigazgatási intézménynél fejlesztett ún. GAP- modell egyes dimenzióit (összesen hármat), melyek metszéspontjaiban a teljesítmények indikátorai helyezkednek el. A szervezeti teljesítményre vonatkozóan a kialakított modellben (nagyságrendileg egy 500 fős szervezet folyamatairól beszélhetünk) több, mint 350, főként belső használatra alkalmazható, a szervezet egészéről részletes képet adó mutató állt rendelkezésre. Az adatok átláthatósága miatt szükség volt a vezetői áttekintés szempontjából lényeges mutatók kiemelésére. Ennek következtében került kialakításra a kulcs indikátorokat tartalmazó indikátorrendszer (továbbiakban: KPI). A KPI-k támogatja a stratégiai szintű vezetői, valamint a szükséges folyamatoptimalizálási döntéseket az adott szervezetben.

Ezzel elérkeztünk a második problémához: a közigazgatási „általános” modell megalkotásához. Ugyanis ezek a metszetek tartalmazzák egyes feladatellátási (rész)folyamatok mennyiségi és minőségi jellemzőkkel megragadható adatait. Ezek az adatok képezhetnek egyszerű vagy összetett (származtatott) mutatókat egyaránt. Következésképpen, ha egy közsférában működő intézmény, mely közfadatai ellátása során részben vagy egészben közpénzből gazdálkodó szervezettel rendelkezik és irányítással bír, a GAP modellben megalkotott dimenziókkal leírható. A nagyobb szervezetek a szakmai feladatellátás dimenzióját sokkal jobban kitágítják, a mutatószám rendszerek megalkotása is összetettebb feladat és szélesebb körű KPI-hoz vezet. Míg az egyszerűbb szervezeteknél, egy szervezeti működési szabályzat, egy feladattérkép, vagy egy munkamegosztási megállapodás elégséges lehet e dimenzió felrajzolásához. A különböző nézőpontok dimenziója és megközelítések, elvárások elvi síkja ugyanaz marad.

Ha mindezeket a dimenziókat egy keretbe helyezzük, mely általános érvényes, stratégia elvi fenntarthatósági, irányítási vagy akár társadalmi relevanciával bírnak (jellemzően nem pénzügyi adatok), akkor ezzel minden jelenlegi tudásunk szerinti szempontot figyelembe vettünk.

Probléma-kifejtés és megoldási irány

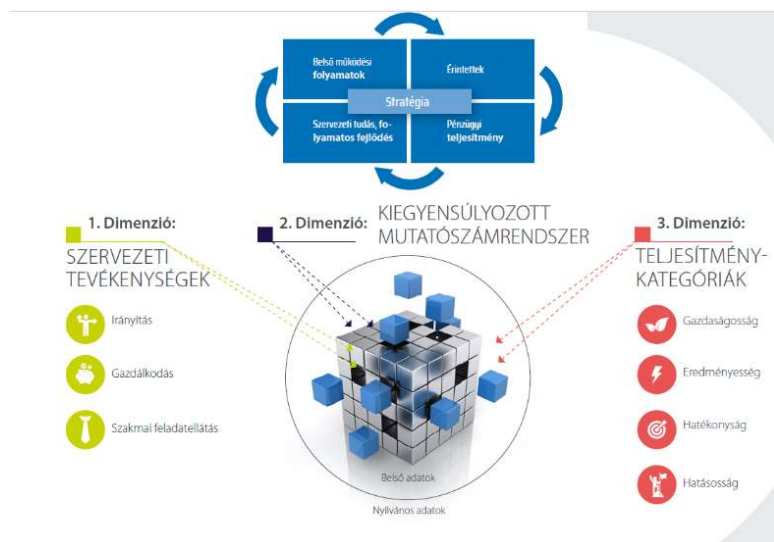
A szervezeti teljesítmény a mindenkori szervezet küldetésének megvalósítása érdekében humán és egyéb erőforrások felhasználásával zajló valamennyi folyamat és végrehajtott feladat eredményessége, gazdaságossága, hatékonysága, minősége és hatásossága, melyet külső és belső igények és elvárások és körülmények befolyásolnak és amelyek mennyiségi és minőségi jellemzőkkel megragadhatóak.

A teljesítmény meghatározás tárgybeli – ún. GAP modell - koncepciója a szervezet működését biztosító fő tevékenységcsoportok jellemzésére alkalmazható mutatók rendszerezését három dimenzióban javasolja:

- szervezeti tevékenység-csoportonként (1. dimenzió: irányítás, gazdálkodás, szakmai feladatellátás);
- a BSC nézetei szerint (2. dimenzió);
- a klasszikus teljesítménykategóriákra bontva (3. dimenzió: gazdaságosság, eredményesség, hatékonyság, hatásosság).

Ezáltal a küldetés (mint a stratégiai elem felettes elvrendszere) megvalósításához hozzájáruló valamennyi folyamat és feladatellátás bemeneteiről és gazdaságosságáról, hatékonyságáról, kimeneteleiről és eredményességéről, valamint hatásosságáról gyűjthető adat (ahol releváns) oly módon, hogy meghatározható az adat értelmezésének nézőpontja is. Ez utóbbi nézőpont a BSC nézetei szerint lehet a belső folyamatok, az érintettek, az innováció-fejlődés szemszöge, és a pénzügyi szempont.

A meghatározott dimenziók szerint a szervezet folyamatelemek különböző nézőpontok szerinti teljesítménymutatói grafikus ábrázolására a következő „keret” alkalmazható:

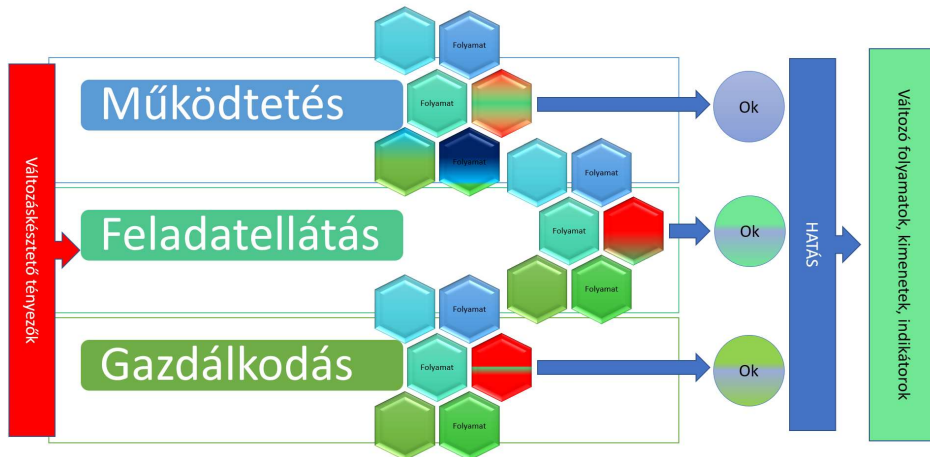
Forrás: 2018.évi ÁSZ Beszámoló, saját szerkesztés

A GAP-modellt szükséges összekapcsolni valamifajta változáskezelési modellel – az indikációk alapján történő döntések előkészítésének okán -, melynek illeszkedése programszerűen megvalósulhat a következőképpen:

- 1) a tervezett és aktuális értékek eltérésvizsgálatakor, és az abból származó vezetői impulzusok és döntések mentén (kockázatok a nem teljesülés, vagy részben teljesülés esetén, illetve lehetőségek a túlteljesítéskor)
- 2) továbbá a megvalósított mutatók visszacsatolásának éves felülvizsgálatakor (megfelelő-e a mérés, kell-e másfajta indikáció, változtatni szükséges-e az elváráson, folyamaton)
- 3) végül a rendkívüli események kezelésekor (ideértve a válságkezelést és a vezetői innovációs döntéseket)

Ennek okán a változtatási folyamat két ponton kapcsolható be a mérésekbe: a változás késztetés felismerésekor és a visszamérésben.

A GAP modell több fázisban a mérések során: a szervezet folyamatainak mérésének mentén a vezetőktől rendszeres időközönként; míg a változáskezelő modell a vezetői impulzusok alapján kezdeményezéssel, kötelező rögzítéssel évente minimum kétszer, de a lehetőségek/veszélyek felmerülésekor azonnal; továbbá a jelzett kapcsolódási pontokon az automatizált rendszerben a lentiek szerint. (jól látható a mérési modell változási modellel lévő kapcsolatának ábrázolása)

Forrás: Saját szerkesztés (Domokos L., Weltherné Szolnoki D. (2020). A számvevőszéki teljesítmény mérésének modellje, a teljesítménymenedzsment fő területei. Pénzügyi Szemle Különszám 2020, Budapest alapján)

A változást készítő tényezők lokalizálása nem feltétlen adja ki azonnal a megoldást. A jelzőrendszer tendenciákat mutat, impulzusokat ad, a „tüneteket” mutatja, de a változtatás elhatározásakor a tünetek „mögé” kell nézni, az elérni kívánt állapot jellemzőinek megragadásával a problémát annak gyökeréig vissza kell vezetni elemzési, értékelési és hatásvizsgálati módszerekkel. Ezt a fázist „megspórolni” nem lehet a gyakorlat során: az indikációk azonosítása automatizálható, alapkövetkeztetések is és származtatások is végivihetők, a részletek dedukciója viszont manuális feladat. Ez indokolja azt, hogy a változó tényezők jelzőrendszerét felelősen működtető szervezeti szereplők esetében alapkövetelmény az elemző készség és a holisztikus (rendszer)szemlélet. Az is értelemszerű, hogy a vezetői tájékozottság elengedhetetlen követelmény a mérések változások rendszerének működtetése során.

A változást jelző indikátorok észlelését követően azok relevanciáját is szükséges megvizsgálni. Nem minden változó érték jelent egyúttal változtatást készítő tényezőt. Ugyanakkor előfordulhat olyan változtatási igény is, melyet a belső (és külső) környezet változásainak indikátorai nem jeleznek. A változtatást készítő tényezők felismerése, elemzése, az indikátor változások összefüggéseinek és egymásra gyakorolt hatásainak felmérése hozzájárul az azonosított változás okának meghatározásához. Előfordulhat, hogy a jelzés nem azon a területen lesz, ahol a tényleges változást készítő tényező fellelhető, hanem ott, ahol a változtatást készítő tényező mélyebb összefüggései húzódnak. A változások legfontosabb, de éles határok nélküli típusai a szervezeti struktúrát, a működést, a gazdálkodást, a célokat, a stratégiát, a feladatellátást és a szervezeti kultúrát érintő változások.

Az ún. második szintű szervezeti változtatások jellemzője, hogy több feladatellátási területet, funkciót, szervezeti egységet vagy folyamatot érint. A projektmenedzsment eszköztár alkalmazásával a változás menedzselési feladat a szervezeti feladatok és felelősségek egyensúlya mellett rugalmasan, szervezeti struktúráján átívelő módon alakítható ki. A változtatásra vonatkozó döntés előkészítését és a döntéshozást követően a megvalósítás a tervezés, végrehajtás, tesztelés, iteráció, implementáció és visszamérés szakaszokra bontható. A sikeres végrehajtást minden fázisban támogatják a belső feladat ellátási folyamatok, mint pl. a kockázatmenedzselés, az időgazdálkodás, költséggazdálkodás és eszközbiztosítás, az esetleges beszerzések lebonyolítása, a minőségirányítás, és a teljes megvalósítási folyamatot átható kommunikáció.

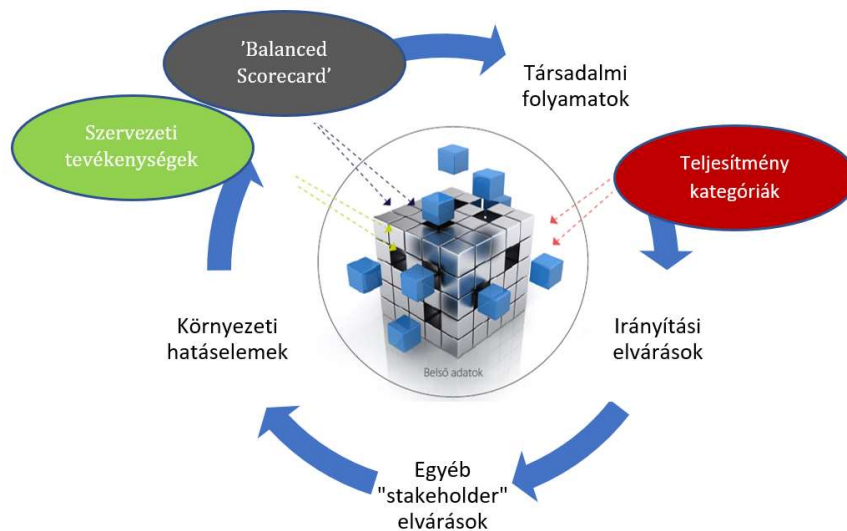
A digitalizáció előretörésével lépést tartva a „gyártástechnológiai” megoldással egy rendszerbeli adatbázis, űrlap létrehozásával és kezelésével a szervezeti teljesítménymérés mérő-, mutatószám rendszerében megvalósul az információk gyorsabb és ellenőrzöttebb bekérése, kimutatása és feldolgozása. Ezzel biztosíthatóvá válik az adatok valós idejű rögzítése, felülvizsgálata, a megadott adatok azonnali adatelemző-rendszerbe történő áttöltésével pedig azok elemzése, értékelése, továbbá a korábbi adatok feltöltésével az idősoros és tendenciaeredmények többrétű kimutatása a vezetés beszámolási rendszerekkel szemben támasztott igényeinek megfelelően.

Cél, hogy a mutatók a belső folyamatokról, folyamatelemekről gyorsan és megbízhatóan adjanak visszacsatolást, és képesek legyenek ellátni azt a célt, hogy információ tartalmukkal egyrészt alátámasszák a szervezet jól működő folyamatait, másrészt viszont időben felhívják a figyelmet az esetlegesen szükségessé váló folyamat optimalizálási lépésekre. Az értékeléseken (terv-tény összevetés, idősoros/tendencia kimutatás és elemzés, benchmarking) keresztül lehetőség van a szervezet teljesítményének sokoldalú, többrétű, gyors elemzésére.

Egy működő rendszerben, az időnként aktualizálásra kerülő – példánkban mintegy – 350 mutatóhoz – félévente adatszolgáltatás történik a lekérdező rendszerben a szervezeti folyamatok mindegyikéhez, egyrészt a folyamatok tervezése, másrészt azok mérése gyanánt. Ez egyben több beszámolási rendszerhez is adatot szolgáltat. Az adat-áttöltések megvalósulása után a létrejövő elemzések - lekérdezések, idősoros és tendencia kimutatások, vizsgálatok elvégzése - adják a jelzéseket a változáskezelő rendszer felé, mely a vezetők egyedi döntése alapján indítja el a döntéselőkészítési folyamatot.

A hipotézis további vizsgálataképpen, a fentiekben létrejövő rendszert még stratégiai irányelvek által diktált, a fenntarthatóságot horizonton tartó szempontrendszerrel lenne optimális „körbevenni”. Ily módon a mérések mindig ezen elvi szempontrendszer és mérési indikáció-vezetőket (drivereket) tartaná „szem előtt” és megalkotnák a negyedik, időbeli dimenziót is, mely a rendszerint 3-5 évre tervezett és validált stratégiai elvrendszer szerint garantálná a célkitűzések fenntarthatóságát.

Hogy is nézne ez ki a gyakorlatban? A modell a következőképpen módosulna:

Forrás: Saját szerkesztés

Hogy mindezt a gyakorlatban is megérthessük, vegyünk egy közigazgatási szervezet esetében és egy a versenyszférában is könnyen modellezhető példát: tegyük fel, hogy a stratégia elvrendszer elvárásai között szerepel a gyors és hatékony feladatellátás (hatékonyság – 3. dimenzió) a vevői/piaci/közigazgatási feladat ellátásának érdekében, mint minőségi mutató. Fenntarthatósági célok között pedig a papírmentesség, mint a környezeti lábnyom minimalizálásának egyik tényezője (cirkuláris elvi szempont). Ennek egyik célrendszere, a nyomtatók számának minimalizálása (Irányítási, támogatói feladatellátás – 1. dimenzió), mely a „vevői” igényeket elégíti ki és mindeközben megfelel a belső vezetői elvárásoknak (Balance Scorecard szempont - 2. dimenzió). Tegyük fel, hogy KPI-ként a szervezeti telephelyen emeletenként 2 nyomtatót szükséges tartani annak érdekében, hogy minden dolgozó elláthassa a feladatát, ugyanakkor az egyes osztályoknak meg kell felelni a napi feladataik meghatározott mennyiségi és minőségi elvárásainak (kocka metszete a dimenziók mentén mennyiségi és minőségi KPI-okat mutat a folyamaton). Az is magától értetődő, hogy a pénzügyi szempontok a nyomtatók beszerzésére, fenntartására, a papírhasználatra mind afelé mutatnak (1. dimenzió gazdasági folyamat, 2. dimenzió pénzügyi szempont, 3. dimenzió gazdaságossági szempont), hogy a célszámok alacsonyabbak legyenek az üzemeltetett nyomtatók kapcsán. Mindezek kitűzött célokhoz mért teljesülése vagy nem teljesülése az évi kétszeri mérés alkalmával összesítésre kerül, mely KPI-ok becsatolnak a változáskezelési rendszerbe, szükséges-e jelezni a vezetők felé a nem teljesülést. Ennek alapján az emeletenkénti két nyomtató célrendszere felülvizsgálandó. Mind teljesülés és nem teljesülés esetén meg kell felelni a cirkuláris elvi szempontrendszernek is, mely a papírmentesség mellé rendel egy nyomtatófesték, illetve áramfogyasztás és papírfogyasztás kapcsán mért környezeti hatást, melyet, ha az aktuális mérések meghaladnak (és ez időben is értendő) a változáskezelési rendszer ismét impulzus kap a változtatásra. Mindezek összegzése a kommunikációja a menedzsment felé, automatikusan döntéselőkészítést jelent egy esetleges változtatásra. A fenntarthatóság nem csupán a célértékek megvalósítását, de időben történő fenntartását is jelentik. E negyedik dimenzió tehát az igényrendszereket és elvárásokat időben is lokalizálja.

Összegzés

A fentiekben tárgyaltak arra hívják fel a figyelmet, hogy Magyarországon a közszférában tevékenykedő szervezetek tudatos stratégiai menedzsmenájének szükséges része a mérések lefolytatása, azok kiterjesztése a fenntarthatóság irányába, a vezetői szervezeti mérési rendszer összeállítása, a tudatos változások menedzselése. E tekintetben az általános modellalkotás feladata nehéz, de nem lehetetlen küldetés. Habár sok esetben az ilyen alapokon nyugvó stratégiaalkotás és feladatkövetés módszertana, megalapozottsága fejlesztésre szorul, látni szükséges, hogy a mérés és célelérés feltételeit biztosítani és fenntartani szükséges.

A stratégiaalkotás és végrehajtás folyamatában az eredményes célelérést, az eredmények mérését és nyomonkövetését és fenntarthatóságát számos kockázat veszélyezteti, mégis talán a legfontosabb a mérések koncepciójának megtervezése, a célértékek eltérésének elemzése és változási impulzusként való kezelése, hiszen nem kérdés, hogy a (köz)pénzfelhasználás hatékonyabbá tétele tényszerű, objektív és megalapozott mérést és elemzést igényel. Ezen igény kielégítése csakis egy összetett, több dimenziós modellel lehetséges, mely a létező gyakorlati aspektusokat (minőségközpontúság a feladatellátásban) és működési területi jellemzőket (köz- vagy üzleti szféra) is figyelembe veszi, amellet, hogy egységes környezeti feltételrendszerben „gondolkodik” (jogi megfelelés, szabályozási környezet, szttenderdek szerinti működési igény).

A jól irányított, magasan teljesítő állam- akárcsak egy versenyszférában operáló globális mammutszervezet - nem kerülheti meg a (köz)feladat-ellátás teljesítményének, eredményességének mérését, a folyamatos monitorozás szükséges, bár nem elégséges feltétel. Az értékelések és ellenőrzések rendszere és a hatások leképzése elengedhetetlen. Ezek elmaradása esetén a döntéshozók nem kapnak visszajelzést arról, hogy mely területeken kell beavatkozniuk. Emellet a társadalmi elvárások, a tulajdonosok (vagy épp az állam) követelménye a nem pénzügyi mutatók, a környezeti, szociális és irányítási területek teljesítményéről és azok fenntarthatóságáról egyre inkább akut elvárás, melyet az általános modellezésben figyelembe véve éppoly döntési-beavatkozási indikációként kezelnek a piaci és államigazgatási szereplők, mint a számszaki teljesítményeket.

A tanulmány gyakorlati eredményeinek részletei szakmai módszertani útmutatóként szolgálhatnak a közszféra szakmai, ágazati irányítói, a döntéshozók, a stratégia alkotásban és a stratégiai célok nyomonkövetésében érintett stakeholderek számára.

Felhasznált irodalom

Bernecker, A., Klier, J., Stern, S., Thiel, L. (2018). Sustaining high performance beyond public sector pilot projects.

<https://www.mckinsey.com/industries/publicsector/our-insights/sustaining-high-performance-beyond-public-sector-pilot-projects#>

Boda B. (2014). A teljesítményértékelés szervezeti és egyéni dimenzió a köz- és versenyszférában, http://www.hsosz.hu/sites/default/files/anyagok/Boda_Boglarka.pptx

Bodnár, V., Vida G.(szerk.) (2008). Folyamatmenedzsment a gyakorlatban. Második, bővített kiadás. Budapest, IFUA Horváth & Partners, 2008. 28–32

Domokos L. (2019). Ellenőrzés – a fenntartató jó kormányzás eszköze. Akadémiai Kiadó, Budapest

Domokos L., Weltherné Szolnoki D. (2020). A számvevőszéki teljesítmény mérésének modellje, a teljesítménymenedzsment fő területei. Pénzügyi Szemle Különszám 2020, Budapest

Friede, G.-Busch, T.-Bassen, A. (2015). ESG and financial performance: aggregated evidence from more than 2000 empirical studies. In: Journal of Sustainable Finance & Investment, 210-233. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20430795.2015.1118917?scroll=top&need%20Access=true&>

(Letöltés dátuma: 2022. 04. 27.)

Gergely É. (2012). Teljesítménymenedzsment- vizsgálatok egyes profitorientált szervezetek és polgármesteri hivatalok humán erőforrás gazdálkodásában. Doktori értekezés, Debreceni Tudományegyetem

https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/129494/Gergely_Eva_nyilvanos-t.pdf?sequence=5&isAllowed=y (Letöltés dátuma: 2022. 10. 22.)

IFUA Horváth és Partners Kft. A teljesítmény-menedzsment és a controlling aktuális kérdései (<https://docplayer.hu/2055109-A-teljesitmeny-menedzsmentes-a-controlling-aktualis-kerdesei.html>)

Iványos J., Sándorné K. É. (2016). A kockázatkezelés teljesítménymutatókon alapuló mérési és értékelési módszerei. Pénzügyi Szemle, 2016/2

Kádár Krisztián (2012). A közigazgatás stratégiai tervezésének és fejlesztésének módszertana. Budapest, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, 2012.

Kaiser T. szerk. (2014). Hatékony közzolgalat és jó közigazgatás – nemzetközi és európai dimenziók. Tanulmánykötet, Nemzeti Közzolgalati Egyetem

Kaiser T. (2022). A közigazgatási teljesítménymérés fejlesztlépolitikai aspektusai: „nagyrendszerek” és projektszintű „részrendszerek” összekapcsolása. PRO PUBLICO BONO – Magyar Közigazgatás, 2022/2, 150–169.

<https://cmsadmin-pub.uni-nke.hu/document/vtkk-uni-nkehu/kaiser-hatekony-kozzolgalat-jo-kozig .original>

Kaplan, R. S., Norton, D. P. (1992). The balanced scorecard: measures that drive performance. Harvard Business Review, Jan – feb, pp. 71–80.; Kaplan, R. S. és Norton, D.P. (1998)

Kotter, J.P., Chan Kim, W., Mauborgne, R.A. (2011). HBR's 10 Must Reads on Change Management. Harvard Business Review 1029BN-BUN-ENG

Neely, A., Adams, C., Kennerley, M. (2004). Teljesítményprizma. Alinea Kiadó, ISBN: 96386306 8 3

Németh E., Szikszainé Király M. (2020). A közszféra teljesítménymérése. Nemzeti és ágazati stratégiák értékelése. Állami Számvevőszék, Budapest

Révész É. E. (2015). Teljesítménymenedzsment-eszközök alkalmazásának hajtóerői és tartalmi elemei a magyar közigazgatás ügynökségtípusú szervezeteiben. Doktori értekezés, Corvinus Egyetem, Budapest,

Ryan, N. Performance management in public sector organisations, <https://www.accaglobal.com/gb/en/student/exam-support-resources/professionalexams-study-resources/p5/technical-articles/Benchmarking-targets-publicsector.html>

Sisa K. A. (2010). A Balanced Scorecard alkalmazásában rejlő lehetőségek az önkormányzati szektorban. In: Majoros Pál (szerk.) BGF Tudományos Évkönyv

Young, R. D. (2003). Perspectives on Strategic Planning in the Public Sector. Columbia: Institute for Public Service and Policy Research, Universidad de South Carolina.

Torma A, Czékman Zs., Nyitrai P., Szabó B., Ritó E., Czibrik E., Cseh G. (2022). Gondolatok a magyar közigazgatási startégiaalkotásról, különös tekintettel a központi szervekre. PRO PUBLICO BONO – Magyar Közigazgatás, 2022/1, 46–

